

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

АНТОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ XIX–XX СТОЛІТЬ

За редакцією та вступним словом
академіка НАН України
Валерія СМОЛІЯ

Автор супровідних статей, укладач приміток,
коментарів, покажчиків і бібліографії
Олексій ЯСЬ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

АНТОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ XIX–XX СТОЛІТЬ

За редакцією та вступним словом академіка НАН України
Валерія Смоля

Автор супровідних статей, укладач приміток,
коментарів, покажчиків і бібліографії
Олексій Ясь

Київ–2020

УДК 94/93:930.1 (477)

*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 3 від 28 травня 2020 р.)*

Історіографічна класика. Антологія української історичної думки XIX–XX ст. / Відп. ред. і авт. вступ. слова В. Смолій; авт. супровідних статей, укладач приміток, коментарів, покажчиків і бібліографії О. Ясь. – Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2020. – 600 с.

ISBN 978-966-02-9267-3

В антології републіковано тексти істориків Володимира Антоновича, Дмитра Бантиша-Каменського, Лева-Ростислава Біласа, Михайла Грушевського, Олександра Домбровського, Дмитра Дорошенка, Михайла Драгоманова, Олександри Єфименко, Олени Компан, Мирона Кордуби, Миколи Костомарова, Бориса Крупницького, Пантелеймона Куліша, В'ячеслава Липинського, Михайла Максимовича, Олексія Мартоса, Олександра Оглоблина, Лева Окіншевича, Віктора Петрова, Омеляна Прицака, Степана Томашівського, Дмитра Чижевського, Федора Шевченка. Представлено як добре знані, так і маловідомі студії, які відображають прикметні риси й стилі українського історичного письма, концептуальні пропозиції та дослідницькі стратегії у світлі пізнавальних ситуацій різних культурних епох XIX–XX ст.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх хто вивчає історію української історіографії.

УДК 94/93:930.1 (477)

© Валерій Смолій, вступне слово,
наукове редагування, 2020

© Олексій Ясь, укладання, супровідні
статті, примітки, коментарі,
показчики, бібліографія, 2020

ISBN 978-966-02-9267-3

ЗМІСТ

Смолій Валерій. Вступне слово	5
Ясь Олексій. Від укладача	7
Історіографічна дискусія 1823 р.:	13
1) [Мартос Алексей]. Рецензія на «Историю Малой России» Дмитрия Бантыша-Каменского [1823]	19
2) Бантыш-Каменский Дмитрий. Письмо к Издателю [журналу «Сын Отечества»; 8 лютого 1823]	24
Максимович Михаил. О малороссийских народных песнях [20 квітня 1827]	29
Костомаров Николай. Мысли об истории Малороссии [1846]	45
Куліш Пантелеймон. Історія України од найдавніших часів [1861]	67
Костомаров Николай. Скотской бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю [1880]	101
Антонович Володимир. Три національні типи народні [1888]	131
Драгоманов Михайло. Науковий метод в етнографії (Етнографія Славянщини. Написав О. Стодольський. Передрук з «Школьной Часописи». У Львові. 1887. 68 ст.) [1888]	153
Грушевський Михайло. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства [9 (22) вересня 1903]	171
Ефименко Александра. Письма из хутора. Об украинской истории [1918]	183
Томашівський Степан. Схід і Захід: Історично-політичний нарис [1926]	193
Дорошенко Дмитрій. К украинской проблеме. По поводу статьи кн. Н.С. Трубецкого [1928]	209
Липинський В'ячеслав. Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р. [1928]	235
Оглоблин Александр. Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в. [7 березня 1928]	259

Грушевський Михайло. Степ і море в історії України. Кілька слів щодо пляну і перспектив сього досліджу [14 грудня 1930]	291
Кордуба Мирон. Найважливіший момент в історії України [1930]	313
Петров Віктор. Наш час, як він є. З приводу статті Нормана Казнса «Несучасність сучасної людини». The Saturday Review of Literature. New York. Neue Auslese V. 1946 [1946]	327
Чижевський Дмитро. Культурно-історичні епохи [1948]	351
Крупницький Борис. Дещо про історичну Немезиду [кін. 1940-х – поч. 1950-х]	375
Окіншевич Лев. Між Заходом і Сходом [1952]	393
Білас Лев-Ростислав. Історія як спокусник [1958]	409
Домбровський Олександр. Між Орієнтом і Окцидентом [1963]	433
Шевченко Федір. Про суд історії [21 грудня 1966]	443
Оглоблин Олександр. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) [5 грудня 1970]	465
Компан Олена. Кипень у «Казані історії» [29 квітня 1982]	485
Пріцак Омелян. Що таке історія України?	513
1) Що таке історія України? (Доповідь, виголошена 17-го травня 1980 року на відзначенні 30-ліття УВАН у ЗСА)	523
2) Що таке історія України? [Доповідь, виголошена 28 серпня 1990 р. на пленарному засіданні I конгресу Міжнародної асоціації українців у Київському філіалі Центрального музею В.І. Леніна]	541
Вибрана бібліографія українських антологій	553
Іменний покажчик	568
Географічний покажчик	583
Предметний покажчик	592
Перелік скорочень	598

ВСТУПНЕ СЛОВО

Слово «класика» (від лат. *classicus* – першокласний, зразковий) в уяві історика неодмінно продукує конотації, котрі в тому чи іншому вигляді тяжіють до класичної давнини. Тим паче, що античні канони та норми на ниві культури, мистецтва, літератури, науки від доби Відродження сприймалися й оцінювалися як взірцеві, себто впродовж багатьох століть розглядалися і розглядаються донині як класичні.

Уважають, що в метафоричному сенсі слово «класика» одним із перших ужив давньоримський оратор Марк Тулій Цицерон. Згодом ціла плеяда ранньомодерних мислителів та інтелектуалів запропонувала переосмислення й перевідкриття творів, канонів і взірців з обсягу античної спадщини. Відтак первісний сенс, який продукувався терміном «класика», упродовж багатьох століть людської минувшини обріс супутніми, уточнюючими та доповнюючими предметними смислами. У широкому розумінні класичним називають певний інтелектуальний чи культурний взірець, літературний або мистецький твір, перевірений і випробуваний історичним часом.

Утім класичні праці та тексти продукують й інші асоціації або враження, котрі пов'язані з їх новим прочитанням і ревізією. Власне, ідеться про нове життя старих праць і текстів, які за інших соціокультурних передумов й інтелектуальних викликів сприймаються та трактовуються інакше, ніж у попередні часи. За великим рахунком, на перший план виступає унікальна властивість класичних текстів, пов'язана з їх культурною розмаїтістю й інтелектуальною багатозаровістю, котра кожного разу по-новому виявляється на відмінних історичних відтинках.

Тож звернення до історіографічної класики передбачає не так засвоєння давніх взірців, як їх осмислення, прочитання та представлення у світлі сучасного історієписання й соціогуманітаристики. Із цієї перспективи публікація класичних текстів українських істориків розглядається нами як запрошення до нового, іншого прочитання й осягнення історіографічної спадщини.

Зауважимо, що у пропонованій антології до категорії історіографічної класики віднесено не тільки знані праці визначних дослідників, а й

маловідомі та призабуті тексти, котрі вирізнялися новаторськими чи оригінальними для своєї культурної доби концептуальними пропозиціями, дослідницькими стратегіями та методологічними засадами. У цьому розрізі йдеться не тільки про класичний статус тієї чи іншої розвідки, а й про класичні взірці мислення істориків, які заслуговують на пильне студювання та новітнє переосмислення.

Таким чином, у даній антології републіковано 27 невеликих і різножанрових студій істориків, які вирізнялися свого часу цікавими, інколи незвичними та навіть креативними поворотами думки, концептуальними схемами й методологічними новаціями. Сподіваємося, що ця вибірка текстів ініціює новітні прочитання, потрактування, інтерпретації багатющого та розмаїтого текстового матеріалу, котрий залишили у спадок наші колеги по «історичному цеху».

*академік НАН України
Валерій Смолій*

Практично будь-яка антологія є вибіркою текстів, укладеною за певною евристичною програмою з більш-менш виразно сформульованими запитамі й пріоритетами. У широкому сенсі йдеться про відповідний спосіб репрезентації матеріалу, а також ту палітру смислів, яку продукує обрана конфігурація текстів.

Пропонована антологія зорієнтована на представлення стильового розмаїття українського історичного письма протягом XIX–XX ст. Інакше кажучи провідний запит цієї збірки полягає в тому, щоби показати, з якої перспективи історики уявляли й конструювали українську минувшину з виключною увагою до їхніх стратегій, технік, методів, концептуальних пропозицій та ін.

Проект «Історіографічна класика» був апробований на сторінках «Українського історичного журналу» протягом 2014–2018 рр. У межах цього проекту в однойменній журнальній рубриці у 20-ти подачах із супровідними вступними статтями й коментарями було републіковано низку студій (подаємо за хронологією), як-от: Михайла Грушевського – «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства»¹, Миколи Костомарова – «Мысли об истории Малороссии»², Омеляна Прицака – «Що таке історія України?»³, Степана Томашівського – «Схід і Захід: Історично-політичний нарис»⁴, Віктора Петрова – «Наш час, як він є. З приводу статті Нормана Казнса “Несучасність сучасної людини”»⁵, Лева-Ростислава Біласа – «Історія як спокусник»⁶, рецензія Олексі Мартоса на тритомник Дмитра Бантиша-

¹ Грушевський М.С. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства // УІЖ. – 2014. – № 5. – С. 203–208.

² Костомаров Н.И. Мысли об истории Малороссии // Там само. – 2014. – № 6. – С. 182–197.

³ Прицак О.Й. Що таке історія України? // Там само. – 2015. – № 1. – С. 185–210.

⁴ Томашівський С.Т. Схід і Захід: Історично-політичний нарис // Там само. – 2015. – № 2. – С. 188–196.

⁵ Петров В.П. Наш час, як він є (З приводу статті Нормана Казнса “Несучасність сучасної людини”) // Там само. – 2015. – № 3. – С. 198–211.

⁶ Білас Л.-Р.Р. Історія як спокусник // Там само. – 2015. – № 4. – С. 195–208.

Каменського та відповідь останнього¹, Бориса Крупницького – «Дещо про історичну Немезиду»², Михайла Грушевського – «Степ і море в історії України. Кілька слів щодо пляну і перспектив сього досліджу»³, Олени Компан – «Кипень у “Казані історії”»⁴, Пантелеймона Куліша – «Історія України од найдавніших часів»⁵, Мирона Кордуби – «Найважливіший момент в історії України»⁶, Олександра Оглоблина – «Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року)»⁷, Миколи Костомарова – «Скотской бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю»⁸, Дмитра Чижевського – «Культурно-історичні епохи»⁹, Володимира Антоновича – «Три національні типи народні»¹⁰, Михайла Максимовича – «О малороссийских народных песнях»¹¹, Федора Шевченка – «Про суд історії»¹², Олександри Єфименко – «Письма

¹ [Мартос А.И.] Рец.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. Четыре тома. – М., 1822; *Бантыш-Каменский Д.* Письмо к Издателю // Там само. – 2015. – № 5. – С. 192–198.

² *Крупницький Б.Д.* Дещо про історичну Немезиду // Там само. – 2015. – № 6. – С. 200–210.

³ *Грушевський М.С.* Степ і море в історії України. Кілька слів щодо пляну і перспектив сього досліджу // Там само. – 2016. – № 1. – С. 180–194.

⁴ *Компан О.С.* Кипень у «Казані історії» (до 100-річчя від дня народження автора статті – Олени Станіславівни Компан) // Там само. – 2016. – № 2. – С. 206–221.

⁵ *Куліш П.О.* Історія України од найдавніших часів // Там само. – 2016. – № 3. – С. 178–200.

⁶ *Кордуба М.М.* Найважливіший момент в історії України // Там само. – 2016. – № 4. – С. 178–184.

⁷ *Оглоблин О.П.* Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // Там само. – 2016. – № 6. – С. 198–210.

⁸ *Костомаров Н.И.* Скотской бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю (До 200-річчя від дня народження М.І. Костомарова та 100-ліття першої публікації «Скотского бунта») // Там само. – 2017. – № 1. – С. 165–182.

⁹ *Чижевський Д.І.* Культурно-історичні епохи // Там само. – 2017. – № 2. – С. 191–203.

¹⁰ *Антонович В.Б.* Три національні типи народні // Там само. – 2017. – № 3. – С. 179–190.

¹¹ *Максимович М.А.* О малороссийских народных песнях // Там само. – 2017. – № 5. – С. 170–179.

¹² *Шевченко Ф.П.* Про суд історії (До 60-річчя заснування Українського історичного журналу) та 50-ліття першої публікації статті Ф. Шевченка) // Там само. – 2017. – № 6. – С. 274–284.

из хутора. Об украинской истории»¹, Олександра Оглоблина – «Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в.»².

Цей масив текстів склав основу даної антології. Крім того, до окресленої вибірки републікованих студій додано ще 5 праць: Михайла Драгоманова – «Науковий метод в етнографії», Дмитра Дорошенка – «К української проблемі. По поводу статті кн. Н.С. Трубецкого», В'ячеслава Липинського – «Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р.», Лева Окіншевича – «Між Заходом і Сходом», Олександра Домбровського – «Між Орієнтом і Окцидентом».

У стильовому плані републіковані студії не є однорідними, як і більшість історичних праць. Із низкою застережень їх можемо розподілити наступним чином: пізньопросвітницький раціоналізм – тексти Д. Бантиша-Каменського і О. Мартоса, старий або класичний романтизм – публікації М. Максимовича та М. Костомарова. Перехідне становище між романтизмом і «першим» позитивізмом посідає студія П. Куліша. До позитивізму тяжіють і праці В. Антоновича (із суттєвими вкрапленнями романтизму та раціоналізму), М. Драгоманова, М. Грушевського (обидва тексти автора «Історії України-Руси» вирізняються включеннями стильових компонентів початку XX ст., передусім соціологізації історії).

Натомість неоромантичні устремління добре простежуються у текстах С. Томашівського, В. Липинського, меншою мірою у полемічній статті Д. Дорошенка. Почасти віталістичні, неоромантичні рефлексії побутують і у тексті О. Єфименко, а широке сприйняття модерністських впливів (неокантіанство, психологізація та соціологізація історії), хоч і на базовому позитивістському фундаменті у розвідці М. Кордуби. Водночас стаття О. Оглоблина 1928 р. представляє складний процес конститування економічної історії України.

Студії істориків після Другої світової катастрофи репрезентують різноманітні західні пізнавальні виклики та новації, а також тяжіння міжвоєнних пошуків і парадигматичних взірців. Скажімо, текст В. Петрова відображає його теорію «історичних епох», яка має культурну печатку міжвоєнної доби, зокрема впливів морфології всесвітньої історії О. Шпенглера і водночас є реакцією на післявоєнну культурну кризу західної людини. Ще сильніше тяжіння міжвоєнної доби представлено у конструкції культурно-історичних епох Д. Чижевського, котра спиралася на німецьку інтелектуальну традицію.

¹ *Єфименко А.* Письма из хутора. Об украинской истории // Там само. – 2018. – № 1. – С. 179–183.

² *Оглоблин О.* Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в. (До 90-річчя першої публікації статті) // Там само. – 2018. – № 4. – С. 184–202.

Антропоцентризм післявоєнних західних стратегій і практик, зорієнтованих на критику тоталітаризму, передусім його радянської версії, побутує у тексті Б. Крупницького. Українські реакції на славнозвісну цивілізаційну теорію А. Тойнбі подані у розвідках Л. Окіншевича та Л.-Р. Біласа. Причому останній порівнює теорію А. Тойнбі із матеріалістичним представленням історії К. Маркса. У статті О. Домбровського вміщено рефлексії щодо повороту у конфесійній політиці папи Івана XXIII на зламі 1950–1960-х рр. та можливу гармонізацію взаємин греко-візантійського Сходу і романського Заходу, зокрема на культурно-церковних теренах України.

Праці українських істориків-ревізіоністів / нонконформістів демонструють спроби розширити чи навіть модернізувати нормативний канон історієписання за часів тимчасової лібералізації радянського режиму, відомої у радянській Україні як «запізніла відлига» чи «доба П. Шелеста». У статті Ф. Шевченка подана реконцептуалізація давньої ідеї «про суд історії», котра тією чи іншою мірою підважувала горезвісні принципи партійності та класовості. Розвідка О. Компан пропонувала широке потрактування марксизму із наголосом на його гуманістичних ідеалах, які транслиювалися до царини української минувшини.

Врешті стаття О. Оглоблина про схему української історії XIX–XX ст. нав'язувала своєрідне переосмислення, почасти порахунки зі старими концептуальними пропозиціями 1920-х рр. Натомість дві версії доповіді О. Прицака висували новітні стратегії конструювання історії України у світлі вимог і стандартів західної соціогуманітаристики, насамперед знаменитої школи «Анналів».

За видовою та жанровою належністю в антології репрезентовано доволі строкату палітру текстів. Це – анонімна рецензія О. Мартоса та відповідь на неї Д. Бантиша-Каменського, вступна стаття до славнозвісної збірки 1827 р. М. Максимовича, анонімна рецензійна стаття М. Костомарова, вступ і перший розділ із проектованої популярно-просвітницької «Історії України...» П. Куліша, сатирична фантазмагорія М. Костомарова, записана лекція на приватних викладах В. Антоновича, рецензійна розвідка М. Драгоманова, програмна стаття-есе М. Грушевського, публіцистичний допис у вигляді листа до читачів О. Єфименко, історично-політичний нарис-есе із історіософськими конотаціями С. Томашівського, полемічна розвідка Д. Дорошенка, політичний памфлет В. Липинського з історичними сюжетами й ретроспективними екскурсами, огляд наукової і громадської думки О. Оглоблина 1928 р., вступна стаття М. Грушевського до збірника «Полуднева Україна», знищеного радянською цензурою, розвідка М. Кордуби, котра розпочала одну з найвідоміших дискусій міжвоєнної доби, рецензійна стаття і водночас есе В. Петрова, коротка схематична студія Д. Чижевського, стаття із серії

«історіознавчих» розвідок Б. Крупницького, есе Л. Окіншевича та есе Л.-Р. Біласа, журнальна замітка з актуальними рефлексіями О. Домбровського, статті Ф. Шевченка й О. Компан, невеличка концептуальна студія / доповідь О. Оглоблина, врешті-решт дві відмінні версії доповіді О. Прицака, подані як програмні статті.

Звісно, окреслений стильовий, видовий і жанровий діапазон публікацій не є всеохопним, але загалом репрезентує основні тенденції, метаморфози та колізії українського історичного письма у відмінних пізнавальних ситуаціях, культурних середовищах і політичних передумовах ХІХ–ХХ ст.

* * *

Републіковані тексти розміщено за хронологічною послідовністю. Інформацію про час написання або першої публікації подано у змісті у квадратних дужках. У більш розширеному вигляді відомості про час написання / першого видання та основних передруків републікованих праць із покликанням на відповідні джерела представлено в останньому блоці кожної зі вступних статей. Верхня межа текстів, уміщених в антології, з очевидних на то причин локалізується 1990 р., нижня – початком ХІХ ст.

За винятком взаємопов'язаних текстів Д. Бантиша-Каменського та О. Мартоса і двох споріднених версій доповіді / розвідки О. Прицака, до яких вміщено по одній супровідній статті, до кожної з інших републікованих студій подано окрему вступну статтю. Порівняно з попереднім журнальним форматом супутні / вступні розвідки доповнено й уточнено, а також розширено коментарі та примітки до републікованих текстів.

На відміну від републікованих студій істориків, *тексти вступних / супровідних статей* відділяються від них потрійним астериском на початку та наприкінці (***) , *різним маркуванням полів*, а також *друкуються іншим шрифтом*. Застерігаємо, що у деяких републікованих працях (наприклад, М. Грушевського, В. Липинського, О. Оглоблина) потрійний астериск уживається і для внутрішньої рубрикації.

У вступних статтях до републікацій істориків *виділення курсивом окремих слів і фрагментів наше*, якщо не зазначено інакше. Відомості про особливості републікації кожного з текстів зазначено наприкінці кожної із супровідних статей в останньому текстовому блоці, котрий також маркується потрійним астериском.

До всього масиву републікованих текстів і вступних статей укладено іменний, географічний і предметний покажчики. Крім того, як

своєрідний додаток подано вибрану бібліографію українських антологій.

Насамкінець зауважимо, що тексти істориків ХІХ–ХХ ст. републікуються виключно з некомерційною – науковою та освітньою метою.

Олексій Ясь

ІСТОРИОГРАФІЧНА ДИСКУСІЯ 1823 р.

* * *

Тексти, як і люди, мають свою долю. Тож відомий афористичний вислів літературного класика про рукописи, котрі нібито не згорають, історія кардинально та безжально коригує – багато текстів немовби «розчиняються» й на завжди зникають у плині часу. Натомість залишаються ті чи інші свідчення, за уривчастими та фрагментарними відомостями яких, крізь густу пелену десятків і навіть сотень років прагнемо дізнатися, часом майже відгадати / відчутти, що хотів автор донести / передати тодішньому загалу. До таких утрачених історичних наративів належить і п'ятитомна рукописна «История Украины и казаков» О. Мартоса, з якої до нашого часу дійшло лише кілька невеликих уривків¹.

На авансені українського історієписання Олексій Іванович Мартос (1790–1842)² з'явився як самобутній і zarazом багатообіцяючий історик-аматор перших десятиліть ХІХ ст. В одному з листів від 1822 р. до свого близького родича І.Р. Мартоса він навіть виклав загальний задум власної праці: «Дуже давно, поважний І.Р. (Іван Романович Мартос. – О.Я.), я займаюся історією нашої загальної вітчизни, і завдяки долі, три томи, котрі завершуються *смертю Богдана Хмельницького, вже давно в тутешній цензурі; чекаючи дозволу цієї старенької,*

¹ *Мартос А.* Отрывок из истории Малороссии. Т. 3. Гл. 5: 1652–1653 // Северный архив. – 1823. – № 6. – С. 461–479; *Его же.* Отрывок из Истории Малороссии. Т. 3. Гл. 13. 1653 и 1654 годы; Т. 3. Гл. 14. 1654 год // Сын Отечества. – 1823. – Част. 84, № 12. – С. 214–223; №13. – С. 243–252.

² Див. докладніше про нього: *Лазаревский А.М.* Прежние изыскатели малорусской старины: II. Алексей Иванович Мартос // КС. – 1895. – № 2. – С. 170–194; *Савченко Ф.* Нові відомості про неопубліковану історію України Олексі Мартоса // За сто літ: Матеріяли з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст. – Харків; Київ, 1930. – Кн. 6. – С. 7–14; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії / Упор. та вступ. ст. Ю. Пінчука, Л. Гриневич. – 3-тє вид., репринт. – К., 1996. – С. 77–79; *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.). – Х., 1996. – С.110–116; *Багалій Д.І.* Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної // *Багалій Д.І.* Вибрані праці: У 6 т. / Упор., вступ. ст. і ком. В.В. Кравченка. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х., 2001. – С. 363–364.

негайно заходжуся їх друкувати. За планом моєї історії, вона складеться з п'яти томів, тобто до знищення гетьманства; п'ята частина зі всіма подробицями революції Мазепиної, вибрана з джерел вірних, рівномірно давно викінчена, отже, тільки переробляю четверту частину. Вона надзвичайно різноманітна і багата, бо містить хід подій всіх гетьманів від Богдана, так протилежно описаних малоросіянами і хроніками польськими, але стає все цікавішою»¹.

Зауважимо, що постать Олексія Мартоса різуче відрізнялася від згаданого Івана, хоч саме завдяки контактам і зв'язкам останнього майбутній історик посів посаду ад'ютанта у сумнозвісного російського генерала О. Аракчеєва. Незайве додати, що І. Мартос здобув у столичних колах репутацію чиновника-ділка, який лобював інтереси певних осіб в урядових установах².

Волею долі й обставин О. Мартос повсякчас перебував у затінку свого конкурента на ниві історії України – Д. Бантиша-Каменського, протегованого малоросійським військовим генерал-губернатором М. Рєпніним-Волконським. На його тлі постать О. Мартоса – одного з нащадків дрібної козацької старшини, сина відомого лубенського скульптора, колишнього офіцера-інженера з виразними філософськими рефлексіями, морально-етичними розумуваннями, запальною вдачею та загостреним почуттям справедливості, котрі спричинили конфлікт із усесильним на той час графом О. Аракчеєвим і відставки з престижного поста ад'ютанта у січні 1818 р., видавалася вищим верствам малоросійського дворянства щонайменше сумнівною. Недаремно М. Грушевський розглядав О. Мартоса як «виразника панської української демократії»³, а сучасні дослідники вважають, що історик належав до «демократично налаштованої просвітницької інтелігенції, близької до декабристського руху»⁴.

Втім ці означення варто вписати у загальну соціокультурну палітру початку XIX ст. На той час дослідник, який студіював історію Малоросії, належав до суспільства перехідної доби як у соціо- та етнокультурному, так і в інтелектуальному плані. Відтак фактично відбувалася зміна культурної й суспільної форми підросійської України, яку здебільшого окреслюють у межах конфлікту традиційного та модерного. Тому тогочасний історик був не тільки свідком, а якоюсь мірою й учасником тих масштабних інституціональних, соціальних, інтелектуальних перетворень.

Українські землі поступово трансформувалися у західні імперські провінції Росії – малоросійські губернії. Значна частина нащадків козацької старшини та

¹ Див. докладніше: *Лазаревский А. М.* Прежние изыскатели... – С. 178.

² *Лазаревский А.* Иван Романович Мартос: Биографический очерк // КС. – 1895. – № 10. – С. 48–71.

³ *Грушевський М.* «Историограф Малой России» // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. / Упор., передм., ком. О. Юркова. – К., 2015. – Т. 10, кн. II. – С. 159.

⁴ *Кравченко В.* Переяславський комплекс в українській історіографії // *Кравченко В.* Україна, Імперія, Росія: Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – С. 219.

шляхти доволі успішно інтегрувалася до станової ієрархії імперії Романових як малоросійське дворянство. Проте побутували й автономістські традиції України-Гетьманщини, які ширилися в осередках старої культури – панських маєтках. Вони живили уяву та мотивували тодішніх українських інтелектуалів – нащадків козацької старшини – віднайти своє унікальне місце та призначення за нових соціокультурних передумов і політичних обставин, але нав'язавши зв'язок із козацько-гетьманською минувиною.

Власне, ностальгійні й патріотичні інтенції О. Мартоса доволі добре проступають у його мемуарних ретроспекціях, зокрема у відомому пасажі, пов'язаному з відвідуванням 1810 р. м. Галац (сучасна Румунія): «У Грецькому монастирі в місті похований малоруський гетьман Мазепа, після Полтавської баталії прийнятий під протекцію турецького двору. *Мазепа помер у віддалені від вітчизни своєї, незалежність якої він захищав; він був друг свободи і за це заслуговує на пошану потомства. Після його усунення з Малоросії жителі її втратили свої права священні, котрі Мазепа подовгу захищав з властивою кожному патріоту любов'ю та гарячністю. Його не стало, й ім'я Малоросії і її хоробрих козаків стерлося зі списку народів, хоч невеликих числом, але відомих своїм існуванням і конституцією.* Тепер багата Малоросія складає разом з іншими дві або три губернії; але це загальна доля держав і республік: варто тільки подивитися на політичну історію націй. Окрім інших чеснот, *Мазепа був друг наук: він збільшив у Києві академію в Братському монастирі, який їм відновлений і прикрашений, забезпечив її бібліотекою і рідкісними манускриптами. Проте засновник академії і багатьох церков і людинолюбних закладів щорічно справно паплюжитья в неділю першого тижня Великого поста, разом із Стенькою Разіним й іншими злодіями та розбійниками. Але яка відмінність! Останній був розбійник-свято-тат, Мазепа – освічена, чоловіколюбна особа, талановитий полководець і повелитель вільного, отже щасливого народу. Я слухав цю мерзотну церемонію в Києві, яку чинить митрополит із архієреями і всім духовництвом, із цілковитою зневагою імені нашої церкви»¹.*

Та попри ці настрої й думки дослідницькі практики О. Мартоса, як і устремління Д. Бантиша-Каменського, розгорталися в руслі пізньюпросвітницької парадигми історієписання, котра висувала універсальні вимоги до впорядкування й репрезентації світу історії. Така концептуалізація продукувала прагматичне, моралізаторське, механістичне, а часто-густо й оптимістичне ставлення до історії. Тож у минувшині відшукувалися необхідні взірці – «корисні істини» для обґрунтування доцільності політичних і соціальних змін, аргументи, щоби ствердити ідею поступального розвитку людства за його іманентними складовими. Однак ці ціннісні підвалини й настанови створювали доволі широкий горизонт можливостей для розмаїтих варіацій представлення української ми-

¹ Записки инженерного офицера Мартоса о Турецкой войне в царствование Александра Павловича, 1806–1812 // Русский архив. – 1893. – № 7. – С. 345.

нувшини, позаяк останні переломлювалися з відмінними світоглядними орієнтирами та складним балансом лояльностей на зламі традиційних і модерних вимірів суспільного буття, скажімо як у О. Мартоса.

Культурницькі устремління місцевої аристократії певною мірою прости-мулювала поява 1818 р. перших восьми томів відомої студії М. Карамзіна «История государства Российского» (на титулі: СПб., 1816. – Т. 1–3; 1817. – Т. 4–8). Тож перші десятиліття ХІХ в. минали під знаком усвідомлення специфічної ролі наративу як новітнього способу організації культурного простору модерну у середовищі лівобережного панства. У широкому сенсі йшлося про способи / шляхи входження на культурне поле російського історієписання та представлення на ньому українських / малоросійських сюжетів.

Один зі шляхів запропонував Д. Бантыш-Каменський і його покровитель князь М. Репнін-Волконський, які намагалися представити малоросійську минавшину в майже офіційному¹ чи напівофіційному форматі, зокрема з урахуванням культурницьких почувань лівобережного панства. М. Грушевський відзначав, що «Бантышеві легко могло впасти на думку зреалізувати батьківські матеріали в формі губернаторської історії Малоросії – так, як він перед тим складав реєстри кавалерів рос[ійських] орденів для кн[язя] Куракіна (попередника Лобанова на малор[осійському] ген[ерал]-губернаторстві)»².

Натомість О. Мартос орієнтувався на репрезентацію української минавшини у світлі тодішніх взірців європейського історієписання. Вочевидь колишній офіцер з огляду на специфіку недавнього військового фаху відчував особливу довіру до зарубіжного знання, яку з математичної й інженерної царини переносив на поле історії. Звідси й походить один зі вступних пасажів його анонімної рецензії про «трьох батьків» української історії, на роль яких О. Мартос висунув Г.Л. де Боплана, П. Шевальє, Й. Пасторія. Та й назва Мартосової рукописної праці («Історія України та козаків») значною мірою перегукувалася з відомою студією Й.Х. фон Енгеля («Історія України та українських козаків»).

Навіть більше, вступна частина рецензії О. Мартоса розпочиналася зі спостережень щодо того ключового місця України в державно-політичному устрої Східної Європи ХVІІ–ХVІІІ ст., котре він означував у такому вигляді: «Долгое время державшая перевес между Московией, Польшей, Ханством Крымским и Портой». Цей контекст висвітлення було також привнесено до тексту О. Мартоса з праць західноєвропейської просвітницької історіографії (Й.Г. Гердер, Й.Х. фон Енгель, К. Гаммердорфер, Ж.-Б. Шерер та ін.)³, яка цікавилась укра-

¹ *Saunders D.* The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. – Edmonton, 1985. – P. 183.

² *Грушевський М.* «Историкограф Малой России». – С. 98.

³ *Крупницький Б.* Німеччина й Україна в ХVІІІ стол. (Міллер, Шлецер, Енгель, Гаммердорфер, Вагнер, Шпітлер) // Україна (Париж). – 1953. – № 10. – С. 843–849; *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland: Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. – München, 1994. – S. 68–79.

їнськими сюжетами і проблемами в розрізі тотальних геополітичних зрушень, що сталися в політичному устрої Східної та Центральної Європи другої половини XVIII ст.

Із такої перспективи закид О. Мартоса про стислість висвітлення подій до «сполучення» України з Московською державою в багатотомнику Д. Бантиша-Каменського видається вповні обгрунтованим, оскільки рецензент наголошував на важливості й самоцінності політичної історії Гетьманщини, котру репрезентовано в першому виданні «Истории Малой России» в кучому та обрізаному вигляді. Тим більше, що схожої думки, хоч і з відмінних мотивів, дотримувався й інший рецензент – Ф. Булгарин¹.

Варто звернути увагу на один із важливих, але дещо затінених сюжетів полеміки 1823 р. Ідеться про те, якою мірою Д. Бантиш-Каменський спирався на матеріали свого батька – Миколи Миколайовича (1737–1814) та інших попередників, зокрема на українську літописну традицію XVIII ст. Цю тему порушив ще російський історик Г. Карпов, котрий дотримувався думки, що автор «Истории Малой России» використав розробки архівних документів свого батька та не вивчав особисто ці джерела, хоч і написав більш-менш пристойну працю².

Примітно, що заувага О. Мартоса про схожість чотиритомної «Истории Малой России» з літописом В. Рубана викликала, мабуть, найбільше роздратування Д. Бантиша-Каменського. Останній доволі детально та прискіпливо розібрав і показово відкинув більшість зауваг анонімного рецензента, зокрема навіть низку прикладів різноманітних небилиць у текстах «іноземних батьків» української історії за версією О. Мартоса.

Проте автор практично не відповів на закид про причини схожості конструкції його багатотомника з літописом В. Рубана. Д. Бантиш-Каменський обмежився тільки стислою реплікою про те, що всі попередні історики йшли одним шляхом, а він лише представив малоросійську минувшину в більш докладному вигляді та зв'язку. Натомість у переробленому виданні 1830 р. автор урахував майже всі зауваги рецензента, включно до використання творів іноземців (Г.Л. де Боплан, П. Шевальє, Й. Х. фон Енгель та ін.), і навіть пропозиції стосовно добору славетних персоналій малоросійської історії.

Слушність спостережень О. Мартоса визнавав і М. Грушевський. На його думку, «стара літописна схема брала гору над новим документальним матеріалом архіву колегії, й «И[стория] М[алой] Р[оссии]» дійсно більш нагадувала

¹ Булгарин Ф. История: Краткое обозрение русской литературы 1822 года: 9. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – М., 1822. – Ч. 1–4. // Северный архив. – 1823. – № 5. – С. 389.

² Карпов Г.Ф. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время 8-е генваря 1654–30-е мая 1672 года. – М., 1870. – С. 28.

літопись Рубана, ніж історичні писання XIX в.»¹. Окрім того, М. Грушевський згадував про опис малоросійських справ, підготовлений М. Бантишем-Каменським, який чомусь уперто не хотів видавати його син. Тож історик припускав, що цей опис, імовірно, був одним із найважливіших джерел, орієнтиром для Д. Бантиша-Каменського та його первісного задуму написати історію Малоросії у вигляді переробки батьківського тексту².

Зрештою М. Грушевський у монографії, присвяченій Д. Бантишеві-Каменському, приділив неабияку увагу рецензії О. Мартоса, позаяк уважав, що вона відіграла поважну, ба навіть визначальну роль у підготовці другого, переробленого видання «Истории Малой России»: «Взагалі рівняючи завваження рецензії “Сына Отеч[ества]” з змінами, переведеними Б[антишем]-К[аменським] при новій редакції його праці, можна сказати що “И[стория] М[алой] Р[оссии]” була ґрунтовно перероблена згідно з рецептом сеї рецензії – за вказівками Мартоса, можна сказати. *Не мавши щастя з виданням своєї праці, він міг себе потішити, що його методичні міркування не пройшли дурно в українській історіографії! Я вважав потрібним тому децю ширше спинитись на сій рецензії, досі, здається мені, ніким не завважений в оглядах укр[аїнської] історіографії»³. В іншому місці М. Грушевський зазначав, що «“И[стория] М[алой] Р[оссии]” мала щастя особливо в конкурентах: як в 1820-х рр. її конкурент Мартос запліднив своїми критичними увагами історичну працю Б[антиша]-К[аменсько]го, а власна його праця не побачила світу і згинула безслідно...»⁴.*

Загалом інтелектуальні біографії О. Мартоса й Д. Бантиша-Каменського – історика-аматора та історика-чиновника – доволі яскраво репрезентують ті шляхи, які долає текст від акту творення до моменту публікації, коли розпочинається власне буття студії, незалежне від її творця. Вони ж кидають світло на той самобутній розподіл ролей істориків-конкурентів, з яких Д. Бантиш-Каменський волею-неволею певною мірою став речником культурних устремлінь малоросійського дворянства й одним із фундаторів історіографічної традиції XIX ст., а напівзабутий О. Мартос у несподіваний спосіб спричинив засадничі трансформації другого видання першої синтетичної історії з історії України, що належала перу його опонента.

Насамкінець відзначимо, що сучасникам, безперечно, був відомий автор анонімної рецензії 1823 р., принаймні М. Полевой у відгуку на друге видання «Истории Малой России» називав рецензентом саме О. Мартоса⁵. Практично

¹ Грушевський М. «Историограф Малой России». – С. 109.

² Там само. – С. 90–91.

³ Там само. – С. 138.

⁴ Там само. – С. 174.

⁵ Н.П. [Полевой Н.]. Малороссия: Ее обитатели и история. Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – 2-е изд. – М., 1830. – Ч. 1–3. // Московский телеграф. – 1830. – №17. – С. 79.

немає сумнівів, що його ідентифікував і Д. Бантиш-Каменський, адже О. Мартос звертався до князя М. Рєпніна-Волконського з проханням допомогти йому в пошуку історичних джерел¹, а це, звичайно, не могло залишитися поза увагою Д. Бантиша-Каменського – на той час чиновника з особливих доручень у канцелярії малоросійського військового генерал-губернатора.

* * *

Тексти О. Мартоса² та Д. Бантиша-Каменського³ друкуються мовою оригіналу за публікаціями 1823 р. в російському історичному, політичному й літературному журналі «Сын Отечества». Правопис збережено. Окремі друкарські огріхи виправлено без застережень. Виділення курсивом назв праць та їхніх авторів, а також курсивом і заголовними літерами окремих слів в обох текстах подається за виданням 1823 р. До текстів долучено примітки історіографічного спрямування. На відміну від наших приміток, посилання 1823 р. позначено числами з астериском (*). Фактографічні тлумачення О. Мартоса й Д. Бантиша-Каменського щодо хронологічної локалізації тих чи інших історичних подій не коментуються. Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

* * *

История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому Государству при Царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. Печатана иждивением Сочинителя (Д.Н. Бантыша-Каменского). Четыре тома. Москва, 1822, в тип. С. Селивановского, в 4 д. л., в 1 ч. 153, во 2-й 324, в 3-й 243, в 4-й 303 стр. с приложением девяти портретов^{1*}.

В течение тридцати лет не видали мы никакого общего повествования о Малороссии, т.е. после *Летописца Малороссийского*⁴, помещенного в *Россий-*

¹ Павловский И.Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства Кн. Н.Г. Рєпнина (Очерки, материалы и переписка). По архивным данным / Оттиск из 1 вып. «Трудов Полтавской ученой архивной комиссии». – Полтава, 1905. – С. 12–13.

² [Мартос А.И.]. Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – М., 1822. – Ч. 1–4. // Сын Отечества. – 1823. – Част. 83, № 3. – Отд.: Современная русская библиография. – С. 130–138.

³ Бантыш-Каменский Д. Письмо к Издателю (8/II.1823, Москва) // Сын Отечества. – 1823. – Част. 83, № 7. – Отд.: Критика. – С. 313–321.

^{1*} Продається в книжном магазине В.А. Плавильщикова по 45 р. в бум.

⁴ Перша публікація (без зазначення авторства) одного зі списків літопису Г. Граб'янки.

ском *Магазине* 1793 года Ф. Туманского¹. Трудолюбивый Рубан² за 16 лет прежде того издал свою *Краткую Летопись Малыя России*³. Она имела многих подражателей. *Шерер*⁴, некогда бывший в нашей службе, скоро после Рубана решился напечатать на французском языке свои: *Annales de la Petite Russie*, в 2 томах, Paris 1788. Иоганн Христиан Энгель, равномерно издал свою *Историю Украины и Украинских Козаков* 1796 года в Галле, с весьма дурным портретом Хмельницкого, которого он называет Префектом^{2*} Запорожским. Сия История посвящена Графу Роттенгану⁵. Все это не слишком много о такой провинции, какова была некогда Украина, богатая происшествиями, и долгое время державшая перевес между Московией, Польшей, Ханством Крымским и Портой.

По многим причинам должно думать, что предки Украинцев не радели оставить по себе какие-либо памятники. Люди военные, каковы были прежде Запорожские козаки, не занимались Науками, не старались о сохранении своих деяний на времена будущие, и предоставляли начертать свою Историю просвещенным иноземцам. Некоторые из сих последних находились в службе Республики, и будучи употребляемы по части инженерной в Низовой Украине, составляли прекрасные описания того края. Из них особенно достоин примечания *Боплан*⁶ (*Le Sieur de Beauplan*): он оставил нам: *Description de l'Ukraine*, in 8, 1660, à Rouen. Второй Автор, современник переворотов в земле козацкой при Зиновии Хмельницком, есть *Шевалье* (*Pierre Chevalier*)⁷, издавший в Париже в 1668: *Histoire de la guerre des Cosaques*. Вместе с ним идет: *Pastorius*⁸ ab Hirttemberg, *Historia Poloniae*, напечатанная с портретом ученого ее Автора в Данциге 1665. – Последний несравненно

¹ Туманський Федір Осипович (1757–1810) – учений, бібліофіл і видавець, член-кореспондент С.-Петербурзької АН.

² Рубан Василь Григорович (1742–1795) – історик і видавець.

³ Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год, с изъяснением настоящего образа тамошнего правления и с приобщением списка прежде бывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов; також Землеописания с показанием городов, рек, монастырей, церквей, числа людей, известий о почтах и других нужных сведений / Издана В.Г. Рубаном. – СПб., 1777. – [8], 242, LX, [2], 118 с.

⁴ Шерер Жан-Бенуа (1741–1824) – французський дипломат та історик.

^{2*} С Латинского Praefectus, начальник, повелитель, глава.

⁵ Роттенган Гайнріх Франц фон (1738–1809) – височайший бургграф Чеського королівства. Див.: Каталог книг Чертковской библиотеки. – М., 1863. – Отд. 1: История (№ 1–2200). – Стб. 91–92 (№ 465).

⁶ Боплан Гійом Левассер де (бл. 1600–1673) – французський інженер, картограф і письменник.

⁷ Шевалье П'єр – французський дипломат, мандрівник і хроніст XVII ст.

⁸ Пасторій (Гіртенберг) Йоахим (1611–1681) – польський історик.

полнее обоих Французских Писателей. Во всех их видны точность и особенная верность в происшествиях, и без оскорбления патриотизма Малороссиян сказанных трех чужеземцев можно назвать *отцами Украинской Истории*.

Но в то же самое время, что видим в отечественных летописях, веденных Генеральными Писарями (правителями дел войска)? Какие странные происшествия сцепляются там с предметами историческими! Возьмем в пример повествование о битве на *Желтых Водах* (Лет[описец] Малорос[сийский] в Магазине Туманского, стр. 70), происходившей 2 Мая 1648 года, знаменитой своими последствиями. Летописец говорит: «Поляки (на Желтых Водах), предводительствуемые Стефаном Потоцким, все или мечем побиты, или Татарами в полон заведены, и из столь многого войска в той битве убежал только один (!) человек: он назывался *Марко Здошевский!*!» – Хорошо, что озаботились сохранить имя этого счастливец!

Вот как Пасториус говорит о сем: (Lib. I, pag. 72–75) «Польше нанесена глубокая рана поражением 2 Мая. Здесь Республика утратила свою славу, и – цвет храбрейшего Дворянства! И сей первый успех Хмельницкого предвещал его будущие победы». – Вот истина, вот История!

Еще любят Малороссийские Летописи помещать за достоверные самые невероятные, и даже смешные происшествия. Развернем в Магазине Туманского страницу 90, и пожалеем о странной гордости мнимых патриотов. Случай, нам представляемый, есть следующий: Когда Зиновий Хмельницкий имел славу победить три армии Республики на Желтых Водах, при Корсуне и под Пилявою, Король Иоанн Казимир¹, заступивший Владислава IV, сего друга Козаков, сколько из уважения к личным достоинствам Зиновия, столько же и для того, чтоб выиграть сердца Украинцев, и получить обратно своих пленных, отправил в Переяслав чрезвычайное посольство: Посланники были Магнаты Республики. Как, думаете, принял его Гетман Козацкий, сей тонкий политик, и – что еще важнее – неуверенный в прочной свободе своего отечества? Он дал послам обед, «на коем жена его, Польшка Чаплинская, одетая в пребогатое платье, и будто пьяная, в черенку растирала табак Хмельницкому». Прием лестный! Однако ж, на сем оригинальном угощении Послы трактовали о границах обоих владений! Верно, они были слишком невнимательны к посторонним предметам! – Да простят читатели, что мы поместили сии нелепицы. Мы сделали сие с тем единственно, чтоб хоть слегка показать, сколь трудно Деписателю Малороссии заимствоваться, для своей славы, одними отечественными источниками. Иностранец Шерер во многом причастен им, поставляя² Редедю³, Князя *Козаков*, в 1022 году, сражающимся

¹ Ян II Казимир Ваза.

² Представляя.

³ Редедя – князь, точніше вождь касогів, який, за свідченням «Повісті временних літ», загинув 1022 р. в поєдинку з тмутороканським князем Мстиславом Володимировичем Хоробрим.

против Мстислава. Видно Шерер хотел сим выразить, что только одна древность народа может быть мерилom его славы и достоинства. Жаль, однако ж, что он ввел многих в подобное же заблуждение!

Сии и еще многие другие примеры явно убеждают, сколь тягостен труд, предстоящий всякому, предприемлющему созидать Историю в столь зыбких основаниях. Г. Бантыш-Каменский в некоторых случаях, конечно, не избежал укоризны просвещенных читателей, но средства его в составлении Истории и особенно находящиеся при ней *Приложения*, всего в IV томах по счету 103¹, достойны величайшей похвалы, – хотя материалы еще не составляют здания.

История г. Б[антыша-]Каменского планом своим весьма сходна с Летописью Рубана, которую почтил Шерер переводом на Французский язык, хотя не счел нужным оговорить о том. У г. Б[антыша-]Каменского (Введ[ение] стр. XLV) жена Хмельницкого также собственноручно набивает табаком трубки для него и Посланников. Потомству нет нужды до такого посольского угощения: оно жалеет, почему Автор кратко прошел блистательные подвиги Украинцев у Збаража, едва коснулся битвы при Берестечке, на Батого, у Жванца, и скорыми шагами достиг эпохи присоединения Малороссии к Державе Московской. История Украйны почти теряет всю свою занимательность, когда умирает Богдан. – После него начинаются происки, сплетни, убийства: повсюду грабежи, зверства, и очень не много примеров великодушия. Конечно, Клио не любит скрытности; но верны ли записки в манускриптах, доставшиеся Автору от грамотных простолюдинов?

Со второй половины III тома следует открытие измены Гетмана Мазепы. Сия статья обработана весьма хорошо. Читатель в ней найдет многие подробности, кои до сего *нигде* не были помещены. Пытка *Кочубея* и *Искры* приводит в содрогание душу человека; увидев впоследствии, что сии люди *невинно* приняли поносную² казнь, кто не почтит слезою памяти страдальцев?.. В сем происшествии, кажется, читаешь Историю Итальянских Государств XVI и XVII веков.

После Полтавского сражения История Малороссия становится приметно незанимательнее.

Промежуток от Гетмана Скоропадского до уничтожения Гетманства, кажется, не предоставил Малороссиянам занять место гражданства в Царстве Истории; – но эпоха Наказного Гетмана П.Л. Полуботка есть одна из блестящих в Деписаниях Украйны. Твердость духа, мужество просвещенное и лю-

¹ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России... – М., 1822. – Ч. 1. – С. 91–153 (10 назв); Ч. 2. – С. 185–324 (23 назви); Ч. 3. – С. 141–243 (30 назв); Ч. 4. – С. 141–303 (40 назв).

² Тут: огидну, відразливу.

бовь к родине поставляют его, после Богдана, *первым Украинцем*. Слава ему! Слава Автору, сохранившему для нас черты Истории древнего Рима!

Отдав всю признательность Сочинителю, не станем обвинять его в сухости некоторых мест его Истории. Осмелимся думать, по крайней мере, что вещи маловажные нужнее перейти молчанием, нежели умолчать о людях, делающих честь Малороссии *более всех ее Гетманов*. Так, умолчано о светильниках просвещения Царства Русского: о бессмертных Малороссиянах! Какой предмет может быть богаче творений Св. Димитрия Ростовского, фамилией *Туптало*, который родился близ Киева, и во время прохождения службы в стране отечественной для Церкви и отечества занимался сочинением Житий Святых!^{3*} Мы, Малороссияне, молчим о сем труде^{4*}, а все иностранцы и сам Шлецер¹, критик строгий, не могут скрыть своего удивления к подвигу Св. Димитрия! – Феофан, другой величайший Украинец², в том же поприще заступил место Димитрия, и был, сверх того, ревностнейшим исполнителем воли Петра Великого, и можно сказать, одним из ближайших сотрудников Его.

Одна биография сего Пастыря, сего величайшего своего времени Государственного человека, самая польза его Слов и сочинений во всех родах, польза – повторим, – принесенная нашему отечеству и Словесности, должны занять почетное место в Истории Малороссийской, вместо того, чтобы помещать донос какого-то Звенигородского товарища на Полковника Капниста, о заговоре его против Графа Разумовского, которому товарищу Киевский маляр Дмитрий Васильев вырезал на медной доске Греческую подпись Капниста за четыре аршина зеленого сукна и т.п. (том IV, стр. 119–125). Хотя Капнист, представши пред Судей, *спокойно гремел оковами* (там же, стр. 122); но скажем, что мнимый заговор противу Гетмана не заслуживает предпочтения пред доблестями Св. Димитрия, Преосвященного Феофана и ученого Сквороды.

Вот все, что можем теперь сказать о сей Истории Малороссийской. Думаем, что она, конечно, будет приятна Малороссам, потому что она есть первая подробная, и притом большая часть предков нынешних помещиков там видны действующими лицами; а кому не хочется знать о своих предках? Но

^{3*} Без сомнения Ч е т ь и М и н е и должны назваться важнейшим трудом Св. Димитрия Митрополита Ростовского; но в Словаре Историческом о бывших в России Писателях духовного чина приписываются сему Святителю еще двадцать четыре сочинения о разных предметах, большей частью духовных и исторических.

^{4*} Но Ж и т и я С в я т ы х есть книга, читаемая в церквах и домах по всей России.

¹ Шлецер Август Людвіг (1735–1809) – німецький і російський історик, почесний іноземний член імператорської АН (1769).

² Феофан Прокопович (1681–1736) – церковний і культурний діяч, ректор Києво-Могилянської Академії, автор Духовного регламенту 1721 р.

скажем, что бывшая Украина, составившая из себя более, нежели Черниговскую и Полтавскую Губернии, вероятно, потребует *другой своей Истории*, преимущественно до раздробления ее на части. Она потребует показать причины и начала причин удивительного состава Козацкого народа. Авторы-иностранцы в своих творениях представляют обширное поле для обработки Писателю просвещенному и трудолюбивому.

[А.И. Мартос]

ПИСЬМО К ИЗДАТЕЛЮ

В третьей книжке издаваемого вами Журнала Сына Отечества на нынешней год помещено в двух местах суждение о моей истории Малороссийской: одно – в Письме на Кавказ¹ Г.Ж.К.; другое, вам сообщенное, также от *неизвестного*.

Если бы в последнем *беспристрастном* разборе сей Истории не было с *оскорблением* упомянуто о некоторых особах, удостоивших меня сообщением драгоценных отечественных рукописей, я отвечал бы молчанием на вышеозначенные два приговора, не дорожа мнением Г.Ж.К.; но неизвестный Писатель, в Современной Русской Библиографии, своим неумеренным отзывом о людях, мною уважаемых, принуждает меня взяться за перо и защищать их.

Записки, коими я руководствовался, кроме принадлежавших Историографу Миллеру² и моему родителю, получены мною не от грамотных простолюдинов (стр. 135), как изъясняется г. Критик, но от наследников почтенных любителей отечественных хартий, из коих г. Чеп³, известный своею ученостью, более девятнадцати лет служил при бессмертном Задунайском⁴, и пользовался его уважением. Г. Шафонский⁵, не менее просвещенный, трудился в

¹ «В Москве вышла в четырех томах in-quarto, *История Малороссии*, соч. Д.Н. Бантышем-Каменским. Я ее не видал: говорят, что сама История не слишком хороша, но что приложенные к ней оправдательные статьи (pièces justificatives) очень важны и любопытны». Див.: Г.Ж.К. Письма на Кавказ // *Сын Отечества*. – 1823. – Част. 83, № 3. – Отд.: Словесность. – С. 116.

² Миллер Гергард Фридрих (1705–1783) – російський історик, від 1747 р. офіційний російський історіограф.

³ Чеп³ Адріян Іванович (бл. 1760 – бл. 1822) – історик-антиквар і колекціонер документів України-Гетьманщини. Крім Д. Бантиша-Каменського його зібрання документів і матеріалів використовували такі історики, як М. Берлінський, Я. Маркович та ін.

⁴ Румянцев-Задунайський Петро Олександрович (1725–1796) – президент Другої Малоросійської колегії, генерал-губернатор Малоросії.

⁵ Шафонський Опанас Філімонович (1740–1811) – історик та статистик, укладач топографічного опису Чернігівського намісництва. Матеріалами О. Ша-

составлении исторического и географического Описания Малой России, по повелению Великой Екатерины. Вот лучшее доказательство, сколь записки их верны, и сколь неосновательно суждение об оных г. Критика!

Но не ошибается ли он и во мнении своем о *непросвещенных* Писателях Малороссийских, выхваляя слишком иностранных? Он осуждает статью в летописи Туманского, где описано угощение Послов Польских, присланных Хмельницкому Иоанном Казимиром, *чтоб выиграть* (стр. 133) – по словам г. Критика – *сердца Украинцев* (стр. 133); называет статью сию нелепицей, говорит далее, *что и во Введении к моей Истории, на стр. XLV, о том же упомянуто* (стр. 134); после сего, вступаясь за потомство, восклицает: *что оному нет нужды до такого Посольского угощения!* – (стр. 135). Но, описывая столь странный прием сих Послов, желал я представить моим читателям не что иное, как дикую и грубую простоту нравов, свойственную народу необразованному. Весьма ошибается г. Критик, полагая, *что на сем оригинальном угощении Послы трактовали о границах обоих владений* (стр. 134). Известно, по Истории, что Хмельницкий, под предлогом тесноты дома своего, дал им потом аудиенцию на площади, в угодность народу: следовательно, предводитель Малороссиян нимало не отступил тогда *от своей тонкой политики*, и более уверен был *в прочной свободе своего отечества* (стр. 131), нежели как полагает г. Критик. Победы на Желтых Водах, под Корсуном, Пилавцем давно утвердили власть Хмельницкого: он не страшился утратить свободу Малороссиян, способствовал Иоанну Казимиру в получении короны, имея в своем распоряжении сильное войско, значительного союзника в Хане Крымском и будучи уважаем Князем Трансильванским, Господарями Молдавским, Волошским и самим Султаном. После сего, кажется, простительно ему было угощать по-своему Польских Послов.

Г. Критик потом жалеет, что я *кратко прошел блистательные подвиги Украинцев у Збаража, едва коснулся битвы при Берестечке, на Батого, у Жванца, и скорыми шагами достиг эпохи присоединения Малороссии к державе Московской* (стр. 135); но на заглавном листе изданной мною Истории Малой России не означено ли: *«со времен присоединения оной к Российскому Государству при Царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края»?* Следовательно, я не брался описывать подробно происшествий, предшествовавших сему важному событию. Сведения о Берестечком сражении почерпнуты из Польской реляции, хранящейся в Коллежском Иностранных дел Архиве; в ней, конечно, нет романтических повестей, помещенных одним из *отцов Украинской Истории, Автором, современником переворотов в земле Козацкой при Зиновии Хмельницком,*

фонського Д. Бантиш-Каменський користувався за допомогою його сина Григорія. Крім автора «Історії Малої Росії» цими матеріалами послуговувалися також О. Рігельман й І. Срезневський.

Шевалье (стр. 132), который гласит: что после Берестечской битвы *один козак* целые три часа защищался *противу армии Польской*, и простреленный *четырьнадцатью* пулями, *не переставал обороняться* и проч[ее]. Вот, кажется, описание противное *точности и особенной верности в происшествиях отца Украинской Истории!* (стр. 132). Не согласится ли после сего со мною г. Критик, что *не одни Малороссийские Летописатели помещают за достоверные самые невероятные происшествия?* (стр. 133). Сей же *отец Украинской Истории* производит козаков от *козы!* И другой *отец, Пасторий*, не менее в рассказах своих отдалается иногда от истины, которой должен руководствоваться каждый Историк: он, например, повествует, что войско козацкое под Збаражем простиралось до трехсот тысяч человек, кроме ста тысяч Татар, а Польское состояло только из десяти тысяч!

Я согласен с г. Критиком, что *дееписателю Малороссии трудно заимствоваться одними отечественными источниками* (стр. 134), но не могу согласиться с ним, чтоб Малороссияне *не старались о сохранении своих деяний на времена будущие* (стр. 131): кроме летописей, изданных гг. Рубаном и Туманским, я имею у себя и другие, сообщенные мне разными особами, уже по напечатании моей Истории. В них помещены подробности, *неизвестные просвещенным иноземцам*; они описаны, правда, не витиевато, однако и не *Запорожскими козаками* (стр. 131), как думает г. Критик, а подражателями Князя Безбородки, знаменитого Министра времен Екатерины Великой^{5*}, *Георгием Конисским*¹ и другими. Не отнимая у иностранцев заслуженной ими хвалы, почему умялять нам, особливо г. Критику, который называет себя *Малороссом* (стр. 136 и 137), достоинство отечественных Писателей, и представлять труды их, заслуживающие уважение, в искаженном виде?

Г. Критик находит: что *История моя планом своим весьма сходна с летописью Рубана* (стр.134): не удивительно, ибо прежние повествователи деяний Украйны шли по одному пути, с тем только различием, что я предложил происшествия в большей связи и подробности, нежели как они рассказаны в кратких записках Генеральных Писарей.

Со смертью *Богдана* не теряет История Украйны своей занимательности, хотя г. Критик думает противное: хитрое поведение Виговского, которым руководствовался потом Мазепа; тайные сношения его с Двором Польским; примерная верность Полковника Пушкаря и Якима Сомка; храбрые подвиги, на освобождение отчизны ими подъятые; уменьшение при Юрии Хмельницком власти Гетманской; военные деяния неустрашимого Кошевого Атамана Серка, бича Крымцев; сильное влияние Запорожцев на всю Украйну и История крамольного сего войска; неудачный поход в Малороссию Иоанна Казии-

^{5*} См. Предисловие Рубана.

¹ Кониский Григорій Осипович (1717–1795) – церковний діяч і письменник, який у 1820-х рр. уважався автором на той час рукописної «Історії русов».

мира; чувствительное для России соперничество Заднепровского Гетмана Дорошенка; участие во внутренних делах Епископа Мефодия; Андрусовские съезды; полезное для Малороссиян управление Многогрешного; верность к Российскому престолу Самойловича и несчастный конец его; война с Турками, для завоевания Украины сими последними предпринятая; проницательный ум, скрытый нрав, осторожность неблагодарного Мазепы; верность, оказанная Малороссиянами Государю при вступлении Карла XII в Украину; средства, употребленные Петром Великим к достижению желаемого – все сии происшествия, без сомнения, занимательны и по смерти Богдана Хмельницкого. В них встречаем не одни происки, сплетни, убийства, грабежи и зверства повсюду (стр. 135), находимые г. Критиком. Описывая такие события, я руководствовался материалами, коим он отдает справедливость, хотя там же себе противоречит (стр. 134).

Согласен с г. Рецензентом: что *после Полтавского сражения История Малороссии становится приметно незанимательнее* (стр. 135): каким же образом Писатель оной может избежать *сухости* (стр. 136) в некоторых местах, и чем заменить большие промежутки, им встречаемые? Выдумками? Но тогда он отдалится от истины и, по моему мнению, лучше *греметь спокойно оковами с невинным узником* (стр. 137), нежели украшать цветками места бесплодные в Истории.

В заключение скажу словами г. Критика: *что, действительно, не надлежало мне умолчать в Истории Малой России об ученых мужах* (стр. 136), тамошних уроженцах, прославившихся своими бессмертными творениями, но не могу согласиться с ним, *чтобы они более делали чести Малороссии, нежели все ее Гетманы* (стр. 136): одни увенчали себя на поприще Словесности, преимущественно Духовной; другие, как-то: *Наливайко, Бородавка¹, Тарас², Перевязко³, Павлюк⁴, Острица⁵, Гун⁶, Полторы-Кожуха⁷*, прославились в отечественной Истории примерно любовью к несчастным единоплеменникам, неоднократно ходатайствуя за них у Королей, и мучительной смертью своей приближали минуту освобождения Малороссиян от тягостного ига Польского.

¹ Бородавка (Нерода) Яків (? – бл. 1624) – гетьман Війська Запорозького.

² Федорович (Трясило) Тарас – гетьман нереєстрового козацтва, очільник повстання 1630 р.

³ Семен Перев'язка – апокрифічний герой із «Історії русов».

⁴ Бут Павло Михнович – один із ватажків козацького повстання 1637 р.

⁵ Остринин Яків (?–1641) – гетьман нереєстрового козацтва.

⁶ Імовірно, Гуня Дмитро Тимошович – один із керманічів козацького повстання 1637 р.

⁷ Гетьман Карпо Півтора-Кожуха – апокрифічний герой із «Історії русов».

Но я чувствую, что уже слишком удалился от своего предмета: оканчивая письмо сие, прошу вас уделить несколько страниц для помещения оногo в вашем Журнале.

Дмитрий Бантыш-Каменский

*Москва.
Февраля 8, 1823 г.*

О МАЛОРОССИЙСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСНЯХ

* * *

Учений-природник і zarazом науковець-гуманитарій М. Максимович увійшов до історії української науки як один із перших та найвідоміших репрезентантів романтичної історіографії перших десятиліть XIX ст. Зазвичай його світосприйняття та погляди переважно тлумачать у руслі інтелектуальних впливів тогочасної німецької думки, передусім натурфілософії Ф.В.Й. фон Шеллінга.

У світлі такої філософської візії людський світ сприймався як продукт художньої творчості Божого Провидіння, а будь-який витвір мистецтва – як його мікрокосм. Адже шеллінгівська натурфілософія спиралася на ідею єдності світу та його мистецько-художнього осягнення. Людина розглядалася як вища мета природи, а метафізичні пошуки народного духу на шляху до свободи тлумачилися як сутність тодішньої науки¹.

Мистецько-естетичні та літературно-художні захоплення молодого М. Максимовича виявилися ще у його практиках ученого-натураліста, в яких простежується відлуння шеллінгівських уявлень про природу як творчу роботу Духу. Зокрема в одній зі своїх природознавчих студій він схарактеризував природу як «храм, повний незліченних виразів думок Художника Всевишнього»². Таке художнє відтворення природничого матеріалу не залишилося поза увагою як сучасників, так і дослідників його творчості. Так, драматург М. Чаєв назвав працю М. Максимовича «Размышления о природе» (М., 1833) «поемою про природу»³.

Із такої перспективи міграція природника на поле соціогуманітаристики, точніше словесності, не була доволі несподіваною з огляду на універсалізм на

¹ Шеллинг Ф. Из праці «Про суть німецької науки» // Мислителі німецького Романтизму / Упор. Л. Рудницький, О. Фешовець. – Ів.-Франківськ, 2003. – С. 354–355.

² Максимович М. Размышления о природе. – 2-е изд., поправ. и доп. – К, 1847. – С. 2.

³ Чаев Н. Михаил Александрович Максимович (прочтено в публичном заседании Общества любителей российской словесности 23-го марта 1874 года, посвященном памяти Максимовича) // Русский архив. – 1874. – Кн. 2. – Стб. 1062.

нів наукових і культурних практик, який нав'язувався шеллінгіанством. Тим паче, що словесність як сфера діяльності перетиналася або включала багато інших соціогуманітарних дисциплін із зародковою на той час інституціоналізацією, як-от філологія, мовознавство, фольклористика, етнографія та ін.

Отож ця освітня, культурна й дослідницька царина містила чимало потенційних можливостей, передусім для молодих інтелектуалів, які орієнтувалися на новітні ідеалістично-романтичні взірці. Недаремно терен словесності дозволяв М. Максимовичу реалізувати своєрідну «мовну концепцію» романтизму, зокрема виявити та продемонструвати мистецько-естетичні, духовно-етичні, комунікативні, етносоціальні й інші властивості та функції мови.

У цьому світлі численні сентенції доволі добре репрезентують світоглядні настанови М. Максимовича, котрі простежуємо у його історичному письмі. «Слово є третій, щонайповніший і, можна сказати, щонайпритаманніший і щонайближчий душі спосіб її вираження, в якому немає однібічності ні образу, ні звуку, але в якому і той, і той злиті у довершену, первородну єдність і цілісність» (курсив М. Максимовича. – О.Я.)¹.

У робочих записах до першої лекції 1843 р. в Університеті св. Володимира М. Максимович так характеризував дисципліну, котру викладав: «Словесність (підкреслення М. Максимовича. – О.Я.) є сукупність пам'яток, в яких виявляється душа та життя народу, за допомогою мови – усно або письмово»². В іншій лекції він наголошував, що в мові виявляється «особистість народу (підкреслення М. Максимовича. – О.Я.)»³.

Показові думки М. Максимовича щодо самовираження українського народу, висловлені в «Полемическом обозрении малороссийской словесности»: «Малоросійський народ здавна виражає своєю мовою свою душу, своє домашнє та суспільнє життя, і залишив у спадок нинішньому століттю, як зразок і в науку новій словесності багатий запас своїх переказів, прислів'їв, казок і пісень»⁴.

Ба більше, автор звертав увагу на історичні виміри побутування «слова» (мови), які вважав визначальними щодо витлумачення української мови. «Така вже історична доля Малоросії, що її своенародній мові не довелося стати письмовою мовою її, – що головним органом її письмового та книжного висловлення були по черзі церковнослов'янська, західноруська і, врешті, нинішня російська мова», – стверджував М. Максимович⁵. Отже мова («слово»,

¹ Максимович М. Про значення та походження слова // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 1/2. – С. 194.

² Его же. 3 первых лекций 1834 г. [автограф; записи до лекцій із російської словесності 1834, 1843 рр.] // ІР НБУВ. – Ф. 32. – Спр. 389. – Арк. 26.

³ Там само. – Арк. 8 зв.

⁴ Максимович М. А. Полемическое обозрение малороссийской словесности [автограф статті; 1860 р.] // Там само. – Ф. 1. – Спр. 558/1474. – Арк. 2 зв.

⁵ Там само. – Арк. 5 зв.

«словесність») тлумачилися українським мислителем із позицій шеллінгіанства, зокрема як спосіб виявлення самотнього народного / національного духу.

Зрештою мовні (літературні, фольклорні, етнографічні) компоненти посідають чільне місце в романтичному світогляді М. Максимовича. Адже, за уявленнями романтиків, «словесна» (пісенна, етнографічна) традиція сягає віддалених часів. Вона виступає як вагомий доказ стародавнього родоvodu народу / нації, зокрема відображає його етногенетичні, ба навіть архетипічні риси, релігійно-культурне, дохристиянське буття.

Власне, реалізація «мовної програми» романтизму й етнографічні студії впродовж 1820–1830-х рр. поступово розкривали перед М. Максимовичем інші виміри народного духу, зокрема пласт незнані малоросійської минувшини. Афористично говорячи, завдяки «словесним» практикам учений відкрив історію народу як духовної субстанції. Та спершу було слово, точніше – пісенна традиція.

Провідну роль в інтелектуальній метаморфозі М. Максимовича відіграла збірка «Малороссийские песни» (М., 1827), завдяки якій він спізнався з М. Гоголем, В. Жуковським, О. Пушкіним та багатьма іншими письменниками, поетами й інтелектуалами¹. Не випадково думки М. Максимовича про відображення в піснях «народного духу», висловлені в передмові до цього видання, були досить прихильно сприйняті тодішньою освіченою публікою, до якої проникали західні романтичні впливи. Приміром, про ці пасажі молодого автора з симпатією відгукнувся відомий критик С. Шевирьов².

Дехто з сучасних дослідників дотримується думки, що ані «Украинские народне песни» (М., 1834), ані «Сборник украинских песен» (К., 1849), видані М. Максимовичем, так і не змогли зрівнятися з тим феноменальним успіхом, який мала збірка 1827 р.³ Історик Ф. Савченко – учень та особистий секретар М. Грушевського, гадав, що саме «Малороссийские песни» спокусили М. Максимовича перетворитися з «професора-ботаніка на ректора-словесника»⁴.

Та побутують й інші погляди. Наприклад, літературознавець В. Данилов більш високо оцінював видання 1834 р. Зокрема він дотримувався думки, що це була перша збірка пісень, в якій систематично відображено культурно-істо-

¹ *Короткий В., Біленький С.* Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. – К., 1999. – С. 113.

² *С.Ш. [Шевирев С.]* Рец. на кн.: Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. – М.: Тип. Августа Семена, 1827. – XXXVI, 234 с. // Московский вестник. – 1827. – Ч. 6, № 22. – Отд.: Критика. – С. 311.

³ *Фризман Л.Г., Лахно С.Н.* М.А. Максимович – літератор. – Х., 2003. – С. 99.

⁴ *Савченко Ф.* Перший збірник українських пісень Максимовича // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 25.

ричне життя України за сорок років до публікації В. Антоновичем та М. Драгомановим «Исторических песен малорусского народа» (К., 1874–1875. Т. 1–2)¹.

Пізніше дослідники віднайшли чимало огріхів в етнографічних збірках М. Максимовича. Це визнавав і їх укладач. За свідченням М. Костомарова, навесні 1872 р. під час зустрічі у С.-Петербурзі «поважний старець» сам зізнався в тому, що в московську добу свого життя (1819–1834) він був недостатньо знайомий із «духом народної малоруської поезії» та припустився низки помилок².

Але як у долі М. Максимовича, так і всього українства збірка 1827 р. мала величезне значення, позаяк саме вона стала каталізатором тієї хвилі етнографічних дослідів, з якою, власне, пов'язують початок ери українського романтичного народництва XIX ст.³ Навіть більше, із легкої руки автора-упорядника видання 1827 р. в українській науці прижилося означення «думи», ужите щодо кобзарських речитативів⁴.

Вплив етнографічних збірок М. Максимовича на формування нового покоління українських інтелектуалів-романтиків був колосальний. За визнанням П. Куліша, саме ці збірки відіграли провідну роль у становленні як його самого, так і М. Костомарова, позаяк обидва спершу були заангажовані літературними й науковими зацікавленнями на російському культурному полі. «Але з обома нами, на двох віддалених точках Малоросії, стався прекрасний випадок. Йому (М. Костомарову. – О.Я.) у Харкові потрапила до рук збірка українських народних пісень Максимовича, 1827 року, а я в Новгороді-Сіверському так само випадково став власником іншої збірки українських дум і пісень того ж Максимовича, 1834 року. *Ми обоє в один день із народників великоросів зробилися народниками малоросійськими*», – згадував П. Куліш⁵.

Вступна стаття «О малороссийских народных песнях» до збірки «Малороссийские песни» (М., 1827), як і більшість розвідок М. Максимовича, має

¹ Данилов В. Другий збірник українських пісень М.О. Максимовича з 1834 року // Україна. – 1929. – Кн. 37: (жовт.-лист.). – С. 22.

² Костомаров Н. Историческая поэзия и новые ее материалы. Рец. на кн.: Исторические песни малорусского народа, с объяснением В. Антоновича и М. Драгоманова. Том первый // Вестник Европы. – 1874. – № 12. – С. 628 (прим. 1).

³ Грушевський М. Сто літ українського народництва // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні. Соціальна преісторія. Народня творчість в соціологічному освітленні. Науковий щорічник 1927 / За ред. К. Грушевської. – К., 1928. – Вип. 1/3. – С. 4; Козак С. Михайло Максимович і формування романтичної думки в Україні // Journal of Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. 9, no. 1. – Р. 3–32.

⁴ [Грушевська К.] Збирання і видавання дум в XIX і в початках XX в. // Українські народні думи. – [К.,] 1927. – Т. 1: корпусу: тексти № 1–13 і вступ К. Грушевської. – С. XIV, XXXV.

⁵ Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. – 1885. – Т. 4, № 13. – С. 63.

доволі просту архітектоніку. За великим рахунком, ця передмова поділяється на два блоки – вступні уваги про роль пісенної традиції для розуміння й усвідомлення мінливості історичного буття Малоросії / України та утилітарна частина, в якій автор прагне пояснити, як у збірці передаються мовні особливості для російського читацького загалу.

Загалом М. Максимович добре усвідомлював, що його збірка є практично першою студією у царині українських етнографічних практик. Він неодноразово застерігав, що не претендує ані на повноту, ані на досконалість викладу матеріалу. Отож у світлі нашої сучасності вступна стаття до збірки 1827 р. є *лам'яткою історичної думки*, котра репрезентує погляди українського інтелектуала перших десятиліть ХІХ ст.

* * *

Текст М. Максимовича відтворюється за виданням 1877 р, але за нормами сучасного правопису¹. Збережено виділення заголовними літерами й курсивом окремих слів або частин тексту. Друкарські огріхи виправлено без застережень. До розвідки долучено примітки історіографічного спрямування. Погляди вченого щодо граматики, фонетики, мовознавства не коментуються. На відміну від наших приміток, посилання М. Максимовича позначено числами з астериском (*). Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

* * *

Наступило, кажется, то время, когда познают истинную цену *народности*: начинает уже сбываться желание – да создастся поэзия истинно русская! Лучшие наши поэты уже не в основу и образец своих творений поставляют произведения иноплеменные, но только средством к полнейшему развитию самобытной поэзии, которая зачалась на родимой почве, долго была

¹ Розвідка М. Максимовича вперше опублікована як вступна стаття до його етнографічної збірки: Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. – М., 1827. – С. I–XXXVI. Передруки: То же // Вестник Европы. – 1827. – Ч. 155, № 15. – С. 184–200; То же // Максимович М.А. Собрание сочинений: В 3 т. – К., 1877. – Т. 2: Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. – С. 439–452; То же // *Его же*. Киев явился градом великим...: Вибрані україно-знавчі твори / Упор. В. Замлинський; авт. прим. І. Бутич; переднє слово В.В. Скопенка. – К., 1994. – С. 282–292; То же // Максимович М.О. У пошуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори / Упор. і вступ. ст. В. Короткого. – К., 2003. – С. 346–356; Максимович М.А. Предисловие к «Малороссийским песням» // Фризман Л.Г., Лахно С.Н. М.А. Максимович – лiterator. – С. 339–349; То же // Максимович М. Вибрані твори / Упор. і вст. ст. В. Короткого. – К., 2004. – С. 346–356; То же // Його ж. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / Уклад. коротк. біогр. та ком. П.Г. Маркова. – К., 2004. – С. 454–465.

заглушаема пересадками иностранными и только изредка сквозь них пробивалась.

В сем отношении большое внимание заслуживают памятники, в коих полнее выражалась бы народность: это суть песни, где звучит душа, движимая чувством, и сказки, где отсвечивается фантазия народная. В них часто видим баснословия, поверья, обычаи, нравы и нередко события действительные, кои в других памятниках не сохранились: *сказка – складка, а песня – быль*, говорит пословица. В сем смысле весьма значительны, а потому достойны внимания и уважения были бы разыскания следов народной мифологии, обрядов, собрание песен, пословиц и т.д. Особенно язык совершенствуется исследованиями остатков от прошедшего, в коих он ближе к своему корню, следовательно, чище в составе и крепче в силе. Это можно отнести в особенности к песням славянским, кои видимо отличаются своим *изяществом*. Сие изящество их может послужить ясным доказательством, что поэзия есть врожденное качество духа человеческого, что истинная поэзия может быть *его собственным* произведением^{1*}.

С таким образом мыслей я обратил внимание на сии предметы в Малороссии и на первый раз издаю выбор песен сей страны, полагая, что они будут любопытны и даже во многих отношениях полезны для нашей словесности – будучи совершенно уверен, что они имеют несомненное достоинство и между песнями племен славянских занимают одно из первых мест. Предоставляю другим приводить оные в систему и выводить дальнейшие последствия: изложу вкратце их содержание и характер.

Возникшая подобно комете Малороссия долго тревожила своих соседей, долго перепадала с одной стороны на другую и была только обуреваема бедствиями и беспокойствами, которые не дали развиваться духу народному, и произвели только внутреннее волнение. Массу ее составили не одни племена славянские, но и другие европейцы, а еще более, кажется, азиатцы. Недовольство и отчасти угнетение свели их в одно место; а желание хотя скудной независимости, мстительная жажда набегов и какое-то рыцарство сдружили их. Отвага в набеге, буйная забывчивость в веселье и беспечная лень в мире: это черты диких азиатов – жителей Кавказа, которых невольно вспомните и теперь, глядя на малороссиянина в костюме с его привычками. Таким образом, коренное племя получило совсем отличный характер, облагороженный и возвышенный Богданом Хмельницким. Свойства коренного племени, кажется, наиболее сохранились между девами и женами, кои, бу-

^{1*} В статье *г. Бродзинского о народных песнях славян* (переведенной в «Вестнике Европы» 1826 года, № 13) – много сказано весьма хорошего о сем предмете; он говорит: славяне остаются ныне народом единственным, которого вкус, обычаи и песни – напоминают нам картину Греции древней. Стр. 47.

дучи отлучены от удалых казаков своих, в отношении к ним весьма грубых, чуждых всякой домовитости, и не имея никакого участия в общественном быту их, находили все в мирных занятиях домашней, сельской жизни.

Скоропостижное соединение трех первоначальных образов жизни – некогда *наезднической*, буйной, беззаботной, с ленивым однообразием и скудностью жизни *пастушеской* и оседлостью *земледельческой* – вот что составило потом особенность малороссиян, заметную еще и донине, по причине малолюдности. Из сего очерка может сделаться несколько понятным и содержание, и характер их песен.

Во-первых, представляются песни, содержанием своим имеющие смерть казаков, отъезд их на чужбину, тоску по родине, иль *схватки боевые*; а потом воспоминание об них. Здесь всегда почти находите тоску матери о сыне, или сестры о брате; любовь отцовскую едва ли где встретите. Находите также песни о гайдамаках, столь же удалые, как и самый предмет. Особенно замечательны *думы*^{2*} – героические песнопения о *былинах*, относящихся преимущественно ко временам гетманства Скоропадского. Их и ныне еще поют слепцы-бандуристы, коих можно назвать малороссийскими рапсодами¹.

Восемь таковых дум издал князь Цертелев² под названием: *Опыт собрания старинных малороссийских песней*³.

Каждая дума посвящалась какому-нибудь историческому случаю, либо лицу – в особенности Хмельницкому, Палею, Мазепе и другим.

Сказание о частных домашних событиях у казаков составляют переход от дум к повествованиям вымышленным или балладам, каковы напр[имер]: песня о Твардовском, песнь о построении Киева, кои поют также старики бандуристы. Желательно, чтобы кто-нибудь из земляков моих, в Полтавской губернии или близ Киева живущих, поспешил сохранить для словесности сии памятники.

Песни женские, во-первых, суть выражение тоски по родине, от которой были отлучаемы девы обманами казаков; некоторые, как бы повество-

^{2*} Малороссийские думы известнее сербских песней. В них гораздо более сладкой меланхолии; в песнях же военных более силы и картин пиитических. *Бродзинский*. Смотри «Вестник Европы». №13. 1826. стр. 52.

¹ Рапсоди – давньогрецькі мандрівні співці, котрі виконували епічні пісні під акомпанемент ліри.

² Цертелев Микола Андрійович (1790–1869) – етнограф, помічник попечителя Харківського навчального округу. Див. докладніше: *Безсонов П.* Кн. Н.А. Цертелев, первый собиратель памятников устного народного творчества (некролог) // Вестник Европы. – 1870. – № 6. – С. 867–871; *Суздаль М.М.* Микола Цертелев: дослід інтелектуальної біографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2015. – 20 с.

³ *Цертелев Н.А.* Опыт собрания старинных малороссийских песней. – СПб., 1819. – [8], 64 с.

вательные (каковы: *о Лемеровне, о Бондаровне*), показывают притеснения и неистовства, какие терпела действительно Малороссия от каневских и других панов. Песни любовные принадлежали, кажется, сперва собственно женскому полу, вместе с самым чувством. Они исполнены пылкой страсти. Измены часты: они либо были сносимы с безнадежным отчаянием, либо отмщаемы были чарами, что, следовательно, встречается нередко; вера в чарованья осталась и поныне у женщин. Песни мужчин, где видна нежность чувства любви, принадлежат, кажется, к последующему времени.

К песням женским можно отнести песни *праздничные* и *обрядные*, кои носят на себе иногда печать древней славянской мифологии; но вообще, показывая приверженность к удовольствиям земледельческой и семейственной жизни, представляют собой образцы весьма изящной, естественной идиллии (таковы *веснянки, троицкие, свадебные, на обжинки* и другие песни – смотр[и], книга четвертая). В сем отношении, едва ли какая страна может назваться столь *песенною*, как Малороссия: там каждое время года, каждое занятие, к сельскому быту и жизни семейственной относящееся, сопровождаются особенными песнями. Сюда же можно причислить и песни *заключительные*^{3*}, подобные скандинавским.

Наконец, должно сказать, что у них находится очень много песен веселых и карикатурных, иногда весьма забавных, но наиболее таких, при конце коих всегда покраснеет стыдливость и которые большей частью составляют изустную собственность народа, а не принадлежность поэзии. Веселость у них не такова, как в песнях *краковяков*¹, – она превращается либо в грубое, либо в непристойное. Их воображение, от досуга или с горя разгулявшееся, не знает себе меры. Сии песни, по веселому, резвому напеву и мерному складу, наиболее суть плясовые, и употребляются не столько, по словам своим, сколько по музыке, часто весьма хорошей, каковы напр[имер] известные: *Метелиця, горлиця, и шумить и гуде*. Есть русская пословица: *сло́ва из песни не выкидать*; посему и я не помещал их, и для образца предложил несколько: *Била жонка мужика; чи я в мужа не жена*. Должно сказать, однако ж, правду, что многие из них весьма остроумны и забавны, таковы напр[имер]: *мужик каже ячень, жонка каже – гречка*; или

Танцевала рыба з раком,
А петрушка с пустернаком,
А цибуля с чесноком,
А девчина з козаком.
Цибулиця дивуеця,
Як хороше танцюється! и проч[ее].

^{3*} Образцы таковых мне показывал покойный *Зориан Ходаковский*, после коего остался знатный запас для издания малороссийских песен.

¹ Польский народный, згодом бальный танец.

Что касается до характера песен малороссийских, то сей вопрос отношу только к тем, в коих видно главное стремление поэзии народной. Я их сравнивать могу в особенности только с русскими, ибо песни прочих племен славянских мне не столько известны.

Форма малороссийских песен, равно как и самый язык, занимают средину между русскими и польскими. С первыми они сходны *тоническим* размером^{4*}, и, следовательно, тем движением, какого не имеют польские. С польскими песнями они (а особливо – нежные) имеют необходимую частую рифму или, по крайней мере, созвучие, звонкие и частые уменьшительные слова, отчего зависят нежность и гармония, которыми они превосходят русские песни.

Существенное их различие, по моему мнению, состоит в следующем. В русских песнях выражается дух, покорный своей судьбе и готово повинующийся велениям. Русский не привык брать деятельного участия в переворотах жизни, потому он содружился с природою и любит живописать ее, часто прикрашивая; ибо здесь только может свободно излиться его душа. Он не ищет выразить в песне обстоятельства жизни действительной; но напротив желает, как бы отделиться от всего существующего и, закрыв ухо рукой, хочет, кажется, потеряться в звуке. По сему русские песни отличаются глубокой унылостью, отчаянным забвением, каким-то раздольем и плавной протяженностью^{5*}. В малороссийских меньше такой роскоши^{6*} и протяженности; они, будучи выражением борьбы духа с судьбой, отличаются *порывами* страсти, сжатой твердостью и силой чувства, а равно и естественностью выражения. В них видим не забывчивость и не унылость, но более досаду и тоску; в них больше действия. Сие-то действие отпечаталось и в последующих песнях драматической формой, и князь Цертелев справедливо замечает^{7*}, что в русских превосходнее описательная поэзия, что в них встречаем рассказ сочинителя, между тем как в песнях малороссийских находим драматическое изложение предмета. Сила их много зависит от *лаконизма* самого их языка.

Тоска, которая составляет важнейшее *свойство* малороссийских песней, не прикрывает их, но проникает. Она отзывается во всех песнях; даже ирония, к коей весьма склонны малороссияне, часто смешивается с оной, из чего происходит совсем особенный, отлично хороший род песен.

^{4*} Песни силлабического размера сложены более для пения бандуристов.

^{5*} Есть сибирская поговорка: *в русской песне парень да девка; а у нас, по которой улице идет, про ту и песенку поет.*

^{6*} Исключая песни обрядные, где часто они сходятся с русскими и другими: почему так – видно из предыдущего.

^{7*} Вестн[ик] Евр[опы.] 1827. № 12. [С.] 276.

Образцы таковых элегико-иронических песен помещены в 3 книге моего собрания, напр[имер]: *Летит орел по над морем; ой козаче, козаче! молодой бурлаче: да оре Семен, оре, и проч[ее]*.

Песни нежные отличаются неподражаемым простодушием и естественностью, которой нимало не противоречат беспрерывные сравнения. Дух, не находя еще в себе самых особенных форм для полного выражения в его глубине зарождающихся чувств, невольно обращается к природе, с которой он, по своему младенчеству, еще дружен, и в ее предметах видит, чувствует подобие свое гораздо явственнее и вернее. По сему-то находите столь частые сравнения с окружающей безукрашенной природой, – столь частые беседы с буйным ветром, *дробным* дождем, черными тучами. Унылая, вещая зозуля, одинокий явор, плакучие ивы и гибкие лозы, печальная калина, крещатый барвинок^{8*} – сии эмблемы отдельных состояний духа невольно ему напоминают его самого, и он выражается ими как бы потому, что не может иначе^{9*}; когда, напротив, в метафорах русских песен замечаем больше искусственности, некоторого рода произвол и желание прикрас. Если сравнения отрицательные составляют, по мнению гг. *Глаголева*^{10*} и *Гнедича*^{11*}, отличительное свойство народной поэзии русской, то малороссийские будут отличаться положительностью своих сравнений.

Что касается до пения, то у русских гораздо лучше поют мужчины – это как бы их принадлежность; в Малороссии сей способностью, и часто в высокой степени, обладает пол женский.

Самый напев или музыка, если он равно хорош и в русских, и в малороссийских песнях, то, должно признаться, что в последних он несравненно

^{8*} Любопытно бы знать, как перешло к Малороссиянам уважение к руте и шалфею, кои всегда вместе так часто встречаются в их песнях. Сии две травы имели большую значительность в средние времена, так что про них, по тогдашнему обыкновению, были слагаемы латинские стихи, например:

Non est metus mortis,

Cui est Salvia in hortis

Или:

Salvia cum Ruta

Faciunt tibi pocula tuta.

^{9*} В пример малороссийского изречения, сильного своим бессилием выразиться, можно привести следующее уверение или божбу: *коли я тебе або от тебе: так нехай мне абы-що, Бог зна що, от що, а не только що!*

^{10*} О русских народных песнях. Труды общества любителей российской словесности. ч. XI, 1818. стр. 38. [Глаголев Андрей Гаврилович (?–1844) – российский филолог и историк, чиновник Министерства иностранных дел].

^{11*} Простонародные песни нынешних греков Н. Гнедича. СПб., 1825. стран. XXXIII. [Гнедич Микола Іванович (1784–1833) – поет і перекладач, член-кореспондент імператорської АН].

разнообразнее; разноличие тоже: в малороссийских нет такого раздолья, но сильнее страсть.

Из великого множества в народе обращающихся песен, некоторые были помещаемы более или менее исправно в разных повременных изданиях; в песенниках весьма нередко искаженные, наиболее же против языка. Особого собрания собственно малороссийских песен еще не было. Переходя из уст в уста, они часто лишаются многих стихов, либо оные изменяются; часто песни не допеваются, или даже перемешиваются; таким образом, постепенно отходят от первобытного вида. Нельзя и думать, чтобы можно было восстановить оный; но я старался сличать и соглашать разногласия, случалось сводить иногда две в одну, либо одну разделять на две; я избирал, как находил сходственнее с правильным смыслом и – сколько понимал – с духом и языком народным^{12*}. На первый раз я не мог более: кто будет иметь случай – соберет больше, искуснейшие – сделают лучше. Я желал показать доселе еще не совсем известные сокровища народной поэзии в настоящем виде; посему соблюдал строгий выбор и помещал песни либо замечательные по красотам пиитическим, либо представляющие образ мысли, быт домашний и пр[очее].

Не везде ставил я знаки ударения, ибо в стихах будут ударения отличаться от обыкновенного выговора. Сия гибкость и свобода слов малороссийских, в отличие от польского языка, составляет не малое достоинство относительно стихосложения. Русский язык сию гибкость имеет еще в большей степени; одно слово принимает ударение часто на всех слогах: зелёный, зелёная; зелёный, зелёная, зелёны и пр[очее], или:

Полети мой сокол Далеко́, высоко́
И далеко́ и высоко́...

Таким выгодным свойством языка могли бы воспользоваться наши поэты, нимало не погрешая против духа языка. Впрочем, при пении, для которого вероятно складывались слова, одиноким протяжением голоса уравниваются слоги различных ударений; между тем как смерянные слоги наших стихов разнятся. Такая гибкость слов и тоническая мера подобно как в русском языке; а рифма, частые (рифмующиеся или, по крайней мере, созвучные) уменьшительные слова и самое даже произношение на распев в простом разговоре, коими малороссийский язык сходен с польским, – показывают, до какой степени простирается его музыкальность. При всем том он способен принимать определенный размер и не в одних песнях плясовых, что также и в русском, а еще чаще в польском встречается; но в больших даже пьесах, как показали г[осподин] *Котляревский* в своей *Енеиде*;

^{12*} Посему-то песни V и VII суть только отрывки, кои поместил я, опасаясь, чтобы они совсем не потерялись в народе.

и сочинитель *Твардовского*¹, столь удачно от начала до конца выдержанного. Песня *За Немень иду* показывает способность малороссийского языка к размерам разнообразным^{13*}.

Наконец скажу несколько слов о правописании, мной изобретенном сообразно свойствам сего языка. В каждом языке есть как бы любимейшие звуки; так в малороссийском звуке И, – и сколько оному приписывают обыкновенно грубость языка, столько в самой вещи он составляет его благозвучие. Сей звук имеет только два изменения: *острое* и *мягкое*.

Об остром И. Буквой Ъ мы изображаем двойной звук ИЕ. В русском языке, который (по свойству северных языков) любит более губные, нежели гортанные звуки, в букве Ъ совсем не слышен звук I: он слился в Е и через то соделал его острым. По сему буква Ъ заменилась бы или просто буквой Е, или, как в польском и сербском, буквами ІЯ.

В малороссийском – наоборот: перевес остается на стороне I: звук Е слился в I и чрез то соделал его острым. Посему слова, где в русском пишут Ъ, по всем малороссийским наречиям постоянно произносятся, как острое И. Таким же образом произносится она большей частью и у болгар.

Некоторые исключают букву Ъ из малороссийского правописания: но я уверен в противном.

В острое И часто изменяются и прочие гласные буквы, а особливо в словах односложных. Писавшие донныне у нас на малороссийском языке обыкновенно писали так, как выговаривается, напр[имер]: *край мене* – писали *крий мене*; *ячмень* – *ячминь*; *конь* – *кинь*; *век* – *вик...* Г[осподин] *Павловский*² выдумал такой способ, чтобы звук И, произносимый остро, писать I, а потверже выговариваемый писать Ъ; твердое Е писать через Е, а мягкое – чрез Ъ.

Ожидаю, что будут многие осуждать меня за отступление; но я совершенно убежден, что не должно так писать, как обыкновенно пишут, но как-нибудь иначе, если не так, как я пишу: предлагаю мой способ и основания оного.

Я хочу удерживать коренные буквы; а в тех случаях, где они выговариваются иначе, отмечать только их особенным знаком; по типографской необходимости я избрал знак ^. Сие делаю, во-первых, потому, что пишу не

¹ Пан Твардовський – герой польських народних легенд і заснованих на них літературних творів. Очевидно, тут ідеться про баладу А. Міцкевича «Твардовський», перекладену П. Гулаком-Артемовським та опубліковану 1827 р.

^{13*} Исследование о размере и рифмах, какие именно, когда и отчего были вводимы – предоставляю другим.

² Павловський Олексій Павлович (поч. 1770-х – після 1826) – письменник і мовознавець, автор «Граматики малороссийского наречия, или Грамматического описания существеннейших отличий, отдаливших малорусское наречие от чистого российского языка» (1798).

для одних малороссиян, но и для русских, коим не понятно будет многое, если писать по произношению и не сблизить хотя несколько правописания малороссийского с русским. Притом, нет ни одного языка, где бы произношение букв не имело особенных изменений и особенных примечаний; а я ввожу очень немного. Нельзя читать совершенно так, как по-русски; но неправильно бы было, и писать так, как говорим.

Можно бы согласиться было писать по-малороссийски как говорится, если бы во всех изменениях слова постоянно удерживался один и тот же звук; но сего не бывает: именит[ельный] *мѳй кѳнь* (пишут *мий кѳнь*), родитель[ный] *мого коня*, дательн[ый] *моему коню*; именительн[ый] *слѳзы*, родитель[ный] *слѳзь* (пишут *слизь*); *нога* уменьшит[ельно] *нѳжка* (пишут *нижка*) – каким же образом составить лексикон? Пишут одинаково *ниж* – *нож* и *ниж* – *нежели*; но если, удерживая коренную гласную, напишу: *нѳж*, *нѳж* – будет понятнее. Сверх сего гласные буквы не везде в острое И изменяются: *таким* образом собственно применяются они по произношению *перяяславскому* или *киевскому* (между Днепром и Сеймом), которое может почесться *центральным*^{14*}, чистейшим и нежнейшим. От Сейма вверх по Десне буквы сии изменяются как бы в звук УИ или ЮИ; *конь*, *соль* – не произносятся как в Переяславе чисто *кѳнь*, *сѳль*; но *кунь*, *сюль*: далее в Литве – *кунь*, *суль*; а по ту сторону Днепра, у русняков: *кѳунь*, *конь*, *кюнь* (как французское *и*) и чисто *кинь*. Буква И после гласных и ъ постоянно выговариваются как острое И. Здесь становится виднее удобность моего правописания: пишу *кѳнь*, *сѳль*, *мѳй*; малороссиянин пусть произнесет каждый по-своему; а русских прошу выговаривать по чистому наречию буквы: ъ, И после гласной, *а*, *е*, *о*, *у* – как острое И.

О мягком или глухом И. Внимательно прислушиваясь к лучшему произношению малороссиян, я заметил, что у них нет столь твердого звука, как в русском Ы. Второе изменение звука И у них бывает мягче и глуше русского Ы, больше гортанью (по свойству языков южных или восточных); следов[ательно] русское Ы у них всегда мягче; а русское И часто делается тверже, но не как Ы, а звуком, средним между русскими И острым и Ы. *Мы*, *мильй*, *быстрый*, *долина*, *Литва*, *лист*: здесь И, Ы везде произносятся одинаково, глухо. Посему И без значка и Ы *дѳлжно произносить одинаково!*

Сделаю еще несколько грамматических замечаний, и, во-первых, о глаголах.

1) Неопределенное наклонение, как и в церковном, сербском и богемском языках, кончается собственно на *ти*: *спивати*, *гуляти*. В страдательном залоге также окончание либо *тися*, либо *ться*; но в сем последнем случае выговаривается твердо, как *ця*: *сподеватися* и *сподеваться* (произносит-

^{14*} Так и в русском или правильнее сказать великороссийском языке московское – *столичное* произношение.

ся *сподеватця*)! Так и в третьем лице настоящего времени *тця* выговаривается как *ця*: *гнецця* вместо *гнется*, *льюця* вм[есто] *льются*.

2) Русское окончание *ил* в третьем лице мужского рода всегда заменяется окончанием *ив*: *ходив*, *сидив*, *стояв*, *взяв*, вместо *ходил*, *сидел*, *стоял*, *взял*.

3) О третьем лице настоящего времени единственного числа заметить должно, что там, где в русском окончание *ит*, в малороссийском всегда Ъ изменяется на Ь, *хóдить*, *сто́ить*, *шуміть*, а в тех случаях, где в русском глаголе пред Т находится Е (напр[имер] *кличет*, *идет*, *свищет*, *наступае*), в малороссийском удерживается всегда только Е, а Т опускается; следов[ательно] говорится: *кличе*, *веде*, *свище*, *наступае*; а где пред Е стоит А, там часто выпускается Е: *наступае* и *наступа*, *спевае* и *спева*!

4) Будущее время имеет иногда такие глаголы, кои в русском не употребляются в сем времени, напр[имер] *могу*, в будущем: *могтиму*, *могтимем*. Также в повелительном, *лягаймо* (ляжем), *ходімо* или *ходім* (пойдем). Заметим, что в двух последних словах ударение над буквой И, и она выговаривается остро, почему и поставил я значок. Так всегда во втором лице повелительного наклонения: *косіть*, *пасіть*, *беріть*, *носіть*, *бежішь*. Те же остаются буквы в третьем лице настоящего времени изъявительного наклонения, но ударение уже большей частью над буквой предыдущею, а не над И, которое произносится уже не остро, но глухо; почему и ставлю оную просто без значка: *хóдить*, *кóсить*. (В слове, напр[имер] *бежіть*, ударение остается над глухим И).

5) Умалются не одни имена, но также глаголы и междометия: *прóчь* – *прочки*; *спати* – *спáтки*; *ести* – *естки*, *есточки*; *гуляти* – *гулятки*.

В разных частях речи буквы У и В употребляются одна вместо другой: *взяв* и *узав*, *встань* и *устань*, *вслед* и *услед*, *впав* и *упав*, *ужé* и *вже*, *у лес* и *в лесе*.

Часто В прибавляется к словам: *вóвця*, *вóвці* – овца, овцы; *вóн*, *воні*, *вонó* – он, она, оно; *óко*, *очі* – *вóко*, *вóчи*.

Окончание *ца* в малороссийском языке всегда бывает *ця*; следов[ательно], и в женском роде множественного числа не на *цы*, но на *цй*: *отца* – *отця*, *молодица* – *молодиця*, *молодицы* – *молодйцй*. Иногда буква В употребляется вместо Л: *вовк* – *волк*, *вóвна* – *волна* (шерсть).

Часто русские слова от малороссийских отличаются перестановкой букв: *ведьмедь* – *медвидь*, *комлык* – *калмык*, *намисто* – *монисты*, *намастырь* (как в сербском) – *монастырь*.

Буква З и слог *из*, а равно и буква С, в начале слов употребляются без разбора, одна вместо другой: *стрáтила*, *зтратила*; *зняв* (снял), *изняв*; *зъев*, *изъев* (съел). Так и предлоги *из* и *с* поставляются без разбора один вместо другого.

В дательном и предложном падежах единственного числа изменяются окончания имен женского рода: *га* на *зе*, *ка* на *це*, *ха* на *се*.

Имен[ительный]	<i>нога</i>	дат[ельный]	<i>нози</i>
—”—	<i>небога</i>	—”—	<i>небози</i>
—”—	<i>чайка</i>	—”—	<i>чайцы</i>
—”—	<i>дивка</i>	—”—	<i>дивци</i>
—”—	<i>сваха</i>	—”—	<i>сваси.</i>

Но в словах мужеского рода такие изменения принимает предложный падеж:

Имен[ительный]	<i>порогъ</i>	предлож[ный]	<i>на порозе</i>
—”—	<i>лугъ</i>	—”—	<i>у лузе</i>
—”—	<i>байракъ</i>	—”—	<i>въ байраце</i>
—”—	<i>горохъ</i>	—”—	<i>у горосе.</i>

Вот некоторые изменения местоимений:

Им[енительный]	<i>я, ты, вѣн, вонá, мѣй, моя</i>
Род[ительный]	<i>мене, тебе, его, ей, моего, мои</i>
Дат[ельный]	<i>мине, тебе, ему, ѣй, мому́, моѣй</i>
Вин[ительный]	<i>мене, тебе, его, ее, моего, мою</i>

В грамматике г[осподина] *Павловского* изложены некоторые свойства языка малороссийского, подслушанные довольно чутко; но полной грамматики донныне еще не находится, хотя можно бы открыть постоянные законы, употреблением и местностями затемненные. Во многих свойствах малороссийский язык ближе великороссийского и польского к прочим языкам славянского корня, так что его можно почитать действительно средним в системе сих наречий, как и самое положение страны, где говорят сим языком.

При конце книги я приложил словарь^{15*} и некоторые особенные примечания к песням, стараясь тем облегчить уразумение оных, сколько мне позволило время. Варианты, коих у меня собрано довольно большое количество, могут быть изданы после.

В заключение долгом почитаю изъяснить мою благодарность *Елизавете Михайловне Богаевской*, князю *Н.А. Цертелеву* и другим особам, кои оказали мне пособие доставлением песен и своими советами.

1827. Апреля 20
Москва

^{15*} Приводя слова других славянских языков, я имел в виду показание, в каких еще языках повторялись слова малороссийские, а не с какого языка перешли они в малороссийский: сие требует занятия людей более опытных.

Николай Костомаров

МЫСЛИ ОБ ИСТОРИИ МАЛОРОССИИ

* * *

Для українського історієписання 1846-й рік був досить цікавою та своєрідною сторінкою інтелектуальної й культурної історії. Харківські інтелектуали-романтики дедалі більше втрачали свої позиції, котрі поступово сприймалися та засвоювалися на новому київському підґрунті. Ці культурні й інтелектуальні метаморфози були настільки різчучими, що Дж. Решетар і О. Прицак свого часу навіть обстоювали тезу про перехід від харківської до київської стадії українського національного руху XIX ст.¹ У широкому сенсі розгорталася культурна та суспільна трансформація підросійської України.

Передусім поважні перетворення відбулися у царині культурної свідомості малоросійських / українських інтелектуалів. Неформальні практики «київської молоді», за висловом П. Куліша, просвіченої Святим Письмом², виплекали народження Кирило-Мефодіївського братства. Діапазон інтелектуальних і духовних орієнтирів братчиків був напрочуд широким: західноєвропейські романтичні концепти, пізньопросвітницькі та zarazом преромантичні ідеї Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Гердера, раннє слов'янофільство й панславизм, зокрема федералістські ідеали «об'єднаних слов'ян», месіанські пошуки польських мислителів, найперше А. Міцкевича, християнський демократичний соціалізм за версією Ф.-Р. де Ламенне, народницько-демократичні устремління мадзіністів та ін. Не випадково кирило-мефодіївців інколи називають молодим / новим українським рухом, наві'язуючи певні порівняльні паралелі до «Молодої Європи», заснованої Дж. Мадзіні 1834 р.

Утім цей спектр інтелектуальних, культурних і духовних впливів видається неповним, якщо не згадати про офіційні практики 1830–1840-х рр. із виразним антипольським / антикатолицьким / антиуніатським рефреном у Південно-Західному краї, котрі, за словами М. Драгоманова, мали «надати краю

¹ *Pritsak O., Reshetar J. The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building // Slavic Review. – 1963. – Vol. 22, no. 2. – P. 249–250.*

² *Куліш П. Історичне оповідання: Із збірки «Хуторна поезія» // Куліш П. Твори: У 2 т. / Упор., прим. і вступ. ст. Є. Нахліка. – К., 1994. – Т. 1. – С. 359.*

російського вигляду»¹. Такі урядові настанови розгорнули специфічний горизонт можливостей для багатьох учених-гуманітаріїв, які проводили академічні студії з перспективи вивчення «народного духу» й одночасно зберігали / декларували лояльність до імперської влади². Відтак дослідницькі інтенції низки місцевих інтелектуалів на студювання «народної історії» перетнулися з офіційними настановами, скерованими на витіснення польських культурних вірців, що позначилося на освітніх практиках Університету св. Володимира та видавничих пріоритетах Київської археологічної комісії.

Таке строкате й калейдоскопічне нашарування різноманітних впливів, соціокультурних передумов, неповторної київської атмосфери та кон'юнктурних урядових вимог тією чи іншою мірою відображено в анонімній статті 1846 р. (підписано: «Сообщено из Киева») «Мысли об истории Малороссии», котра належить перу українського історика Миколи Івановича Костомарова (1817–1885)³. Вона була ідентифікована за його згадкою на слідстві у справі кирило-мефодіївських братчиків⁴.

У видовому плані ця розвідка є рецензійною статтею з елементами есе. Формальним приводом для її написання був відгук М. Костомарова на появу першого тому «Пам'яток, виданих Тимчасовою комісією для розбору давніх актів» (1845), який автор використав для представлення власних роздумів щодо написання «малоросійської історії».

Наріжною проблемою тексту раннього М. Костомарова виступає питання про те, як вписати малоросійський дискурс до великоросійської, точніше імперської, історії? Відповіді чи способи, котрі пропонував автор, відображали його романтичний стиль мислення, зорієнтований на героїко-художнє осягнення української минувшини, насамперед її «народного духу» в місцевому, малоросійському, контексті.

Скажімо, у розвідці М. Костомарова у зародковому вигляді («два відгалуження російського народу», «народна подвійність») фактично вимальовується майбутня авторська теза про «дві російські народності», хоч і єдиного «російського світу», котра пізніше спричинила виокремлення культурного й політичного українства з цієї системи соціокультурних координат та ідеологічних уявлень. Окрім того, текст М. Костомарова містить низку спостережень і роздумів, які повною мірою розкрилися в його історичному письмі 1860–1870-х рр.: обстоювання художньо-мистецької репрезентації минувшини, думка про духовну

¹ Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае: По новым материалам для Юго-Западного края // Вестник Европы. – 1875. – № 7. – С. 155.

² Грушевський О. З київської історіографії 1840-х рр. [машинопис статті] // ІР НБУВ. – Ф. 10. – Спр. 17182. – Арк. 5–7.

³ [Костомаров Н.И.]. Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения. – 1846. – Т. 78, № 9. – С. 21–42.

⁴ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упор. М.І. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко. – К., 1990. – Т. 1. – С. 285.

спорідненість і навіть спадкоємність устрою Русі та Гетьманщини, теза про дві фази в духовній екзистенції козацтва, представлення суспільства як духовного організму («тіла») та ін. Циркують у зазначеній розвідці й мотиви відомої полеміки «південців» та «північан»¹, які автор намагався представити у світлі романтичного світобачення, а також біблійна стилізація (І. Лисяк-Рудницький називав її «квазібіблійним стилем»)², котра яскраво проступила у «Книзі буття українського народу».

У рецензійній статті М. Костомарова споглядаємо й низку антипольських / антикатолицьких конотацій, витоки яких пов'язані як із героїко-романтичними уявленнями, так і зі згаданими урядовими практиками. У певному сенсі авторські зауваги варто розглядати і як приховану полеміку з російськими та польськими інтелектуалами навколо висвітлення історії Малоросії / України. Зазначимо, що у тогочасній пресі розгорнулася доволі гостра дискусія навколо представлення минувшини у відомому п'ятитомнику М. Маркевича³, відлуння якої відчувається в роздумах М. Костомарова. Зрештою, доречно згадати про особисту дитячу драму історика, котрий певний час перебував на становищі напівкріпосного / незаконнонародженого хлопчика, що на все життя прищепило йому гостру відразу супроти мерзоти кріпосництва, з яким у нього асоціювався аристократичний устрій Речі Посполитої.

Загалом розвідка М. Костомарова репрезентувала назрілі перетворення малоросійського / українського історієписання середини 1840-х рр., які мали стати своєрідним прологом до його оновлення й переформатування. Того ж таки 1846 р. заходами О. Бодяньського світ побачила «История русов», літопис Самовидця з передмовою П. Куліша, другий том «Пам'яток, виданих Тимчасовою комісією для розбору давніх актів». Водночас низка студій і творів з історичними сюжетами виношувалася й писалася братчиками: 1846 р. було завершено українську редакцію першого історичного роману «Чорна рада» П. Куліша, з'явилися чернеткові нотатки М. Костомарова до доби Хмельниччини⁴ та задум

¹ Венелин Ю. О споре между южанами и северянами насчет их россизма // Чтения в императорском Обществе истории и древностей Российских при Московском университете. – М., 1847. – Кн. 4. – С. 1–16.

² Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма: «Передне слово» до «Громади» Михайла Драгоманова // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. – К., 1994. – Т. 1. – С. 355.

³ [Сенковский О.-Ю.]. Статья первая – вторая. Рец. на кн.: Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 1–4 // Библиотека для чтения. – 1843. – № 9. – Отд. 5: Критика. – С. 1–26; № 10. – Отд. 5: Критика. – С. 27–46; [Кулиш П.]. Ответ г. Сенковскому на его рецензию «Истории Малороссии» Маркевича (Киев, 1843, 16 марта) // Москвитянин. – 1843. – № 5. – Отд.: Критика. – С. 161–177.

⁴ Срезневский В.И. И.Е. Бецкий – издатель «Молодика» // Журнал Министерства народного просвещения. – 1900. – Ч. 332, № 12. – С. 298.

ми її монографічного опрацювання¹, плекалися проекти великих етнографічних збірок, масштабних багатотомних праць, серійних публікацій актів і т.п. Катастрофа 1847 р. обірвала, принаймні відтермінувала, перетворення, які назрівали в тогочасній українській історіографії, щонайменше на 10–15 років. Тож до низки творчих задумів колишні братчики змогли повернутися лише на рубежі дореформеної та пореформеної доби, проте вже за інших соціокультурних передумов й інтелектуальних впливів, відомих як часи петербурзької «Основи».

Зазвичай «Думки про історію Малоросії» привертали увагу дослідників епізодично, у контексті студіювання української історичної та суспільно-політичної думки XIX ст. Приміром, цій публікації М. Костомарова невеличку розвідку присвятив О. Грушевський². Іноді зазначену статтю згадували при тлумаченні поглядів М. Костомарова чи висвітленні його біографії³. Утім, незважаючи на таке побіжне згадування й коментування, ми не змогли віднайти жодних відомостей про перевидання цієї студії до журнальної републікації 2014 р.⁴

Із перспективи нашої буремної сучасності розвідка М. Костомарова, в якій повсякчас віднаходимо згадки про «російський світ» («русский мир»), про нестримне бажання двох його частин злитися в «єдине ціле», може продукувати доволі гострі й критичні, але поверхові злободенні асоціації з кон'юнктурним ідеологічним підтекстом. Тож нагадуємо й акцентуємо увагу, що ця рецензійна стаття – *пам'ятка історичної думки*, котра репрезентує погляди українського інтелектуала миколаївської доби, яку відділяло майже півстоліття від перших конфліктів взаємовиключних лояльностей на обширах підросійської України. Таким чином, проблеми, сюжети та ідеї, представлені у цій студії, варто оцінювати й розглядати в *історичній ретроспективі 1840-х рр.*, зокрема у світлі відповідних фахових вимог.

* * *

Текст подано мовою оригіналу за публікацією 1846 р., але за нормами сучасного правопису. Друкарські помилки виправлено без застережень, а також знято редакційну примітку журналу «Библиотека для чтения». Виділення курсивом окремих слів та текстових фрагментів передано відповідно до публікації 1846 р. До тексту подано уточнюючі примітки історіографічного спрямування. Відзначимо, що деякі посилання на перший том «Пам'яток...» М. Костомаров подав у вільному прочитанні й потрактуванні, а в низці випадків вони неточні. До цих текстових фрагментів долучено покликання на конкретні документи

¹ Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком // Максимович М.А. Собр. соч.: В 3 т. – К., 1876. – Т. 1: Отдел исторический. – С. 399.

² Грушевський О. Маловідома стаття Костомарова з 1846 р. // ЗНТШ (Л). – 1907. – Т. 79. – С. 161–164.

³ Пінчук Ю. Вибрані студії з костомаровознавства. – К., 2012. – С. 101–102.

⁴ Костомаров Н.И. Мысли об истории Малороссии // УІЖ. – 2014. – № 6. – С. 182–197.

«Пам'яток...». Фактографічні тлумачення М. Костомарова щодо хронологічної локалізації тих чи інших історичних подій не коментуються.

* * *

В настоящее время наша отечественная история час от часу проясняется и достигает той сферы, в какой мы все желаем её увидеть. Очевидным доказательством служит то, что теперь любители отечественной старины постигают, что историческое знание приобретается путём строгого, последовательного анализа: следует открыть частности, поставить каждую на настоящее место и потом привести их в стройное тело художественною кистью; только тогда можем мы иметь свою историю, только тогда она откроет плодородное поле для размышлений политика и философа. А для этого не достаточно летописей, записок, историй и даже государственных актов, касающихся общего состава нации или дел политических. Большая часть писавших о русской истории впадали в ту ошибку, что занимались исключительно такими данными, которые касались всего Отечества, и упускали частные явления, по-видимому, не важные, но которые имели влияние гораздо сильнейшее на жизнь народа; и оттого мы только скользили по верху нашего прошедшего и впадали поневоле в ложные заключения, забывая, что философствовать над историей нельзя, пока не разберём и не усвоим самых мелочных явлений. Земля наша так велика и обильна жизнью, что даже и при строгом порядке и единстве всегда будут показываться явления, зависящие от местных и этнографических особенностей жителей; к тому ещё русский народ в прошедшей жизни разделялся постоянно на особые одна от другой политические и этнографические массы, и каждая масса имела своё долговременное отдельное существование. Поэтому, чтобы история приняла ясный обзор науки, необходимо воспользоваться такими материалами, которые касаются частей России, не только её целого: мы должны узнать сперва, как жили наши предки во всех углах русского мира и при всех обстоятельствах, а потом, уже, собравши все такие сведения, узнаем, как жил народ наш.

«Памятники», изданные киевской комиссией¹, показывают существующую потребность такого исторического знания. Это издание, кроме новости и свежести своих материалов, имеет для истории два важнейших достоинства. Во-первых, едва ли не первый раз мы увидели в нём систематическое изложение исторических материалов, где каждый акт стоит на своём месте, в связи с предыдущим и последующим: это не произвольный набор всякой всячины, к которому затруднительно бывает прибегать даже для справок

¹ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1845–1859. – Т. 1–4.

и ссылок, но такое стройное собрание, которое можно читать без скуки и с удовольствием. Во-вторых, изданные материалы относятся к Юго-Западной Руси, части нашего Отечества весьма любопытной, но которой события, к сожалению, не входили ещё надлежащим образом в русскую историю.

Русский народ, как известно, ещё в тёмные времена язычества разделялся на несколько племён, которые носили названия преимущественно по местам жительства. Такое разделение сохранялось постоянно, и даже теперь не исчезло: достойно замечания, что нынешние частные этнографические названия совпадают с теми названиями, о которых говорил Нестор. Например, в том самом краю, где жили *древляне*, говорившие наречием, отличным от соседей, находится теперь *Полесье*, тоже с отличным наречием. Наречие и даже образ жизни жителей Черниговской губернии, древних северян, в некоторой степени отличны от жителей Полтавской и Киевской губернии, древних полян. Из этого можно видеть, как неизгладимо сохраняются у нас народные признаки. Но во сто раз важнее главные коренные виды нашей народности. Независимо от мелких, порой едва заметных отличий этнографических, русский народ разделялся и разделяется на две отрасли, из которых одна называется севернорусскою или великорусскою, а другая – южнорусскою или малорусскою. Между ними никогда не прерывалось духовное единство, состоявшее в тождестве церкви и в сходных началах общественной и семейной жизни, одинаковых даже и при различном устройстве. Но, тем не менее, судьба разлучила эти две половины ещё в юношеские лета нашей исторической жизни; судьба повела их по другим путям и развила отдельно их особенности: образовывались два русские народа и оставили о себе два разные повествования. Но как этнографическое различие и политическое разделение не истребили между ими обоими духовной связи, то история каждого из них, будучи отлична и самобытна от другой, представляет одну общую идею: обоюдное стремление обеих расторгнутых частей слиться в одно тело. В самом деле, что такое нескончаемые войны и то нарушаемые, то возобновляемые договоры князей московских с литовскими, потом с королями польскими, как не следствие неистребимого сознания Северной Руси, её правительства и народа, что она не полна, что ей следует соединиться с другою половиною? Нет нужды говорить, какое важное место занимают литовские дела в нашей истории: с ними тесно связаны наши отношения к Крыму, к Швеции, ко всему Западу, так, что ежели Россия прежде Петра сближалась уже с Европою, если преобразователю пролагали дорогу его предшественники, то преимущественно это случалось через отношения наши к Польше, а идея этих отношений была неизменно одна – слияние Северной Руси с Южной.

Несравненно сильнее проявилась эта идея в жизни южной половины Руси: там она была единственною пружиною, двигавшею всю массу народа в продолжение столетий; там всякий, кто только не потерял русского чувства

и имел возможность действовать в политическом мире, сознавал её, хоть бы и не совершенно. Одним словом, это соединение было долго постоянною задачею русской истории. Поэтому, чтобы понять задачу нашей истории, чтоб увидеть, как жил русский народ, как чувствовал он, как смотрел на себя и на всё окружающее, необходимо русскому историку держаться этой народной двойственности и обращать равное внимание на события в обеих половинах России, оживляемых одною идею, иначе его повествование будет неполно, взгляд односторонен и, следовательно, неверен.

Обозревая нашу прошедшую жизнь со времени просвещения русского народа христианством и вместе с тем с начала гражданственности нашей, мы видим, что история наша представляет два различных направления, вперёд и назад, от целого к дроблению и снова от дробления к целому. Соединённая политически Россия при Ярославе была в таких же этнографических границах, в каких теперь находится *русская* земля, в смысле господствующего славянского элемента. С половины одиннадцатого столетия Русь начинает делиться, а далее дробиться так, что при таком направлении, кажется, можно бы ожидать раздробления на мельчайшие до возможности государственные *individua*. Что вышло бы из этих независимых местечек и сёл, которые, переносясь мысленно в тринадцатый век, мы вправе могли бы надеяться увидеть через два – три столетия, об этом, конечно, мы не можем произносить решительного суждения, но имеем возможность предполагать, что раздробление привело бы снова к единству, потому что, теряя между собою связь политическую, отдельные части Руси не теряли нравственной связи, и, следовательно, чем более расстраивалась первая, тем сильнее и резче выказывалась вторая, а она могла возродить новый порядок вещей. Татары не дали дойти до этого, они потрясли мгновенно и сильно русскую жизнь и остановили направление удельности и деления на части. С этих пор история обгорелой, обезлюдненной Руси представляет другое направление: стремление к единству, подобно как прежде мы видели стремление к делимости. Первый из деятелей политического мира России, показавший такое стремление, был Даниил, ему последовали его преемники на севере, между тем, как Новгород подчинил своей власти пространство от Балтийского моря до Печоры и Уральских гор. В четырнадцатом столетии это стремление выказалось уже слишком ясно и шло успешно: на севере московские князья получают прочный перевес над удельными; на западе и юге гениальный литвин осуществляет идею Даниила, подчинив своей власти Русь Южную и Западную. Удельность борется с новым направлением, но уже бессильно. Наконец, в пятнадцатом веке дробимость кончилась совершенно: из Руси образовалось две державы. Но в то время, когда покорение Новгорода и Пскова, падение князей рязанских и стародубских открыли для Руси жизнь новую, но тем не менее истинно русскую, на юге падение последнего обломка уделов Киевского княжества не оставило надежды на новую жизнь русскую, предвестив

смерть русского элемента. Всё, что отличало русскую историю до татар, независимо от главных элементов веры и языка, всё это на севере стало анахронизмом и мешало полному расцвету новой, лучшей национальности: напротив, на юге оно только и могло сохранить и веру, и язык, и народность. Следовательно, для того, чтобы задача существования нашего народа совершилась, чтобы мы могли прийти до сознательного развития такого состояния, в котором можно было бы сказать, не увлекаясь страстями времени, и при свете здравого ума, что дорога, по которой мы идём, есть истинно наша, необходимо было, чтоб Русь старая, дотатарская, раздробляющаяся, удельная, вечевая, это смешение власти государя с волею городских дружин, уважение к обычаям и отсутствие права, геройская удаля, оживляющая толпу на время против чужеземцев, а потом порождающая внутренние смуты, всё, что так резко характеризовало беспокойное и поэтическое время Изяславов Мстиславичей и Мстиславов Удалых, с хорошими и дурными качествами народа, с пылкой привязанностью к религии и с вероломными союзами, с сыновнею любовью дружин к предводителям и с мгновенным увлечением обещаниями и ласкою другого соискателя власти, с рыцарскою честью и с хитро-простодушною политикою, чтобы вся эта старая Русь исчезла перед светом новой жизни на севере. Между тем, на юге всё оставалось с прежними началами, хотя бы и в отличных формах. И вот, как бы чувствуя единым сердцем и думая единою мыслью, по выражению летописца, страна южно-русская, в самое время падения, воскрешает в себе прежние угасающие начала: является казачество.

До сих пор у нас никто не хотел видеть в казачестве древней русской жизни. Учёные наши думали провозвестить великие истины, когда говорили, будто казаки произошли из смешения народов; были попытки видеть в чертах лица и нравах нынешних южнорусов азиатское, а не славянское, производили их и от берендеев, половцев, и от норманнов, на основании подобных заключений видели в устройстве казацком нерусское начало; одним словом, решили, что казаки есть народ, начавший жить только в шестнадцатом веке и не имеющий кровной и нравственной связи с Русью Владимира и Ярослава, когда, напротив, южнорусы до татар были такие великорусы, каковы теперь жители Московской и Тульской губерний.

Мнение это было господствующим в России в прошлом столетии и часто вредило малороссиянам в то время: люди правительственные, которым верховная власть поручала дела в Малороссии, заставляли иногда эту русскую страну терпеть за то единственно, что они жителей её не считали братьями. Существуют некоторые рукописные сочинения малороссиян прошлого века, где видно желание доказать ту мысль, что Малороссия – страна русская и не заслуживает подобного обхождения великоруссов. Сильнейшими из этих

сочинений можно привести два: *Разговор Великороссии с Малороссией*¹, где Великороссия не знает, откуда взялась Малороссия, и думает, что народ её произошёл от сброда ясов, косоогов, половцев, и потому чужд русского элемента, а Малороссия, в противность ей, представляет исторические доказательства своего русского происхождения, и так убеждает свою сестру, что та мирится с нею и навсегда обещается признать её за самую близкую родню. Другая, ещё любопытнейшая, рукопись: *Разговор Банческула с Хмельницким в царстве мёртвых*². Какой-то Банческул, родом молдаванин, служивший в русской службе и имевший важное место в Малороссии, и во всю жизнь пользовавшийся для своего корыстолюбия самыми незаконными средствами на счёт малороссиян на том основании, что это народ нерусский, а чужой, завоёванный, и притом коварный, встречается после смерти с Хмельницким. Богдан заводит с ним разговор о Малороссии, обличает в заблуждении насчёт происхождения малороссийского народа и доказывает, что сама Великороссия обязана своим славянским существованием Южной Руси, где первоначально образовалась русская держава. Эти сочинения погребены под спудом неизвестности и не для чего было бы выводит их на свет, если бы и в наше время некоторые не утверждали подобных парадоксов, несмотря, что исторического знания о нашем Отечестве нынче достаточно для опровержения их: бóльшая часть мыслящих таким образом, конечно, сама сознаёт, что отступает от истины по особенным причинам. Вспомним, что делали поляки, желая доказать, что они владели Южною Русью по древнему, неотъемлемому праву. Они, например, уверяли, что Галиция и Волынь с незапамятных времён составляли собственность королевства польского и если были отторгнуты Владимиром Святым, то на время, и потом опять соединились с законным, своим, королевством; выхваляя храбрость своего Болеслава, говорили, что он завоевал и подчинил себе Киев, и смотрел на киевского князя, как на своего данника. Ещё несправедливее поступали их духовные: нам случалось читать их старопечатные книги семнадцатого века, где все привилегии королей польских, данные православным, перетолкованы так, как будто они относились только к униатам, не обращая внимания на то, что писаны тогда ещё, когда не было унии. А некоторые уверяли, что сам Владимир перед смертью признал власть папы, и что с тех пор постоянно существовала по Руси партия, благоприятствовавшая видам римских первосвященников. Теперь, конечно,

¹ *Петров Н.* Разговор Великороссии с Малороссией (Литературный памятник второй половины XVIII в.) // КС. – 1882. – № 2. – С. 313–365; Дополнение «Разговора Великороссии с Малороссией» // Там же. – № 7. – С. 137–148; *Белозерский Н.* Добавки и поправки постоянного читателя «Киевской старины» // Там же. – 1884. – № 5. – С. 146–151.

² Апокриф. Імовірно, поширювався в одному з харківських гуртків І. Срезневського. Див.: Письма И.И. Срезневского к Бодянскому // Библиографические записки. – 1892. – № 11. – С. 780.

такие толки могли бы только возбуждать смех; нет на свете доказательств, чтоб предки наши были поляки и католики. И что же? Не узнаем, отчего явилась другая клевета на Южную Русь. Признавая, что до татар всё было так, как говорят наши сухие, но правдивые летописцы, и как мы привыкли верить, выдумали, будто со времени нашествия монголов вся Южная Русь или Малороссия, в обширном смысле этого слова, была, исключая Киев, чистая степь, населённая впоследствии литовскими и польскими дворянами, выводившими на пустопорожние и никому не принадлежавшие земли своих рабов из Литвы, Белоруссии и Польши. На деле выходит противное: скорее Киев можно бы им назвать степью, когда Даниил не нашёл в нём пристанища; а Малороссия, в обширном смысле этого слова, была в тринадцатом и четырнадцатом столетиях густо усеяна городами и сёлами, и находилась даже в цветущем состоянии, принимая во внимание тогдашнее время разорений. Не говоря о Волыни и Галиции, где находился центр русской силы, где было множество городов, которых теперь нет и следа, кроме тех, которых названия существуют в нынешних местечках и сёлах, в самой Подолии, которую хотят представить по преимуществу чистою степью, в тринадцатом веке были *Снопогород, Брагин, Соколица, Винница, Ушица, Микулин, Каменец, Звенигород, Новый город* и так далее. Конечно, справедливо то, что в четырнадцатом и, особенно, в пятнадцатом веке, после появления Крымского царства, народонаселение уменьшилось в пограничном крае по причине опустошительных татарских набегов, но всё-таки не исчезло; множество семейств выходило на жительство в глубину южнорусской земли: в Червонную Русь и на Волынь, а потом, когда явились казаки, защитники Южной Руси от татар, дети переселенцев возвращались на землю отцов своих, и такое-то возвращение хотели представить населением Южной Руси поляками и литовцами, уверяя при том, что эти переселенцы принесли с собою нынешний малороссийский язык. Это явная невозможность. Если б переселялись сюда из Белоруссии и принесли свой язык, то в Малороссии бы говорили таким языком, каким теперь говорят в белорусских губерниях, а не таким, какой употребляется в Червонной Руси. Очевидно то, что переселенцы, приходившие на жительство в Подолию, Киевию и Полтавщину, выходили из Червонной Руси, Волыни и Люблинского воеводства, где и теперь простой народ говорит языком малороссийским. Притом это подтверждается и историческими свидетельствами. Это-то население, возвращаясь в землю своих предков, и составило казачество, в силу противодействия чужеземной власти, которой влияние ощутительно начало оказываться с конца пятнадцатого века. Удивительно, как можно до сих пор искать происхождение казаков, когда столько современных писателей говорят, что они были русские и подтверждает сказанное нами выше о переселении из Червонной Руси, Волыни и Люблинского воеводства русского народа к берегам Днепра и Днестра. Так, например,

Зиморович¹ обстоятельно говорит, что казачество составилось из тех жителей окрестностей Галича и Львова, которые хотели избежать повинностей, налагаемых дворянством (*augustias agrarias subterfudiebant*)² и тем самым указывает, какое народонаселение переходило в Малороссию в XV и XVI веках. Пишет то же и Пясецкий³, что казаки составились из русского народа, бежавшего на Украину из *русских* провинций Польского королевства, а русскими провинциями назывались Червонная Русь и Волянь. То же свидетельствует Михайло Литовец⁴, повествуя как современное событие, что русский народ, отягощённый повинностями, бежал на Украину, ища лучшей жизни, и там упражнялся в битвах с татарами. Подтверждает то же и Рудавский⁵, ясно говоря, что казаки составились *ex plebe russica*⁶. Говорят то же и Коховский⁷, и Грондский⁸, сам бывший в сношениях с казаками. Согласно с польскими историками, и южнорусские летописцы все в один голос говорят, что когда король Казимир Ягеллонович⁹ уничтожил Киевское княжество и, чтоб прочнее соединить русский край с польским, ввёл во всей Руси польское устройство, он учредил пожизненное помещичье право под названием староств и кастелянств, усилил власть дворянства и образовал из военного сословия дружин княжеских и городских низшую степень дворянства, *шляхтичей*, даровав им и всему вообще высшему сословию права, клонившиеся к угнетению простого народа; то прежде вольные местечки и сёла давались в награду дворянам в пожизненное владение и, таким образом, вольные люди, но не шляхтичи, должны были сделаться рабами. Тогда дворянство начало утеснять своих подданных, а простые люди не привыкли ещё к невольничьей жизни, по выражению летописи; и отважнейшие, покидая свои жилища в староствах, ушли в пустые места на берега Днепра, Конки, Самары, и там жили в непрерывных войнах с татарами. Вскоре явился между ними гениальный человек, Остап Дашкевич, русский и православный, и дал беглецам правильное устройство в духе древней Руси: дела, касавшиеся всего общества, должны были решаться посредством *рады*, народного собрания, заступившего место древнего веча, а исполнительная власть находилась в руках выборного

¹ Зиморович Бартоломей (1597–1677) – польський історик і поет, бургомістр Львова (1640–1660).

² Імовірно, перекручений латинський вираз: «Земні уникали величних».

³ Пясецький Павло (1579–1649) – польський історик, секретар польського короля Сигізмунда III.

⁴ Михалон Литвин – літературний псевдонім невідомого автора латиномовного полемічного трактату «Про звичаї татар, литовців і московитів».

⁵ Рудавський Вавжинець-Ян (1617–1674) – польський історик.

⁶ «Із руського простолюду» (лат.).

⁷ Коховський Веспасіан (1633–1700) – польський історик.

⁸ Грондський Самуїл – польський історик XVII ст.

⁹ Казимир IV Ягеллончик.

чиновника, *атамана* или *гетмана*, которого обязанность состояла в праве судопроизводства, военного начальства и управления. Он же поставлял второстепенных чиновников. Этот правитель имел то же назначение, что князь в старину: отличие состояло в том, что право князя, сверх народного призвания, опиралось ещё на происхождении; но сначала и в казацком сословии происхождение принималось во внимание: мы видим первых казацких начальников из знатнейших удельных фамилий; впоследствии, когда эти фамилии потеряли в себе русский элемент, казачество избирало начальников единственно по личным достоинствам. Первоначально казачество явилось вроде тех маленьких княжеств, какие часто появлялись в удельный период и потом нередко исчезали. Оно занимало Поднепровский край с городами Черкассами, Каневом, Трахтомировом, и сверх того с укреплением на острове Хортице. Но как по месту жительства казаки должны были вести беспрестанные войны с татарами, врагами и грабителями Южной Руси, то это удерживало их в постоянной связи с Южною Русью, из которой они бежали, и за которую теперь должны были сражаться; защищая же Южную Русь, они защищали и Польшу, с которою Южная Русь составляла одно политическое тело. И так они скоро вошли в состав Польского королевства как русское вольное сословие. Казачество имело две идеи своего существования: защищение христианства от неверных и охранение русской веры и народности от покушения католиков и польского панства. И оттого-то покорность церкви, черта удельности, отличает Южную Русь в период казацкий. По мере того, как глубже укоренялась польская власть в Южной Руси, вольные люди более и более попадали под иго аристократии, а дворяне утрачивали русские нравы, русский язык, а, наконец, утратив и саму веру, сделались совершенными поляками, разорвали внутреннюю связь с русскими своими поданными и, почитая их народом чуждым для себя, начали поступать с ними варварски. Тогда открылись возмущения крестьян против владельцев, и казаки, столь близкие к крестьянам и по происхождению, и по языку, и по вере, стали для последних образцом свободного русского народа, так что сделаться свободным для крестьянина значило сделаться казаком. Крестьяне нашли себе способ освобождения, записываясь в казацкое сословие, и это сословие так, наконец, увеличилось и, по мере стремления панов к ограничению его многочисленности и прав так ожесточилось против дворянства, что в XVII столетии вспыхнуло всеобщее восстание южнорусского народа, под предводительством казацкого вождя. Всякий, искавший свободы, вступал в казаки, то есть военное звание, и шел на брань против Польши и, таким образом, из отдельного вольного сословия образовалась целая держава, которая, подобно Новгороду, Пскову и удельным княжествам, остаткам раздробленной Руси, примкнула к центру новой русской жизни, Московскому царству, под именем Малороссии.

Вот в коротких словах история так называемой Малороссии. Как скоро исполнилась задача этого явления в нашей истории, сохранена была вера и народность в южном крае русского мира, установилась идея соединения всего достояния Владимира и Ярослава в одно политическое тело, казачество исчезло, как ненужный остаток древней русской жизни. А потому, отлагая в сторону всякие патриотические *pro* и *contra*¹, можно приступить к вопросу: на чьей стороне была справедливость в борьбе казачества с Польшей? Вопросу, который многих теперь занимает. Представлять казаков какими-то кавалерами с западными жантильными² понятиями, выставлять на вид их великодушные и скрывать пороки и варварство, и между тем чернить их врагов даже с примесью оскорбительной брани; верить самому ложному сказанию, если оно льстит народному самолюбию, и отвергать правдивое, если оно бросает тень на народный характер, это нелепо. Но, с другой стороны, всякий благоразумный мыслитель, исследуя борьбу казачества с польским дворянством, скажет, что правда была на стороне казаков как сословия, имевшего задачей своих действий освобождение несчастного, угнетённого класса от убийственной олигархии. Несмотря на то, есть несправедливые порицатели казачества, как есть пристрастные защитники. Мы читали и слышали самые дикие суждения о казаках, и уверены, что их выпускают с целью унижить достоинство южнорусского народа. Эти суждения кружатся в общественном мнении и вредят истинному взгляду на русскую историю.

Сколько помнить можем, противники казачества обыкновенно выставляют четыре клеветы на южнорусский народ: 1) желая представить, что в борьбе казаков с поляками последние были правы, думают это доказать тем, что казаки, в обширном смысле целый народ украинский при Хмельницком, были бунтовавшие холопы, хотевшие освободиться от законной гражданской власти; 2) говорят, что поляки вовсе не начали ни с сего, ни с того утеснять казаков и народ русский, а единственно хотели приучить буйную толпу к порядку и повиновению, искоренить своеволие, пагубное для них и для соседей, и что жестокости над казаками, преувеличенные во сто раз в рассказах малороссийских историков, происходили в отмщение за разорения, чинимые этим необузданным сословием в польских областях; 3) будто сословие казацкое, распространяясь по Южной Руси, было нечто в роде янычар или мамлюков, тиранская военная толпа, угнетавшая народ и правившая страной деспотически; 4) будто народ малороссийский, поддавшись московским государям, изменял им несколько раз, по обыкновенному своему вероломству.

На первое положение не стоит возражать в девятнадцатом веке, чтоб не доказывать аксиому. Что касается второй клеветы, будто казаки восставали

¹ «За» і «проти» (лат.).

² Від фр. *gentil* – манірність, кокетування.

на поляков за то, что поляки хотели их приучить к порядку, то эта ложная мысль не новость: она давно служила отговоркою полякам, когда они теснили русский народ. Татары делали беспрестанные нападения на Южную Русь, уводили из неё пленников для продажи в Турции; за это казаки вели с ними беспрестанную войну, жгли крымские и ногайские улусы, нападали на турецкие приморские города и отплачивали врагам их же монетою. Турки жаловались Речи Посполитой, а полякам такие жалобы были и на руку, потому что одни казаки препятствовали панам совершенно поработить Южную Русь, убить в ней национальное и религиозное самосознание и сделать русских рабов несмысленными, бесчувственными к побоям животными. Преследуя казаков будто бы за то, что они раздражают соседей, паны только прикрывали благовидною причиною другое желание. Слеплённые эгоизмом, занятые мелочными распрями, предавши в руки евреев всю промышленную деятельность, паны бражничали в своих замках на счёт несчастного русского народа и не помышляли о том, что Речь Посполитая со временем рухнет на посмеяние языкам, потому что, ради сострадания к хищническим ордам, не позволяли казакам воевать с врагами христианства и цивилизации, не позволяли им избавить Польши от опустошений, открыть для неё море и способ к развитию торговли, доставить ей влияние на востоке, одним словом, не позволяли казакам спасти Речи Посполитой. Не к гибели, а к величию и благоденствию вело Польшу казачество уже и потому, что оно одно только, с своим русским взглядом, враждовало против губительной анархии и уважало монархическую власть. Но панство польское опасалось, чтоб казаки, возвысившись, не ограничили дворянского своеволия, и потому требовало, чтоб они, сложа руки, сидели, когда татары будут грабить русские сёла. Сами польские историки сознаются в том, что казаки были очень нужны для Польши; вот, например, что говорит Пясецкий: «Утеснение казаков приносило пользу частным видам дворян и вред нации; наше потомство почувствует вполне это, когда, вместо деятельного и всегда готового на брань казацкого сословия, должно будет содержать на счёт народа гарнизон в Кодаке и обороняться от татар наёмными и по тому уже одному неверными войсками». Несправедливо говорят, будто бы казаки грабили Польшу, прежде чем поляки сами подали повод к неприязненным против них действиям. Не ссылаемся на русских историков; сами польские единогласно признают, что дворянство побудило казаков к мятежам. Приведём несколько тому доказательств. Грондский, писатель достоверный, знавший казаков по сношениям с ними, в своём сочинении *De bello cosaccopolonico* (стр. 31–34)¹, исчисляет более пятнадцати причин возмущения казацкого сословия, и эти причины истекли от польских панов и состояли в несносных поборах с народа, тиранстве над подданными и более ещё в унижении греческой религии. Коховский, везде

¹ *Grondski S. Historia belli Cosaco-Polonici. – Pestini, 1789.*

восхваляющий подвиги своих соотечественников против казаков и унижающий последних, сознаётся также, что казацкие мятежи произошли от притеснений со стороны дворян и, в особенности, от наглости евреев (Ann. Pol. climat. 1–27)¹. Львовский каноник Иозефович в своём летописце² выразился так о панах польских: «Nobilitatem se supra homines aestimasse, et Cosacos per arrogantiam intolerabilem oppressisse»³. То же читаем и в «Польской истории» Рудаковского, и сам Пасторский⁴, до чрезвычайности пристрастный, признаётся, что и со стороны панов польских была вина. И так, когда поляки-историки, жившие в эпоху разгара вражды с казацким сословием, показали столько благородства, что не скрыли истинных причин этой вражды, то не удивительно ли покажется, если в девятнадцатом веке есть люди, проповедующие, будто одни казаки были виноваты, а поляки правы?

Противники казачества говорят, будто казаки захватили власть в Малороссии и тиранствовали над народом. Видим изуродование исторической истины. Во-первых, народ образовал сам из себя казачество, следовательно, здесь и речи быть не может о завладении казаками Малороссией; а во-вторых, собственно казацкое сословие не поработало прочих сословий: в городах было правление, независимое от казаков, и основанное на магдебургском праве, по которому сами мещане заведовали управою, в сёлах были выбранные общиною войты, сотские, десятские. Помещичьих владений не было, а только ранговые, приписанные к чину, а не к лицу, а всегда существовали правила, по которым крестьяне работали на владевшего ими чиновника. Если же случались злоупотребления, то где обходится без них! Встречаем мы примеры и вражды казацкого сословия с неказацким, но всё-таки неказацкое сословие не подпадало под ярмо казаков, а только происходили междуособия; но где партии борются, там нет порабления.

Относительно к упрёкам, делаемым Малороссии в неверности её народа к русским царям, скажем, что, во-первых, измены в казацком сословии происходили от тех лиц, которые по жизни и понятиям были больше поляки, чем казаки; а во-вторых, народ их и не слушал. Чтоб видеть, как малороссияне принимали крамолы своих ополячившихся соотечественников, советуем заглянуть, хотя [бы] в Коховского, где подробно описано, какое влияние произвела на народ измена Выговского. Ни один из историков до сих пор не сказал, чтоб планы Мазепы имели сочувствие в народе. Если же когда народ

¹ Annalium poloniae ab obitu Vladislavi IV Climacteres scriptore Vespasianoa Kochovo Kochovski.

² Юзефович Ян-Томаш (1663 – бл. 1729) – польський історик зі Львова, автор хроніки «Зауваження про життя львівських архієпископів».

³ «Шляхта ставила себе над народом, і козаки зазнавали нестерпних утисків» (лат.).

⁴ Вірогідно, Пасторій Йоахим (Пасторіус; 1611–1681) – польський історик.

оказывал неудовольствие к московскому правительству, то единственно из страха, чтоб его не отдали снова Польше.

Да когда бы казаки были неверны России, то почему в народной поэзии южнорусской, богатой памятью событий до того, что каждая мысль и каждое чувство народное в ней отразилось, не осталось ни одной песни, где бы изъявлено было негодование к правительству или соучастие к преступным замыслам крамольников; напротив, народные песни говорят, что у Выговского *було сердце, як камень, а разум бесовський*, а Мазепе обыкновенный эпитет: *пёс проклятый*. И потому напрасно упрекают народ южнорусский приведением на память некоторых измен и крамол: они невольно доставили честь народу, потому что послужили пробным камнем к испытанию его верности к законной власти. Одним словом, все этого роду выходки бессильны унижить малороссийский народ и на них бы не стоило обращать внимание; но, к сожалению, их нередко выпускают в свет люди, которые пользуются по своей учёности заслуженной репутацией в публике, а потому они опасны в том отношении, что запутывают прошедшие события, и так как всякая ложная система вредит истине в науке, то желательно было бы, чтоб и клеветы на казаков и Малороссию рассеялись от света исторического знания. Издание, предпринятое Киевской археографической комиссией – явление предрагоценное в этом отношении.

Собранные в первом томе памятники разделяются на три отдела: в первом заключаются акты, относящиеся до луцкого Крестовоздвиженского братства. Братства были явлением самым благороднейшим в русской жизни и давно бы следовало было на них обратить внимание, но, к сожалению, они известны до сих пор были только по имени. Акты, заключающиеся в киевском издании, имеют важное достоинство исторической новизны.

В начале семнадцатого века, когда в Южной Руси католичество пыталось искоренить православную веру, а польское дворянство – русскую народность, православие естественно должно было дать отпор насилию. Но как чисто христианское учение восточной церкви строго воспрещает всякие такие меры сопротивления и самоподдержания, в которых высказывалась бы вражда к гонителям и врагам, как и хитрость, и бранчивая духовная полемика, и правило – цель освящает средство, столь бессовестно употребляемое иезуитами, православию были чужды, то оно противопоставило католичеству иного роду оружие. Православные думали утвердиться между собою духом любви против гонения и показать не на словах, а на деле и своё право, и превосходство своей церкви, состоящее преимущественно в том, что она свято держалась чистого учения апостолов и первых отцов церкви. Для этого православные дворяне Волыни, соединившись с мещанами города Луцка, *видя, что ... любопрелестницы мудрованием и мнением своим от Христовыя известныя веры верных спрных преманити тщатся* (стр. 213), с соизволения

константинопольского патриарха построили в Луцке церковь Воздвижения¹, учредили при ней богадельню и училище, обязались содержать их на свой счёт, и сами все, прильнувши к такому учреждению, составили общество, которого основанием было: находиться в постоянном согласии и поддерживать взаимно православие примером чистых нравов и добрых дел. Такое общество названо братством и утверждено грамотами патриархов. Главное условие его было исповедание православной веры. Патриарх Кирилл² в своей грамоте доказывает, что такое учреждение было не новостью, но составлено по образцу тех братств или конгрегаций, какие существовали между первыми христианами. Положения в уставе юного братства³, изданном комиссией, были таковы: чтобы сохранить многозначительную связь русской церкви с греческою, братство должно было находиться под непосредственною властью константинопольского патриарха, который посвящал, по соизволению членов, пресвитера, а пресвитер выбирал, также по согласию членов, из них же четырёх старост, и им вверялась исполнительная часть ряду⁴ над братством. Все братья разделялись на старших и младших: под первыми разумелись дворяне, под последними – мещане и простые люди, но между ними наблюдалось христианское равенство, и это достойно замечания, как отличие обращения дворянства православного с простым классом от обращения с низшими себя панов-католиков. Братья имели свои собрания, которые разделялись на большие и малые: большие бывали по разу в месяц, а малые – каждую неделю в воскресенье и сопровождались вкладом известной суммы в общее казначеище. Собранные деньги хранились у четырёх старост, обязанных давать в них строгий отчёт в больших заседаниях братства и не могли употреблять их иначе, как с общего решения в одном из таких заседаний. Каждый брат обязывался избегать ссор и несогласий с братьями; все должны были помогать обедневшему или обидимому брату; дела каждого были открываемы в заседании, братья подавали советы, иногда и присуждали провинившемуся брату наказание. Связь братьев не прерывалась и по смерти: молиться за умерших, присутствовать при отправлении панихид по ним считалось одним из главнейших условий братства. В скором времени учреждены были при братстве и монастырь, в котором иноки, сверх обыкновенного устава св. Василия, обязывались исполнять правила братского устава, так что

¹ Грамота патриарха Феофана на сооружение в Луцке Крестовоздвиженской церкви с правом ставропигии 1620 г. // Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т. 1. – Отд. 1. – С. 13–21

² Кирило Лукаріс (1572–1638) – александрійський (1602–1621) і константинопольський патріарх (1621–1638, із перервами).

³ Грамота патриарха Кирилла, содержащая устав Луцкого братства. Ок. 1623 г. // Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т. 1. – Отд. 1. – С. 36–54.

⁴ Тобто угоди.

братья разделялись на мирских и монашествующих; последние жили в совершенной общине с первыми: они избирали игумена и четырнадцать монашеских чинов в общем заседании. Игумен и монахи имели влияние на светских, обличали их проступки, давали советы к спасению, но светские обязывались не допускать игумена до любоначала¹ и могли лишить его сана по усмотрению. Игумену и монахам предоставлялось попечение о церкви, надзор за церковными вещами, управление певческой, но во всем они обязаны были советоваться с светскими братьями. Содержание иноки получали от собственных взносов, с каждого поступающего, от доходов со свечей и просфор², от огородов и земель, приписанных к братству и, наконец, от занятий ремеслом, в числе которых приличнейшим поставлено типографское. Все доходы и расходы поверялись в братском заседании. Впоследствии братство владело разными дареными имениями; некоторые из дарственных записей сохранились и напечатаны в «Памятниках». Но ещё большее старание, говорит устав монастыря братского, «должны мы прилагать о церкви внутренней духовной. И потому игумен обязан так заботиться и стараться о духовной церкви, то есть о членах Христовых, как о собственной душе и о своём спасении; то есть, непрестанно думать, с другими советоваться, и с ними бывая на народной сходке совместно заботиться о том, каким способом овец Христовых пасти и хранить в ограде; как отступающих приводить к вере; как малодушных и колеблющихся утверждать; как робким придавать мужества; как освещать правдою веры сомневающихся; как любимцев мира направлять к любви Божьей; как скупцов и жадных доводить до щедрости; одним словом, иметь о спасении каждого такое попечение, чтобы всякий член в церкви Божьей получал приличное и действительное лекарство от своей болезни душевной».

В числе многих актов, относящихся до братства, помещён и устав луцкой школы³, очень любопытный, потому что показывает взгляд братий на просвещение. Основанием просвещения полагалось не многознание, не мирская мудрость, но кротость и благонравие. Учили читать, писать, арифметике, словесным наукам и греческому языку; о латинском не упоминается. Вероятно, основатели, обращая внимание на один греческий язык, имели в виду установить на Руси прочную связь с греческим миром, что нужно было для религиозного образования и для поддержания веры, в то время ни чем так легко нельзя было рассеять узлов латинской диалектики, как свидетельствами святых отцов в оригинале. Это прекрасное учреждение не укрылось от злобы

¹ Владолюбства, деспотизму.

² Невеликий літургійний хлібець, із якого вирізують Агнца та часточки, котрі споживають під час причащення.

³ Первый устав Луцкой школы // Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т. 1. – Отд. 1. – С. 83–93.

католичества: «В 1634 году двадцать четвертого мая, схоластики иезуитского коллегиума, подучивши с собою разного роду ремесленников-католиков и униатов, ворвались в[о] двор братства с палками, саблями и другим оружием, разогнали побоями мальчиков из училища, били и мучили, нанося удары и кровавые раны бедным и увечным людям в богадельни, старикам и старухам, несмотря на их увечья. Также палками и камнями били некоторых духовных особ, которые, вышедши из своих келий, увещевали тех злодеев ласковыми словами не делать такого неподобного насилия; а именно, игумену того монастыря, почтенному отцу Псаакию, нанесли удары камнями и кирпичами по руке, спине и шее; а других иноков вдогон палками или кольями по спине, шее, куда и чем попало жестоко и безжалостно били и наносили удары, оставляя знаки синие, кровавые и опухоли весьма опасные, и кого только поймали, лишь бы только был русский, без всякого сострадания саблями, палками, кирпичами били, колотили, мучили ... разбили два сундука в богадельне, забрали деньги, побили камнями окна в церкви. Двор церковный и церковь окровавили»¹. Такие неистовства совершались после того целую неделю над православными жителями Луцка. Любопытно видеть, как православные защищались тогда от католиков: вместо отплаты подобным, вместо браней и полемики, вместо ожесточения они составляли совещание, где положили *терпеливо и покорно сносить все обиды, не мстя за себя ни словами, ни проклятиями, ни иными поступками, ни через какие средства* (стр. 224); а между тем признавая, что отступники сделались таковыми, что были невежественны, неблагочестивы жизнью, властолюбивы и корыстолюбивы, положили стараться самим избегать подобных слабостей и, напротив, преуспевать в противоположных им добродетелях христианских. Духовным *светобливе, чистотне, непорочне и справедливе веру церкви всходное и патриархов з целого и щирого сердца и души любити, грех, несправедливость и всякую нечистоту, фальш, злости, не щирость так з духовных як из светских выкореняти, бо пока в нас грехи, поты не можно нам повстати, наконец и смерти всякия яко мученицы охотне подымати*; между тем, укрепившись нравственною силою любви христианской, распространять просвещение: *книги на оборону благочестя писати, школы фундовати по местех братства фундовати и проповеде в церквах абы кождои недели и праздников была*. Таковы меры к защите православия приняло Луцкое братство в своём совещании, за обнаружение которого нельзя достойно [не] благодарить издателей. Это величайшее сокровище для истории нашей церкви и нашего народа. Таков был дух православия в Южной Руси, столь истинно-христианский и совсем не сходный с правилами католичества. Не должно следовать, говорит в конце это совещание, тому безбожному правилу, что если б папа тьму лю-

¹ Протест о нападении схоластиков езуитской коллегии на братство луцкое. 1634 г. // Там же. – С. 204–223.

дей повлек с собой в ад, никто не должен сказать ему: стой, что ты делаешь! Ежели наши архиереи и другие начальники допустят делать себе замечания, и будут творить всё предписанное, то отцы в сынах, а сыны в отцах пребывать будут, и так последует согласие и приверженность к ним народа (стр. 261). При таких условиях и стараниях и уния должна прекратиться¹.

Второй отдел заключает в себе акты о правах и обязанностях владельцев поземельной собственности в отношении к крестьянам. Этот отдел любопытен и важен для истории нашего права и нашего старого хозяйства, важен он потому, что указывает на несчастное состояние крестьян под властью польских панов. Уже давно Кониский уверял нас, что паны отдавали на аренды евреям православные церкви. Поляки и противники казачества называли такие известия ложью и указали на польских и малороссийских историков, которые об этом не говорят ни слова. В самом деле, и была причина сомневаться, потому что история Кониского во многом неверна и неточна; но теперь мы видим ясно и несомнительно, что Кониский прав в этом случае до известной степени. На странице 96–112 «Киевских памятников», напечатан лист пана Якова Лысаковского, данный арендаторам пану Якову Миклашевскому и несвижскому еврею Песаху, в котором помещик отдаёт в аренду имение в Холмском повете Слуц Черборский² и, вычисляя все угодья, какими арендаторы должны пользоваться, говорит: *«Со всем правом, управлением и властью ничего на себе, а ни на потомки свое право панованья и власности не zostавуючи и зо всіми малыми и великими с тех имен приходячими пожитками и доходами, з дворами, будованьем, загородами, виноградами, садами, хмельницями, гумнами оборами ... путными и их службами с церквами и подаваньем их и зов сими людьми тяглыми и не тяглыми и прочее»*. Могут, впрочем, ещё возразить: быть может, право на церкви относится не к еврею, а к пану Миклашевскому; но в записи это не оговорено и так как всё управление дано обоим арендаторам на равных правах и без исключений в пользу одного из них, то, конечно, вправе мы предположить, что и управление церквями, постановленными наравне с [о] скотскими дворами, относилось также к еврею. В других напечатанных здесь подобных арендных записях о церквях не говорится; но зато во всякой из них предоставляется евреям-арендаторам совершенно произвольный суд над крестьянами, с правом казнить их смертью. На странице 66–82 помещён лист князя Пронского пану Адаму Буркацкому и еврею турейскому Абрамку³, где сказано, что в отдаваемых им име-

¹ Советование о благочестии. 1621 г. // Там же. – С. 224–251.

² Арендный лист пана Якова Лысаковского пану Миклашевскому и жиду Песаху на имение Слуц Черборский, с церквами, крестьянами и правом казнить крестьян смертью (1596, 1 января) // Там же. – Отд. 2. – С. 96–112.

³ Лист его милости, князя Пронского, кастеляна троцкого, пану Адаму Буркацкому и жиду турейскому Абрамку, данный 1595 года, 19 мая // Там же. – С. 66–82.

ниях во Владимире-на-Волыни, они (не только пан, но и еврей) имеют право *подданных судити, винных и непослушных водлуг¹ выступков и без апелляции до нас карати бы теж и горлом (смертью), а о тое мы сами, а ни потомки наши жадно трудности им задавати не маем*; а на страницах 83–95 напечатан ещё драгоценнейший акт², доказывающий, что и самим евреям, без участия другого арендатора, паны предоставляли те же права: князь Григорий Коширский отдал *славному пану еврею* Абрамку Шмойловичу и жене его Рикле в аренду местечко *Кошар, Кошур Старый, Кругель, Краснодубье, Городе-лецъ, двор и село Мезов и Мезову селище Борзовую Черемшанку*, со всеми крестьянами и их доходами, предоставляя арендатору *поданных всех судити, рядити, винных и непослушных подлуг³ выступков их винами и горлом карати*. После этих памятников вопрос, кажется, решён и о возмущении малороссийского народа против Польши, и о том, что такое было панство польское.

Третий отдел заключает в себе материалы для истории Малороссии. Все акты, числом восемьдесят шесть, относятся к первым двум годам восстания Хмельницкого, 1648–1649, и исключая *реестра кривд казацких*, напечатанного при статье Мацiovского⁴ о казаках и дневника послов королевских, приехавших в начале 1649 года в Переяславль, помещённого в IV томе книги Немцевича⁵ «*Zbiór pamiętników o dawnej Polsce*»⁶, в первый раз, сколько помнить можно, появляются в печатном мире. Они важны и потому, что показывают состояние умов в то время, и потому, что разъясняют порядок действия: в летописях наших встречаются большие противоречия как в числах, так и в рассказах событий. Описания некоторых происшествий, заключающихся в этих актах, разногласят с летописями как польскими, так и русскими. Так, например, Коховский, Рудовский, Грондский и малороссийская летопись говорит, что Хмельницкий убежал в конце 1648 года в Сечь, а одна летопись малороссийская назначает даже время прибытия его в Сечь – первое декабря; прежде же того он пробыл около, или более месяца на острове Буча. Но из писем Луки Мясковского, служившего тогда в польском войске, видно, что Хмельницкий находился в последних днях марта 1648, между тем, как Кониский полагает в это время взятие Кодака. В летописях Коховского

¹ Згідно, відповідно.

² Лист его милости, князя Григория Коширского, и его жены, данный жиду Абрамку Шмойловичу (1595 года, мая 24) // Там же. – С. 83–95.

³ Згідно, відповідно.

⁴ Мацейовський Вацлав-Александр (1793–1883) – польський історик і правник.

⁵ Немцевич Юліан-Урсин (1758–1841) – польський драматург, мемуарист та історик.

⁶ *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce z rękopismów tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych, wraz z listami oryginalnymi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym / Przez. J.U. Niemcewicza. – Warszawa, 1822. – Т. 1–4.*

и книге «*Pamiętniki o wojnach kozackich*»¹ говорится о поражении Кривоноса Вишневецким двадцать пятого июля 1648 года, а здесь то же поражение приписывается Доминику Заславскому, который как мы думали прежде, стоял без действия под Глинянами в то время. Наконец, взятие Кодака и Жёлтоводская битва относятся к маю 1648, а не к апрелю, как следовало бы думать. Помещено письмо Гродзицкого, коменданта кодацкого, от пятого мая, из чего можно заключить, что Кодак был тогда ещё не взят. Помещено также письмо синдика львовского, где говорится, что сын Потоцкого атакован был первого мая, а совершенно разбит двадцать шестого. Но вместе с тем говорится, что паны гетманы пришли под Корсунь третьего мая, а разбиты двадцать шестого. Здесь путаница в событиях. Как Хмельницкий мог в одно время действовать на различных пунктах? По другим реляциям, здесь не помещённым, видно, что Жёлтоводская битва была в апреле, а Корсунская пятнадцатого мая, на Зелёной Неделе, а как в тот год Светлое Воскресенье было в один день с Благовещением, то это сказание достоверно. Если же битва Жёлтоводская была в апреле, то и Кодак взят в этом месяце, потому что пленного Чарнецкого, захваченного в Жёлтых Водах, Хмельницкий отправил в Кодак, из чего должно предположить, что в письме Гродзицкого следует читать: от девятого апреля, а не девятого мая; в противном случае битва Корсунская должна происходить уже в июне, между тем как все историки и реляции полагают её в мае.

Нам остаётся только желать, чтоб комиссия продолжала свои прекрасные труды и не замедлила познакомить нас с дальнейшими деяниями Хмельницкого. Тогда эта знаменитая эпоха могла бы быть разработана как следует, и оживиться под пером искусного историка-художника, а эта эпоха достойна мастерской кисти.

¹ *Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego nieznanego autora.* – Wrocław, 1840.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ОД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ

* * *

Трансформація історичних візій і концепцій зазвичай спричиняє розмаїті суспільні реакції та почування – то очевидний скепсис, то неприховане іронізування, а то й неабияке обурення самим фактом зміни / заміни попередніх поглядів. Адже минувшина часто-густо сприймається культурно-громадським загалом як щось об'єктивно дане й незмінне, принаймні майже завмерле та непорушне у своєму плині. Відтак суспільна / громадська думка щодо історії часом набуває вигляду перманентних змагань або нещадної боротьби за т.зв. «історичну правду», точніше за ту її версію, котра вважалася б прийнятною для адептів або прихильників певної візії. Так відбувається доволі звичне й типове розмивання / деформація демаркаційної лінії між власне минувиною як такою та відповідним калейдоскопом уявлень про неї, що циркулюють у тому чи іншому культурному просторі.

Одна з найголовніших причин такого суспільного засліплення чи, навпаки, масового, повсюдного захоплення полягає в тому, що культурна громадськість здебільшого не бере до уваги ту підготовчу роботу, соціокультурні обставини й інтелектуальні віяння, котрі передують появі нових концептуальних пропозицій. У широкому сенсі йдеться про ті важливі, навіть засадничі відтинки життя вченого / інтелектуала, відомі в історії науки як «утробна стадія» мислення чи «період виношування» ідей і концептів, метафорично прозваний «незримою лабораторією» думки, що відбувається, як правило, поза полем зору громадських «спостерігачів», схильних до проголошення ідеальних приписів чи морально-етичних максим.

Утім якраз погляд на «утробний» або підготовчий період в інтелектуальній біографії науковця / мислителя, що передував знаковим трансформаціям, дозволяє краще осягнути відносність, а радше версіальність історичного знання в культурних вимірах соціогуманітаристики певної доби. Водночас окреслення цього періоду дозволяє більш виразніше та рельєфніше представити погляди, світосприйняття відомих учених, які в такому ракурсі здебільшого позбуваються накинutoго їм ореолу однозначності.

На цьому місці варто зауважити, що конструювання часового відтинку «виношування» ідей та візій у жодному разі не відбувається за типовими чи усталеними сценаріями, а навпаки – більше тяжіє до розкриття персональних прикмет і рис конкретного вченого, що виявляються в річищі певної культурної епохи. Відтак ідеться про його здатність до рецепції й засвоювання інтелектуальних новацій і світоглядних настанов, реагування на соціокультурні умови та суспільні виклики, сполучення розмаїтих дослідницьких, громадських, освітніх і навіть повсякденних практик тощо.

Із цієї перспективи історичні тексти П. Куліша з початку 1860-х рр. становлять неабиякий інтерес, особливо у світлі його знаменитого повороту 1870-х рр. Адже ревізія колишніх козакофільських поглядів автора, представлена в його працях 1870-х рр., вражала тодішніх інтелектуалів, зокрема спричиняла контраверсійні оцінки¹. Скажімо М. Коялович після появи відомого твору П. Куліша «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року» (Л., 1882) дотримувався думки, що такі трансформації поглядів автора свідчать про його божевілля². У 1884 р. під час зустрічі з письменником М. Лободовським сам П. Куліш констатував, що його вважають «рenegатом, зрадником, ледве не політичним злочинцем»³.

Зрештою від кінця XIX ст. за П. Кулішем закріпилася репутація інтелектуала, схильного до екстремальних творчих експериментів і невинуватих крайнощів, або, як афористично висловлювалися літературознавець С. Єфремов⁴ й історик С. Томашівський⁵, – мислителя «без синтезу». Та цей погляд на дослідницькі практики, світосприйняття П. Куліша суттєво нюансується й коригується після пильного прочитання його текстів початку 1860-х рр.

Передусім слід узяти до уваги динамічну, багатообіцяючу духовну й інтелектуальну атмосферу, що панувала в імперському С.-Петербурзі на рубежі 1850–1860-х рр. Як згадувала представниця богеми, художниця й мемуаристка

¹ *Пытин А.Н.* История русской этнографии. – СПб., 1891. – Т. 3: Этнография малорусская. – С. 189–190; *Коялович М.О.* История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. – СПб., 1901. – С. 423; *Его же.* Поразительная изменчивость убеждений писателя // Церковный вестник, издаваемый при С.-Петербургской духовной академии. – 1882. – 1 мая. – № 18. – С. 6–7.

² *Коялович М.* Прежние взгляды г. Кулиша на Россию и Польшу, на православие, унию и латинство // Церковный вестник, издаваемый при С.-Петербургской духовной академии. – 1882. – 5 июня. – № 23. – С. 6.

³ *Лободовский М.* Три дня на хуторе у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш // КС. – 1897. – № 4. – С. 165.

⁴ *Єфремов С.* Без синтезу: До життєвої драми Куліша // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1924. – Кн. 4. – С. 75.

⁵ *Томашівський С.* Маруся Богуславка в українській літературі. Історично-літературний нарис // ЛНВ (Л.). – 1901. – Кн. 5. – С. 98.

К. Юнге (донька віце-президента імператорської Академії мистецтв графа Ф. Толстого), котра на той час була наближеною до середовища колишніх кирило-мефодіївців, особливо М. Костомарова: «Ми знали – чого хотіли. Усе було нам очевидно: звільнення селян, реформа суду, свобода слова, тільки дайте нам це, – там уже само собою підуть дальші логічні наслідки, і Росія вступить у нову еру, піде рука об руку з рештою світу шляхом розвитку й щастя людства. І ми бачили, що наші полум'яні бажання здійснюються, наші мрії переходять у дійсність. *Нерви наші були натягнутими, дух піднесений, ми почувалися учасниками у спільній великій справі, ми відчували немовби сп'яніння творчистю*»¹.

Початок правління Олександра II продукував оптимістичні настанови, коли, здавалося, ось-ось реалізується те, що донедавна вважалося неможливим у найсміливіших мріях учорашніх братчиків, які з успіхом поверталися до публічного життя, зокрема до багатоманітних просвітницьких, культурних, дослідницьких практик. Захоплення поезіями Т. Шевченка й потужний посмертний розголос про його страшну / трагічну долю, триумф університетських лекцій і публічних виступів М. Костомарова, зростаюча популярність творів П. Куліша, урешті-решт проект петербурзької «Основи» 1861–1862 рр. виглядали очевидним контрастом на тлі попередньої, миколаївської, доби.

Навіть більше, початок 1860-х рр. спричинив потужні інтелектуальні трансформації на культурному просторі Російської імперії, оскільки старий, класичний романтизм нарешті почав потерпати від нового конкурента – «першого» позитивізму контівського зразка (за О. Контом). Відтоді розпочалося цікаве змагання та співбуття цих різних і, здавалося б, «протилежних» культурних епох в одному просторі.

Становище П. Куліша як приватного вченого, коли царину імперської освіти й науки було вибудовано у вигляді напівзакритих ієрархічних, офіційно-казенних структур на звичних засадах чиновної, мундирної Росії, виявило його нестримні прагнення до новацій, вражаючий комунікативний діапазон, здатність швидко абсорбувати новітні суспільні та культурні взірці, залишати позаду колишні орієнтири й навіть особисті взаємини. Як інтелектуал П. Куліш на рубежі 1850–1860-х рр. залишався романтиком, щоправда з сильним шаром пізньопросвітницького раціоналізму. Тож його рефлексії та думки в багатьох випадках тяжіли до славнозвісної візії просвітника й разом преромантика Ж.-Ж. Руссо, в епіцентрі якої перебував конфлікт цивілізації та природного стану людини. Згадаємо, наприклад, ідеї й сюжети «хуторської філософії» П. Куліша, котрі оригінально переломлюють і репрезентують згадані руссоїстські мотиви.

Отож ідеї, генеровані запізнілою хвилею «першого» позитивізму в Росії, як от проблеми цивілізації, поступу, уселюдської культури, котрі перегукувалися й надавали іншого сенсу пізньопросвітницькій концептуалізації, спричинили

¹ Юнге Е. Ф. Воспоминания 1843–1860. – [СПб.,] 1913. – С. 215.

розмаїтті реакції та творчі потуги П. Куліша. Тим паче, що «перший» позитивізм значною мірою був спадкоємцем просвітницького раціоналізму XVIII ст.

Приміром П. Куліш іронічно відгукувався про негативне ставлення низки тогочасних російських інтелектуалів до західних новацій: «Європейська цивілізація не є для нас чимось ненависним, як для московських слов'янофілів, котрі оголосили Захід гнилим та винайшли якийсь *російський погляд* на науки й мистецтва»¹. В іншій праці П. Куліш висловлював надію на відновлення української / малоросійської народної творчості у «просвіченому, невеликому прошарку суспільства, яке близьке до народу своєю любов'ю до нього та свідомо продовжує його *духовне життя в нових формах цивілізації*»².

Вочевидь первісна варіація позитивізму з її ідеалом культурного поступу людства видавалася П. Кулішеві привабливою в багатьох аспектах, хоч він і не розглядав її як єдиний і універсальний рецепт, а скоріше сприймав одним із низки приступних інтелектуальних векторів. Недаремно В. Петров характеризував його погляди наприкінці 1850-х рр. як «культурницький радикалізм»³.

Такі устремління мотивували, підштовхували П. Куліша не тільки до експериментів на ниві белетристики, а й у сфері історієписання, зокрема щодо конструювання та представлення історії України. Саме вони ініціювали підготовку й написання на початку 1860-х рр. ряду текстів⁴, котрі доволі важливі у світлі «виношування» тих ревізійоністських ідей, що повною мірою виявилися в його «Истории воссоединения Руси» (СПб., 1874. Т. 1–2; М., 1877. Т. 3). Відзначимо, що ці історичні проби синхронічно збіглися з «хуторськими сюжетами» в його публіцистиці⁵.

Та особливе місце серед тодішніх розвідок П. Куліша посідає його «Історія України од найдавніших часів». З одного боку, очевидним видається її просвіт-

¹ Кулиш П. Простонародность в украинской словесности // Основа. – 1862. – № 1. – С. 10.

² Записки о Южной Руси: В 2 т. – СПб., 1856. – Т. 1. – С. 181.

³ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. – К., 1929. – Т. 1. – С. 289.

⁴ Кулиш П. Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра, в XVII столетии [главы I–IV] // Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1862. – Т. 1, № 1. – С. 30–49; Т. 1, № 2. – С. 49–74; Т. 1, № 3. – С. 136–157; Т. 2, № 4. – С. 190–202; Т. 2, № 5. – С. 220–239; Т. 2, № 6. – С. 261–277; 1863. – Т. 3, № 1. – С. 1–21; *Его же*. Борьба шляхты с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра. Глава V: (1637-й год). Глава VI: (1637-й год и начало 1638-го) // Библиотека для чтения. – 1863. – № 9. – С. 1–32; 1864. – № 7. – С. 1–34; *Его же*. Польско-козацкая война 1638 года // Отечественные записки. – 1864. – № 9. – С. 328–355; № 10. – С. 513–543.

⁵ Хуторянин [Куліш П.О.]. Листи с хутора: Лист 1; Лист 2; III. Чого стоїть Шевченко, яко поет народний; IV. Про злодія в селі Гаківниці // Основа. – 1861. – № 1. – С. 310–318; № 2. – С. 227–232; № 3. – С. 25–32; № 4. – С. 143–156.

ницько-культурне, або популяризаторське спрямування, котре за тональністю й способом викладу споріднює її з такими працями автора, як-от «Хмельщина: Історичне оповідання» (СПб., 1861) та «Виговщина»¹. З іншого боку, вступ і перший розділ «Історії України...» було задекларовано як частину великої проєктованої праці, котрі містили декілька текстових шарів, які суттєво розсували «горизонт популяризації». Тим більше, що своєрідним доповнюючим пластом до шару основного тексту стали «приписки», себто прикінцеві примітки, котрі автор перетворив на самотужку збірку виписок із джерел і розлогих коментарів до них.

Таке сполучення різних шарів споглядаємо і в архітектоніці інших праць П. Куліша. Наприклад, автор-укладач «Записок о Южной Руси» (СПб., 1856–1857. Т. 1–2) подав не тільки етнографічний матеріал (думи, легенди, пісні, перекази), а й супровідний текст, який є не так збіркою коментарів і тлумачень, як контекстуальним уведенням до цього матеріалу, зокрема щодо його походження, обставин та умов збирання, побутування серед народних «носіїв» і т.п. У цьому випадку етнографічні, фольклорні джерела та авторський текст мали творити єдину стильову цілісність в очах читача. Натомість в «Історії України...» «приписки» виглядають як авторський експеримент із демонстрації можливостей української мови для «суворого наукового викладу», як зазначено в редакційній примітці «Основи», імовірно написаній самим П. Кулішем.

Однак стилізація виразно простежується й у тексті «Історії України...», зокрема передньому слові, котре вводить читача до, власне, української минувшини. Причому у вступних увагах П. Куліш підкреслює, що його праця призначена для читача в «маленьких городах, селах і хуторах», себто нав'язує її до своєї «хуторянської» візії. Водночас він постулює низку вихідних настанов, які покладені до його конструкції минувшини. Скажімо, автор подає базові уявлення про історичні джерела, наголошує на відмінності оригіналів від перекладів, показує на кількох кумедних прикладах значення потрактування конкретного джерела² й т.п.

Ба більше, П. Куліш проголошував, що історія України не зводиться лише до минувшини козацтва, представлення якого висувалося на перший план в українському романтичному історієписанні. Натомість він обстоював думку, що *«все те, що росло, цвіло, умирало і наново в іншому виді родилося, все те історію нашої України становить»*. За висловом Д. Багалія, тодішній підхід П. Куліша показав, що він є новатором і реформатором, який доволі високо піднявся над усталеними поглядами³.

¹ Куліш П. Виговщина // Там само. – № 11/12. – С. 1–15.

² Див. нижче прим. 2*.

³ Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. / Упор., вступ. ст. і ком. В.В. Кравченка. – Х., 2001. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – С. 228.

У тексті П. Куліша віднаходимо й доволі гострі критичні нотки щодо оцінки козацтва, котре метафорично порівнюється з «колючим бодяком». Подібні зауваги споглядаємо й в інших текстах цього автора кінця 1850 – початку 1860-х рр., які в 1870-х рр. трансформуються в нещадну критику козацтва, увінчавшись тезою про його «руїницьку роль».

Та в «Історії України...», на відміну від багатьох праць, намічалася й своєрідна альтернатива, себто переносилася увага з історії козацтва на минувшину давньої Русі. Схоже, що саме з таких авторських розумувань і спостережень розпочалося «виношування» тих ідей, які з часом спричинилися до відомої контраверсії Стара (Давня) Русь / Нова Русь (Московщина, Росія), котра посідала чільне місце вже у візії пізнього П. Куліша. Не випадково «Історія України...» 1861 р. привертає увагу й сучасних дослідників, зокрема з перспективи відомих змагань навколо києво-руської спадщини¹.

Напрочуд цікаві проблеми й сюжети, порушені та розгорнуті П. Кулішем у першому розділі «Історії України...» – походження, точніше природа соціальної нерівності, народження звичаєвого та писаного права, відмінність між усною традицією й писемною пам'яттю, значення і роль «грецької віри», змагання християнства та язичництва і т.п. Не випадково в його ставленні до права («право людське по-людськи шанує») проступають вимоги пізньопросвітницького мислення.

Заразом П. Куліш неодноразово вдається до порівняння давньоруських і козацьких часів, інколи навіть уживає стилістичне уподібнення перших і других, але виразно розрізняє ці історичні епохи. Водночас він уникає певного тлумачення низки проблем, як-от походження Русі, навколо чого тоді точилася відома полеміка початку 1860-х рр., зокрема М. Костомарова й М. Погодіна та ін. Зрештою «Історія України...» намічала / анонсувала, хоч здебільшого й у зародковому або невиразному вигляді, низку ідей і мотивів дослідницьких практик П. Куліша, котрі яскраво проступили вже впродовж 1870–1880-х рр.

Насамкінець відзначимо, що чимало виразів П. Куліша з його «Історії України...» циркулюють як характерні приклади вживання мови в українських словниках кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Десятки їх віднаходимо в російсько-українському словнику, відомому також як «Академічний словник» за редакцією академіка А. Кримського, котрий готувався у ВУАН упродовж 1924–1933 рр., але світу так і не побачив. Електронну версію цілілих матеріалів цього видання (у форматі pdf), запланованого як чотиритомне, підготував та оприлюднив 2007 р. О. Телемко. Скажімо, тут представлено чимало прикладів безпосередньо з «Історії України...» П. Куліша, як-от «некупований розум», «наш брат Українець [...] найбільш тільки самими журналами пробувається», «все те в приписки, позад своїх книжок пускаю», «піднявшись історію України написа-

¹ Ричка В.М. Києво-руська спадщина в російській та українській історіографії ХІХ ст. // УІЖ. – 2011. – № 2. – С. 150–152.

ти, мушу я догодити землякам, которі Україну свою кохають і шанують», «як мають вони чужих людей користувати, то нехай лучче нашому князеві на зброю складуться», «мусила стародавня Русь байдаками плавати і торги свої, і воїни водою відбувати», «спускаючись у море, до Царягорода дохожали», «князьки [...] скарби збирали і тами скарбами собі дружину прибільшували», «правили землею старші родовики, громадські мужі, сходячись із [...] сіл у одне місце на народне віче», «ще за тих давненезних часів, которих наша письменна пам'ять не зазнає», «освіт помалу між людьми ширився», «тим-то й годиться нам [...] їх дикі [...] образи перед потомками вповажнити» та чимало ін.¹

Таке рясне використання тексту П. Куліша в тодішніх словникових статтях указує на те, що його «Історію України...» вповні обгрунтовано розглядали як одну з перших спроб творення наукового стилю української мови, хоч і з виразним культурно-просвітницьким, або, як означили б нині, популяризаторським рефреном².

* * *

Відтворюється за публікацією 1861 р.³, але згідно з сучасними нормами правопису. Окремі друкарські огріхи й механічні помилки виправлено без застережень. До тексту П. Куліша долучено зауваги історіографічного спрямування, а також пояснення рідковживаних та архаїчних слів. На відміну від наших приміток, посторінкові посилання самого П. Куліша (як до основного тексту, так і до його «приписок»), та редакційний коментар до публікації у журналі «Основа», позначено числами з астериском. Прикінцеві примітки, точніше великі текстові включення витягів із джерел зі супровідними коментарями й роздумами автора (він називає їх «хрестоматією виписок» і розміщує під назвою «Приписки до першої глави»), подано після основного тексту й позначено порядковими номерами у квадратних дужках. Виділення окремих слів курсивом та заголовними літерами у студії П. Куліша відтворюється за публікацією 1861 р. Фактографічні тлумачення й пояснення автора щодо хронологічної локалізації

¹ Російсько-український словник (1924–1933): Електронна версія / Підгот. О. Телемко. – К., 2007 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://r2u.org.ua/html/krym_details.html

² *Нахлік Є.К.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – К., 2007. – Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – С. 92.

³ *Куліш П.* Історія України од найдавніших часів // Основа. – 1861. – № 9. – С. 79–107. Передруки: Історія України од найдавніших часів, початок з обширнейшого дела // Вечорниці: Літературне письмо для забави і науки (Л.). – 1863. – № 7. – С. 51–54; № 8. – С. 69–70; № 9. – С. 76–78; № 10. – С. 85–86; Те саме // Руска читанка для висшої гимназии / Уложив А. Барвінський. – Л., 1871. – Ч. 3: Писана словесність. – С. 245–259; Те саме // Твори Пантелеймона Куліша. – Л., 1910. – Т. 6. – С. 4–26; Те саме // Виїмки з української народної літератури / Уложив О. Барвінський. – 5-те перероб. вид. – Л., 1916. – С. 373–378.

тих чи інших історичних подій не коментуються. Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

Історія України од найдавніших часів^{1*}

Переднє слово

Пишучи *історію України*, дбав я не про одних тих, що по історії, мов по далеких сторонах, проходять і тільки самі її дива оглядають. Мусив я не менше й на тих оглядуватись, що історичним живописанням не вдовольняються, і всякої речі самі по жерелам історичним доходять. Не подоба ж би була мені, ведучи свою повість, раз-по-раз зупинятися і мої доводи до уваги товариству подавати. Тим я свою роботу на дві часті ділю, і що тільки мене в повісті мало б зупинити, або її надто широко розводило, – все те в приписки позад своїх книжок пускаю. За одним же заходом тут я й жерела історичні вказую, з котрих моя повість вичерпана. Пишучи ж найбільш для того товариства, що в великих городах не проживає, постановив я собі – не то жерело вказувати, та тут же за його й виписку приточити, котора або мою річ вияснює, або ширше діло оповідує. Тим способом, вкупі зі своєю *Історією*, ніби ще й хрестоматію виписок подам я гостинця на Вкраїну¹. В нас бо по маленьких городах, селах і хуторах хіба десяту долю тих книжок – та й то на тисячі верстах – ізнайшов би, которі історик до свого діла попереचितує. Тим-то наш брат Українець, вийшовши з вищої школи на повітову службу, чи на господарство, найбільш тільки самими журналами пробувається² і, коли достатку не має, то

^{1*} Предлагаемая первая глава истории Украины сообщена нам автором по нашей неотступной просьбе. Нам хотелось показать началом этого обширного труда почтенного нашего сотрудника, в какой степени язык украинский способен к строгому научному изложению столь важного предмета, как история. Сам автор не признает еще этой главы оконченною ни в литературном, ни в ученом отношении. По окончании первого тома его истории, говорит он, весьма может случиться, что эта глава будет написана вновь. Как бы то ни было, но мы уверены, что читатели наши прочтут ее с живейшим любопытством. *Ред.* (редакційний коментар журналу «Основа» 1861 р. – *О.Я.*)

¹ Почасті ідею хрестоматії як доповнення історичних студій своєрідним екстрактом із джерел П. Куліш реалізував у спеціальній збірці до свого тритомника «История воссоединения Руси». Див.: *Кулиш П.А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – М., 1877. – Т. 1: 1578–1630. – XVIII, 322, 1 с. Автор підготував і другий том «Материалов...», але не опублікував його. У 1919 р. його планувала видати ВУАН, однак цей задум також не вдалося реалізувати. Див. докладніше: *Романовський В.* Куліш і його праці по історії України // *Книгар (К.)*. – 1919. – Ч. 27. – Стб. 1802.

² Тобто користується.

довіку тих книжок не зустрине, в котрих листок, чи два листки між сотнею, або й сотня листків між тисячею, про його рідну сторону оповідають. По собі знаю, з якою, бувало, жадобою коло книжок історичних приписки перечитуєш, котрими себе писатель перед товариством оправляє. Іноді було й про самого автора за його розумуванням байдуже, а його приписки, нові мислі в голові засівають. Так же, може, інший читатель, заглянувши мимохідь у мій текст, нечитаним його покине; маючи ж свій, некупований¹ розум, по моїх виписках піде, і, чого здобути більше нігде, – залюбки тут повичитує. Багато бо єсть таких книжок, до нашого діла потрібних, котрих ні за які гроші не доскочиш, котрих іноді по всьому світі п'ять, або шість і єсть по бібліотеках далеких. Що ж сказати про рукописні жерела історичні? Тут уже треба прит'мом свою повість широкими приписками позад книжки доповнити. Так же воно й буде в мене, і, певно, ніхто за те на мене не поремствує.

Мушу ж тут іще словце додати: що які б не були в мене виписки, всі вони друкуватимуться тільки про людей тямущих, котрим нічого вже з чужої мови на нашу перекладувати, або старі, забуті слова новими приписками вясняти. Которі книжки будуть у мене під рукою в перекладі, а оригіналів не матиму, з тих я буду перекладною мовою виписувати; як же тільки можна буде приточити виписку з оригіналу, то вже мушу переклад геть одсунути. Трапляється бо часом так, що перекладчик не збагне, як воно там іменно сказано, і словом своїм против оригіналу схибить^{2*}. А виписки робляться почасти в таких случаях, що не то що, а й саму ходу речі треба узяти до уваги.

¹ Природний.

^{2*} Два таких случаї недавно мені, за моїм ділом, навернулося. В Киевских *Памятниках*, [изданных Временной комиссией для разбора древних актов. 2-е изд. К., 1848] в тому 1, третій нумерації на стр. 70, козаки попавши Полякам у руки, одвідують на розпросі, по перекладу з Польського, так: «...при первой потребности, как скоро паны гетманы были схвачены и войско было разбито...», а самі Поляки записали козацькі слова так «...w pierwszej potrzebie, kiedy P.P. Hetmanow roumano, u woysko zbity...». Напустив би історик туману своєю випискою з перекладної речі; а з оригіналу всякий тямущий побачить, що тут іде діло не про якусь *потребность*, а про воєнну потребу під Корсунем. – Другий случай: Святославів оселедець пам'ятає всякий по Карамзину [*Ист[ория] Г[осударства] Р[оссийского]*. СПб., 1818] изд. 2-е, 1, 224), а сам Карамзін довідався про його чубату голову од Лева Дякона, котрий, мабуть, бачив Святослава на свої очі. Історію Лева Дякона переложив на Московську мову Д. Попов і надрукував року 1820 [*История Льва Диякона Калойского и другие сочинения византийских писателей..., переведенные с Греческого на Российский язык Д. Поповым.* – СПб., 1820]. У тому перекладі про Святославу чуприну написано так (стр. 97): «Голова у него была совсем голая, но только на одной ее стороне висел локон волос, означающий знатность рода». Тим часом у п. Соловйова в *Истории России* ([М., 1851] т. I, стр. 139) читаємо: «Все волосы на голове были у него выстрижены, кроме одного клока, висевшего по обем

Ще одне слово. Піднявшись *Історію України* написати, мушу я догодити землякам, которі Україну свою кохають і шанують. Що ж, як не ту вони в мене старовину побачать, котору звикли собі по книжках виобразати¹? Звикли в нас на історію України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне дієписання обертати. Тим часом саме козацтво було тільки буйним цвітом, а іноді й колючим бодяком² серед нашого дикого степу. Росло в нас дечого багато й опріч козаччини, і все те, що росло, цвіло, умирало і наново в іншому виді родилося, все те історію нашої України становить. Тим-то усяку силу мушу я зарівно вважати, котора тут з іншими силами боролася, а пильнувати найбільш того, що в давні часи для часів дальших учинилося, та й до нас попереходило. Не скрізь козаччину треба нам на давнину дивитися, а з давнини на ближчі до нас віки, а в них і на козацтво споглядати. Давню історію України Татарщина нам перебила. Після Татарщини нові порядки по Вкраїні постали, і тільки пам'ять про князів та їх усобиці зосталася. Густим туманом покрилися ті віки дотатарські, і наука не багато вдіяла, той туман розганяючи. Тим-то перейдемо ми у двох, у трьох главах ті літописні споминки, та вже тоді свою річ на всю ширину пустимо, аж до Литви й Ляхів доберемося.

Отсе ж, поблагословившись, зачинаємо своє оповідання, товариству на вжиток, молодим до читання, старішим до розумного рахування. «Се начнем повесть сию»³.

Глава I

Споконвіку Поляни громадськими вічами правувались. Данину Козарам платили. Князьки-Русь Новгородську землю опанували. Подніпрянщину під свою руку нахилили. Князьки полудною і судною даниною користувались, і з Грецькою землею торгували. Вбившись у силу, князьки громадське право почали зневажати. Поділивши землю між своїм родом, усобицями її пустошили. Тим часом увесь Руський мир під ними до купи збирався і сам з собою почав обізнаватись. Грецька віра ще й більше тому допомогла і Полянську людність по всіх Руських сторонах розпростерла.

Яка була з давніх часів доля нашого рідного краю, зазнаємо тільки за тисячу років. В ту давнину, до которої не сягає наша писана пам'ять, мусило

сторонам, что означало его знатное происхождение». Кому же тепер давати віру: чи Карамзину й Д. Попову, чи п. Соловйову? А оригінала де взяти, живучи під Лубнами або коло Лохвиці, щоб дійти правди? Тим-то наша виписка з Грецького оригіналу і стане тут у пригоді чоловікові тямущому.

¹ Уявляти.

² Бур'яном.

³ Цитата з «Повісті временних літ».

перевернутись на Україні людей багато, а як вони звались, нам і того не переказано. Тільки прослідок їх по давніх кладовищах невіголосих¹ знаходимо, та божища їх кам'яні по степових могилах стоять німуючи. Мусили ж ті невідомі нам народи жити в нашому краї перехожими з місто на місто скотарями. Певно, вони один одного проганяли, один у одного – хто дужий – одбивали найкращі паші під свої табуни, гурти, отари: певно ще тоді землі в нашому краї не орано. Як же степова подніпрянська обшир вбилась у хліборобство, тоді вже, мабуть, один люд на сій обширі загніздився, а вже кочовники не подужали його з розкішної ролі², обаполи³ Дніпра, зігнати. Зовемо ми народ сей – звідкіля б він не взявся – Українським, бо давно вже він живе на узग्रаниччі двох великих народів, не мішаючись ні з одним, ні з другим, ані свого обличчя, ані свого духу не одміняючи. Назвався сей народ Русь, з того часу, як почали над ним захожі з Балтицького побережжя князьки-Русь панувати. Як же ще ніякого князювання на Подніпрянщині не заводилось, звали наших предків сусіди Полянами, що вони в полях кохалися; а вони своїх близьких сусід звали – або Деревляни, що жили по пущах, або Сіверяни, що к півночі од них по Десні, по Сейму, по Сулі порозселювались [1]. Далекі ж сусіди в Полян були – к півночі: Дреговичі – поза річкою Прип'яттю; Кривичі – у верхівнях Дніпра; захожі Слов'яни без прізвища – коло Ільменю озера; Радимичі – по річці Сожі; В'ятичі – за річкою Окою; а к полудню: Дуліби або Хорвати – по річці Богу⁴; Угличі і Тиверці – по Дністру.

Чи велика, чи мала була подніпрянська обшир землі Полянської, чи густо, чи зрідка залюдняли її наші хліборобські предки, доказати сього не докажемо. Знаємо тільки, що Поляни, та й їх сусіди, правились між себе вічами, – сказать би самим віщанням словесним, – і старі люди на тих вічах замість писаного закону їм ставали [2]. Знаємо також, що нападали на наші пахарські городи й села розбишацькі народове, которі, не вмівши з землі користь узяти, рабуванням⁵ чужих осель живилися. Запевне, наші предки од інших добре одбивалися, як же була несила, то одчпного платили, чи то, мовляв, данину давали. Найдужчий з тих непахарських народів були Козари. Не здолівши супротив них стояти, платили їм наші стародавні предки дань. Самі Козари стояли своїми кочовищами у степах понад Волгою і звідтіля ходили до нас за даниною.

Одного, мовляв, батька, та не однакові діти. Так мусило бути й між нашими предками Полянами, що не всі однаково до ролі привикали, не всі однаково своїй долі корились. Інші по пущах селами сідали і звіроловством та па-

¹ Тут: закинутих, забутих.

² Ріллі.

³ З обох сторін.

⁴ Південний Буг.

⁵ Грабунком, визискуванням.

сікама кормилися, як-от Деревляни, а другі, мабуть, по далеких землях ходили, поки собі користне місто коло Ільменя озера вподобали і *новим городом*, замість Києва, чи, може, якого ще давнішого города, сіли [3]. Дотепні, мабуть, і сміливі люди ті Новгородці, що на видноті, як і Поляни, на самому шляху водному з Балтики в Чорне море сіли і зо всіма хижачками, що з одного моря в друге швендяли, вміли якось поводитись, а вкоренившись між лісним і звіроловним людом, добре розжились і розторгувалися [4].

В ті непокійні, гвалтовні часи понад Балтицьким узбережжям оружні хижачки куйовдилися, которих наш літописець Нестор зве по-Цареградські [5] Варягами, і з людських осель плату собі на зброю вимагали, або й дощенту жакували¹ і пліндрували. Вони, ті оружні хижі люди, опанували якось і Новгород та, осівшись поміж Новгородцями, усім краєм навкруги орудували² і данину с Кривичів, Мері, Весі і інших народців брали. Послі³ почали вони, мабуть, дуже на людей налягати і за живе заколупувати⁴, що Новгородці з сусідами узяли собі думку й волю єдину, усі разом на них піднялись, із своїх городів і сіл їх повиганяли, перестали їм данину давати і самі між себе почали правуватися. Воно ж би й добре, та великі чвари між ними щось постали, тяжкі бої зчинилися: не стало правди в них, мовляв літописець. Тоді знов якось між себе погодилися і інших уже збройних людей до себе призвали, якихсь прибережних князьків з родом і дружиною, которі себе Руссю звали. Рюрик якийсь, Русин, піднявся з братами порядок Новгородцям і їх сусідам давати і од інших хижаків їх боронити (року 862). Сі вже здобишники⁵ з Новгородцями побратались і вкупі з ними далеко свою власть на сусідні землі розпростерли.

Впорядкувавшись із князьками дома, Новгородці й на своїх земляків Поляни оглянулися, которі тоді Козарам данину платили.

Як мають вони чужих людей користувати, то нехай лучче нашому князеві на зброю складуться й одної з нами голови послухають. Така, певно, була в них думка, як вони з князем своїм і його дружиною на вічі радували⁶. І отсе вже, кликнувши на охотника по сусідніх земельках, по Чуді, Мері, Весі і Кривичах, настягали Новгородці до себе купу людей велику. Переволікся з ними князь Олег через Волок, за річки Ловаті на Дніпро, і поплив Дніпром униз, села й городи під одну силу підклоняючи, данину накладуючи і охочих людей на воєнну здобич закликаючи. Тоді ще мало було проїзду літом по пущах. Скрізь як півночі стояли пущі величєнні; а болотні затони та озера по всіх

¹ Грабували.

² Заправляли.

³ Після.

⁴ Тут: набридати, діставати.

⁵ Здобичники.

⁶ Радилися.

низинах ізвивалися [6]: то мусила стародавня Русь байдаками плавати і торги свої, і війни водою одбувати (торги бо тоді за війною поруч одправувалися). Дорогу Дніпрову знали сі люди добре, бо здавна звикли од Балтики через волок на Дніпро спадати, Дніпром далеко вниз гуляти і вже у Чорне море за торговою чи бойовою здобиччю вганятись; тільки ще невеликими купами ходили, то мусили яким крамом з побережанами з човнів своїх крамувати, або зненацька села шарпати, а данину з року в рік не змогли хижаци на селян накладувати. Деякі, спускаючись у море, до Царягорода доходжали і в Грецького царя служити наймалися; а потім знову до своїх верталися і гайдамацтвом хліба собі добували. Були ж мабуть, коло боку в Олега всякі: і такі, що торгувати й шарпати вмiли, і такі, що в Царіграді на службі побували. Де він з ними повернувся, всюди взяв гору. Вже йому город Смоленське піддався і його княжого мужа з дружиною, чи то б намісника княжого, до себе на людський хліб прийняв. Піддавсь Олегові й Любеч. І там він свого княжого мужа з залогою посадив, щоб уже ніхто данини з Любечан не вимагав, щоб уже данина на князя й на його дружину йшла. Тим часом Олегові потуги більшали. Незабаром він і під Київ підступив. Не сперечалися Олегові Кияни, за князя його до себе приймали, і на оружню, і на судову данину згодитись мусили.

Осів Олег на горах у Києві, не звелів більше Козарам дані платити, поставляв нові городи на узграниччях Київських, понахилив під свою волю Деревлян, Сіверян і інших полуденних сусід Полянських, і широко почав гетьманувати. Оце ж восени й зимою їздив князь із дружиною на влови – добувати хутра; тут же, полюючи, ходив і на полюддя, чи то б то по людських оселях збирати княжу дань, подимне, чи як воно в нас звалось [7]. Тут уже сільська громада гуртом його підіймала, меди й пива, ждучи його, варила і всю його дружину вгонобляла¹[8]. Тут йому на свої справи, як третьому судді, оддавали і судову данину складували. Тут він, в'юки нав'язуючи і вози накладаючи всякого добра, одсилав до свого княжого города, щоб було йому з чого свою дружину зодягати, харчити і коло свого боку охотою вдержувати. Тут і дружина княжа і на вловах, і на збиранню княжої роківщини добре розкошувала, що мусили селяни з останнього добра хижаків тих оружних задовольняти і од себе в другі села випроводжати [9].

Так усю осінь і зиму промишляли – князьки-Русь, Олег й інші, що після нього нашим краєм орудували, і що в них було залишне, те в городах перепродували, скарби збирали і тими скарбами собі дружину прибільшували. По весні ж човни споруджали, медом, воском, хутрами, бранцями, которих боєм добували в сусід, наладовували² і до Чорного моря спускались. Було тоді Чорне море ще не Турецьке й не Татарське; то всі береги Кримські, Дніпрові

¹ Задовольняла.

² Завантажували.

жерела в Білобережжя, чи, як навпослі¹ його в нас звано Килиїмське поле², все те було ще добре залюднене і городами Грецькими осажене. Було де Варягам торгувати, було де й нападом шарпати: у ті бо давні часи торгові люди ходили оружно, і князі-Русь і з своїми дружинами не для чого, як для торгової прибелі по далеких землях і морях швендяли [10]: що в одній землі боєм здобували, те в другій на добру одежу, на дорогу зброю, або на бистрі коні міняли. То була їх честь і слава; тим вони й славу свою любили, що вона їм золотою здавалась [11].

Отже й Олег, підклинивши під себе Деревлян і інших сусід, раз-по-раз спускався, з своєю дружиною та з охотником, Дніпром у море, то шарпаючи Грецькі побережжя, то міняючись із Греками своїми полудним і здобичним добром. Далі добравсь і до Царягорода, і почав його огнем і мечем пліндрувати. Вжахнулися Греки і, знаючи, чого йому треба, поступили йому данину, яку схоче. Гляньмо ж, що вимагав і виміг Олег од Греків. Поступлено йому по дванадцять гривень срібла на човен [12], та ще особно на тих людей оружних, що остались на Україні стерегти городи: Київ, Чернігів, Переяслав, Полоцьке, Ростов, Любеч і інші. Далі – як прийде Русь торгувати в Царіград, то ніякого жита Грекам не платитимуть, та ще Греки мусять харчувати їх з весни аж до зими, поки додому вернуться, та й на дорогу харчами, якорями, канатами, парусами і всякою потребизною – обмислити³. А за се Олег убезпечив Греків, що, торгуючи, не буде Русь на села нападати і торгових людей Грецьких рабувати [13].

Оце ж уже князьки-Русь од моря до моря водою й суходолом владали, бо, осівшись у Києві, держав Олег Новгород і інші верховні землі за своєю сторожею і брав з них на свої залоги оружні не малу данину, – із самого Новгороду триста гривень срібла. Може б Новгород і його узграничане й не схотіли б уже Олега послухати, так осяг⁴ же він і позаймав Варязькими залогами усі землі низові аж до Волги; то було де на охотника кликати, було чим і військо вдовольнити, – страшна була його сила. Та ще ж тим він, мабуть, верховні землі до себе притягнув, що вони хлібом з низових земель заживлялися, що якби не пустив торгових людей з хлібом угору, то верховикам довелось би голодувати [14].

Оце ж уже настав інший порядок на Україні, як почали князьки-Русь її оберігати, з неї собі данину брати і своєю, Руською землею її називати. То правила землею старші родовики, громадські мужи, сходячись із двох, із трьох, із десяти сіл у одне місто на народне віче і не було більш ніякої власті

¹ Після.

² Місцевість у нижній течії Дунаю біля м. Кілії (нині Одеська обл.), оспівана в козацьких думах.

³ Наділити, забезпечити.

⁴ Оволодів.

на Україні, а тепер уже коло князьків старшина оружна настала, боярами звалась, по городах замість самого князя з дружиною сиділа, а дружина, як народ оружний і одягнений, теж од селян одрізнілася, до роботи не бралась, а вже тільки воєнною здобиччю та полюдним живилася [15]. Ні податку, ні одбутку ніякого, опріч служби під княжою рукою, дружинники не знали. Тим-то в дружину щонайкращі люди вписувались, і ніби якийсь особний нарід серед люду Українського з них учинився. Спершу коло князя найбільш ті затяжці¹ купились, що з ним із далека вийшли і вкупі великі землі даниною своєю обложили. Як же, після Олега, інші князьки, один за одним, настали, тоді вже чужоземці попереводились, а самі тубільці Українці городи княжі оберігали, по походах з князем ходили, із сіл полюдне брали і здобиччю по городах торгували [16]. А як у князя, під яку несподівану пригоду, війська омаль² бувало, тоді він охочих молодців до себе кликав, або й кочовників із дикого степу наймав. Кочували тоді повз Україну, на безлюдних степах, Печеніги [17], Половці, Торки, Берендеї, що городів і сіл не осажували, а так, ордою, з поля на поле перелітали, сусідні землі шарпали і до різанини на всякий поклик зліталися. Отже й було в князьків три війська: одне – дружина, сказати б товариство, що близько коло боку в князя держалось, друге – охоче військо з селян і городян, що то на здобич квапились, або свою землю боронячи, під княжу руку купились, або ж силоміць у військо виганялись; третє – чужоземне, зтяжне військо, орда степова. Все ж те важко лежало на плечах у простого, неоружного люду: всю ту силу треба було селянам і простим городянам прохарчити, одежею обмислити і сваволю їх, як люду оружного, перехожого і голодного, витерпіти. Тим-то, славлячи Олега князя, що він поставляв нові городи і своїми мужами їх повбезпечував, що він і верхові, і низові народи під одну власть зібрав і гуртовою війною на Греків поміж себе потоваришив, не треба нам його гетьманування на Подніпрянщині якимсь золотим віком уважати. Коли був золотий вік у нашій Україні, то ще до Олега, ще за тих давненезних часів, которих наша письменна пам'ять не зазнає: не од Олега бо, не од його княжого суду в городах і на полюдді в селах пішло наше вічове сільське право, що з роду в рід через невпокійні часи князьких усобиць, через понурі часи Татарщини переходило та вже тоді почало в вічистих книгах записуватись – а через те й нам об'явилося – як державці скрізь по Україні його зневажили [18]. Певно князі, Русь пришли в наш край на готове; певно, вміли й без них Поляни воювати, коли допомогли їм усі землі навкруги себе під Київського князя підклонити [19]. Мабуть же й людськість у них з давніх-давен завелася, що, договорюючись із Греками, зовсім не варварську рядну³ вони написали. Не Олегів бо то був розум і не дружини його, що зросла

¹ Найманці.

² Обмаль.

³ Договір.

на хижацтві і в хижацтві всю свою честь і славу ставила: в тій Олеговій рядні вважаємо ми розум народу покладливого, раховитого, що давно з сусідами знається і право людське по-людськи шанує [20].

Вже ж, як би воно там не було, а з того часу, як прийняли Кияни до себе Олега з його родом за князя, починається виразніша для нас народна жизнь по Україні. Більші од давніх потуг почали під княжою рукою купитись; більше почали низові землі по-дніпрянські з верховими і з заверховинними обізнатися; більшу здобич почали наші по чужих землях здобувати і більше світу по далеких країнах убачати; а тим часом твердіша стала наша земля супротив хижаків городами, і всякому Українцеві – Полянину отчизна його поширшла: маючи бо одного князя з Кривичами, з Деревлянами й іншими своїми узграничанами, і ходячи, за його приводом, по чужих землях, земляками почали Поляни своїх сусід уважати.

Не дешево ж наші предки за все те приплатились, бо незабаром почали князі-приймаки од Грецьких царів царювати вчитись і по Україні чужі порядки заводити. Думка-то була така в верхових наших Слов'ян, як завелись у них домові чвари, що свій дука¹ землякові дуці не підклониться і свої своїх не такто будуть правосудити, пам'ятаючи прежні усобиці й обіди або рід за рід руку тягнути, а вже князь-чужоземець од усякого дужчий і всякому чужий, то його третьому суду всяке підклониться; сидячи ж на громадському хлібові і маючи собі судню данину рівно од усякого, нічого буде йому вічовий суд перехиблювати. Владатиме ж він тільки своїм княженецьким скарбом, що на його силу збройну йому поступлять, а землю не владатиме, то й ні для чого йому буде на суді правдою коверзувати [21].

До якогось часу воно так і держалось, що князь із дружиною, з боярами й дворянами своїми був сам по собі, а мир із своїми господарствами, промислами й торгами – сам по собі; а послі князі, маючи по два, по три сини, почали їм ділениці² роздавати, а ті знов своїм синам од своїх держав городи уділяти. То був один князь на всю землю (котору вже скрізь прозвано землею Руською), і одна в його була дружина, і одного князя слухали воеводи, чи княжі мужі, що по городах замість його сиділи, городи оберігали і данину на його збирали, а то вже в того своя, а в того своя дружина, і воеводи свої, і свої порядки. Хоч же й наказували їм батьки, ділениці, уділяючи, щоб вони старшого, великого князя – чи то буде брат, чи дядько – як отця слухали, а проте незабаром завелись князі поміж собою битись, братні ділениці собі привлащувати, город на город, околицю на околицю підіймати; а городяни й селяни, люблячи одного князя, а другого не люблячи, княжу дружину охотником за помагали і криваві бої зводили, а то усобиця їх же землі пустошила, трудящих людей по Україні вбавляла і заможних до вбожества доводила. І вже тоді

¹ Багатій.

² Частки.

мушили князі щонайбільш оружного люду коло боку держати, щоб завзятому родичеві не піддатися; весь же той люд з княжих околиць харчувався. Поки ж знаходився охотник, зазивав його князь до себе на воєнну здобич; поки були в його скарби, скарбами до себе людей од ролі, од рибальства й звіроловства приманював; як же ні так, ні ськ нільга¹ було обернутися, тоді людей силою до воєнного одбутку гнали [22], а ще гірша напасть – хижу орду з степів на шарпанину й полонину зтягували [23]. Лучалось² не раз, що, побивши князя з його дружиною, нелюбний людем князь братню діленицю рабував, як чужу землю, а потім над нею не як третій суддя і заступник оружний князював, а як самовладний пан на своєму дідизному панстві, і вже тоді вічової ради певно не так-то слухав і правду кривдою почасту переважував. Тут уже мушили люди князькам волі аж надто попускати, а князьки помалу-малу себе за верхових владик звикли вважати, і не то самі стародавні звичаї переступали, та й своїх підручних до того призвичаїли.

Не треба ж тут забувати, що до селян дідизних, стародавніх, за князів прилучились селяни нові, з полонян, чи воєнних бранців князьких і боярських [24]: на війну бо князі ходили до сусід не за одним золотом та єдвабами³, не за габами⁴ тільки та жемчугами і бісерами: найкраща здобич були в них бранці, которих або в бою батували⁵, або по оселях захопивши брали. Тих бранців і бранок до послуги собі держали, або на ролі осажували, а хто не дбав про землю, ті своїми бранцями так як хутрами, медом і воском торгували, і не то дома, та і в Царгороді їх на продаж вивозили [25]. Оце ж і завелись на Україні села княжі й боярські спадкові, которі вже багатші князі й бояри у убожших скуповували [26], а під тими селами й земля вже стала княжа, або боярська, і в ті села не то князі, та й їх бояри людей із вольних сіл переводили силою, або хитрощами переманювали [27]; і в тих уже селах була їм воля що хоча робити [28]; а звикши без упину на своїх волостях поводитись, квапились князі і бояри, запевне, по своїй уподобі й городянами і вольними селянами орудувати [29]. Чернець-літописець нічого нам про те не переказав: до його в скиті не доходив жаль людей убогих, неоружних. Князі з боярами ченцям монастирі будували і спершу самі тільки з підручними до них на молитву й на пораду ходили; селяни ж прості, не покидавши довго віри своєї Слов'янської, попів і ченців жахалися і, в дорозі зуздівши⁶, манівцями обходили, або назад верталися [30]. Віра бо Грецька зненацька між наших Слов'ян упроваджена. Стародавні Поляни, предки наші, прийшли на Україну без балвохваль-

¹ Неможливо.

² Траплялось.

³ Шовками.

⁴ Оздоблення у вигляді вишивки, смужки тканини чи хутра.

⁵ Хапали, в'язали.

⁶ Побачивши.

ства¹, – се вже князі по городах кумири позаводили, самі їм кланялись із дружиною і, запевне, тубільців кланялись неволили. Поляни ж споконвіку славили в ігрищах і піснях своїх сонце, огонь, воду, землю – і в тому була віра їх [31]. Як же зложився вже на Україні, за княжим приводом, стан вищий по городах княженецьких, то, обертаючись почасти з Греками, почав і звичаї Грецькі, як народу славетного, великого, багатого, переймати, а далі й віру Грецьку гуртом заможніші Кияни надумались прийняти [32]. Пиха була не мала в князів Київських: били вони добре Греків і інших народів од Карпат до Кавказу і вже себе славними на весь світ уважали; то не до вподоби їм було хреста собі в Греків випрошувати. Війною Русь на Грецьку землю наступила, грізно почала царівну Грецьку за свого князя сватати, і мов би тим тільки згодилась хрест на себе прийняти, аби царівну-християнку в свою землю висватати. Найбільша річ тут були торги з Греками: ставши бо самі християнами, більший собі доступ у Грецькі городи Русь відкрила, а потоваришивши з Греками, і надто почав Київ і інші городи багатіти.

Так наша Україна із стародавнього свого порядку в інший порядок увіринувала і одні свої вигоди на другі міняла. До приходу Рюрикового княжого роду вміла вона якось од околичних хижаків боронитись і в своїх розлогих полях доволі кохатися, а проте за князьками і їх оружним людом більший знайшла собі захист. Хоч же й приймали біду городи й села од княжих дружин і усобиць, та вся Руська земля у одну силу спаялася. Ще ж і надто: через те саме, що князі один на одного війною ходили, їх ділениці поміж себе лучше обізнавались и торги почали між себе частіше мати, і людськості одні в одних набиратись. Так же само й до Грецької віри, що княжа дружина з князем поприймали, та й по всій землі Руській примусом розпростерли. Не малого колоту² ся новина по всіх селах и городах начинила; бо волхвам невіголосим³ тяжко було своєї слави поміж миром збутися і свої прибутки новим попам уступити. Вони народ бунтували; по гаях од попів криючись, розбоями жилились; як же княжа дружина розбої вгамувала, вони по нетрях і болотах служби свої невіголосі правили, старосвітські пісні, ігрища таємничі з роду в рід переказували, і довго між селян, потай християн, пробували, аж поки церкви по всій землі Руській загустилися і попи людей страшним судом од них оджахнули, або силою голдувати⁴ собі змусили. Тоді вони знахарями й знахарками по селах одригнулися, а стародавня віра Слов'янська по сей час у піснях, святкових ігрищах, звичаях і забобонах поміж селянами осталася. Так Грецька віра Слов'янську віру із зелених гаїв, із левад, степів і пашень

¹ Ідолопоклонства, язичництва.

² Колотнечі.

³ Невігласам, неукам.

⁴ Схилитися, підкоритися.

виругувала¹, гаям і водам мовчати про предковічних богів веліла і в сумовиті церкви селян позбирала. Поважчало тоді на народ, бо князі, опріч свого суду княжого, суд церковний усталили і за всяку вину против Грецького Номоканону² плату владикам і їх підручникам³ назначили [33]. Чи хто з дівчям близько зійшовся, чи дівчина необачно з ким полюбилася, чи хто прогнав од себе жінку, чи хто що вкрав у кого, чи хто підпалив кого, чи хто кого погано налаяв, – за все, про все мусили городяни і селяни не менш трьох гривень срібла владикам платити, а три гривні тоді трьох волів коштували. І вже в церковному суді вічові звичаї геть уступали; правди тут голосами мирськими не дошукувались, бо в Грецькій землі давно те повиводилось. Оце ж Грецькі порядки через Номоканон почали по нашому Слов'янському мирові ширитись і нашу Слов'янську жизнь на чужий лад перестроювати. Владики по городах і волостях мов би нові удільні князі постали, бо в їх були і свої люди підначальні, которих князі не судили [34], і волостелі⁴, которі також, як і княжі волостелі, всяку вину поміж миром вишукували, розбирали і судній окуп⁵ на владу брали. Владики по городах вагу й міру уставляли; владики десятину з княжого суду, од торгового мита, од данини і од вири⁶ чи пені, і од усякого прибутку княжого на свої потребизни одбирали. Вже ж догадатись, і в літописця не питаючи, можна, чи владичні волостелі дошукувались проміж миром, хто яку вину против їх Номоканону вдіяв, коли й за те йшла на владу плата, як хто по-жіночі один з одним, битися зачне [35].

Тим часом почало й добро з тої новини виникати. При церквах, при княжих дворах і монастирях почали книжки заводитись і що зазнає Біблія од початку світу, і що переказано Грекам, через писання, од стародавніх часів, все те почало до нас потроху переходити і людський розум розширяти. Опріч Біблії, котора дала початок освіту⁷ не одному вже народові, і в самому Номоканоні, которий Кормчою, чи то б то правною книгою названо, багато дечого про інші землі й народи повписувано. Все ж те читалось, що дальше, то все густіше по землі Руській, а хто читав, той неписьменним розказував, і так освіт помалу між людьми ширився, і наша Україна почала потроху дознаватися, як стоїть світ і як жили й живуть по світу всякі народи. Ще ж се не все. Нові Християне, упевнившись, що на тім світі не буде вже ні печалі, ні воздыхання, а вічна радість у раю в Бога, покидали почасти свої сім'ї й достатки, і ходили в Грецію, щоб іще більш по далеких церквах і монастирях нової віри навчи-

¹ Виганяла.

² Збірник церковних правил у Візантії та Русі щодо різних аспектів побуту та родинного життя, на якому ґрунтувався церковний суд.

³ Тут: помічникам.

⁴ Представник влади (великокнязівської, церковної) у волості.

⁵ Викуп.

⁶ Відкуп за вбивство.

⁷ Просвіти, освіти.

тись й про дорогу в рай поміж людьми спасеними розпитатися. Паломниками такі люди звалися, і сі паломники, вертаючись до домівок, розносили в народі ніби живу словесну науку про далекі землі й закони й звичаї. Отже, чого торгові люди не перенесли од Греків у Русь, торгуючи найбільш по городах і мало проживаючи в селах, те паломники по селах між охочими слухачами розпростирали і землю слухом про іншу, просвіщенну, жизнь сповняли.

Ще за князя Владимира по значних городах владики постали: в Києві, Новгороді, Ростові, Чернігові, Білгороді, Владимирі на Волині. Ті владики, для свого ж прибутку, церкви де змогли будували, а при церквах школи заводили, щоб письменство між людьми розпростерти і на попівство письменних собі заготовити. То була ще одна користь од віри Грецької, котора з собою багато й Візантійщини поміж нас упровадила. Владики бо первим князям найповажнішими порадиниками сталися, а у всякому ділі вони за взір¹ Візантію собі мали, тим і князям по-Візантійській раяли², і Візантійський дух їх княжим порядкам надавали. А проте їх церковні суди, которими вони сім'ї в домових справах і случаях судили, по всій Руській землі розпростирали спокволя³ людські звичаї, що тільки в Полян споконвіку бували. Тільки бо Полян і, за певне, Новгородців не довелось їм наставляти, що не треба жінок собі крадькома хапати, не треба по дві, по три жінки разом держати, що з женським полом треба звичайно поводитись, і ради матері, сестер і родичок од усякого гнилого слова вдержуватись. Оце ж, змусивши всякого силою, коли не словом, кинути старе варварство, Грецька віра, що церковним судом і словесною наукою, а що й книжками церковними, надала більше Руському мирові людськості і всіх тих Кривичів, Радимичів і іншу півночну⁴ звіроловну дичу⁵ до Полян, скільки змогла, приподобила⁶, а тим часом Біблію і письменство по всій землі хоч і не хутко, розпростерла, і так Руський мир од кінця до кінця одним розумуванням, яке б воно вже не було, зв'язала.

Після сього всього, що ми сказали, подніпряньська старосвітщина, ті давні, глухі часи, як іще одне одного Полянином, Кривичем, Радимичем, Деревлянцем або Дулібом чи Тиверцем звало, так у нашому умі визначаються. Далеко од старенезної Греції, що вже давно здорову силу втеряла, далеко й од західньої Європи, що саме почала в силу вбиватись, лежали країни без границь, страшеними пуццями повкривані, великими, широкими річками, озерами, недоступними болотами поперетинані, повні звіря і птиці всякої, повні дикої бджоли, що по дуплах віковічних дубів і сосен сама собі роїлася. Гуртами кру-

¹ Приклад, взірець.

² Радили.

³ Поволі, неспішно.

⁴ Північну.

⁵ Дикість.

⁶ Прирівняла.

торогі тури по їй бувають; табунами дикі коні по її степах, по вольних травах носяться; лосі, олені, серни, сугаки од вовків по темних нетрях шарахають¹. Дико, понуро по тих країнах; людський голос рідко де чути. Скрізь ячать² лебеді та гуси на тихих водах; скрізь гомонить лісове птаство та шумлять, як те море, високоверхі, з віку нерубані пуці. Тільки понад Дніпром людські оселі позаймали узгір'я й долини та понад Прип'яттю, Окою і іншими річками туляться по болотяних зарослях села, ховаючись од лихих сусід и повсякчас сподіваючись нападу. Літом немає проїзду впоперек України за водянистими низинами; зимою тільки звіролови та чужоземні торгові гості прокладують дороги через болота, через озера, скуповуючи шкури й воски на вивіз у Німецькі і Грецькі землі. Уповдовж України йде велика водяна дорога з півночі на полудень. Оружний люд простує хижими купами з Варязького побережжя в багату Грецію шукати кращої долі. Обізнавшись із ним, почали наші Слов'яни тих прочан до себе оборонцями й суддями приймати. За їх приводом, Новгородці підклонили під одну владу своїх сусід північних, а Поляни – своїх сусід полуденних. Тим способом всяка земля, чи близька, чи далека од Полян подніпрянських, почала з ними обізнаватися і людськості звідсіля набиратися. З Києва князі на полюддя ходили і всю зиму з дружиною по селах переходом гуляли. З Києва вони у свої ділениці прибували і з собою готову дружину привозили. З Києва ж почали навпослі й владик по городах ставити і весь причт їм із людей Київських давати. Потім у Києві монастир Печерський проявився і школою чернецтва на всю Руську землю стався. Оце ж з того року, як Кияни піддалися Олегові, почали Поляни на всі сторони всіма способами свою людськість розпростирати, а далі (як побачимо нижче) і степових диких хижаків, що по давніх узграниччях поза Сулою, поза Стугною кочували, і тих почали Поляни оговтувати, на узграниччях городами осаджувати і в своїх людей претворяти [36]. Так Україна і волею й неволею з нерухомоті вийшла, на всі сторони свіжими силами кинулась і з розкиданих по безкрай обширі народів одну Русь учинила. Не дешево ж їй сей великий подвиг обійшовся: набралась вона всякого лиха од самих тих козарлюг, що по всьому світу її вславили і од сторонніх хижаків оборонили. Хоть же вони, воюючи і порядкуючи, тільки за здобиччю ганялись і хижацьку пиху вдовольняли, а про людське добро мало дбали, та все ж, за їх приводом, наша Вкраїна дух свій народній у боях і пригодах загартувала, та й дальшим, уже не княжим, а козацьким вікам той самий гарт передала. Тим-то й годиться нам у свою історію їх подвиги криваві повписувати і їх дикі, бойові образи перед потомками вповажнити³.

¹ Бігають.

² Кричать.

³ Звеличити.

Приписки до першої глави

[1] Не самі себе, мабуть, прозвали ці люди Полянами, Деревлянами, Сіверянами: до сього бо часу наші Чернігівці звать Полтавців Польовиками і Степовиками, а ті звать Київців, що живуть вище Києва, Поліщуками, так само, як задесенських Сіверян – Литвинами; самі ж Полтавці і верхові Києвці не говорять про себе: «Ми – Польовики, ми – Степовики, ми – Поліщуки», все одно, як і за-Десенці не скажуть про себе: «Ми – Литвини». Певне, вони звались поміж себе тільки Слов'янами, розуміючи *слово* одне другого.

[2] П. Соловйов, розбираючи літописця Нестора, докладно вивів, що в XI віку мусив Нестор позаписувати споминки про IX-й і давніші віки, розуміючи діло по своєму часові, – тим він і князів натворив Полянам ще до Аскольда і Діра. (*Истор[ия] Росс[ии]. М., 1852*] III. 123). Справді нічого й споминати про Кия, Щека і Хорива, которі нібито княжили в Полян. Чужоземні писателі, як от Прокопій¹, запевняють, що Слов'яне правувалися спершу без князів, радами; та й сам Нестор пише, що до Кия (про которого не просто оповідує, а приписує: *якоже сказують*) Поляни «живяху каждо с родом своим и на своих мѣстех, владѣюще каждо родом своим», і в літописці Переяслава Суздальського записано: «а Деревляне собѣ, а Дрягвичи собѣ жить (начаша), а Словене собѣ Новгородци, а Полочане також без князей».

[3] Нестор хвалить найбільш Полян, бо й справді пахарство ладнає між собою людей найкраще і звичаї їм надає найкращі: «Поляни бо своїх отець обычай имут кроток и тих, и стыдѣнье к снохам своим и к сестрам, к матерем и к родителем своим, к свекровем и к деверем велико стыдѣнье имѣяху; брачныи обычаи имяху: не хожаше зять по невѣсту, но приводяху вечер, а завтра приношаху по ней, что вдадуче». (*П[олное] С[обрание] Русск[их] Лет[описей]. СПб., 1846*] I, 6). А Деревлян Нестор гудить, що вони «живяху звѣриньским образом, живуще скотьски: убиваху друг друга, ядыху вся нечисто, и брака у них не бываше, но умыкиваху у воды дѣвица^{3*}. И Радимичи и

¹ Прокопій Кесарійський – візантійський історик кінця V–VI ст., секретар візантійського полководця Велізарія Флавія.

^{3*} п. Соловйов, в своїй *Истории России*, говорить, що Нестор мусив бути сам Полянином, тим і хвалить Полян, бо отже, каже, і в XVII віку в Полян хапали собі жінок, так як, по Нестору, було тільки в Деревлян, Сіверян і інших Слов'ян, та й здався на Боплана. Шкода, що п. Соловйов не завважив, яку нісенітницю розказує Боплан на тому ж самому листку, де й про хапання жінок говорить: без сорому верзе, що нібито наші дівчата-Українки самі ходили сватати за себе любого парубка. Як же такому оповідачу давати віру, та ще й Нестора ним вияснити? Сам Боплан постеріг, що дуже вже перехибив, та й каже: Pour moi, en dix sept ans que j'ay esté en se pays, ie n'ay point ouy parler que cela y soi aggué, – щоб ухопив собі силою жінку, а історика байдуже! Байдуже йому й на те, що, по Боплану, парубки не тільки свою рівню так хапали, та хоч би й панську дитину. Аби вхопив та переховався з нею сутки, то вже, каже, й

Вятичи, и Сѣвер один (такий же) обичай имяху». (Там же). Отож певно все був народ звіроловний, а не пахарський^{4*}. Що Сіверяни и Радимичі не сховались у пуцах од хижаків Козар, то се тим, що вони жили по сей бік Дніпра; Деревляни ж мали собі захист: одні – Дніпро, другі – Полян, а треті – великі пущі і болота; то жили народом диким і вольним, і самому Олегові не зразу піддалися, а послі на Ігоря повстали. Мабуть, неволя їх змусила до такого звичаю, щоб жінок собі силою хапати, бо Поляни, живучи на ролі, не давали своїх дівчат (як-то домислятися можна) волоцюгам, що од них по гаях порозходились, не хотівши, мабуть, укупі на ворогів бити, або данину хижакам давати. Послі вже, як обжились у пуцах, то й самі в себе, старим звичаєм, дівчат хапали. Історія інших народів, що з розбишак постали, догадку сю підпирає. Новгородці ж, видно, не з таких волоцюг зложились, бо про них Нестор не спом'янув, говорючи, що й Радимичі, і В'ятичі і Сівер[яни] одні звичаї мають, та і вся їх історія свідчить, що вони більш до Полян, аніж до яких В'ятичів, чи Радимичів приподоблялися. Се, мабуть, були добрі молодці, которі човнами по широкому Дніпру гуляли, всі його притоки з'їздили та й до славного озера Ільменя перескочили, і Новгород собі, на взір старого наддніпрянського города, над річкою Волхвою збудували. Хоч же й змусили їх заморські хижаци дань собі давати, та гляньмо, якого духу се були люди: «Изгнаша Варяги за море, и не даша им дани, и почата сами в собѣ володѣти». (*П[олное] С[обрание] Русск[их] Лет[описей]* I, 8). Тільки ж, що нав-послі, мабуть, багатші на убожших насіли, або одна сторона другу обижала, чи городяне селян утискали, або Новгородці Мерю, Весь, Чудь почали під себе

оддають за його. (Description d'Ukraine, etc., par le Sieur de Beauplan, a Ruen, MDCLX, p. 64.). Той же самий Боплан у тій же книжці пише, що пани знущались і гордували дуже підданими. Як же дочок своїх хапунам оддавали? Убогі, задавлені люди хапають собі дочок у панів, і пани послі не сперечаються. Се якраз годиться в учену цитату до Нестора!... Ils sont contraints, – пише Боплан, – de donner à leurs mestres ce qu'il leurs plaist demander, de sorte que ce n'est pa mareuil si ces misérables n'amassent iamais rien, assuietis qu'ils sont à des conditions si dures: Mais c'est encore peu de chose, car leurs Seigneurs ont puissance absolue, non seulement sur leurs biens: mais aussi sur leurs vies (а дочок не однімають!), tant est grande la liberté de la noblesse Polonnoise (qui vivent comme en un Paradis, et les Paysans comme s'ils estoient en un Purgatoire). (Там же, р. 8) [див.: *Боплан Г.-Л. де. Описание Украины / Пер. с фр. З.П. Борисюк. – М., 2004. – С. 268–275*].

^{4*} Збиває сю догадку одне слівце у п. Соловйова, що Радимичі платили данину Козарам, а потім і Олегові по два шеляги од рала (*Ист[ория] Рос[сии. М., 1851]* I, 110). Тільки Нестор про рало (примітивний плуг. – *О.Я.*) не говорить, а пише так: «и вдаша Олегови по шелягу, якоже и Козаром даяху». (*П[олное] С[обрание] Русск[их] Лет[описей. СПб., 1846]* I, 10). Ще раз написав Нестор про сю данину: «Козары имаху на Полянѣх, и на Сѣверѣх, и на Вятичѣх, имаху по бѣлѣ и вѣверицѣ от дыма». (Стр. 8). А все-таки про рало нема в його речі.

підгортати, а ті, мабуть, не давались, – тим і написав Нестор: «и не бѣ правды в них». Тоді-то, мабуть, знемігшись у чварах та боях, ялось поміркувались усі – старшу голову, князя, із-за моря собі визвати. А що *новий город* над Волхвою^{5*} був сином старого города над Дніпром, видно по мові й звичаях Новгородських¹ (дарма, що Іван III Московський десятки тисяч сімей у глибоку Московщину виселив, а Москалів сюди понасилав, а Іван IV Грозний ще більше Новгородців, старих і нових, вигубив); та й по тону самого літописця нашого те ж саме завважити можна. Ось бо погляньмо. Піднявши з собою людей охочих до здобичі з своїх підручних сусід: Чуді, Мері, Весі, Кривичів, Олег прийшов до Києва і заявив, що Новгородський князь має до його право: «и рече Олег Асколду и Дирови: вы нѣста князя, ни рода княжа, но аз есмь роду княжа, вынесоша Игоря, и се есть сын Рюриков. И убиша Асколда и Ди-ра». (Там же, 10). Київ прийняв до себе Олега Новгородського без бою. А нав-послі Новгород просить собі за князя, для порядку, кого-небудь із молодих княжат у отця їх, Київського князя Святослава. Владимир князь із Новгород-цями виругуває² з Києва Ярополка; Ярослав – Святополка; і завсігди – чий Київ, до того тягне й Новгород, і не одривається він од Києва аж до Татар. Та й Нестор, говорючи, як прозивались сусіди Новгородські, про самих Новго-родців пише, що в них не було ніякого такого ймення, як от: Весь, Чудь, Меря, Кривичі, а звались вони по-старому Слов'янами.

«Словѣни же сѣдоша около езеря Илмеря, прозвашася своим именем, и сдѣлаша град, и нарекоша Новгород». (Там же, 3). Вбачаємо в тому ознаку, що Новгородці прийшли на Ільмень, як уже там були інші народи, бо каже літописець *прозватися*. Не самі вони себе прозивали, а сусіди. Чого ж вони звали їх Слов'янами, будши й самі (як домислюється) теж Слов'янами? Ото, мабуть, сі Слов'яни позаходили здавна і осіли поміж народів не-Слов'янських і з ними вже певно помішалися; як же прийшли чисті подніпрянци, то як інше було їх прозивати? Подніпрянами не до ладу, бо Дніпро був далеко; Полянами теж не впадало, бо вони поля покинули; а народ вони були чистий, архі-Слов'янський³, – от і «прозвашася своим именем». А що не прозвано їх по річці або по озеру, то се – домислюємось – тим, що вони мусили прийти торговими гістьми між давніх тубільців, а як були люди порядку вищого, ніж Меря або

^{5*} Самі Новгородці говорили *ся* Волхов, а не *сей* Волхов: «Волхов наша с молоду не молола, а чи на старость учнет молоть?» (*П[олное] С[обрание] Русск[их] Лет[описей]*. СПб., 1848] IV, 297).

¹ Очевидно, П. Куліш на початку 1860-х рр. поділяв відому візію М. Костомарова про етнічну спорідненість новгородців зі пращурами малоросіян-українців. Див. докладніше: *Костомаров Н. Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада: Новгород – Псков – Вятка: В 2 т. – СПб., 1863. – Т. 1. – 419 с.; Т. 2. – 448 с.*

² Виганяє з володінь.

³ Найстарший, найголовніший слов'янський.

Весь, то зараз собі «сдѣлаша град». Гляньмо: ні про кого не сказав Нестор, щоб прийшовши зараз град і зробили. Певно, то були люди з города захожі; певно ж було що й оберегати в городі; певно ж і порядку були сі люди вищого од сусід, коли городом уміли сидіти. І показує-таки дальша історія, що вони були поміж верховими Слов'янами передовиками, бо завсігди були серцем всіх окружних народів. Гляньмо ж іще й з другого боку. Як осілись Новгородці над Волхвою, то й Поляни ніяк інше їх не звали, як Слов'янами, або, по *новому* городу, Новгородцями (причина та ж сама, що й у сусід Новгородських), – все одно, як пізніші Українці Запорожан прозивали по Порогах – Запорожцями, по Дніпровому Низу – Низовцями, а проте знали, що вони та ж Русь, ті ж Українці. Нестор так само споминав письмом про тих Слов'ян далеких, як ми в своїх книжках споминаємо про далеких наших земляків Запорожців, або Чорноморців.

[4] Коли Новгородці з Полян походять, то, певно, не розбоєм мандрували їх предки по річках-верховинах: не з великою, мабуть, силою вийшли вони з низу, що, зробивши собі город, сусід під себе не підгортували, а з малою силою не здолали б вони пройти розбоєм людні узріччя (бо тоді узріччя були найлюднійші), та й мусили б вернутись до свого коша, вниз; а то ні: перейшли через волок з Дніпра на річку Ловать і саме видне місце, до торгу найгідніше, під новий кіш вибрали.

[5] Н. Костомаров вияснив нам докладно слово *Варяг* ([Начало Руси //] *Совер[еменник]* 1860, кн. I, 6). Слова сього ще й не було тоді, як князі Русь загніздилися у Новгороді і в Києві. Нестор, писавши в XI вікові, як уже слово *варяг* почало значити оружного затяжцю¹, приложив се слово і до князів, которі були Русь по своєму родові, а варягами не звались.

[6] І про Київ пише Нестор, оповідаючи про міфічних князів Кия, Щека і Хорива: «Бяше около града лѣс и бор велик и бяху ловяща зверь». (*П[олное] С[обрание] Русск[их] Лет[описей]* I, 4). И вдруге: «наидоша я Козарѣ сѣдящая на горах сих в лѣсѣх». (Там же, 7). То правда, що сими самими словами Нестор показує, що за його часів не було вже навкруги Києва великого бору; так не забуваймо ж, що двісті років пройшло од первого знаходу Русі до Несторового писання; та ще ж: коли Київ таким диким лісовим містом здавався Несторові в давні часи, то мусив він – і мимо традиції – з чогось узяти свою звіроловну картину. Що води стояли тоді по Вкраїні великі і наповняли річні корита, по котрих тепер трави косять, або й плугом орють, се всякому відомо з тих находок водоходних, що в наших річках і болотах знаходять. От і недавніми часами найдено в річці Золотоноші величезний мідяний якір; і досі він стоїть у Золотоніському монастиреві.

¹ Найманця.

[7] Нестор пише, що Поляни і їх сусіди давали Козарам дань «по бѣлѣ и вѣверицѣ от дыма», то, може, ся данина і тоді вже звалась подимним.

[8] Знаємо, що так воно мусило бути з того, що, як пороздавано навпослі деякі села монастирям, то ченці ходили восени на полюддя тим же самим робом¹, що й князі. Старосвітські звичаї не записувались, бо з роду в рід їх пам'ятали і іншого права надзвичай не знали. Се вже тоді почали звичаї законами в статуті і в уставні грамоти вписуватись, як нові порядки на Україні позаводились і старе звичаєве право стали занедбовувати. Тим-то державці випрошували на свої землі у князів Литовських і в королів Польських оборонні грамоти, і в грамотах поновляли письмом стародавні звичаї і на дальші часи уже законом їх переказували. До нас дійшла з початку XV віку запис про грошові і медові дані Софійської митрополичої отчини, і з неї ми вбачаємо стародавній звичай підіймати и вгонобляти бірчих². Написано там: «Подолѣшенская земля под Полозом, а с ней идут три ведра меду и поданье, а ночь пити». (*Акты [относящиеся к истории] З[ападной] Р[оссии]. СПб., 1846] I, під 1415 р.*)

[9] Що тяжко лягало на селян княже люднування^{6*}, видно з того, що де схотів князь, там і прибільшував дань. Новгородці платили Олегові «мира дѣля» (одчепного б то) 300 гривень, як перейшов він у Київ, а за Владимера вже ся «мира дѣля» коштувало їм у десятеро, бо 2000 гривень присилали вони в Київ та 1000 роздавали дружині, що стояла в Новгороді залогою. Який же був драпіка³ Ігор Рюрикович, се ми знаємо добре.

«И приспѣ осень, нача мыслити на Деревляны, хотя примыслити большую дань – иде в Дерева в дань и примышляше к первой дани, насыляше им, и мужеве его; воземав дань, поиде в град свой. Идущую же ему вспять, размыслив рече дружинѣ своей: идѣте с данью домови, а я возвращюся, похожую и еще – и вышедше из града Изкорстеня Деревляне, убиша Игоря и дружину его» (*П[олное] С[обрание] Русск[их] Лет[описей] I, 23*) Послухаймо ж іще Данила Заточника, що він про князів пише: «Не имѣй себѣ двора близь княжа двора, не держи села близь княжа села, потому что тиун его – как огонь и рядовичи его – как искры». (*[Калайдович К. Ф.] Пам[ятники российской] Слов[ес-*

¹ Способом.

² Задовольняти збирачів податків.

^{6*} Не знаємо, чи було таке слово, чи ні, тільки наше ільнування трохи чи не сягає часів полудної княжої дані. За тисячу років воно скривилось, а звичай остався: ільнують у нас попаді як раз так, як князі ходили на полюддя. Думають, що ільнування пішло од льону, що попаді льон у селян вимагають; а нам здається, що се княже полюднування одригається: не за одним бо льоном попаді ходять по людях; та в інших селах і в заводі немає льону, а ільнування всюди есть, де есть піп, а в попа – попадая.

³ Здирник.

ности] XII в[ека, изданные с объяснением, вариантами и образцами почерков. М., 1821] 235).

[10] Тим-то й Олег, підпливши човнами під Київ, оповістив себе Аскольдові і Дірові людом торговим, родичами державців Київських. Сю історію ми в своєму тексті пропустили, бо вона й Нестору давнім поданням передана, і хто знає, скільки в ній правди? Здається, воно так було, що не всім Рюричанам у верхових землях уподобалось, то двоє якихсь значних людей кликнули на охотника, та й спустились униз кращої долі собі шукати. Аскольдом і Діром Нестор їх називає. В Києві їм добре повелось; плавали вони Дніпром і в Грецьку землю за здобиччю, Грецькі села жакували і хижачької слави собі набували. Ся-то, мабуть, слава дійшла й до Новгороду. Новгородські князі, певно, Аскольдові й Дірові позавидували і приплили з потугами під Київ. Покинувши більшу часть човнів оддалік Києва, підплили вони двома чи трьома до пристані, поховали під чердаки¹ свою дружину, щоб людей не полохати, і послали до Аскольда и Діра. «Родичі ваші, мовляв, прийшли; ходіть на пристань привітайтеся». Ті прийшли, про свою голову не порахувавши, а тут їх зараз обскочили, та й темний похорон їм справили. «И убиша Аскольда и Дира, несоша на гору, и погребоша и на горѣ, еже ся нынѣ зоветь Угорское, гдѣ нынѣ Олмин двор; на той могилѣ поставил Олма церков святого Николу, а Дирова могила за святою Ориною». (*[Полное] Собрание Русск[их] Лет[описей]* I, 10).

[11] Козаки воювали звичаєм варязьким і звали свою славу золотою. Певно, так вона звалась і в варягів. Святослав говорив про славу (у Лева Дякона кн. IX, гл. VII)² зовсім так, як козаки:

Пропаде, мов порошина з дула,
Та козацька слава,
Що по всьому світу дивом стала...³

[12] По *Руській Правді* гривню плачено за вола: така була її ціна. «Оже за кобылу 60 кун, а за вол гривну». (*Исследованія о Русской Правде [М., 1846. Ч. 1], Н. Калачова, 95*). Про гривню див. у Карамзина в *Истории Государства Российского. СПб., 1816*] I, прим. 298.

[13] Добре, мабуть, вдалися взнаки Грекам ті хижаци, що, договорючись із Ігорем, вони постановили, щоб, прийшовши Русь у Царьград, жили тільки коло святого Мама, а не по всьому городу, і в город щоб увіходили з човнів своїх невеликими купами, по півсотні, без оружжя. «Да входят в город одинѣми вороты со царевым мужем без оружья муж 50, и да творят куплю, якоже

¹ Тут: носові частини великих човнів.

² История Льва Дякона Калойского... – С. 93–94.

³ Частина епіграфа з народної думи до відомого роману П. Кулиша «Чорна рада» Див.: *Кулиш П.А. Черная рада: Хроника 1663 года. – М., 1857. – С. 1.*

им надобѣ, паки да исходят; и муж царства нашего да хранит я». (*П[олное] С[обрание] Русск[их] Лет[описей]* I, 21).

[14] Так навпослі наші гетьмани держали собі в покорі Запорозький Низ, которий добре промишляв звіроловством, рибою, стадами, табунами й отарами, а хліба робити не спромігся (за Татарами). Гетьман Виговський говорив царському посланцеві Рагозину 1657 року: «Як не звелю я до Запорожців пропускати з запасами людей торгових, то їм нічого буде їсти». (*Моск[овский] Арх[ив] Мин[истерства] Ин[остранных] Д[ел]* 1657, № 16).

[15] Як воював Святослав із Цимісхієм, то одвітував йому згорда, що його дружина не поденщики; своїми руками собі хліба не роблять. (*Leo[nis] Diac[oni] Coloensis Historiae, libri X, cap 10, e recensione C.V. Nasii. Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonnae, 1828] VI.*)¹. Навертаються тут на пам'ять козацькі слова з народної думи.

І вже мені не честь, не подоба по ріллях спотикати,
Жовті сап'янці каляти,
Дорогії сукні пилом набивати;
А хочеться мені, мати,
Під город Тягиню піти погуляти,
Слави-лицарства козацькому війську достати².

[16] Вже в договорі Ігоря з Греками, року 945, між родичами княжими і торговими людьми вбачаємо ймення Слов'янські; а в договорі Олега все ще були чужоземні.

[17] За Олега князя Печеніги воювали з Козарами і їх підданими Уграми, а послі, погнавши Угрів на захід, присунулись вони до землі Київської. Нестор споминає про них уперве під 915 роком.

[18] Гіпотеза п. Іванишева, которий про ту судню раду виявив ученому мирові великої ваги і ціни факти. (*Русск[ая] Бес[еда]* 1857, III, 18).

[19] Поки сиділи князі-Русь в Новгородській землі, то притягли під свою руку тільки Кривичів, Мерю, Вєсь, Чудь; більш несила була притягти; Козари на низу панували. Та й про походи їх було не чувати. А, сівши в Києві, кинулись вони і на Волгу, і на Чорне, і на Каспійське море. Хто ж їм ту силу надав? Неабияких, мабуть, людей знайшли вони на Подніпрянщині.

[20] Справді дивує нас та Олегова рядна з Греками: такої рядни не зложив би ніякий варварський люд того часу, – не зложили б і Нормани, що всюди тоді в Європі побережжя шарпали. Там сказано: «на удержаніе и извѣщеніе от многих лѣт межю христіяны и Русью бывшую любовь». Отож, певно, Греки

¹ История Льва Диакона Калойского... – С. 65–66.

² Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем. – М., 1834. – Ч. 1. – С. 53.

здавна торгували з Полянами, і не за диких варварів їх знали, коли у рядні божбу¹ їх за оборону права прекладали; коли, там же в рядній, караючи чоловіка за душогубство смертю і худобу його родичам убитого оддаючи, частину добра на жінку винуватого одділяли; коли за злодійство в рядні пеню з ними уставляли; коли чужоземське судно, на берег вержене, вповали Греки в цілості між ними бути и на їх сторожу вбезпечалися.

[21] Яка була умова в Новгородців з первими князями, котрих вони до себе поприймали, ні звідкіля не знаємо. Мабуть, тоді ще скрізь по нашій Слов'янщині закон із роду в рід звичаєм переходив, і старі голови були на вічових радах замість вічистих книг і писаного права, як от п. Іванишев і в XVI вікові ще завважив^{7*}. Як же од крутої волі князької почало судне право іти в непам'ять, або умисне князькими похлібцями² притлумлятися, тоді Новгородці узяли в свого князя Ярослава писану *Руську Правду*, щоб не всякий тіун княженецький що хотя драв з винуватого на князя, а послі, приймаючи до себе нових князів, укладали з ними особні умови од *старіших* і *менших* людей^{8*}. От із тих-то найстаріших писаних прав довідуємось, що князь стояв

¹ Обітницю, клятву.

^{7*} [Иванишев Н. Д. О древних сельских общинах в Юго-Западной России //] *Русск[кая] Бес[еда]* 1857, III, 4: – «связь между селениями крестьяне доказывали не законами и не договорами, а одною только давностью: “они сходатаи наши здавна будучіе”, или: “они издавна с нами о шкоды вшелякія схоживалися”». Далі, на стр. 7: «Так как каждый домохозяин обязан был присутствовать в народных собраниях, и так как крестьяне в молодых летах вступали в брак и могли основывать отдельные хозяйства, то поэтому каждый из них имел возможность, в течении многих лет, изучать народное обычное право и, в свою очередь, передавать его младшим поколениям. Таким образом, вече было не только народным собраньем, но и школою для изучения права, которое, без помощи письма, сохранялось в памяти мужей-сходатаев, переходя от одного поколения к другому». Навернулося після сей виписки нам на пам'ять, що говорить Хризостом Пасек про Польські сейми, котрі були ті ж віча, тільки що шляхетські віча: Powiadam więc kazdemu, że wszystkie na swiecie publiki cień to jest przeciwko sejmom. Nauczysz się polityki, nauczysz prawa nauczysz się tego o czém u szkołach jako żyw nie słyszałeś. (*Pam[iętniki Jana] Chr[yzostoma z Gosławic] Paska [z czasów panowania Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III (1656–1688)]*, S.Peterb., 1860, str. 185).

² Підлабузниками.

^{8*} Раніше XII віку до нас не дійшла ні одна така умова, а *Руська Правда* написана в конці X віку, або на самому початку XI-го, бо, мабуть, князі з своїми тіунами перше почали вічовим судом хибити, а землю вже послі собі привлащувати (привласнювати. – О.Я.). В *Руській Правді* ще нема речі про княжу землю: у князя єсть тільки коні, борти, гроші і йому в спадок йде тільки добро смерда, як умре смерд без наслідників, а в первій Новгородській грамоті голосно говорить, щоб князі не привлащували собі землі ні силою, ні купуванням, ані як інше.

тільки на обороні права мирського, як третій суддя між сутяжними, і на обороні землі мирської, як отаман оружно́ї сили, а сам – щоб ні податків над давній звичай не вимагав, ні землі в свій рід не привлащував. Випишемо з *первої Новгородської грамоти*, як вона зветься, найголовніші речі: «На сем, княже, цѣлуй хрест к всему Новугороду, на цѣм то цѣловили дѣди и отци и отець твой Ярослав: Новгород ти держати в старинѣ по пошлинѣ^{9*}; что волостій всѣх Новгородских того ти, княже, не держати своими мужи, не держати мужи Новгородьскими, а дар имати тобѣ от тѣх волостій, а без посадника тебѣ волостій не роздавати; а кому роздаял волости брать твой Александр или Дмитрій с Новгородцы, тобі тѣх волостій без вины не лишати; – а в Бѣжицах, княже, тобѣ, ни твоей княгыни, ни твоим боярам, ни твоим дворяном сел не държати, ни купити, ни даром пріимати, и по всей волости Новгородьской; – а из Бѣжиць, княже, людіи не выводити в свою землю, ни из иной волости Новгородьской, ни грамот им даяти, ни закладников пріимати, ни княгыни твоей, ни бояром твоим, ни дворяном твоим, ни смерда, ни купцыни; – а что, княже, брат твой Александр дѣял насильнѣ на Новѣгородѣ, а того ся, княже, отступи. А что, княже, мыть по твоей земли и по иной волости, и по всей Суждальской земли, а то, княже, имати по двѣ векши от лодье и от воза, и от льну, и от хмѣльна короба; а дворяном твоим по селом у купцев повозов не имати, развѣ ратной вѣсти. Тако, княже господине, пошло от дѣдъ и от отець, и от твоих и от наших, и от твоего отчя Ярослава». (*Ист[ория] Г[осударства] Р[оссийского]. СПб., 1819*] изд. 2-е, IV, пр. 114).

[22] Не минали, мабуть, і старих людей, що в Нестора записано: «И прииде един стар муж ко князю, и рече ему: княже! суть у мене един сын меншей дома, а с четырьми есмь вышел, а он дома» (*П[олное] С[обрание] Русск[их] Лет[описей]* I, 53).

[23] Помагаючи князям, хижа орда, як от Половці, хапала людей у неволю, старих побивала, оселі палила, бо то була для неї найкраща забава, так вона війну розуміла. Де пройшла, щоб було пусто, – от-то була Половецька слава. Затягши один князь на другого орду і побивши свого супротивника, сідав у городі княжити, а орду напускав на села: то була дяка їй за поміч. Так от у Нестора читаємо, що Олег Святославович, внук Ярослава Владимировича, вируговавши¹ з своєї волості дядька Владимера, за підмогою Половецькою, дав їм волю що хотя навкруги Чернігова робити. «Приде Олег с Половци, из

^{9*} *Пошлина* – давній звичай, давнина. «Ино то обыскано, что то было учинилося ново, не по пошлинѣ, а нынѣча то не надобѣ» (*Акты[собранные в библиотеках и архивах Российской империи] Арх[еографической] Эксп[едицией императорской Академии наук]. СПб., 1836*] 1, 5). «Пріѣхавше послы великы от Свѣйского короля, и докончаша мир вѣчный с князем и с Новымгородом, по старой пошлинѣ» (*П[олное] С[обрание] Русск[их] Лет[описей]. СПб., 1841*] III, 73).

¹ Вигнавши.

Тмутороканя приде Чернигову, Володимир же затворися в градѣ, Олег же приде к граду и пожже около града, и манастирѣ пожже; Володимир же створи мир с Олгом, и иде из града на стол отень Переяславлю, а Олег вниде в град отца своего. Половци же начаша воевати около Чернигова, Олгови не взбранящю, бѣ бо сам повелѣл им воевати. Се уже третее наведе поганная на землю Руськую; его же грѣха дабы ѿ Богъ простил, занеже много хрестьян изгублено бысть, а друзіи полонени и расточени по землям». (Там же, 96). Року 1160 Ізяслав Давидович привів Половців на Смоленську волость, і вони вивели звідтіля більш 10 000 полону, а скільки ж то побито!

«Той же зимы оттудѣ иде в Смоленскую волость Ізяслав, и повоевав; и тамо много зла створиша Половци, взяша душ болѣ тмы, а инья изсѣкоша» (Там же, II, 87). Брали полон князі ѿ без Половців один в одного. Року 1148 ходив Ізяслав Мстиславович у землю Ростовську воювати князя Юрія: 7000 полону записав літописець. «...приде Ізяслав Новугороду, сын Мстиславл, из Києва, ѿде на Гюргя Ростову с Новгородці, и много воеваша людѣ Гюргево, и по Волзѣ взяша 6 городов, оли до Ярославля попустиша, а голов взяша 7000». (Там же [СПб., 1841], III, 10).

[24] Що князі таких невольничих сіл у нас не застали, видно з того, що Слов'яни наші полонян брали в неволю на годи, а не навіки, а послі випускали на волю, або приймали в своє товариство. Про се пишуть Маврикій¹ і Лев Мудрий².

[25] В договорі Олеговим єсть уже річ про Руських бранців, рабів. Ігор, помирившись із Греками, одпустив їх послі з Києва, «одарив скорою и челядью и воском». (*П[олное] С[обрание] Русск[их] Лет[описей]* I, 23). Княгиня Ольга оддала Деревлян у неволю своїм дружинникам: «...овых изби, а дрґія работѣ предаст мужем своим». (Там же, 25). Грецький цар, по Нестору, переказував Ользі через свої послі: «ты бо глаголаше ко мнѣ, яко аще возвозвращаюся в Русь, многи дары пришлоу ти, челядь, воск и скору и вои в помощь» (Там же, 26). Про Ярослава и Мстислава Нестор пише: «идоста на Ляхы и заяста грады Червенскыя опять и повоеваша Лядьскую землю и многи Ляхы приведоста и раздѣлиста я, и посадив Ярославъ своя по Рси» (Там же, 64).

[26] Що в князів були куповані слободи, видно із літописця: «В лѣто 6666 (1158). Заложы Андрѣй князь в Володимери церковь каменну – и да ей много имѣнья и свободы купленья и с даньми» (Там же, 149).

¹ Маврикій Стратег (Псевдо-Маврикій) – візантійський хроніст VI – початку VII ст., автор трактату «Стратегікон», в якому описано громадський устрій і військову організацію давніх слов'ян.

² Лев VI Мудрий (866–912) – візантійський імператор у 886–912 рр., відомий як поет і церковний оратор.

[27] В первій Новгородській грамоті читаємо: «Из Бѣжиць, княже, людей не выводити в свою землю, ни из иной волости Новгородської, ни грамот им даяти, ни закладниковъ пріимати, ни княгыни твоей, ни бояром твоим, ни смерда, ни куцыни».

[28] Мабуть, добре налягали вони на свої маєтності, що, як їздила княгиня Ольга землю Руську порядкувати, то мусила визволити селян з-під права так званого *княжого* (думають, що се право було *jus primaе noctis*¹). У Татищева, котрий стародавні літописі докупи позводив ([История российская с самых древнейших времен. М., 1773] II, 45, 329), знаходимо, чого нема в інших списках першого нашого літописця: «Тогда ж отрѣши княжее, а уложила брать от жениха по черной кунѣ, как князю, так боярину от его подданнаго».

[29] Не мало ж, мабуть, вони й броїли², коли Новгородці, найсмільший і вольнійший люд з усіх наших Слов'ян, написали в своїй грамоті: «А что был отял брать твой Александр пожнѣ, а то ти, княже, не надобѣ; а что, княже, брать твой Александр дѣял насильнѣ на Новгородѣ, а того ся, княже, отступи». Згадаймо ж іще, що витворяв князь Владимир у Києві, нікого не боячись і не соромлячись: «И бѣ несѣт блуда, приводя к себѣ мужськи жены и дѣвицѣ растляя» ([*олное*] *Собрание*] *Русск[их]* *Лет[описей]* I, 34). Згадаймо, як вибив Ярослав Новгородців за те, що заступились за своїх жінок і побили його варягів: «И разгнѣвася Ярослав, и шед на Роком, сѣде в дворѣ; послав к Новгородцем, рече: “уже мнѣ сихъ (варягів) не крѣсити”. И позва к собѣ нарочитые мужи, иже бяху изсѣкли Варяги, обольстив и сѣче» (Там же, 61). Згадаймо, як злякались Кияни, прочувши, що Ізяслав, которого вони прогнали, вертається з Ляхами. Хороший, мабуть, був, що хотіли Київ запалити і втікати зо всім нащадком у Грецьку землю: «А се ведеть на ны Лядьскую землю зажегше град свой, ступим в Гречьску землю». Брати не дали Ізяславу пліндрувати отцівського города; так він, аби зогнати серце, послав поперед себе сина свого Мстислава в Київ. «И пришед Мьстислав, и сѣче иже быша высѣкли (вирубали з темниці) Всеслава, числомъ 70 чади, а другыя слѣпиша, другыя же без вины погуби, не испытав» (Там же, 74).

[30] Нестор пише: «Аще ли кто усрящет черноризца, то возвращается» (Там же, 73). Князі й бояри, охрестившись, новому богові по своєму розуму догоджали і не то по городах і селах до хреста людей силували, та й по пущах із попами за старовірцями ганяли; то мусили попи й ченці добре їх налякати. З тих часів і досі в селах ведеться примха, що, як стрінеш попа, або ченця в дорозі, то без пригоди тобі не минеться.

[31] Чужоземські писателі не споминають, щоб у Полян були кумири. Перве слово про богів роблених знаходимо в Нестора, як присягав князь Ігор

¹ Право першої ночі (лат.).

² Бешкетували.

із своєю дружиною, поклавши перед Перуном свою зброю і золото, – і то були боги, запевне, не Полянські, а прихожі з варягами. Пише Нестор, що князь Володимер, вернувшись од варяг у Київ, поставляв по горах Київських кумири. Той же Володимер їх послі порубав, попалив, або в воду покидав. Плакали, каже, люди за богами, а які люди, того в літописці не сказано: може, варяги та захожі, котрих до князя в Київ назбиралось багато з усіх земель. Що кумири були не Новгородські, видно з того, що тільки, опанувавши Київ, Володимер поставив Перуна в Новгороді. «Володимер же посади Добрыну уя своего в Новѣгородѣ; и пришед Добрына Ноугороду, постави кумира над рѣкою Волховом, и жряху ему людье Новгородстїи аки Богу» (Там же, 34). Що Перуна Новгородцям накинуто, вбачаємо і з того ще, як дорікав йому ганчар¹ Новгородський тими жертвами, що, певно, мусили люди неволею давати. Як укинули Перуна в річку Волхву, то став заказ, щоб ніхто не переймав його. «Иде Пидьблянин рано на рѣку, хотя горнеци везти в город, оли Перун приплы к берви, и отрину и шестом: ты, рече, Перунище, до сыти еси ѣль и пиль, а нынича поплочи прочь». (Там же [СПб., 1851.], V, 121). Ще ж звернемо увагу й на те, що, коли б кумири були народні, а не вивезені варягами із Жмуді, чи відкіля з-за моря, то в літописцях би писалося, що велено їх по всій землі руйнувати, або – що знаходили їх попи по гаях, чи що, і палили; а то ні: тільки за волхвами ганялись, а про кумири ні словечка! До нас подоходили казання і послання попів і ченців X, XI і XII віку. Попи й ченці дорікають людям, що вони приносили жертви бісам на болотах і коло криниць, та все-таки виходить – духам, а не кумирам; дорікають селянам, що вінчаються без попа, що не ходять до церков, а ні один ні разу не сказав, що люди кланяються кумирам. В уставі первого Володимера «о церковних судѣх и десятинах» перелічені всі случаї, в котрих церковний суд має судити городян і селян. Про кумири нема ні слова, а єсть про молитви до хліба святого и до краси Божої поміж деревами і понад водами. Уже б же попи наперед усього вписали в устав, щоб брати судню плату, як знайдуть де кумира, і дику б виру (повшехну² плату з села чи волості) назначили за сю находку; а то ні: тільки й сказано всього «...или кто под овином молится, или во ржи, или под рощением, или у воды». (Там же [СПб., 1853], VI, 83). Писана старосвіщина споминає такі часи, що не було ще в Слов'ян Перуна: може, се вона споминає про то время, як ще князі-Русь Полян не опанували. Єсть у Кириловому монастиреві на Білому озері стародавній збірник, а в тому збірнику написано: «Оттуда же ізвыкоша елени класти требы артемиду і артемидѣ, рекше роду рожаницѣ таціи же егуптяне. Тако і до Словѣн доїде се слово і ті начаша требы класти роду и роженицам прежде Перуна бога их, а переже того клали требу упирем и берегиням» (Шевирева [С.] *Поездка в Кирилло-Белозерский монастырь*: *Вакационные дни*

¹ Гончар.

² Загальну.

профессора С.Шевырева в 1847 году. В двух частях. М., 1850], 11, 33). Про Слов'янську міфологію писали в нас недавніми часами п. Срезневський ([*Исследование*] о [языческом] богослужении древних Славян [СПб., 1848]) і п. Костомаров (*Славянская Мифология* [К., 1847]). Ні той, ні другий не знайшли у Слов'ян кам'яних, чи дерев'яних божищ. Що були людські жертви богам у Києві, видно з Нестора; тільки знов ніхто не докаже, щоб се не пришельці богів своїх людською кров'ю вгонобляли. В одному варіанті старосвітської думи про Олексія Поповича козаки врізали винуватому перед Богом мізинного пальця, пустили в море крові – і море, зачувши кров, утихає. Се спомин давніх жертв людських, а все ж і тут хто докаже, що не варяги занесли до Полян разом з Перуном людські жертви? а козаки пішли од стародавніх княжих дружин, то й далеким родам сю примху переказали.

[32] «Созва Володимер боляры своя и старцы градскіѣ. Да что ума придасте? что отвѣщаете?». (*П[олное] С[обрание] Русск[их] Лет[описей]* I, 45).

[33] «Развергше Гречський Номоканон», – пише в своєму уставі первий Владимир, – «обрѣтохом в нем, оже не подобает сих судов и тяжь князю судити, ни бояром его, ни тиуном: и аз сгадав своими дѣтми, со всѣми князи и со всѣми бояры дал есмь тѣ суды церквам Божіим, митрополитом и всѣм епископьям по Русской земли» (Там же, VI, 82).

[34] Не судили князі не то ченців і черниць, попів, попадь, поповичів, та й тих, що по монастирях на прощу ходили (паломників), і тих, що яким-небудь ремеслом¹, чи роботою монастирям служили («кто порти чернечьские свержеть»), хто чудом нібито одужав і коло церкви тулився, кого на волю ради души спасіння випущено («задушный человек») і кого за вину у церковний дом узято; не судили удів, калік і всіх старців. (Там же, 84).

[35] «Аже мужа два біетася женьски, или укусить, или одереть, епископу 3 гривны» (Там же, 86).

[36] Див. приписку 3. Нестор Полян од усіх інших одрізнув звичаями. Зараз і видно, що вони повинні всім сусідам за взір стояти, як дійдеться до християнства. Ще не говорючи про християнство, Нестор описав їх такими, якими мусили інші неволею вчинитись, через нову віру.

¹ Ремеслом.

Николай Костомаров

СКОТСКОЙ БУНТ. ПИСЬМО МАЛОРОССИЙСКОГО ПОМЕЩИКА К СВОЕМУ ПЕТЕРБУРГСКОМУ ПРИЯТЕЛЮ

* * *

Революційні мрії та ілюзії завжди живили уяву не тільки теоретиків-доктринерів, а й доволі широкої громадськості та навіть певної частини простого люду. Тим паче, коли взяти до уваги футуристичну зорієнтованість людської думки, позаяк мислителі й інтелектуали повсякчас апелювали до проєкцій кращого, ба навіть ідеального майбуття, зокрема продукували численні програми, візії, концепції, котрі з часом підхоплювалися передовими адептами. Здавалося, що впродовж років і десятиліть ці ідеї більш-менш мирно циркулювали в головах кабінетних мислителів та самодіяльних практиках гуртків відносно нечисленних прибічників.

Утім критична або переломна ситуація суспільно-політичного життя часто-густо блискавично реактуалізує та затребує старі-нові концепти. Такі періоди зазвичай бувають короткотривалими, швидкоплинними, позаяк проєційована мрія доволі швидко конфронтує з нещадними й потворними реаліями революційного, а особливо – післяреволюційного буття. Тож високі ідеали й цілі, принесені на вівтар революційної чи то пак суспільно-політичної доцільності зазнають тектонічних дифузій, а насправді суцільно вихолощуються, спотворюються та модифікуються в нестримному вирі кричущих, екстремістських практик. Щоправда, навіть у найгірші часи крайнього революційного засліплення та, як правило, дзеркальної урядової реакції траплялися інтелектуали, котрі прагнули представити такі руйнівні події з позицій етичної чесності й гуманістичної традиції суспільної думки.

1870-ті рр. розгорталися під знаком палативної та сповільненої модернізації Російської імперії, зворотним виявом чого стала прискорена радикалізація революційного народництва. Масоване «ходіння в народ», навколо якого концентрувалися революційні практики середини 1870-х рр., доволі швидко заступили песимістичні настрої, котрі переростали в терористичні акти та заклики

до повсюдного народного бунтарства. Отож країну накрила хвиля кривавих терористичних актів і збройних нападів на урядових сановників, чиновників, адміністраторів кінця 1870 – початку 1880-х рр., які увінчалися серією замахів на життя імператора Олександра II й, урешті-решт, його вбивством 1 березня 1881 р. Революційний терор на тлі каральних урядових репресій несподівано спричинив співчуття значної частини освіченої громадськості до екстремістських практик народників.

Така дивна рецепція значною мірою пояснювалася світоглядними й інтелектуальними колізіями російських інтелігентів пореформеної доби, в якій чільне місце здобули настрої суцільного негативізму та скептицизму. Останні значною мірою були пов'язані із завищеними надіями на прискорену трансформацію суспільства в добу після реформи 1861 р., яку пов'язували зі священною особою монарха-визволителя. Суцільне розчарування та культурний скептицизм були надто сильними, а часом набували радикальних, негативістських настроїв, які тотально заперечували позитивні й конструктивні, хоч і обмежені тенденції тодішньої суспільної модернізації.

Із легкої руки письменника І. Тургенєва та публіциста М. Каткова, ця нав'язлива суспільна мода здобула метафоричне означення – нігілізм. Утім інтелектуальні та світоглядні зрушення, котрі означувалися як нігілістичні, були більш багатоманітними й складними, аніж звичайне заперечення. У широкому сенсі такі духовні колізії відображали масштабну культурну кризу російської громадськості. За великим рахунком, ішлося про заміщення, ба навіть руйнацію традиційних компонентів свідомості тодішніх освічених верств населення, котрі тією чи іншою мірою вважали себе прибічниками суспільних трансформацій.

Натомість витіснені архаїчні складові свідомості вірнопідданих імперії дедалі більше заповнювалися не творчими інтенціями та креативними потугами в річищі запізнілої модернізації, а нестримним скептицизмом і негативними очікуваннями. Цей вакуум довіри заступали матеріалістичні й атеїстичні експерименти, практики показового аскетизму чи, навпаки, нав'язливої буфонади, котрі досить швидко перекинули місток до радикальних революційних устремлень. Низку таких метаморфоз було описано в антинігілістичних творах М. Лескова, В. Ключникова, О. Писемського та ін., а найбільше – у відомому романі «Бесы» Ф. Достоевського, виданому на початку 1870-х рр.

Власне, «Бесы» стали літературним осмисленням тогочасних метаморфоз, пов'язаних із народженням культу професійних революціонерів, що постав у формі так званої «нечаївщини» (від імені очільника нелегальної організації «Народна розправа» С. Нечаєва). Загалом «нечаївщина» репрезентувала, так би мовити, верхню точку нігілізму, позаяк убивство колишнього одноступця й разом відступника від накинутого світоглядного дороговказу розглядалося як логічний акт і навіть тріумф революційної доцільності.

Та впродовж другої половини 1870-х рр. на шпальтах російських часописів про нігілізм, а тим більше про антинігілістську критику практично вже ніхто не

згадував. Адже морально-етичні канони, котрі забезпечували певний рівень суспільної терпимості й вільнодумства, були зруйновані вцент шквалом революційного та урядового насилля, а політичні практики дедалі більше впроваджували руйнівну тезу – мета виправдовує все, передусім криваві акти й цинічні вчинки.

Звісно, ця «формула» побутувала у вигляді безлічі суспільних, культурних, психологічних проєкцій зі строкатою та динамічною палітрою відтінків, барв і відчуттів, як у революційному, так й урядовому таборах, і навіть у мовчазній більшості тодішніх «глядачів», що начебто залишалася на «нейтральному» полі. Але найголовніше те, що потужний виклик, кинутий суспільству на зламі 1870–1880-х рр., вимагав нагальних відповідей. Одну з таких нетривіальних і, на превеликий жаль, так і не почутих відповідей запропонував Микола Костомаров – інтелектуал, який жив і творив у координатах двох культурних світів – українського та російського.

У ті роки він переживав скрутні часи, точніше наближався до фінального періоду свого буття. 1875 р. померла мати М. Костомарова, котра опікувалася ним упродовж усього життя, а сам історик перехворів на тиф і водночас як підозрював дехто з відомих лікарів, зазнав сильного «мозкового удару»¹. Тож на відміну від блискучого й енергійного петербурзького професора початку 1860-х рр., яким несамовито захоплювалася столична публіка, М. Костомаров середини 1870-х рр. являв собою німецького, кволого й досить капризного старця з підірваним до крайності здоров'ям. Тільки шлюб 9 травня 1875 р. з Аліною Кисіль (народженою Крагельською, за першим чоловіком Кисіль), яка за гіркою іронією долі була колишньою нареченою М. Костомарова напередодні його арешту у справі кирило-мефодіївських братчиків, потроху повернув історика до життя і творчих експериментів.

Припускають, що задум «Скотского бунта» поступово викристалізувався в уяві М. Костомарова під час щорічних відвідувань Дідівців (села за декілька верст від м. Прилуки Полтавської губернії), де була садиба першого чоловіка А. Костомарової². Видається, що саме контраст сільської пасторалі, котрий різьочує дисонував зі страшними смислами, які проступали крізь рядки біжучої хроніки з найбільших міст імперії, сповненої повідомлень про нескінченні вибухи, постріли, замахи, урядові репресії та загальну інертність суспільних реакцій кінець-кінцем виплекали той сюжетний задум, який набув вигляду гострої сатиричної фантазмагорії.

Проте сам текст твору М. Костомаров накидав, коли відпочивав на дачі Морголіна в Павловську поблизу С.-Петербурга. За свідченням Д. Мордовця, це

¹ Мордовцев Д. Исторические поминки по Н.И. Костомарове // РС. – 1885. – № 6. – С. 631–633.

² Панченко В. Загадковий Костомаров про химерність соціальних ілюзій // День. – 2002. – 18 січ. – № 10. – С. 8.

сталось влітку 1880 р. «У це літо, згадується, перебуваючи в більш жартівливому стані духу, Микола Іванович написав доволі злу сатиру – “Бунт зверей”, котра, однак, ніде не була надрукована, тому що *сатира ця – була двосічна і – стосовно багато чого – несправедлива*»¹.

Цей відвертий коментар Д. Мордовця – близького товариша М. Костомарова від середини 1850-х рр., показовий, оскільки чудово ілюструє тогочасну рецепцію революційного терору, пронизану співчутливими мотивами. Та поза тим Д. Мордовець доволі добре змалював духовну й інтелектуальну атмосферу, в яких було написано притчу, зокрема згадав про тодішні дискусії з М. Костомаровим щодо творів В. Шекспіра, відголосок котрих віднаходимо у «Скотском бунте».

Незважаючи на критичне й навіть негативне ставлення Д. Мордовця до притчі М. Костомаров писав її не заради звичайного естетично-мистецького задоволення творчої уяви, або, як би сказали нині, «у шухляду». Навпаки, історик хотів і прагнув, щоби його почули / прочитали, урешті-решт сприйняли його текст-застереження. Тож він доклав поважних зусиль для публікації свого твору.

Восени 1880 – на початку 1881 рр. М. Костомаров звертався до видавців і редакторів із пропозицією публікації. Приміром, його фантазмагорія згадується в листуванні з редактором «Исторического вестника» С. Шубинським. Останній так прокоментував можливість друку згаданої притчі в листі від 2 жовтня 1880 р.:

*«Я не настільки проникливий, щоби побачити зображення сучасних обставин у “Скотском бунте” – цьому, по суті, безневинному й дуже милому плоді Вашої фантазії. Але безперечно, що знайдеться дуже багато проникливих людей, які запідозрять у Вашому жарті щось навіть більше, аніж памфлет і, чого доброго, над Вашою головою вибухне, через дурниці, не страшна, але, проте, неприємна буря. В “Истор[ический] вестник” “Скотской бунт” не підходить; але, якщо хочете, я запропоную його Суворіну для “Нового времени”. В останньому випадку, доведеться, проте, почекати відповіді з місяць, оскільки Суворін за кордоном і повернеться лише наприкінці жовтня»*².

Згодом С. Шубинський повідомив автора, що О. Суворін вагається стосовно публікації твору, але не хоче повертати рукопис³.

Узимку 1880–1881 рр. М. Костомаров намагався вмістити свою фантазмагорію в ілюстрованому політичному, літературно-художньому та ремісничому тижневику «Газета А. Гатцука», що видавався в Москві. Приятельські стосунки

¹ *Мордовцев Д.* Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875–1885 // РС. – 1886. – № 2. – С. 326.

² *Гончар О.* «Неизменно предан Вам...» (Листи С.М. Шубинського до М.І. Костомарова) // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 474.

³ Там само. – С. 475.

автора з редактором – О. Гатцуком – начебто давали підстави сподіватися на публікацію притчі, позаяк на шпальтах цього видання впродовж другої половини 1870-х і навіть у 1880 р. було видрукувано ряд невеликих творів М. Костомарова.

Вочевидь історик, попри непростий психологічний і підупалий фізичний стан, доволі добре усвідомлював тодішні ризики, пов'язані з оприлюдненням цієї фантазмагорії. Тому в листі до редактора, написаному, правдоподібно, наприкінці грудня 1880 р., він навіть згадував про автора «Скотского бунта» як про третю особу, зокрема називав його своїм давнім псевдонімом – Богучаров. *«Богучаров кланяється Вам; він надіслав би вже з тиждень тому назад “Скотской бунт”, але ж Ви пишете, що лікування забороняє Вам займатися [справами], то просив мене запитати Вас: надсилати одразу ж чи опісля»*¹. Імовірно, передчуваючи подальше погіршення ситуації в імперії, М. Костомаров у листі від 1 січня 1881 р. звертався до О. Гатцука з проханням пришвидшити публікацію. Причому авторський коментар був доволі своєрідним: *«відсилаю “Скотской бунт” І. Богучарова для друку. І. Богучаров хотів би, щоби ця справа не тягнулася довго, тому що тоді втрачається ефект, а предмет не так багатий зв'язкою (фабулою. – О.Я.), щоби зберігався інтерес навіть після перерви на тривалий час. Сподіваюся, що ця апологічна дрібниця може бути прочитана без нудьги. Не додавайте нічого алегоричного, як зробили деякі, прослуховуючи її: запевняю честю, що автор ніякої алегорії не мав на увазі стосовно її сучасності, і місця»*².

Мабуть, до того часу М. Костомаров уже вислухав низку застережних коментарів та оцінок, які висловили йому редактори й видавці. Тож він намагався представити текст сатиричної фантазмагорії О. Гатцуку як свого роду літературну дрібничку-небилицю, позбавлену алегоричних мотивів і прихованих смислів. Історик навіть згадав про її апологічність, вірогідно маючи на увазі надмірно загострений казковий характер, що мав спростувати нав'язливі аналогії з тодішньою суспільно-політичною ситуацією. Тим паче, що він добре пам'ятав тривалі цензурні митарства з оповіданням «Сорок лет: Народная малороссийская легенда», про які докладно розповідав редакторові згаданої газети в листі від 28 червня 1880 р.³

Видається, що редактор московського часопису був однозначно не у захваті від такої пропозиції автора, і не поспішав давати остаточну відповідь. Згодом трапився майже ідеальний привід відмовитися від публікації – царевбивство

¹ Костомаров Н.И. – Гатцуку А.А. [грудень 1880 р., м. С.-Петербург] // ІР НБУВ. – Ф. 22. – Спр. 33. – Арк. 1. Див. також: Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров, 1817–1885. – К., 1992. – С. 191.

² Костомаров Н.И. – Гатцуку А.А. (1 января 1881 г.) // ІР НБУВ. – Ф. 22. – Спр. 21. – Арк. 1.

³ Костомаров Н.И. – Гатцуку А.А. (28 июня 1880 г.) // Там само. – Спр. 25. – Арк. 1–1 зв.

1 березня 1881 р. Цей терористичний акт остаточно поховав надії М. Костомарова на публікацію притчі. На «вівторках» цей твір прочитали у приватному порядку невеликому колові слухачів¹, але даремно – застереження не сприйняли... Адже навіть найближчий товариш історика Д. Мордовець гадав, що притча очорнює революційні практики та російську громадськість.

Таким чином, жоден із тодішніх редакторів і видавців, незважаючи на доволі розгалужені контакти й поважне реноме автора, так і не наважився опублікувати цей «плід фантазії», позаяк текст М. Костомарова продукував застережні й моралістичні конотації, до яких ніхто не хотів усерйоз дослухатися на теренах імперської Росії. Видається символічним той факт, що фантазмагорія історика була затребувана суспільно-політичною думкою й уперше опублікована лише катастрофічного 1917 р.

Зауважимо, що М. Костомаров був не єдиним тодішнім українським інтелектуалом, який намагався застерегти освічені верстви імперії від невпинного розмивання гуманістичних і морально-етичних засад суспільно-політичного життя. Терористичні акти революціонерів, зокрема вбивство імператора Олександра II, гостро та категорично засудив М. Драгоманов, який порівняв це з канібалізмом².

Сюжет «Скотского бунта» доволі простий, але розгорнутий у вигляді самобутньої стилізації. Оповідь М. Костомарова ведеться в епістолярному жанрі від імені малоросійського поміщика, котрий викладає неймовірні події й супутні враження своєму петербурзькому приятелю. З одного боку, до розповіді вводяться казенно-офіційні звороти, властиві чиновницькому середовищу. З іншого – вони органічно доповнюються особистими спостереженнями, поясненнями, коментарями й навіть емоційними зверненнями поміщика до столичного адресата, котрі подаються на тлі переказу почувань, промов, настроїв учасників дійства – домашніх, а насправді суспільних «тварин». Таким чином створюється ефект емпатичної присутності читача на стилізованій авансцені, що заповнюється динамічним і грізним тваринячим багатоголоссям руйнівного революційного дійства.

В одному з малоросійських помість поміж свійської худоби помічають революційне бродіння та наростаюче хвилювання. Із запальною промовою виступає старійшина скотного двору – бугай, який оповідає про несправедливість і слабкість влади хитрої людини-тирана над тваринами й закликає всіх до негайного повстання. Революційна ідея блискавично захоплює худобу й за першої нагоди спалахує руйнівний бунт. Тварини, очолювані провідником-

¹ *Линниченко И.А.* Н.И. Костомаров (К 25-летию со дня его кончины) / Отд. Оттиск из газеты «Одесские новости» от 7 апреля 1910 г. – Одесса, 1910. – С. 9–10.

² *Драгоманов М.П.* Смерть Александра II // *Драгоманов М.П.* Собрание политических сочинений. С биографическим очерком и портретом автора / Предисл. ко второму тому Б.К. [Б. Кистяковского]. – Paris, 1906. – Т. 2. – С. 342.

бугаєм та агітатором-жеребцем, штурмують помістя, святкують перемогу. Першими її плодами користуються свині, котрі спустошують квітник. Та без керівництва людини тварини не здатні забезпечити свій прожиток упродовж більш-менш тривалого часу. Тому вони поступово повертаються у стійла. Революція згасає сама собою. Влада людини повністю відновлена.

Попри позірну простоту фабули, фантазмагорія М. Костомарова містить чимало прихованих натяків і водночас виразно артикульованих смислів. Скажімо, постать мудреця Омелька – «знавця природи доморощеної худоби», котрий радить своєму панові перед загрозою цілковитої поразки оголосити про звільнення всіх тварин, що має їх розділити й пересварити між собою. Цей вигаданий персонаж постає як алюзія щодо політики «м'якої» або «сердечної» диктатури тодішнього міністра внутрішніх справ Росії М. Лоріса-Мелікова, до речі, почесного члена імператорської С.-Петербурзької АН. Останній був ініціатором комбінованих заходів для подолання «революційної крамоли», зокрема автором нереалізованого проекту поміркованої політичної реформи, відомої також як «конституція Лоріса-Мелікова».

Привертають увагу й низка конотацій, які простежуються в діалогах і монологів героїв фантазмагоричного дійства, котрі у світлі гуманістичних і морально-етичних настанов трактують тодішні практики революціонерів та урядової реакції. Деякі з них репрезентують авторський погляд на матеріалістичні й атеїстичні експерименти революційного народництва, як-от: «Це у вас, у людей, є якийсь Бог! Ми, худоба, ніякого Бога не знаємо! Тому ми вас, тиранів і лиходіїв, рогами заколемо!».

Натомість інші розумування М. Костомарова постають як очевидний докір щодо зверхнього й індиферентного ставлення урядових кіл до демократичних підоснов модернізаційних проектів низки європейських країн: «Ми, мешкаючи у хуторській глушині, не читаємо таких творів, чуємо тільки, що є вони десь в Європі; зате в нас віднайдуться такі мудреці, які ліпше за європейських учених ознайомилися зі способами, якими худоба виражає свої думки».

Та найважливішим видається те, що романтична уява історика-художника, сперта на інтуїтивний спосіб мислення, порівняно з його попередниками на ниві антинігілістичної традиції російського письменства, сформулювала, висунула й запропонувала відповідь на питання про революційне, точніше післяреволюційне завтра... Фантазмагорія містила застережне та гуманістичне послання, адресоване освіченим верствам російського суспільства. Загальний смисл, продукований текстом М. Костомарова, зводився до досить несподіваної, але на той час нової рефлексії – суспільне майбуття може бути набагато гіршим, аніж його уявляють / проектують палкі революційні адепти чи зарозумілі й пихаті урядові адміністратори. Ба більше, М. Костомаров зі своєю тонкою та проникливою інтуїцією впритул наблизився до думки про те, як потворно й жахливо може виглядати втілена суспільна мрія, котра у ХХ ст. набуде страшних і гвалтовних обрисів «реалізованої утопії».

Із такої перспективи авторська фантазмагорія 1880 р. посідає місце оригінальної предтечі антиутопічних творів ХХ ст. Дехто з дослідників навіть розглядає притчу М. Костомарова як політичну повість¹, першу російську алегоричну антиутопію², а самого автора як «винахідника жанру антиутопії»³. Водночас сучасні науковці трактують фантазмагорію як різновид літературної гри чи містифікації на культурному полі українського романтизму⁴.

Сюжет «Скотского бунта» дивовижно нагадує фабулу антиутопічної повісті-казки «Скотоферма»⁵ (в англійському оригіналі – «Animal Farm»; за різними версіями перекладу – «Колгосп тварин», «Хутір тварин»⁶, «Ферма “Рай для тварин”»⁷, «Скотохутір»⁸ та ін.), написаної наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. англійським письменником і публіцистом, лівим інтелектуалом-соціалістом, учасником громадянської війни в Іспанії Дж. Орвеллом (Е.А. Блером).

Отже на одній з англійських ферм старий кнур незадовго до своєї смерті звертається до худоби з промовою про злиденність і ницість життя під тяжким, нестерпним гнітом людини. Він закликає тварин готувати повстання. Революційна ідея захоплює й незабаром у відповідь на чергову жорстокість працівників ферми спалахує бунт, який очолюють дві свині – ідейні послідовники померлого кнура. Владу людини повалено. Натомість створюється нова твариняча спільнота, котра має існувати за моральним кодексом («сім заповідей анімалізму»), прописаним на стіні комори.

Утім революційна диктатура, створена заради побудови суспільства тваринячої, себто соціальної, справедливості швидко перероджується в тоталітарний режим. Насуваються страшні будні, які нагадують катастрофічні соціальні експерименти найодіозніших режимів першої половини ХХ ст. Наскрізним рефреном у повісті Дж. Орвелла звучить стисла, але напрочуд точна теза – усі суспіль-

¹ Багрій О.Б. Політична повість М.І. Костомарова // Записки історично-філологічно відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 13/14. – С. 147–151.

² Ланин Б. Русская литературная антиутопия. – М., 1993. – С. 3.

³ Терехова І. Особливості жанрових традицій прози Миколи Костомарова // Проблеми сучасного літературознавства. – 2019. – Вип. 28. – С. 82–89.

⁴ Свириденко О. «Скотский бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю» М. Костомарова як літературна містифікація // Теоретична і дидактична філологія: Сер.: Філологія. – Переяслав-Хмельницький, 2019. – Вип. 29. – С. 82–91.

⁵ Орвелл Дж. Скотоферма / Пер. О. Дроздовського // Кестлер А. Ніч ополудні / Орвелл Дж. Скотоферма. – К., 1991. – С. 190–271.

⁶ Орвелл Дж. Хутір тварин / Пер. І. Дибко, передм. Р. Кухара. – Балтімор; Торонто, 1984. – 98 с.

⁷ Орвелл Дж. Ферма «Рай для тварин». Небилиця / Пер. з англ. Ю. Шевчука // Всесвіт. – 1991. – № 1. – С. 75–112.

⁸ Оруелл Дж. Скотохутір. Казка / Пер. із рос. Н. Околітенко // Вітчизна. – 1992. – № 9. – С. 38–72.

ні «тварини» рівні, проте деякі рівніші... У передмові до видання українського перекладу «Скотоферми» Дж. Орвелл так пояснив вибір сюжету та жанру свого твору: *«Невдовзі після повернення з Іспанії спало мені на гадку виступити проти радянського міфу, удаючись до казкової форми, доступної кожному читачеві і досить зручної для перекладу іншими мовами. Такі міркування, не зовсім виразні, приходили мені від певного часу в голову, коли одного дня (жив я тоді якраз у малому селі) я побачив, як малий, приблизно десятилітній хлопець, гнав вузькою доріжкою величезну тяглову коняку і лупцював її, як тільки вона хотіла звернути вбік. Мені майнуло в голову, що коли б тільки ці тварини усвідомили свою міць, ми були б не в силі над ними панувати, а також, що людина визискує тварин майже так само, як багаті класи визискують пролетаріат. Продовжуючи прогулянку, я взявся перекладати теорію Маркса на мову тваринячих понять. З тваринячого погляду, міркував я, класова боротьба між людьми – чиста омана: коли треба визискувати тварин – усі люди спільники між собою. Справжня боротьба йде між тваринами й людьми. Здобувши таку вихідну позицію неважко було побудувати казку»¹.*

Дж. Орвелл фактично продовжив фантазмагоричну проекцію М. Костомарова. Утім якщо останній зосереджувався на можливих / уявних наслідках здійснення революційної мрії з перспективи останніх десятиліть ХІХ ст., то конструкція першого вже спиралася на досягнення вповні матеріалізованих постреволюційних практик середини ХХ ст., передусім на обширах радянського тоталітарного режиму. Зауважимо, що попри таку нищівну критику радянської системи, Дж. Орвелл так і залишився щирим прихильником соціалістичної ідеї, точніше однієї з візій демократичного соціалізму.

Достеменно невідомо, чи знав Дж. Орвелл про сюжет притчі М. Костомарова. З огляду на те, що він ніколи не був у СРСР і не володів російською мовою, така можливість видається малоюмовірною. Проте за часів Другої світової війни Дж. Орвелл працював у східній службі Бі-бі-сі, був редактором літературного відділу газети, згодом репортером в Європі, тобто на той час мав доволі широке коло контактів серед журналістів, митців, інтелектуалів. Серед його знайомих були й емігранти-росіяни, із-поміж яких часом називають Г. Струве – сина відомого політика та вченого П. Струве.

До речі, саме Г. Струве разом зі своєю дружиною М. Крігер 1949 р. переклали «Скотоферму» російською мовою². Український переклад, виконаний І. Шевченком – майбутнім визначним ученим-візантологом, з'явився в мюнхен-

¹ Орвелл Дж. Передмова автора до українського видання / З англ. мови переклав І. Чернятинський [І.І. Шевченко] // Всесвіт. – 1991. – № 1. – С. 80–81.

² Прибыловский В., Либ Д. Дж. О первом переводе [«Скотского хутора»] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.orwell.ru/library/novels/Animal_Farm/russian/r_opp

ському виданні 1947 р.¹ Хтось із кола цих осіб, вірогідно, міг переповісти Дж. Орвеллу фабулу фантазмагорії М. Костомарова, проте слід узяти до уваги, що на той час вона залишалася забутим твором.

Однак побутують й інші компаративні паралелі. Йдеться про сюжет згаданої притчі М. Костомарова та фабули призабутого твору «Бунт», який належить перу відомого польського письменника-неоромантика Владислава Реймонта, лауреата Нобелівської премії з літератури 1924 р. Цей твір уперше опубліковано 1922 р. та републіковано 2004 р.²

Так чи інакше, саме хвиля перевидань «Скотоферми» Дж. Орвелла наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. у межах радянського та пострадянського культурного простору кінець-кінцем спричинила перевідкриття фантазмагорії М. Костомарова, нарешті повернувши її з полону забуття³.

* * *

Сатирична фантазмагорія М. Костомарова не вкладається у звичні жанрові та видові канони історичного письма, а тяжіє до царини літературних експериментів, принаймні на перший погляд. Утім притча, написана як гуманістичне застереження й водночас етично-моралізаторське повчання, адресоване сучасникам автора, безперечно відображає романтичну концепцію осягнення історичного часу, передусім темпоральний синкретизм – сполучення в одній конструкції минувшини, сучасності та проектованого майбуття. Яскравий алегоричний зміст твору М. Костомарова, попри його епістолярні застереження, генерує вповні очевидні й наскрізні соціальні смисли, котрі дають підставу розглядати його як пам'ятку суспільно-політичної та історичної думки.

Відтворюється мовою оригіналу за першою публікацією 1917 р.⁴ До тексту М. Костомарова долучено примітки історіографічного спрямування. Натомість вилучено пояснювальну примітку редакції журналу «Нива». Окремі друкарські огріхи виправлено без застережень.

¹ *Оруел Г.* Колгосп тварин. Казка / З англ. мови переклав І. Чернятинський [І.І. Шевченко]. – Мюнхен, 1947. – 91 с.

² *Powaga W.* Another Revolt of the Animals: Nikolai Kostomarov's «Skotskoi Bunt» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://blogs.bl.uk/european/2018/01/nikolai-kostomarovs-skotsoi-bunt.html>

³ *Третьяков В.* Джордж Оруэлл или Николай Костомаров? // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.orwell.ru/a_life/tretjakov/russian/r_gonk

⁴ *Костомаров Н.* Скотской бунт (Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю). Посмертный очерк Н.И. Костомарова // *Нива*. – 1917. – № 34/37. – С. 546–553. Передруки: То же // *Завтра: Фантастический альманах*. – М., 1991. – Вып. 3. – С. 116–124; То же // *Костомаров Н.И. Скотской бунт: Сб. моногр. и исслед.* – М., 2002. – С. 5–26; То же. – М., 2014. – 26 с.

* * *

У нас происходили необыкновенные события, до того необыкновенные, что, если б я не видал их собственными глазами, то ни за что не поверил бы, услышавши об них от кого бы то ни было, или прочитав где-нибудь. События совершенно невероятные. Бунт, восстание, революция!

Вы подумаете, что это какое-то неповиновение подчиненных или подначальных против своих властей. Точно так. Это бунт не то что подчиненных, а подневольных, только не людей, а скотов и домашних животных. Мы привыкли считать всех животных существами бессловесными, а потому и неразумными. Под углом человеческого воззрения оно кажется логичным: не умеют говорить, как мы говорим между собой, стало быть, и не думают и ничего не разумеют!

Но так ли это на самом деле? Мы не можем объясняться с ними и оттого считаем их неразумными и бессловесными, а на самом деле выходит, как пообсудим хорошенько, что мы сами не разумеем их языка. Ведь ученые доказывают, что название «немец» значит немой, и эта кличка дана славянами народам тевтонского племени оттого, что славяне не понимали речи этих народов. Точно то же произошло и здесь.

В последнее время наука начала открывать, что у животных, которых мы, по нашему легкомыслию, честим бессловесными и неразумными, есть свой способ передавать впечатления – свой собственный язык, не похожий на наш, человеческий. Об этом уже писано было много.

Мы, живучи в хуторской глуши¹, не читаем таких сочинений, слышим только, что есть они где-то в Европе; зато у нас найдутся такие мудрецы, которые получше европейских ученых ознакомились со способами, какими скоты выражают свои мысли.

И в нашем хуторе есть такой мудрец. Зовут его Омелько. Удивительный, я вам скажу, человек! Никаких книг он не читал, да и грамоте не учился, а знает в совершенстве языки и наречия всех домашних животных: и волов, и лошадей, и овец, и свиней, и даже кур и гусей! И как он, подумаете, мог этому всему научиться, когда ни у вас, ни у нас и нигде нет ни грамматик, ни словарей скотских наречий!

Все постиг Омелько, благодаря своим необычным способностям, без всяких руководств, вооружась единственно продолжительною, упорною наблюдательностью над скотскими нравами и бытом.

Омелько находится при скотах от малых ногтей, уже более сорока лет. Таких у нас в Малороссии немало, но никто не достиг и четверти тех познаний, какими обладает Омелько. Он до того усвоил язык скотов, что стóит

¹ Натяк на відому «хутірську візію» чи «хутірську філософію» П. Куліша. Див.: *Кулиш П.А.* Хуторская философия и удаленная от света поэзия. – СПб., 1879. – [8], 305 с.

только волю замычать, овце заблеять, свинье захрюкать, – и Омелько сейчас вам скажет, что животное хочет выразить. Этот единственный в своем роде знаток скотской природы ни за что не соглашается с теми, которые допускают в скотах присутствие умственных способностей только в слабой степени в сравнении с человеческими. Омелько уверяет, что скоты показывают ума не меньше, как человек, а иногда даже и больше. Сколько раз, бывало, замечал по этому поводу Омелько: «Поедешь ночью, дорогу плохо знаешь и собьешься, ищешь-ищешь, не находишь; тогда коню своему дай волю, он сам лучше найдет дорогу и привезет тебя, куда нужно».

И с волами такое бывает: пасут мальчишки волов, да заиграют или заспят, а волов растеряют; плачут потом, бедные, а волы – сами без пастухов домой прибудут. Один раз пономарь, приехавший из нашего прихода, что за семь верст, стал рассказывать про Валаама и его ослицу¹, которую для удобопонятливости переименовал в кобылу. Омелько, слушая, сказал: «Нет ничего мудреного: значит, лошадиный язык понимал. Дело возможное. И мне бы, может быть, кобыла такое сказала». Много, очень много сообщал нам Омелько из своих многолетних опытов обращения со скотами разных пород, объясняя странное событие, о котором мы сейчас расскажем.

Еще с весны 1879 года у меня в имении между скотами разных наименований начали показываться признаки сопротивления и непокорства, возник дух какого-то революционного движения, направленного против власти человеческой, освещенной веками и преданиями.

По замечанию Омелька, первые симптомы такого направления появились у бугаев, которые везде с незапамятных времен отличались склонностью к своеволию, почему нередко человек принужден был прибегать к строгим, иногда жестоким, мерам для их обуздания. У нас в имении был такой бугай, что его боялись пускать со стадом в поле, держали в постоянно запертом загоне, а когда водили на водопой, то не иначе, как с цепями на ногах и с деревянным зонтиком, устроенным над глазами, для того, чтобы не дать ему ничего видеть на пути перед собою; иначе он был так свиреп, что на каждого встречного бросится и поднимет его на рога ни за что ни про что. Несколько раз думал было я убить его, но каждый раз спасал ему жизнь Омелько, уверяя, что этот бугай обладает такими великими достоинствами, присущими его бычачьей натуре, что потерю его нелегко заменить будет другим бугаем.

По настоянию Омелька я решил оставить его в живых, но с тем, чтобы взяты были самые строгие меры предосторожности, чтоб этот буян не наде-

¹ Тут переспів відомого біблійного сюжету про мандрування месопотамського пророка Валаама на ослиці. Ідеться про епізод, коли його ослиця побачила застерігаючого янгола, незримого для Валаама, котрий тричі заступав їй шлях, і занорвилася, а потім на мить здобула дар мови, щоби попередити господаря про волю Бога.

лал кому-нибудь непоправимой беды. Бывало, когда ведут его, то деревенские мальчишки, слышавши еще издали его страшный рев, разбегались в разные стороны, чтоб не попасться навстречу свирепому животному. Все мы думали, что только скотская прыть и тоска от нескончаемой неволи делали его таким свирепым, но Омелько, руководствуясь своим знанием скотских наречий, подметил, что рев нашего бугая выражал нечто поважнее: агитацию к мятежу и неповиновению.

У бугаев, по соображениям Омелька, бывают такие качества, какие встречаются у некоторых особей из нашего брата-человека: у них какая-то постоянная неукротимая страсть волновать без всякой прямой цели, смута для смуты, мятеж для мятежа, драка для драки; спокойствие им приедается, от порядка их тошнит, им хочется, чтоб вокруг них все бурлило, все шумело; при этом их восхищает сознание, что все это наделано не кем другими, а ими. Таких существ можно найти, как мы сказали, между людьми; есть они и между скотами. Таким был и наш бугай, и от него-то, всескотного агитатора, пошло начало ужасного восстания, о котором идет речь. Стоя постоянно в своем загоне в грустном одиночестве, наш бугай ревел беспрестанно и днем, и ночью, и Омелько, великий знаток бычачьего языка, услышал в этом реве такие проклятия всему роду человеческому, каких не выдумал бы сам Шекспир для своего Тимона Афинского¹; когда же сходились ввечеру в загон с пастбищ волы и коровы, бугай заводил вечерние беседы со своим рогатым братством, и тут-то удалось ему посеять между товарищами по породе первые семена преступного вольнодумства. Омелько за свою долголетнюю службу возведен был в сан главноуправляющего всей скотской областью, и в его ведомстве были уже не только волы и коровы, но и овцы, и козы, и лошади, и свиньи. Само собой разумеется, что, на высоте своего министерского достоинства, при многочисленных и разнообразных занятиях, ему невозможно было быть часто близким свидетелем таких возмутительных бесед и потому тотчас принять первоначальные предупредительные меры, – то была обязанность низших должностных лиц.

Но при глубоком знакомстве со скотской речью и со скотскими нравами Омельку было достаточно раза два – три зайти в загон, где помещался рогатый скот, чтобы по некоторым подмеченным чертам впоследствии, когда произошел взрыв мятежа, тотчас узнать, откуда истекал он в самом начале. К сожалению, замечу я, Омелько отличался чрезвычайной кротостью и мяг-

¹ Ідеться про одну з найскладніших і найсуперечливіших п'єс В. Шекспіра – «Тімон Афіньський». Твір продукує варіативні композиційні та стильові смисли. Прототип шекспірівського героя Тімон згадується у життєписах Плутарха, зокрема в біографіях Марка Антонія й Алквіада. У п'єсі В. Шекспіра Тімон представлений як класичний образ трагічного мізантропа, себто людино-ненависника.

костью в системе управления и снисходительно относился к тому, против чего бы, как показали последствия, следовало тогда еще прибегнуть к самым крутым способам искоренения зла в самом зародыше. Не один раз до ушей Омелька, входившего на короткое время неожиданно в загон, долетали возмутительные выходки бугая, но Омелько смотрел на них, как на заблуждения молодости и неопытности. Речи же, произносимые бугаем на таких митингах, были в переводе на человеческий язык такого смысла:

«Братья-волы, сестры и жены-коровы! Почтенные скоты, достойные лучшей участи, чем та, которую вы несете по воле неведомой судьбы, отдавшей вас в рабство тирану-человеку! Долго, – так долго, что не нашей скотской памяти прикинуть, как долго, – пьете вы ушат бедствий и допить его до дна не можете!

Пользуясь превосходством своего ума перед нашим, коварный тиран поработил нас, малоумных, и довел до того, что мы потеряли достоинство живых существ и стали как бы немыслящими орудиями для удовлетворения его прихотей. Доят люди наших матерей и жен, лишая молока наших малюток-телят, и чего-то не выделяют они из нашего коровьего молока! А ведь это молоко – наше достояние, а не человеческое! Пусть бы люди, вместе наших коров, своих баб доили, так нет: свое, видно, им не так хорошо, наше, коровье, вкуснее! Но это бы еще ничего. Мы, скоты, народ добросердечный, позволили бы себя доить, лишь бы чего хуже с нами не делали. Так нет же; посмотрите, куда деваются бедные телята. Положат бедняжек-малюток на воз, свяжут им ножки и везут! А куда их везут? На зарез везут бедненьких малюток, оторванных от материнских сосцев! Алчному тирану понравилось их мясо, да еще как! За лучшее себе кушанье он его считает! А со взрослыми братьями нашими что тиран выделяет?

Вон, братия наша, благородные волы, неся на выях¹ своих тяжелое ярмо, волочат плуг и роют им землю: наш тиран бросает в изрытую воловьим трудом землю зерна, из тех зерен вырастает трава, а из той травы умеет наш тиран сделать такую вот глыбу, словно бы земля, только белее, и называет это наш тиран хлебом и пожирает его затем, что оно очень вкусно.

А наш брат-рогоз пусть отважится забраться на ниву, вспаханную прежде его же собственным трудом, чтоб отведать вкусной травки, сейчас гонят нашего брата оттуда бичом, а не то и дубиною. А ведь по правде, так наше достояние – трава, что вырастает на той ниве, а не человека: ведь наша братия тащила плуг и землю взрывала; без того трава эта не выросла бы на ниве сама собой. Чья была работа – тот и пользуйся тем, что вышло из той работы.

Следовало бы так: нас в плуг запрягли, нашим трудом вспахали ниву, так нам и отдай траву, что на той ниве посеяна, а коли так, что и ему, человеку, нужно взять себе за то зерно, что он бросал в изрытую нашим трудом землю,

¹ Шиях.

так уж по крайности так: половину отдай нам, а другую половину себе возьми. А он, жадный, все один себе забирает, нам же достаются от него одни побои. Но брат наш скот такой добросердечный народ, что и на то бы согласился. Так разве этим и кончается жестокость нашего тирана над взрослыми волами!

Случалось ли вам, братцы, пасясь в поле, видеть, как по столбовой дороге гонят стадо нашего брата рогатого скота, либо овец. Стадо такое жирное, веселое, играет! Подумаете: сжалился тиран, раскаялся в своих злодеяниях над нашей породой. Откормил нашу братию и на волю пустил! Как бы не так! Глупое стадо играет и думает, что его и впрямь отпустили на волю, в широкую степь провожают. Узнает скоро оно, какая воля его ожидает! Тиран точно кормил его; все лето наш брат-скот гулял на степи в полном довольстве, а работой его не томили, но зачем это делалось? Отчего тиран стал к скотам так милостив? А вот зачем; спросите, куда теперя это стадо гонят, и узнаете, что злодей-хозяин продал свое стадо другому злодею человеческой породы, а тот гонит его в большие людские загоны, что зовутся у них городами. Как только пригонят туда стадо, так и поведут бедных скотов на бойню, и там старым волам будет такая же участь, как молодым телятам, да еще мучительнее. Знаете ли, братцы, что такое эта бойня, куда их пригонят? Холод пройдет по нашим скотским жилам, как вообразишь, что там делается, на этой бойне, и недаром наш брат-скот жалобно мычит, когда приближается к городу, где находится бойня. Привяжут несчастного вола к столбу, злодей подойдет к нему с топором, да в лоб его промеж рогов как ударит, – вол от страха и от боли заревет, поднимется на дыбы, а злодей его в другой раз ударит, да потом ножом по горлу; за первым волом второго, а там третьего; да так десяток, другой, целую сотню волов повалит; кровь бычачья льется потоками; потом начинают снимать с убитых шкуры, мясо рубят в куски и продают в своих лавках, а другие вола, которых также пригонят в город на смерть, идут мимо тех лавок и видят: висит мясо их товарищей, и чует их бычачье сердце, что скоро и с ними самими то же станется! Из наших шкур тиран приготовляет себе обувь, чтоб ноги свои проклятые охранять, делает из тех же наших шкур разного вида мешки: куда вещей своих наложит и на воз взвалит, а в такой воз нашу же рогатую братию запряжет, да еще из наших же шкур вырезывает узкие полосы, бичи, и нас же лупит теми бичами, нашу кожу; а иногда и один другого теми бичами из нашей шкуры они бьют! Тираны бессердечные! Не с нами одними они поступают таким образом; и промеж себя не лучше они расправляются! Один другого поработает, один другого грызет, мучит... Злая эта людская порода! Злее ее на свете нет. Всех зверей злее человек! И такому-то лютному, кровожадному зверю достались мы, скоты простодушные, в тяжелую невыносимую неволю! Не горькая ли, после этого, участь наша!

Но в самом ли деле нет нам выхода? В самом ли деле мы так слабы, что никогда и никак не можем освободиться из неволи? Разве у нас нет рогов? Мало разве бывало случаев, когда наши братья-рогачи, в порыве справедливого негодования, распарывали рогами животы нашим утеснителям? Разве не случалось, что, как наш рогатый брат заденет ногой человека, так сразу ему ногу или руку перешибет? Бессильны мы, что ли? Но ведь наш злодей запрягает нашего рогатого брата именно тогда, когда нужно бывает перевозить большую тяжесть, какой самому человеку и не поднять.

Стало быть, наш тиран сам хорошо знает, что у нас много силы, побольше, чем у него самого. Угнетатель смел с нами только тогда, когда не ждет от нас сопротивления, когда же увидит, что наши ему не поддаются, то зовет других братьев-людей, и эти прибегают к коварству над нами. Иногда все бычачье стадо не захочет повиноваться скотарю, он его гонит вправо, а оно хочет идти влево: тут скотарь покричит других скотарей, и обступят наших те скотари с одной стороны, а те с другой, а третьи спереди станут и пугают нашего брата и так поворачивают все стадо, куда хотят. Наши, по малоумию своему, того не смекнут, что, хоть и обступили их кругом скотари, а все-таки их менее, чем нашего брата в стаде: не покорились бы да, рогами напирая на скотарей, пошли бы, так и не сладили бы скотари со стадом, а то вот не смекнут, что им надобно делать и слушаются, и идут, куда их гонят, а сами только вздыхают, да и есть отчего вздыхать; нашему брату хотелось бы вкусной травки в роще покушать, да поиграть маленько по нашему нраву: рожками пободаться для забавы, об дерево потереться, а нас туда не пускают и гонят в такой выгон, где кроме низкого спорышу нечего пощипать, либо же в скучный загон загоняют жевать солому. Все это оттого, что мы человеку послушны и боимся показать ему свое скотское достоинство. Перестанем повиноваться тирану, заявим ему не одним только мычаньем, но дружным скаканием и боданием, что мы хотим, во что бы то ни стало быть вольными скотами, а не трусливыми его рабами.

О, братья-волы и сестры-коровы! Мы долго были юны, незрелы! Но теперь иная пришла пора, иные наступили времена! Мы уже достаточно созрели, развились, поумнели! Пришел час сбросить с себя гнусное рабство и отомстить за всех предков наших, замученных работой, заморенных голодом и дурным кормом, павших под ударами бичей и под тягостью извоза, умерщвленных на бойнях и растерзанных на куски нашими мучителями. Ополчимся дружно и единорочно!

Не мы одни, рогатый скот, пойдём на человека: с нами заодно грянут на него и лошади, и козы, и овцы, и свиньи... Вся тварь домашняя, которую человек поработил, восстанет за свою свободу против общего тирана. Прекратим же все наши междоусобия, все несогласия, подающие к междоусобиям поводы, и будем каждую минуту помнить, что у всех нас один общий враг и утеснитель.

Добьемся равенства, вольности и независимости, возвратим себе ниспроверженное и попранное достоинство живых скотов, вернем те счастливые времена, когда скоты были еще свободны и не подпадали под жестокую власть человека. Пусть станет все так, как было в иное блаженное, давнее время: снова все поля, луга, пастбища, рощи и нивы – все будет наше, везде будем иметь право пастись, брыкать, бодаться, играть... Заживем в полной свободе и в совершенном довольстве. Да здравствует скотство! Да погибнет человечество!».

Эта возмутительная речь бугая возымела свое действие. После того в продолжение целого лета рогатые скоты разносили революционные идеи по загонам, пастбищам, выгонам, начались подъясенные, подзаборные, поддубравные совещания, толковали все о том, как и с чего открыть бунт против человека. Многие были такого убеждения, что нет ничего проще, как действовать поодиночке, колоть рогами то того, то другого скотаря, пока всех переведут, те же, которые были поотважнее, представляли, что лучше сразу уничтожить того, кто всем скотарям дает приказания, – самого господина заколоть. Но те из волов, которые хаживали под чумацкими обозами по дорогам и имели возможность расширить горизонт своего мировоззрения, подавали такую мысль: «Что из того, если мы заколем тирана? Его не станет, другой на его место отыщется. Если уж предпринимать великое дело освобождения скотства, то надобно делать прочно, совершить коренное преобразование скотского общества, выработать нашим скотским умом такие основы, на которых бы навсегда утвердилось его благосостояние. Да и можем ли мы, рогатые скоты, одни все устраивать для всех! Нет! Нет! Это дело не наше исключительное, но разом и других скотских пород, находящихся у человека в порабощении. И лошади, и козы, и овцы, и свиньи, и, пожалуй, еще вся домашняя птица, все должны подняться на общего тирана и, низвергнувши с себя гнусное рабство, на общем всескотном собрании устроить новый вольный союз».

Такие бычачьи предначинания перешли к лошадям, которые, составляя табун, паслись на одном поле с рогатым скотом. И в их ржущее общество проник дух мятежа. По сведениям, сообщенным Омельком, лошадиный язык совершенно отличен от бычачьего, но совместное жительство установило точки сближения двух пород. Между лошадьми распространилось знание языка бычачьего, а между волами – лошадиного. Что в бычачьей породе значил бугай, то между лошадьми во всех отношениях значили жеребцы.

Жеребцы были народ буйный, задорный, наклонный ко всякого рода своевольствам, самой природой, можно сказать, предназначенный к роли агитаторской. В моем имении в конском табуне был рыжий жеребец, большой забияка. Бывало, когда его ведут, то не иначе, как спутают ему ноги, и двое табунщиков держат его за поводья. Пытались его один раз запрячь в оглобли и погнать по дороге с телегой, но он тотчас самовольно свернул

в сторону, вскочил передними ногами на первую, попавшуюся ему на глаза хату, и заржал во всю глотку. Другой раз приехали ко мне гости; я приказал привести его напоказ вместе с другими красивейшими лошадьми; он двух меринов ни с того, ни с сего покусал, третьего копытами задел, а когда мерины стали давать ему сдачи, то поднялся такой кавардак, что я приказал поскорее разнять их и угнать прочь.

Такой проказник! Но, как ни бивал он в игрушках свою братию, а между лошадьми пользовался большим уважением, и все были готовы слушаться его во всем. В нравах лошадиной породы драчливость не считается пороком, напротив, дает право на уважение и внимание: ни дать ни взять, как бывало когда-то у варягов. Вот этот-то рыжий агитатор стал возмущать лошадей против человеческого господства:

«Довольно терпеть от человеческого тиранства! – вопил он. – Двуногий злодей поработил нас, от века вольных четвероногих тварей, и держит наши поколения в ужаснейшей неволе! Чего ни делает он с нами! Как ни надругается над нами! Седлает нас, ездит на наших спинах верхом и предает нас на погибель своим врагам! Знаете ли, что называется у людей кавалерией? Те кони, что взяты были в их кавалерию, рассказывают ужасы о том, что там творится с нашим братом! Дыбом гривы становятся, когда слушаешь их рассказы!

Усядутся на нашего брата верхом люди и несутся одни на других, хотят убивать друг друга, да нас убивают. Не жалко нас их беспощадному, суровому сердцу! Сколько тут проливается благородной конской крови! Какие ужасающие зрелища открываются тогда! Иной несчастный конь, потерявши одну ногу, скачет вслед за другими на трех ногах, истекая кровью, пока не упадет без чувств; другой, потеряв разом две ноги, ползает, напрасно силясь стать на остальных двух; третий пробит в грудь, валяется и желает себе смерти, у четвертого глаза выбиты, у пятого голова разрублена... Грудами навалены конские трупы вместе с человечьими!

И за что это? Мы, бедные, разве знаем, за что так они дерутся между собой? Их это дело, а не наше. Коли не поладили между собой, ну и дрались бы, грызлись бы между собой, резали бы друг друга. Ведь когда мы между собой поссоримся, сами грыземся, кусаемся, брыкаемся, а их не зовем, не путаем в наши ссоры! Зачем же они, перессорившись между собой, гонят нас на лютую смерть?

Не спрашивают они коней: хотят ли они идти с ними на войну, а оседлают, посадят на них и едут воевать; о том не подумают, что, быть может, нашему брату вовсе нет никакой охоты умирать, и знаячи, за что умирают. Да и без войны, мало ли как утесняет нас человек, как ругается над нами! Накладет в свои повозки или в сани всякой тяжести, запряжет нашего брата и заставляет тащить, а сам, погоняя, лупит его немилосердно бичами и по спине, и по голове, и по чему попало, без малейшей жалости, пока до смерти

забьет: случается, бедная лошадь тут и дух испустит; а иные от непомерной тягости надорвутся, ноги себе изломают, бессердечный тиран покинет их издыхать, а сам других коней запряжет на ту же муку. Ах, братцы! Жесток человек, но и лукав: не обольщайтесь его коварством. Прикидывается человек, будто любит нас, расхваливает нас перед другими людьми. Не верьте ему. Не прельщайтесь и тем, что он будто заботится о приращении нашей породы, собирает табун кобыл, припускает к ним жеребцов... Для себя он это делает, а не для нас: хочет, чтоб наша порода плодила и доставляла ему невольников. Одних из нас он оставляет для приплоду, зато других, и в гораздо большем числе, варварски уродует, лишает возможности оставлять потомство и осуждает их на вечный невольный труд и всякого рода муки. Деспот развращает нашу благородную породу, хочет, чтоб и между нами был такой общественный строй, как между людьми, что одни блаженствуют, а другие страдают.

Одних из нашего брата он досыта кормит овсом и сеном; их работой не томят, если и запрягут или оседлают, то на короткое время, жалеют их и на отдых посылают; стоят себе в конюшнях да овесец кушают вволю, а как выпустят их погулять, то играют, скачут, веселятся, иные же и в стойла не ставятся; гуляют себе в поле с кобылами на полной свободе в раздолье, зато другие, всегда впроголодь, изнемогают от беспрестанной гоньбы и тягостной возки, никакой награды себе, не ожидая за труды свои, кроме ударов бичами!

Братцы! Разве у вас нет копытов и зубов? Разве не умеете брыкаться и кусаться? Или бессильны вы стали? Но посмотрите: как часто тиран больно платится за свою наглость, когда нападает на такого ретивого коня, который, в порыве сознания своего конского благородства, вырвется так, что четверо злодеев не могут удержать его, а коли хвастливый и дерзкий деспот отважится вскочить ему на спину, он сбросит его под себя, да еще иногда и ногами притопчет, так что наглец после того несколько дней лежит больным!

Деспот считает нас до того глупыми и рабски покорными, что не боится сам давать нашему брату оружие против себя. Вздумал же он вколачивать гвозди нам в копыта! Подкованные лошади! Обратите на тирана его же данное вам оружие: поражайте его подковами! А вы, неподкованные, докажите ему, что и без подков копыта ваши настолько крепки и увесисты, что вы можете ими по-казать свое превосходство пред человеком! И подкованные, и неподкованные, дружно и единокопытно восстаньте на лютого врага.

Кроме копыт, пустите в дело и ваши зубы. Ими также можете причинить немало вреда нашему поработителю! Идемте добывать себе свободы! Будет вам вечная слава от всех грядущих лошадиных поколений на многие века. Да не только от лошадиного рода, а и от прочих скотов будет вам слава: все пойдут разом с нами! Весь посеянный человеком овес будет наш на корню, со всей травой. Никто не посмеет нас выгонять оттуда, как прежде делалось. Не

станут уже нас более ни запрягать, ни седлать, ни подгонять бичами. Вольность! Вольность! В бой, братцы! За общую свободу всех скотов, за честь лошадиного племени».

От таких речей раздалось буйное ржание, мятежные взвизги, громopodobный топот, метание ног на воздух и обычные звуки, сопровождающие конскую удадь.

«На человека! На человека! На лютого тирана! Лягать его! Бить его! Кусать его!».

Такие возгласы слышались из табуна тому, кто был в состоянии понимать конский язык. Рогатый скот с восторгом увидел, что восстание, вспыхнувшее сначала в его среде, перешло уже к лошадиной породе. Волы и коровы отважно забодали рогами и все воинственно замычали. И рогатые, и копытчатые двумя ополчениями двинулись по направлению к усадьбе.

Вправо от табуна, на другом взгорье, отделяемом оврагом от того, на котором паслись лошади, бродили козы и овцы. Увидя смятение в стаде рогатого скота и в табуне, и те заволновались, и всем своим стадом стали порываться к волам и лошадям. Но им приходилось перепрыгивать через овраг, который был не широк, или обходить его. Козлы считали себя как бы самой природой предназначенными ходить во главе стада; замекекавши, бросились они к оврагу и с козлиной живостью перепрыгнули через него, гордо поднявши головы и тряся бородами, ожидали как будто одобрения своему ухарству. За ними козы также легко перепрыгнули через овраг. Но овцы оказались не так ловкими. Некоторые, правда, последовавши за козами, очутились на другой стороне оврага, но многие попадали в овраг, ползали по дну его, карабкаясь друг по дружке, и жалобно блеяли. Это не удержало задних последовать их примеру. Они бежали по направлению, указанному передними, и очутились также в глубине оврага. Перешедшие через овраг сами не знали, что им теперь делать, и толпились в кучку, испуская какое-то глупо-демократическое блеяние.

Бараны метались из стороны в сторону, наталкиваясь лбами один на другого.

Такое смятение между скотами разных пород увидели свиньи, двигавшиеся с противоположной стороны по дороге, ведущей из поля в село. Сразу обуял их революционный дух, вероятно, проникший в свинское общество заранее. Кабаны, вырывая землю клыками, забегали вперед и повернули по дороге, ведущей прямо к господской усадьбе, а за кабанам все хрюкающее стадо побежало по той же дороге и подняло такую пыль, что за ней нельзя было видеть солнца.

Омелько, увидавши тревогу между скотами, бросился по дороге, по которой бежали свиньи, и думал с них начать укрощение мятежников. Разумея хрюкающую речь, Омелько услышал, что кабаны возбуждали прочих свиней не отставать от иных скотов, восставших против невыносимой власти человека.

До ушей Омелька доходили возбудительные припоминания о засмоленных к рождественскому празднику кабанах, о щетинах, вырванных из спин живых свиней, о заколотых в разные времена поросятах. Толстая свинья хрюкала об оскорблениях, которые наносит человек свинской породе, обзывая свинством то, что ему кажется противным. Другая свинья, бежавшая с нею рядом, отвечала: «Это еще ничего, а хуже то, что человек, презирая свиней и ругаясь над их свойствами, колет их на сало, приготавливает из свиного мяса окорока и колбасы. Мясо и сало наше тиранам по вкусу приходится. Живую свинью они хуже всякой иной твари считают, а зарезанной свинье честь пуще, чем другим, воздают, как будто в поругание над нашим свинским родом».

Так, бегучи по дороге к господской усадьбе, хрюкали свиньи, возбуждая одна в другой ненависть к человеку.

«С чего будем начинать?», – спрашивали они друг у друга, когда уже до господской усадьбы оставалось недалеко.

«Наше дело – землю рыть, – отвечали другие. – Повалим прямо в господский сад; там, у господ есть огородные овощи. Все грядки изроем. Потом ворвемся в господский цветник, что господа устроили около хором себе на утеху: все там кверху дном перевернем, по-свински! Пусть у людей надолго останется об этом саде и цветнике память, что там свиньи побывали!».

Омелько, несколько минут бежавший рядом со свиньями, все еще не теряя надежды удержать их набег и завернуть свинское стадо назад, решительно отказался от своего намерения после того, как один из кабанов грозил заколоть его клыками. Омелько сам свернул с дороги и побежал по прямому направлению к усадьбе полем.

Как только Омелько явился в господском дворе и принес туда весть о всеобщем поголовном восстании скотов, я с двумя своими сыновьями отправился на вышку, построенную на здании господского дома, и смотрел в зрительную трубу. Сначала взбунтовавшиеся скоты, устремлявшиеся к усадьбе, мне показались тучей, потом полчища их стали обозначаться яснее. В мою зрительную трубу увидел я, как лошади, бегучи, по временам брыкали, а быки выпучивали вперед свои рогатые головы. И те, и другие, как видно, тешились в воображении, как они будут нас лягать и бодать.

Уже те и другие были недалеко от усадьбы. Овцы с козами стояли у оврага, как бы в раздумье, что им делать, и только блеяли и мекекали. Сбежавши с вышки в дом, я мимоходом глянул в окно, выходявшее в сад, и увидел, что свиньи уже вторгнулись туда через то место, где деревянный забор, ограждавший сад, был разрушен и оставался неисправленным. Одни с неистовством опустошали грядки с картофелем, репой, морковью и другими овощами, и жадно пожирали коренья, другие, опередивши остальных, ворвались уже в цветник, расположенный под самой стеной господского дома, где находились окна, через которые я смотрел: я видел, как нахальные свиньи своими рылами вывертывали из земли розаны, лилии и пионы.

Я побежал в комнату, где у меня хранилось оружие, взял для себя и для своих двух сыновей по ружью, кроме того, роздал по ружью каждому из прислуги и вышел на крыльцо, обращенное к дворовым воротам. Я приказал запереть ворота и калитки, ведущие во двор с наружной стороны. Самое слабое у нас место было в саду, куда уже прошли свиньи, и опасно казалось, чтоб и прочие скоты не устремились туда же, но нам подавало последнюю надежду, что, если б им удалось овладеть садом, то в нашем владении оставался еще двор, куда из сада проникнуть неприятелю было невозможно иначе, как разве обративши в развалины здание господского дома, отделявшее двор от сада.

Входя в дом за ружьями, я дал приказание одному служителю съездить верхом за город, отстоявший от нашего города на пятнадцать верст, и просить исправника распорядиться о присылке воинской силы для укрощения мятежа. Мера эта не удалась. Едва мой посыльный, взявши верхового коня, выехал за ворота, как этот конь сбросил с себя своего седока и убежал к мятежным лошадям.

У меня было немало собак. Я иногда ездил на охоту. Собаки, как и следовало было ожидать, судя по состоявшейся об их породе репутации, не показывали ни малейшей склонности пристать к мятежу. На них мы положились. Но их надобно было разделить на два отряда: один отправить в сад, чтобы, если можно будет, выгнать оттуда свиней, другой – поставить стеречь вход в ворота и отбивать напор скотов, если бы те стали овладевать этим входом. Ограда около двора была кирпичная, но не высокая.

Лошади, поднимаясь на дыбы, уже зацепляли передними ногами окраину ограды и показывали нам через нее свои злобные морды, но не в силах были перепрыгнуть через ограду.

На крыльцо ко мне прибежала женщина с новым угрожающим известием. На птичьем дворе вспыхнул бунт. Первые поднялись гуси. Кто знает, какими путями проник к ним на птичий двор мятежный дух, уже охвативший четвероногих домашних животных, только гуси своим змееподобным шипением обличили злой умысел – ущипнуть птичницу. Едва та успела шагнуть к воротам птичьего двора, как послышалось либеральничающее кахтанье уток, которые при этом с таким нахальным видом переваливались с боку на бок, как будто хотели сказать: «Да нам теперь и человек нипочем!». За ними индюки, распутивши надменно хвосты свои, собирали вокруг себя индеек и разом с ними загорланили таким диким криком, как будто хотели им кого-то испугать.

Большой петух огненного цвета подал своим крикливым голосом возмутительный сигнал, вслед за ним закукарекали другие петухи, закудахтали куры, и все курное общество начало подлетывать, то усаживаясь на жердях хлева, то слетая оттуда на землю.

Омелько, заглянувши в куриный хлев, услышал, что куры, подняв крыло восстания, грозят клевать людей в отмщение за всех зарезанных поваром кур и цыплят, за все отнятые у наседок яйца.

Получивши такое известие, мы недолго оставались на крыльце. Я заметил, что мы стали слишком низко, и что нам надлежало бы избрать другую, более возвышенную позицию. Оглядывая кругом наш двор, я сообразил, что на всем его пространстве нет выше пункта, как деревянная башня, служившая голубятней, и мы, сошедши с домового крыльца, направили к ней шаги свои, решаясь взойти на ее высоты и там отбиваться до тех пор, пока нас или не достанут оттуда и не растерзают взбунтовавшиеся животные, или пока нас не избавит от гибели какой-нибудь непредвиденный случай. Но на пути к голубятне встретило нас неожиданное явление: четыре кота сидело вместе на земле: двое из них были из господского дома и один, претолстый котище белой масти с большими черными пятнами на спине и на брюхе, любимец женской прислуги, большой мышеядец, приобретший себе громкую славу во всем дворе победами над огромными крысами.

Этот кот, всегда ласковый, приветливый, всегда нежно около человека мурлычущий и трущийся, теперь, ни с сего ни с того, сидя посреди двора с другими котами, устремил на нас такие зловещие взоры, что, казалось, готовился броситься нам в лицо с выпущенными когтями.

Собаки не внушали нам подозрений в измене, но о кошачьей породе издавна сложились иные мнения.

Так вот и казалось, что этот домашний наш кот, в критическую для нас минуту опасности от врагов, сыграет с нами такую роль, какую когда-то сыграл Мазепа с Петром Великим¹. Мы невольно остановились, увидя перед собой кошачью группу, но мой меньший сын, не думая долго, свистнул на собак и, указавши им на котов, крикнул: «Ату их!». Собаки бросились на котов, а те в испуге бросились в разные стороны. Я видел, как толстый пестрый кот полез по одному столбу из поддерживающих крыльцо дома и, уцепившись когтями за стенку столба, оборачивал голову назад и глядел угрожающими глазами на собаку, хотевшую достать его, испуская вместе с тем звуки, свойственные кошачьей породе в минуты гнева и раздражения.

Дошли мы до голубятни, стали всходить наверх по узкой лестнице; тут стали на нас налетать голуби, как будто намеревались нас задеть крыльями и клюнуть клювом. Мы стали от них отмахиваться, подозревая, что и эти птицы, кроткие и нежные, какими привыкли мы их считать, также увлеклись мятежным духом, овладевавшим все и четвероногое, и двуногое царство подвластных человеку животных; и они, казалось нам, вспомнили те горькие для них минуты, когда к ним на голубятню появлялся повар с своим убийственным ножом искать голубят на жаркое.

У вас в великороссийских губерниях голубей не едят, и если бы там у вас произошел такой бунт домашних тварей против человека, то вы бы со стороны голубей были совершенно застрахованы от всякой опасности. Впрочем,

¹ Див.: *Костомаров Н.И.* Мазепа. – М., 1882. – С. 348–354.

и у нас, в описываемые минуты, голуби не показали продолжительной вражды к человеку. Мой меньшей сын выстрелил из пистолета, и голуби разлетелись. Тогда мы беспрепятственно заняли высоты голубятни и смотрели оттуда на огромное полчище рогатого скота и лошадей, облежавшее нашу усадьбу. От рева, визга и ржанья во дворе невозможно было ни говорить, ни слушать.

Омелько, выбежавши из птичьего двора, метался по двору, как угорелый; видно было, что и он, как все мы, потерял голову. Я позвал его на голубятню и сказал:

«Ты один знаешь скотский язык и умеешь с ними объясняться. Конечно, за двор я тебя не пошлю, потому что, чуть только ты высунешь голову со двора, как тебя заколет какой-нибудь бык, или закусает кобыла, а потом они ворвутся в ворота, и всем нам капут придет. А вот что: нельзя ли тебе взлезть на ограду и оттуда уговаривать бунтовщиков. Попытайся!».

Омелько отправился исполнять поручение. Мы с напряженным вниманием следили за его движениями, видели, как, подставивши лестницу, он взобрался на ограду, но не могли расслышать, на каком языке он обращался к мятежникам. Мычал ли он, ржал ли, не знаем. Но слышали мы за оградой ужаснейший шум и увидели, как Омелько, соскочивши с ограды, шел к нам и махал руками, как делают тогда, когда хотят показать, что задуманное не удастся.

«Ничего, барин, не поделаем с разбойниками! – сказал он, пришедши к нам на голубятню. – Я их стал было усовещевать; я им говорил, что сам Бог сотворил их на то, чтоб служили человеку, а человек был бы их господином! Но они все заорали: “Какой такой Бог! Это у вас, у людей, какой-то есть Бог! Мы, скоты, никакого Бога не знаем! Вот мы вас, тиранов и злодеев, рогами забодаем!” – крикнули рогатые. “Копытами залягаем!” – произнесли лошади. “Зубами загрызем!” – закричали разом и те, и другие».

«Что ж нам теперь делать, Омелько? – спрашивал я в невыразимой тревоге».

«Одно средство осталось, – сказал Омелько. – Сказать им, что отпускаем на волю всех: и волов, и коров, и лошадей! Идите, мол, себе в поле, паситесь, как знаете, можете съесть все, посеянное на нивах. Вас-де не станем приневоливать ни к каким работам, ступайте!»

Так они, обрадовавшись, разойдутся по полям, а с овцами, свиньями и с птицей мы как-нибудь сладим.

Нам бы только вот этих рогатых да копытчатых спровадить: они только нам опасны, потому что сильны! А как пойдут в поле, так недолго натешатся: сами же меж собой передерутся, перегрызутся, а хоть и поля потолкут, так ведь не многие, уже большая часть хлеба убрана, остальное же хоть и пропадет, да зато мы все останемся целы и живы. Жалче всего только сена в стогах. Они его, разбойники, все истребят!

Сами же скоты не будут знать, что им с собой делать, и тогда можно будет найти способы, как их подобрать снова под власть нашу. Самый долгий срок их воле будет, если будут бродить в полях до заморозков, а уже когда в поле ничего расти не будет, тогда и сами к нам придут! А ведь до осени уж не так далеко!».

Я разрешил Омельку поступить так, как он замыслил. Он снова полез на ограду, и мы еще с бóльшим вниманием, чем прежде, следили за его движениями. Спустя несколько минут все осаждавшее двор полчище скотов стремглав бросилось с ревом и ржаньем в поле. Лошади и волы прыгали, видно было, что это делается от радости.

Омелько слез с ограды, пришел к нам и говорил:

«Избавились, слава Тебе, Господи! Удалось-таки спровадить лошадей и рогатый скот. Пустите всех собак в сад на свиней, а вся дворня пусть идет усмирять птицу, я же потом пойду усмирю коз и овец».

«Как это ты спровадил рогачей и копытников?», – спрашивал я у Омелька.

«А вот как, – объяснял Омелько. – “Чего вам нужно, – спросил я их, – скажите прямо. Может быть, мы вам все сделаем, чего вы захотите”. – “Воли! Воли!”, – закричали разом и рогатые и копытчатые. А я им сказал: “Ну что ж? Идите на волю! Ступайте в поле, потолките все хлеба, что остались еще на корню. Мы вас уже не станем употреблять ни на какие работы. Вольные будете себе!”. Они, как это от меня услышали, так тотчас с радости затопали, забрыкали, крикнули: “Мы вольные! Мы вольные! Мы себе воли добыли! Гулять на воле! Наша взяла! Воля, воля!”. И побежали».

«Молодец Омелько, – сказал я ему, – честь великая и хвала тебе! Ты нас всех от беды избавил».

Мы сошли с голубятни. Я приказал собрать всех собак, провести через дом в сад и присоединить к тем, которые туда были отряжены заранее расправляться со свиньями. До сих пор дело их не могло идти вполне успешно, так как число высланных в сад собак было невелико до прибытия к ним на помощь тех, которые оставались во дворе. Когда собаки проведены были в сад, я вошел в дом и стал у окна, уставив в открытое окно заряженную винтовку. Я нацелился на кабана, который в цветнике трудился над кустом сирени, стараясь выдернуть его с корнем из земли. Пуля пробила хищника насквозь.

Свиньи, испуганные выстрелом, повалившим дерзновенного их воителя, напираемые отовсюду собаками, покинули цветник и побежали к тем своим товарищам, которые в конце сада расправлялись с огородными овощами. Собаки не давали им ни прохода, ни отдыха: одни вцеплялись свиньям в ноги, другие забегали вперед и хватали свиней за уши, и тащили под жалобные звуки свиного стенания. Вслед за собаками побежало двое слуг с ружьями, дали два выстрела, ранили двух свиней и тем придали собакам ярости и задора.

Вскоре сад был очищен от свиней, собаки гнались за ними по дороге, по которой побежали свиньи, поднявшие такую тучу пыли, как и тогда, когда в воинственном свином задоре бежали по той же дороге на приступ к саду.

Мы отправились на птичий двор. Там царствовал беспорядок в полном разгаре. Все летало, подлетывало, скакало, подскакивало, прыгало, металось, бегало и на всякие голоса выкрикивало: и гоготало, и шипело, и свистало, и охало, и кудахтало, и кукарекало. Меньшой мой сын выстрелил из пистолета. Птичье общество сперва как будто еще сильнее заволновалось от этого выстрела, но тотчас же, оторопев, утишилось на мгновение. Омелько воспользовался таким мгновением и крикнул:

«Зачем без толку орете? Скажите нам, чего хотите? Что вам нужно? Мы для вас все сделаем».

«Воли! Воли!», – закричала птица своими различными языками.

«Воли! Воли! – произнес Омелько, видимо, передразнивая птицу. – Ну, хорошо. Мы вам дадим волю. Гуси и утки! Вон ваша дикая вольная братия, как высоко летает! Летите и вы к ним. Мы вам позволяем. Мы вас не держим! У вас есть крылья: летите!».

«Да как нам лететь, коли сил на то нет! – прогоготали гуси. – Наши предки были такие же вольные, как вон и те, что теперь там высоко летают. А вы, тираны, взяли их в неволю, и от них пошли наши деды и родители, и мы все родились уже в неволе, и через эту самую неволю мы все не умеем уже летать, как летают те, что вольными остались».

«Не наша в том вина, – сказал Омелько. – Рассудите сами вашим гусиным и утиным умом. Разве мы вас в неволю с воли забирали? Разве мы с вами что-нибудь такое сделали, что вы летать высоко не можете? Вы у нас из яиц вылупились и с первых дней ваших до сего часа летать не умели, да и ваши отцы и деды, что у нас жили, тоже не летали так, как эти вольные дикие летают. Ваша порода стала в подчинении у человека уже давно, так давно, что не только вы с вашей гусиной памятью, да и мы с нашей человечьей не можем сказать, как давно! Тех, что ваших предков взяли когда-то в неволю, нет давно на свете. Мы же, что теперь живем на свете, чем тут виноваты, что вы летать высоко не умеете? Мы вас отпускаем на волю! Летите! А коли не умеете, так нас в том не вините».

Гуси отвечали:

«Мы не в силах лететь и остаемся у вас. Только вы нас не режьте. Нам жить хочется».

Вслед за гусями в таком же смысле прокахкали и утки. Омелько на это сказал:

«Вам жить хочется, – говорите вы. – Но ведь вам, я думаю, и есть хочется. Как же вы хотите, чтобы мы вас кормили, а от вас за то не получали себе никакой пользы. Нет, нет. Этак нельзя. Летите себе, коли не хочется, чтобы вас резали. Летите себе на волю. Не держим вас насильно. А коли хотите у нас оставаться и корм от нас получать, так и нам что-нибудь доставляйте. Мы вас кормим, за то вас и режем. И от вас хотим кормиться, за то, что вам даем корм. Что за беда, если когда-нибудь повар вашего брата-гуся на жаркое зарежет!»

Не всех же вас разом порежет! Хуже было бы, когда бы вы пошли на волю, да на вас напал бы лютый зверь или злая птица. Всех бы вас разом истребили. А у нас когда – не когда случится, что повар двух – трех каких-нибудь гусей или уток зарежет. Зато вы все поживете у нас в добре и холе. Сами собой вы никогда на воле не проживете, как у нас. Попробуйте, полетите, поживите на воле!».

«Куда нам лететь, когда сил нет!», – повторили гуси. То же произнесли утки своим кахканьем.

«Так живите смирно и не бунтуйте!», – сказал внушительно Омелько и обратился к курам с такой речью: «А вы, куры-дуры! Тоже захотели воли! Летите и вы, скорей летите да поднимайтесь повыше, погуляйте по поднебесью, узнаете, как там поживется без нас, на полной воле. Да вы, дуры, сажня на два от земли не в силах подлететь: вас и хорьки, и кошки, и ласточки, и орлы заедят, и коршуны цыплят ваших расхватывают, и сороки, и вороны яиц вам высидеть не дадут! Дуры, вы, дуры набитые! Уж вы-то, паче всех других птиц на свете, без нашего брата-человека жить не можете. Смиритесь же, глупые, и покоритесь; такая, видно, наша с вами судьба, что нам надобно вас стеречь и кормить, а за то вас резать и яйца ваши брать».

Куры закудахтали самыми позорными звуками. Петухи весело закукарекали, а Омелько объяснил нам, что это они признают справедливость наших наставлений и обещают вперед совершенную покорность.

Вся птица, казалось, успокоилась и осталась в довольстве, только индейки, по своему обычаю, охали, жалуясь на свою горемычную, ничем неправимую долю.

Омелько отправился к овцам и козам. Те овцы, которые успели перебраться через овраг, стояли, все еще сбившись в кучку, и не двигались далее, поглядывая глупо на свою братию, попадавшую в овраг. Бедные барахтались в глубине оврага и не знали, как из него выкарабкаться по его крутым стенкам; хотя и была возможность выйти оттуда, проходя по прямой длинной рытвине, но у овец не хватало настолько смекалки. Козлы, стоявшие наперед, как только увидели идущего против них Омелька, затопали ногами и, выставя перед ним свое козлиное достоинство, поднимали кверху свои бородатые головы и покручивали рогами, как будто хотели тем произнести: «Не подходи! Заколем!».

Но Омелько, нашедши длинную хворостину, хватил одного – другого по бокам и отогнал прочь, потом позвал пастухов и велел им вытягивать и выгонять из глубины оврага попадавших туда овец и всех их гнать в овчарню.

«Смотрите у меня! – кричал он вслед овцам. – Вздумаете бунтовать, будет вам беда! Велим зачинщиков на сало порезать! Вишь, дуры! Туда же и они: захотели воли! Да вас, глупые, тотчас бы всех волки поели, если бы мы, люди, отпустили вас от себя на волю! Благодарите нас за то, что мы такие милостивные, прощаем вас за вашу глупость!».

Овцы заблеяли голосом благодарности, какой требовал от них Омелько. Стадо рогатого скота и конский табун, получивши через Омелька разрешение на полную свободу, сначала, побежавши в поле, предавались там неистовому восторгу, скакали, прыгали, бегали, мычали, фыркали, ржали и, в знак взаимного удовольствия, становились задними ногами на дыбы и обнимались передними.

Оканчивался уже август. Поля были сжаты и скошены. Хлеба были увезены и сложены в скирды. Оставалось немного десятин неснятых хлебов таких пород, которые позже всех убираются. Скоты напали на одну неснятую полосу гречихи и потоптали так, что не осталось ни одного целого стебелька. Отправились они далее искать себе еще какой-нибудь не убранной нивы, наткнулись еще на одну и там произвели то же. Но тут рушилось согласие между рогачами и копытниками, – согласие, недавно установившееся по поводу их взаимного домогательства свободы. Не знаю, собственно, за что у них возникло несогласие, но только рогачи стали бодать копытников, а копытники – лягать рогачей: и те, и другие разошлись в разные стороны. После того и в стаде и тех и других произошло внутреннее раздвоение.

Поводом к тому, вероятно, был спор самцов за самок, подобно тому, как и в нашем человеческом обществе спор за обладание прекрасным полом часто бывает источником нарушения согласия и дружбы и ведет к печальным событиям.

И рогатое стадо, и конский табун разбились на отдельные группы, которые, оторвавшись от целой громады, уходили подальше от прежних товарищей. Омелько превосходно изучил скотские нравы, заранее рассчитал на это свойство, когда отпускал скотов на волю: он потом стал следить за отпущенными. Он встретил бродившие отдельно толпы волов и лошадей и силой своего красноречия убедил тех и других воротиться в село.

Омелько прельстил их обещаниями дать им много сена, а лошадям еще и овса, другие, оторвавшись от громады, забрели на чужие поля, попортили чужие хлеба, стянули сенца из стогов, стоявших на поле, и сами попались в неволю.

Омелько, узнавши о такой их судьбе, выкупал их у чужих хозяев, заплативши последним за убытки, нанесенные скотами, а выкупленных погнал в свое село.

Наконец, как предвидел Омелько, самые задорные и упрямые скоты бродили по полям до глубокой осени, когда уже на корню нигде не оставалось ничего и стал выпадать снег. В предшествовавшую осень, как вам, я думаю, известно, это произошло ранее, чем бывает. Скоты, видя, что уже им в полях не достает пропитания, отрезвились от обольщений суетною надеждой вольности и добровольно стали возвращаться в свои загоны. Тогда пришли с покорными головами и главные возмутители: бугай, взволновавший рогачей, и рыжий жеребец, поднявший к бунту копытников.

И того, и другого постигла жестокая кара: бугай, по приговору, составленному Омельком и подтвержденному¹ мною, был подвергнут смертной казни чрез убиение дубинами, а жеребец – потере производительных способностей и запряжке в хомут для возки тяжестей. Прочие, по справедливому и нелицеприятному дознанию, произведенному Омельком, понесли наказание, соразмерно степени их виновности.

Так окончился скотской бунт у нас, явление необыкновенное, своеобразное и, сколько нам известно, нигде и никогда неслыханное. С наступлением зимнего времени все успокоилось, но что дальше будет – покажет весна. Нельзя поручиться, чтоб в следующее лето или когда-нибудь в последующие годы не повторились виденные нами чудеса, хотя благоразумный и бдительный Омелько принимает самые деятельные меры, чтоб они более у нас не повторялись.

¹ Затвержденому.

ТРИ НАЦІОНАЛЬНІ ТИПИ НАРОДНІ

* * *

Поняття «тип» посідало чільне місце ще у філософських системах античних мислителів Платона й Аристотеля, які вживали цей термін для того, щоби представити предмет чи об'єкт як цілість, себто подати його загальний образ¹. Однак до наукового обігу термін «тип» увійшов набагато пізніше, завдяки ідеям натуралістичного еволюціонізму XIX ст., привнесеним до соціогуманітаристики «першим» або класичним позитивізмом.

Навіть більше, у позитивістських дослідницьких стратегіях дефініції «тип», як одному з базових елементів сконструйованої минувшини, відводилася специфічна роль посередньої ланки між законом та емпіричним / фактографічним узагальненням². Звісно, за позитивістськими уявленнями типологічний метод не давав того рівня загальності й генералізації, який нібито досягався з формалізацією чи «відкриттям» закону суспільного або історичного розвитку. Проте типологія у жодному разі не була зорієнтована на осягнення чогось одиничного чи виявлення індивідуальних прикмет.

Натомість уживання цього методу пов'язувалося з упорядкуванням уявлень, яке дозволяло означити загальні / особливі / одиничні риси чи зв'язки між різноманітними об'єктами, явищами та процесами. Зазвичай типологія в позитивістському інструментарії заповнювала ті неприступні або вірогідні фрагменти / лакуни суспільного калейдоскопа, котрі вважалися очевидними за канонами еволюційної поступовості, хоч і не спиралися вповні на задокументовані свідчення.

¹ *Забулионте А.-К.И.* Типологический метод в философии культуры и культурологии // Формирование дисциплинарного пространства культурологии: Мат. науч.-метод. конф. 16 января 2001 г., С.-Петербург. – Сер.: «Symposium». – СПб., 2001. – С. 34.

² *Лаппо-Данилевский А.С.* Методология истории: Пособие к лекциям, читаным студентам С.-Петербургского университета в 1909/10 учебном году. – СПб., 1910. – [Вып. 1,] ч. 1: Теория исторического знания. – С. 155.

Водночас у другій половині XIX ст. типологічний метод доволі несподівано став засобом у подоланні методологічних крайнощів позитивізму. Зокрема типологію використовували для того, щоб перебороти / компенсувати вади кількісного та факторного підходів, які поступово виявилися у працях гуманітаріїв-позитивістів. Мабуть, усе ж таки далася взнаки давня інтелектуальна традиція, звернена до відтворення загального образу чи сутнісних ознак об'єкта, явища, процесу.

Вочевидь, усвідомлення інструментального потенціалу типології на теренах соціогуманітаристики відбувалося поступово, передусім завдяки різноманітним інтелектуальним мутаціям, себто за рахунок сполучення різних стильових компонентів. Такі поєднання торували шлях до включення / проникнення інтуїтивних складових до аналітичних структур мислення.

Це істотно розширило методологічний діапазон поняття «тип» як дослідницького інструменту. Відтоді типологічний метод застосовували вже не тільки для розрізнення певних об'єктів, предметів, явищ, процесів, себто як певної міри стосовно наявності / співвідношення якісних і кількісних параметрів або прикмет, а й для означення того чи іншого стану суспільства – культурного, соціального, духовного, економічного тощо.

У широкому сенсі типологія стала своєрідним інструментом-маркером, який фіксував і представляв взаємодію, співжиття, змагання колективного та індивідуального на культурно-історичних теренах. Таке методологічне перетворення «типу» означало кінець домінування еволюційної конечності в репрезентації історичного руху, принаймні в її крайній подобі.

Отож на рубежі XIX–XX ст. типологічний метод виявився привабливим інструментом для багатьох учених-гуманітаріїв – психологів, антропологів, етнологів, соціологів, істориків, які прагнули досягнути феномен культури взагалі чи людини як соціокультурної й етнокультурної істоти зокрема. Та багатоманітне вживання типологічного методу продукувало неабияке розмаїття смислів, за яким переховувалися як чималі інструментальні можливості, так і солідні небезпеки. «Всі спроби типологічної характеристики – це схеми, образи, символи, переклади на нашу людську мову речей, яких може ніяк не можна висловити», – наголошував Б. Крупницький¹. Причому ці смисли залежали не тільки від засадничих принципів типології з обсягу певної дослідницької стратегії, а й від способу мислення вченого, його спрямованості на той чи інший сегмент минуштини, фактографічної та логічної аргументації, себто від специфічних контекстів використання цього інструмента.

Упродовж другої половини XIX ст. типологія та класифікація досить широко й успішно застосовувалися у вивченні численних археологічних пам'яток

¹ Крупницький Б. 9. З української типології: І. Дещо до характеристики українського національного духа // Крупницький Б. Основні проблеми історії України / На правах рукопису. – Мюнхен, 1955. – С. 185.

і ввійшли до дослідницьких практик багатьох істориків. Приміром, В. Антонович ознайомився з типологічним методом завдяки різноманітним науковим зацікавленням як лікаря-природника, археолога-систематика, історика й антрополога¹.

Недаремно натуралістичні та природничі мотиви його текстів 1880–1890-х рр. доволі часто продукували антропологічні смисли. За влучним висловом О. Лаппа-Данилевського, «в особі Антоновича, *антрополог сполучався з археологом та етнограф з істориком*»². Зазвичай у цьому контексті згадують про студію В. Антоновича у французького антрополога П. Топінара під час перебування в Парижі впродовж липня – серпня 1880 р.³

Зазначимо, що попри показове декларування своєї прихильності стосовно позитивізму, В. Антонович доволі скептично розглядав низку методів, практикованих його адептами чи прихильниками. Скажімо, історик негативно ставився до евристичного потенціалу порівняльно-історичного методу, а особливо до висновків й узагальнень, зроблених завдяки застосуванню цього дослідницького інструменту. Не випадково В. Антоновичу приписують саркастичне означення порівняння як «плавання по безбережному морю»⁴.

Мабуть, типологічний інструментарій приваблював В. Антоновича ще й тому, що дозволяв виразно окреслити сцієнтистський рефрен у його дослідницьких практиках, завдяки врахуванню природничих та антропологічних чинників. У такому сенсі варто сприймати й наукові практики цього вченого з обсягу етнічної / народної / національної типології.

На думку В. Антоновича, «етнографічний» чи «народний тип» є витвором «антропологічних законів природи»⁵. «*Національні риси*, – відзначав він, – *тримаються на антропологічних прикметах* цього народу; переродити ознаки

¹ Харченко В. Етнічна антропология в науковой концепції В.Б. Антоновича // Третья академия памяти профессора Володимира Антоновича (11–12 грудня 1995 р., м. Київ): Доповіді та матеріали. – К., 1996. – [Ч. 2]. – С. 443, 447.

² Лаппо-Данилевский А.С. В.Б. Антонович: 1834–1908: Некролог (Читан в заседании Историко-филологического отделения 12 марта 1908 года академиком Лаппо-Данилевским) // Известия Императорской АН: Сер. 6. – СПб., 1908. – Т. 2, № 6. – С. 467.

³ Антонович В. Щоденні нотатки закордонної подорожі 1880 р. // Антонович В. Твори: Повне видання. – К., 1932. – Т. 1. – С. 295–296.

⁴ Гермайзе О. Ювілей української науки: Сорок років діяльності акад. М.С. Грушевського // Життя й революція. – 1926. – № 10. – С. 94–95; Міяковський В. Звільнення Драгоманова з Київського університету // Україна. – 1926. – № 2/3. – С. 96; Мицюк О. Українські хлопомани. – Чернівці, 1933. – С. 64.

⁵ Антонович В. Польсько-українські відносини XVII ст. в сучасній польській призмі (З нагоди повісти Г. Сенкевича «Огнем і мечем»). – Л., 1904. – С. 13.

раси штучно неможливо, так само, як один тип тварини чи рослини обернути в інший»¹.

Ці міркування В. Антоновича спиралися на французьке інтелектуальне підґрунтя, зокрема на уявлення пізньопросвітницьких раціоналістів кінця XVIII ст., які значною мірою поділяв історик. За цими візіями, держава поставала лише як тимчасовий продукт суспільного договору / контракту, котрий відображав зацікавлення різних сторін, себто станів, етнонаціональних спільнот тощо.

За словами В. Антоновича, «про те, що визначає слово “національність”, є дві діаметрально протилежні теорії. Перша теорія найбільш прищепляється у людей, що живуть у централістичній державі, теорія французько-російська, після якої народність це те, що складає державу. Це *державно-національна* теорія. Друга теорія, якої держаться переважно німецькі, англійські, італійські вчені, – так звана *етнографічна* (курсив редактора видання. – О.Я.). Вона обстоює за тим, що всяка група людей, яка складає один тип, творить націю. Таким робом, по цій теорії національність виробляється самою природою, а не державою»².

У лекційних курсах В. Антонович неодноразово наголошував на природничій, точніше антропологічній підоснові національного / народного / етнографічного типу. «*Національність не залежить ні від волі, ні від історичної долі, а є типом фізичним та моральним, переробити який не в силах воля людини, – це суперечило б законам природи. Але внаслідок логічної помилки, багато держав захоплювалося цієї мрією*», – стверджував історик³.

Зазначимо, що автор відносив до найважливіших природничих чинників та передумов, які відіграють вагому роль у формації «етнографічного типу», його расове походження, точніше антропологічні прикмети. Тому він дотримувався думки, що «крім географічних та кліматичних умов на виникнення типів малоруського й великоруського впливала ще й інша природна умова, важливість якої в антропології заперечити неможливо – це расова помість; обидва типи не можуть виступати представниками чистої слов'янської раси (чистоту слов'янської крові ми можемо визнати на підставі нині відомих даних хіба що за білорусами). До складу малоруського типу ввійшла вельми значна помість тюркська (печеніги, половці, кримські татари і особливо чорні клобуки, які колись заселяли майже третину всього простору нинішнього Південно-руського краю та

¹ *Его же*. История Юго-Западной Руси: Лекции проф. Киевского императорского университета В.Б. Антоновича / Издал студент историко-филологического факультета Г. Линник (Киев, 1879 года, мая 1-го дня) // IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 8093. – Арк. 297зв.

² *Його ж*. Про козацькі часи на Україні / Післям. М.Ф. Слабошпицького; прим. М. Кордуби; ком. О.Д. Василюк, І.Б. Гирича. – К., 1991. – С. 208.

³ *Его же*. История Литовской Руси: Лекции профессора Университета Св. Владимира В.Б. Антоновича 1881–1882. – К., 1882. – С. 286.

розчинилися у слов'янській масі його населення), тим часом як до складу великоруського племені ввійшли численні обрусілі фінські племена»¹.

Таким чином, типологічна конструкція В. Антоновича спиралася не тільки на окреслення історичного, точніше культурно-історичного, буття народів / націй, а й низку інших рушіїв, себто чинників. Отож авторська типологія – доволі складна та різноманітна, позаяк вибудована на основі багатоманітного поєднання факторів. Не випадково історик обстоював думку, що прикмети «народного» або «національного типу» постали в розрізі комбінації чотирьох чинників / складових: 1) антропологічних; 2) філологічних; 3) психологічних; 4) культурно-історичних².

Ця конфігурація різноманітних чинників (природничих, антропологічних, соціальних, культурних, етичних та ін.) значною мірою була вислідом позитивістської «теорії факторів», себто факторного аналізу минувшини. Навіть більше, це сполучення творило доволі специфічну типологію в дослідницькому інструментарії вченого, позаяк тяжіло до відмінних мисленневих компонентів.

На думку В. Антоновича, майбутній розвій антропології надасть більш-менш точні підстави для окреслення народних / національних / етнографічних типів. Ці уявлення українського інтелектуала другої половини ХІХ ст. корелювалися з тодішніми расово-антропологічними теоріями. Останні були вельми популярними на європейському, зокрема французькому, культурному полі³. Згадаємо, приміром, відомі візії Ж.А. де Гобіно та Ж.В. де Лапужа.

Заразом В. Антонович намагався конструювати «етнографічний тип» не тільки на підставі антропологічного матеріалу, а й аналізуючи «вдачу» самого народу / нації, себто прагнув виявити та окреслити його етнопсихологічні риси. Він наголошував: «Ще більш важливою прикметою особливостей етнографічного типу являє та група психологічних явищ, яку звичайно називають народним характером; мова є не більш аніж зовнішня прикмета духовного життя народу, але головна духовна відмінність однієї групи населення від іншої лежить, звичайно, в психологічному складі відчуттів, понять і переконань та ідей, котрі склалися; від внутрішнього укладу залежить і вибір тих сфер, на які, переважно, скеровується діяльність народу, і спосіб устрою особистого та родинного життя, і взагалі взаємних відносин між окремими особистостями, і спрямовані ус-тремління до розвитку, і симпатії й антипатії, збурені у різних груп однорідними зовнішніми явищами»⁴.

¹ Його ж. Погляди українофілів // Антонович В. Твори. – Т. 1. – С. 240–241.

² Там само. – С. 240.

³ Про розмах антропологічних й етнологічних студій в Європі наприкінці ХІХ ст. свідчить спеціалізований бібліографічний покажчик. Див.: Ripley W. A Selected Bibliography of the Anthropology and Ethnology of Europe. – New York, 1899. – 160 р.

⁴ Антонович В. Погляди українофілів. – С. 243.

Така конструкція народного / національного типу була зіперта як на фізичні ознаки, утворені самою природою, так і на психологічні та моральні риси, нав'язані культурним й історичним розвитком. Відзначимо, що цей дуалізм у конструюванні «етнографічного» чи «народного» типу помітно суперечив традиційному алгоритму типологічного методу. Тим більше, що типологія зазвичай зорієнтована на виявлення провідного рівня чи сутнісної складової об'єкта, предмета, явища, процесу, спільноти, що визначає евристичну цінність створеної моделі.

Проте евристичний потенціал типології В. Антоновича суттєво розширювався саме завдяки дуалістичності його конструкції. Але ця двоїстість «етнографічного типу» несла у собі й певні загрози, позаяк могла розмити установчі концепти автора, особливо за умов жорсткої формалізації матеріалу.

Урешті, апеляція В. Антоновича до «народної характерології» в багатьох рисах нагадувала аргументацію та міркування М. Костомарова, зокрема романтичні пасажі останнього у відомій студії «Две русские народности», наприклад знану опозицію: особиста воля малоруса – загальна воля великоруса¹. Та, незважаючи на риси очевидної схожості візій В. Антоновича та М. Костомарова з обсягу етнопсихології, типологія першого виявляла й авторську оригінальність. Передусім із цією дефініцією пов'язане перетворення знаменитої костомаровської формули «дві руські народності» в тезу В. Антоновича про «три національні типи».

Сучасники В. Антоновича сприймали його розвідку «Три національні типи народні» доволі складно. З одного боку, український національний рух кінця XIX ст. дедалі більше політизувався, а отже конструкція «трьох типів» В. Антоновича видавалася привабливою багатьом громадсько-культурним діячам. Скажімо, С. Шелухин у мемуарних ремінісценціях згадував характеристику «трьох народних типів»: «Антонович дав характеристику українського, московського і польського типу по прикметах соматичних (тілесних. – О.Я.) та інервації. Між іншим на ґрунті інервації проф. Антонович пояснив нам, чому москалі в історії проявили себе монархістами й централістами, а Українці народпрями, республіканцями, децентралістами. Він доводив, що і в будучім вони підуть сим шляхом. У москалів і республіканство вийде монархічне та централістичне. Єднання політичне між москалями та українцями протиприродне і без насильства над українцями неможливе. Тому балачки про одну державу, в тім числі й про федерацію, зайві, як про річ протиприродну, тому шкідливу. У москалів і українці о стільки різні психології, різні етики, різні взаємовідносини

¹ Костомаров М. Дві руські народності / Переклав О. Кониський; з переднім словом Д. Дорошенка. – Київ; Лейпциг, [1923]. – С. 77–78, 94–95.

і різні поняття та світогляди, що політично їм треба жити окремими державними організаціями»¹.

З іншого боку, типологія В. Антоновича спричинила критичні, а то й зовсім негативні закиди ряду інтелектуалів, які орієнтувалися на соціалістичні чи космополітичні мірила, приміром М. Драгоманова. Останній дотримувався думки, що *«наука ж про свою національність стане на міцний ґрунт, коли всесвітній порівнявчий метод встерегатиме дослідувачів від скорих і поверховних висновків, які робили старі націоналісти, навіть такі, як автор праці “Две русские народности”, й котрих запізнені приміри можна було бачити недавно в “Правді”, в очерку “Три національних типи народних”, котрого не можна без скандалу виголосити, напр[иклад], ні на одному науковому конгресі, ні навіть напечатати ні на одній звітній науковому світові мові, напр[иклад], і на російській, на котрій появились же і навіть на свій час з виблиском “Две русские народности”»².*

Пізніші дослідники й інтерпретатори текстів та наукових практик В. Антоновича сприймали його типологію неоднозначно, хоч і визнавали слушність низки авторських спостережень, тлумачень Зокрема Б. Крупницький уважав, що у «старих» типологіях М. Костомарова та В. Антоновича споглядаємо «чимало вдало схоплених національних рис»³.

Типологічна конструкція В. Антоновича обстоювала, точніше висувала й обґрунтовувала, тезу про різні суспільні ідеї чи ідеали східнослов'янських народів / націй: авторитарний, абсолютний – у великорусів; громадської рівноправності, етичної правди – у русинів-українців; аристократичності – у поляків. Недаремно О. Гермайзе характеризував цю візію як «теорію провідних ідей», яка «творить народний колектив»⁴.

Зрештою, типологічний метод, запозичений В. Антоновичем з обсягу дослідницьких стратегій позитивізму, застосовувався як інструмент для виокремлення архетипічних рис українського народу / нації, представлених у вигляді його ідеї / ідеалу. За своїм походженням авторські означення тяжіли до традиційних взірців романтичного історієписання, проте продукували пізньопросвітницький сенс – рівноправність та особисту волю.

Таким чином, етнічна типологія використовувалася як організуючий інструмент, що впорядковує й гармонізує складну ієрархію цінностей і компонентів у світосприйнятті В. Антоновича, котре творило стильове сполучення

¹ Шелухин С. Українство 80-их років XIX ст. і мої зносини з Ів. Франком // ЛНВ (Л.). – 1926. – Кн. 7/8. – С. 272–273.

² Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Вибране / Упор. Р.С. Міщук; прим. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. – К., 1991. – С. 494.

³ Крупницький Б. Україна між Заходом і Сходом // Українська літературна газета (Мюнхен). – 1957. – № 11: (листоп.). – С. 2.

⁴ Гермайзе О. В.Б. Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – № 5. – С. 21.

пізньопросвітницького раціоналізму, пізнього романтизму та «першого» позитивізму, близького до версій О. Конта і Г. Спенсера.

Композиція розвідки В. Антоновича «Три національні типи народів» доволі проста, хоч і дещо хаотична, зокрема відображає мотиви показного сцієнтизму позитивістського зразка. Не випадково стаття розпочинається з установчих тез на тему етнічної антропології, до яких поступово долучаються етнологічні, етнографічні, географічні, побутові, культурно-історичні спостереження.

Відзначимо, що розгортання культурних, суспільно-політичних та інших чинників на історичній авансцені автор доволі часто представляв й оцінював за посередництва універсальних понять. Щоправда, останні здебільшого побутують у його лекційних викладах і публіцистичних працях. Така манера почасти зумовлювалася пізньопросвітницькими й позитивістськими шарами мислення В. Антоновича, які нав'язували досить високий рівень загальності та виразне ціннісне забарвлення.

У подібному дусі витримано й архітектоніку цієї статті, котра очевидно постала як витяг із лекцій В. Антоновича з антропології та етнографії, що їх він читав приватно для вузького кола, переважно української молоді, упродовж 1880 – початку 1890-х рр.¹ Почасти про це свідчить не зовсім викінчене завершення розвідки, котра уривається на міркуваннях щодо етичних настанов у формуванні народного / національного типу.

На думку К. Мельник-Антонович, «одну виїмку з того циклу української антропології та етнографії О.Я. Кониський, що теж належав до гурту слухачів, надумав надрукувати в “Правді”, як вельми ґрунтовний аргумент щодо українсько-польських та українсько-московських відносин на галицькому ґрунті... На жаль, всі тексти, що з України надсилались до “Правди”, спочатку переходили в Києві редакцію Кониського, а він вважав за свій редакторський обов'язок виправляти мову кожному авторові. Антонович говорив, звичайно, мовою правобережню, потроху з домішкою виразів з латинського кореня. Кониський, з роду чернігівець, великий пурист мови лівобережної та разом з тим і галицької, пильнував перед усім чистоти виразу, не скрізь точно передаючи думку автора в усіх її відтінках; тому помічається часто непотрібне “многословие” і навіть неясність. Коли візьмемо до уваги, що другу таку редакцію знов переводили у Львові, надаючи українській мові галицького кольориту, то стає зрозумілий той важкуватий стиль, подекуди трудно зрозумілі вирази, часом неначе щось опущене в тексті, і цілком затемнено думку автора...»². Про лекційне походжен-

¹ Ульяновський В. Коментарі: Три національні типи народів // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Вступ. ст. та ком. В. Ульяновського; бібліографія О. Тодійчук. – К., 1995. – С. 754.

² Мельник-Антонович К.М. До видання I тому творів В. Антоновича // Антонович В. Твори. – Т. 1. – С. XXXVII.

ня тексту цієї розвідки В. Антоновича згадував і С. Шелухин, який відзначав, що саме він підготував конспект викладів і передав текст О. Кониському¹.

Виклад В. Антоновича розгортається навколо представлення ролі тих чи інших чинників у формуванні певного народного / національного типу. Причому автор наголошує, що «за для кращого досліду будемо триматися методу порівняння», хоч «порівняльну площину» насправді підміняє накинута типологічна вісь, навколо котрої розгортається зіставлення дії різних чинників і тих прикмет, які постали на історичній авансцені.

Передусім В. Антонович зосереджується на антропологічних прикметах, хоч і вказує на різницю в історичних, культурних, географічних обставинах «трьох споріднених націй». Загалом авторська типологія значною мірою зорієнтована на виявлення відмінних прикмет, аніж схожих, однакових і спільних рис. Ця настанова – засаднича та наскрізна в типологічному інструментарії історика.

Розглядаючи антропологічні прикмети українців-русинів, великорусів, поляків В. Антонович уживає навіть формальний відсотковий розподіл статистичних відомостей про людність із певним кольором очей, волосся й т.п., які прагне пов'язати з окресленням певного національного / народного типу. Такий спосіб аргументації та викладу демонстративно тяжіє до позитивістських взірців мислення.

Подібні розумування споглядаємо й в автобіографічній записці В. Антоновича, коли мемуарист сполучає аналіз життєвого сценарію особистості з загальними контекстами соціальних та антропологічних чинників («інгредієнтів»), які тією чи іншою мірою визначали його реалізацію: «Таким робом *моральна діяльність всякого чоловіка складається з 3 інгредієнтів*: 1) атавізму, себто дідизни отриманої від предків (в найкращому разі не більше 75%); 2) виховання, себто формулювання принципів минулого часу (5–10%) і 3) власної ініціативи (в найкращому разі до 15%)»².

Цей пасаж В. Антоновича почасти нагадує генеалогічні й соціальні екскурси в автобіографії одного із засновників позитивізму – Г. Спенсера, який приділяв надзвичайну увагу виявленню комбінацій певних факторів, що спрямували його інтелектуальні зацікавлення.

Зрештою антропологічні прикмети народного / національного типу В. Антонович представляє як статистичні, принаймні більш-менш сталі чинники, котрі сперті на природну підоснову. Натомість психологічні прикмети автор сприймає як більш рухливі, динамічні складові, які склалися в культурно-історичному процесі. Навіть більше, останні генералізуються в низці етнопсихологічних означень, котрі апріорно нав'язують контраверсійні смисли: україн-

¹ Шелухин С. Українство 80-их років XIX ст. і мої зносини з Ів. Франком. – С. 273.

² Автобіографічні записки Володимира Антоновича // ЛНВ (Львів; Київ). – 1908. – Кн. 7. – С. 3–4.

ський тип – меланхолійний, польський – сангвінічний, великоросійський – флегматичний.

Із цієї перспективи авторський виклад уповні логічно перетікає на ґрунт рефлексій, спостережень і замальовок із різних сфер народного / національного буття – особистого, родинного, громадського, культурного, релігійного, суспільного тощо. Тож побутові звички, родинні та громадські традиції, культурні особливості здебільшого ілюструють базову тричленну типологічну модель, висунуту й формалізовану автором.

Таким чином, типологічна конструкція В. Антоновича була зорієнтована на врівноваження різноманітних факторів, які у його візії визначали рух світу історії. Проте найважливішим видається те, що історик прагнув поширити типологічну процедуру на метафізичну сферу, тобто аналітичним шляхом досягнути й упорядкувати царину ідеального – «народного духу» та «національної вдачі».

Ця «інтервенція» до площини «народної психології» неминуче вела до впровадження ірраціональних елементів до аналітичних конструкцій, себто впритул наближала автора до потенційних інтелектуальних мутацій. Але активний період наукової творчості В. Антоновича на межі ХІХ–ХХ ст. уже невпинно наближався до фіналу...

* * *

Статтю В. Антоновича відтворено за виданням 1932 р.¹, зі збереженням правопису та долученням приміток історіографічного спрямування. Єдину примітку, подану до тексту В. Антоновича за виданням 1932 р., позначено астериском (*). Окремі друкарські огріхи та механічні помилки здебільшого виправлено без застережень. Розрядка окремих слів і словосполучень подається за публікацією 1932 р.

* * *

Здіймаємо річ про українсько-руську, польську і великоруську національність, властиво про те, чим вони одна від одної відрізняються.

З'ясуємо спершу: що таке національність. За національність треба вважати суму таких прикмет, якими одна група людности відрізняється від цілого ряду інших груп. Прикмети бувають двох

¹ Уперше опубліковано: *Низенко [Антонович В.Б.]*. Три національні типи народні // *Правда (Л.)*. – 1888. – Рочн. 14, вип. 3. – С. 157–169. Передруки: Те саме // *Антонович В.* Твори. – К., 1932. – Т. 1. – С. 196–210; Те саме // *Антонович В.Б.* Моя сповідь... – К., 1995. – С. 90–101; Те саме // *Множинська Р.В.* Українські мислителі ХІХ–ХХ ст.: Хрестоматія. – К., 2015. – С. 89–97. Див. також е-републікацію: Те саме // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/anton/ant03.htm>

родів: одні прирочені людям, спадкові, що залежать від складу раси, від впливу природи місцевої; їх можна знайти стежкою антропологічною, дослідом з анатомії та фізіології чоловіка. Другі прикмети здобуваються вихованням і залежать від вишини розвитку культури та від минулого життя народу, себто від його історії. Сума таких прикмет виявляє нам етнографічну індивідуальність, окрему національність. Сливе, що в усіх сучасних розправах про національність, як на найголовніші прикмети окремености, що можуть дати право на самостійний розвиток, указують на мову, на побут, на характер національний і інше. Нема що й казати, що, наприклад, мова є вельми значною прикметою національності; а проте не можна її вважати за найголовнішу: не вона перша річ, щоб розпізнати національність.

І давніше були, і тепер єсть нації з такою безталанною історією, що власну мову стратили і переняли чужу, а проте національність свою задержали та все почувають себе і вважають за нарід, цілком окремий від інших. От, наприклад, хоч би Ірляндці: у їх тільки де-не-де задержалася ще власна мова, а взагалі не тільки за урядову, але й за родинну мову вживають вони мову англійську. Не вважаючи на це, Ірляндці і на склад мислі, і на характер і на темперамент зовсім окремі від Англійців. Або знов Янки¹ (в Америці); вони теж вживають англійську мову, але ні самі вони, ні хто інший не скаже, що то англійці. Те ж саме треба мовити і про інші прикмети національні: звичаї, життя родинне і громадське і інше все таке, що сталося добутком з глибших первісних корінних особливостей та одмін однієї групи людности від другої, себто про те, з чого складається річ антропології. Антропологія твердо свідчить нам, що унітарні теорії, теорії з'єднання, котрі проводять і крайні праві, і крайні ліві не встоюють перед критикою. Кажуть, що найкориснішим і найкращим для новішого розвитку людей буде той стан, коли втратяться або цілком знищаться і викоріняться усі осібности і прикмети національні, себто, щоб усіх людей приподобити до одного типу. Не будемо торкатись питання, чи корисніша була б асиміляція, чи ні, а вдамося до антропології; там побачимо, що таке приподоблювання усіх людей до одного якогось типу річ цілком неможлива, просто абсурд. Безбоязно і корисно можна дбати лишень про поліпшення індивідуума, себто розвивати те, що в йому вже мається доброго, найкращого і відкидати вихованням та культурою те, що уважаємо за лихе, невідповідне духу поступовому.

Нація – це група людей рідних і близьких між собою натурою, хистом, вдачею, дотепом, вдатністю, темпераментом. В оцій близькості і ріднині треба спостерігати дві речі: – о д н у – ті осібности та відміни, якими сама природа наділила людей, з якими чоловік починає життя своє, як з прироченим, з своїм власним; д р у г у – се ті осібности, що з'явились і виростили на ґрунті

¹ Від англ. *Yankee* – прізвисько солдатів-північан, яке наприкінці XIX ст. поширилося на всіх американців, уродженців США.

перших не самі по собі, а вироблено їх історією нації, її культурою і історичним вихованням. Вони більш чи менш бувають оригінальні і залежать від того: чи щасливо, чи безталанно переходила історія нації.

Розглянемо найперше одміни та ознаки, якими сама природа наділила людей. Задля кращого досліду будемо триматися методу порівняння.

Вишукуючи і показуючи прикмети українсько-руської національності, нам доводиться розбирати матеріал доволі убогий і занедбаний. Матеріал антропологічний єсть невеликий; дві – три книжки (праця Коперницького¹ в «Киевских Университетских известиях»², та в виданнях Краківської Академії Наук кілька статей того ж автора³, та Меєра⁴ «Антропологічне порівняння галицьких Русинів та Поляків»⁵). Про Русинів українських маємо тільки працю доктора Емме⁶ в виданні Полтавського земства: «Наблюдения в Кобелякском уезде»; як додамо ще книжечку доктора Дебельта в Дерпті⁷, то і все.

¹ Коперницький Ісидор Станіславович (1825–1891) – польський лікар, прозектор-анатом та антрополог, випускник медичного факультету Університету св. Володимира (1849), професор антропології краківського Ягеллонського університету. Докладніше див.: Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира / Сост. и изд. под ред. проф. В.С. Иконникова. – К., 1884. – С. 277–279; В.А. [Антонович В.Б.] Исидор Станиславович Коперницкий (некролог) // КС. – 1891. – № 12. – С. 462–465.

² Научные сообщения, читанные в собрании естествоиспытателей, бывшем в Киеве с 11-го по 18-е июня 1861 г.: *Коперницкий И.* Предварительные сведения о краниологических исследованиях над строением славянских черепов // Университетские известия. – К., 1861. – № 1: (сент.). – С. 81–103.

³ *Kopernicki I., Majer J.* Charakterystyka fizyczna ludności galicyjskiej, na podstawie spostrzeżeń dokonanych za staraniem Komisji antropologicznej Akademii umiejętności w Krakowie. – Kraków, 1876. – 185, 2 s.; *Kopernicki I.* Uwagi tymczasowe o starożytnych kosciach i czaszkach z Podola galicyjskiego // Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. – Kraków, 1879. – Т. 3. – С. 124–141; *Idem.* Czaszki z powiatu Ostrogskiego na Wołyniu // Ibid. – S. 114–123.

⁴ Меєр Юзеф (Маєр; Majer; 1808–1899) – польський лікар та антрополог, професор і ректор краківського Ягеллонського університету.

⁵ *Majer J.* Charakterystyka fizyczna Rusinów Naddnieprzańskich podana przez p. Czubińskiego, porównana z Charakterystyką Rusinów galicyjskich // Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. – Т. 3, dział 2. – С. 28–35; *Idem.* Roczny przyrost ciała u Polaków Galicyjskich jako przyczynek do ich Charakterystyki fizycznej // Ibid. – S. 3–27.

⁶ Емме Володимир Єгорович (1848–1887) – земський лікар й антрополог. Див. *Эмме В.* Антропология и медицина (К вопросу о санитарных исследованиях расы): Доклад Первому губернскому съезду земских врачей Полтавской губернии 19 сентября 1882 г. земского врача В. Эмме. – Полтава, 1882. – 126 с.

⁷ Дібольд Володимир Густавович (1859–?) – доктор і повітовий лікар у м. Хотин (Бессарабська губернія). У 1886 р. захистив докторську дисертацію у Дерптському університеті. Див.: *Diebold W.* Ein Beitrag zur Anthropologie der Klein-

Отже, хоч який ні є убогий матеріал, а проте антропологічні прикмети так важні, що покористуємося з того, що маємо.

Коли в звичайній розмові вживаємо ми слово *нарид*, так розуміємо зовнішні прикмети його: мову, віру, звичаї і т.ін. Отже ці прикмети завжди залежать від прикмет, чи причин глибших, внутрішніх.

Перед нами три споріднені нації, що історія поселила їх одну попліч одної, а інде і одну між одною: вони одна на одну мали вплив, що відбився на кожній з них більше чи менше: ведемо річ про Русинів, Великоросів, або Москалів, і Поляків. Всі вони слов'яни; але ж від впливу і примусу всяких обставин – географічних, історичних і інших, вони так поріжнилились між собою, що тепер мають більше ріжного, свого власного, аніж схожого, однакового, спільного. Запевнимось в цьому, рівняючи їх.

Русини опинилися в обставинах доволі оригінальних: з двох сусідів ні один, а найпаче той, що на півночі, не хоче признати їх за окремого індивідуума етнографічного; в Австрії Поляки кажуть, хоч тепер вже не всі, що Русини ніщо більш, як ріжновидність Поляків; в Росії Москалі правлять, що Русини тільки вітка Великоросів. Тим-то нам зручніше буде збирати прикмети нашої українсько-руської або просто руської національності, рівняючи їх до прикмет наших сусід – братів.

Почнемо з прикмет анатомічних: твердою засною тіла людського єсть *кісткі*: найголовніша частина їх зветься *черепо*. Коли поглянемо на череп Русина зверху, так формою своєю він походить на яйце, повернене носком *наперед*; у Поляків череп значно довший за українського, а в Москалів, навпаки, формою він наближається ближче до круглого. Коперницький подає такі цифрові дані: череп Москаля має заввишки 75 ½ мм, череп Русина 76 мм, череп Поляка 77 ½ мм. Завширшки руський череп має як і польський 80 мм, а череп Москаля 78 мм, себто на два міліметри вужче за українського й польського. Щодо вишини, так український і великоруський черепи трохи не рівні, а польський на 1 ½ мм вище за українського, а великоруський на 2 мм нижче за польського. Бачимо, що ріжниця тут не вельми велика, а проте, як звернемо увагу на те, що отсі три нації рідні між собою, діти однієї сім'ї, або раси слов'янської, так отся невелика ріжниця покажеться тоді геть характерною. Таку ж саму ріжницю добудемо і тоді, коли черепи порівняємо системою графічною. Робиться це так: череп покривають з чотирьох боків посудиною, зробленою з мутного скла; тоді ріжниця виступає в тих контурах, які покажуться на шклі, коли обвести їх олівцем: дивлячись зверху побачимо, що череп Русина удає форму яйця, поставленого носком наперед; череп Москаля, далеко менший спереду, удає з себе овал; наостанку

russen. – Dorpat, 1886. – 45 s. Див. також: В.А. [Антонович В.Б.] Рец. на кн.: Дибольд [Владимир]. К антропологии Малороссов. – Дерпт, 1886 г. // КС. – 1888. – № 6. – С. 52–55.

череп польський удає овал більш довгий. Окрім того останні два черепи мають ще і такі особливості: у першого потилиця стоїть дуже перпендикулярно, а в останнього біля стрілковидного рубця, що іде посеред голови, де тім'я, трохи підвищується, маючи гребінь.

Склад лица ще характерніший і більш цікавий. Наука, щоб поміряти лице, чи твар, бере три діаметри: перший так званий *п о д о в ж н и й* діаметр, що іде вдовж тварі, починаючись з долинки поміж брів зразу над переніссям, аж до краю підборіддя; другий – *в п о п е р е к т в а р і* – діаметр *в е р х н і й* поперечний від *processus zygomaticus*¹ і третій діаметр – низовий *п о п е р е ч н и й* від внутрішнього краю мускула овального «*musculus mastoideus*»².

В черепі польському продовжній діаметр сливе що на 1 ½ рази довше за діаметр і в поперечних, а поперечні рівні між собою, через що форма тварі вузька, овальна, профіль видається.

Другі дві народності мають тут дещо похожего: продовжний діаметр однаковий в обох з діаметром верхнім поперечним. У Русина поперечний низовий діаметр трохи не вдвоє менший ніж верхній, через що і лице Русина має форму трикутника; у Москалів через те, що всі три діаметри однакові, вид тварі – чотирикутник.

Коли порівняємо довжину ніг з довжиною всього тулуба, то матимемо вельми цікавий добуток: у Поляків ноги довші ніж тулуб, у Москалів коротші за нього; а в Русинів рівні з тулубом. Ріжниця є і в околишніх (зверхніх) покровах тіла: як візьмемо типічну шкіру, то в Поляка вона буде окрашена найменше і тоньша, через що дає ясні та живі рум'янці, шкіра Русина видається найбільшою пігментацією, через що і тип Русина чорнявий, тільки без рум'янця; у Москаля шкіра пухка нееластична з помірною пігментацією: типічний колір її бурий і в суб'єктів молодих, повнокровних – просвічується не там тільки, де найбільш зібрано кров'яних посудин, а грає рум'янець на все лице. У малокровних же заміняє кров – лімфа, окраска зникає, являється блідість.

Гладшання чоловіка залежить від підкожної клітчатки: тут збираються жирові частки. Не в тих самих місцях тіла з'являється гладшання в усіх трьох типів: у Поляків найчастіше і найбільше гладким буває черево; у Москалів – потилиця; а в Українців – бюст, себто та частина підкожної клітчатки, яка лежить поверх грудяної клітки.

Щодо коліру очей та волосся, то для Москалів ми не маємо цифрових дат; над своєю антропологією вони не турбуються ще досі. Про Русинів та Поляків є дати в краківських виданнях, а про Українців, властиво про Кобеляцький повіт, маємо працю доктора Емме. Коли ми колір очей поділимо на три групи: на сірих, голубих та карих, то побачимо, що буде:

¹ Виличний відросток (лат.).

² Соскоподібний м'яз (лат.).

	сірих:	голубих:	карих:
Поляків	50%	25%	25%
Русинів	20%	40%	40%

Так само і з волоссям

	білявих:	русявих:	чорнявих:
Поляків	45%	36 ½ %	18 ½ %
Русинів	32%	34%	34%

З того, що бачив доктор Емме в Кобеляцькому повіті, знати, що там Українців білявих 11 ½ %, русявих 66%, чорнявих 32 ½ %. Отже виходить, що Поляків найбільш білявих, а Русинів найбільш русявих та чорнявих. Шкода, що про Москалів нема таких дат, але здається мені, що переважного, типічного коліру між ними нема: по губерніях, наприклад, Рязанській або Тамбовській переважає пігментація чорна, а далі – на північ вона світліше і вже по Московській губернії, або ще більше по Олонецькій, волосся коліром своїм нагадує жменю вичесаного льону.

Геть більшої ваги та частина етнології, що працює, аби вияснити функціонування системи нервової якого-будь народу, себто працює над інервацією¹ народньою. Від міри чулоти, від того, як нарід переймається враженнями околиць, залежить характер народу, його суспільність і стан політичний, наостанку вдатність його до розвитку. Обмежившись спочатку речами найзагальнішими, спостерігаємо, що нервова система Москалів не величужна, а через те і реакція до вражень околиць не велика і безсила. Це тип флегматика малочулого до вражень околиць. Навпаки у Поляків: чулість у них дуже велика і рефлекс починається безпосереднє, зараз за роздраженням; – се чистий тип сангвініка. Русини теж дуже чулі до вражень; але реакція у них прокидається після довгого перегаду за роздраженням; Русин – тип мелянхоліка. Отже ж і ріжниць в інервації, в особистім, в громадськім, в суспільнім життю цих трьох народів залежать від ріжниць, зараз наведених нами. Найвиразніше характер народній показується в звичаях. Звичай – це те, як чоловік живе, як він поводить з людьми, як відноситься до них, як він орієнтується в усяких обставинах життя.

На малій чулоти Москаля засновані його прямота і грубіянство: він не вважає на те, щоб там когось не зачепити, не образити; він, міряючи усе на власну мірку, гадає, що і всі інші люди, так само як і він, повинні бути необразливими. А щоб образити кого-небудь, Москалеві треба більше враження на-

¹ Зв'язок органів із центральною нервовою системою; тут у метафоричному сенсі – збудження.

дати; оце і єсть жерело непоштивости і грубіянських відносин Москаля. В суспільності польській через велику нервову чутливість виробляється характер відносин такий: кожен Поляк без жодного лихого заміру силкується вдавати з себе найкращого, і тим самим вказує на те, чого в інших людях бракує: кожен Поляк силкується показатись ліпшим, ніж він є справді і звернути на себе найбільшу увагу у всіх. Оце силкування малюватися, оця пиха цілком залежить від потреби нерви свої задовольнити враженням безпосереднім. Русин не вміє зразу відповісти на роздраження; він відповідатиме на нього за день, за тиждень, або що за те ж увесь той час почуватиме враження. Тим-то в характері Русина з'являється сумирність, гумор і нещирість. Гумор виробляє у нього поривання спинити і відіпхнути від себе яку-будь прикрість; тим-то чоловік пильнує в прикрості знайти що-будь смішне, глумливе і тим чином хоч трохи зменшити недобре враження. Навіть у люб'язностях та в лайках з'являється народній характер.

Москалі виплекали собі вдачу великої практичності. Той час, що дві другі народності віддають на люб'язності та на щиросердні розмови, Москалеві лишається вільним. Він мало вважає на контрагента свого, або взагалі на того, з ким веде справу, а пильнує лишень про інтереси власні. І тут причина – мала нервова чутливість: уся люб'язність у Москаля далі хвалення сили, практичності, авторитету не йде; бо тільки щось дуже здорове робить на його відповідний вплив, а на мале, не гучне, нерви його не обзиваються.

Поляк в люб'язностях іноді доходить до утрировки – «*padam do nóg*»¹, «*całuję rączki*»² – стали звичайним привітанням у Поляків. Русин мало коли промовляє люб'язності, та й то найбільше до власної родини, та до людей близьких і то все помірно. На люб'язностях Русина відбивається ліризм.

Щодо лайок, то тут абсолютна перевага за Москалем. Лайка його вельми плодюча, грубіянська і занадто цинічна. Поляк, коли і лається, так не забуває повеличатися: лайка у його кучерява, театральна, не натуральна. Русини лаючись часом теж не цураються цинізму, але звичайно переважною лайкою буває лайка мітольогічна: чорт, трясця, яропуд³, та бажання чогось-будь лихого.

Щодо відносин родинних, так і тут спостерігаємо різницю. В родині Москаля найперше помічаємо, що і всякому кидається в вічі, велику численність родини і абсолютну безконтрольну власть голови (большака), яко ініціатора в сім'ї. Ініціатива його все одно, що закон для останніх членів родини, через що всі інші члени родини доволі таки обезличуються, найпаче жіноцтво. Здається, через свою малу чутливість нервову жіноцтво легко піддається, переносить утиски і не помічає браку власної самостійності. В родині польській, де і чоловік і жінка бажать пишатися та величатися, з самого початку прокида-

¹ Стелюся до ніг (пол.).

² Цілую ручки (пол.).

³ Чорт.

ється люта усобиця. Річ звичайна – що хтось, або чоловік, або жінка бере гору, запевнивши другого своєю перевагою, а через неї і правом на верховодство. Від дітей вимагають, щоб вони були абсолютно слухняними і часто жінки одна перед одною пишаються та хваляться своїми дітьми. В родині Русина вражає нас невелика численність її: при великій нервовій чутості і вражливості життя щоденне надає багато матеріялу до суперечок, клопоту і сварок. Русин пильнує стояти далше від гріха, а через те, як тільки трапляються перші сприяючі обставини, сім'я Русина ділиться і розходиться. Звичайна річ, що батько, міркуючи одружити сина, вже заздалегідь збирається йому на хату. У відносинах батьків до дітей бачимо багацько всяких комбінацій, відповідних характеру народньому: батько і мати іноді все добре бачать і відають, але вдають з себе, буцім вони нічого не тямлять і не помічають. Дівчата й хлопці, наприклад, беруть крадькома у матерок і несуть на вечорниці або на досвітки всяку всячину, а батько й мати немов би то нічого не помічають.

Коли звернемо увагу на особисті відносини дружби і ворогування, так помітимо, що у Москалів найчастіше дружба ламається через обставини практичних інтересів; а ворогування доходить до лютості необмежованої: «Скрутить в бараний рог». Дружба у Поляків більше стала і твердіша; а вже коли приятелі зробляться антагоністами, ворогування їх тягнеться дуже довгий час, але лютим не буває і зводиться воно на раз-у-разний¹ глум та напосідання на свого супротивника усякими дрібницями. Русини не скоро і трудно братаються і ніколи дружба їх не заходить до зайвої інтимності. Ворогування їх не буває лютим, зате тягнеться довгий час без устанку.

Б'ються люди отсих трьох типів теж кожен по-своєму: Москаль поперед усього пильнує своєму противникові якомога більше заподіяти болю фізичного – «заехать в ухо», «размозжить». Бійка у них буває лютою, нелюдською. Основою бійки у Поляків зручність: увесь інтерес в тому, щоб супротивника ударити, а самому випорснути. Бійка ведеться у них з відпочинком. Русин стереже не стільки того, щоб супротивникові наробити болю фізичного, скільки того, щоб зменшити його: супротивники, схопивши один одного «за груди», доволі довго отак водяться і це вже вважається за велику образу: «Взяв мене за груди».

Щодо асоціацій, то вони є, як в Українців, так і у Великоросів. Вся ріжниця тільки в значенню товаришів. Українська асоціація (чумацтво, рибальство, чабанство) видається своєю малочисленністю і рівноправністю товаришів². В тих же асоціаціях, де треба голови або отамана (чумацтво), товариші вибирають його і слухаються остільки, оскільки йому звірилися. За більшу знає-

¹ Безперервний, постійний.

² Докладніше див.: Антонович В.Б. Гидрография Южной Руси // ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 8091. – Арк. 33 зв.

мість¹ в ділі, обметаність² його і привід – нагородою буває шана й повага і ніколи не більший пайок з заробітку.

У Поляків асоціації зовсім не водиться – не в характері народу.

Великоруський «большак»³ єднається сам за всіх і сам порядкує, скільки куди треба робітників. Од роботи сам ухиляється, зіставляючи собі тільки право указчика, право проводиря й доглядчика за роботами. За комісію, за привід і догляд йому відділяється найбільший пайок з заробітку.

Ще ясніше об'являється характер народу в тих політичних ідеалах, які він при відповідних обставинах намагається реалізувати, виконати.

Великоруси охочі слухати тільки авторитету і слухати абсолютно, безперечно. Вони проти авторитету не тільки не мають нічого незгідного, суперечного, а навпаки, ще знаходять таку підлеглисть дуже потрібною, пожиточною і корисною.

Русини мають інший ідеал – це правда, правдивість, громадська рівноправність. Такий ідеал вбачається в стародавньому вічі⁴, в козацькій раді⁵, в Запоріжжі⁶, де члени мали повну волю і рівноправність – всі були однакові й рівні⁷.

Поляки об'явилися прихильниками ідеї аристократизму: вироблена ними суспільність була аристократичною.

Звернемо увагу на відносини до віри.

У Русина віра живе чуттям інтимним. Він мало звертає уваги на обрядовість. Релігійне чуття його видається великим теплом і щирістю. До сього ще характерним з'являється поважання віри другого: не чіпай мого і я не займу твого. В польській релігії трудно впізнати, що з'явилось впливом з народнього характеру, а що придбане, як готове, від католицької церкви. Як там не було, а можна сказати, що Поляки видавались релігійною нетерпимістю. Вони справдовуються не аналізом та мислуванням, а здаючись на готові, давно вже вироблені афоризми, у їх гноблення всього, з ним незгідного. Поляк думає, що його віра абсолютно правдива. У Великорусів головне місце займає

¹ Знайомість.

² Досвідченість.

³ Господар, управитель.

⁴ Антонович В.Б. История Руси до монголов: Лекции проф. В.Б. Антоновича [літографія, примірник В. Ляскоронського] // ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 8104. – Арк. 76.

⁵ Его же. Конспекты лекций по истории козачества [1870–1871 pp.] // Там само. – Спр. 7905. – Арк. 23.

⁶ Его же. Содержание Актов о козаках 1500–1648 год // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе. – К., 1863. – Ч. 3, т. 1: Акты о козаках (1500–1648 г.). – С. LXXV.

⁷ Его же. История Юго-Западной Руси... – Арк. 255.

обрядовість; вони щиро стоять за всякий, навіть дрібний обряд, букву (роскольничі спірки про те, чи казати «Господи, помилуй», чи «О Господи, помилуй», про сугубе і трегубе алилуя, чи «рожденна не сотворенна», чи «рождена а не сотворенна») і інше. Дякуючи великому поважанню авторитету, Великорус видається великою нетерпимістю в вірі, як і Поляк. Ріжниця в тім, що Великорус не терпить іншої віри через те, що ця інша віра не надається йому і не вважає на готовий уже авторитет Великоруса.

В штуці¹ у кожного народу є свої особності і виявляються вони у всяких сферах штуки різно.

Оглядаючи а р х і т е к т у р у, чи б у д і в н и ц т в о, порівняймо ті пам'ятники, які маємо. Своєї власної архітектури в жодного з цих трьох народів нема: всі архітектурні форми перейняті, а згодом перероблені відповідно народньому характерові. Найменше об'явилися в архітектурі Поляки. В польській церковній архітектурі два типи: 1) готичний та 2) пізніший на лад renaissance, псевдокласичний (езуїтське рококо). Обидва ці архітектурні типи цілком перейняті і не відрізняються нічим від типів германських і інших західно-європейських. Засновою українсько-руської та великоруської архітектури стала візантійська архітектура за часів занепаду. Однак обидва народи таки доволі переробили її на свій лад. На великоруську церковну архітектуру в XVI та XVII вв. зробила свій вплив буддійська архітектура. Найвидатніша признака – се баня, що мов цибуля ширшає од заснови. Додатки архітектурні – фронтон прикрашується бочками. Ще особний архітектурний тип шатро, що був у великій моді за Олександра II. Тип сей нагадує юрту, шатро – восьми-ребра піраміда, стовпи (колони) – глечиками.

Українсько-руська церковна архітектура виробилась теж із середньовізантійського типу, тільки додали своїх власних особностей. Візантійська церква має фундамент хрестом і 5 бань; згодом на Україні почали будувати і з трьома банями. Фігура української бані відрізняється від візантійської тим, що ся має форму півкулі, а в українсько-руській архітектурі сі півкулі складаються немов з трьох перерізаних сегментів півкуль, злучених між собою перпендикулярними стінами. Тип церковної дзвіниці трьохповерховий і що поверхом вище, то вікна меншають. Найвищий поверх має вікна малі, середній – доволі таки більші за найвищого, а найнижчий іноді стоїть на арках. Ще одна українська особність, що й тепер залишилась по деяких старовинних церквах, – це пристроєні кругом церкви галерії, напр[иклад], як в Межигірській церкві, що поставив Кальнишевський*.

Переходячи до ж и в о п и с і, зупинимось на живописі ц е р к о в н і й і с в і т с ь к і й. Я не казатиму про Поляків, бо в їх живопись нічим не відрізняється від західно-європейської. Іконопись зайшла до нас з Візантії.

¹ Тут: у мистецтві.

* Опасання.

У візантійській живописі форми були заведені і притверджені канонічними правилами і через це для самостійного витвору було мало волі. Для Велико-русів це прийшлося якраз до смаку, бо було відповідним народньому характерові, поводитися за авторитетами й здаватися на них; у Русинів же помічаються спроби реалізму. Як ортодоксія забороняла варіяції, то, звичайно, що до святого, намальованого по схемі, підходять за благословенням миряне і отут-то український маляр давав широку волю своїй фантазії. Особливий простір для вигадливості маляра був ще при малюванні страшного суду: драконова паща, куди спроваджуються грішники; біля неї малюється комічний, а не грізний чорт; тут же нерідко знаходила місце й власна сатира, а іноді підписувались й імення грішників, напр[иклад], малювався ткач Іван з основою, що її вкрав. Є й такі образи, де архангелів Михайла й Гавриїла намальовано в запорожському убранню, або грішників у пекло спроваджують Запоріжці і самі ж таки стережуть двері в рай. Так в українсько-руській церковній живописі, хоч обмежованій і здавленій канонічними формами, все-таки іноді пробивається прямування до реалізму.

Світська живопись національна великоруська має сюжети не свої, а перейняті у Західній Європі, наприклад, «миші ховають кота», або «котятка граються з раками». Що ж до роботи, то нечепурна робота – це вже їх власне. Українська народня живопись має сюжети свої власні. Найчастіше можна побачити картини з таким сюжетом: зброєний «Мамай» – козак верхи на коні; дід Джур і баба Кваша – двоє стареньких і веселих, мов би молоді; козак Мамай під дубом сидить, біля його стоїть кінь, на дубі висить шабля, рушниця, зброя вся, а збоку на дубі намальовано запорожський герб. Козак сидить, п'є горілку. Під картиною вірші.

Між російськими малярами дуже багацько Українців-Русинів і це дуже відбивається на характері живописі. Українсько-руські живописці кохаються найбільше в пейзажах або сценах, заснованих на ліричних мотивах, тоді як у Великорусів панує жанр, а в Поляків – живопись історична.

В більшості до штуки належить і о р н а м е н т и к а. Як ми звернемо увагу на орнаментуку і порівняємо її в цих трьох племен, то примітимо тут велику різницю в підбіранню красок, їх кількості й мотивах орнаментики. Поляки кохаються в палких колірах, та ще щоб самих кольорів було мало, а краски багацько. Зразком національного смаку Поляків може стати краківське народне убрання, де єднаються синє з червоним; в убранні помічається особлива й велика хіть до металічних бляшок; черес¹ з металевими каблучками, закаблуки² вицяцьковані мосяжними³ бляшками і цвяшками – все намагається на ефект. У Великорусів так само великий смак до палких кольорів,

¹ Пояс.

² Підбори.

³ Латунними.

тільки до цього помічається ще велика хіть до пестроти, щоб аж ряботило та горіло 7–8 кольорів. Зразок цього можна побачити де завгодно, на виліплених або вирізаних прикрасах будівель як, напр[иклад], на церкві св. Василя Блаженного, що в Москві: на неї без того, щоб не зарізало в очах, і глянути не можна. Українсько-руська орнаментика має невелику кількість прикрас і все з помірністю, кількість кольористого на фоні невелика. В українсько-руській орнаментиці два ґрунтовні типи: 1) геометричне перехрещування простих та ламаних ліній – це можна часто зустрінути, а кривих – дуже рідко. 2) Форми рослини, тільки не всієї, а фрагменти її (ламанці): лист, квітка, гілочка. У великоруській орнаментиці беруть гору звірячі форми: голівки, лапки, а перенято це мабуть від Фінів. Як же прикрашають що-небудь рослиною, то вже цілою; вазон з деревом, ціла церква, трійка коней з саньми і людьми, тут же з боку й хата.

Про польську орнаментику знаємо небагацько. Вже ж не можна минути й т а н ц і в.

Кожен танець вийшов з якогось воєнного або релігійного чи любовного, чи іншого якогось мотиву.

Польський народній танець – мазурка – має воєнний мотив, кавалерійська атака; краков'як – партизанська війна; польонез представляє релігійну церемонію. Великоруські народні танці – «бичок» та «Комариньской». Справді це не танці, а всякі викрутаси, зовсім вільні і які завгодно («нраву моему не препятствуй»). Українсько-руські танці: козак, коломийка, метелиця, горлиця – трохи не всі любовного виходу.

Наука й література у всіх трьох народностві відрізняється й змістом і заходами. Великоруси найбільше об'явилися прихильниками до натуральних і технічних наук – це спеціальність Великорусів. Поляки в науці до недавнього часу вживали метод доктринерський, скрізь велике пристрастя до абстрактної філософії та історії, яка й займає три четвертини всієї польської науки й літератури. У Русинів велика хіть і пристрастя до наук гуманітарних – право, історія культури, література, політична економія й інші.

Наостанку кілька слів про метод і заходи в науці й публіцистиці.

Поляки найбільш хітні до милування афоризмами. В більшості польських літератів можна помітити ряд покладів зовсім мало зв'язаних і з'єднаних між собою, зате таких, що не терплять суперечок. Характер Великоруса найбільш рельєфно видається й малюється в його заходах публіцистичних. У великоруських публіцистів водяться дві манери: 1) манера авторитету, видатним представником якої був Катков¹: він становить ряд покладів і, не зробивши

¹ Катков Михайло Никифорович (1818–1887) – російський політичний і громадський діяч, поміркований ліберал, після польського повстання 1863–1864 рр. – консерватор-монархіст, ідеолог контрреформ.

ще ні жодного виводу, наперед уже лає всіх, хто з ним не згодиться, 2) друга маніра з'являється в простованню зруйнувати всі логічні методи мислування – це великоруський нігілізм. Перші змагаються за заскорузлі поклади і підтверджують лайкою, а останні, знизивши всякі мотиви мислування, все плюндрують та руйнують, нічого не даючи на місце поруйнованого і, як і перші, кінчають лайкою.

Українець має велику прихильність до аналізу й скептицизму. «Се діло треба розжувати». Обережність до всяких теорій та покладів а рїорї національна українсько-руська осібність, осібність Українця-Русина.

Народній характер складається з якостей природжених і вжитих культурою. Звісна річ, що в характері кожного народу єсть якості як бажані, так і не бажані, як позитивні, так і негативні. Ніяка культура не в силі знищити природжених якостей, але ж мета всякої культури повинна бути в тім, що культура матиме вплив на характер народу, що дасть спроможність розвинути бажаним, позитивним якостям і одведе відповідне місце для якостей небажаних, негативних. З тих психічних якостей Русина, які здаються авторів ідеальними, позитивного характеру – це е т и ч н и й к р и т е р і й. Етика – річ вселюдська, тільки етика у різних народів складається неоднаково, ріжно. В заснові етики в усіх народів покладено невиводне шукання того, як то по правді, як – не по правді, що таке правда, а що – кривда. Українець-Русин вважає за етичне все те, що с п р а в е д л и в о. У Великоруса виступний етичний пункт – с и л а; він поперед усього звертає увагу на те, чи ф а к т д у ж и й, чи не дужий. У Поляків виступний пункт – п р и є м н і с т ь, л ю б і с т ь: коли який-небудь факт приємний – він повинен бути, а прикрій – не повинен. Етика в суспільнім життю – це одна з найголовніших заснов людського життя, поводження і на останку добробуту.

Михайло Драгоманов

НАУКОВИЙ МЕТОД В ЕТНОГРАФІЇ
(Етнографія Славянщини.

Написав О. Стодольський. Передрук з
«Школьной Часописи». У Львові. 1887. 68 ст.)

* * *

Позитивістські претензії щодо науковості історії привнесли до практик ученого-гуманітарія сцієнтизм у вигляді суцільної орієнтації на точне, перевірене й апробоване знання. Саме сцієнтизм, опертий на природничо-натуралістичні засади, виявився тим орієнтиром і наріжним каменем, який тривалий час зберігав стильову природу як «першого», так і модернізованого – «критичного» позитивізму, незважаючи на численні мутації, різноманітні включення тощо. Метафорично кажучи, сцієнтизм став тією «великою парасолькою», під якою тривалий час переховувалися досить різні вчені, котрі вибірково поділяли / сприймали / засвоювали вимоги та фахові стандарти позитивізму.

В інструментарії історика сцієнтизм побутував як ідея об'єктивної чи «документальної» візії минувшини, котра ґрунтувалася на міцній і довершеній фактографічній основі. Відтак у дослідницьких практиках чільне місце відводилося опрацюванню й систематизації розлогої джерельної бази, здобутої з «перших рук», тобто віднайденої у процесі архівної евристики.

В ідеалі кожна авторська теза чи міркування мало спиратися на відповідне джерело. На відміну від інтелектуала-романтика, який повністю занурювався у неповторний колорит місця та часу, прагнув інтуїтивним способом проникнути до інформативного потенціалу джерел, дослідник-позитивіст займав щодо них показне й безстороннє становище спостерігача, котрий фіксує, аналізу та подає всі наявні свідчення.

Загалом позитивізм вимагав від історика не тільки достовірного і стилістично довершеного, а й аналітичного, пояснювального, прогностичного, почасти одноманітного та однорідного представлення історії. Тож ідеали «блиску-

чого» романтичного хаосу заступили канони упорядкованості і каузальності, властиві добі космополітизму та Великого Буму, себто сцієнтизму як своєрідного культу історичного Факту.

Домінація сцієнтизму докорінно змінила історичне письмо в останні десятиліття XIX ст., передусім впровадила на наукову авансцену монографічний жанр. Позитивістські канони суттєво трансформували і рецензійний жанр, який відтоді був зорієнтований на інший мовний протокол й архітектоніку викладу, як-от: виразний поділ на дескриптивну й критично-аналітичну частини, натуралістично-органічні й механічні уподібнення, пильний розгляд наукового апарату, фактографічного рівня, логічності, послідовності, диференційованості, а у певному сенсі – унормованості викладу.

Провідний рефрен історичного письма зміщувався від опису одиничних й унікальних прикмет, які були властиві адептам романтичного історієписання, до пошуку загальних та універсальних смислів, котрі прагнули віднайти прибічники й адепти позитивізму. Певна річ, не варто забувати про компаративні практики й експерименти романтиків, які спричинили порівняльне студювання міфології, фольклору та літератури.

Проте такі порівняльні інтенції здебільшого були доповненням до «мовної програми» старого романтизму, щоби краще показати виключність тих або інших архетипічних рис народного / національного духу. Натомість позитивістське історієписання прагнуло віднайти однорідні чи подібні риси, пов'язати останні у відповідні каузальні ланцюги, врешті-решт піднести наукову думку до стадії «формулювання» законів суспільного розвитку. Отож позитивістський сцієнтизм нав'язав масштабну ревізію спадщини класичного романтизму, передусім змагання супроти тези про унікальний народний / національний дух, яка продукувала швидкі й апіорні висновки та узагальнення у царині історії.

Під знаком позитивізму розгорнулася дегероїзація славнозвісного романтичного культу «козацтва», одним із найвідоміших речників якої був П. Куліш. Остання не була позбавлена низки крайнощів і полярних хитань навколо його пошуків морально-етичного ідеалу. Та побутували й інші версії позитивістської ревізії романтичної думки, одну з яких послідовно репрезентував Михайло Драгоманов. Недаремно історичні та суспільно-політичні погляди цього наддніпрянського інтелектуала мали європейське культурне підсоння.

Із цієї перспективи європеїзм / космополітизм був культурною підосною політичної та історичної концептуалізації М. Драгоманова, позаяк відіграв роль як засадного мірила вартості, так і універсального масштабу для порівняння й аналогії. «Пробуток у Європі до решти переконав мене, що *власне європеїзм, – або космополітизм, котрий не відкидає частних національних варіацій загальних ідей і форм, – і є найкраща основа для українських автономних змагань, – і що*

тепер усяка наукова, як і політична діяльність мусить бути основана на інтернаціональному фундаменті», – стверджував він в автобіографічній оповіді¹.

Загалом М. Драгоманов гостро відчував і декларував свою прихильність до надбань європейської та світової культури, насамперед її інтелектуальних і політичних здобутків. Він не тільки намагався представити українську історію, а й прийдешність політичного українства в європейських координатах кінця ХІХ ст. «Правдиво науковий, широкий погляд на історію України мусив би показати нашій громаді й чужим, як фатальні національно-крайові задачі українські сповнялись і під чужими урядами і як поступ цивілізації на Україні, навіть і в чужій формі, вів до того, щоб виготовити ґрунт для свідомого українства. Через це вияснилось би краще й те, *наскільки Україна могла б цивілізуватись сама й послужити для всесвітньої цивілізації при повній самосвідомості й автономії, до котрих вона поривалась не раз і котрі вона тепер може досягнути на дорозі всесвітнього поступу», –* наголошував М. Драгоманов².

За спостереженням Д. Дорошенка, «Драгоманів раз-у-раз підкреслював необхідність увести українську історію в рамки історії загально-європейської, впровадити в досліді порівняльну методу»³. Саме на спробах українського мислителя включити національну минувшину до загальноєвропейських контекстів акцентує увагу німецька дослідниця А.В. Вендланд⁴.

Однак М. Драгоманов розглядав порівняльно-історичний метод не тільки у вузькому розумінні, тобто як специфічний дослідницький інструментарій, а й сприймав компаративістику у широкому сенсі, передусім у контексті вирізнення й окреслення свого інтелектуального становища щодо попередників та формулювання практично-політичних завдань. Звідси й походить його знамените гасло: **«космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці!»** (виділення М. Драгоманова. – О.Я.)⁵.

Звісно, компаративістика М. Драгоманова спиралася на позитивістську основу його історичного письма, зокрема ідею еволюційної пов'язаності більшо-

¹ Автобіографічна замітка М.П. Драгоманова // Михайло Петрович Драгоманов, 1841–1895: Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М. Павлик. – Л., 1896. – С. 362.

² Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Вибране / Упоряд. Р.С. Міщук; прим. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. – К., 1991. – С. 491.

³ Дорошенко Д. Драгоманів і українська історіографія // Драгоманівський збірник: Праці Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі / Під заг. ред. д-ра В. Сімовича. – Прага, 1930. – Т. 1. – С. 122.

⁴ Wendland A. V. Am Rande der Imperien: Mychajlo Drahomanov und die Anfänge einer europäischen Verflechtungsgeschichte der Ukraine // Imperienvergleich. Beispiele und Ansätze aus osteuropäischer Perspektive. Festschrift für Andreas Kappeler / Hrsg. von G. Hausmann, A. Rustemeyer. – Wiesbaden, 2009. – S. 227.

⁵ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – Коломия, 1894. – С. 68.

сті процесів. Але автор доволі скептично сприймав низку настанов фундаторів й адептів позитивізму, зокрема щодо т.зв. «всесильності» суспільного поступу, «відкриття» законів суспільного буття тощо.

Та запит позитивізму на пошук подібних, схожих, споріднених фактів, явищ процесів, запозичень М. Драгоманов розглядав як корисний і повчальний. «...Я вважав конечним через приклад *космополітичного порівняючого методу* хоть до одної частини культурного українського матеріалу противудіяти обмежено-націоналістичному настрою українофільських кружків, що розвився у них в зв'язку з загальною в Росії “самобытническою” реакцією», – зазначав історик в автобіографічних записках¹.

Недаремно теза про співвіднесення української та європейської історії пролягає наскрізним рефреном у текстах М. Драгоманов, зокрема у його епістолярії. «При цьому ми згадували *Костомарова працю і говорили про те, яка фальшива кривобока виходить уся структура історії України, а значить і вся політика українська* через те, що досі вільною наукою неосвічені відносини України до Московщини і стан її в Росії. На цих розмовах, при котрих ми мусили споминати праці наших цензурних учених, я висказав, що вважав би для себе найбільшим щастям, як би я міг написати по-європейськи історію цивілізації на Україні, і що *мою роботу над піснями і другими пам'ятниками нар[одної] словесності (я показував гостю матеріали мої для порівнянного витовчачення легенд, новел, і т.ін. нам прийшлося говорити й про провал однієї моєї роботи такого характеру в однім цензурнім виданні) я вважаю за вступ до цієї праці*», – підкреслював М. Драгоманов у листі до Старої Громади від 3–12 лютого 1887 р.²

На його думку, нав'язливе та некритичне обстоювання національної / народної своєрідності, попри результати новітніх європейських студій, лише шкодить як українській науці, так і визвольному руху. Саме М. Драгоманов наголошував, що «в тій області історії цивілізації порівняні досліді встигли вже відкрити таку глибоку та різнородну обопільність між найдальшими щодо місця й часу народами, про яку ані догадувалися тоді, коли панувала націоналістична філософія, яка вважала за самостійний продукт національного творива все, що знаходила в культурі й словесності даної місцевості»³.

Із цієї перспективи компаративні устремління М. Драгоманова були скеровані, передусім на виявлення метафізичності, обмеженості, штучності націоцентричних або т.зв. «самобутніх» пояснень та інтерпретацій у світлі

¹ *Його ж.* Доповнення до Автобіографічної замітки // Михайло Петрович Драгоманов, 1841–1895... – С. 392–393.

² Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1937. – Т. 1: Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). – С. 333.

³ *Драгоманов М.* Слов'янське оповідання про пожертвування власної дитини // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство / Зладив М. Павлик. – Л., 1906. – Т. 3. – С. 151.

тодішніх наукових і культурних новацій. Навіть більше, український інтелектуал неодноразово згадував про порівняльно-історичний напрямок у тодішній європейській етнографії¹ та «теорії нової *порівняної науки* про фольклорний матеріал»², які вщент руйнували романтично-народницькі уявлення.

У цьому інтелектуальному та культурному річищі й була написана рецензійна стаття М. Драгоманова «Науковий метод в етнографії», присвячена розлогу критичному огляду книги О. Стодольського (псевдонім О. Кониського). Автор цієї книги посідав досить специфічне становище поміж київських громадивців. На думку І. Гирича, О. Кониський був занадто самостійником у цьому середовищі³.

У певному розумінні критика М. Драгомановим наукових і науково-популярних практик О. Кониського, аргументація та загальна тональність рецензійної статті є показовими і взірцевими. Не випадково рецензент виявив найширшу ерудицію та знання наукової літератури з предмету викладу, щоби продемонструвати позірну обмеженість поглядів О. Кониського, зрештою шкідливість такої популяризації як для української науки, так і громадськості.

Відзначимо, що у рецензійному викладі М. Драгоманов неодноразово порушує більш широкі проблеми, аніж ті, котрі репрезентовані у книжці О. Кониського. Приміром, рецензент згадує, що «філософія» автора побутує у творах галицьких учених та їхніх тенденційних писаннях, демонструє наскільки нерозробленими є проблеми походження народів, зокрема росіян, закидає О. Кониському брак скептицизму та «наукового методу», вказує на його однобічне й не-об'єктивне сприйняття письменника І. Тургенєва і т.п. Ці та інші зауваги, коментарі та відступи й визначають жанрові і видові особливості публікації М. Драгоманова, котра набуває рис не традиційної рецензії, обмеженої головно предметом викладу, а рецензійної статті, котра продукує більш широкі контакції.

Цю своєрідність тексту М. Драгоманова помітив і прокоментував І. Франко. «Ваша рецензія на Стодольського прекрасна і для нас, Галичан, а навіть для панів при академії краківській під не одним зглядом – новина. Вийшла ж вона як на рецензію трохи задовга; я, мабуть, забув написати Вам, що в «Kwartalniku» («Kwartalnik historyczny». – О.Я.) рецензії найдовші – 8 сторінок 8°, а Ваша буде, може, й два рази стільки. Та на сей раз я надіюсь вихлопотати в редакції, щоб помістили її в відділі статей. Друге діло: прийшла вона запізно для тої книжки,

¹ *Його ж.* Матеріяли й уваги про українську народню словесність // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. – Л., 1899. – Т. 1. – С. 128.

² *Його ж.* Для починаючих фольклористів на Україні // Розвідки Михайла Драгоманова... – Т. 3. – С. 330.

³ *Гирич І.* Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.) / Відп. ред. О.С. Рубльов. – К., 2014. – С. 234.

що вийде з кінцем марта, і буде надрукована аж у тій, що вийде з кінцем юня», – зазначав І. Франко у листі до М. Драгоманова від 19 березня 1888 р.¹ Рецензійна стаття М. Драгоманова згадувалася у їхньому листуванні і пізніше².

Врешті саме І. Франко дав назву журнальній публікації вказаної рецензійної розвідки – «Науковий метод в етнографії». У примітці до републікації цього тексту 1906 р. М. Павлик відзначав, що «Заголовок статі не походить від Др[агоманова], але доданий редакцією (властиво д. Франком)»³.

* * *

Рецензійна стаття М. Драгоманова була вперше опублікована 1888 р., згодом кілька разів перевидавалася⁴. Друкується за публікацією 1906 р. До републікованого тексту М. Драгоманова долучено примітки історіографічного спрямування та пояснення рідковживаних й архаїчних слів. На відміну від наших коментарів посилання М. Драгоманова позначено числами з астериском (*). Розрядка окремих слів подається за виданням 1906 р.

* * *

Маленька книжка ся належить власне до літератури популяризаційної, але позаяк в Галичині дуже мало звісні справи, про котрі вона говорить (Великоруси й Білоруси), і позаяк автор показує деяку знайомість з жерелами спеціальними, то може хто візьме її й за наукову.

Власне зміст книжки не відповідає заголовку, бо в книжці говориться з усіх Славян про самих Великорусів та Білорусів. Замір автора був, подати етнографічний нарис тих народів, – і поскільки він подає факти, зачерпнені з деяких подрібніших діл, напечатаних у Росії, ціль та більше або менше осягнена. Але автор на тому не став: він хотів додати до свого нарису філософію, а надто в першій статті, й ми мусимо остерегти читача неспеціаліста, що ту філософію треба брати більш ніж обережно.

Філософія та вийшла з тієї ідеї, котра віддавна запанувала в певних галицько-руських національних кружках. Як звісно, ті кружки переважно діляться на такі, котрі всяко хочуть довести єдність галицьких Русинів з Великорусами, а при тому поставити остатніх⁵ в якнайліпшому світлі, – і на такі,

¹ Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Редколегія І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін. – Л., 2006. – С. 280.

² Там само. – С. 286, 291, 296.

³ Розвідки Михайла Драгоманова... – Т. 3. – С. 128.

⁴ Товариш (Л.). – 1888. – № 1. – С. 15–30; передруки: Те саме // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. – Т. 3. – С. 117–128; Те саме // Драгоманов М. Фольклористичні студії: У 4 т. / Упоряд. С. Мишанича. – Донецьк, 2008. – Т. 4: Фольклористичні праці різних років. – С. 371–380.

⁵ Останніх.

котрі держаться противних думок і особливо налягають на самостійність Русинів. Ті два гурти звуться звичайно в Галичині, – хоч, по нашому, не зовсім точно, – москвофілами й українофілами. На лихо, обидва гурти вживають всього менше наукового методу для доводу своїх принципів. Найбільше шкоди така ненауковість може наробити власне в популяризаційних виданнях, серед публіки, котра немає можливості критикувати самі підстави ідей авторів.

До остатнього часу в таку ненаукову, тенденційну популяризацію пускались в галицькій Русі більше москвофіли, але віднедавна зайнялись нею й українофіли. Примір показав др. О. Огоновський в своїй брошурі про Маркіяна Шашкевича, виданій в 1886 р. В сій, – щодо головного сюжету доволі добрій брошурі, автор допустивсь навіть до того, що написав, буцімто ще в XII ст. «против назви Русь станула назва Москва» і що московські царі аж тільки в XVII в. прозвали Руссю свої землі, а також Україну «по лівому берегу Дніпра»!!! Автор, – університетський професор, – не може не знати, що все се противне таким пам'ятникам, як літописи, грамоти, монети, і певно не написав би такого для публіки більш критичної, але для «народу» можна, навіть треба. *Pia fraus!*¹

Книжка д. О. Стодольського, хоч і написана для публіки більш освіченої, вся збудована по методу, показаному в відповідних уступах² брошури д. Огоновського. Книжна та очевидно написана з ціллю настрахати Галичан картиною того народу, котрий певний гурт у Галичині видає за «один народ» з Русинами.

Д. Стодольський вже в початку книги виступає а priori проти ідеї, щоб на таким великім обширі міг бути один народ: і в Архангельську і в Єкатеринодарі³, в Перемишлі, Москві й Камчатці! Природа б сього не потерпіла, – каже він, – і дума, що такий аргумент хоч кого, то перекона. Ми ж думаємо, що такого аргумента мало, бо далеко не одна природа виробляє національності, а окрім того, при всіх відмінах в частинах «великої Сарматської площини⁴», – як кажуть географи, – в усіх їх багато й спільного. Ми напр[иклад], і самі знаємо, що під Перемишлем і в Москві живе не один народ, та знаємо се з факту, а не з апіорної аргументації автора. Адже ж у Архангельську й у Моздоку на Тереку живе один народ – Великоруси, на Карпатах і в степу над Кубанню один народ – Русини, то певно нема апіорного резону, чому б не бути одному народові в Архангельську й у Єкатеринодарі, в Жаб'юму⁵ й у Моздоку! Ось Турків як історія рознесла від Сибіру до Босфору й Аравії – а все один народ, один язик! Та чи одних Турків?! Очевидно, що національні від-

¹ Свята брехня (лат.)

² Уривках.

³ Від 1920 р. місто Краснодар.

⁴ Східноєвропейської рівнини.

⁵ Жаб'є (нині смт. Верховина Ів.-Франківської обл.).

рубности треба показувати фактичним аналізом, – як і права на культурну відрубність фактичним розвоєм національності, а не апіорними декламаціями: що «не люди», а клімат¹ і т.и. виробляють національності, – та що «марна праця, суцця нісенітниця усякі об'єдинительні і ассиміляторські заходи!», «Проти Бога і природи нічого не вдієш» і т.д.

Д. Стодольський і сам приступа до того, щоб фактично показати національні особности Великорусів. Сі особности він вводить в кінці так: «поміж сего народу скрізь панує темнота, брак моральности, забобони, щось нехристиянське, хижацьке... Не винуватимо ми за се народу, хоть и не виправдимо лихих боков его житя самими только убожествами». – По всьому тону й по деяким прямим виразам автора виходить, що така вже раса Великорусів, котру зробив «Бог і природа». Дивненько після того, навіщо автор все таки пише: «только свет і воля спрможуться колись перетворити великоруській народ и виплекати з нього народ Европи і християнства». Щоб оперти на чому-небудь твердому свої погляди на расу великоруську, д. Стодольському слід би було докладно описати природу Великоросса й її вплив, – але він сього не робить, може через те, що тоді-б показалось, що природа ся де в чому доволі ріжна від Білого моря до Кавказу, а в другому дуже подібна до природи тих країв, котрі заселені невеликоруськими народами. Д. Стодольський почи на від помішання предків Великорусів (кольоністів славянських і між ними в добрій долі Русинів) з «хижими фінськими народами». Жаль тільки, що та хижість Фіннів науково недоказана. Читаючи тепер етнографічні описи народів, з котрими безспорно перемішувались ті предки (Мордва, Череміси² й и.) часто надибуєш, що де в чому – то в рільництву, то в вихованню скота, то в пчільництву, а то й у ковальству – вони іноді навіть висше теперішніх Великорусів. Також бачиш, що іноді хвалять їх за добродушіє, чесноту й т.и. Далі пригадуєш собі, що на Уралі й Алтаю у Фінно-Татар була доволі висока металічна культура, котра навіть звідти йшла й на захід³, – потім споминаєш, що по Волзі й її притокам, власне там, де мусили з 1-го ст. змішуватись Славяне з Фінно-Татарами, йшла кілька сотень років чимала культура персидських

¹ Завуальована критика відомої тези англійського історика Г. Бокля, котрий обстоював думку, що життя та долі народів визначаються чотирма головними чинниками: кліматом, землею (родючістю ґрунту), їжею та ландшафтом. Переклади праці Г. Бокля були вельми популярними на обширах імперії Романових, особливо протягом 1860–1870-х рр. Див., наприклад: *Л.Н. II. Что требуется от историка // Русский вестник. – 1870. – № 9. – С. 356; Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. – СПб., 2003. – Т. 1: Конструирование прошлого. – С. 447.*

² Марійці.

³ Імовірно, йдеться про Ананьїнську археологічну культуру VIII–III ст. до н.е., поширену у басейні річок Кама, В'ятка, Ветлуга, Вим і Печора.

Сассанідів (нагадаєм, що тепер Вамбері¹ з тієї культури виводить деякі причини переваги Мадярів), а потім мусульман Арабо-Персів, і що напр[иклад], і досі на руїнах старих Болгар над Волгою² бачиш сліди таких будинків, котрі не зробили-б сорому ні в Москві, ні навіть у Перемишлі. Звісно всім, що напр[иклад] релігійна культура Фіннів явно впливала на славянські народи так, що й досі навіть у церковно-славянській мові zostались фінські слова: капище, кумир, кудесник і др. Як згадаєш про се все, то приходиш до думки, що тезу про «хизацтво» фінських народів, пославянених потім у Росії, треба ще дуже пильно перевірити. Початок до такої перевірки вже зроблено Фінляндцями, як Кастрен³, Альквіст⁴ (котрого недавня праця про сліди культури старих Фіннів в мові різних фінських народів переложена й по-російському)⁵ й и. Але треба-б, щоб і славянські вчені перестали бавитись загальниками, котрі виходять тільки з апіорного погляду, що, мовляв, коли Славяне в Росії взяли перевагу над Фіннами, то певно остатні були хижіші (дикші). Пригадую собі курйоз, який ставсь у німецькій науці. Там панували погляди на Славян подібні тих, які кружать у нас про Фіннів. Аж ось славний Катрфаж (Quatrefages)⁶ розсердившись на Прусаків, як патріот, після 1870–71 рр. видав книжку «La race prussienne», котра нагадує деякі трактати про расу Великокорусів. У Катрфажа виходило, що Прусаци не Німці, навіть і не Арійці (!), бо вони походять від Славян, Литвинів, Фіннів; через те вони й хижі. Як почали німецькі критики розбирати книгу Катрфажа, то дописались і до такого, що напр[иклад], полабські та поодерські Славяне, з котрими змішались німецькі кольоністи, були де в чому навіть культурніші від тих кольоністів.

Всім написаним зараз я хотів тільки сказати, що такі справи, як походження Великокорусів і інших рас і вплив того походження на психічні ознаки їх ще дуже мало розібрані науково, щоб їх можна було так скоро трактувати та ще й з практично-політичними цілями, як се роблять д. Стодольський і інші.

Д. Стодольський не тільки не придержується такого єдиноспасенного, наукового скептицизму, а навіть сміливо перескакує через всім звісні й тепер історично-етнольогічні факти. Для нього в противність Великокорусам – сій мішанині Славян з Фіннами, коли не чистим Фіннам – «українсько-руська

¹ Вамбері Армінії (1832–1913) – угорський тюрколог і мандрівник.

² Булгар – найбільше місто Волзької чи Волзько-Камської Булгарії.

³ Кастрен Матіас Александр (1813–1853) – фінський філолог й етнограф.

⁴ Альквіст Август (1826–1889) – фінський поет і філолог, ректор Олександрівського (Гельсінгфорського) університету.

⁵ О древней культуре западных финнов по данным их языка. По сочинениям д-ра Августа Алквиста: Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen. Ein Beitrag zu der älteren Kulturgeschichte der Finnen (Культурные слова в западно-финских языках. Вклад в историю древней финской культуры) / Сост. Л. Майков. – СПб., 1877. – [4], 107 с.

⁶ Катрфаж Жан-Луї-Арман (1810–1892) – французький зоолог й антрополог.

народність і національність» (?), як польська й сербська, «склалися з покон віку самостійно», – з чого далі автор виводить між іншими і різниці в одязі Великорусів і Українців. Що в Великій Русі була мішанина Славян з Фіннами і, додамо, Татарами, се безспірно, – хоч довго ще треба працювати антропологам, археологам і т.и., поки вилічать процента кожного елементу в тій мішанині. Але ж не менше безспорно, що й в Україні була велика примішка народів татарських і навіть трохи фінських. Недавно харківський професор Безсонов¹ написав довгу розправу, в котрій обернув метод, котрий доказує, що Великоруси – Фінни, а Українці, – чисті Славяне, як раз противно, й доводить, що Великоруси – чисті Славяне, а Українці – Турко-Татари². Такі розправи мусіли-б бути пересторогою патріотам в роді д. Стодольського, щоб обережнійше трактували етнологічні справи. А в нашого автора необережність доходить до того, що він не тільки робить відкриття – с л а в я н с ь к и й с т р і й в о д е ж і, котрий би то стратили Великоруси – а навіть до того, що вписує в спеціальні, неславянські слова великоруські: р у б а х а (див. сербське р у б и н а, галицьке у Желехівського р у б а т к а, р у б а х а³ і т.д.), з и п у н, малоруське і польське ж у п а н, – і що він говорючи про те, як багато переняв Великорус в одязі у Татар, – і слова не говорить про те, як відносить ся до татарської одязі й її назв українсько-козацька!

При такому методу, або ліпше при такому браку всякого наукового методу наш автор не зміг вправитись навіть з матеріальними боками великоруської етнографії (вилічувати всі помилки його було б довго), – а він ще взявся за національну психологію. Діло се страшенно трудне, а надто тепер. Років 50 тому назад було воно далеко лекше. Тоді вірили, що Бог, сотворяючи народи, дав кожному осібно духа. Який то був дух, – кождий національний мудрець писав, що хотів, – від чого виходило, що коли взяти напр[иклад], старих, навіть досить учених кельтофілів, германофілів, славянофілів, – то кождий з них записав у спеціальні відміни своєї раси теж саме, що другі записали в свої (напр[иклад], почуття побожні, християнські, або раціоналізм, як до тенденції філософа), а поряд з тим записав у свої відміни якраз противні тому, що сусід записав його расі (напр[иклад], миролюбство, коли сусід писав його собі, а на те місце ставив заборчість⁴ і т.д., і т.д.). Коли згодом наука стала більш інтернаціональною і вчені всіх народів порівняли всі такі мудровання – найшов на них сором. А до того розширивсь і матеріал науко-

¹ Безсонов (Бессонов) Петро Олексійович (1828–1898) – російський філолог і фольклорист.

² *Безсонов П.А. Мнимый «туранизм» русских. К вопросу об инородцах и переселениях в России / Отд. оттиск из «Чтений в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете».* – М., 1885. – 135 с.

³ Малоруско-німецький словар: У 2 т. / Уложили Є. Желеховский та С. Недільский. – Л., 1886. – Т. 2. – С. 841.

⁴ Агресивність.

вий, дякуючи археології й етнографії й самій історії, котра звернула увагу на акти й подібні документи. Тепер справа національної психології прийшла до того, що коли й справді кожний нарід дістав собі від природи осібний дух, – то перш усього ще той дух треба науково точно означити (а на те ще багато треба праці!), а потім той дух ніколи не державсь в замкнутій шклянці (простіть мені сей дуже може грубий вираз!), а в відчиненій, і черев те видихавсь і приймав до себе частини з других шклянок на протягу історії. От через те тепер, навіть тоді, коли вченому здається, що він справді потрапив на щось характеристичне в психології якого народу, рідко можна напевне сказати, чи тут маємо діло з чимсь конституційно-расовим, чи з історичним, перехідним.

Коли обернемось з таким, опять таки єдино спасенним скептицизмом навіть до найліпших донедавніх проб цільних національних характеристик, то часто нам прийдеться хитати головою. В таких праць славянська наука має в своїм роді *Meisterstück*¹ – Костомарова «Две русские народности»², де автор, характеризує, рівняючи, Великорусів і Українців. Але скільки вже мусів би тепер переробити в тій праці сам Костомаров через 30 років після того, як вона написана! Тільки відсталостю галицько-руських учених не тільки від науки в західній Європі, а й у самій російській Україні можна пояснити те, що писателі «Зорі» (дд. Ом. Огоновський³, Гр. Цеглинський⁴) і досі повторяють те, що там написано, напр[иклад], про індивідуалізм Українців в порівнянню з комуналізмом Великорусів. З 1861 р. коли писались «Две русские народности», українські етнографи, навіть щирісінькі українофіли, звернули увагу на те, що в цілій половині України, – в Новоросії, як і в Харківщині, існує громадське обладування землею майже таке саме, як і в Московщині, а надто в степах її; – окрім того знайдено, що подібне обладування було розширене ще в XVIII ст. по всій Гетьманщині (Полтавщина й Чернігівщина) і зостається деінде й досі (Дивись «Материалы об общинном землевладении», також роботи Руссова⁵ й и[нші] в земських статистичних виданнях чернігів-

¹ Зразкову роботу (нім.)

² Костомаров Н. Две русские народности (Письмо к редактору) // Основа. – 1861. – № 3. – С. 33–80.

³ Огоновський Омелян Михайлович (1833–1894) – український філолог і громадський діяч.

⁴ Цеглинський Григорій Іванович (1853–1912) – український письменник і громадський діяч.

⁵ Русов А.А. Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниям // Сб. Херсонского земства. – 1888. – № 8. – С. 40–75; *Его же*. Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниям // Земский сб. Черниговской губернии. – 1888. – № 9/10. – С. 188–237.

ських¹ і херсонських², праці³ й акти⁴ видані проф. Лучицьким⁵ і [інші]). Поряд з тим описані хліборобські, рибальські й інші спілки⁶ серед Українців, котрі іноді навіть більше мають комуністичної барви, ніж великоруські а р т е л і (Див[ись] Руссова Труд[ы] Черниг[овского] Стат[истического] комітету, а також книгу Щербини⁷ «Южнорусские артели»⁸). Подібне-ж сталося і зо справою подільності родин: знайдено напр[иклад], що в XVIII ст. на Україні родини менше ділились ніж тепер, і були, значить, подібніші до великоруських, а з другого боку тепер родини великоруські діляться, тобто стають подібнішими до українських, – окрім того виявилось, що напр[иклад], в Лемківщині сім'я й досі зістається подібна до старої великоруської. (Див[ись] працю⁹ д. Ольги Франкової¹⁰ в альманаху «Перший ві-

¹ Материали для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом Статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе / Сост. В.Е. Варзар, А.А. Русов, П.П. Червинский. – К., 1877. – Т. 1: Черниговский уезд – 186, 22 с.; Т. 2: Борзенский уезд. – 131 с.

² Материали для оценки земель Херсонской губернии / Сост. А. Браунер, А. Русов и др. – Херсон, 1883. – Т. I: Одесский уезд: (Стат.-эконом. описание уезда). – XVII, 385, 132 с.

³ Лучицкий И. Общинное землевладение в Малороссии (Золотоношский уезд Полтавской губернии) // Устои. – 1882. – № 7. – С. 39–60; *Его же*. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII в. // Отечественные записки. – 1882. – № 11. – С. 91–116; *Его же*. Общинные формы землевладения на Днепровском побережье. – К., 1884. – 16 с.; *Его же*. Об общинном землевладении в Малороссии в XVIII и XIX вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 178–179, 200–201.

⁴ Сб. материалов для истории общественных земель и угодий в Левобережной Украине (Полтавская губерния) // Университетские известия. – 1883. – № 2 [прибавл.]. – С. 1–24; № 3 [прибавл.]. – С. 25–40; № 4 [прибавл.]. – С. 41–64; № 5 [прибавл.]. – С. 65–80; № 7 [прибавл.]. – С. 81–112; № 12 [прибавл.]. – С. 113–160.

⁵ Лучицкий Иван Васильевич (1845–1918) – український і російський історик-медієвіст, член-кореспондент С.-Петербурзької АН.

⁶ Див., приміром: Антонович В.Б. Гидрография Южной Руси // IP НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 8091. – Арк. 33зв.

⁷ Щербина Федір Андрійович (1849–1936) – український статистик, економіст і соціолог, член-кореспондент С.-Петербурзької АН.

⁸ Очевидно, йдеться про працю: Щербина Ф.А. Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм. – Одесса, 1881 [на обкл. 1880 р.]. – V, 379 с.

⁹ Франко О. Карпатські бойки і їх родинне життя // Перший вінок. Жіночий альманах, виданий коштом і заходом Наталії Кобринської і Олени Пчілки. – Л., 1887. – С. 217–230.

¹⁰ Франко (народжена Хоружинська) Ольга Федорівна (1864–1941) – українська громадська діячка, дружина Івана Франка.

нок»^{1*}). Сі факти показують, що ознаки, котрі ще недавно вважались за конституційно-національні, статичні, – дійсно тільки історичні. Як же треба бути обережним в таких пробах національних характеристик, а надто, коли йде діло про зовсім тонкі, духові ознаки, про котрі напр[иклад], говорить д. Стодольський!

Вже коли д. Стодольському скептицизм в роді нашого здається непотрібним, то він би найліпше зробив, як би просто пішов за характеристиками Українців і Великорусів по Костомарову (котрого праця признана в Росії не тільки українофілами, а навіть шкільними підручниками), або по Реклю^{2*}. Тоді б він хоч би вберігся від грубих помилок та дуже вже старомодних наївностей. – Д. Ст[одольський] хоче оправдати свою характеристику раси великоруської, як «гнобителів, нетолерантних, лукавих, егоїстів», і т.д. навіть на всім протягу їх історії, і для того він не тільки записує на кошт раси такі речі, як релігійна нетерпимість, котра на ділі єсть ознака історичної доби культури в усякій расі (замічу, ще деякі Великоруси, вбачаючи такі факти, як напр[иклад], що Геннадий архієп[ископ] Новгородський, побиваючи еретиків, покликавсь на примір гішпанської інквізиції, проти гуманної ради Ніла Сорського, – претендують, що їх раса толерантна в порівнянню з західно-європейськими). Д. Стод[ольський] вибира з історії Великорусів кроваві факти, котрих купами можна винайти в усякій історії, і всі їх ставить на рахунок раси, при чому іноді потрапляє прямо проти себе. Так напр[иклад], він докоря великоруську расу Андреем Боголюбським (родом Українець!) і руїною Києва

^{1*} Се не єдиний примір подобенства власне далекої Карпатщини з Великою Руссю в порівнянню з близькою Подніпрянщиною, – хоч напр[иклад] по мові, по одежі й по и[ншому] Карпатщина більш відмінна.

^{2*} Вважаю потрібним тут замітити, що я хоч і помагав авторови «Nouvelle Géographie» складати його V том (Європейська Росія), та національні характеристики в тім томі (Литвинів, Поляків Білорусів. Українців, Великорусів) цілком писані самим д. Реклю. Я вважаю сумарні національні характеристики при теперешнім стані дослідів ще науково неможливими. Але д. Реклю має крім наукового ще надзвичайний поетичний талант. При такому таланті він змігся подати образи того вражіння, котре тепер, в даний м о м е н т робить на чужинця більшість відомих, йому по книгам і наглядно людей звісних національностей. Такі характеристики, коли не можуть бути науково точними, то можуть бути не тільки *passables* (фр. *прийнятними*. – *О.Я.*), але навіть наводити вчених на дальші досліди. [Реклю Елізе Жан-Жак (Reclus; 1830–1905) – французький географ й анархіст, автор монументального двадцяти-томника «La Nouvelle Géographie universelle, la terre et les hommes». Див. про його співпрацю з М. Драгомановим: Михайло Драгоманов // Діло (Л.). – 1883. – 6 жовт. – № 113. – С. 4; Лозинський М. Елізе Реклі про Україну й інші поневолені народи Росії // Свобода. – 1922. – 16 лют. – № 38. – С. 2; Борщак І. Україна в Парижі: мандрування й пам'ятки. IV. Латинський квартал] // Україна (Париж). – 1950. – № 4. – С. 226–228.]

з церквами за часів його. Але ж в Іпатській літописи (галицько-волинській) читаємо: «и церкви обнажиша иконами и книгами и ризами, и колоколи изнесоша все, С м о л н я н е и Суждалци и Черниговци»¹, – тобто в сій пригоді грішні однаково і Білоруси і предки Великорусів і Українці^{3*}. Скаже може хто, що популяризатор не обов'язаний² сам заглядати в старі літописи, йому досить знати, що князь був з Суждаля, де тепер Московщина, а зруйнований город на Україні... Але ж факти сучасні треба б уже знати! Д. Стод[ольський] запевняв, що Великоруси, навіть Тургенєв, Пушкин, Белінський не інакше як глумлячись згадували українсько-руську народність, мову й письменство. Ми абсолютно не пригадаємо собі, чим подав повід Пушкин до такого суду. Белінський же нехтував самостоячість українського письменства, бо державсь гегелівсько-державних поглядів, але про українську народність і народню словесність говорив з горячою симпатією (див[ись] виписки в моїй брошурі «Письмо Белинского к Гоголю с предисловием Драгоманова»)³. Тургенєв же дав стільки доказів своєї симпатії до Українців, як дай Господи подати хоч четверту долю стільки другим в усяких міжнаціональних справах. Думка про те, що Тургенєв глумиться над Українцями, пішла з того часу, як д. Куліш доволі безтактно виступив з протестом з поводу глумливих слів Пігасова (одного з персонажів в романі «Рудин») над українськими поетами⁴. Ми мусимо признатись, що Пігасов, хоч дуже карикатурно, та підхопив все таки справді смішні боки українофільських поетів після-Шевченківської доби, котрі не раз вказували й самі українські критики. А в усякім разі Пігасов – не Тургенєв, і сам автор виводить його зовсім не симпатичним, і зараз же вклада другому герою більш симпатичному, репліку Пігасову за Українців. Нарешті Тургенєв змалював нам два українські типи пресимпатично (дівчина Маша в «Затишьє» і ідеаліст Михалевиц в «Двор[янском] Гнезде»),

¹ Полное собрание русских летописей. – СПб., 1843. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – С. 100.

^{3*} В московській історії можна найти далеко гірші факти, напр[иклад] руйнування Іваном IV Новгорода, – та тільки все таки ті факти треба залічити до характеризуючих політичний уряд, а не расу. Та й якої справді раси був Іван IV, по батьку Москаль, по бабці Грек, а по матері Білорусо-Поляк?

² Zobov'язаний.

³ Драгоманов М. Предисловие // Письма В.Г. Белинского к Н.В. Гоголю. – Genève, 1880. – С. III–XX.

⁴ Куліш П. Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання» Марка Вовчка // Русский вестник. – 1857. – № 2. – С. 227–228. Див. докладніше: Дудко В. Куліш і Тургенєв // Хроніка-2000. Український культурологічний альманах. – К., 2009. – Вип. 78: Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. – С. 431–458.

переложив Марка Вовчка¹, написав спомини про Шевченка², поміг французькій письменниці Е. Durand³ написати в *Revue des deux Mondes* статтю про Шевченка, отверто висказавсь за Федьковича (в листі до мене, напечатаному в «Зорі»)⁴, провів на Парижському літер[атурному] конгресі в 1878 р. протест проти заборони укр[аїнської] літератури в Росії⁵. Невже нічого з сього не звісно ні д. Ст[одольськ]ому, ні редакції «Школьной Часописи»?^{4*}

¹ Украинские народные рассказы Марка Вовчка / Пер. [и предисл.] И.С. Тургенева. – СПб., 1859. – [4], II, 215 с.

² *Тургенев И.С.* Споминки про Шевченка // *Шевченко Т.* Кобзар з додатком споминки про Шевченка писателів Тургенева і Полонського. – Прага, 1876. – С. III–VIII.

³ Дюран Еміль-Александр (1838–1903) – французький письменник, перекладач, історик мистецтва та літератури, автор рецензійної статті «Національний поет Малоросії – Шевченко», присвяченій двотомному празькому виданню. Оpubлікована 1876 р. у журналі «*Revue des Deux Mondes*» (Т. 15). М. Драгоманов й І. Франко приписували авторство цієї публікації французькій письменниці М. Дюран, С. Русовій та ін. Див., докладніше: *Кравець Я.* Дюран Еміль-Александр // *Шевченківська енциклопедія.* – К., 2012. – Т. 2. – С. 457–458.

⁴ Лист І.С. Тургенева про галицько-руські справи / Подав і пояснив М. Драгоманов // *Зоря (Л.).* – 1885. – 1 лист. – № 21. – С. 248–249.

⁵ Див. докладніше: *Драгоманов М.* Воспоминания о знакомстве с И.С. Тургеневым. – Казань, 1906. – С. 3–7; *Борщак І.* Драгоманов у Франції (За невиданими документами) // *Українська літературна газета (Мюнхен).* – 1957. – № 11: (листоп.) – С. 4; *Solchanyk R.* Mykhailo Drahomanov and the Ems Ukase: A Note on the Ukrainian Question at the 1878 International Literary Congress in Paris // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1977. – Vol. 1, no. 2. – P. 225–229.

^{4*} Коли вже ми згадали про Тургенева, то хай нам буде вільно показати на Тургеневу ж, на скільки неможливо ставити в расові відміни такі речі, як нетолерантність, виключність і т.і. Д. Ст[одольський] виписує з старих мандрівників у Москву в XVI–XVII ст. засуди про нетолерантність і т.і. Москвичів (замітимо, не всіх Великорусів, бо того ніяк не можна сказати про Новгородців і Псковичів, котрих напр[иклад] Герберштайн спеціально похваля). Але тепер на Тургеневу, його товаришах і типах бачимо примір Москалів-Европейців, котрі не мають нічогосінько спільного з Москвичами Гербештайна й Олеарія. Сам Тургенєв через те й став любимцем усього світа, що він, не перестаючи бути Великорусом, став одним з найширших, найуніверсальніших духів XIX ст. І в сьому Тургенєв єсть типічним чоловіком нової російської культури, котра при всіх своїх хобах, може власне через свою новину має в собі багато власне універсального, космополітичного. Ми б далеко зайшли, коли б схотіли все сказати, що можна з сього поводу; скажем тільки, що тим в менших народів, котрі хотять оберекти свою індивідуальність перед Великорусами, ліпше б познайомились ближше з сею новою європейсько-російською культурою і де в чому взяти її за примір, ніж пережовувати старі речі про стару Москву та тішити себе думкою, що ми, мовляв, більші Європейці, коли на самим ділі сього зовсім нема.

До найбільших наївностей нашого етнографа належить все те, що він говорить про релігійність у Великорусів і з поводу того. Для нього «віра Русина збудовалася и истнуе на чистой истоте Христового заповіту» й т.и., а в релігії Великорусів він бачить байдужість, обрядовий фанатизм, користь, забобони й т.и. Коли пригадаєш, як колись усякі репрезентанти націй і конфесій, – від Ж. де Местра¹ до Хомякова – бачили власне в своїй расі чисту істоту християнства, – то мимоволі всміхнешся, читаючи такі характеристики! Де ж було нашому авторови після сього розібратись в так різнобарвному світі, як великоросійське сектантство від старообрядства до радикального молоканства (про котре єсть така докладна праця українофіла Костомарова²), сектантство, котре власне тепер, після того, як переложено євангеліє на мову все таки ближшу до народньої великоруської – почало рости в новою силою і при тому не в своїх старобрядських галузях, а в протестантських³. На скільки автор наш не здібний оцінювати культурно-історичні прояви, видно з того, що він записує на рахунок Великорусів, – тобто «об'єдиненія», – і українську штунду, про котру тепер документально звісно, що вона пішла від німецького баптизму! Після сього питаєш, чи не Великоруси були винні й у Цвінґлі⁴, Кальвіні⁵, Ноксі (Кнох)⁶ і т.д., чи не «обрусение» привело було в XVII ст. на Волинь і соцініянство?!

Чогось подібного можна ждати від нашого етнографа, коли він ставить в національну відміну Великорусів такі всесвітні речі, як віру в чортів, домових, водяних, ліших, в ворожбу, щасливі і безталанні дні і т.д. і т.д.

Кінча свою розправу про Великорусів д. Ст[одольськ]ий оглядом народньої словесности. Тут йому прийшлося признати, що вона богата у Великорусів, що конечно свідчить про їх духову силу. Такий вивід д. Ст[одольського] всилуються застерегти тим, що, мовляв, в тій словесности багато позиченого. Замітивши таке, він пускається в розмови про казки, биліни, пісні й т.и. подібні в різних народів, при чому то кидається до колишньої «загальної вітчизни», з котрої б то винесли різні народи загальні спомини, то каже рішучо, що казку про жар-птицю Великоруси взяли прямо від Німців, а про

¹ Местр Жозеф де (1753–1821) – католицький філософ, публіцист, політик і дипломат. Уважається одним із фундаторів традиційного консерватизму.

² Костомаров Н. Воспоминания о молоканах // Отечественные записки. – 1869. – Кн. 3. – С. 57–78.

³ Про ставлення М. Драгоманова до протестантизму див.: Круглашов А. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – С. 210.

⁴ Цвінґлі Ульріх (1484–1531) – швейцарський гуманіст і протестантський пастор.

⁵ Кальвін Жан (1509–1564) – французький богослов і реформатор, засновник кальвінізму.

⁶ Нокс Джон (бл. 1510–1572) – шотландський реформатор, який заклав засади пресвітеріанської церкви.

Івана-царевича від Італіянців, – і тут же додає, що д. Великанов¹ каже, що в усіх казок збірника Афанасьєва² тільки шести (!!) він не чув у Кіргізів!!! Очевидно, що наш автор абсолютно не знайомий з теоріями, котрі руководять дослід т.зв. народної словесности, не тільки з новими (після Бенфея³), але й зі старими Гримальми⁴) і навіть добре не переглянув збірки Афанасьєва⁵. Не досить він знайомий і з російською навіть шкільною літературою про народні пісні, – бо він каже напр[иклад], що биліни (великоруські) співають (?) «сказителі», «якби то наші кобзарі». А тут то й була пригода показати власне важні культурно-історичні відміни між великоруськими билінами^{5*} і нашими кобзарськими думами чи псалмами, як звать їх тепер самі кобзарі.

Розправа «Белорусини» написана ще з меншою студією, і позаяк тут автор не мав навіть і тієї провідної нитки, що мав в попередній розправі (по просту сказати, національної ненависти), то ця розправа вийшла вже зовсім безбарвною й безвзяною. Автор видимо не зна етнографічних трудів Бессонова⁶, Шейна⁷ й и., що появилися власне після «наїзду» з 1863 р. (ст. 51) і характеристично, що він цитує як білоруські ознаки оповідання, котре напечатано і в українських казках (стор. 63. порівн[няйте] у Драгоманова «Малор[усские] нар[одные] преданія», 66⁸; варіанти, замітим, єсть і в зах[ідній] Європі), і пісні, взяті прямо з України (напр[иклад], особливо на стор. 65, пор[івняйте] в збірці ще Максимовича). «По деяких піснях білоруських» – каже д. Ст[одольський] – «згадується ще бог Рай, про котрого жадной згадки нема в великоруських або в українсько-руських песнях». Тим часом в українських

¹ Великанов Олександр Семенович (1818–1886) – російський історик й археолог.

² Афанасьєв Олександр Миколайович (1826–1871) – російський фольклорист і літературознавець, представник міфологічної школи у російській фольклористиці.

³ Бенфей Теодор (1809–1881) – німецький філолог і сходознавець, засновник порівняльного літературознавства, автор теорії «мандрівних сюжетів».

⁴ Брати Грималь – Якоб (1785–1863) і Вільгельм (1787–1859) – представники другого покоління німецьких романтиків, засновники німецької філології та міфологічної школи в фольклористиці.

⁵ Афанасьєв А.Н. Народные русские сказки. – М., 1855–1863. – Вып. 1–8.

^{5*} Биліна – слово не народне, а взяте з нашого «Слова о полку Игореве».

⁶ Бессонов П. Белорусские песни, с подробным объяснениями их творчества и языка, с очерками народного обряда, обычая и всего быта. – М., 1871. – [2], LXXXI, V, 176 с.

⁷ Шейн П. Белорусские народные песни с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями. С приложением объяснительного словаря и грамматическими примечаниями. Сборник. – СПб., 1874. – [4], 566 с.

⁸ Малорусские народные предания и рассказы. Свод М. Драгоманова. – К., 1876. – С. 63, 66.

веснянках знаходимо Урая або Юрая, котрий, певно, не хто інший, як весняний св. Юрій (див[ись] напр[иклад] Чубинського¹ «Труды» і т.д. III, 30)².

На скільки д. Ст[одольськ]ому відома білоруська бувальщина в купі з народною словесністю, видно з того, що він каже: «В поетичних народних творах, напр[иклад], українсько-руських, сяк чи інак, а вже брало участь національне освічене інтелігенції. По Білій Русі сего не було й нема; освічену верству по Білій Русі ніколи не становили сами Білорусини – у них не було й досі нема писаної літератури; тим-то авторами усіх творів народної білоруської поезії був и єсть сам лише народ» (стор. 63). А хто-ж були – питаємо ми – Фр[анциск] Скорина, Семен Будний, автори Литовських Літописів, Литовського статута, перекладчики таких річий, як Александреїда³ і т.д.??? І теперішня білоруська народня поезія тим і характеристична, що в ній знаходиш поряд в річами архаїстично-наївними явно старого дописьменського часу, – речі книжного складу, іноді зо слідами протестантизму, котрий був так розширений по Білій Русі XVI–XVII ст. Окрім того, тепер по Білій Русі кружить чимало віршів рукописних, іноді писаних латинським абецадлом⁴. Вірші ті звичайно ігноруються, бо в Поляків їх уважають чужими й хлопськими, а в руських – польськими й католицькими. А тимчасом між тими віршами єсть такі інтересні речі, як недавно напечатана д. Шейном⁵ вірша про еманципацію крестян в 1861 р. (Русская Старина, 1886, н[омер]р III.)⁶.

Багато інтересного й поучаючого для громади української, польської й великоруської показав би той, хто б навіть тільки зрештучував хоч ті матеріали в етнографії Білої Русі, котри вже напечатані. Та для такої праці треба перш усього об'єктивно-наукового методу, котрого на лихо не так часто здибуєш у нас навіть і в людей більш компетентних, ніж Д. Стодольський.

¹ Чубинський Павло Платонович (1839–1884) – український етнограф і фольклорист.

² Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной имп. Рус. географ. обществом. Юго-Западный отд. Материалы и исследования, собр. П.П. Чубинским. – СПб., 1872. – Т. 3. – С. 30.

³ Епічна поема XII ст. французького богослова Вальтера Шатильонського, котра ушлавлювала діяння Александра Македонського.

⁴ Алфавітом.

⁵ Шейн Павло Васильович (1826–1900) – російський і білоруський фольклорист та етнограф.

⁶ При вести о грядущем освобождении крестьян [январь 1858 г.] / Сообщил П.В. Шейн // РС. – 1886. – № 1. – С. 95–96.

Михайло Грушевський

ЗВИЧАЙНА СХЕМА «РУССКОЇ» ІСТОРІЇ Й СПРАВА РАЦІОНАЛЬНОГО УКЛАДУ ІСТОРІЇ СХІДНОГО СЛОВ'ЯНСТВА

* * *

«Довге» ХІХ ст., верхню межу якого одні інтелектуали пов'язують із Першою світовою війною, а дехто навіть відсуває до початку 1920-х рр., увело проблему представлення буття націй і національних держав у часі та просторі до кола найважливіших, злободенних питань тодішньої суспільно-політичної й історичної думки. Утім, початок ХХ ст. вносив до нових-старих проектів історичних «біографій» націй новітні вимоги та настанови. Класичний історизм, виплеканий за часів романтизму й позитивізму, невпинно розмивався новітніми пізнавальними викликами, передусім неокантіанством і соціологізацією історії, котрі тією чи іншою мірою простежуються в майже всіх методологічних дискусіях початку ХХ ст.

Швидкоплинне розширення меж соціогуманітаристики за доби *Fin de Siècle* (фр. *кінець століття*), а в російській варіації – «Срібний вік», кидало численні виклики самій підоснові історичного знання, яка ще донедавна вважалася стійкою й непорушною, із психологічної, антропологічної, етнологічної, соціологічної, геополітичної, культурознавчої та інших перспектив. Ці виклики не тільки продукували поширення та перетікання різних наукових практик, дослідницьких стратегій і культурних взірців із однієї сфери до іншої, а й творили простір їхньої взаємодії як своєрідний пролог переходу до початків некласичної науки. Відтак класична раціональність ХІХ ст. дедалі більше розмивалася, обростала супутніми контекстами, розширювалася завдяки новим предметним областям і значенням, але залишалася доволі впливовою й запотребованою в академічному середовищі початку ХХ ст.

На рубежі століть істотних зрушень зазнав і культурний простір імперії Романових, в якому розгорнулися змагання навколо формування модерної російської національної ідентичності (М. Любавський, П. Мілюков, С. Платонов та ін.). Водночас поважне місце посіла течія, скерована на модернізацію «всеросійської» історії, що претендувала на концептуалізацію всієї східноєвропей-

ської минувшини, зокрема української (К. Бестужев-Рюмін, Д. Ловайський, М. Устрялов та ін.).

Ці дискурсивні практики на полі російського історієписання змушували реагувати українських учених, які виношували амбітні плани зі створення власної національної «біографії». Скажімо, М. Грушевський, відгукуючись на появу праці П. Мілюкова, наголошував, що ця книга пропонує схему генези російської / великоросійської культури, але «Україна-Русь, почавши від XIII в., аж до кінця XVIII в. кудись пропадає з поверхні землі, щоб потім явитись в ролі об'єкта адміністративних заходів російського уряду»¹. Тож проблеми критики, а за великим рахунком – демонтажу «звичайної» імперської схеми східноєвропейської історії постали в українській історіографії ще наприкінці XIX ст., коли проект національної «біографії» українців зі стадії «виношування» поступово переходив у площину практичної реалізації.

«Звичайну схему...» М. Грушевського було надруковано в першому випуску слов'янознавчого збірника², котрий побачив світ у межах заходів із підготовки з'їзду російських славистів у С.-Петербурзі. 23–28 квітня 1903 р. відбулася навіть нарада підготовчого комітету цього форуму, на якій дискутувалася низка питань, як-от: робочі мови, плани видання «Енциклопедії слов'янознавства», старослов'янського словника та ін.³ Проведення з'їзду / конгресу анонсувалося спершу на вересень 1903 р.⁴, а згодом на кінець серпня – початок вересня 1904 р.

Однак цей науковий форум так і не відбувся внаслідок різних причини, зокрема через початок російсько-японської війни 1904–1905 рр. На той час було видано перший (1898), другий (1899), третій (1900) та четвертий (1903) томи «Історії України-Руси», а 1902 р. розпочалася підготовка п'ятого. Навіть більше, за свідченням автора, у 1903 р. завершилася його робота над «Очерком истории украинского народа»⁵. Згадку про майбутню статтю віднаходимо в листуванні М. Грушевського та В. Ламанського від червня 1903 р.⁶

¹ Грушевський М. [Рец.] Милуков П.Н. Очерки по истории русской культуры, СПб., 1896, ч. 1: Население, экономический, государственный и сословный строй, VII, 223 с. // ЗНТШ (Л.). – 1896. – Т. 13. – С. 4.

² Статті по славяноведенню. – СПб., 1904. – Вып. 1. – С. 298–304 [окрема відбитка: СПб., 1904. – 7 с.]. Бібліографічну замітку про цю статтю М. Грушевського див.: В. [Гнатюк В.] [Рец.] Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства, СПб., 1904 // ЛНВ (Л.). – 1905. – Кн. 2. – С. 142–143.

³ В. [Гнатюк В.] Конгрес славистів у Петербурзі // ЛНВ (Л.). – 1903. – Кн. 6. – С. 219–222.

⁴ Z. Съезд славистов в С.-Петербурге // Киевлянин. – 1902. – 19 окт. – № 289. – С. 2–3; С.Є. [Єфремов С.] Timeo Danaos et dona ferentes // ЛНВ (Л.). – 1902. – Кн. 12. – С. 30.

⁵ Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 р. – Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1981. – С. 22.

⁶ Гирич І. Михайло Грушевський в 1904–1905 рр. (За його щоденником) // УІ. – 2007/2008. – № 3/4. – С. 206.

Зауважимо, що «Звичайну схему...» було написано у вересні 1903 р., а опубліковано в листопаді 1904 р. Отже, ця розвідка М. Грушевського ввійшла до наукового обігу за відносно ліберальних часів, відомих як «епоха» чи «весна Святополка-Мирського», котру пов'язували з ім'ям тодішнього російського міністра внутрішніх справ, що обіймав цю посаду від серпня 1904 до січня 1905 рр.

Концептуальна пропозиція М. Грушевського спиралася майже винятково на позитивістські дослідницькі стратегії, які були доволі популярними на рубежі XIX–XX ст., хоч і дедалі частіше багатьма піддавалися критиці. Передусім, ідея органіцизму як цілісного та «органічного» представлення національної історії висувалася автором як один із найважливіших інструментів із руйнування генеалогічно-централістичної конструкції російської минувшини.

У «Звичайній схемі...» споглядаємо й поліфакторний підхід, який у позитивістських візіях здебільшого використовувався для диференціації єдиного історичного процесу на низку площин / зрізів / шарів, що відображало як фактографічну насиченість тогочасних історичних студій, так і прагнення дослідників до досконалішої та виразнішої організації матеріалу. Водночас «теорія факторів» була самобутнім вислідом позитивістської каузальності, себто репрезентувала ідею причинності, котра мала пояснити різноманітні трансформації у світі минувшини та нав'язати суцільний генетичний зв'язок між явищами й процесами.

Вочевидь, М. Грушевський не поділяв одного з вихідних догматів позитивістського факторного підходу про «рівноправ'я» окремих чинників на теренах світу історії. Зокрема, він уважав, що на різних етапах еволюції домінують різні фактори. Власне, його погляди щодо факторів у «Звичайній схемі...» здебільшого визначаються специфікою представлення східноєвропейської й української минувшини, котра висувала / відкидала певні чинники історичної еволюції – державні, політичні, економічні, національні та культурні.

У позитивістському розумінні сприймаються й наполегливі апеляції М. Грушевського до раціональних мірил вартості щодо оцінки традиційної чи «звичайної» концептуалізації російської історії, котрі мали підважити її всеохоплюючу централістичну спрямованість. До того ж чимало вчених, зокрема відомий німецький соціолог К. Мангейм, уважали, що «раціоналізм позитивістів є прямим продовженням класичного раціоналізму, що був доменом французького духу»¹.

Зрештою, констатація численних суперечностей («нераціональностей»), попри низку спроб модернізації «звичайної схеми» у студіях російських істориків, дозволила М. Грушевському порушити питання про недотримання генетичного зв'язку й навіть послідовної стадіальності світу минувшини в репрезентації східнослов'янської історії. Тож він обстоював думку, що внаслідок

¹ Мангейм К. Очерки социологии знания: Проблема поколений – составительность – экономические амбиции / Отв. ред. Е.Я. Скворцов; пер с англ. Е.Я. Додин. – М., 2000. – С. 10.

«пришивання Київської держави» до такої генеалогічно-централістської схеми «історія великоруської народності зістається, властиво, без початку», себто «органічно розділена прогалинами».

Таким чином, концептуальну пропозицію М. Грушевського було послідовно витримано в позитивістському дусі (органічність, генетичність, еволюціонізм, стадіальність, факторний підхід) з акцентуацією на доказовій, логічній, несуперечливій підоснові авторських тез. З огляду на те, що ця розвідка призначалася для російських учених-славістів, вихованих у традиціях натуралістично-позитивістського сцієнтизму другої половини XIX ст., логічно-раціональний лейтмотив та аналітична тональність тексту М. Грушевського мали доволі виразну адресну спрямованість.

Про це свідчили і прикінцеві конотації автора, котрі акцентували увагу на хибих «старомосковської історіографічної схеми» та нагальній потребі у виробленні інших концептуальних віх й орієнтирів у репрезентації історії східного слов'янства. Недаремно О. Прицак слушно відзначав, що «Грушевський, коли назрів час (1904 р.), мав почуття міри, гідності і відваги виступити як лицар (а не бунтівник)»¹.

Зазначимо, що в 1920-х рр. «Звичайна схема...» вже мала репутацію знакової праці. Приміром, М. Яворський – відомий опонент М. Грушевського – у відгуку про його наукову діяльність від 7 листопада 1928 р. зауважував: «Вже один цей методологічний виступ М.С. Грушевського з проблемою самостійної схеми українського історичного процесу створив епоху в українській історіографії; це була спроба ідеологічної революції і в російській історіографії, яка мала величезне значення, якого не заперечує і сучасна марксистська історична школа, не дивлячись на ідеалістичний, буржуазний зміст цієї спроби»². Нині С. Плохій називає цю розвідку «найвідомішою статтею» М. Грушевського³.

У видовому та жанровому розумінні публікація М. Грушевського сполучала риси концептуальної статті з відповідними елементами наукового апарату та есе, в якому провідну роль відіграє самоцінність авторської думки. Цю жанрову двійність згаданої розвідки почасти відображає й її розмаїта рецепція різними дослідниками.

Незважаючи на те, що «Звичайна схема...» має давню, поважну й усталену репутацію, передусім пов'язану з відомими сюжетами українсько-російської

¹ Прицак О. Гарвардський центр українських студій і школа Грушевського // Прицак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). – Кембридж; Нью-Йорк, 1973. – С. 102.

² Цит. за: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М. Грушевський і Академія: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 140.

³ Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авторизований пер. з англ. М. Климчука. – К., 2011. – С. 64.

історіографічної конфронтації¹, сучасні прочитання та інтерпретації цього тексту М. Грушевського виявляють розмаїті, часом контраверсійні підходи й візії нинішніх учених. Одні дослідники розглядають «Звичайну схему...» як «концептуальну революцію»². Натомість інші історики вважають, що М. Грушевському некоректно приписується нова концептуалізація, позаяк він лише стисло підсумував й удосконалив сформульовані тези попередніх українських учених³.

Побувають різні думки й щодо оцінки та місця «Звичайної схеми...» у творчій спадщині М. Грушевського, котру сприймають по-різному – припадковий текст, який автор швиденько накидав під час перерви у праці над монументальним багатотомником, програмова розвідка чи «підставова стаття»⁴, що постала як вислід багаторічних роздумів, «результат цілого його наукового доробку»⁵. Заразом «Звичайну схему...» пропонують розглядати й тлумачити у світлі інтерналістської парадигми наукового знання, що тяжіє до відомої концепції «фальсифікаціонізму» К. Поппера, зокрема у світлі контекстів відкриття / виправдання⁶. Такі відмінні потрактування нав'язують і висувають нові перспективи у прочитанні текстів М. Грушевського як з історіографічної ретроспективи ХІХ ст., так і низки поворотів історичної думки та трансформацій соціогуманітарного знання впродовж усього ХХ ст.

* * *

«Звичайна схема...» М. Грушевського неодноразово перевидавалася⁷, а також перекладалася іноземними мовами, зокрема англійською, німецькою та

¹ *Wynar L.* Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography: Michael Hrushevsky versus the Traditional Scheme of «Russian» History // *Ukrainian Quarterly*. – 1974. – Vol. 30, no. 1. – P. 13–25.

² *Козум З.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової за участі О. Бобровського; наук. ред. Т. Курило за участі В. Горобця. – К., 2004. – С. 209.

³ *Клід Б.* Доля Києва і Київщини після монгольської навали 1240 р. в українській історіографії ХІХ ст. й історична схема М. Грушевського // На службі Клію: Зб. наук. пр. на пошану Л.-Р. Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С. 197.

⁴ *Крупницький Б. М.* Грушевський і його історична праця // *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1954. – Т. 1. – С. ХХІ.

⁵ *Його ж.* Історіознавчі проблеми історії України: Зб. ст. / На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С. 97.

⁶ *Ващенко В.* До проблеми визначення контекстів «Звичайної схеми...» Михайла Грушевського // *Київська старовина*. – 2007. – № 2. – С. 78–97.

⁷ *Грушевський М.* Вибрані праці / Упор. М. Галій. – Нью-Йорк, 1960. – С. 202–210; Те саме // *Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки / Впоряд., вступ. ст і довідки Б. Кравцева*. – Нью-Йорк, 1964. – С. 11–24; Те саме // *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). – [Б.м.], 1985. – С. 101–108; Те саме // *Вивід прав України / Ред. М.П. Пар-*

російською¹. Текст друкується за академічним виданням 2002 р. На відміну від наших приміток, посилання М. Грушевського позначено числами з астериском (*). Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

* * *

Поставлена організаційним з'їздом російських філологів справа раціонального укладу історії слов'янства в задуманій Слов'янській Енциклопедії^{1*} дає мені нагоду порушити справу схеми історії східного слов'янства. Я не раз порушував уже справу нераціональностей в звичайній схемі «русскої» історії^{2*}, тепер хотів би обговорити се питання трохи повніше.

цей. – Л., 1991. – С. 7–13; Те саме // Пам'ятки України. – 1991. – № 3. – С. 4–7; Те саме // Літературна Україна. – 1991. – 30 трав. – № 22 (4431). – С. 1, 7; Те саме // Політологія (кінець XIX – перша половина XX ст.): Хрестоматія / Ред. О.І. Семків та ін. – Л., 1996. – С. 167–173; Те саме // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Л., 2002. – Т. 1: Суспільно-політичні твори (1894–1907). – С. 75–82; Те саме // Історія України (соціально-політичні аспекти): Хрестоматія / Авт.-упоряд. С.О. Костишева. – К., 2009. – С. 16–23; Те саме // Українська історіософія (XIX–XX ст.): Антологія: У 2 ч. / Упор. В.О. Артюх. – Суми, 2011. – Ч. 1. – С. 71–78; та ін.

¹ *Hrushevsky M. The Traditional Scheme of "Russian" History and the Problem of a Rational Organization of the History of the Eastern Slavs // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – New York, 1952. – Vol. 2, no. 4 (6). – P. 355–364; Idem. The Traditional Scheme of "Russian" History and the Problem of a Rational Organization of the History of the East Slavs / Ed. A. Gregorovich. – Winnipeg, 1965 (2 ed. Winnipeg, 1966). – 24 p.; Idem. Das übliche Schema der "russischen" Geschichte und die Frage einer rationellen Gliederung der Geschichte des Ostslawentums // Jahrbuch der Ukrainekunde. – München, 1983 – № 20. – S. 376–383; Idem. Das übliche Schema der "russischen" Geschichte und die Frage einer rationellen Gliederung der Geschichte des Ostslawentums // Wynar L. Mykhailo Hrushev's'kyj: Biobibliographische Quelle, 1866–1934. – München, 1984. – S. 58–65; Idem. The Traditional Scheme of "Russian" History and the Problem of a Rational Organization of the History of the Eastern Slavs // Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography / Ed. L. Wynar. – Toronto; New York; Munich, 1988. – P. 35–42; Грушевський М. Обычная схема «русской» истории и вопрос рационального упорядочения истории восточного славянства // Форум (Мюнхен). – 1987. – Вып. 17. – С. 162–171.*

^{1*} Писано з нагоди плану слов'янської історії, виробленого історичною підсекцією з'їзду.

^{2*} Напр[иклад], в «Записках Наукового товариства імені Шевченка», т. XIII, XXXVII і XXXIX, бібліографія, оцінки праць Мілюкова, Сторожева, Загоскіна, Владимирського-Буданова (завважу, що з моїх заміток до книги д. Мілюкова «Очерки по истории русской культуры» зробив ужиток проф. Філевич в своїй рецензії праці д. Мілюкова в час[описі] «Новое время», покликуючись на них на попертя своїх гадок, зовсім противних тим, якими подиктовані були мої замітки). Також в приготованім до друку «Очерке истории украинского народа».

Звичайно, прийнята схема «русскої» історії всім звісна. Вона починається з передісторії Східної Європи, звичайно про неслов'янську колонізацію, потім іде мова про розселення слов'ян, про сформування Київської держави; історія її доводиться до другої половини XII в., потім переходять до В[еликого] кн[язівства] Володимирського, від нього – в XIV віці – до кн[язівства] Московського, слідиться історія Московської держави, потім Імперії, а з історії українсько-руських і білоруських земель, що лишалися поза границями Московської держави, часом беруться деякі важніші епізоди (як держава Данила, сформування В[еликого] кн[язівства] Литовського і унія з Польщею, церковна унія, війни Хмельницького), часом не беруться зовсім, а в кождім разі з прилученням до Російської держави ці землі перестають бути предметом сеї історії.

Схема ся стара, вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея генеалогічна – генеалогія московської династії. З початком наукової історіографії в Росії сю схему положено в основу історії «Российского государства». Потім, коли головна вага перенесена була на історію народу, суспільності, культури, й «русская история» стала зближатися до того, щоб стати історією великоруського народу й його культурного життя, задержано ту ж схему в її головних моментах, тільки стали відлітати епізоди що далі, то більше. Ту ж схему, в простішій формі, прийняла наука «истории русского права», складаючися з трьох відділів – права Київської держави, московського й імперського.

Через таку традиційність, через таке довге уживання до сеї схеми привикли й її невігоди, нераціональності не вражають прикро, хоч вона повна таких нераціональностей, і то дуже великих. Я вкажу деякі, не маючи претензії вичислити їх всі.

Передовсім дуже нераціональне сполучування старої історії полудневих племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-Московським князівством XIII–XIV вв., так, наче се останнє було його продовженням. Се можна було московським книжникам – для них досить було генеалогічного преемства, але сучасна наука шукає генетичної зв'язі і не має права зв'язувати «київський період» з «володимирським періодом», як їх невідповідно називають, як стадії того самого політичного й культурного процесу. Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великоруської^{3*}. Сю ріжницю хотіла була затерти Погодінська теорія,

^{3*} Ся свідомість починає потрохи проходити в науку. Досить ясно, напр[иклад], висловлює сю думку укладчик «Русской истории с древнейших времен», виданої московським кружком помічі самоосвіті (Москва, 1898), д. Сторожев; він з натиском підносить, що «Русь Дніпровська і Русь північно-східна – два зовсім відмінні явища; історію їх творять неоднаково дві осібні часті руської народності». Ліпше сказати – дві народності, аби оминати баламутств, зв'язаних з теорією «единства русской народности».

населивши Подніпров'я X–XII вв. великоросами й казавши їм потім, в XIII–XIV вв., відси виемігрувати, але я сумніваюся, що хто-небудь схоче тепер боронити стару історичну схему сею ризиковною, всіма майже полишеною теорією. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV–XVI вв. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, напр[иклад], до відносин Римської держави до її галльських провінцій, а не преемства двох періодів в політичній і культурній житті Франції. Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народності. Етнографічна і історична близькість народності українсько-руської до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань – вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами.

Тим часом наслідком пришивання Київської держави на початок державного й культурного життя великоруського народу що бачимо? Історія великоруської народності зістається, властиво, без початку. Історія сформування великоруської народності досі зістається невиясненою, через те що її історію починають слідити від середини XII в.^{4*}, і за київським початком сей свійський початок зовсім неясно представляється людям, що вчилися «русской історії». Не слідиться докладно за процесом рецепції й модифікації на великоруським ґрунті київських суспільно-політичних форм, права, культури; в таких формах, які мали вони в Києві, на Україні, їх попросту включають в інвентар великоруського народу, «Русского государства». Фікція «київського періоду» не дає можності відповідно представити історії великоруської народності.

Тому що «київський період» прилучається до державної й культурної історії великоруського народу, зістається без початку й історія українсько-руської народності. Підтримується старе представлення, що історія України, «малорусского народа» починається доперва з XIV–XV віком, а що перед тим – то історія «общерусская». Ся знов «общерусская история» свідомо і несвідомо на кождім кроці підмінюється поняттям історії державної і культурної великоруського народу, і в результаті українсько-руська народність виходить на арену історії в XIV–XVI вв. як би щось нове, мовби її перед тим там не було або вона історичного життя не мала.

^{4*} Гарні початки, зроблені, напр[иклад], книжкою Корсакова «Меря и Ростовское княжение», не були потім розвинені успішно.

Зрештою історія українсько-руської народності зістається не тільки без початку, а і в виді якихось кавалків¹, *disjecta membra*², не пов'язаних між собою органічно, розділених прогалинами. Одинокий момент, що вирізняється й може лишитися ясно в пам'яті, – се козаччина XVII в., але дуже сумніваюся, щоб хтось, хто вчився «руської історії» по звичайній схемі, потрапив зв'язати її в своїм представленні з ранішими і пізнішими стадіями історії української народності, мислив би сю історію в її органічній цілості.

Ще гірше виходить на сій схемі народність білоруська – вона пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-Московської, ба навіть і за В[еликим] кн[язівством] Литовським. Тим часом, хоч вона не виступає в історії ніде виразно як елемент творчий, але роля її немаловажна, – вкажу хоч би на значіння її в сформуванні великоруської народності або в історії В[еликого] кн[язівства] Литовського, де передовсім їй, з-поміж слов'янської людності сеї держави, належала культурна роля супроти далеко нижче розвинених литовських племен.

Заведенням до «руської історії» В[еликого] кн[язівства] Литовського хотіли поправити односторонність і неповноту традиційної її схеми. В історії, здається, перший сю гадку з натиском підніс Устрялов, а Іловайський, Бестужев-Рюмін і ін[ші] пробували викладати паралельно історію «Руси западної», себто В[еликого] кн[язівства] Литовського, й «Руси восточної», себто Московської держави. В науці історії права потребу включення В[еликого] кн[язівства] Литовського пропагує школа проф. Владимирського-Буданова, хоч не дала ще ані загального курсу «истории русского права», де було б включене В[елике] кн[язівство] Литовське, ані осібного курсу права сього останнього.

Се поправка, але вона сама потребує різних поправок. В[елике] кн[язівство] Литовське було тілом дуже гетерогенним, неоднотайним. В новішій науці легковажиться, навіть зовсім ігнорується значіння литовської стихії. Слідження преємства права староруського з правом В[еликого] кн[язівства] Литовського, значіння слов'янського елементу в процесі творення й розвою В[еликого] кн[язівства] Литовського привело сучасних дослідників внутрішнього устрою сеї держави до крайності, що вони зовсім ігнорують елемент литовський – навіть не ставлять питання про його впливи, хоч, безперечно, ми мусимо числитися з такими впливами в праві й устрої В[еликого] кн[язівства] Литовського (от хоч би – вкажу лише *exempli gratia*³ – інститут «койминців»). Потім, лишаячи литовський, – сам слов'янський елемент В[еликого] кн[язівства] Литовського неоднотайний: маємо тут дві народності – українсько-руську й білоруську. Українсько-руські землі, з виїмком Побужжя

¹ Шматків, частин.

² Роз'єднані частини (лат.).

³ Для прикладу (лат.).

й Пинщини, були досить механічно зв'язані з В[еликим] кн[язівством] Литовським, стояли осторонь у нім, жили своїм місцевим життям, і з Люблінською унією перейшли безпосередньо в склад Польщі. Противно, білоруські землі дуже тісно були зв'язані з В[еликим] кн[язівством] Литовським, мали на нього величезний вплив – в суспільно-політичній укладі, праві й культурі (як, з другого боку, самі підпали дуже сильному впливу суспільно-політичного й культурного процесу В[еликого] кн[язівства] Литовського) й зісталися в складі його до кінця. Таким чином історія В[еликого] кн[язівства] Литовського далеко тісніше зв'язана з історією білоруської народності, ніж українсько-руської, що чимало підпала впливу його історії, але дуже небагато мала на нього впливу (тільки посередньо – оскільки білоруська народність передавала право й культуру, насаджені Київською державою, але так само посередньо, через політику литовського правительства, українсько-руська народність приймала не одно, що йшло від білоруської, – напр[иклад], білоруські елементи актової мови, прийнятої литовським правительством).

Отже, включення історії В[еликого] кн[язівства] Литовського в «русську історію» не заступить прагматичного представлення історії народностей українсько-руської й білоруської. Для історичного представлення суспільного й культурного процесу українсько-руської народності вистане зазначення тих кількох моментів з історії В[еликого] кн[язівства] Литовського, що мали для неї безпосереднє значіння^{5*}. Більше з неї увійшло б у історію білоруської народності, але в цілості включати історію В[еликого] кн[язівства] Литовського в «русську історію» нема причини, коли се має бути не «історія Росії», себто історія всього того, що коли-небудь діялося на території її, і всіх народностей і племен, що її залюднюють (так її програму, здається, тепер ніхто не ставить, хоч ставити також можна), а історія народностей руських, або східнослов'янських^{6*} (уживаю часом сього терміна, аби обминути неясності й баламутства, які випливають з неоднакового уживання слова «русский»).

Взагалі історія державних організацій грає все ще забагато ролі в представленні «русської історії» чи історії східного слов'янства. В теорії признається давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільності. Політичне, державне життя, розуміється, чин-

^{5*} В такім дусі старався я використати історію В[еликого] кн[язівства] Литовського в IV т. моєї «Історії України-Руси», що обіймає часи від половини XIV в. до 1569 р.

^{6*} Один з визначніших сучасних систематиків – проф. В[ладимирський]-Буданов – ставить задачу науки історії «русского права», історію права «русского народа», не Російської держави, тому виключає з неї національні права неруських народностей Росії, а вважає інтегральною частию право руських народностей, які не входили в склад Російської держави. Такий погляд бачимо і у інших дослідників, хоч він так само не переводиться консеквентно у них, як і у самого В[ладимирського]-Буданова (див. мою рецензію його курсу в XXXIX т. «Записок Н[аукового] тов[ариства імені] Шевченка», бібл[іографія], с. 4).

ник важний, але поруч нього існують інші чинники – економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значіння від політичного, але в кождім разі не повинні лишатися в тіні поза ним. З руських чи східнослов'янських племен держава найбільше значіння мала, найтісніше зв'язана була з життям народу у народності великоруської (хоч і тут поза межами національної, Володимиро-Московської держави бачимо такі сильні явища, як вічеве життя новгородсько-псковське). Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливами різних державних організацій – сі впливи на її національне життя повинні бути визначені, але політичний фактор сходить в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну ролю попри факторах економічних, культурних, національних. Те саме треба сказати про народність білоруську. Для сеї останньої великоруська національна держава стає історичним фактором, властиво, тільки від 1772 р. На історію України вона починає впливати століттям скорше, але тільки одним краєм. Те виїмкове, виключне значіння, яке має історія великоруської держави в сучасній схемі «русскої» історії, має вона, властиво, наслідком підміни поняття історії «русского народа» (в значінні руських, східнослов'янських народностей) поняттям історії великоруського народу.

Взагалі в тім, що зветься «русскою історією», я бачу комбінацію, чи, властиво, – конкуренцію кількох понять: історія Російської держави (сформування й розвою державної організації й її території), історія Росії, себто того, що було на її території, історія «руських народностей», і, нарешті, – історія великоруського народу (його державного й культурного життя). Коже з сих понять, в консеквентнім¹ переведенні, може бути вповні оправданим предметом наукового представлення, але при такім комбінуванні різних понять повного представлення, консеквентного переведення не дістає ані одно з них. Найбільше входить в схему «русскої історії» з понять історія Російської держави і великоруського народу. З розмірно невеликими перемінами й купюрами вона може бути переіменована на консеквентно й повно переведену історію *великоруського народу*.

«Честь и место» історії сеї найбільшої з слов'янських народностей, але поважання до її першенства й важної історичної ролі не виключає потреби такого ж повного й консеквентного представлення історії інших східнослов'янських народностей – українсько-руської й білоруської. Історії східного слов'янства таки не заступить історія великоруського народу, його державного й культурного життя, і ніякі мотиви не дадуть права зігнувати історію білоруської і ще менше – українсько-руської народності, або заступити їх повириваними з них і попришиваними до історії великоруського народу клаптиками, як то практикується тепер. Зрештою, як тільки «русская история» буде щиро і консеквентно зреформована в історію великоруського на-

¹ Від лат. *consequens* («*consequentis*») – послідовний.

роду, його державного й культурного життя, так історія українсько-руської і білоруської народності, я певний, вийдуть самі собою на чергу й займуть відповідне місце побіч великоруської. Але для сього наперед треба попроситися з фікцією, що «русска історія», підмінювана на кождім кроці великоруською, – то історія «общерусска».

Такий погляд сидить іще досить твердо, хоч, на мій погляд, він, оскільки не стоїть на услугах політики, являється пережитком старомосковської історіографічної схеми – пережитком, дещо приладженим до новіших історіографічних вимог, але в основі своїй таки нераціональним. Історія великоруська (такою стає ся «русска історія» від XII–XIII вв.) з українсько-руським (київським) початком, пришитим до неї – се тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась «общерусска» історія. Зрештою, «общерусської» історії й не може бути, як нема «общерусської» народності. Може бути історія всіх «руських народностей», кому охота їх так називати, або історія східного слов'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої «руської історії».

В деталях я не маю заміру викладати схему такої нової конструкції історії східного слов'янства. П'ятнадцять літ я спеціально працюю над історією українсько-руської народності й виробляю її схему як у загальних курсах, так і спеціальніших працях. По сій схемі укладаю я свою історію України-Русі, і в такому ж виді представляю собі історію «руських» народностей. Не бачу трудностей, аби була зроблена подібним способом історія білоруської народності, хоч би вона випала менше багато, ніж історія українсько-руська. Історія великоруської народності майже готова – треба тільки обробити її початок, замість пришитого до неї тепер київського початку, та вичистити від ріжних епізодів з історії України й Білорусі – се вже й так майже зроблене істориками великоруського народу й суспільності.

Найбільше раціональне здається мені представлення історії кожної народності зокрема, в її генетичнім преемстві від початків аж донині. Се не виключає можливості представлення синхроністичного, подібно як укладаються історії всесвітні, в інтересах перегляду з педагогічних, щоб так сказати, мотивів.

Се деталі, й вони мене інтересують мало. Головні принципи: треба б усунути теперішній еkleктичний характер «руської історії», зшивання до купи епізодів з історії ріжних народностей, консеквентно перевести історію східнослов'янських народностей і поставити історію державного життя на відповідне місце з іншими історичними факторами. Думаю, що й прихильники нинішньої історичної схеми «руської історії» признають, що вона не бездоганна і що в своїх спостереженнях я виходив від правдивих її хиб. Чи сподобаються їм ті принципи, які я хотів би положити в основу її реконструкції, – се вже інша справа.

У Львові, 9 (22) IX. 1903

Александра Ефименко

ПИСЬМА ИЗ ХУТОРА. ОБ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИИ

* * *

Револуція – магічне, чаруюче й водночас руїницьке, страшне означення, котре продукує генералізуючий і навіть тотальний смисл, пов'язаний із нищенням звичного соціокультурного буття, передусім усталених моделей організації та функціонування суспільства. Суцільна невідомість майбуття здебільшого спричиняє надзвичайну поляризацію горизонту революційних очікувань. Із одного боку, радикалізація й ейфорія суспільних настроїв і почувань сягають свого апогею, проте, з іншого боку, генеруються небувалі скептичні, негативні та навіть катастрофічні, апокаліптичні передбачення ближчої прийдешності.

Мабуть, саме тому революція сприймається вкрай суперечливо й вибірково. Зазвичай із революційними ідеалами пов'язуються найсвітліші мрії та оптимістичні проєкції успішної прийдешності. Натомість революційні практики часто-густо асоціюються з приземленою прагматикою політичної боротьби, освяченої ідеологічними догматами, коли задля досягнення «ідеалізованої» мети, точніше конкретної перемоги у змаганнях за владу, масово руйнуються культурні цінності, суспільні інститути, господарські структури, людські життя, ба навіть самодостатність буття самого соціуму.

Проте революційні метаморфози продукують незвичайну, майже фантастичну багатоманітність суспільних реакцій, рефлексій і візій, які годі звести до якоїсь чорно-білої контраверсійності чи виразно окресленої мапи соціокультурних розломів. Адже революція генерує прискорений ритм суспільного буття, котрий окреслює новітню темпоральність та означає нову демаркацію історичного часу, кінець-кінцем пропонує інші обриси прийдешності. Саме тому горизонт революційних очікувань, надій і сподівань є напрочуд розмаїтим, суперечливим і складним.

Водночас революційний хронотоп продукує кардинальні трансформації, переформатування самого культурного простору, зокрема на теренах історієписання. У певному сенсі революційні перетворення стають своєрідним каталізатором, який запліднює історичну думку новими концептами, кидає новітні

виклики, висуває інші пізнавальні запити до минувшини та нав'язує відмінні мірила вартості. Зрештою революційна дійсність продукує розмаїтий спектр історичних асоціацій, ретроспекцій і рефлексій, у межах яких прагнуть досягнути ту соціо- та етнокультурну палітру сучасності, котра тільки-но вимальовується на суспільному обрії.

Із такої перспективи 1918-й рік був переломним моментом у рецепції революційної чи «фантастичної» дійсності, як означувала її сімдесятирічна Олександра Єфименко (народжена Ставровська; 1848–1918)¹ – українська історикиня, вихована в душі ідеалістично-народницької традиції, росіянка за походженням, дружина старого українофіла, етнографа й статистика П. Єфименка (1835–1908).

У культурному просторі Російської імперії О. Єфименко посідала доволі своєрідне становище емансипованої інтелектуалки, громадської діячки, палкої прихильниці самоосвіти, котра першою з-поміж жінок здобула ступінь почесного доктора російської історії (1910) та стала професоркою Вищих жіночих курсів імені К. Бестужева-Рюміна у С.-Петербурзі, незважаючи на те, що була матір'ю п'ятьох дітей і навіть не мала вищої освіти. Від юнацьких років вона працювала як викладачка двокласного жіночого училища у Холмогорах і перебрала на себе тягар піклування про велику родину через передчасну смерть батька та брата, згодом зазнала чималих життєвих лихоліть і поневірянь як вірна супутниця П. Єфименка й мати досить великої родини.

¹ Див. докладніше про О. Єфименко: *Багалеї Д.И.* В историко-филологический факультет Харьковского университета [представлення О.Я. Єфименко на ступінь почесного доктора російської історії] // Записки Императорского Харьковского университета. – Х., 1910. – Кн. 2, часть официальная. – С. 1–22; *Юбилей А.Я. Ефименко* // Исторический вестник. – 1910. – Кн. 12. – С. 1207–1208; *Багалій Д.* Олександра Яковлевна Єфименкова // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1919. – Кн. 1. – С. 104–113; *Його ж.* Харківська доба діяльності Олександри Яковлевни Єфименкової (1879–1906) // Науковий збірник науково-дослідної катедри історії української культури. – Х., 1930. – Т. 10. – С. 5–15; *Марков П.Г.* А.Я. Ефименко – историк Украины / Под ред. И.А. Гуржия. – К., 1966. – 124 с.; *Скакун О.Ф.* Історичні погляди О.Я. Єфименко // УІЖ. – 1967. – № 1. – С. 22–30; *Ильинская В.Н.* Автобиографии П.С. и А.Я. Ефименко // Из истории русской фольклористики. – Ленинград, 1978. – С. 93–106; *Смолий В.А.* А.Я. Ефименко: Очерк жизни и научного творчества // *Ефименко А.Я.* История украинского народа. – К., 1990. – С. 403–426; *Ковалевська О.* Олександра Єфименко // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 152–181; *Марков П.* На крыльях бессмертия: Диалогия. – К., [2003]. – 525 с.; *Капелер А.* Самоучка, жінка, кацапка: Олександра Єфименко та Київська історична школа // Україна модерна. – 2010. – № 6/17. – С. 45–76; *Kappeler A.* Russland und die Ukraine: verflochtene Biographien und Geschichten. – Wien, 2012. – 395 s.; та ін.

За візією А. Капелера, інтелектуальна біографія О. Єфименко та її чоловіка являє собою цікавий і своєрідний приклад переплетеної російсько-української історії, котра розгорталася в низці культурних сфер – історії української історіографії, українського національного руху та гендерної історії кінця XIX – початку XX ст.¹

Українська проблематика ввійшла до кола наукових і культурних зацікавлень О. Єфименко, народженої в родині станового пристава в одному з віддалених сіл Архангельської губернії, завдяки її чоловіку, котрий від початку 1860-х рр. перебував у цьому краї на адміністративному поселенні, себто на засланні. За автобіографічним спомином О. Єфименко, спершу вона відіграла роль помічниці у фольклорних, етнографічних, статистичних та інших практиках П. Єфименка, але поступово перейшла до самостійних студій і навіть сформулювала досить амбітну мету – «написати популярну історію південноросійського народу для інтелігентних читачів»².

Та з часом звичний розподіл культурних ролей у родині кардинально змінився й інтелектуальну першість здобула О. Єфименко. Письменник та історик Г. Хоткевич, який познайомився з подружжям Єфименків наприкінці 1890-х рр. у Харкові, згадував, що в той час Олександра напівжартома називала свого чоловіка «мій архіваріус», оскільки він ретельно підбирав і документував робочі матеріали до її наукових праць, а сам уже нічого не писав³.

На полі української історіографії О. Єфименко сприймалася здебільшого як талановита дослідниця-аматорка, публікації якої хоч і привертали увагу, проте зазвичай спричиняли критичні відгуки й реакції⁴. Вочевидь провідну роль у цьому відіграла історія з конкурсом, оголошеним журналом «Киевская старина» у січні 1896 р. за активної участі В. Антоновича на кращу студію з систематичної історії України (планувався обсяг у 25 друк. арк., 2 роки для її підготовки, а також 1 тис. руб. сріблом як винагорода авторові)⁵.

Зрештою О. Єфименко стала єдиною історикинею з поміж науковців, хто подав свою працю на конкурс, оскільки родина існувала на гонорари від її студій і хронічно потерпала від браку грошей. Справа затягнулася на кілька

¹ *Капелер А.* Самоучка, жінка, кацапка... – С. 46; *Kappeler A.* Russland und die Ukraine... – S. 10–17.

² *Ильинская В.Н.* Автобиографии П.С. и А.Я. Ефименко. – С. 104–105.

³ *Хоткевич Г.* Єфименкова // Науковий збірник науково-дослідної кафедри історії української культури. – X., 1930. – Т. 10. – С. 38.

⁴ Див., наприклад: *Джиджора І.* З новішої української історіографії: Критична студія: Рец. на кн.: *Ефименко А.* Южная Русь, очерки, исследования и заметки. – СПб., 1905. – Т. 1–2 // ЗНТШ (Л.). – 1906. – Т. 71. – С. 134–157.

⁵ Объявление о конкурсе, назначаемом редакцией «Киевской старины» // КС. – 1896. – № 1. – С. [II]; *Багалій Д.І.* Акад. М.С. Грушевський і його місце в українській історіографії (історично-критичний нарис) // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 172–173.

років, розпочалися непрості перемовини з В. Антоновичем та іншими особами і студію авторки так і не було опубліковано під маркою журналу «Киевская старина». Видали її лише 1906 р. у С.-Петербурзі у книжковій серії «История Европы по эпохам и странам в средние века и новое время», редакторами якої були М. Карєєв та І. Лучицький¹.

А. Каппелер гадає, що В. Антонович і його київська школа кінець-кінцем відхилили, точніше відмовилися від праці О. Єфименко (вона отримала лише частину грошової винагороди) з цілої низки причин. По-перше, дослідниця вступила в конфлікт із «дискурсом чоловічої гегемонії»; по-друге, авторка обстоювала й реалізувала інший стиль писання, зорієнтований на літературно-художній, популяризаторський виклад історії, котрий у чомусь навіть наслідував М. Костомарова, на відміну від фактографічно зорієнтованих «обласних» монографій; по-третє, давалися взнаки вимоги дальшої політизації українського національного руху, котрі транслювалися до історіографії й упереджено висувалися до її праці².

Та у цьому конфлікті поважну роль відіграли не тільки ці чинники, а й проблема входження О. Єфименко як авторки-самоучки чи приватної вченої на «фахову територію» тодішнього історика, позаяк позитивістські стандарти й вимоги до історієписання нав'язували всеосяжну професіоналізацію історичної науки. Натомість стара культурна програма народників – «сіяти просвіту у народі» – разуче дисонувала з вимогами та стандартами фахової інституціоналізації науки і сцієнтизації історичного знання на рубежі XIX–XX ст.

Утім у Харкові та С.-Петербурзі О. Єфименко успішно реалізувала намічений інтелектуальний сценарій і тріумфально ввійшла до корпорації істориків не тільки де-факто, а й де-юре. Недаремно Д. Багалій у своєму історіографічному огляді зараховував її до представників харківської історичної школи, зокрема характеризував як «типову великоруську народницю з слов'янофільським українофільським нахилом»³.

Окрім того, варто згадати про напрочуд широкі культурні й інтелектуальні зацікавлення О. Єфименко, котрі включали найрізноманітніші захоплення, зокрема творами Ф.-В. Ніцше⁴, що помітно випадало з традиційного читацького репертуару старих народників-українофілів. Недаремно сучасні історики віднаходять в «Истории украинского народа» елементи модерністського мислення⁵. Навіть більше, А. Каппелер уважає, що ця студія О. Єфименко мала б стати

¹ *Єфименко А.* История украинского народа. – СПб., 1906. – Вып. 1. – [2], 192 с.; Вып. 2. – С. 193–391.

² *Каппелер А.* Самоучка, жінка, кацапка... – С. 46–52.

³ *Багалій Д.І.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Х., 1928. – Т. 1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – С. 63.

⁴ *Хоткевич Г.* Єфименкова. – С. 39.

⁵ *Яковенко Н.* Вступ до історії. – К., 2007. – С. 280.

новаторською і спричинити неабиякий резонанс, якби була своєчасно опублікована¹.

Пропонований допис О. Єфименко 1918 р. репрезентує її як історикиню з креативним способом мислення, спроможної до швидких рефлексій і влучних спостережень. На той час її життєва історія невпинно добігала кінця, а чималий культурний багаж попередніх десятиліть, здавалося б, мав неодмінно продукувати узвичаєні асоціації та нав'язувати інерційність й упередженість в авторській рецепції революційних подій. Та цього не сталося... Ба більше, у тексті О. Єфименко споглядаємо виразно артикульовану спробу подивитися на тогочасну Українську державу та історію України з культурної перспективи.

Передусім авторка протиставляє позитивістським тезам про «еволюційну поступовість» і природний процес визрівання «політичного організму», властивий для більшості тодішніх країн, думку про те, що Українська держава постала як вислід суспільного волевиявлення, себто масового й реалізованого вольового бажання суспільства – бути... Ця ідея тією чи іншою мірою перегукується, принаймні тяжіє, до ніцшеанського культу «волі» та «життєвої сили».

Водночас О. Єфименко слушно звертає на своєрідну парадоксальність конституювання культурного простору тодішнього українства, котрий породив широкий просвітницький та освітній рух, пов'язаний з українознавством. Причому дослідниця влучно наголошує на своєрідності, ба навіть унікальності цього культурного руху, порівняно, наприклад, із фінським національно-державним проектом, у межах якого не було жодних подібних явищ.

О. Єфименко надзвичайно точно окреслює найголовніший смисл, яке продукує саме поняття «українознавство», себто «початкове», «недиференційоване» знання, котре не оформилося в окремі дисциплінарні сегменти. Таким чином, вона обстоює думку про несподівану «внутрішню суперечність», яку вбачає в тому, що успішно реалізований на той момент державно-політичний проект Української держави потребував культурно-просвітницької підтримки. Д. Багалій розглядав термінологічне означення «українознавства», запропоноване авторкою, як цікаве й оригінальне².

Урешті О. Єфименко дотримується думки про територіально-просторову різномірність, а не «органічну» суспільно-політичну одноцільність історії України. Таку розмаїту просторову конфігурацію української минувшини дослідниця пов'язує зі «сплетінням» історичного життя з «трьома політичними організаціями» – Московської Русі, Польщі й Татарського ханства.

Зауважимо, що ця думка якоюсь мірою нагадує відому тезу галицького історика С. Томашівського про «трикутник» історичного розвитку України –

¹ Капелер А. Самоучка, жінка, кацапка... – С. 70.

² Багалій Д. Харківська доба діяльності Олександри Яковлевни Єфименкової (1879–1906). – С. 14.

Степ, Польща, Московщина¹. Отож дослідниця апріорі постулювала ідею про необхідність представлення історії України з різних просторових масштабів і культурних перспектив.

Лист О. Єфименко став першим та останнім із намічених дописів авторки до редакції двомовного харківського журналу «Позашкільна освіта» («Внешкольное просвещение»), в яких вона планувала подати свої роздуми щодо написання та викладання історії України². Трагічний перебіг подій завадив її планам. У ніч із 17 на 18 грудня 1918 р. історикиня та її донька Тетяна – російськомовна поетеса, котру зараховують до початкуючих діячок культурної доби, метафорично означеної як «Срібний вік», загинули від рук бандитів на хуторі Любочка Вовчанського повіту Харківської губернії.

Д. Багалій у коментарях до листа О. Єфименко звертав увагу на її «великий талан викладання історичних питань для широкого суспільства – популярного, яскравого, артистичного, але укупі з цим і наукового, і оригінально-самостійного»³. На думку А. Каппелера, вузлові проблеми з конструювання та представлення історії України, порушені в листі О. Єфименко, залишаються актуальними й до сьогодні⁴.

* * *

Допис О. Єфименко друкується мовою оригіналу за першою публікацією 1918 р.⁵ До тексту долучено примітки історіографічного спрямування. Окремі друкарські огріхи виправлено без застережень. Виділення курсивом збережено за першодруком. Уточнюючі відомості подано у квадратних дужках.

* * *

Конечно, из хутора было бы естественнее писать о земельном вопросе, настроениях крестьянства, видах на урожай, а не об истории, хотя бы и

¹ *Томашівський С.* Українська історія: Нарис I: Старинні і середні віки. – Л., 1919. – С. 12.

² *Багалій Д.* Харківська доба діяльності Олександри Яковлевни Єфименкової (1879–1906). – С. 14.

³ *Його ж.* Олександра Яковлевна Єфименко // Позашкільна освіта / Внешкольное просвещение (X.). – 1918. – № 1: (июль). – С. 22.

⁴ *Kappeler A.* Russland und die Ukraine... – S. 308.

⁵ *Єфименко А.* Письма из хутора. Об украинской истории // Позашкільна освіта / Внешкольное просвещение. – 1918. – № 1: (июль). – С. 17–21. Примірник цього числа журналу зберігається у фондах Державного архіву друку Книжкової палати України імені Івана Федорова (Київ). Е-републікації допису О. Єфименко див.: Те саме // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://qwercus.narod.ru/efim_pisma.htm; Те саме // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1579-aleksandra-efimenko-pis-ma-iz-khutora-ob-ukrainskoj-istorii>

украинской. Но наша современная жизнь насквозь пропитана стихией чудеснейших случайностей и неожиданностей. И если автор этих строк неожиданно-негаданно выбрался из петроградского «жития» на житье-бытье украинского хутора, то немудрено, что мысли его по инерции работают в старом направлении, вынесенном с насиженного места, с кафедры, на которой прошли годы спокойного труда¹. Но как иначе работает мысль там – в атмосфере академического бесстрастия, и здесь – под аккомпанемент горячего, лихорадочно возбужденного жизненного пульса. Сколько новых, неожиданных сомнений, недоумений...

Без всякой привычной взгляду историка эволюционной постепенности, с быстротой и неожиданностью феерии выдвинулся из мрака небытия великий исторический факт – Украинская держава. Неожиданность эта была одинаково разительна и для старых «украинофилов», и для новых «украинцев», и для новейших и крайних «самостийников». Ярко демонстрирует эту неожиданность такое явление, как бы правильное и необходимое, но в то же время поражающее своим несоответствием с положением. Это явление: курсы украиноведения, возникающие во всех городах и городках Украины.

В самом деле, что такое «украиноведение»? «Украиноведение» – термин, обозначающий то начальное состояние «ведения» о предмете – в данном случае об Украине, – когда это «ведение» только начинает дифференцироваться на свои элементарные отрасли: язык, географию, историю. Украинское общество, складывающееся в Украинскую державу и в то же время нуждающееся в украиноведении – ведь в этом есть какое-то глубокое несоответствие, внутреннее противоречие. Для иллюстрации возьмем такой пример. Финляндия самоопределяется политически так же, как и Украина. Но придет ли кому-либо в голову предположить, что она нуждается в курсах «финноведения». Даже намек на такое предположение является в глазах всякого политически грамотного человека абсурдом, бессмыслицей. И, однако ж, для нас эта бессмыслица, есть вполне необходимое и закономерное жизненное явление. Вот и еще новая загадка нашей фантастической действительности.

Немало лет тому назад, когда еще был жив проф[ессор] Потебня², наш знаменитый харьковский соотечественник, мне пришлось услышать от него такие слова. Кто-то спросил его: «Можно ли считать украинский язык за язык

¹ Упродовж 1907–1917 рр. О. Єфименко була викладачкою, а від 1910 р. – професоркою Вищих (Бестужевських) жіночих курсів у С.-Петербурзі (Петрограді). Наприкінці 1917 р. вона перебралася на Харківщину.

² Потебня Олександр Опанасович (1835–1891) – український мовознавець, фольклорист, етнограф, член-кореспондент С.-Петербурзької АН, один із засновників психологічної школи в мовознавстві, обстоював візію про мову як особливу форму людської діяльності.

самостоятельный, а, следовательно, и украинскую народность за самостоятельную народность?». Мы жадно ждали от него в ответ его обычной мудрой речи, полной оригинальной мысли и глубокого знания. Но, к удивлению, услышали только следующее: «Да, если украинцы сами этого захотят». Странно показались тогда нам эти слова. Но, привычно ценя глубину их источника, мы благоговейно замкнули их в сокровищнице своей памяти. И вот на наших глазах произошло чудо, в возможность которого едва ли верил великий ученый, несмотря на всю свою горячую любовь к Украине и всему украинскому: *украинцы захотели.*

Да, конечно, это чудо своего рода. Украинская держава возникла «волеизъявлением», а не тем естественно-обычным процессом, когда накапливающееся национальное самосознание выдвигает социально-политический организм на историческую сцену с той же органической необходимостью, с какой семя дает росток, с какой завязь дает плод. Но в наши фантастические дни кто будет удивляться чуду? Хочется верить только, что это чудо есть действительно акт своего собственного украинского «волеизъявления».

Как бы то ни было, «украиноведение» есть в данный момент неотложная острая потребность, настоящий духовный голод украинской жизни. В ряду пунктов программы этого «украиноведения» украинская история занимает необходимо одно из виднейших мест. И всякие курсы, и школы, и учреждения для внешкольного образования – всюду и всеми отдается исключительное внимание украинской истории.

Надо сказать правду – без сорама казка¹, – что подданные вновь народившейся Украинской державы совершенно не знают своей истории. Не знают – до анекдотического; и не только народная масса, для которой невежество есть неотвратимый рок, а и украинские интеллигенты. Да и как бы оно могло быть иначе? Ведь весь этот культурный верхний слой украинской народности приобрел свое образование в средней или высшей русской школе. С украинской историей приходилось знакомиться по учебникам русской истории, тщательно профильтрованным Ученым Комитетом Мин[истерства] Нар[одного] Просвещения. В этих учебниках учащиеся находили и украинскую историю – в кратких по несколько десятков строк, в пространных – по несколько страниц. Из этих строк и страниц учащиеся узнавали о Люблинской и Брестской церковной униях, о казаках и Богдане Хмельницком как воссоединителе, об измене Мазепы, реформах Екатерины – и все. В последнее время в некоторых высших учебных заведениях – очень немногих – читался курс истории Западной Руси, куда входила история Украины как составная часть, но читался как курс необязательный. Для любителей, которых бывало больше или меньше, смотря по лектору. Конечно любители эти – исключительно украинцы, патриотически настроенные, могли почерпать знание

¹ У буквальному розумінні – відверто, прямо.

украинской истории также и из литературы. Но научная литература по украинской истории крайне скудна. Кто захочет наглядно убедиться в этом, пусть заглянет хотя бы в только что изданные «Материалы по вопросу о предметах украиноведения в учебных заведениях» (Изд[ание] Киевск[ого] учебного округа. Киев, 1918 г.), где перечислена литература по украинской истории почти что исчерпывающим образом.

И вот на таком-то утлом фундаменте приходится наспех создавать широкое ознакомление населения Украинской державы с его родной историей. И при каких условиях! И без того незначительные украинские интеллигентные силы, которые могли бы работать в данной области, отвлечены политической. Разрыв с севером, лишая социальный организм Украины обычного притока культурных средств, создает обессиливающую анемию. Печатание крайне затруднено тем, что нет бумаги. Но самая большая трудность в деле распространения знаний по украинской истории заключается, на мой взгляд, в характере самой истории.

Ведь история в общепризнанном и специфическом смысле этого понятия, имеет своим содержанием развитие политического организма, государства. Но когда и при каких условиях Украина жила политической жизнью, была государством?

В самый старый период своего исторического существования, так называемый Киевский, южнорусские (украинские) земли были в общей политической связи с землями западнорусскими (белорусскими) и севернорусскими (великорусскими). Затем они вошли в состав Литовско-Русского государства. Далее, актом Люблинской унии украинская территория обратилась в провинцию Польши, в каком виде она и существовала до великой украинской революции 1648 г. Вслед за нею промелькнула метеором самостоятельная Украинская держава. Уже через шесть лет, в 1654 г. ее дальнейшее развитие в направлении государственной самостоятельности было задержано присоединением к Московскому царству. Если это присоединение до поры до времени можно рассматривать как формальное, не стеснявшее существенно свободы самоопределения, то едва ли можно остаться на той же точке зрения, когда Московское царство обратилось в Российскую империю. Общеизвестно, как наступательно ставила себя эта империя по отношению ко всяким самоопределениям. С реформами Екатерины II украинские земли окончательно превратились в русские наместничества и губернии.

Таким образом, историческая жизнь Украины тесно переплеталась – и сплеталась по типу зависимости и подчинения – с жизнью целых трех политических организмов, государств. Но мало этого. Говоря выше, я употребляла термин – украинские земли, Украина. Можно подумать, что дело шло действительно о территории всей украинской народности. Ничуть не бывало. Слово «Украина» употреблено лишь для упрощения: на самом деле речь шла не об Украине, в смысле территории всей украинской народности, а каждый

раз лишь об ее части, и в иных случаях – небольшой. Напр[имер] в силу договора Богдана Хмельницкого фактически вошла в состав Московского государства лишь так наз[ываемая] Малороссия, Левобережье, – Гетманщина. История этой Гетманщины – самая яркая, выразительная часть украинской истории. А между тем в историю Гетманщины, – украинскую историю *par excellence* – не входят даже соседние, соприкасающиеся, части украинской территории, не уступающие ей по размерам – Правобережная Украина и Слобожанщина¹. А сколько еще есть украинских земель, история которых идет вне главного русла исторической украинской жизни. На первом плане – Галичина, затем Холмщина, дальше Угорская Русь, Буковина. Да и Запорожскую Сечь с ее огромной, хотя и пустынной территорией, приходится рассматривать особо, так как она не смогла приобрести положения устойчивого политического равновесия между Московской Русью, Польшей, Татарским ханством. Сопоставьте в уме все эти сделанные мною элементарные указания, и вы легко поймете, какие практические трудности вытекают из этих особенностей украинской истории и для лиц, руководящих ее изучением в той или иной форме, и для самих учащихся.

Мне приходилось много лет заниматься украинской историей, то разрабатывать отдельные ее вопросы, то составляя систематические обзоры, то, наконец, читая лекции и руководя семинарскими работами на Петрогр[адских] В[ысших] Ж[енских] Курсах. Таким образом, помимо знаний, получился и некоторый педагогический опыт. По мере сил и возможности, хотела бы я поделиться приобретенным багажом с читателями «Внешкольного Просвещения». Боюсь, что мои добрые намерения будут парализоваться отсутствием под рукой библиотеки и вообще книжных пособий. Но – попытаюсь.

Хут[ор] Любочка, Волчанского у[езда]

¹ Почасті намір О. Єфименко представити різноманітні регіонально-просторові проєкції історії України було реалізовано в підручнику, виданому після її трагічної загибелі. Див.: *Єфименко О.Я.* Початковий підручник українсько-московської історії для шкіл народніх. – Х., 1919. – 90 с.; *Єфименко А.Я.* Начальное руководство по украинско-великорусской (русской) истории для народных школ. – Х., 1919. – 89 с.

Степан Томашівський

СХІД І ЗАХІД: ІСТОРИЧНО-ПОЛІТИЧНИЙ НАРИС

* * *

У стильовій формації неоромантизму початку ХХ ст. символічне постає як особлива комбінація емпіричного й уявного, дійсного та ілюзорного, логічного й інтуїтивного, раціонального та ірраціонального, ба навіть як самобутнє конструювання образу, що з'єднує різні зрізи історичного буття та легітимізує відповідну ідею чи ідеал. Відтак символічна репрезентація не тільки трансформує і сполучає предметний зміст із множинністю смислів, а й апелює до чогось вищого, абсолютного, ідеального. Недаремно символічне мислення пов'язується зі здатністю представити певне явище, процес або об'єкт в іншій якості, що надає їй міфологічного, метафізичного, трансцендентального, сакрального чи іншого підтексту.

Власне, інструментальне призначення символу полягає в переакцентуванні / переоцінці / відкритті сенсу звичайного, буденного, традиційного. Тому символічне представлення, зорієнтоване на виявлення незвичайного й виняткового у пересічному та ординарному, себто в означенні таких прикмет, які нав'язують нові асоціації, змінюють контексти висвітлення та продукують інші, часом приховані смисли.

Символічність постулює самобутню логіку розгортання фактографічного матеріалу у відповідності зі смисловою перспективою чи багатозоровою структурою, яка вибудовується в текстах мислителів, інтелектуалів, науковців. Символічне репрезентує єдність і цілісність у духовній чи інтелектуальній рецепції культури, проте залежить від способу конструювання того чи іншого зрізу навколишнього світу, зокрема минувшини. Навіть більше, таке представлення має особливе значення на початковій фазі концептуалізації, оскільки виступає як своєрідний дороговказ для інтелектуальної, духовної, культурної трансформації на теренах соціогуманітаристики. Іноді символічне претендує на роль універсального мірила вартості щодо минувшини, сучасності й майбуття.

У візії українського історика-неоромантика і zarazом консерватора-культурника Степана Томашівського (1875–1930)¹ таке виняткове символічне місце відводиться «трикутнику» історичного розвитку України – Степ, Польща та Московщина², котрий конструювався за вимогами «уявної географії» перших десятиліть ХХ ст.³ Це своєрідне мірило вартості С. Томашівського навіть нарекли «метафізичним трикутником»⁴, у контексті котрого вибудовані авторське «перевідкриття» й апологія Галичини як українського національного «П'ємонту».

Із такої перспективи призначення символічного «трикутника» полягає в тому, щоби розкрити приховані смисли та справжній масштаб Галичини в національній історії, котрі, на переконання С. Томашівського, ігнорувалися тодішніми українськими інтелектуалами. Авторська візія щодо виняткової ролі

¹ Про нього див. докладніше: *Крип'якевич І.* Степан Томашівський (некролог) // ЗНТШ (Л.). – 1931. – Т. 151. – С. 225–230; С. Томашівський: Історик, політик, публіцист. – Л., [1931]. – 79 с.; *[Борщак І.К.]* С. Томашівський – історик (До 20-річчя з дня його смерті) // Україна (Париж). – 1951. – № 6. – С. 432–436; *Полонська-Василенко Н.* Перша державницька праця з історії України (До 30-річчя виходу в світ «Історії України» д-ра Ст. Томашівського) // Державницька думка (Філадельфія). – 1951. – № 4. – С. 4–14; *Бортняк Н.* Степан Томашівський: початки наукової та громадської праці до 1911 // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 93–115; *Потульницький В.* Чи все щастя в соборності? // Старожитності. – 1994. – № 5/6. – С. 6–9; 1995. – № 3/4. – С. 10–12; *Швагуляк М.* Степан Томашівський і західноукраїнський консерватизм // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: 36. наук. пр. – Л., 1997. – Вип. 3/4. – С. 308–336; *Бортняк Н.* Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і українська історична наука: Мат. наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). – Л., 1999. – С. 186–192; *Халак Н. В.* Наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – 20 с.; *Її ж.* Степан Томашівський – дослідник історії Угорщини // Хроніка-2000. – К., 2011. – Вип. 3 (89): Україна – Угорщина. – Ч. 2. – С. 60–75; *Кирилів М.* С. Томашівський та місце Української греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Л., 2007. – Вип. 19. – С. 32–37; *Тельвак В.* Краківська доба життя і діяльності С. Томашівського у світлі документів архіву Ягеллонського університету // Архіви України. – 2009. – № 1/2. – С. 138–149.

² *Томашівський С.* Українська історія: Нарис І: Старинні і середні віки. – Л., 1919. – С. 12.

³ *Бережная Л.* «Украинский треугольник» Степана Томашивского (1875–1930), или Об особенностях «воображаемой географии» начала XX в. // Ab Imperio. – 2007. – № 4. – С. 196–198.

⁴ *Яковенко Н.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 334–335.

цього регіону доволі яскраво виявилася ще у його писаннях воєнної доби¹, а у відомій праці «Українська історія: Нарис І: Старинні і середні віки» (Л., 1919) представлена вже повною мірою.

Утім, після завершення Першої світової війни й поразки Української революції 1917–1921 рр. погляди та світосприйняття С. Томашівського зазнали новітніх інтелектуальних впливів, зокрема в річищі ідей В. Джемса, Г. Ферреро², О. Шпенглера та ін.³ Історик тяжко пережив психологічні й інтелектуальні випробування травматичним досвідом війни, революції. «По програній [війні] 1919 р. я сподівався, що при допомозі Мир[ової]Конф[еренції] в Парижі ми зможемо зберегти мінімум автономії державности в Галичині й утворити справжній П'ємонт на будуче. Та наш національний максималізм (большевизм!) в ім'я: все або ніщо! знівечив усе», – з гіркотою відзначав він у листі від 25 серпня 1922 р. до І. Кревецького⁴.

Вочевидь, до переосмислення минувшини спонукали і практики С. Томашівського як політика з досвідом дипломата – учасника Паризької мирної конференції 1919 р., фахового історика та невтомного редактора, позаяк він редагував політичний відділ тижневика «Українське слово» (1921–1922) та часопис «Літопис політики, письменства і мистецтва» (кінець 1923–1924). Обидва видання друкувалися в Берліні й мали прогетьманське спрямування. Не випадково проект львівського двотижневика «Політика» плекався як періодичний орган політичної аналітики, котрий «матиме лице, обернене в минуле для пояснення сучасности і для зрозуміння виглядів на будуще»⁵.

Тодішні суспільно-політичні настрої й устремління, котрі призвели до появи львівської «Політики», доволі добре описав І. Крип'якевич, який певний час був співробітником журналу: «Відчувалася потреба серйозного ідеологічного органу, що провів би оцінку періоду визвольних змагань і укріплював державницьку думку. Врешті інженер Мудрак, дуже культурна і чесна в громадських справах людина, добув фонди між своїми знайомими і можна було зреалізувати

¹ *Томашівський С.* Галичина: Політично-історичний нарис з приводу світової війни. – 2-ге вид. – [Б. м.], 1915. – С. 23–24.

² *Його ж.* Влада й культура // Хліборобська Україна (Відень). – 1922/1923. – Кн. 4, зб. 7/8. – С. 308–309; *Кревецький І.* Руїна європейської цивілізації? [про книгу Г. Ферреро «Гибель античної цивілізації». – Киев; Лейпциг, 1923] // Літопис політики, письменства і мистецтва (Берлін). – 1924. – № 2. – С. 21–22.

³ *Зайкин В.* В'ячеслав Липинський як історик // В'ячеслав Липинський та його доба / Упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – Київ; Житомир, 2007. – С. 245; *Потульніцький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. – К., 2002. – С. 314–317, 451–452.

⁴ Цит. за: *Швагуляк М.* Степан Томашівський про досвід визвольних державницьких змагань українців // Вісник Львівського університету: Сер. історична. – Л., 2009. – Вип. 44. – С. 427.

⁵ Замість програми // Політика (Л.). – 1925. – 10 жовт. – № 1. – С. 2.

справу. Як редактора передбачували спочатку В. Панейка, що довгі роки проживав у Франції, увійшов глибоко у західню культуру, мав політичний нерв, не був зв'язаний з політичними котеріями (гуртками. – *О.Я.*) – міг дати щось нове в політиці. Але він відмовився. Тоді редакцію передано Степанові Томашівському. Він спершу вів журнал у дискусійному напрямі, але скоро почав підготовляти угоду з Польщею, якої виявився гарячим прихильником»¹. Зауважимо, що ще напередодні появи журналу у листуванні І. Крип'якевича й С. Томашівського обговорювалася низка програмних питань, зокрема проблема «переоцінки наших культурних вартостей» (підкреслення С. Томашівського. – *О.Я.*)» на сторінках проєктованого видання².

Отож нетривала історія часопису (жовтень 1925 – березень 1926 рр.) значною мірою була пов'язана з відмінними світоглядними орієнтирами та політичними вподобаннями українських інтелектуалів середини 1920-х рр. (хоча варто взяти до уваги й складні фінансові обставини). Та, незважаючи на короткочасне побутування «Політики», на її сторінках було вміщено цілу низку дуже цікавих текстів В. Бачинського, Д. Дорошенка, В.-С. Залозецького, І. Кривецького, І. Крип'якевича, З. Кузеля, В. Кучабського, І. Лоського, О. Назарука, В. Панейка, зокрема й ряд писань С. Томашівського³.

Зазначимо, що апологія історичної ролі Галичини за версією С. Томашівського не сприймалася багатьма українськими вченими та діячами. Приміром Д. Дорошенко в листі до В. Липинського від 11 січня 1926 р. прокоментував публікацію есе «Схід і Захід: Історично-політичний нарис» у вигляді риторичного питання: «Що це проф. Томашівський в ч. першому “Політики” за дурниці пише про наддніпрянське населення України. Зовсім не згадує сіверян (ст. 9), чи це ігноранція, чи галицьке чванство, що, мовляв, Галичина – пуп землі української; а все інше тільки додаток?»⁴.

Утім попри гострі, інколи слушні зауваги опонентів, згадане есе доволі добре відображає характерні риси С. Томашівського як історика з широким концептуальним горизонтом, чудовим знанням кількох іноземних мов і водночас блискучого публіциста з образними сентенціями та метафоричними паса-

¹ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л., 2001. – [Вип. 8:] Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 120.

² Листування Степана Томашівського з Іваном Крип'якевичем (лютий 1906 – червень 1930 рр.) / Упоряд. Н. Халак. – Л., 2015. – С. 88.

³ Томашівський С. Трагедія Драгоманова: Кілька чудацьких думок з приводу 30-ліття його смерті (20.VI.1925) // Політика. – 1925. – 10 жовт. – № 1. – С. 6–8; 25 жовт. – № 2. – С. 27–29; Його ж. Драгоманов і молодь // Там само. – 10 падолиста. – № 3. – С. 44–46; Його ж. Драгоманов і Галичина // Там само. – 10–25 груд. – № 5/6. – С. 78–84; та ін.

⁴ Липинський В. Архів / Ред. І. Коровицький. – Філадельфія, 1973. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського. – С. 200.

жами, що увінчуються точними «формулами». У стильовому плані його текст спирається на культурницьке, іноді соціокультурне осягнення світу історії, хоч автор досить часто тяжіє й до класичної «теорії факторів» у позитивістському дусі. Проте всім цим смисловим шарам у студії С. Томашівського надає викінченого забарвлення його неоромантична апологія «галицького П'ємонту» в історії України.

Архітектоніка есе вибудована нібито як традиційна сюжетна «нарізка» з аналізом загальних факторів – географічне розміщення, етнологічне становище, історична / політична доля, культура й релігія та, урешті, прогностичні висновки, – виявляє надзвичайно динамічний спосіб мислення С. Томашівського, який, переходячи від одного текстового блоку до іншого, щораз відкриває нові контексти порушеної проблематики, котрі раптово постають як своєрідні площини висвітлення. Відтак ідея цивілізаційного / культурного перехрестя в авторському викладі органічно перетікає на поле походження політичного українства та його національної ідеї з очевидним галицьким рефреном.

Зауважимо, що в есе доволі виразно намічено контури культурницької та релігійної підоснови («церковно-культурного типу») українства як синтезу західних і східних впливів. Цю почесну місію в неоромантичній візії С. Томашівського відведено церковній унії між католиками та православними (1596 р.), котра визначала наукові інтенції вченого у другій половині 1920-х рр., пов'язані з його студіями з історії української церкви у світлі західної й католицької перспективи¹.

Вельми цікавими та влучними виглядають і прогностичні розумування С. Томашівського, висловлені впродовж першої половини 1920-х рр. Скажімо, його припущення про те, що поділ між більшовицьким Сходом та Європою зможе втриматися п'ять і навіть більше десятиліть, або спостереження про надзвичайну полярність цієї соціокультурної межі, яка розділила українців не тільки поміж різними державами, а й культурними світами. Імовірно, саме з цієї царини походять думки С. Томашівського, висловлені ще на початку 1920-х рр., про неминучість нової світової війни в найближчі кілька десятиліть².

Зрештою, есе галицького історика у стислій та яскравій формі фіксує тодішні інтелектуальні настрої й парадигматичні взірці, що пролягли поміж неоромантизмом, соціологізацією минувшини, морфологією (циклічними, цивілізаційними теоріями) всесвітньої історії та геополітичними візіями першої третини ХХ ст.

¹ *Томашівський С.* Предтеча Ісидора: Петро Акерович, незнаний митрополит руський (1241–1245) // *Записки Чина Св. Василя Великого.* – Жовква, 1927. – Т. 2, вип. 3/4. – С. 221–313; *Його ж.* Вступ до історії церкви на Україні // Там само. – Жовква, 1932. – Т. 4, вип. 1/2. – С. 1–160.

² *Його ж.* Під колесами історії: Нариси і статті. – Берлін, 1922. – С. 53.

* * *

Працю С. Томашівського відтворено за публікацією 1926 р.¹ Окремі друкарські огріхи виправлено без застережень. Авторська розрядка деяких слів подається за першопублікацією. До тексту С. Томашівського долучено примітки історіографічного спрямування. Уточнюючі відомості представлено у квадратних дужках.

* * *

I

Чи ми, Українці, належимо до Сходу чи до Заходу? Таке питання ставиться у нас часто ученими і політиками. У одних воно подиктоване вчасі філософічними, вчасі політичними мотивами, у других – очевидно, тільки політичними. Сам факт, що таке питання поновляється у нас часто, показує, що воно ще не знайшло належної відповіді, чи радше що відповідь була різна. Не треба далеко забігати взад. В часі світової війни і ще кілька літ після неї наші письменники і політики ужили багато слів, ще більше паперу й чорнила на те, щоб переконати світ, що Українці мовляв нічого спільного зі Сходом і його народами не мають, що вони родом і душею Європейці, чи пак західні Європейці, забороло проти східного варварства і т.ин.² Незабаром одначе такі голоси почали втихати, натомість щораз частіше і щораз голосніше стали відзиватися голоси протилежні (навіть у тих самих органах і з-під тих самих пер), що мовляв ми були, є й полишимося народом східним, нероздільно зв'язаним із долею Східної Європи, якому Західна Європа була, є й буде ворогом³. Отся скоро переміна «орієнтацій», з одної протилежності в другу, доказує очевидно, що в основі обох їх були і є мотиви політичні, без огляду на те, чи вони висловлювалися ученими, чи політиками, чи публіцистами, чи таки звичайними громадянами. Отся скоро переміна дає ще й інший доказ: що з наукового пункту погляду се питання ще не вирішене. І зправди, хоч воно цікавило багато наших людей, то досі ніхто не зробив його предметом систематичної критично-наукової студії. А в недостачі такої розвідки і її висновків – яку ціну можуть мати наші хитання сюди й туди? Правда, політична орієнтація може, часом і повинна мінятися – се річ політичної тактики,

¹ *Його ж.* Схід і Захід: Історично-політичний нарис // Політика. – 1926. – 5 січ. – № 1. – С. 6–12.

² Див., наприклад: *Грушевський М.* Наша західна орієнтація // *Грушевський М.* На порозі нової України: Гадки і мрії [репринт. вид. 1918 р.]. – К., 1991. – С. 13–16; *Липинський В.* Релігія і церква в історії України (Передрук статей з «Америки»). – Філадельфія, 1925. – С. 52–57; *Терлецький О.* Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками. – Л., 1930. – 92 с.

³ *Панейко В.* Зєдинені держави Східної Європи. Галичина й Україна супроти Польщі й Росії. – Відень, 1922. – С. 56–57.

хвилевої потреби тощо; однак коли з такою переминою змінюється весь національно-філософський світогляд, весь багаж нашого культурного дорібок, то таке скидання одної шкіри й надівання другої не може свідчити, що маємо до діла з довершеною нацією.

Отсей нарис не має, очевидно, заступити наукової розвідки про становище України й Українців між Сходом і Заходом у минулім і сучаснім; він має лише підготувати її, дати товчок до студювання цього питання і до підготовлених праць на сім полі. Він хоче тільки з'ясувати об'єм і зміст самого проблему та в головних рисах зазначити ті висновки, до яких критична аналіза його мусить доходити. А що дилемма «Схід чи Захід» захоплює різні боки, умови і прояви складного громадянського життя, тому розглядати її треба згідно з поодинокими аспектами того ж життя, а саме: а) зі становища географічного (земля), б) етнологічного (раса і мова), в) історичного (політична доля), г) культурного (релігія, письменство), д) політичного (наші сучасні завдання).

Поки приглянемося кожному з цих п'яти боків нашого проблему, наперед мусимо підкреслити пливкість і хиткість понять Сходу і Заходу, так само, як і близьких їм ідей Азії і Європи, часто уживаних замість тих. Антитеза Сходу й Заходу, Азії й Європи появляється вже дуже рано у Греції, у зв'язку з персько-грецькими війнами (Геродот), при чому синонімом Азії була т.зв. Мала Азія, Європи – Балканський півострів. Згодом оба поняття поширювалися щораз більше, один на захід – на сучасну Європу, другий на схід – на азійський континент. При сім однак стара Скитія, пізніша Сарматія, себто те, що сьогодні звичайно зовемо Східною Європою, довгий час не мала докладно визначеного місця: зараховувано її то до Азії, то до Європи, то добавчувано в ній щось посереднього або самостійного. І хоч географічна наука остаточно усталила європейсько-азійську межу на Уралі й Каспію, то й ся межа й досі не перестала бути умовною, конвенційною. Тому-то й сьогодні назви Сходу і Заходу уживаються дуже свobodно. Так ось у Французів часто можна зустріти вислів, що Захід кінчиться на Рені¹; у Німців – що він сягає до Висли; Поляки пересувають його межі, в міру потреби й обставин, ще далі; Українці силкуються знов часом пересунути сю межу поза Дніпро; натомість в Росії здавна вкорінився звичай протиставити сю імперію «Європі» на заході, себто продовжати старинний поділ північного світу на Європу, Скито-Сарматію й Азію. Сю релятивність і пливкість назв треба мати на оці при розгляді поодиноких боків нашого питання, бо не в кождім з них об'єм і зміст тих назв однаковий.

II

Маючи на увазі Європу в конвенційних межах г е о г р а ф і ч н и х (по Урал), можемо її математично ділити, в напрямі від заходу до сходу, на дві або три частини. В першому разі Західна Європа сягатиме поза Львів, приблизно

¹ Річка у землі Гессен (ФРН).

по лінію Золотої Липи¹, все даліше від нього належатиме вже до Східної Європи. Ся межа сходиться досить докладно з т.зв. головним європейським вододілом, який у нас відмежовує чорноморський водний басен від балтійського. В такому разі Українці в Польщі взяті як цілість, творили б широку смугу на самій межі Східної і Західної Європи; Закарпатська Русь була б уже в цілоти на Заході, Буковина – на Сході. На таким поділі побудована теза, прийнята польськими географами, що Польща, більш-менш у цілоти, лежить у Західній Європі.

Та з другого боку доволі поширений, особливо в Німеччині, довжинний поділ Європи на три частини: Західну, Середню² і Східну Європу. Він має чимало аргументів за собою; промовляють за ним, окрім чисто географічних, особливо соціально-культурні обставини. В такому разі границя між Середною і Східною Європою припадає на лінію між Озівським морем і Финським заливом, й Україна майже в цілоти повинна б бути зарахована до Середньої Європи. Одначе такому далекому відсуненню Східної Європи противиться очевидний одноцільний характер всього Східноєвропейського низу, що однаково обіймає басени Дніпра, Волги і Двини, – факт, бистроумно замічений уже нашим першим географом, літописцем Нестором, чи як там звався автор «Повісти временних літ». Тому то прихильники потрійного поділу Європи, шукаючи компромісу з сим очевидним фактом одноцільності Східноєвропейського низу, пересувають межу між Середною і Східною Європою на лінію Дністровий лиман – Рижський залив, знаходячи різні аргументи в користь такого поділу. Та разом з сим, обговорена висше границя між Західною і Східною Європою (при подвійнім поділі) й отся між Середною і Східною (при потрійнім поділі) сходяться близько з собою, розділяючи всіх Українців на дві часті: східних (Наддніпрянина) і західних (Поділля, Галичина й Волинь). Як побачимо низше, сей розділ має чимало оправдання в історії.

Збираючи в одно, треба сказати: до Східної Європи в найтіснішим розумінню (басен Волги й Дону) Україна не належить, що найбільше східні неісторичні окраїни туди переходять (характеристичне, що на такій окраїні лежить нова політична столиця України Харків!). До Східної Європи в найширшій розумінню належить велика більшість українських земель, виходять поза неї західні частини, простором не дуже великі, одначе з великою історичною традицією (Перемишль, Холм, Берестя, Володимир, Львів, Галич, Мукачево). Вкінці до Східної Європи в середнім розумінню приписати належить Донеччину, Подніпрове по Случ і Горинь, та Побоже³; натомість По-

¹ Річка, ліва притока Дністра, у Львівській і Тернопільській областях України.

² Про походження геополітичної візії «Середньої Європи» («Mitteleuropa») див. докладніше: Українська державність у XX ст.: Історико-політологічний аналіз. – К., 1996. – С. 130–137.

³ Побужжя.

дністрове, Покуття, Посяння, Побуже, басен гор[ішньої] Припеті і Закарпаття лежатимуть уже поза її межами. Одним словом, сучасна (етнографічна) Україна має характер перехідної географічної території від Заходу до Сходу, з перевагою сього останнього. Підкреслити треба слово «сучасна», бо – як побачимо даліше, – історична Україна далеко більше була скупчена на заході сучасної.

III

Приступаючи до е т н о л о г і ч н о г о боку нашого питання, пригадуємо, що сучасний український племінний тип, як усі інші народи, являється продуктом довшого процесу перехреснування різних чинників; що під впливом тих чинників одні племінні елементи спюювалися з собою (процес асиміляції), інші відокремлялися (процес дифференціації). Той процес творення національних індивідуальностей в Європі з правила ішов по рівнобіжниковій лінії з заходу на схід. Річ дуже характеристична, що споріднені між собою (мовою, релігією, культурою) європейські народи розміщені побіч себе, разом з перехідними типами, від заходу до сходу, а не прим[іром] з полудня до півночі. Так ось шляхом дифференціації повстали Португальці, Кастилійці і Каталонці на Піренейському півострові, Норвежці і Шведи – на Скандинавському, Словінці, Хорвати, Серби і Болгари на Балканському, Чехи і Словаки, Полабські Слов'яни і Поляки і т.ин. Натомість на цілому просторі між Піренеями й устем Рена повно скристалізувалася тільки одна нація; на Апенінському півострові без уваги на великі расові, мовні й культурні різниці, маємо також лише одну націю; те саме в Німеччині, мимо величезних різниць в напрямі з полудня до півночі і т.ин. Лише на сході Європи бачимо дивне на око явище. Близько споріднені з собою «три руські народности» – Українці, Білоруси й Москалі – уложені побіч себе инакше, ніж можна було сподіватися: Білоруси на півночі, Українці на півдні, Москалі на сході від сих обох. Незвичайність тут у т[ак] ск[азати] вертикальному, а не горизонтальному розміщенню Українців і Білорусів, як відомо, споріднених і з незамітним переходом між обома типами, між якими нема докладної границі (натомість деяка подібність розміщення Українців і Москалів на Донеччині тут без значіння, бо та колонізація дуже пізна, коли оба племінні типи були готові). Сю незвичайність можна собі пояснити тільки догадкою, що давніша територія Українців або Білорусів виглядала инакше, ніж тепер. А що про якесь велике пересунення білоруської людности історія від непам'ятних віків не знає нічого, остають тільки Українці, як такі, що колись мусіли бути скупчені далеко більше на заході, так що український і московський племінні типи витворилися тогді, коли відносні племена не стикалися одно з одним, тільки через Білорусів. Значить, що з усіх східнослов'янських племен, з котрих витворилися «три руські народности», ті племена, що склали українську національність, жили на самім заході старої історичної Руси.

Сю гіпотезу можна скріпити цілою низкою інших вказівок і фактів, між ними расовими і мовними прикметами Українців. Щодо р а с и, то невважаючи на доволі примітивний стан антропологічних дослідів у нас, треба назвати ствердженням фактом західний початок Українців. Так ось досить помітне споріднення їх з Хорватами і Сербами може бути пояснене виключно лише зі становища західної, не східної правітчини Українців, бо тільки десь біля західних чи середніх Карпат могли вони бути сусідами південних Слов'ян.

Ще значніший західний характер бачимо в українській м о в і. Полишаючи на боці спільні елементи з південними Слов'янами, що можна пояснити так само, як і расову близькість, праруська основа української мови носить на собі такий великий знак посвоячення з польською, чеською і словацькою мовами, а через сі навіть з германськими говорами, що всього того не можна б собі жадним способом пояснити, коли б ми приймали українську правітчину далі на сході, прим[іром] над Дніпром і Десною. Коли б так було, то дивна однакості української народної мови від Сяну до Дону не знайшла б жадного раціонального пояснення. Сю однакості можна зрозуміти тільки так, що українські колоністи на сході виходили з одного розмірно невеликого західного матірнього пня з виробленою вже мовою.

Збираючи в одно висше сказане, доходимо до висновку, що процес творення і зросту українського народу поступав, як усюди в Європі від Заходу до Сходу; що колиска, племінна колиска Українців, мусіла бути десь на західній периферії сучасної етнографічної території. Сю українську правітчину можна умістити тільки на просторі між Карпатами на півдні та дол[ішнім] Бугом¹ на півночі, між середньо-вислянськими пуццями на заході та надприпетськими болотами і волинсько-подільськими луками на сході. Звідси українські предки, спонукані своєрідним Drang nach Osten², поширилися далеко на схід і південь, на тепер заняті Українцями простори.

IV

Висше наведені тези про західний початок сучасного українського племені можна ілюструвати і потверджувати безліччю і с т о р и ч н и х фактів. Та є й деякі в історії прийняті погляди, які могли б заперечувати наші тези, однак при ближшій розгляді ці погляди показуються фікціями, чи там неумовними гіпотезами. До таких гіпотез належить прим[іром] теорія про слов'янську правітчину над Дніпром і Волгою, теорія дуже слабо збудована, однак сама собою ще не суперечна з галицько-волинським родом Українців, натомість цілком суперечна, коли вона хоче впевняти, що українське плем'я від непам'ятних часів сиділо над Дніпром. В дійсності сей погляд не має

¹ Мається на увазі р. Західний Буг.

² «Натиск на Схід» (нім.).

нічого за собою, тільки все проти себе. Фантазією є й твердження деяких істориків про те, що прим[іром] в IX або X вв., або ще раніше, суцільна українська колонізація досягала до Чорного моря або обніжжа Кавказу. Натомість безсумнівний факт той, що в часі найбільшої могутності Києво-руської держави, за Володимира В[еликого], у віддалі двох днів маршу на південь від Києва починався вже дикий степ, на котрий без воєнної охорони ніхто не вступав (пор[івняйте] сцену Володимира з св. Бруном¹). Безсумнівний факт також той, що в такому самому віддаленню на північ від Києва починалася вже білоруська територія, та сама, що й сьогодні. Дальше певне й те, що до самого кінця княжої доби, в цілому басені р. Бога² не було й одного поважнішого міста, крім кількох малозначних городків на його верхів'ях. Тому зі здивуванням можна спитати: де властиве жили ті споконвічні наддніпрянські автохтони України? Відповідь проста і єдино можлива: на заході, на Волині і в Галичині, а до Дніпра доходили могли тільки клином між Білорусами над Припетю і диким степом, а за Дніпро могли переходити тільки мало і спорадично. Продовж усеї княжої доби Київ був крайнім містом, крайнім вже зі становища українського відлему сеї Русі. І котрі руські племена найперше відокремлюються від Києва? Білорусь і Галичина. Се значить, що скоро по Ярославі М[удрому] основи «трьох руських народностей» були вже готові. Сей процес ішов у парі не з розвитком Києва, а з його упадком. Стара киево-руська держава тільки з великими застереженнями може називатися українською, тому що Українцями заселені землі творили щонайменше 1/6 частину усеї Русі. Натомість першою правдивою і чисто українською «сепаратистичною» державою була Галичина Ростиславичів, а першою загально-українською державою була Галичина-Володимирія³ Мстиславичів. За сеї держави почав був український елемент наново перти на схід і на південь, на Дніпро і на Чорне море, однак скоро той напір був насильно перерваний страшним наїздом Моголів 700 літ тому назад. Український елемент уступив назад на свої раніші становища, на межі могольського Сходу й європейського Заходу.

¹ Бруно Кверфуртський (974–1009) – капелан германського імператора Оттона III, від 1002 р. місійний архієпископ. У посланні до німецького короля Генріха II 1008/1009 р. описав своє перебування при дворі великого київського князя Володимира Святославича.

² Ідеться про р. Південний Буг.

³ С. Томашівський називає Галицько-Волинське князівство Галицько-Володимирською державою, імовірно в контексті офіційного австрійського означення цього коронного краю як Королівства Галичини й Володимирії. Див.: *Томашівський С. «Королівство Галичини і Володимирії» // Діло (Л.). – 1916. – 23 цвітня. – № 104. – С. 2–3; Його ж. Українська історія: Нарис I: Старинні і середні віки. – С. 87.*

Границя бігла знов приблизно від середнього Дністра до Случа й Горині¹. Що тільки з упадком Золотої Орди, під Литвою і Польщею відкрилася нова можливість завоювання Сходу, на жаль уже не самостійною державою, лише масовою колонізацією. Сю акцію здобування, колонізації й організації східних земель виконали очевидно в першій мірі Волинці і Галичане, як про се свідчать імена всіх головних представників національного життя України в XVI–XVII-ім вв. Взагалі довговікова приналежність українських земель до Польщі мала рішучий вплив на територіяльне, етнічне, язикове, культурне і політичне сформування української народности, включно до самої новішої національної назви, що навіки остане вимовним свідомством... (се не парадокс!) польської участі у процесі творення української нації.

Довершувався сей процес уже по упадку історичної Польщі, під Росією й Австрією. В першій, ще до розбору Польщі, українська колонізація поширилася як ніколи в історії, і здобула ті простори на сході і півдні, що сьогодні творять нашу етнографічну територію. Там же, під впливом європейського національного відродження, народна мова піднялася на становище літературної, натомість у Галичині – у сій правітчині – українська національна ідея прибрала прикмети руху визначно політичного і державного.

V

У повній згоді з генезою й історичними перипетіями українського племені стоїть к у л ь т у р н и й розвиток України. Споконвіку ділилася сучасна Україна на дві полоси: північно-західну – лісову і південно-східну – степову, з середною перехідною смугою – луговою. Приблизна границя ліса і степу іде зі сходу на захід попід Київ і лише на межі Волині і Поділля повертає на південь до Дністра. Довгі віки вона розділяла осілу людність слов'янську від степових кочовиків азійського роду і тим самим була культурною границею між сими двома суперечними типами. В безнастанній боротьбі сих культур хліборобський північний Захід, ся історична колиска українського племені, взяв верх над степовим кочовиком-розбишаком, здобув неорані степи і піддав їх культурі плуга. Український селянин, що на Херсонщині, Катеринославщині або Слобідщині сьогодні оре й засіває такий колись дикий степ, єсть нащадком волинського або галицького виходця. В довгій боротьбі хліборобського плуга і степового списа степ переважав не лише політично; він часто абсорбував приходця і переміняв його з осілого хлібороба в типового степовика (Запороже), та остаточно західний дух культури переміг східного противника.

Кілька літ після того, як над українською матірною землею укріпилася влада варяго-руського Києва, Русь стає дефінітивно християнською, беручи

¹ Див. докладніше: *Томашівський С.* Поміж двома світами: Як працювала середньовічна дипломатія // Політика. – 1926. – 5–20 берез. – № 5/6. – С. 61–73.

учителів і форму нової в і р и з Царгороду. Наслідком цього границя між сферою культурних впливів римської церкви і сферою культурних впливів візантійської церкви утревалилася на західній межі українського племені, там, де воно сусідувало з польським. Сей факт мав опісля далекосяглі наслідки. Він справди витворив в Європі два різні культурні типи, латинський і візантійський, які стали головними символами європейського роз'єднання на Схід і Захід. Доля веліла, що українське плем'я, поставлене в самому осередку європейського континенту, увійшло з самого початку в орбіту культурних впливів Візантії. Одначе тут треба мати на увазі, що церковний розлам між Римом і Візантією прийшов аж геть пізніше, і на Русі відчувся що тільки під сам кінець XI-го в., а довершився ще пізніше, бо аж у XIII-ім в., відколи дійсно Рим і Візантія стали синонімами двох окремих й обопільно неприязних культурних і політичних світів, Заходу і Сходу. Дальше треба тямити й те, що українські землі старої Русі, як, мабуть, ще перед охрещенням Володимира стояли під впливом римської церкви (перший руський єпископ Адальберт)¹, так і потім нераз схилилися в бік Риму, і всі спроби унії Риму з руською церквою починалися з українських земель, Галичини і Волині, поки не завершилися Берестейською унією (1596). Так витворився новий, посередний між Сходом і Заходом, церковно-культурний тип, посередний у тому, що форма мала бути східна, а зміст – західний, тип, що показав свою життєвість навіть у впливі на необ'єднану частину громадянства (Петро Могила й київська академія).

Той безпереривний нахил Українців до західної культури зустрічав очевидно і противну течію, що йшла не лише з Царгороду, від церковних сфер, а ще більше з правдивого Сходу, від політичних його сил: Татар і Турків, та з синтези всіх трьох чинників – від Москви. Зокрема треба підкреслити рішачий вплив Татарщини на Русь, на факт дійсного відокремлення її від Заходу (до наїзду Моголів вся Русь, без огляду на церковні окремішности, була без сумніву інтегрантною частиною останньої² Європи) і перетворення її в Московське царство, так мало подібне до старої Русі. Подібно, що тільки опанування Царгороду Турками цілком убило розвою здатність східної церкви. В таких обставинах українська Русь, піддержуючи дальше контакт із Заходом, могла у відповідному моменті (за Петра В[еликого]) сповнити велику культурну місію на Сході. Коли те післанництво не багато принесло користей самим Українцям, то вина лежала в тогдішній політичній незрілості наших земляків.

Проти підношення західного жерела української культури – маємо на думці українську надбудову над старою загально-руською культурою – міг би

¹ Адальберт Магдебурзький (?–981) – єпископ-місіонер, перший архієпископ Магдебурзької єпархії (968–981).

² Так у тексті.

хто ставити суперечний на око факт, що нове літературне відродження України почалося властиве на Сході, на Задніпров'ю (Котляревський, Квітка), а не на Заході. Заміт¹ не був би річево оправданий. Наперед тому, що перші лівобережні письменники не лише мали за собою всю українську історичну традицію, а й самі стояли безпосередно під впливом західноєвропейських культурних течій. Далі, епохове значіння тих письменників оснується передусім на впровадженю ними народної мови в літературу, а се мусіло найперше проявитися тільки в тій частині України, де лише народна розговірна мова відокремлювала українську стихію від сусідної і пануючої російської, а не прим[іром] в західних землях, де для відокремлення від сусідної і пануючої стихії польської доволі було окремої азбуки або й обряду. Вкінці, дальший розвиток нової української літератури не лише обхопив й інші частини України, а й підпав ще більше під безпосередній вплив західної культури. Так само, як справа літературної мови, пояснюється й історія нашої національної назви. І в сім напрямі також: нашої новій назві «Україна», витвореній над Дніпром, назві первісно чисто географічній, національно-політичний зміст надав головно український Захід.

VI

З поданого вгорі виходить, здається, досить ясно: хоч українська національна територія переважно лежить у східній половині європейського континенту, то сама українська нація, як племінна окремішність, як культурна й політична індивідуальність, походить із Заходу і являється витвором західних культурних впливів. Без того походження і без тих впливів все існування української національності було б незрозуміле щодо своєї минувшини і проблематичне щодо своєї будущини. При сім ще одно певне: що процес творення української національності ще не закінчений, що Українці, хочаби раз-на-все забезпечити свою національну індивідуальність і зрівнати її з іншими культурними націями, мусять здобути і присвоїти собі ще дуже багато необхідних передумов до того на всіх полях громадянського життя; що без того – всі національні зусилля були б Сизифовою працею, в остаточнім висліді – для нас самих і для світу шкідливою; що полупродукти і бастардні форми нежиттєздатні, нездібні до самоурядування (недержавні) і як такі мусять загинати або вічно служити іншим. Які саме цінності мусимо ще придбати до ранішого дорібку, – се довгий акафист², і тут не станемо читати його; про одно була вже мова на іншому місці, про инше буде ще. Натомість з усею силою і вагою накидається сьогодні принципове питання: По яким зразкам має йтися дальша необхідна праця – по зразкам Заходу чи по зразкам Сходу?

¹ Тут: заувага.

² У православної церкви довгий урочистий піснеспів на честь Христа та святих, що виконується стоячи.

Се питання висувається сьогодні на саме чоло української національної політики, і від відповіді на нього і від приноровленого напряму українського національного життя до сеї відповіді залежить доля нації. Се питання й не теоретичне; воно стало практичною злобою дня. Українці сьогодні розділені таким кордоном, як, мабуть, ніколи у своїй довгій історії. Сей кордон приблизно йде туди ж, де вели й історичні межі між Заходом і Сходом, між їхніми формами політичного й культурного життя. Одначе старі кордони не відмежували ніколи таких суперечних і ворожих обопільно світів, як сей, що тепер ділить нас. Навіть за панування Моголів у Східній Європі, що – як уже згадувано – страшно поглибило й укріпило, у великій мірі навіть просто витворило, роздвоєня між Заходом і Сходом, прірва не була так велика, як сьогодні. Коли раніші контрасти могли віками удержуватися один побіч другого, то сучасні – се відчував кождий з нас – неминучо доведуть до упадку сього або того світу, східного або західного, «евразійського» або європейського.

З трьох близько споріднених народів географічної Європи – Українців, Білорусів і Москалів – останній всеціло опинився по тім боці європейського провалля, два інші – в переважних своїх частинах. Коли б сьогодні-завтра сей кордон упав і – допустім – перемиг Захід, то всі три народи більш-менш однаково відчули б сю перемену і без особливих труднощів почали б продовжати ті форми національного життя, яким перестали жити вісім літ тому назад. Та коли сей кордон удержиться ще два, три, п'ять десятків років або більше? Коли там у новім дусі виросте одно і друге покоління? Очевидно, як переможе Схід, то тогді Москалі будуть першим народом світу; та на випадок – у що твердо віримо – перемоги Заходу? В сім випадку вони, не маючи по «західному» вихованих земляків (сучасна еміграція зникне за якийсь час), опинились би на становищі безрадних і безпомічних тубольців, зданих на всякі рішення переможців. Натомість Українці і Білоруси, маючи земляків іншого, західного типу, зможуть знайти в них неоцінених провідників, оборонців і учителів. Одначе сі земляки, по сім боці європейського провалля, будуть в силі сповнити сей великий історичний обов'язок тільки в таким разі, коли не закопають свого таланту у землю, тільки багато разів помножать його всім тим культурним добром, який той Захід дав всім своїм іншим народам. Тому-то Українці Заходу, не почувайте себе ні комірниками, ні слугами, ні в'язнями; почувайте себе, думайте і робіть як повноправні, споконвічні і незмінні горожане сього Заходу! В інтересі власнім і тих земляків на Сході.

Дмитрій Дорошенко

К УКРАИНСКОЙ ПРОБЛЕМЕ ПО ПОВОДУ СТАТЬИ КН. Н.С. ТРУБЕЦКОГО

* * *

На культурному полі російської еміграційної соціогуманітаристики євразійство постало як своєрідна спроба синтезу західних і східних елементів і водночас як вислід інтелектуальних та культурницьких експериментів після Першої світової катастрофи 1914–1918 рр.

З одного боку, євразійці наслідували парадигматичні взірці пізніх слов'янофілів, які обстоювали давнє культурне протиставлення Росії та європейського Заходу. З другого боку, адепти та прибічники євразійства реагували на культурні, духовні й інтелектуальні виклики післявоєнного і післяреволюційного світу, зокрема на перемогу та утвердження більшовицького режиму. Відтак в епіцентрі культурних устремлінь та інтелектуальних рефлексій низки євразійців опинилася проблема осягнення місця і ролі Росії у світлі цивілізаційної / соціокультурної палітри перших десятиліть ХХ ст., до якої долучалися пошуки модерної російської ідентичності на хвилі революційних і післяреволюційних метаморфоз.

У певному розумінні євразійство спиралося на поетику й естетику номадизму з його славнозвісною апологією ідеї етнополітичного та етнокультурного опанування великого євразійського простору, котра супроводжувалася зіткненням / взаємодією / співбуттям кочової і землеробської культур у вигляді символічних міфообразів. Своєрідною предтечею євразійства було скіфство – відома культурно-літературна течія початку ХХ ст., одним із фундаторів якої був Р. Іванов-Разумник (псевдонім Скіф). Не випадково і скіфство, і євразійство запозичило низку мотивів і сюжетів Скіфського / Сарматського міфу, якот: протиставлення європейського Заходу – «Старого світу» та євразійського Сходу – «Нового світу», культурної чи братської спілки азійських і слов'янських народів, естетику первісної, незайманої краси й обстоювання моральної правди, вічного скитальства та нестримного потягу до ідеального і т.п.

Одним із основників євразійства став російський мовознавець, філософ, культуролог та історик літератури князь Микола Трубецькой (1890–1938). Цей

російський мислитель був сином відомого філософа, професора та першого виборного ректора Московського університету князя С. Трубецького (1862–1905).

М. Трубецькой репрезентував покоління блискучих молодих російських інтелектуалів, письменників і митців, які ввійшли на культурну та наукову авансцену на присмерку Срібного віку й кризових настроях і почуваннях міжвоєнної доби. Професор слов'янської філології Софійського та Віденського університетів, дійсний член Віденської АН, один із фундаторів і теоретиків-структуралістів Празької лінгвістичної школи та Празького лінгвістичного гуртка. Саме він увів до наукового обігу поняття «мовного союзу» – спілки неспоріднених або віддалено споріднених мов, якими спілкуються народи, котрі мають тісні духовні й культурні контакти, приміром Балканський мовний союз.

Ще 1920 р. М. Трубецькой опублікував книгу «Європа и человечество», в якій висунув і сформулював авторську візію євразійства. Передусім, він обстоював ідею єдності історичної долі російського й алтайських (туранських) народів, а також їхню несумісність із західною цивілізацією. Навіть більше, М. Трубецькой стверджував, що агресивна природа концепцій європоцентризму та європеїзації Росії нав'язує її суцільну руйнацію. Тому фундатор і речник євразійства гадав, що наслідування європейських взірців прирікає російську цивілізацію на здрибнення та творчу безплідність, а Росію – на вічне відставання і колоніальну залежність від Заходу. За його візією, наслідки європеїзації настільки тяжкі й жахливі, що її варто розглядати як незаперечне «зло»¹.

Натомість М. Трубецькой вважав, що таким спустошливим метаморфозам може перешкодити лише культурна орієнтація на самопізнання й осягнення самотності Росії. Одним із вислідів такого «самопізнання» стала його теза про те, що російська культура творилася не тільки слов'янськими, а й тюркськими народами². Тому автор наголошував, що східні народи мають стати надійними союзниками у протидії західній / європейській колонізації Росії.

Звісно, М. Трубецькой хоч-не-хоч мусив реагувати на новітні соціокультурні реалії, пов'язані із зміцненням більшовицького режиму. Скажімо, він доводив гостру потребу світоустрою з декількома центрами, котрі б відображали відмінності кількох культурно-історичних світів. Зрештою російський інтелектуал тримався думки, що самостійний розвиток кожного із цих культурних світів гарантуватиме більш справедливі взаємини між народами, аніж домінація європоцентризму.

Водночас М. Трубецькой проголосив ідею домінацію культури над політикою, позаяк панування політики призводить до помилкового, небезпечного та

¹ Трубецькой Н.С. Европа и человечество // Трубецькой Н.С. История. Культура. Язык / Вступ. ст. акад. Н.И. Толстого и проф. Л.Н. Гумилева; сост. и ком. В.М. Живова. – М., 1995. – С. 97.

² Его же. Наследие Чингисхана. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока // Там же. – С. 258–260.

гіпертрофованого націоналізму. У зв'язку з цим він обстоював концепцію ідеократичного управління¹, зорієнтовану на домінування культурних засад як провідного засобу для формації політичної, господарської еліти, яку зазвичай називав «правлячою верствою» чи «аристократією». На його думку, без існування панівних прошарків неможливий плідний розвій національної культури та оборона національної незалежності. Причому російський мислитель стверджував, що радянський і фашистський режими є прикладами спотвореної ідеократії².

З такої перспективи М. Трубецької намагався переглянути і культурну роль українців у межах євразійського простору. Передусім, він розглядав українську культуру як індивідуальний вияв («індивідуацію») загальноросійської культури, призначений для розробки й освітлення нижчих проблем. У широкому сенсі такий розподіл культурних ролей автор окреслював у вигляді тези про «нижній» (український) і «верхній» поверхи єдиної загальноросійської культури³.

Варто наголосити, що візія М. Трубецького щодо українства, попри євразійські концепти, не була оригінальною. Російські інтелектуали ще напередодні Першої світової війни рішуче виступали супроти розвою української культури у межах імперського простору. Показовою у цьому сенсі була концепція колишнього марксиста й ліберала, а на той час консерватора П. Струве стосовно «українського питання»⁴. Американський історик і політолог Р. Пайпс розглядаючи погляди П. Струве щодо українства, слушно відзначав те виняткове значення, що його останній надавав «єдності російської культури» для майбутнього Росії як «великої країни». У цьому річищі національні практики в культурній площині сприймалися надзвичайно болісно й розглядалися російськими діячами як «культурний сепаратизм», який часом уважався навіть більш загрозовим, аніж очевидні політичні устремління⁵.

Порівняно з візією П. Струве, М. Трубецької визнавав навіть наявність «нижнього» (українського) поверху як самобутнього крайового / обласного вислову загальноросійської культури. Та ця відмінність волею-неволею зводилася до спільного знаменника – заперечення самостійної культурної ролі українства, котрому відводилося місце периферійного чи регіонального різновиду у межах російської культурної цілісності.

Саме ця ідея М. Трубецького, висловлена у статті «К українській проблемі», спричинила полемічну відповідь Д. Дорошенка – одного з найвідоміших істо-

¹ *Его же*. О государственном строе и форме правления // Там же. – С. 412–413.

² Там же. – С. 414–415.

³ *Трубецкой Н.С.* К украинской проблеме // Евразийский временник. Непериодическое издание под ред. П. Савицкого, П.П. Сувчинского и кн. Н.С. Трубецкого. – Париж, 1927. – Кн. 5. – С. 165–184.

⁴ *Струве П.* Общерусская культура и украинский партикуляризм // Русская мысль. – 1912. – № 1. – С. 65–86.

⁵ *Pipes R.* Peter Struve and Ukrainian Nationalism // Harvard Ukrainian Studies. – 1979–1980. – Vol. 3/4, part 2. – P. 676.

риків-емігрантів і представників державницького напрямку тогочасної української історіографії. У метафоричному розумінні згадана полеміка розгорнулася навколо межі культурної самостійності українства на тлі міжвоєнних кризових відчуттів, масштабних суспільних трансформацій і тотальної ідеологізації.

Епістолярій Д. Дорошенка, який на той час перебував під потужним впливом неоромантичних і консервативних ідей В. Липинського, почасти кидає світло на спонукальні мотиви та перебіг цієї дискусії. Намір написати полемічну відповідь на розвідку М. Трубецького до якогось із німецьких видань Д. Дорошенко висловив у листі до В. Липинського від 8 листопада 1927 р.¹

Первісно опонент М. Трубецького планував подати вже написану полемічну статтю до видання, редагованого відомим німецьким ученим-славістом Максом Фасмером. «Тепер написав я відповідь кн. Трубецькому на його статтю "К украинской проблеме". Проф. Vasmer обіцяв, що пустить її у свійому "Zeitschrift-i" ("Zeitschrift für Slavische Philologie". – О.Я.), але боюсь, що догляне там русофобство і не надрукує. Ніякого русофобства там у мене нема, але коли проф. Vas[mer] недавно в розмові зі мною назвав русофобством в одній роботі С. Єфремова (надісланій сюди для друку по німецьки в Історії Славян[ських] Літератур, що видає Vasmer) згадку про указ 18. мая 1876 р., то таке саме русофобство знайдеться і в мене. *Якщо не прийме, то спробую звернутись до самих євразійців, себто до Савицького, хай друкують у своїх збірниках! Біда, що не маємо свого власного органу*», – повідомляв автор В. Липинському у листі 12 грудня 1927 р.²

Отож полемічний виступ Д. Дорошенка від самого початку планувався, так би мовити, на «чужому полі», що нав'язувало стриману манеру полеміки. Навіть більше, автор апіорі був обмежений проблемною канвою розвідки, котра здебільшого локалізувалася питаннями культурного розвитку українства та полишала на маргінесі державно-політичні аспекти.

«Я з Вами зовсім згоден, що найкраще відповісти б йому з погляду укр[аїнської] державности, бо справді, як би сьогодні стояла Укр[аїнська] Держава, то ніхто б такими питаннями й голови собі не морочив, і сам кн. Тр[убецької] своєї статі не писав би, а сам євразійський пророк Петрусь Савицький (хоч і заявляв мені його батько, чернігівським губ[ернським] старостою буди, що він до українського націон[ального] питання ставиться "індіферентно") спокійнісінько служив би в якомусь укр[аїнському] міністерстві та писав би спеціальні статі й докладні записки по своїм фаху – по українськи. Але мені здається, що кн. Тр[убецько]му можна багато що відповісти навіть на культурно-національній точці погляду стоячи, у його чимало прогріхів є. Та, видно, все одно моїй статі не бачити світу. Проф. Фасмер почав її читати і вже зауважив мені якое, що для Zeitschrift-у вона ледве чи підійде, бо там у його все самі сухі наукові

¹ Липинський В. Архів. – Філадельфія, 1973. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського / Ред. І. Коровицький. – С. 268.

² Там само. – С. 272.

матерії, а моя стаття – полемічна. Я й сам це бачу. Одже коли не піде до Zeitschrift-u, то не знаю, куди її й подіти, хіба в “Богословіє”, це одинокий солідний журнал, куди б я сам міг піти, і де б мене прийняли, але знов же – “Богословіє” занадто спеціальний орган. Зроблю ще одну спробу: вдамся до журналу “Graal”, це такий католицький літературний місячник, що в його виданні дуже близьку участь приймає проф. Winkler. Коли й туди не підійде, то сховаю рукопис в шуфляду», – відзначав Д. Дорошенко у дописі до В. Липинського 24 грудня того ж року¹.

М. Фасмер відхилив роботу Д. Дорошенка, позаяк віддавав перевагу академічним або спеціальним фаховим публікаціям². На початку 1928 р. В. Липинський пропонував автору подати статтю до католицького місячника «Поступ», який друкувався у Львові. Та Д. Дорошенко вагався. Адже у такому випадку розвідку довелось б розділити на дві частини, позаяк увесь текст був завеликим для «Поступу»³. Відтак загубилися б полемічні аспекти, котрий читач мав сприймати у двох подачах. Справа вирішилася 6 лютого 1928 р. під час зустрічі Д. Дорошенка й В. Залозецького з П. Савицьким, який забрав статтю першого для «Євразийской Хроніки», котра видавалася у Парижі.

«Яка шкода, що цей талановитий, сильного духа, чесний і релігійний чоловік – не з нами, а з москалями, комліками (калмиками. – О.Я.), скифами, гуннами і прочею шушерою! Обіцяв він нам прочитати для Ін[ститу]ту (Українського наукового інституту у Берліні. – О.Я.) й публичну лекцію – німецькою або російською мовою. Як Ви дивитесь на таку кооперацію з Савицьким?», – коментував і запитував Д. Дорошенко в листі від 7 лютого 1928 р. до В. Липинського⁴.

У квітні 1928 р. Д. Дорошенко вже читав коректуру своєї статті⁵, а у листі 17 червня того ж року обіцяв незабаром надіслати В. Липинському примірник десятого числа «Євразийской Хроніки», в якій вмістили його розвідку та відповідь князя М. Трубецького⁶.

Вповні природно те, що полемічна стаття Д. Дорошенка була побудована навколо провідних положень й ідеї допису князя М. Трубецького. Причому рецензент свідомо абстрагувався від низки політичних й ідеологічних аспектів, зокрема у вступних увагах навіть визнавав слушність деяких історичних спостережень автора.

На відміну від писань князя М. Трубецького, котрі мали концептуальну чи теоретичну спрямованість, оскільки намагалися висвітлити «українське питання» у координатах євразійства, Д. Дорошенко апелював до фактографічного

¹ Там само. – С. 276.

² Там само. – С. 279.

³ Там само. – С. 280.

⁴ Там само. – С. 281.

⁵ Там само. – С. 288.

⁶ Там само. – С. 296.

боку висвітлення та представлення цієї проблематики. За великим рахунком, рецензент побудував свій виклад як конкретне ілюстрування, уточнення й спростування основних тез фундатора євразійства.

Передусім, Д. Дорошенко підважував тезу князя М. Трубецького про «індивідуації» чи «редакції загальноруської культури». Причому український інтелектуал обстоював думку, що відмінність обох «редакцій» варто розглядати не з XVII ст., а, щонайменше, від XIII ст. Навіть більше, він послідовно наголошував на європейських впливах і контактах української культури з Європою, зокрема згадував про місцеві відголоски Ренесансу й Реформації, на тлі домінуючої європофобії російської культури. Низка фактів і замальовок, поданих у рецензійній розвідці, демонструють разючі відмінності у культурній рецепції росіян й українців, які побутували у ранньомодерну добу.

Водночас Д. Дорошенко обстоював думку про зовнішній, формальний і технічний характер Петровської «європеїзації» Московщини / Росії, котра мала виразну утилітарну спрямованість. Натомість він спростовував тезу князя М. Трубецького про «культурну українізацію Великої Росії» у XVIII ст. Та рецензент зауважував, що чимало українців, які досягли успіху на імперській службі, у тому чи іншому вигляді зберігали спомини про належність до «малоросійської вітчизни».

Крім того, Д. Дорошенко наголошував на регіонально-обласних відмінностях України, зумовлених тривалим історичним буттям. Заразом він акцентував увагу на національних відродженнях XIX ст. – українському та білоруському, котрі випадали із концептуалізації князя М. Трубецького. Врешті рецензент згадував про революційну добу, Українську Державу гетьмана П. Скоропадського, заснування УАН і навіть українізацію, котра розгорнулася на теренах УСРР. Насамкінець він тримався думки про перспективи дальшого українського культурного будівництва та вказував на безперспективність закликів князя М. Трубецького до «самообмеження» українців заради «загальноросійської культури».

У відповіді князь М. Трубецький гадав, що рецензент не врахував загального масиву його публікацій із євразійської проблематики, а натомість зосередився лише виключно на конкретній статті. Д. Дорошенко доволі стисло, проте точно прокоментував реакцію князя М. Трубецького на його допис: «Відповідь коректна, але не по суті»¹.

Загалом публікація М. Трубецького, а згодом його дискусія з Д. Дорошенком згенерували низку відгуків, рефлексій і оцінок, зокрема з боку української преси. «...кн. Трубецький хоче зробити українську культуру провінційальною, посереднім засобом, що передав би здобутки вищої загально-російської культури низам, простолюддю, а одночасно і льокальним засобом для викочування культурних цінностей з народу та передавання їх в ошліфованій формі тій вищій

¹ Липинський В. Архів. – Т. 6. – С. 288.

загально-російській культурі. Значить льокальна і провінціональна українська культура, як функція загально-російської мала б бути і погноєм для кращого розвитку і розквіту тієї вищої «общерусской» культури», – підкреслювалося на шпальтах львівської газети «Діло»¹.

Проте особливе роздратування українських дописувачів спричинила теза князя М. Трубецького про «культурний сепаратизм», який нібито «процвітає» в УСРР. «З вітряками воює кн. Трубецькой, коли осуджує і поборює підтримуваний нібито нині комуністами в Радянській Україні культурний сепаратизм. Нічого подібного там нема! Там не тільки не підтримують ніякого культурного українського сепаратизму, але навпаки, його завзято поборюють. Вистарчить пригадати справу Хвильового, Шумського і інших культурних “сепаратистів”, щоби набрати зовсім іншого погляду. *Комуністи йдуть за те у культурних справах цілковито шляхами наміченими Трубецьким. Для них ідеалом [є] якась абстрактна інтернаціональна культура, льокальною “індивідуацією” якої має бути між іншим і українська*», – зазначав український публіцист, який переходив під криптонімом В.М.²

Під маркою москвофільського Товариства О. Духновича в Ужгороді як додаток до журналу «Карпатский свет» була опублікована досить велика полемічна праця філософа та поета-младосимволіста графа О. Салтикова. Останній скептично-негативно поставився до обох сторін у полеміці євразійців із українцями, яку розглядав виключно як наслідок метаморфоз, зумовлених «татарською навалюю більшовизму»³.

Соціокультурні реалії на пострадянських обширах, насамперед засвоєння «забороненої» культурної спадщини призвели до повернення низки ідей, концептів і студій євразійців, які стали вмонтовуватися та вживатися у нових-старих парадигматичних взірцях і практиках 1990-х – початку 2000-х рр.

На цій хвилі повернення євразійських мислителів до публічного простору розширився й ретроспективний діапазон рефлексій і оцінок полеміки Д. Дорошенка та князя М. Трубецького. Адже вона привернула увагу низки авторів – як російських⁴, так і українських⁵. Але вододіл між російською та українською

¹ В.М. Роля української культури по рецепті євразійців // Діло (Л.). – 1927. – 12 жовт. – № 227. – С. 1.

² Те саме // Діло (Л.). – 1927. – 15 жовт. – № 230. – С. 1.

³ Салтыков А.А. Евразийцы и украинцы. К проблеме единства русской национальной культуры / Приложение к журналу «Карпатский свет» [вып. 73]. – Ужгород, 1930. – С. 4.

⁴ Гумилев Л.Н. Историко-философские труды князя Н.С. Трубецкого (заметки последнего евразийца) // Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык. – С. 52–53; Mayilo Y. «Sur le problème ukrainien»: une discussion entre Nikolaj Trubeckoj et Dmytro Dorošenko // Epistemologica et historiographica linguistica Lausannensis. – Lausanne; Москва, 2019. – No. 1. – P. 117–127.

⁵ Див., приміром: Масненко В. Исторична думка та націотворення в Україні. Кінець XIX – перша третина XX ст. – Київ; Черкаси, 2001. – С. 201–210. Артюх В.О.

рецепцією цієї полеміки зберігається і до сьогодні, хоч дехто з науковців маркує візію князя М. Трубецького у дусі панрусизму¹. Недаремно євразійські ідеї слушно розглядалися та сприймалися українськими інтелектуалами як своєрідні культурно-історичні проекції задля збереження Російської імперії у нових соціокультурних передумовах й обставинах².

* * *

Полемічна розвідка Д. Дорошенка вперше опублікована 1928 р., пізніше декілька разів передруковувалася³. До статті долучено примітки історіографічного спрямування. На відміну від наших коментарів посилання Д. Дорошенка позначено числами з астериском (*). До деяких посилань додана уточнююча інформація у квадратних дужках. Розрядка окремих слів подається за перевиданням 1995 р. Із тексту вилучено посторінкові покликання на статтю М. Трубецького у публікації 1995 р.

* * *

Среди литературы, посвященной с русской стороны украинской проблеме статья проф. кн. Трубецкого очень выгодно отличается своим спокойным подходом к вопросу, при обсуждении которого представителями обеих сторон и русской, и украинской – обыкновенно редко выдерживается академическое спокойствие и научная беспристрастность. Очень может быть, что такой подход кн. Трубецкого по данному вопросу находится в связи с тем, что кн. Трубецкой совершенно правильно, на наш взгляд, не касается политической стороны вопроса, считая, что «связь между политическим и культурным вопросом в данном случае вовсе не обязательна...». «Мы знаем, – говорит он, – что существует общенемецкая культура, несмотря на то, что все части немецкого племени не объединены в одном государстве, знаем, с другой стороны, что индусы имеют свою совершенно самостоятельную культуру, не-

Євразійство contra українство: про дискусію між М. Трубецьким та Д. Дорошенком // Україна в контексті євроінтеграції: матеріали доповідей і виступів Міжнародної науково-теоретичної конф. (1–3 грудня 2005 р). – Суми, 2005. – С. 181–182; та ін.

¹ *Mayilo Y.* Op. cit. – P. 117.

² *Шпорлюк Р.* Євразійський дім. Проблеми ідентичності в Росії та Східній Європі // *Сучасність*. – 1992. – № 5. – С. 76–77.

³ *Дорошенко Д.И.* К украинской проблеме. По поводу статьи кн. Н.С. Трубецкого // *Євразійская Хроника (Париж)*. – 1928. – Вып. 10. – С. 41–51; передруки: *То же* // *Трубецкой Н.С.* История. Культура. Язык. – С. 380–392; *То же* // *Украина–Россия: сб. оспроподемических статей / Под ред. Л.М. Сурица*. – Москва; Берлин, 2015. – С. 63–88. Е-републікацію див.: *То же* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1928.doroshenko.php>

смотря на то, что давно лишены государственной независимости. Поэтому и вопрос об украинской и общерусской культуре можно и должно рассматривать вне связи с вопросом о характере политических и государственно-правовых взаимоотношений между Украиной и Великороссией».

Совершенно, верно: стремление Украины к независимому государственному существованию диктуется в гораздо большей степени интересами политическими, и социально-экономическими, чем национально-культурными, и мы полагаем, что это стремление появилось бы даже и в том случае, если бы украинцы и русские говорили совершенно на одном языке и если бы не существовало никакой отдельной украинской литературы. Различие в языке и культуре, обусловленное конечно, различием исторического развития, не говоря уже о некотором различии антропологического типа и психики, только способствует политическому сепаратизму Украины от России (так же как и от Польши), но не является само по себе его причиной.

Итак, кн. Трубецкой желает рассматривать «украинскую проблему» вне политики, сводя эту проблему, в сущности, к желательности и целесообразности (и интересах, как русских, так и самих украинцев) дальнейшего развития украинского языка, украинской литературы и украинской науки^{1*}. Мы полагаем, что вопрос, поднимаемый уважаемым автором статьи, уже разрешен самой жизнью в положительном смысле, так что спорить, пожалуй, уже несколько поздно. Однако мы признаем немалое значение и за теоретической постановкой этого вопроса, тем более в такой спокойной и академической форме, как это мы видим у кн. Трубецкого. Принимая некоторые положения автора в его историческом изложении вопроса, хотя и с известными оговорками, но, не соглашаясь с его выводами, мы хотели бы внести в его статью некоторые фактические поправки. Надо заметить, что вообще изложение у кн. Трубецкого несколько догматическое, сжатое может быть, введение фактических примеров нарушило бы его, так сказать, конденсированность. Но мы думаем, что все-таки надо обратить больше внимания на фактическую сторону дела, ибо, по нашему мнению, факты не всегда говорят в пользу положений и выводов уважаемого автора.

В своем рассуждении автор исходит из утверждения, что до эпохи Петра I т.е. до начала XVIII ст.) существовало «две редакции, две индивидуации» одной «общерусской» культуры: украинская и великорусская. В течение XV, XVI и первой половины XVII в. культура Украины и культура Московии развивались настолько разными путями, что к половине XVII в. различие между этими двумя культурами стало чрезвычайно глубоким. Культура Украины уже впитала в себя некоторые элементы культуры европейской (в польской редакции этой последней) и проявляла тенденцию к дальнейшей эволюции

^{1*} Кн. Трубецкой объединяет все эти три понятия одним, несколько суженным понятием украинской культуры.

в том же направлении; культура же Московии носила подчеркнутый характер европофобии и проявляла тенденцию к самодовлению. Царь Петр, поставив себе целью европеизировать русскую культуру (т.е. культуру Московии), постарался совсем искоренить и уничтожить великорусскую редакцию русской культуры и «единственной редакцией русской культуры, служащей отправной точкой или дальнейшего развития, сделал украинскую редакцию».

Таким образом, старая московская культура при Петре умерла; та же культура, которая со времени Петра живет и развивается в России, является органическим и непосредственным продолжением не московской, а к и е в с к о й, у к р а и н с к о й к у л ь т у р ы. И затем кн. Трубецкой останавливается на явлениях из области литературы и искусства, доказывающих, по его мнению, что русская литература XVIII и XIX ст. является рецепцией и развитием не старой московской культуры, а украинской.

Прежде чем перейти к выводам, которые делает автор из этих утверждений для дальнейшего, остановимся немного на самих утверждениях. Нам кажется, что, говоря о различии двух редакций «общерусской культуры», начало этого различия надо было бы отнести не к XV в., а, по крайней мере, на два столетия раньше, т.е. к ст. XIII, когда на севере, между верховьями Волги и Оки, начала формироваться великорусская народность. Не отрицая общности происхождения южнорусской (украинской) и севернорусской (великорусской) народности, не отрицая того, что Киевский период, по меньшей мере, до половины XII ст., был, так сказать, общим, хотя уже и существовали известные отличия в языке и в бытовом укладе между севером и югом, нельзя не признать, что новый центр государственной и культурной жизни на севере был вначале колонией по отношению к Киеву, колонией, очень скоро заявившей претензии на значение политической метрополии; нельзя не признать, что великорусская народность, формируясь, наряду с основным элементом – новгородской Русью и Вятчами, из южнорусских колонистов и известной примеси финского элемента (подобно примеси элемента тюркского на юге), очень скоро проявила отчетливые отличия от южнорусской (украинской) не только в области политической жизни, бытового уклада, но также и в области культуры. Может быть, при единстве княжеского рода и политической системы эти различия в дальнейшем и не пошли бы дальше областных различий, но татарский погром 1237–1240 гг. с его непосредственными политическими последствиями положил резкую грань между обеими народностями в смысле дальнейшего развития культуры. Русь северная, позже объединенная Москвой, осталась при своем старом византийском наследии и развивала свою культуру, испытывая более влияния со стороны Востока, чем Запада (нельзя, конечно, отрицать и последнего, особенно имея в виду северные республики, Новгород и Псков). Эта культура была далеко не такой бедной по своему содержанию, как долго думали:

например, что касается до искусства, то после Стасова¹ и Кондакова² никто не будет отрицать богатства и своеобразной красоты старой великорусской живописи и архитектуры. Но эта культура была очень отлична от культуры Руси юго-западной, т.е. Украины; Украина сначала (при галицко-волыньских, а потом при литовских князьях) непосредственно, а с XVI в. через Польшу продолжала поддерживать общение с Западом, отражая у себя и Ренессанс, и Реформацию, посылая своих сыновей в немецкие и итальянские университеты, организуя у себя школьное дело по западному образцу и отстаивая свое православие против латино-иезуитского натиска оружием, у него же заимствованным.

Различие двух «редакций» культуры началось, следовательно, не только раньше, чем это отмечает кн. Трубецкой, но оно к половине XVII в., т.е. к моменту, когда начался политический симбиоз Украины с Московией, охватывало гораздо шире все стороны жизни, чем это видит кн. Трубецкой, говоря о литературе и искусстве. И быть может, гораздо важнее и значительнее, чем различия в области литературного языка, музыки и живописи, которые так подчеркивает кн. Трубецкой, было различие общего духа культуры не только в правящих верхах, но и в народных массах. Уважаемому автору известны, конечно, те постулаты, которые выставлялись украинской старшиной при заключении политических трактатов; я напоминаю, например, пункты в гадяцком трактате с Польшей 1658 г. об открытии на Украине двух университетов, о введении свободы преподавания, свободы исследования, свободы печати – даже в области церковных дел; те же самые требования мы видим в инструкции гетмана Дорошенко своим послам для переговоров с поляками в 1670 г., где говорится об основании гимназии для украинской молодежи и той же свободе печати и научного исследования. Далее я припомню, что в то время как Петру приходилось силой заставлять юных москвитов ехать в иноземные страны для обучения, на Украине не только дети старшин, но и простых мещан и казаков давно уже совершенно добровольно устремлялись в чужие края для науки; Гёттинген, Бреславль, Кёнигсберг, Галле, Лейпциг, Аугсбург, Штутгарт, Берлин, Киль, Страсбург, Париж, Лейден, Рим – вот места, где мы встречаем с конца XVII в. украинскую молодежь в качестве студентов тамошних университетов, коллегий, академий и других школ. Если и добавлю к только что сказанному, что ревизия 1748 г. зарегистрировала на территории только семи полков^{2*} Гетманщины 866 народных школ (1 школа при-

¹ Стасов Володимир Васильович (1824–1906) – російський історик, публіцист і художній критик, почесний член С.-Петербурзької АН.

² Кондаков Никодим Павлович (1844–1925) – російський історик візантійського та давньоруського мистецтва, академік С.-Петербурзької АН.

^{2*} Гетманщина, как известно, делилась на 10 полков-округов, охватывающих территории всего двух позднейших губерний – Черниговской и Полтавской. Статистические данные, найденные А.М. Лазаревским, касаются лишь семи полков.

ходила на 746 душ населения), что на территории гораздо реже населенной Слободской Украины (позднейшей Харьковской губернии) в 1732 г. зарегистрировано 124 школы (т.е. 1 школа на 2500 душ населения), если вспомню введенное и половине XVIII в. обязательное по г о л о в н о е о б у ч е н и е казачьих детей грамоте и «воинской экзерциции», если укажу, что в это время даже в самой Запорожской Сечи имелась школа на 150 душ мальчиков, то, думаю, получится довольно определенная картина народного образования в казацкой Украине как одной из сторон украинской культуры. Но эта картина далеко не напоминает собою того, что мы видим за это же время в Московии и даже в империи Петра I. Каждому, кто хоть сколько-нибудь подробнее изучал внутренний уклад жизни Московии и Украины во второй половине XVII в., ясно видно громадное различие в области правовых понятий и судебной практики, в бытовом укладе, в сфере семейных отношений, в положении женщины в семье – между обеими сторонами. Там, в Московии, мы видим господство пытки и кнута, «правеж»¹ – тяжелое наследие татарщины, – ставшую классической судебную волокиту, холопское уничижение и равенство всех перед царем во всеобщем беспорядке, фанатическую приверженность к букве и к обряду, крепостную неволю, замкнутость женщины. Как все это не похоже на Украину, где народный гласный суд избегает налагать полагающиеся по Литовскому статусу тяжелые наказания и ограничивается штрафом и церковным покаянием^{3*}, где господствует ужас и отвращение к суровости московских судов^{4*}, где перешедшие из протестантизма в православие немцы Гизель и Зерников² занимают высокие посты в духовной иерархии и образование, полученное в Иезуитской академии в Риме, не служит препятствием к получению кафедры в Академии Киевской, где женщина – полноправный член семьи и общества, где гетманша в отсутствие мужа выдает универсалы, а полковница выдает проезжим охранные грамоты и наряжает для них конвой; сотни дошедших до нас духовных записок свидетельствуют как украинская женщина XVII в., распорядившись

¹ Практика примусового визиску боргів, податків через публічну кару батогами, котра побутувала у Московії / Росії протягом XV – початку XVIII ст.

^{3*} См. интересные «Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в.» О. Левицкого в «Киевской Старине» 1901 г. [№ 1. – С. 1–36; № 2. – С. 180–216; № 3. – С. 313–351; № 5. – С. 149–182; № 7/8. – С. 169–209; № 9. – С. 401–430; № 10. – С. 45–76; № 11. – С. 223–255; № 12. – С. 424–471], где автор дает картины из судебной практики Полтавщины в конце XVII в.

^{4*} Известный Ф. Орлик сам сознавался, что, узнав впервые о замысле гетмана Мазепы и ошеломленный неожиданностью, он сначала подумал было, не открыть ли сразу замысел гетмана московскому правительству, но устранился «жесточи» московских порядков при котором доносителю дается первый кнут.

² Зерников Адам (1652–1691) – український богослов, інженер й архітектор німецького походження.

своим имуществом, почти никогда не забывала культурных и благотворительных целей. И может, ничто не оттеняет так ярко различия двух «вариантов» культуры, как бесхитростные воспоминания сирийского архидиакона Павла Алеппского, который, посетив сначала Украину в 1654 г. и пробыв в Москве целых два года, при возвращении домой опять через Украину в 1656 г. записывает в своем дневнике: «...Мы приехали к берегу Днепра и дали о себе весть в Киев... Как только вступили мы на эту цветущую землю, радость пришла в наши души, сердца наши расширились и мы возблагодарили Бога. В течение двух лет, проведенных нами в Московии, словно замок висел у нас на сердце. Мысли наши были бесконечно подавлены, ибо в Московской земле никто ни чувствует себя свободным и веселым, кроме тамошних обитателей. Каждый из нас, если бы ему отдали всю ту страну, не был бы счастлив, и сердце его не перестало бы тосковать. Напротив – в казацкой земле (на Украине) мы чувствовали себя как дома, ибо люди в этой стране приветливы и ласковы с нами, как птички»¹. Мы советуем кн. Трубецкому перечитать записки Павла Алеппского, этого несомненного почитателя Москвы, обласканного ее царем и патриархом, чтобы удостовериться, что даже совершенно постороннему наблюдателю бросалась в глаза резкая разница между культурой Московии и Украины, – разница, выходящая далеко за пределы литературного языка, музыки и живописи.

Смею утверждать, что эта украинская культура не была пересажена Петром на великорусскую почву; он заимствовал из нее только отдельные, т[ак] ск[азать] формальные, стороны, точно так, как и с Запада он брал не внутреннее содержание европейской цивилизации, а ее внешние практические достижения:

Piotr zaprowadził bębny i bagnety,
Postawił turmy, urządził kadety,
Kazał na dworze tańczyć menuety,
I do towarzystw gwałtem wwiódił kobiety;
I na granicach poosadzał strażę.
I łańcuchami pozamykał porty,
Utworzył senat, szpiegi, dygnitarze,
Odkupy wódek, czyny i paszporty;
Ogolił, umył, i ustroił chłopa,
Dał mu broń w ręce, kieszeń narublował,
I zadziwiona krzyknęła Europa:
Car Piotr Rossyą ucywilizował².

¹ Павло Халєбський. Україна – земля козаків. Подорожній щоденник / Упоряд. М. Рябий. – К., 2009. – С. 225.

² Петро впровадив бубни і багнети,
Поставив тюрми, устроїв кадети,
Дам танцювать заставив менуети,

Пусть в этих словах Мицкевича очень много желчи и злой иронии, но «украинизация» Петром великорусской жизни очень напоминала собою ее «европеизацию», т.е. опять-таки были использованы украинские силы (все архиерейские кафедры в Великороссии, кроме одной, были замещены украинцами), были приняты украинские учебники, заимствовано кое-что из литературного обихода – но и только. Для самой Украины этот отлив культурных сил на север наряду с запретительными мерами по отношению к украинской культуре (стеснение типографского дела и запрещение в 1720 г. печатать на украинском языке всякие книги), конечно, имел только отрицательные последствия. Украина постепенно урезается в своих политических правах, систематически планомерно истощается физически (копание каналов на севере и устройство укрепленных линий, изнурительные каспийские походы, тягостный для населения постой русской армии на Украине), происходило разрушение экономической самостоятельности края, подрыв его торговли и т.д. – все эти меры русского правительства в первой половине XVIII в. вели к тому, что Украина действительно становилась «глухой провинцией», а ее культура теряла способность конкурировать с теми достижениями, которые начала приобретать новая русская культура, развивавшаяся на севере при помощи украинских же сил.

Однако как не произошло «культурной украинизации Великороссии» в том широком смысле, который имеет в виду кн. Трубецкой, как не случилось «превращения украинской культуры в культуру общерусскую», так точно не произошло, по крайней мере, до половины XIX в., утраты украинской интеллигенцией сознания своей культурной особенности от великорусов. Можно было, разумеется, для украинцев XVIII в. занимать на имперской службе высокие посты вплоть до канцлера, можно было делать в Петербурге служебную и литературную карьеру, но в то же время редкий из них забывал «отечество малороссийское» и свою принадлежность к «нации малороссийской». А что при этом можно было сохранять не только отечественное

І ввів їх силою в товариство мужчин.
Він на границях поставляв сторожу,
Позамикав пристані ланцюгами,
Создав сенат, шпівонів і вельмож,
Горілки відкуп, ранги і паспорти,
Вмив мужика, прибрав і обголив,
Узброїв і кишені нарублів,
І з дивом крикнула уся Європа:
«Петро уцивілізував Росію!»

Уривок із поеми Адама Міцкевича «Дзяди» (третя частина). Український переклад І. Франка. Див.: *Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1978. – Т. 11: Поетичні переклади та переспіви. – С. 327.*

сознание своей особенности, но и чувство культурного превосходства украинцев над великорусами, об этом очень ярко свидетельствует «История Русов», написанная, как теперь можно утверждать почти наверное, инспектором Морского шляхетского корпуса в Петербурге и членом законосовещательной Екатерининской комиссии, полтавским дворянином Григорием Полетику¹.

Проф. Трубецкой проводит параллель между возрождением украинской литературы с конца XVIII в. и некоторым народным, если так можно выразиться, увлечением в литературе великорусской того же времени. Нам кажется, что сходство здесь очень отдаленное и чисто формальное: «Богатырь Елисей» Майкова², не говоря уже об «Энеиде» Осипова³ и Котельницкого⁴, имеет своим источником далеко не те идеи и настроения, как «Энеида» Котляревского с ее гражданскими, национальными и сатирическими мотивами. Что касается до дальнейшего «параллелизма» в эволюции как русской, так и украинской литературы, то, если иметь в виду направление «гражданской скорби» в обеих литературах, приходится отметить, что русская литература эволюционировала в этом направлении не от Майкова, а от Радищева: украинская же литература в лице Шевченко как наиболее яркого выразителя оппозиционности ее направления смело может считать своими предтечами не только Котляревского и Гулак-Артемовского (его сатира на крепостное право «Пан и собака»⁵), но и В. Капниста с его «Одой на рабство» (1787). Но дело в том, что движущим нервом украинской литературы были не одни только социальные мотивы, т.е. то, что давало по преимуществу пищу для русской «гражданской скорби»: само литературное возрождение украинское

¹ Окрім Д. Дорошенка, гіпотезу про Г. Полетику як імовірного автора «Истории русов» поділяло чимало істориків у першій третині ХХ ст., зокрема такі відомі дослідники як М. Василенко, В. Іконников, О. Лазаревський та ін. Див.: *Дорошенко Д.* «История русов» як пам'ятка української політичної думки другої полов. XVIII ст. // *Хліборобська Україна* (Відень). – 1921. – Кн. 3, зб. 5/6. – С. 183–198.

² Майков Василь Іванович (1728–1778) – російський поет і драматург, автор комічної поеми «Елисей, или Раздраженный Вахх» (1771).

³ Осипов Микола Петрович (1751–1799) – російський письменник і перекладач, автор першої, другої, третьої та четвертої частини ірої-комічної поеми «Вергилиева Энеида, вывороченная наизнанку» (1791).

⁴ Котельницький Олександр Михайлович (1770-ті – після 1808) – російський поет, який після М.П. Осипова написав продовження – п'яту (1802) та шосту (1808) частини ірої-комічної поеми «Вергилиева Энеида, вывороченная наизнанку».

⁵ Див. про цю сатиричну казку-поему П. Гулака-Артемовського: *Айзеншток І.* П. Гулак-Артемовський: Матеріяли до біографії та історичної-літературної оцінки. – Х., 1927. – С. 14–15, 34, 57, 60, 62, 65, 83.

было одним из проявлений живучести украинской национальной и государственной традиции, т.е. того, что впоследствии со стороны русских получило наименование украинского сепаратизма (или же в более драматической форме – «мазепинства»)¹, а украинцами мыслится как стремление к национальной и государственной независимости. Нельзя все суживать до понятия о языке: украинская литература – это не только все то, что писалось на народном украинском языке, который постепенно преобразовался в литературный язык; русский язык в первой половине XIX ст. еще в большей степени, чем язык украинский, служит орудием для распространения идей украинского сепаратизма. Офицер русской службы А. Мартос, размышлявший при гробе Мазепы в Галаце в 1810 г. о самостоятельности Украины, записал свои мечты в дневнике на русском языке². Конечно, по-русски беседовали между собой полтавские помещики 20–30-х годов, о которых русский мемуарист Михайлов-Данилевский^{5*} и немецкий путешественник Коль^{6*} записали, что они пылали ненавистью к «москалям» и мечтали о самостоятельности Украины. «Общерусский» писатель Гоголь в минуту откровенности писал земляку Максимовичу: «Туда, туда в наш Киев! ведь он не *их*, он наш!»³.

Все это я припоминаю только для того, чтобы показать, что корни и истоки этого «областничества», о котором говорит кн. Трубецкой как о явлении, параллельном не только на Украине и Великороссии, но даже и в Белоруссии, были для Украины и для Великороссии (а так же точно и для Белоруссии) не совсем так однородны. А потому и проблему «реформы культуры и построения нового здания культуры, в котором верхние этажи органически вырастали бы из народного фундамента», проблему, которая, по мнению кн. Трубецкого, одинаково стоит сейчас как перед великороссами, так и перед украинцами и белорусами, приходится ставить далеко не в одной и той же плоскости.

Но прежде чем перейти к этой проблеме как к самой существенной, по нашему мнению, части всей статьи кн. Трубецкого, необходимо сделать еще одно, очень важное фактическое замечание. Дело в том, что кн. Трубецкой,

¹ Див.: *Грушевський М.* «Мазепинство» і «богданівство» // ЛНВ (К.). – 1912. – Кн. 1. – С. 94–102.

² Записки инженерного офицера Мартоса о Турецкой войне в царствование Александра Павловича, 1806–1812 // Русский архив. – 1893. – № 7. – С. 345.

^{5*} Из воспоминаний Михайлова-Данилевского (1824 г.). «Вестник Европы», 1900, кн. 10, с. 212. [Михайлов-Данилевський Олександр Іванович (1789–1848) – російський письменник, генерал-лейтенант і сенатор, автор офіційної історії війни 1812 р. Російської імперії та наполеонівської Франції].

^{6*} Kohll G. *Reisen im Innern von Russland. Die Ukraine.* Dresden und Leipzig, 1811. S. 298–299. [Коль Йоганн Георг (1808–1878) – німецький географ, фундатор антропогеографії, мандрівник і письменник].

³ *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений: В 14 т. – М., 1940. – Т. 10. – С. 288.

говоря все время о взаимоотношениях культур украинской и великорусской, не обращая надлежащего внимания на то обстоятельство, что, в сущности, во второй половине XII в. вступили между собою в политическую связь и близкое культурное общение не вся Украина и Московия, а только часть Украины: левый берег Днепра, так называемая Гетманщина, т.е. позднейшие Полтавская и Черниговская губернии рядом с которыми пребывала в связи с Москвой еще Слободская Украина, т.е. Харьковская губерния.

Что касается до всего правого берега Днепра, т.е. Киевщины, Волыни, Подолии то ведь они остались под властью Польши до самого упадка Речи Посполитой, т.е. до 1793 г.; Холмщина была присоединена к России вместе с Царством Польским в 1815 г, а Галиция так никогда в состав России не вошла. Во всех этих землях, составлявших большую часть украинской территории, господствовали совсем иные культурные отношения, чем на левом берегу Днепра; здесь господствовала польская культура, которая с переходом края под власть России только усилила свою интенсивность, ибо только после раздела старой Речи Посполитой проявилось во всей силе национальное польское движение с экспансией, как на украинские, так и на белорусские земли. И тут теория кн. Трубецкого об эндосмосе и экзосмосе¹ украинского и великорусского «вариантов» одной «общерусской» культуры еще менее приложима, чем для Украины левобережной. Во всяком случае, с точки зрения этой теории необъяснимы такие явления, как возрождение украинского национального самосознания среди потомков ополяченной шляхты украинской на Правобережье: Антонович, Познанский², Рильский³, Михальчук и др. в 60-х годах и их позднейшие последователи. Точно так же и белорусское национальное возрождение в лице Борщевского⁴, Чечота⁵, Дунин-Марцинкевича⁶ и др. не укладывается в схему кн. Трубецкого. Все это надо иметь в виду, следя за дальнейшим развитием мысли нашего автора.

¹ На початку XX ст. дефініції «ендосмос» та «екзокосмос» часто-густо застосовувалися для позначення фізичного явища просочування (дифузії) рідин (рідини з більшою густиною до рідини з меншою густиною і навпаки), котрі були здатні змішатися крізь пористу роздільну оболонку. Див.: Енциклопедический словарь издателя Ф. Павленкова. – 4-е изд. – СПб., 1910. – Стб. 3003–3004.

² Познанський Борис Станіславович (1841–1906) – український етнограф польського походження, учасник хлопоманського та громадівського рухів.

³ Рильський Тадей Розеславович (1841–1902) – український етнограф й економіст, учасник хлопоманського та громадівського рухів.

⁴ Борщівський Ян (перша пол. 1790-х – 1851) – польський і білоруський письменник.

⁵ Чечот Ян (1797–1847) – польський і білоруський поет, приятель А. Міцкевича.

⁶ Дунін-Марцинкевич (Дунін-Мартинкевич) Вінцент-Якуб (1808–1884) – білоруський письменник і драматург.

Итак, основываясь на своей теории о трансформации прежней украинской культуры в общерусскую и о дальнейшем ее развитии уже в качестве общерусской на Украине и в Великороссии, кн. Трубецкой ставит вопрос: должна ли эта культура после соответствующей реформы продолжать оставаться общерусской или же общерусская культура вовсе существовать не должна, а должны быть созданы новые, реформированные культуры для каждой отдельной разновидности русского племени?

Чтобы сделать свой ответ на поставленный им вопрос более ясным, кн. Трубецкой замечает, что в каждой культуре необходимо должны быть две стороны: одна, обращенная к конкретному народному этнографическому фундаменту, другая, обращенная к вершинам духовной и умственной жизни, или, как он образно выражает свою мысль, должны существовать два «этажа» культуры – нижний и верхний^{7*}. Нижний этаж должен быть приспособлен к конкретным чертам русского этнологического типа, следовательно, тут отводится место и для украинского языка, и для украинской литературы, поскольку они смогут помочь усвоению более элементарных культурных понятий и облегчить переход в высший этаж культуры, обращенный непосредственно к верхам общечеловеческой науки и культуры. Иными словами, кн. Трубецкой повторяет уже много раз преподносившийся украинцам рецепт «литературы для домашнего обихода»: пусть на украинском языке учат в народной школе, пусть создается популярно-научная литература на украинском языке, пусть, наконец, развивается и изящная украинская литература, в особенности поэзия, но по преимуществу из народной жизни; а все то, что стоит выше народной школы, и все, что должно обслуживать высшие запросы образованного человека, не говоря уже о науке, – все это пользуется общерусским языком. Такая теория литературы для домашнего обихода была выдвинута даже одним из корифеев украинского национального возрождения Костомаровым в 1880–1881 гг., т.е. в момент наибольших репрессий против украинского слова со стороны российского правительства (печальной памяти указ 18 мая 1876 г., запрещавший украинскую литературу вплоть до текста к нотам народных песен) и наибольшего упадка духа среди украинской национальной интеллигенции.

Но надо сказать, что советы Костомарова были единодушно отвергнуты: украинские писатели ответили на предложение Костомарова сузить свою деятельность до пределов простонародных песенок и рассказов переводами на украинский язык Шекспира, Байрона, Гёте и других классиков, созданием украинской научной прозы и печатанием на украинском языке ученых монографий, конечно, вне пределов досягаемости российской цензуры – в Австрии

^{7*} Кн. Трубецкой оговаривается, что в выражения «верхняя» и «нижняя» не вкладывает никакого элемента оценки, считая, что оба этажа означают лишь две разные функции культуры.

и Швейцарии. Ни преследованиям со стороны русского правительства, ни убеждениям со стороны известной части русских писателей и публицистов (преимущественно из лагеря «Московских Ведомостей», «Нового Времени» и «Киевлянина») вперемежку с травлей и издевательствами не удалось отвести украинцев от создания своей совершенно самостоятельной литературы и развития собственной национальной культуры. Революция 1905 г. послужила первой отдушиной для этих усилий с украинской стороны: достаточно было первого дуновения политической свободы, чтобы возникли в пределах России украинская пресса, крупные украинские книгоиздательства, культурно-просветительные и научные общества. Еще в начале революционного 1905 г. категорически высказались за отмену всяких ограничений, тяготевших над украинским словом, Петербургская академия наук¹ и университеты Киевский и Харьковский. Мало того на страницах возникших в Киеве научных украинских изданий мы видим появление на украинском языке трудов таких русских ученых, как пок[ойный] академик А.А. Шахматов, пок[ойный] акад. Ф. Корш, акад. В. Перетц, проф. Григ. Ильинский², не говоря уже об ученых-украинцах, таких, как пок[ойный] проф. Н. Сумцов, проф. Гр. Павлуцкий³, проф. В. Данилевич и целый ряд других.

Когда же в 1918 г. возникла Украинская Держава, то организатором Украинской академии наук явился член Петербургской академии наук В.И. Вернадский, а в числе первых академиков, равно как и в числе профессоров украинских государственных университетов, мы видим такие имена, как проф. М. Туган-Барановский, проф. Д.И. Багалий, проф. Н.И. Петров, проф. М.Ф. Каченко, проф. С.П. Тимошенко, проф. Ф. Тарановский, проф. В.А. Косинский, проф. В.В. Зеньковский⁴ и длинный ряд других профессоров и ученых. Не страх и насилие привели их в украинские научные учреждения, ибо никакого насилия над русской культурой гетманское правительство 1918 г. не производило (украинские националисты упрекали его, наоборот, в русофильстве и из-за этого подняли даже восстание против гетмана); все они добровольно оптировали в пользу украинской культуры как культуры верхнего этажа.

Достаточно кинуть хоть самый беглый взгляд на развитие украинской науки под советским режимом, на издания хотя бы одной только Украинской академии наук, посмотреть на состав ее членов и сотрудников, чтобы убедить

¹ Див.: Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): 36. документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра. – К., 2013. – С. 367–399.

² Ільїнський Григорій Андрійович (1876–1937) – український і російський філолог, славіст, історик, член-кореспондент РАН, Болгарської АН та Польської АН.

³ Павлуцький Григорій Григорович (1861–1924) – український історик мистецтва.

⁴ Зеньківський Василь Васильович (1881–1962) – український і російський філософ, культуролог і богослов.

ться, что ставить в данный момент вопрос об оптации со стороны образованного украинского общества в пользу общерусской или украинской культуры, как это делает кн. Трубецкой, – значит ставить вопрос совершенно академический; для того, чтобы решить его фактически в отрицательном смысле, нужно вычеркнуть из истории несколько десятков лет и вернуться к указу 18 мая 1876 г.

Население Украины уже оптировало в пользу украинской культуры, и эта культура, как видно, умеет, и приспособить свой нижний этаж к конкретному этнографическому фундаменту. Кн. Трубецкой высказывает опасение, что верхний этаж этой культуры не соответствует высшим запросам квалифицированной интеллигенции Украины и потому эта интеллигенция – наиболее ценная с точки зрения культурного творчества – не захочет в своем подавляющем большинстве оптировать за самостоятельную украинскую культуру. Пусть будет так, пусть б о л ь ш и н с т в о современной квалифицированной интеллигенции в душе (ибо фактически советская власть, проводя политику украинизации, заставляет эту интеллигенцию говорить, писать, преподавать, печатать по-украински) не сочувствует украинской культуре и верует в свои прежние общерусские идеалы; она воспиталась в прежних понятиях и взглядах, и переделать себя ей трудно; но ведь на смену ей нарождается и занимает места новая интеллигенция прошедшая украинскую школу от низшего народного училища до университета, интеллигенция, вышедшая из народа, иначе не мыслящая и не представляющая сама себя, как людьми украинской культуры. Через одно-два поколения эта новая украинская интеллигенция естественно займет место прежней интеллигенции общерусского толка, и вопрос разрешится сам собой.

Кн. Трубецкой опасается, что в случае победы украинской культуры понизится вообще уровень культуры на Украине; во-первых, – он не верит в возможность создания сносного «верхнего этажа» в здании самостоятельной украинской культуры: эта культура не будет о б л а д а т ь такой богатой традицией, как культура общерусская. На это могу заметить, что украинская культура строится не на пустом месте. Она восходит ко временам Владимира и Ярослава, она, по собственному признанию кн. Н.С. Трубецкого в XVII веке была воспринята Московией и продолжала развиваться в роли общерусской культуры; украинцы прекрасно сознают, каков обширный вклад внесли они в течение хотя бы одного XIX века в эту «общерусскую» культуру и сколько способствовали выработке ее традиций, и не думают отказываться от своей доли: Д. Велланский¹, Лесевич², Остроградский, Костомаров, Потемня, Анто-

¹ Велланський Данило Михайлович (1774–1847) – український і російський медик, фізіолог і філософ.

² Лесевич Володимир Вікторович (1837–1905) – український і російський філософ та історик літератури.

нович, Кистяковский¹, М. Ковалевский, К. Ушинский, М. Туган-Барановский, Овсяннико-Куликовский² – все те украинцы, которых кн. Трубецкой мог бы причислить к лику русских ученых (как бы в противовес украинской культуре) лишь на том основании, что они писали свои труды на русском языке^{8*} – это ведь продукт творчества украинского гения, украинского духа, и мы не думаем от них отказываться, как не отказывались и они сами от своей украинской национальности. Развивающаяся теперь с большей свободой – а отнюдь не созидаемая наново – украинская культура имеет в них достаточно надежную традицию.

Во-вторых, по мнению кн. Трубецкого, «оптирывать за украинскую культуру может только человек, определенным образом предубежденный, или человек, свобода выбора коего стеснена». Из людей, добровольно приемлющих украинскую культуру, могут стоять за нее лишь бездарные или посредственные культурные творцы, желающие оградить себя от общерусской конкуренции, да «узкие и фанатичные краевые шовинисты, не доросшие до чистого цветения высшей культуры ради нее самой и способные ценить тот или другой продукт культурного творчества лишь постольку, поскольку он включен в рамки данной краевой разновидности культуры». Эти опасения кн. Трубецкого заставляют нас сделать замечания по существу той самой украинской культуры, которая внушает ему такое недоверие в такие опасения. Можно было бы, правда, просто указать, что имена упомянутых нами выше участников украинского культурного творчества принадлежат сплошь лицам, которых трудно упрекнуть в бездарности или узком краевом шовинизме, но вопрос о существовании новой украинской культуры так интересен и так важен сам по себе, что стоит на нем специально остановиться.

Прежде всего, откуда берет наш уважаемый автор свое утверждение о том, будто «новосозданная специально» украинская культура «не имеет ничего общего с прежней общерусской»? Опять-таки, что он понимает под «культурой» – исключительно ли область языка, литературы и искусства, как он высказывается об этом вначале своей статье? Если так, то не впадает ли он в противоречие сам с собою: ведь если прежняя общерусская культура является эманацией старой украинской культуры и в то же время культурой Украины до самого последнего времени (кн. Трубецкой к тому же допускает законность существования нижнего этажа общерусской культуры

¹ Кістяківський Олександр Федорович (1833–1885) – історик права та громадський діяч.

² Овсяннико-Куликовський Дмитро Миколайович (1853–1920) – український і російський мовознавець і літературознавець, почесний член С.-Петербурзької АН.

^{8*} Костомаров, Потебня, Антонович и Кистяковский писали также и на украинском языке, а Лесевич к Туган-Барановский издавали свои труды по-украински.

с украинским вариантом), то, как же может новая, реформированная (а вся реформа, по кн. Трубецкому, сводится к переложению и переводу на украинский язык) украинская культура «не иметь ничего общего» с культурой общерусской? Даже если бы украинцы и поставили себе такую странную цель – искусственно отмежевать себя в области культуры от всего русского, этого достичь было бы совершенно невозможно, ибо узы общности происхождения, религии, векового сожителства, дают и всегда будут давать себя чувствовать. Но, кроме того, такое отмежевание было бы равносильно отречению от всего запаса культурных ценностей, накопленных при участии украинских сил и относящихся к украинской же истории, филологии, этнографии и т.д. Ведь всего не переведешь на украинский язык из того, что писали Максимович, Костомаров, Потебня, Антонович и бесконечное число прочих украиноведов на русском языке.

Но и помимо этих внешних и, так сказать, практических соображений, еще в большей степени действуют соображения и мотивы внутреннего характера. Украинская культура творилась и развивалась вовсе не из вражды и не из противодействия культуре русской; она преследовала самостоятельные положительные задачи: посредством национального перейти к общечеловеческому; и то, что было лучшего в русской культуре, прежде всего, заимствовалось и усваивалось украинцами – и не только в силу принуждения: не по принуждению отстаивали украинцы перед российской цензурой право издавать украинские переводы из Пушкина, Лермонтова, Некрасова; не их вина, что в юбилейный, 1899 г., русская цензура не позволила издать сборник переводов из Пушкина¹, составленный целым рядом украинских писателей; не их вина, что только за границей могли появиться украинские переводы целого ряда романов Тургенева, Толстого, Гончарова, Короленко, Мачтета², Горького, Гаршина и т.д. и т.п. Никто так много не способствовал насаждению знакомства с русским языком и литературой в Галиции, как Драгоманов. Тот же Драгоманов всегда самым решительным образом выступал против попыток со стороны отдельных украинских писателей перенести раздражение против русского правительства, русского режима на русское общество, на русскую литературу и русскую культуру. Нечего и говорить, что идеи Драгоманова о мирном сожителстве двух языков, двух литератур, двух близких культур – при условии свободы развития одинаковом для обеих, легли в основу взглядов всего образованного украинского общества на этот вопрос.

¹ *Spectator* [Лотоцький О.] З російської України (Ювілей російської літератури і наші літературні позови. О.С. Пушкін в українських перекладах) // ЛНВ (Л.). – 1899. – Кн. 6. – С. 148–157.

² Мачтет Григорій Олександрович (1852–1901) – український і російський письменник-народник.

И вот когда настала полная свобода для развития украинской культуры в самостоятельной Украинской Державе, когда украинский язык сделался языком государственным, когда перед украинской культурой открылись широкие горизонты, украинская власть вовсе не преследовала и не стесняла ни русского языка, ни русской культуры: она не закрывала старых университетов с русским языком преподавания, не преобразовала русских гимназий в украинские, она открывала новые украинские университеты и новые украинские гимназии; само собой разумеется, что в русских университетах и других высших школах на территории Украины были основаны кафедры украинского языка, литературы, права и на истории, а в гимназиях было введено обязательное обучение этим предметам.

Повторяю, слишком много общих уз соединяет на культурном поле украинцев и русских, для того чтобы украинская культура могла отрешиться от всякой связи с русской и не иметь с нею «ничего общего». Параллельное развитие рядом с русской культурой родственной и близкой ей культуры украинской так же мало угрожает каким-либо ущербом культуре русской, как мало наносит вреда, скажем, культуре испанской существование бок о бок с ней культуры португальской или же культуре шведской – существование норвежской и т.д. Русская культура, завоевавшая уже себе мировое положение в области науки, литературы и искусства, не имеет основания для подобных опасений. Изучение русского языка и литературы будет совершенно естественным явлением в свободной Украине, развивающей свободно свою собственную национальную культуру. От к у л ь т у р н о г о влияния России не будет Украина отгораживаться так, как отгораживалась и старается отгородиться от подавления ее свободы, от эксплуатации ее достоинства и живых сил, от насильственного навязывания ей не свойственных ее народу форм политического и социально-экономического уклада. Конечно, можно предполагать, что и русская культура не станет чуждаться Украины, а будет усваивать себе все то, что из творимых украинцами культурных ценностей будет выходить за пределы местного значения.

В одном месте своей статьи, увещевая украинцев отказаться от затеи развивать свою собственную, отдельную от русской культуру, кн. Трубецкой приводит то соображение, что для успешного развития высшей культуры (т[ак] наз[ываемого] верхнего этажа) играет большую роль объем этнического целого, в котором данная культура развивается: чем многочисленнее носители данной культуры, тем больше будет и абсолютное число рождающихся среди носителей этой культуры талантливых людей. Признаемся, этот аргумент ставит нас в тупик: ведь насколько известно, многочисленность известного народа вовсе не обуславливала собою большого количества талантливых людей из его среды, так же и наоборот. Я думаю, нет надобности приводить примеры. Скажу только, что в данном случае речь идет не о маленьких народах, а о двух народах, из которых один насчитывает

75 миллионов, а другой – 35. Что тогда сказать о датчанах, шведах, норвежцах, голландцах, португальцах, чехах, хорватах, словенцах и других маленьких культурных народах?

Разумеется, в интересах самой Украины и ее культурного развития, чтобы хозяевами положения в ней не сделались «узкие и фанатичные краевые шовинисты». Совершенно согласен с почтенным автором, что такие люди в качестве руководителей страны действительно могут наложить на украинскую культуру свою печать, – «печать мелкого провинциального тщеславия, торжествующей посредственности, трафаретности, мракобесия... дух постоянной подозрительности, вечного страха веред конкуренцией». Такие люди действительно могут стараться внушать «всему населению Украины острую и пламенную ненависть ко всему русскому и постоянно поддерживать эту ненависть всеми средствами: школы, печати, литературы, искусства...» и т.д. – все те малопривлекательные перспективы, которые рисует кн. Трубецкой. Я должен признать, что моменты угрозы попыток осуществления такой именно «культурной программы» были со стороны определенных украинских кругов, и, к сожалению, находятся и теперь люди с такими устремлениями. Но против них выступали и выступают со всю решительностью другие группы и другие люди, высказывающие более здравые взгляды. Они утверждают, что украинская культура не может быть культурой второго сорта, а потому не может питаться провинциальной исключительностью и узким краевым национализмом. Украинский народ, заселяющий территорию с тысячелетнею культурою и сам живущий культурной жизнью уже тысячу лет, народ, имеющий великие заслуги перед цивилизованным миром в своей многовековой борьбе с азиатской степью, сумевший сохранить свое обличье и против латино-польского натиска, и против московско-российского централизма, имеет все данные для того, чтобы и в дальнейшем его культура развивалась органически, полно и широко, а не по побуждениям только быть непохожим на кого-либо. И, объективно говоря, присматриваясь к той культурной украинской работе, которая ведется в суровых условиях советского коммунистического режима, среди стеснений и недоброжелательства польских властей и общества на западно-украинских землях, наконец, в эмиграции, мы нигде не видим стремления к замкнутости и самодовлению, нигде не замечаем недружелюбия к русской литературе и науке, а, наоборот – все лучшее и действительно культурно ценное приемлется украинцами из русской культуры, в особенности охотно, потому, что эта культура из всех других им наиболее понятна и близка. То же самое можно сказать даже об украинцах галицких, для которых русская культура всегда была далекой и внешней (в силу известных исторических условий) и которых кн. Трубецкой совершенно напрасно попрекает в «изуродованности национального самосознания». Если бы он поближе и беспристрастнее присмотрелся к галицким отношениям, то должен был бы при-

знать, что «уродовало» национальное самосознание галицких украинцев (так же как и украинцев угорских и буковинских) насаждение среди них москвофильства: деморализуя их, оно в то же время ослабляло их внутреннюю силу сопротивления полонизму; факт общеизвестный, что и теперь поляки поддерживают в Галиции москвофилов (или старорусинов) в противовес национальному украинскому настроению большинства населения.

Расчет правильный: сила национального сопротивления украинцев этим ослабляется, а москвофильское меньшинство представляет собой наиболее податливым элемент для ополячения. Примеров этого очень много.

Но, видимо, кн. Трубецкой сам не очень-то уверен в том, что дальнейшее культурное строительство на Украине будет производиться в желательном для него направлении, т.е. что будет многоэтажная постройка (кн. Трубецкой предполагает кроме верхнего и нижнего еще промежуточные, «средние» этажи), в которой нижний этаж представлял бы украинскую индивидуацию общерусской культуры, средние этажи представляли бы, очевидно, нечто переходное, а верхний этаж был бы безраздельно отведен для господства культуры общерусской. В конце статьи, посылая упрек «украиноманам» в легкомысленном увлечении украинизацией как новинкой, долгое время бывшей под запретом, кн. Трубецкой признает, что «самая правомерность создания особой украинской культуры, не совпадающей с великорусской, уже не подлежит отрицанию»; он только надеется, что правильное развитие национального самосознания украинцев укажет этой культуре ее естественные пределы, ее сущность и задачи: «быть особой украинской индивидуацией общерусской культуры».

Трудно решить, что, собственно, понимает кн. Трубецкой под «правильным» развитием национального самосознания и почему такое развитие приведет к самоограничению в культурном творчестве (подразумевается, что «неправильное» не ставило бы никаких препон для созидания самостоятельной украинской культуры). Как уложатся отношения в будущем – еще труднее предугадать. Поживем – увидим. Но пока украинцы предпочитают возведению многоэтажной и разноликой культурной храмины труд над построением одноэтажного здания национальной украинской культуры, которое одинаково бы удовлетворяло различным запросам духовной жизни народа, как интересам просвещения народных масс, так и высшим запросам образованных верхов. Украинцы слишком много и долго страдали от культурного разобщения своих верхов и низов, чтобы и для будущего готовить себе перспективу из узаконенного культурного отчуждения. Пусть даже временно понизятся отдельные верхушки, зато подыметесь общий средний уровень. Он скоро пустит из себя новые ростки, которые взойдут еще выше прежних.

В'ячеслав Липинський

**ХАМ І ЯФЕТ.
З ПРИВОДУ ДЕСЯТИХ РОКОВИН
16/29 КВІТНЯ 1918 р.**

* * *

Неоромантизм як стильовий напрям початку ХХ ст. продукував повернення до ідеалістичних, ірраціональних стратегій пояснення історичного буття, а за великим рахунком – до інтуїтивного способу мислення. Такий поворот у жодному разі не був всеохоплюючим. Отож неоромантичні візії минувшини спиралися на своєрідну, часто-густо еkleктичну мішанину елементів позитивізму, традиційного чи старого романтизму, неокантіанства, дарвінізму, нового віталізму, расово-антропологічних і соціологічних теорій кінця ХІХ – початку ХХ ст. тощо.

Ба більше, еkleктизм навіть вважають своєрідною ознакою неоромантичного стилю мислення, котрий сполучає, на перший погляд, несумісні мисленеві компоненти. Здавалося б, що неоромантики повертаються до класичного культу героїв на кшталт відомої концепції англійського вченого Томаса Карлейля, в якій останні вважалися єдиними творцями історії¹.

Проте ця аналогія є оманливою, позаяк неоромантична героїзація минувшини суттєво відрізняється від її романтичного взірця. Адже традиційний конфлікт колективного та персональних героїв трансформується у неоромантичному історієписанні у своєрідне конфронтаційне поле з соціальною підосновою, на якому змагаються різні класи, верстви, прошарки, групи. Причому ця конфронтація зазвичай представлена у вигляді персоніфікації історичних діячів, які формулюють і репрезентують стихійні хотіння, інстинкти, колективну волю й емоційні переживання соціальних і національних спільнот.

Із цієї перспективи неоромантична сцена історичного дійства набувала не тільки містичного, ірраціонального, а почасти й соціологічного забарвлення. Тому акт дії в неоромантичному представленні минулого є багатоманітним

¹ Карлейль Т. Герои, почитание героев и героическое в истории. – М., 2008. – 864 с.

сполученням політичних, соціальних, економічних, інституціональних, психологічних, культурних, релігійних, колективних й індивідуальних компонентів.

Однак модерний культ героїзму потребував і особливих умов для своєї ретроспективної чи футуристичної реалізації, насамперед акцентування уваги на кризових, переломних історичних епохах. Саме тому неоромантичне історичне письмо вирізнялося гострими, динамічними, інколи провокативними сюжетами, насамперед схильністю до відтворення критичного, екстремального хронотопа, в межах якого вибудовувалася харизматична модель «великої людини».

Таке впровадження персональних та колективних героїв на історичній авансцені, хоч і на соціологічній підкладці, вимагало відповідного окреслення канонів їхнього побутування. Відтак творчість неоромантиків продукувала відродження культу почуттів і етично-моральних цінностей, як-от: віра, воля, гідність, жертва, ідея, ідеал, мораль, обов'язок, посвята, правда, свідомість, сила, слава, честь і т.п. Останні виступали як своєрідні мірила вартості цієї версії історієписання, котра різьом контрастувала з космополітичним світом початку ХХ ст. із його утилітарними стандартами, ідеологічними й політичними дороговказами.

Зрештою неоромантизм «винайшов» нового героя часів Модерну, котрий переосмислює, точніше «перевідкриває» світ соціального і культурного буття, передусім постулює єдність буденного і високого, матеріального й ідеального, дійсного та ілюзорного тощо. У такому світлі поняття «життя» сприймалося як первісна дійсність – цілісний органічний простір у біологічній, космологічній чи історико-антропологічній варіаціях, який передує поділу світу на реальне та ідеальне (А. Бергсон, В. Дільтей, Г. Зіммель, Ф.-В. Ніцше та ін.). Цей «модерністський герой» зорієнтований не так на пошук абсолютних цінностей, як на своєрідну «матеріалізацію» політичної, соціальної чи національної мрії у відповідно «спроєктованій будові» – «довершеній» державі, «ідеальному» суспільстві, «витонченій» культурі чи «високій» цивілізації і т.п.

Однак дослідницькі стратегії з обсягу неоромантизму виявляють побутування не тільки старих-нових історичних діячів – глорифікованих і сакралізованих героїв, а й їхніх контрагентів на арені минувшини – псевдо- та антигероїв, іноді у досить несподіваних і геть непривабливих ракурсах. У цьому розумінні неоромантизм згенерував нове прочитання й потрактування героїзму та героїчного в історії, котрі нині на персональному рівні метафорично маркують як діячів-антигероїв або героїв-руйнівників. На українському підсонні такі проєкції антигероїв або деструкторів запропонував історик і політичний мислитель В. Липинський.

В українську інтелектуальну історію ХХ ст. В. Липинський увійшов як один із засновників державницького напрямку, українського консерватизму й неоромантизму першої третини ХХ ст. Саме він висунув і сформулював оригінальну концепцію «класократичної монархії». Привабливість історичних і політичних

писань В. Липинського була такою великою, що згенерувала кілька хвиль поширення його ідей і концептів, зокрема у пострадянській Україні. Не випадково правник Євген Пизюр навіть називав цю концепцію «українським політичним міфом» про ідеальний державний лад¹.

Із-поміж багатьох новацій, якими вирізнялася концептуальна пропозиція В. Липинського, поважне місце посідала ідея циркуляції / коловороту еліти (аристократії / провідної верстви). Для української політичної й історичної думки 1920-х рр. цей концепт був справжньою новацією, позаяк спирався на новітнє осягнення героїзму, зокрема інше співвідношення взаємодії персональних і колективних героїв на авансцені минувшини та сучасності.

Зауважимо, що у студіях В. Липинського персоналії на історичних підмостках мають виняткове призначення, котре автор часто-густо репрезентує у вигляді особливих, майже ритуальних дій, що знов-таки набувають символічного сенсу. Приміром, охрещення С.-М. Кричевського у грецьку віру постає як символічний акт повернення покозаченої шляхти до батьківської підоснови².

Врешті конструкція В. Липинського містить чимало неоромантичних елементів та сюжетів, присвячених героям і героїзму. Передусім, це – введення культу «жертвених героїв» та «великої людини» (харизматична модель) з соціальною, ірраціональною та психологічною мотивацією їхньої діяльності. Згадаємо, скажімо, авторську тезу про провіденціальне призначення «генія» та «великої людини», котре історик відводить Б. Хмельницькому.

У пізніших працях В. Липинського така героїзація історії поступово трансформується в ідею персональної репрезентації («персоніфікації») стихійних хотінь різних спільнот (націй, класів, станів, політичних партій), які змагаються на соціально-політичній сцені у різні епохи. Причому у творах автора репрезентована низка саморефлексій щодо ідей героїзму та жертвовності в історії, як-от: приховане співвіднесення з постаттю С.-М. Кричевського, роздуми про призначення письменника-теоретика у «Листах до братів-хліборобів» та ін.

Іншою неоромантичною складовою візії В. Липинського є морально-етичні канони побутування персональних і колективних героїв, які виступають як мірила вартості минувшини. Вони щедро представлені у його романтичній / неоромантичній семантиці – жертвовність, ідея, ідеал, мучеництво та ін.

Ці етичні настанови є світоглядними орієнтирами (самобутнім кодексом честі), яких автор прагнув дотримуватися у повсякденному житті і значною мірою у політичних і наукових практиках. Вони, власне, і формують той мораль-

¹ Пизюр Є. В'ячеслав Липинський і політична думка західного світу // Сучасність. – 1969. – № 9. – С. 104.

² Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л. Білас. – Філадельфія, 1980. – Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – С. 313.

но-етичний ідеал науковості В. Липинського, котрий В. Кучабський влучно охрестив «ірраціональним або релігійним етосом»¹.

Навіть більше, В. Липинський репрезентує героїчне в історії послуговуючись символістською естетикою, котра у його повоєнних студіях продукує контраверсійні смисли і виступає як своєрідний спосіб тотальної генералізації, соціокультурного маркування: степ / плуг, Схід / Захід, кочівник / хлібороб, Хам / Яфет і т.п. Водночас автор уживає розмаїтий дослідницький інструментарій для означення героїчного та представлення героїв й антигероїв, зокрема ідеї міфу та міфотворчості, волі і волюнтаризму, сили й насилля. Таке представлення виказує активний, динамічний характер його філософії історії.

Показово, що В. Липинський як політичний мислитель уживав романтичні / неоромантичні засоби (психологізація, ірраціоналізм, інтуїтивне проникнення) для термінологічної мутації низки понять – «традиція», «слово», «класократія», «аристократія» та ін. Недаремно його «класократична» конструкція минувшини спирається на змагання, взаємодоповнення кількох парадигматичних підходів, із перспективи яких побутування історичної людини розглядається у двох перехресних системах – природі та суспільстві.

Політичний памфлет «Хам і Яфет...», написаний до десятиріччя проголошення Української Держави гетьмана П. Скоропадського, посідає особливе місце в історичних і політичних писаннях В. Липинського. «Це вже, мабуть, остання стаття, яку пишу українською мовою», – занотував автор до свого щоденника².

Водночас текст цієї праці потребував від тяжкохворого автора, котрий від 1925 р. із кожним роком втрачав фізичні сили, неабиякої емоційної напруги та психологічного виснаження. «“Хама і Яфета” вислав я вам зараз по одержанню Вашого листа. Нічого нікому Ви, розуміється, не винні. Не розсилав я цієї книжки своїм ближчим знайомим і землякам, до яких і Вас зараховую, тому, що книжка ця забагато болю мені коштувала. Гірким плачем нема чого ділитися з людьми», – наголошував В. Липинський у листі до О. Андрієвського 21 квітня 1929 р.³ Щоправда, з епістолярних дописів автора дізнаємося, що він переслав примірники брошури В. Дорошенку й І. Кривецькому⁴.

¹ Кучабський В. Значіння ідей В'ячеслава Липинського // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol. 9, no. 3/4. – P. 444.

² Цит. за: Залуцький Р. Листування Вячеслава Липинського у західних архівах (Біографічний нарис) // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / Гол. ред. Я. Пеленський. – Київ; Філадельфія, 2003. – Т. 1: Архів. Листування (А–Ж) / Ред. Р. Залуцький, Х. Пеленська; вступ. ст. Х. Пеленської, Р. Залуцького, І. Гирича, Т. Осташко; відп. за випуск О. Проценко. – С. 41.

³ Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т. 1. – С. 170.

⁴ Вячеслав Липинський. З епістолярної спадщини. Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна / Упоряд., авт. вступ. ст. і ком. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К., 1996. – С. 70.

Згаданий памфлет яскраво репрезентує стильові риси історичного та політичного письма В. Липинського, передовсім виразну й довершену архітектоніку твору, підвищену емоційну тональність, високу рефлексованість думки та підкреслений символізм викладу. Відтак наріжний рефрен цього тексту творять знакові, символічні, почасти містичні образи – Хама й Яфета, котрі наві'язують читачу думку про відомий біблійний сюжет навколо синів легендарного Ноя. Тим паче, що саме вони посідали поважне місце у біблійному родоводі народів Європи, зокрема продукували сакральні смисли.

Загалом В. Липинський конструює історичне буття у вигляді низки послідовно розгорнутих символів, що творять відповідну ієрархію всесвіту – природи та суспільства, сакрального і буденного. Та це лише один із смислових шарів авторського тексту, позаяк символічні фігури Хама й Яфета, Дон Кіхота та Санчо Панси¹, часто-густо представлені у творах В. Липинського на основі особистих спостережень і почувань доби воєнних лихоліть та визвольних змагань. Пригадаємо, хоч би алегоричний образ Мітьки Щелкоперова, в якому вгадуються риси інтелігента-теоретика, фундатора «інтегрального націоналізму» Д. Донцова. Цей персоніфікований символ відображає «провансальство (провінційність, маргінальність. – О.Я.)» політиків тогочасної України². Недаремно в епістолярії В. Липинського означення «хамство» й «хамський» вживаються щодо діячів наближених до С. Петлюри, наприкінці життя історика щодо деяких політиків й інтелектуалів, приміром С. Томашівського та ін.

Зауважимо, що В. Липинський у «Листах до братів-хліборобів» подав доволі розлогу замальовку символічної постаті Хама з типологічними ознаками, котрі проілюстрував конкретними прикладами. «Від аристократизму (в розумінню більшої активності і сили) до хамства тільки один крок. Бо хам – це не та пасивна людина, що уступає, пристосовується, над якою панують, а це власне людина активна, рухлива, в своїм імперіялізмі і містицизмі нічим не обмежена. Хам – це аристократ, який свою вроджену більшу силу і активність, свою стихійну жагоду влади і поширення, не обмежує наказами громадської моралі і здержуючими формами політичної організації. Свої вроджені аристократичні прикмети він повертав тільки на своє власне вивиснення і поширення, а не обмежує їх громадським обов'язком виконання проводу і організації пасивних мас. Хам – це анархічний, не визнаючий над собою ні закону ні влади, аристократ. Це наприклад отой запанувавший тепер в Європі “новий багач” – той сильний, активний, посідаючий всі рухові прикмет тип – який вибився сьогодні

¹ *Правобережець В. [Липинський В.] Трагедія українського Санчо Панча (Із записної книжки емігранта) // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol. 9, no. 3/4. – P. 397–406.*

² *Липинський В. Повн. збір. творів, архів, студії / Ред. Я. Пеленський. – Київ; Філадельфія, 1995. – Т. 6, Кн. 1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – С. XX–XXII.*

на верх при пануванні свободолюбивої і віруючої в природну доброту людини демократії, і який своїх аристократичних провідних прикмет не обмежив ані релігією, якою він погорджує, ані монархією, яку він ненавидить і якої боїться як вогня. Він, а не пасивний народ править сьогодні в республіканській "наро-доправній" Європі»¹.

Подібно до «Листів до братів-хліборобів...» памфлет сполучає кілька тексто-вих шарів – публіцистично-патетичний і концептуальний. Не випадково вже у вступних увагах В. Липинський наголошує, що хамство є «типовим соціально-психічним явищем». Власне, символіка біблійного сюжету сполучає різні пласти авторського тексту – ретроспективні екскурси у далеку минувшину, десятилітнє минуле та його практично-політичні висліди.

Отож символічні образи Хама й Яфета репрезентують відмінні соціальні та державно-політичні способи організації нації, як українців, такі у світі. Крім символістської естетики автор послуговується й іншими засобами неороман-тичної концептуалізації та суспільно-політичної організації, зокрема легендою, котру означає як «образ укоханої минувшини», щоби створити будучину.

Водночас у політичному памфлеті В. Липинського споглядаємо й основні тези його «класократичної концепції», як-от означення держави та її природ-ного походження, активної ролі традиції, територіальної свідомості, організації у творенні громадянства, значення авторитету й політичної творчості тощо. Навіть більше, автор протиставляє державному мисленню «думання націоналіс-тичне», державній ідеї – націоналістичну ідею, «націоналізму яфетованому» – «націоналізм хамовий» і т.п.

Саме ця опозиція є наріжною у конструкції памфлету, позаяк демонструє політичні розломи тодішнього українства та обстоює «класократичний», точ-ніше «Яфетовий Ідеал», який В. Липинський пропонував гетьманському руху на чужині. Натомість Хам, за візією автора, – це символічний антигерой, який у крайній подібості репрезентує «стадно-кочовничих руїників» (комуністів і їх попередників)², а також інших деструкторів різного стибу серед політич-ного українства.

Український історик Я. Дашкевич, котрий із захопленням сприймав цю ро-боту та визнавав слушність авторської критики українського Хама, відзначав: «Липинський, хоч і був у вирі революції, здається, ніколи не міг зрозуміти того, що *революція в Україні мусила відбутися і мусила зруйнувати ту візію су-спільства, яку він із впертістю непоправного романтика будував собі і хотів бу-дувати для інших*»³.

¹ Там само. – С. 368.

² Там само.

³ Дашкевич Я. Хам чи Яфет: В'ячеслав Липинський і Українська революція // Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге, випр. й доп. вид. – Л., 2007. – С. 455.

* * *

Праця В. Липинського була вперше опублікована 1928 р, згодом неодноразово перевидавалася¹. Публікується за першим виданням. Виділення окремих слів розрядкою і заголовними літерами подається за першодруком.

* * *

В мові даної людської громади відбивається її душа. – «Шляхетність», «благородство». – Чи витворилось вже в українській мові своє власне слово для означення оцієї державно-творчої властивості душі?

I.

Десятиліття відродження Держави Української!... Чому-ж її нема? Чому і ця спроба сотворити державу та стати нацією скінчилась руїною, як і всі попередні, в протязі тисячі літ?...

Н е о б у з д а н е х а м с т в о і цей раз розвалило Українську Державу. Іншої правдивої відповіді на оці болючі питання нема. Хамство – розуміється не як лайка, а як віками освячене поняття для означення певного типового соціально-психічного явища. Що означає це поняття? Пішло воно від Ноєвого сина². Слава цього сина: згірдлива насмішка над слабстю і наготою батька. Така насмішка – це зовнішня ознака хамства. «В о н и – каміння придорожне, тяжке, похмуре, що ними значить свій шлях історія. Ми – буйний, веселий, потік весняний...», «Супроти н и х ми можемо здобутись лише на погорду...», «Чи-ж зрозуміє камінь, загрузлий в глинищі, якого природою є опір і нерухомість, того що греблі рве, що весь є гін і порив, що сам собі рие ложбище і несе рух та пісню визволення». – Беру для прикладу останній, найсвіжіший зразок відношення українських синів до українських батьків. Від тисячі літ лунає по Українській Землі отака «пісня визволення...».

Але-ж це природній поступ, це творча революція, визволяючи свіжі, молоді сили; це патос чину, енергії. – Неправда! – Коли-б це був прометейський гін вірного сина, палаючого любовю до батька, до братів, до своєї громади –

¹ Липинський В. Хам і Яфет. З приводу роковин 16 / 29 квітня 1918 р. – Л., 1928. – 30, [2] с.; Те саме // Поступ (Л.). – 1928. – № 3/4. – С. 73–92. Передруки: Те саме // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 63–76; Те саме // Дзвін (Л.). – 1995. – № 12. – С. 111–118; Те саме // В'ячеслав Липинський та його доба / Упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – Київ; Житомир, 2007. – С. 153–164; Те саме [уривки] // Український тиждень. – 2010. – № 4. – С. 22–23; Те саме // В'ячеслав Липинський та його доба / Видання друге, доопрацьов. та доп.; упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К., 2010. – Кн. 1. – С. 227–245.

² За біблійним переказом молодший із трьох синів Ноя, проклятий батьком.

коли-б це було молодече бажання дістати для своїх хоч трохи вогню з неба – Україна була-б нині наймогутнішою державою, найсильнішою нацією. Яфет, брат Хама, бачив наготу і слабкість батька не гірше, ніж Хам. На вид цей в його молодій душі так само спалахнуло почуття, так само зародився чин.

Але чин Яфетовий був інший від чина Хамового. Яфет прибіг до батька, підніс його. Він всіми силами своїми став на поміч батькові. Чому? Бо в Яфеті у відношенню до батька заговорила л ю б о в і п о ч у т т я спільности, а в Хамі – з л о б а і п о ч у т т я о к р е м і ш н о с т и. Абсолютний брак любови до своєї громади, натомість любов тільки до себе, свого «я». Повна відсутність творчої синівської покори, натомість зарозумілість гупої пихи, що «греблі рве» і сама гине. Погорда до батька, коли він слабкий, натомість рабство у чужого, коли він сильний – ось хамство, ось прикмета людей, що живуть на Українській Землі...

* * *

Хіба тільки їхня? Хіба-ж у інших націй нема хамства? Не в хамстві, значить, джерело нашої безвласнодержавности і безнаціональности.

Хамство єсть скрізь. Це правда. Скрізь єсть «гін» до виділюваня себе із своєї громади, до непослуху їй, до насмішки над її авторитетами. Але скрізь поруч цієї сили відосередкової, руйнуючої, єсть сила доосередкова, здержуюча.

І власне оця друга сила перемагає завжди в тих людських громадах, що стають окремими державами, націями.

Прикметою українських людей єсть не само хамство, а ніким і нічим н е о б у з д а н е хамство. В громадах державних – Ной, поруч Хама, має завжди ще й другого сина: Яфета. Хам батьком погорджує, Яфет любить батька. І будууючою силою своєї любови він перемагає руйнуючу силу хамової злоби. Бо Хам шанує тільки силу. До піддержаного яфетовою силою батька він перший прибігає просити ріжних милостей.

Погляньмо на найблизчих сусідів. Спільний Москві і нам удільний, руйнуючий, відосередковий, хамський період кінчається там перемогою батька при помочі Яфета: відродженням вседержавної, батьківської, старшої од всіх удільних, великокнязівської влади. Так само, хоч иншим способом – при помочі конфедерацій — перемагає свого Хама Польща. Не кажучи вже про рицарську, в яфетових традиціях виховану, Західну Европу. Не згадуючи теж північної Америки. Бо, перемігша там бушуюче хамство, яфетова сила Вашингтона спіралась на вродженій солідарности завойовницького – в віковій монархії вихованого – англо-сакського племені. Така солідарність, в р о д - ж е н о ю ріжним од природи Українцям бути не може, і її Українці иншими, не-республіканськими, методами мусять в собі щойно тільки виховати. Але ось ще гірша «Україна» ніж наша: Сицилія – помісь Азії, Африки й Европи; кипучий котел ріжних рас, вір, культур, мов. Навіть вона знаходить в собі

яфетове плем'я. Во імя любови до Землі, до спільної Батьківщини, твориться там під пануванням своєї нормандської династії окрема держава, і в ній, з перетоплення в одно візантійства, латинства і мавританства, нова національна культура, чудові пам'ятки якої можна бачити до нині в Палермо. А у нас?

* * *

Гетьманці! В таких переломових хвиликах, як сучасна, не вільно дурити себе неправдою. Легенда – не брехня. Легенда – це сильне хотіння, що бере образ укоханої минувшини для творення будуччини. Але це не перебріхування мунувшини, щоб допінгувати своє кволе хотіння. Це не чад неправди, яким труси опянюють себе, йдучи в бій за те, чого не хочуть. Єсть в нашій історії матеріал для легенд. Єсть князівсько-дружинницький епос з апотеозом Землі Руської. Єсть Кричевські¹ – вірні до смерти Війську Запорожському полковники. Єсть сердюки², що за тінь, за символ Влади Державної, Гетьманської, поклали свої голови літ тому десять під Києвом. Але поруч: море хамства, і то на жаль тріумфуючого хамства. Хамство це мусить пізнати без страху, до самого коріння, кожний не трус, не позер, не фразер; кожний, хто любить Україну. Пізнати не на те, щоб над Україною по хамськи насміхатись, а щоб її любовю синівською з пониження піднести, перемигши хамство кругом себе і перш за все в собі.

* * *

Князівська влада на Україні була сильна й авторитетна доти, доки не була українською: доки – як Володимир, Ярослав – спіралась на сили північні – варяжсько-новгородські. З хвилиною перемини напряду цих північних сил – від Києва на схід московський – південь Руси в самім собі державно-творчої сили не знаходить. Вибухає перше наше історичне хамство.

Князі Молодші не хочуть слухати та шанувати Старших. Старші – Князі Великі Київські і Галицькі – розпучливо шукають на Україні сили яфетової, щоб обуздати молодших. Її нема. Перемагає хамство. І від оцього початку котиться воно по Україні без перериву, до сьогондя.

Удільні розбурхали українську стихію, поскидали Великих і пішли в рабство до допоміжних першому українському хамству Татар, а потім до Литви. Те, що було не мертве і не хамське поміж ними, почало в поті чола відбувувати стару батьківську князівську владу під Литвою. Але проти них розбурхали українську стихію молодші: пани та бояре. Скинули старших: живі останки князів. Не знайшлося сили яфетової – хамова сама себе знищила – і пішла Україна в рабство до допоміжної в скиданю князів – Польщі.

¹ Див., докладніше: *Липинський В.* Твори / Ред. Л. Білас. – Філадельфія, 1980. – Т. 2. – ХСVIII, 637 с.

² Сердюцька дивізія.

Під Польщею те, що було не мертве і не хамське між панамі, почало в поті чола рятувати стару Русь. Але проти них розбухали українську стихію молодші: козацько-шляхецька старшина. Скинули старших: живі останки панів. Не знайшлось сили яфетової – хамова сама себе знищила – і пішла Україна в рабство до допомігшої в скиданю панів – Москви.

Під Москвою те, що було не мертве і не хамське між козацько-шляхецькою старшиною, почало відродження України і в Гетьманстві 1918 р. поклато камінь вугольний під будову Української Держави. Але проти них розбухали українську стихію молодші: «нація селян та робітників», складена з інтелігентів. Скинули старших: живі останки козацько-шляхецької старшини. Не знайшлось сили яфетової – хамова сама себе знищила – і пішла Україна в рабство до допомігших скидати Гетьмана – пеоваків¹ та большевиків.

Ось факти. А тепер про їх наслідки для державної і національної свідомости синів Української Землі.

* * *

Д е р ж а в а – це перш, за все: В л а д а, Т е р и т о р і я, Г р о м а д я н с т в о. Без цих трьох складників – нема держави. Значить для будови держави необхідна організована сила, яка піддержує владу во ім'я добра цілої землі-території і цілого громадянства.

Н а ц і я – це перш за все єдність духова, культурно-історична. Значить для народження нації необхідне довге співжиття даного громадянства на даній території в одній власній державі. Нація – єдність духова – родиться завжди від держави – єдності територіяльно політичної – а не навпаки.

Хамство українське від початку нашого історичного життя ставало вперек цьому природньому процесові. Державі – початковому, цілому, батьківському – воно протиставляло завжди – кінцеве, окремішне, синівське. Колісь – уділ, потім – стан, далі – віру, ще далі – народ і пролетаріят, а тепер – націю. Погляньмо на цю останню фазу.

Влада державна – з а к о н н а, м а є с т а т и ч н а і з а г а л ь н а. Її право правити державою спірається на чимсь вищим, старшим і святішим, ніж вона сама. Воно не може впливати тільки з цього, що вона «хоче» правити і має «гін» до влади. Боже помазаня, яке вона в покорі приймає, і закон батьків (традиція), який вона з любовю продовжує, – вище і старше – ось що лягло в тій чи іншій формі в основу народження всіх державних влад цілого світа.

Територія, Земля, Батьківщина. Держава родиться в хвилину, коли всі мешканці даної території стають як один в її оборону під проводом, посадаючої до цього законне право, Влади, проти мешканців чужої Землі, чужої Батьківщини, чужої Території. Т е р и т о р і я л ь н а, к р а є в а с в і д о м і с т ь,

¹ Від абрєвіатури ПОВ – Польська військова організація (пол. *Polska Organizacja Wojskowa*).

а несвідомість племінно-культурно-віроісповідно-національна лягла в основу всіх держав цілого світа. Коли французський норман і германський англосакс станули як один проти Франції і Германії – народилась Англія. Коли романізований галл і германський франк станули як один проти Риму і Германії – народилась Франція. Коли Германський лех і словянський полянин станули як один проти Германії і полянської Руси – народилась Польща. Коли варяг і словянин станули як один проти напору нових варягів і проти словянської Польщі – народилась Русь. Але з різні удільних з великими, козаків з панами, православних з уніятами, пролетаріату з буржуазією, і українців з неукраїнцями на одній Українській Землі в протязі тисячі літ не народилась Україна.

Громадянство – це організація. Від слова: органічність, природність, те, що в природі єсть. Отже Церква – Христом Богом установа організації природної потреби віри і моралі. Армія – організація природної потреби оборони. Родина – організація природної потреби продовжування роду. Клас – організація природної потреби знання і краси (інтелігентський клас) і природної потреби хліба (продукуючі класи). В основі організації, а тим самим в основі громадянства, лежить авторитет: церковний, воєнний, родинний, класовий. Тільки тоді коли єсть загально признані, громадські – церковні, воєнні, родинні і класові – авторитети, на яких може спертися Влада, народжується на території даного громадянства його власна, своя Держава. Бо тільки тоді можна викликати необхідні для здобуття Держави загальні підйоми громадянства, коли єсть ричаг, двигун – авторитети і слухняні у відношеню до них організації – що ним можна громадянство, як один муж, підняти. Без організації і без авторитетів нема громадянства, а єсть розпорошена, взаємно себе незнаюча і ненавидяча юрба рабів. Такою юрбою мусить правити з чужої Землі, з Метрополії, чуже організоване громадянство, чужа Держава, на те, щоб ця юрба сама себе весь час не різала.

Влада, Територія, Громадянство – це три основи державного думаня. А державне думаня, це основа державного ділання: політичної творчости, а не політичної руїни.

Хамові українському основи державного думаня споконвіку чужі, не зрозумілі. Як бугай на червону плахту, так реве він, коли йому про них заговорити. «Останній крик його моди» – думаня націоналістичне.

– Джерело влади: – я і ні ні. В життю рішає тільки сила. Тільки сила єсть владою. Не маєстатичність, не законність, не традиційність потрібні Україні, а патрони і стихія. Патронами оперезаємось до зубів. Розбурхаємо стихію. Тарахнемо шапкою об землю на площі Св. Софії так, що в одну мить не стане ворогів. На вчора, на батьків, на любов до них, на покору перед чимсь од мене – Хама – вищим – наплювать. Вище понад все – це нація. А нація – це я і такі, як я. Не якась там старече теоретизування, а молода буйна націо-

нальна стихія, що булькоче в нас і пре нас неухитимим гоном до отаманства, до правдивої стопроцентової націоналістичної української влади.

– Ніяких красовостей і ніяких авторитетів нам не треба. Націю ми творимо на еротично чуттєвих основах. З кого так само бухає злоба, як з нас – цей Українець і він з нами. Будь він пан, адвокат, старшина, священник, селянин – чим більше одбився він від свого класу, чим менше має він авторитету в своєму класі, тим більше в ньому злоби проти своїх власних земляків, тим більше в ньому потрібної нам стихії української нації.

– Народ – великий і могутній – як дощу в засуху, так же приходу нашої диктатури. Ми-ж завжди знаємо, чого він хоче. Хіба не самостійности хотів він, сорокамільонний, коли іменем України ми її Гетьмана валили? І хіба супроти цього всього потрібні нам якісь «влади гетьманські, традиційні», якась «свідомість територіальна», якісь «організації класові, громадські», якесь «думання державне?». Руйнуй Гетьманство до кінця! Бий всіх на Україні, хто не такий, як ми! Клич проти них Варшаву, большевиків, хоч-би самого чорта! Скидай батьків! Вони-ж не-українці! Вони не вірять в мене – Хама – значить вони не вірять в Україну!

Нема нічого лекшого, як скинути батьків. Батьки скрізь і завжди, по своїй старости, од синів слабші. Але-ж, по скиненню батьків, поруч цього – вискакує зараз на Україні другий Хам.

– Ах так, каже: – тут на цій землі нація понад усе. І джерело влади тут мій власний гін, сила кулака та масова чуттєва стихія. І ніяких авторитетів тут нема, скрізь тільки самі дурні, непотріби, злодії. Прекрасно! Цей розбурхує стихію і націю «вукраїнську», а я розбурхаю тут стихію та націю польську або всеросійську. Різати панів, жидів, буржуїв, батьків бити і все, що тут єсть зверху – можна чудово во імя всіх цих трьох націй та стихій. Метод тільки задержимо той самий, бо тут вже народ до нього здавна звик.

– Цей наплював на батьків, скинув їх та Гетьмана і став націоналістом «вукраїнським». Я так само наплюю на батьків і стану націоналістом польським або всеросійським, йому вільно починати від себе і від нині свою «вукраїнську» націю. І мені вільно починати від себе та від нині мою націю польську, або всеросійську тут, в цій безбатьківській і безтрадиційній «вукраїні». Він верещить, що я ображаю його націю. Яка-ж це нація, де – як він сам каже – всі батьки ідіоти, і де всеукраїнські повстання вибухають тільки проти української влади? А народ? Він-же суверенний! Вчора він його вибрав; сьогодні вибере мене. Не вірите? – подивіться кругом по цій землі. Ми-ж народові те саме кажем, що і той: смійся з своєї старої традиційної влади; не визнавай одної, всім нам тут спільної, батьківщини; плюй на всі свої авторитети і слухай тільки тих, хто на твоїй стихії національній грає. Правда – націоналізми наші ріжні. Але-ж сам той, «вукраїнський», каже, що це питання тільки сили. Він нас в морду во імя свого націоналізму, а ми його в морду во імя націоналізму нашого: польського і всеросійського. А що його насмішки

над краєвостю ми добре памятаєм і тому до однонаціональних сусідів наших за націоналістичною допомогою завжди звертаємось, то не наші морди були, єсть і будуть на цій націоналістичній «вукраїні» в крові...

Сидить Хам український, побитий сам собою, своїм двойником – Хамом польським і Хамом всеросійським на Україні – та гірко плаче. – Всі мають: Чехи, Литвини, большевики, Пілсудський, Мусоліні мають, а я не маю. Хіба я не такий самий, як вони?

– Ні, Хаме! встократ ні! Чехія, Литва і всі сьогоднішні націоновластя не від націй та отаманів, а від монархій, територій і громадянств з їх церковними та класовими авторитетами почались. Вони продовжують старе, а не починають, як ти, за кождим разом все нове. З державного, а не націоналістичного думаня відродилась Чехія. Своє державне право, а не «національні обеднання», вона в Австрії весь час обороняла. Масарик¹ – держави їхньої відродитель – був той, кого найбільше там ненавиділи, такі як ти, націоналісти. Во імя державної, а не націоналістичної ідеї бореться так слушно і завзято Литва за Вільно, де нації литовської, як нема! І не пишуться в цих всіх націоновластях німецькою транскрипцією імена Бартлів, Геців, Брікнерів, Коллярів і Вальдемарсів, щоб показати, що це «чужинці», а не «справжні» голопупенкові націоналістичні «українці». Навіть до тебе найподібніші большевики, і ті, при такім самім як твоє безмежнім хамстві, посідають зовсім чужий тобі інстинкт державний, мають думаня державне. Владу свою вони в своїх поняттях освячують універсалістичною комуністичною доктриною, отже виводять її з чогось вищого від себе. В покорі і пошані творять вони залізний авторитет Леніна, яким обуздують своє власне хамство – «ерос і стихію» отаманів. І будуючи державу на московськім історичнім ґрунті, не зруйнували вони всього батьківського, старого. Не захопились вони, як ти в своєму варварстві, «американським» ніби способом випалюваня старого лісу, щоб міг рости лопух, настільки, щоб не зберегти того, що своїм пятьсотлітнім досвідом дало їм змогу зорганізувати армію і чеку, підстави їхньої влади.

– Далекі від твого хамства і Пілсудський, Мусоліні. Не маю наміру їх апотеозувати, тим більше, що наслідки в с ь о г о того, що вони роблять, не будуть, думаю, веселі для їх націй. Але хіба ставив Пілсудський «поза нацією» Мейштовича² за те, що будував памятник Єкатерині, Радзівілла³ за те, що

¹ Масарик Томаш Гарріг (1850–1937) – чеський філософ і соціолог, перший президент Чехословаччини

² Мейштович Олександр Едуардович (1864–1943) – російський і польський політичний діяч, міністр юстиції в уряді Ю. Пілсудського (1926–1928)

³ Князь Радзівілл Станіслав Вільгельм (1888–1920) – польський, прусський і російський військовик із відомого аристократичного роду, ад'ютант маршала Ю. Пілсудського (1919).

родич Гогенцолернів, а Тарновського¹ за те, що при австрійським Цісарі стояв і хотів стояти? Чи викинув він представників цих старших верств, цих пройдених вже нацією шляхів, як непотрібне каміння придорожнє? Чи не ненавидять його за це такі як ти націоналісти тромтадрати² польські? І чи не поставив той самий Пілсудський с а м н а д с о б о ю президента, як символ в республіканській Польщі – вищої од нього, Пілсудського – Державної Влади? А хіба вжив Мусоліні «порив і стихію молодих сил нації» на те, щоб скинути Короля і згуртовані біля династії всі старі верстви? Хіба врешті Мусоліні і Пілсудський не мали сил на те, щоб, як і ти, самім головними отаманами та головами народніх республік поставати? – Протри очі, засліплений злобою чоловіче! Націоналізм яфетований з пошанованям батьків не єсть націоналізмом хамовим для винищування батьків.

– Та на що Україні ця непотріб! – реве Хам. Хіба подібні українські батьки, українські старші верстви, до батьків італійських або польських?! Може більше, ніж ти до Пілсудського або Мусоліні. Але не в тім річ. Річ у в з а є м о в і д н о ш е н ю таких синів до таких батьків, яких дана Земля має. Що-ж до потреби, то тобі, Хаме, батьки потрібні найбільше для одного: щоб перед смертю тебе поблагословити і за Україну твою на тім світі перед Господом молитись.

– Смієшся? Смійся! Але знай, що як скує тебе в рішаючу хвилину раптови, нічим зовнішнім не пояснимий духовий параліч – такий самий, що скував удільних над Калкою, панів над Святою³, козаків під Збаражем і Берестечком, а тебе самого в обличчю мізерних тоді, в порівнанні з твоєю бичачою стихією, большевиків і «дзєці львовських»⁴ – то це тому, що всі, побиті і запльовані тобою, старші історичні верстви з прокляттям у вічність з України повідходили. Тому, що нема в тобі єдиного джерела перемагаючої відваги: – любови та покори. А на тобі єдиного джерела успіху: – благословенства батьків.

II.

– Хаме український, помимо все – Земляче таки Рідний! Зло, яке ти робиш Українській Землі тобі трудно зрозуміти. Ти не любиш, коли тобі про нього говорити. – Все це теорії, а я признаю лише життя; все це було, тепер буде инакше – кажеш ти. – Може захочеш принаймні зрозуміти зло, яке робиш самому собі: наслідки твого хамства для тебе-ж.

¹ Тарновський Станіслав (1837–1917) – політичний діяч, історик, літературний критик, президент Краківської АН, один із ідеологів польського консерватизму.

² Народовці, в іншому сенсі – марнослови.

³ Битва на р. Свята під Вількомиром 1435 р. між військом великого князя Литовського Сигізмунда Кейстутовича та армією великого князя Руського Свидригайла Ольгердовича за великокняжий литовський престол.

⁴ Польська молодь, яка брала участь у боях на боці поляків за Львів у листопаді 1918 р.

– В практиці, в життю зустрінеш ти на Україні в першу чергу отамана. Він – це вже не «теорія» – а реальна, тисячелітнім твоїм пануванням витворена, дійсність українського життя. Замість характеру – рев і доколінний шлик¹; замість сталої ідеї – що дня інший настрої; зброєю – демагогія і брехня; мотором – злоба, зажерливість і пиha; тактикою – зрада, а суттю – порожнеча, пуста поза. В день, коли йому славу в руки плещуть – без розуму герой, що на стіну скаче. В ночі – хитрий трус, що перший утікає. Тому здатний до бою тільки в перемішці з типами протилежними – суворими, правдивими, скромними, твердими. Тому до самостійности, якої підставою єсть вірність, органічно не придатний. Нація отаманів, що мала тисячі парадів «розбурханої стихії» на площі Св. Софії, – площі Мудрости, з якої реготалась – але не державу. Нація отаманів, нація бунту і зради, з якими на кожному кроці і т о б і прийдеться зустрічатись.

– Поки скидатимеш батьків вся ця нація буде розуміється з тобою. Але завтра ти захочеш бути проводом над нею. Хіба-ж ти віддаси добровільно свою владу? Ти-ж кажеш, що віриш в Україну. Коли так, то за свою віру ти будеш боротись скільки сил з напором бунту і зради отаманів.

– Ти казатимеш: від нині шануйте і слухайте мене, бо я не Гетьман, а представник нації і народньої стихії. А тобі на це: і ми представники нації та народньої стихії, а ти к о г о слухав, шанував? – Ти казатимеш: ви-ж мусите мене любити і бути мені вірними, бо я ваш провід. А тобі на це: кого-ж ти любив і кому ти вірний був, коли кликав нас во імя злоби до бою; себе-ж любимо не менше ми ніж ти. – Ти скажеш: Україну любив я і був вірним Україні. А тобі на це: і ми така сама Україна як і ти. – Ти казатимеш: що я здобув, те нація мусить зберігти, законсервувати. А тобі на це: що-ж ти консервував, коли во імя нації поскидав тих, що були до тебе? – Ти казатимеш: але-ж тільки на зробленім можна далі будувати, бо инакше випауємо у вічному кипінню. А тобі на це: хіба-ж ти сам не навчав нас, що хто почуває в собі гін, той мусить будувати все на ново, на новім корінню? – Ти скажеш: послухайте-ж хоч мого досвіду кривавого, здобутого відданим всіх сил боротьбі за волю України. А тобі на це: не потрібні нам всі твої дурні теорії, ти-ж сам навчив нас вірити тільки життю, гонові, стихії. – Ти скажеш: ви-ж від мене учитесь, за що-ж скидаєте мене? А тобі на це: бо коли вчиш, то ти вже камінь придорожній, похмурий слід історії, а такими ти нам погорджувати звелів. – Тоді проти вас я піду силою! – Нам тільки цього й треба, бо сила нації, сила отаманів, вся за нами...

– Нема способу Хамам дисциплінувати Хама, отаманом отамана. А чи можеш ти без дисципліни собі здобути владу? Подивись тільки хоч-би на останні десять літ.

¹ Старовинний круглий або конічний головний убір, обшитий або оздоблений хутром.

– «Вороги народу», «зрадники нації», «не Українці», «поставити поза законом» – так скидали Гетьмана і нас, гетьманців, десять літ тому ці, що потім в Східній і Західній Україні захопили владу. А сьогодні? – Дословно цими-ж самими кличками поскидали і скидають їх. Повстанчі отамани одержали те, що дали нації, з рук таких як і вони нових повстанчих отаманів. Як гірко, як щиросердечно вони сьогодні плачуть. І «брат на брата», і «моральний бандитизм», і «розбивання нації», і «безсовісна демагогія», «кретини», «герострати» – так сьогодні скаржаться вони на тих, що роблять проти них те саме, що вони робили. Не плачте! Завтра так само поскидають тих, що нині вас скидають. На Кожного українського Хама завжди знайдеться ще більший український Хам!

* * *

Десять літ тому, 16/29 Квітня 1918 р., одвічному на Україні процесові все більшого хаміння, аж до рабства, був покладений хоч на хвилину край.

«Удільна» Центральна Рада, розпочавши «відродження нації» бунтованям селян проти панів, котилась нестримно вже на ліво – туди, де вискакував все більший Хам. Хоч декрет про признання права приналежности до української нації тільки особам не вище фершала («лікарського помішника» – як сказано в декреті) був проголошений пізніше (Директорією), але зародки його були вже всі в Центральній Раді. Тому Німці, яким потрібна була тоді д і й с н а українська нація, складена з представників дійсного місцевого громадянства, а не з одної секти все більше лівіючих інтелігентів, Центральну Раду розігнали.

Зізд хліборобів Української Землі (з Московщини чи Польщи там ні одної людини не було!) проголосив Гетьманство. Хто були ці хлібороби? – Нащадки козацько-шляхецької старшини і старого панства, отже в дану історичну хвилину політично на Україні найстарша і найбільше досвідчена верства – зросійщена і спольщена в попередній добі – така, якою її створила історія українська. До них прилучилась найбільше господарна, найрозумніша і найбільше благородна частина селянства. Побачивши за своєю спиною большевицького дрючка, не захотіли ці честні і розумні люде покористуватись своїм дрючком, якого дала їм на панів Центральна Рада. Хоч в зізді участі не брали, але йому співчували: духовенство, старе кадрове офіцерство російської армії родом з України, промислові, фінансові і торговельні круги, врешті горстка інтелігенції. Таким чином Зізд Хліборобів виявив 16/29 Квітня 1918 р. бажання всіх н а й в а ж н і щ и х класів тодішнього громадянства Української Землі.

Як що не згадувати часів розцвіту старої князівської Руси – часів, коли Україна, як щось окремого від Новгороду чи Суздаля, себе ще не встигла проявити – то не було події, як оцей Зізд Хліборобів, так відмінної, так іншої від всього того, що досі діялось на Україні.

Перший раз в історії України Владу Українську проголошено під проводом батьків, а не синів: під проводом консервативного – старшого, а не революційного – молодшого класу.

Перший раз в історії України джерело Влади виведено з традиції, а не з бунту: з моральної, а не фізичної сили – з чогось с т а р ш о г о ніж сама Влада.

Перший раз в історії України Влада Державна, сегосвітська, не схопила «за патли» Владу Духовну і не примусила її себе визнати, а прийняла в покорі з її рук помазанництво Боже: помазанництво Духовного, в и щ о г о од себе.

Перший раз в історії України Владу Верховну віддано не отаманові за його персональні заслуги, а представникові Роду, що вже гетьманував на Україні: отже во імя с п і л ь н о ї минувшини ц і л о ї Української Землі, а не во імя сьогоднішнього гону якоїсь одної о к р е м і ш н ь о ї отаманської банди.

Перший раз в історії України знайшовся представник старшої, батьківської верстви, що, не підлизуючись до хамства і не кланяючись йому на всі чотири сторони, зважився взяти на себе страшний тягар Верховної Української Влади.

Перший раз в історії України в творцях її дальшого життя проявилась с в і д о м і с т ь З е м л і, а не О р д и. Пряма наслідниця кочового Низу – Українська Народня Республіка (що як той на Дунай, так вона згодом перекочувала до Варшави) – була замінена територіяльною, на засаді Батьківщини опертою, Українською Державою.

Перший раз в історії України – поняття «Україна» стало означати ц і л е – у всіх його класах – м і с ц е в е г р о м а д я н с т в о, а не тільки один його «уділ», одну його «віру», якийсь один його «народ», чи якусь одну його «націю», в роді тієї, що розбудовується тепер «інтегрально» в Сміхові під Прагою¹.

Тому перший раз в історії України могла зявитись хоч на хвилину Законність, Маєстатичність і Загальність імени українського – Української Верховної Суверенної Влади. І в цьому – а не в ріжних побічних дрібницях – лежить все вікопомне значіння акту, якого правду намагались і намагаються закрити страшною руїною і підлою брехнею ці перші десять літ нового панування Хама...

Такий, а не інший характер акту проголошення Гетьманства став зразу проявляти творчі наслідки, не зважаючи навіть на форми, в яких Законність, Маєстатичність і Загальність Влади могла в реальних українських умовах проявитись, і не зважаючи навіть на ґрунт, так глибоко переораний психікою і навиками хамства, як ґрунт український.

Під впливом цього акту починають приймати поволі українські форми всі прояви місцевого життя. Українським – з російського та польського – починає ставати місцевий консерватизм. З хвилиною, коли і на Україні знайшлося нарешті щось консервувати, коли Україною має право зватися нарешті, не тільки жменька злобних літераторів, а все дійсно сильне і дійсно творче на Українській Землі, зявляються консерватисти українські. Тому може нарешті зорганізуватись і місцевий український поступ. Єдність «Національного

¹ Натяк на концепцію «інтегрального націоналізму» Д. Донцова.

Союзу», якої ані перед, ані по Гетьманстві не бачили між собою «національні» революціонери – стала можливою тільки завдяки появі в українських формах місцевого консерватизму. Тільки його тверда стіна давала змогу революціонерам, замість летіти носом в прірву, одною рукою перти на стіну, а другою обмахуватись од натискаючих на них ззаду ще більших революціонерів.

Тисячелітнє хамство не може розуміється зразу щезнути з лиця Української Землі. Але, звязане тепер Законністю, Маєстатичністю і Загальностю Української Влади, воно всю свою злобу і руїну повертає вкінці кінців на добро Землі. Хамству польському і всеросійському на Україні вирвані його найстрашніщі зуби. Воно не може вже оправдувати свого існування хамством українства. Бо-ж українство тепер – це вже не партійно-революційна отаманська «нація», а все і всіх обіймаючи Гетьманська Держава. І як не намагається ревіти одно хамство про «непонятну мову галіційську», а друге хамство про «незрозумілу народові мову російську», проте вони прекрасно бачать, що Г е т ь м а н с ь к у Владу «мовою» не перекинеш. Тому одні починають вчитись «шевченківській», «не галіційській мові», а другі видають українсько-російські та російсько-українські словники, і з цього виростає Україна.

Росте Україна і тому, що її хамство нарешті в перший раз себе взаємно побачило і пізнало. Чи можуть зійтись коли-небудь при однім столі український вшехлопак, общеросс і націоналістичний українець, якщо нема вищої од них, старшої од них, Законної, Маєстатичної і Загальної Української Влади? Знайшовшись завдяки цій Владі раптом в одній хаті, вони бачать, що подібні вони всі три до себе як близнята сіямські. І це стирає їм всім канти¹. Так само, коли хамський каратель лупить нагайкою іменем України революціонера, а хамський революціонер іменем України здирає живцем шкіру з карателя, то обидва вони поволеньки перекипають, а на дні лишається спільна і тому і другому Україна. Росте вона і тоді, коли її найбільший навіть ворог мусить, тому, що це Держава Українська, іменем її всі свої громадські акти прикривати. Росте тому, що її сини, хоч б'ються ще, як і билися раніше, але символ України стоїть вже тепер н а д н и м и, а кругом їх держить обруч Державної Української Влади, що не дає їм, як досі, розсадити Україну.

Найбільше-же росте Україна в початках Гетьманства 1918 р. тому, що батьки не проклинають вже своїх синів. Що починають вони поволі Україну синів благословляти, бо ця синівська Україна вже не бє, не мучить, не проганяє їх. А з другого боку давно зросійщені і спольщені сини згадують тепер своїх українських батьків і з любов'ю та покорою починають тепер до цього синівства признаватись. В невидимій силі такого власне, иншого ніж досі, наставлення громадської душі починають почувати себе рідними братами і рідними синами одної Української Землі місцевий «росіянин», «поляк», «українець». І тільки тому, тільки в часах Гетьманства 1918 р., твориться своя

¹ Тут: у розумінні похвальної урочистої пісні духовного чи світського змісту.

Держава Українська, а в Українській Державі починає народжуватись дійсна, не літературна, Українська Нація на Українській Землі.

З попередньої нашої історії одна лише доба може рівнятися по своїй українотворчій силі з добою Гетьманства 1918 р. Це – останні роки панування Великого Богдана. В свідомості своїй і своїх помічників він перестав вже тоді бути лише козацьким Батьком. Він хоче Королівства Руського, Гетьманства Війська Запорозького, в розумінню не мандруючої озброєної ватаги, а територіяльної Держави – такої, яку має в сусідній Річпосполитій аналогічний «Війську Запорозькому», «Народ Шляхецький». Тому він так хоче возстановити тоді органічну структуру, розбитого козацькою революцією, громадянства Української Землі. Тому для привернення цьому громадянству його батьків, його консервативної частини, він так запопадливо оберігає універсалами повертаючих тоді на Україну панів. Тому він так хоче одержати для себе благословенство Патріарше – вищу духовну санкцію своєї Влади. Тому він так дражливий в справі вибору сина на Гетьманство, бо хоче витворити традицію, дідичність – санкцію чогось давнішого, с т а р ш о г о для Гетьманської Влади. І тому падає він, горем убитий, на вість про бунт козацький. Валиться наче дуб од грому старий Гетьман, коли по десяти літах надлюдської праці ясно бачить, як Хам український не розуміє, і по вік не зрозуміє, що таке Законність, Маєстатичність і Загальність – що таке вірність і шляхетність – в будові нової Держави, в твореню Української Влади...

– Як?! влада верховна має бути вище, ніж мої суверенні апетити? Значить ніколи вже ні один отаман Гетьманом – владою верховною не стане? Значить Україна це щось таке, що я маю шанувати, любити і слухати, а не щось, чим я можу бити, скидати і себе вивищувати? Щось спільного всім на цій землі, а не власність монопольна моя і моєї банди? Брехня! Це не Україна! Це вигадка московських і польських поміщиків, щоб повернути собі маєтки на Україні!

Повстання Пушкаря¹ завалило українотворче діло Богдана Хмельницького. Повстання отаманів під фірмою «Петлюра-Винниченко» завалило українотворче діло Гетьманства 1918 р. І як в першій так і в другій випадку – так вчора як і від віків – переможці, обдерши Україну з Законности, Маєстатичности, Загальности, перерізали зараз-же на другий день самі себе і щезли в рабстві. Чому так сталося?

* * *

Тому, що не було на Україні своєї власної Яфетової Сили.

Українотворче діло Богдана спіралось на силі Тугайбеевих Татарів, що біля Гетьмана весь час перебували і по його наказу отаманські голови

¹ Збройний виступ полтавського полковника Мартина Пушкаря та запорозького кошового Якова Барабаша супроти гетьмана Івана Виговського у 1657–1658 рр.

стинали. Українотворче діло Гетьманства 1918 р. спіралось на силі, дисципліні і організації німецької армії. Обручі, якими держався український котел з перекипаючим в державу та націю його хамством, не були місцеві, українські. Коли вони перестали держати, коли зникли, хамство розірвало котел, убило Україну.

Гетьманці! Цієї гіркої і болючої правди не вільно ніколи забувати. Все інше в нашому упадку – це деталі, це дрібниці. Основне – Хам і Яфет. А суть, найглибша суть, така: **б у д е в л а с н а м і с ц е в а С и л а Я ф е т о в а з д а т н а п а р а л і з у в а т и С и л у Х а м а – б у д е У к р а ї н а ; н е б у д е ї ї – н е б у д е н і к о л и У к р а ї н и .** Бо навіть Варяги уподобнюються тільки до Яфета. Коли на даній Землі єсть тільки Хам – вони не асимілюються ніколи. Так, як не засимілювались з Україною ані рицарський гетьмановий «друг-сокіл» Тугайбей, ані німецька армія.

Сила Яфетова – це не диктатура. Нема на Україні такої місцевої сили, яка б без помочі Варшави чи Москви, могла примусити мовчати всі інші місцеві українські сили. А поміч Варшави чи Москви **у в н у т р і ш н і х** українських справах – це смерть, це загибель України.

І найбільшим політичним нерозумом було-б прикривати щільно диктатурою котел, який мусить ще перекипіти: мусить у внутрішнім тертю перетерти віками накопичене хамство. Вся суть в цьому, щоб це хамство перекипало в українських державних обручах; щоб, взяте в обручі, воно котла не розсадило. Таким власне обручем мусить бути Яфетова українська сила.

На прапорі її написано:

За Гетьмана з Гетьманського Роду – за одну для всіх і вищу од всіх, Законну, Маєстатичну і Загальну Державну Українську Владу!

За всю Землю Українську – за спільну всім місцевим «уділам», «вірам», «націям» і «народам» – Батьківщину!

За ціле Громадянство Українське і за основи його буття, як Громадянства: за Церкву, за Армію, за Родину, за Класові Організації!

Тому українотворча Сила Яфетова дасть в межах українського державного закону волю українському Хамові. Доки він під одним Гетьманством, не порушуючи єдності Землі і не руйнуючи основ Громадянства, беться між собою за свої «уділи», «віри», «народи» і «нації» – нехай беться. Але за отаманські посягання на Верховну Владу, за розбивання Української Землі і за руйнування Церкви, Армії, Родини і Класу – Хам мусить йти в клітку. А головне він мусить знати і відчувати, що єсть сила, яка його посадить в клітку. Без цього не буде України.

Безмірно важко таку Силу Яфетову на Україні сотворити. Бо щоб стати опорою Законної, Маєстатичної і Загальної – Державної Української Влади, вона **д ж е р е л о є д н о с т и** мусить мати в с о б і , а н е з о в н і . Це значить, що вона не може бути об'єднана ненавистю до чогось поза собою, так як об'єднані нею наприклад комуністи чи фашисти. Вона не може об'єднатись

ненавистю до свого брата Хама, бо Хама вона мусить виховувати, а не убивати. Вона не може об'єднатись ненавистю до Москви або до Польщі, бо ненависть до Москви зажене її в Польщу, ненависть до Польщі зажене її в Москву, а ненависть одночасно до обох – в петлю самогубця або в дім для божевільних. Прикладом для неї мусить бути не націоналістичний фашист і не соціалістичний комуніст, а давнього, з часів могутності, старого типу англійський слуга держави.

Не в загіпнотизованій якоюсь ненавистю банді його сила. Сила його – це дім-родина. Церква. Клуб класовий. – Пошана, вірність та любов для своїх лідерів – авторитетів. Вірність цих авторитетів Королю. Ідеал всіх – шляхетність, джентельменство. Ось і все.

З безмірним спокоєм дивиться він на свободні рухи своїх співгорожан – доти, доки ця свобода не зачіпає Маєстату Короля і Державного Закону. Тоді він без пардону валить по голові. Так само не ненавидить він ані Француза ані Німця. По лапі дасть одному і другому за вмішування в його внутрішні діла. Але з кожним готов вийти в союз, коли цього вимагає вище для нього понад все, крім Бога – Д о б р о Д е р ж а в и!

Такий наш Яфетовий Ідеал, Гетьманці! Тільки внутрішня вартість наша, тільки ця сила, яку ми сотворимо самі в собі, дасть нам змогу цей ідеал великий досягнути. Як не може бути без Яфетової Сили – України, так не може бути Сили Яфетової без непорушної, безкомпромісової внутрішньої моралі. Які-ж основи цієї моралі?

Л ю б о в – що не значить коровяче взаємолизнання, а тоді раптом рогом в бік. П о к о р а – що не значить хитрість і низькопоклонство. В і р н і с т ь – в серці, а не на язиці. І п о ч у т т я с п і л ь н о с т и, а не злобне вишукування в оці ближнього пилінки, щоб жовчі більше до свого жолудка напустити і собі в той спосіб приємність учинити. Коротко: ш л я х е т н і с т ь, б л а г о р о д - с т в о. Як скрізь, на цілім світі, від назви верстви державнотворчої родилась назва моральної прикмети, так тільки з цієї моральної прикмети народиться Яфетова, державнотворча сила України.

На цих основах збудуємо організацію. Вона не сміє бути одірваною од громадянства «чуттєвою» бандою. Коріння її мусять бути в громадянстві: – в своїй родині і своїм роді, в своєму класі (значить в різних класах України), в своїй Ц е р к в і (значить в різних християнських Церквах України), од яких ми не маємо права, тому що ми Гетьманці, одриватись. З організації цієї виросте на Землі нашій Яфетова Сила, а на Силі Яфетовій опреться Гетьман: Законна, Маєстатична і Загальна Державна Влада України.

Хочемо, щоб була Україна – робім те, що т е п е р робити треба: творім організацію – зародок Яфетової Сили. Ділом і думкою. В краю і на еміграції. Скрізь і при всяких умовах. Не «від завтра» і не «коли конюнктура буде ліпша», бо завтра буде вже запізно, а добра «конюнктура» без нашої співучасті ніколи не появиться.

При тім не закриваймо очей на смертельну небезпеку, що з кожним днем все більше загрожує нашій організаційній праці. Найбільша небезпека Яфетовому ділу – Хам. Він хоче на своє перекрутити наші цілі. Він добирається до нашого внутрішнього життя.

– Нехай ваш Гетьман стане отаманом! Нехай він прожене од себе всі останки старих, слабих, непотрібних класів; всіх старших українських діячів, всіх теоретиків, що не вірять в отаманську Україну. Нехай він стане на чолі українського повстання проти таких, як він. Нехай буде диктаторським вождем молодих націоналістичних сил, до яких належить будуччина і завтра сорокамільонної нації. Тоді ми всі станемо Гетьманцями, всі підемо з вами! – Так шепче вам до уха Хам.

– Чи не пора вже розпочати бунт!? Вже десять літ існує рух гетьманський і ще не поділився? Чи можна щось подібного стерпіти «на Україні»? Таж дивіться: москалі, поляки, українці, поміщики, селяне, буржуї, пролетарі, офіцери, дворяне, козаки, православні, католики, уніяти – все там вкупі. А ну! – поцькуйно їх один на другого! Розбий! Можеш це робити без боязни. Екзекутиви¹ там нема. Зразу станеш гетьманським отаманом. Вкради у них ідею! Перекрути її на рев! Вирви з неї два, три гасла, а на саму суть наплюй! Скажи, що ти очищуєш гетьманство од ворожих – чи нації, чи селянству, чи унії, чи може православію – елементів. Скажи, що ти за Гетьманом, але проти тих, кому він доручив тобою управляти. Скажи, що ти хочеш, щоб Гетьман був самодержавний: твоя воля – його воля. Тоді удасться тобі це, чого даремно добивався, поки був республіканцем: станеш українським «Мусоліні» – встановителем Гетьманства силою всеруйнуючого і всеосмішуючого українського вікового хамства!

Гетьманці! Послідователі Яфета! Покажім, що єсть у нас екзекутива. Не фізична, не кулачна, – а духова і моральна. Нехай не зверне нас з нашого шляху, нехай не розложить нас – все в пародію і порох обертаючий, український Хам!

В обличчю всього того, що було і що єсть на Україні, Милість тільки Божа може нас урятувати. Тому до Бога перш за все нехай звернеться наше серце, душа наша, в ці десяти роковини.

Помолімся, щоб допоміг Він нам, Великий Милосердний, виробити в собі, до смерти зберегти і дальшим українським поколінням передати Яфетові прикмети. Щоб дав Він, Великий Милосердний, Гетьманові нашому і Родові Його виконати їх основне Гетьманське Діло: збирання Сили Яфетової біля Символу Законности, Маєстатичности і Загальности Державної Влади Української Землі. Щоб зміцнив Він, Великий Милосердний, нашу любов взаємну, що одна тільки дасть проводові нашому змогу вести нас, а нам рости, йдучи по дороговказам проводу. І помолімся за брата нашого, за рідного, за Хама,

¹ Тут: влади.

щоб Бог Великий Милосердний освітив його Милостью Своєю, щоб послав йому в серця покору і любов, щоб перемінив його в Яфета з Хама. Помолімся не пустим криком ніби «релігійних» лицемірів, а найглибшою самотою серця. Помолімся так, щоб одійшов од нас гнітючий сором за слабкість нашу і силу Хамову, що нам забрали, зруйнували Україну; щоб настав в душах наших спокій, в серцях радість від буття з собою, а в умах надія – тоді, дасть Бог, видержимо, Гетьманці!

А ти, Хаме, пам'ятай, що кожної хвилини Яфетом можеш стати. Хіба ти не бачиш, як сил активних українських мало, і як цю дрібку ти хамством своїм ще більше дробиш, розбиваєш. Ти-ж – син, ти – молодість, ти – завтра, ти – стихія. Ти більше маєш на Україні сили, ніж Яфет. Тому за будучність ти перш за все несеш відповідальність. Щоб ти будував, а не руйнував як досі, Україну, одного тільки треба: х в и л и н и п о к а я н н я. Щоб хоч на одну мить покинув ти писати, бігати, кричати – свою «рушійність» хоч на хвилину припинив. І запитав себе, свого сумління: що властиво мене в моїй активності жене, яке це почуття мене до руху пхає? І відповідь дав собі так щиро, так правдиву, як в обличчю Бога, як на порозі смерті...

Не схочеш такого покаяння? Робитимеш дальше своє плюгаве діло? Роби, бушуй, кричи, вали! Крім руїни і згуби для тебе-ж самого, нічого з твоїх писань, криків, банд не вийде. Бо згідно переказаному всім нам на науку Божому Законові діла твої, поки ти Хамом остаєшся, прокляті на віки вічні, до кінця світу. Амінь.

Олександр Оглоблін

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ В НАУКОВІЙ І ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ XIX–XX В.*

* * *

У світлі нашої сучасності генерація українських істориків та вчених-гуманітаріїв 1920-х рр. асоціюється з важким присмаком утрачених можливостей і похованих надій, оскільки це післяреволюційне покоління могло надати національній науці величезний, майже фантастичний інтелектуальний імпульс. Висунуті ідеї та концептуальні пропозиції, започатковані, проте, на превеликий жаль, гвалтовно обірвані оригінальні наукові проекти та масштабні незавершені студії обіцяли так багато, що уява продукує цілу низку яскравих асоціацій і компаративних запитів...

Отож мимоволі постає спокуса відкинути поважні фахові табу та переміститися на «заборонену територію» і спроектувати інші сценарії наукового буття за більш сприятливих соціокультурних обставин та політичних передумов: що було б, якби... Та не судилося. За точним і страшним означенням учня О. Оглобліна – репресованого історика С. Підгайного, покоління вчених 1920-х рр. увійшло до історії української науки як генерація «недостріляних»¹.

Утім концепції, конструктивні проєкції та наукові практики цього самобутнього покоління вчених і до сьогодні становлять чималий інтерес для багатьох дослідників. Адже за часів відносно «нормальної» науки 1920-х рр. на обширах радянської України сприйняття марксизму, точніше його більшовицької версії, як універсальної монометодології ще не призвело до тотального ни-

* Ця стаття є автореферат ширшої праці на цю тему. Відповідну доповідь автор зробив на пленумі катедри Історії України Українського Інституту Марксизму 7-го березня 1928 року.

В і д Р е д а к ц і ї: Містимо цю статтю, як цікаву наукову спробу висвітлити проблему української економіки в історичному розвитку української економічної думки. Бажано продовжити обговорення цієї теми. (редакційна примітка журналу «Червоний шлях». – *О.Я.*)

¹ *Оглоблін О. Семен Підгайний (1907–1965) // УІ. – 1966. – № 3/4. – С. 68.*

щення українського культурного простору. Тож зберігалися певні можливості для варіативного представлення й концептуалізації української минувшини, поміж яких рясно сходили розмаїті інтелектуальні паростки.

Із цієї перспективи чимале зацікавлення продукують антиколоніальні дискурси, котрі побутували в українській історіографії 1920-х рр. і ввійшли як органічні складові до низки концептуальних пропозицій щодо конструювання історії України, зокрема стосовно висвітлення та представлення національної минувшини від середини XVII ст. Фундаторами антиколоніальних дискурсів на полі історії України стали переважно молоді вчені, котрі вважали себе представниками «нової революційної школи» (М. Слабченко, О. Оглоблин та їхні учні).

Звісно, вони не були поодинокими українськими істориками, у текстах яких виразно проступали антиколоніальні мотиви, позаяк останні споглядаємо у працях цілої низки вчених, зокрема у студіях Д. Бованенка, О. Гермайзе, А. Козаченка, П. Клименка, Н. Мірзи-Авак'янц, М. Петровського, М. Ткаченка, В. Фесенка та ін. Тим більше, що навіть ті історики, котрі виразно орієнтувалися на ідеологічну кон'юнктуру наприкінці 1920-х рр., приміром М. Рубач, принаймні почасти поділяли тезу про самостійність української історії¹. Та найяскравіше антиколоніальні дискурси були розгорнуті в монографіях київського історика О. Оглоблина й студіях одеського вченого М. Слабченка, котрі використали ці практики для висунення оригінальних концептуалізацій.

Однією з таких пропозицій була теорія «єдиного процесу» М. Слабченка. На його думку, «студіювати нашу (тобто українську. – О.Я.) історію (й не тільки, розуміється, нову) потрібно в зв'язку з господарчим життям Європи, ба навіть й усесвіту. *Завдяки такому підходу можна спостерігати єдність процесів і визначати в більшій-меншій мірі темп його і в різних країнах, і особливо та зокрема в нас*»².

На початку 1920-х рр. ця пропозиція нав'язувала універсальну й доволі спрощену соціологічну схему минувшини, яку М. Слабченко метафорично нарік теорією «єдиного процесу» та переніс її на національні терени у вигляді видозмінених концептів, ідей, апробованих у працях Е. Бем-Баверка, К. Бюхера, М. Вірта, Р. Гільфердінга, В.С. Джевонса, В. Зомбарта, К. Каутського, М. Ковалевського, В. Лексіса, П. Маслова, К. Менгера, М. Павлова-Сильванського, М. Покровського, М. Рожкова, П. Сорокіна, Г. Спенсера, П. Струве, М.Тугана-Барановського, Г. Швіттау, Г. фон Шмоллера, Р. Штаммлера та ін. На його думку, рівень модифікації запозичених й адаптованих ідей залежав від місцевих «відхилень», передумов

¹ Докладная записка историка М.А. Рубача в ЦК КП(б)У о дискуссии по вопросам истории Украины (1929 г.) // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2920. – Арк. 2–3.

² Слабченко М. Рец. на кн.: Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. 7/8. – С. 557.

і обставин. Власне, останні розглядалися як своєрідний стрижень національної минувшини, точніше спосіб розгортання тих світових та європейських тенденцій, який слід було виявити й досягнути дослідникам із локальної перспективи історієписання.

Проте «місцеві фактори», хоч і творили певну своєрідність, але не могли вирвати «країну із загального економічного концерту». Тож М. Слабченко вважав, що Україна пережила з більшою чи меншою самотністю всі стадії, властиві історії світового господарства¹, зокрема колоніальне гноблення.

У широкому сенсі М. Слабченко вводив антиколоніальний дискурс до своєї конструкції української ранньомодерної минувшини задля того, щоби пояснити побутування архаїчних рис у господарстві й торгівлі України-Гетьманщини. Причому цей дискурс уживався для представлення соціокультурних впливів як Московщини / Росії, так і Речі Посполитої, хоч меншою мірою стосувався Корони Польської.

Тривалий російський наступ на автономію Гетьманщини, котрий врешті-решт увінчався її ліквідацією, М. Слабченко пов'язував з імперіалістичними потугами Москви. У цьому світлі автор розглядав економічну політику Росії щодо України-Гетьманщини як таку, котра спиралася на засади протекціонізму та меркантилізму й, кінець-кінцем, мала метою опанувати, захопити, знищити український ринок.

Саме в розрізі антиколоніального дискурсу М. Слабченко репрезентував економічну політику Москви, зокрема щодо Києва. На його думку, з другої половини XVII ст. «найважливіший жвавий торговий український пункт – Київ, наприклад, одразу ж випав із посідань Української держави і став ключем у торговій політиці Московської держави. *Володіння Києвом давало Московії можливість реалізовувати найжорсткішим чином свої меркантилістські плани й допомагало проводити в Україні колоніальну політику, завдяки якій Україна поступово ставала ринком для російської обробної промисловості*².

Зрештою, цей процес М. Слабченко означував як «економічну політику грошово-поліційної»³ чи «військово-поліційної держави»⁴ (як він називав тодішню Росію), спрямовану на знищення дрібної приватної власності на українських землях. Ба більше, М. Слабченко гадав, що політична руйнація автономії

¹ *Его же*. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Одесса, 1922. – Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства. – С. V.

² *Его же*. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Б. м., 1923. – Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т. 3: Очерки торговли и торгового капитализма. – С. 3.

³ *Его же*. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Одесса, 1922. – Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. – С. 49.

⁴ Там же. – С. 51.

Гетьманщини була вислідом потужних господарських трансформацій. Тому історик обстоював думку, що *«український народ від 1709 швидко перетворюється у недержавний, всі інші грошові знаки були витиснені монетою російською»*¹.

Отож процес руйнації та падіння Гетьманщини М. Слабченко висвітлював у розрізі антиколоніального дискурсу, себто колоніальної політики Московської держави, яку розглядав як вислід її господарських і торгівельних устремлень. Таке представлення дозволяло авторові триматися вихідних положень теорії «єдиного процесу».

На відміну від М. Слабченка О. Оглоблін висунув концепцію «господарської автономії України»². Київський дослідник також перебував під впливом соціологізації історії, хоч і меншою мірою. Тому він намагався більше спиратися на конкретний фактографічний матеріал, зокрема досить критично сприймав екстраполяції різних концептів і думок європейських інтелектуалів на український ґрунт, які рясно побутували в текстах М. Слабченка.

Первісна наукова програма О. Оглобліна почасти нагадувала конструкцію відомої студії М. Тугана-Барановського «Русская фабрика в прошлом и настоящем: Историко-экономическое исследование» (СПб., 1898. Т. 1). У 1928 р. О. Оглоблін³ довелося навіть реагувати на гострі зауваги М. Ткаченка⁴ стосовно впливів означеної праці на його монографії про мануфактуру в Гетьманщині та передкапіталістичну фабрику. «Вихвалання» М. Тугана-Барановського закидали авторові й пізніше, зокрема під час так званої «дискусії» навколо його концепції українського історичного процесу (травень 1931 р.)⁵.

Мабуть, О. Оглобліну імпонували наукові погляди М. Тугана-Барановського, хоч він не виявляв особливих зацікавлень щодо філософських експериментів цього вченого, але пильно вивчав його історико-економічні праці. Тим паче,

¹ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1. – Т. 1. – С. 109.

² Оглоблін А.П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – [К.,] 1925. – С. 4.

³ Оглоблін О. «Проф. А.П. Оглоблін. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. – К. 1925, стор. 270. Його-ж, Предкапиталистическая фабрика. – К. 1925, стор. 324 (sic!)» (З приводу рецензії, вміщеної в журналі «Україна» за 1928 р., ч. 1, за підписом Миколи Ткаченка) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. 19. – С. 287.

⁴ Ткаченко М. Рец. на кн.: Оглоблін О.П. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. – К. 1925, стор. 270. Його-ж, Предкапиталистическая фабрика. – К. 1925, стор. 324 // Україна. – 1928. – № 1. – С. 147.

⁵ Стенографічний звіт дискусії по докладу Скубіцького з приводу буржуазної Оглоблінської концепції українського історичного процесу, що відбулася в Києві в травні м-ці 1931 р. [машинопис] // ЦДАВО України. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 14.

що М. Туган-Барановський не був схильним до фетишизації марксизму, зокрема прагнув доповнити й оновити його за допомогою неокантіанської етики.

«Етичний мотив (кантіанство), з погляду Туган-Барановського, був керуваним у житті і в ім'я його й на ньому мали миритись ріжні інтереси», – відзначав М. Слабченко¹. Приміром, М. Туган-Барановський обстоював тезу, що наукове пізнання має бути незалежним від класових інтересів, оскільки вони не можуть пояснити «справжню сутність моралі, релігії, мистецтва й науки»².

Так чи інакше, проте студія М. Тугана-Барановського про російську фабрику була своєрідним орієнтиром для О. Оглоблина у процесі висунення й формулювання дослідницької програми щодо вивчення української господарської минувшини.

Із такої перспективи антиколоніальний дискурс вписувався до концептуалізації О. Оглоблина вельми своєрідно та вибірково. Певною мірою він поділяв тезу М. Слабченка про переважно колоніальний характер українського господарства XVIII ст., але не був прихильником її абсолютизації. Натомість намагався ввести цю тезу в контекст загальної спрямованості тодішньої російської політики. Скажімо, О. Оглоблин стверджував, що «монополія московських мануфактур мала не порушуватися. Ця гадка неодноразово відкрито висловлювалася в указах російського уряду. *Українському господарству була вказана роль чисто колоніального господарства*. Однак, ця послідовна програма залишилася майже невиконаною. Навіть той слабкий розвиток мануфактури, який ми можемо простежити на Україні, свідчить про те, що в місцевому господарстві були деякі сприятливі умови»³.

Загалом О. Оглоблин гадав, що катастрофа 1709 р. призвела до напливу великих російських землевласників на українські терени, який послабив колоніальну залежність України⁴. Саме у цьому він убачав ті можливості, котрі склалися для розвою українського господарства і його визволення з «колоніальних пут».

Навіть більше, О. Оглоблин гостро критикував постулати «звичайної схеми "руської" історії», котра «підпирала колоніальну політику Російської імперії на Україні й нищення української культури»⁵. Він дотримувався думки, що в ро-

¹ Слабченко М.Е. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. – [Одеса], 1927. – Т. 2. – С. 220.

² Туган-Барановский М.И. Теоретические основы марксизма. – 4-е изд. – М., 1918. – С. 100, 105.

³ Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине. – [К., 1925]. – С. 40.

⁴ Там же.

⁵ Оглоблин О.П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглобліна). II-й курс соц.-істор. відділу Ф.П.О. [Факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т. 2 [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.] // ЦДАВО України. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 292. – Арк. 13.

сійських або польських концептуалізаціях історії цілісність українського господарства штучно розмивалася та навіть спотворювалася.

Видається, що О. Оглоблин прагнув не так пояснити соціально-економічну вмотивованість російської політики, як показати на її тлі зародження, становлення та функціонування «українського господарського організму», котрий крок за кроком намагався визволитися з-під політичної зверхності імперії Романових. Таким чином, антиколоніальний дискурс доволі самотньо вписувався в концептуальну пропозицію О. Оглоблина, який пропонував розглядати економічну історію України XVIII – початку XX ст. у вигляді трьох фаз або стадій розвитку: «територіальна економіка» – «національна форма» – «національне визволення».

Ці концептуальні настанови О. Оглоблин прагнув застосувати вже у своїх студіях наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Наприклад, перший випуск його «Нарисів з історії капіталізму на Україні», який дивовижним чином було опубліковано 1931 р., себто в розпал «викривальної кампанії» супроти О. Оглоблина, мав доволі промовисту назву – «Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини XIX століття».

Побутує думка, що саме студії О. Оглоблина і М. Слабченка тією чи іншою мірою спричинили висунення відомої концепції М. Волобуєва про необхідність економічної цілісності УСРР з огляду на її «нераціональний розвиток» і засилля союзного «централізму»¹. Почасти таке спостереження потверджує ціла низка посилянь у розвідці М. Волобуєва на праці обох істориків (12 разів згадувалося прізвище О. Оглоблина й 7 разів – М. Слабченка)², але найбільше про це свідчать споріднені, принаймні подібні складові в концептуальних пропозиціях О. Оглоблина та М. Волобуєва.

Насамперед М. Волобуєв гадав, що «форми колоніальної залежності України від Росії не завжди були однакові»³. Тому він наголошував, що перебіг «колоніальної політики царату на Україні був дуже складний»⁴. Зокрема для окреслення цього процесу вживав означення «колонія європейського типу» та «колонія азійського типу»⁵. Різницю між цими «типами колоній» М. Волобуєв убачав у наслідках «колоніальної залежності», котрі для «колоній азійського типу» виявилися у відсталому «колоніальному господарстві», а для «колоній європейського типу», себто для підросійської України – у «відхиленні розвитку

¹ Гончарук Т.Г. Праці українських істориків О. Оглоблина та М. Слабченка як підґрунтя економічної концепції М. Волобуєва // Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний і науковий зб. – Сер.: Історія. – Одеса, 2005. – Вип. 5. – С. 22–32.

² Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. – 1928. – № 2. – С. 51–57.

³ Там само. – С. 51.

⁴ Там само. – С. 52.

⁵ Там само. – С. 57.

продукційних сил», достатньо розвинених за «капіталістичним рівнем», але викривлених, спотворених «на користь економіки метрополії»¹.

Урешті, М. Волобуєв обстоював тезу про нагальну потребу переглянути плани індустріалізації, зокрема відкинути уявлення про «руську економіку як пануючу», та вимагав розглядати економіку УСРР як «історично оформлений національно-господарський організм», що дозволить позбутися «“провінційально-го становища” нашої мови, нашої літератури, нашої культури»². Такі прикінцеві закиди на адресу більшовицького центру де-факто означали, що антиколоніальна критика М. Волобуєва переносилася і скеровувалася від часів імперії Романових до політичних та економічних реалій тодішньої більшовицької Росії.

У типологічному плані концептуальна пропозиція М. Волобуєва вибудовувалася у вигляді тріади: а) «азіатський тип колонії»; б) перетворення України в «європейський тип колонії»; в) ліквідація «нераціонального централізованого розвитку» й теза про економічну цілісність УСРР. Якщо порівняти цю тріаду М. Волобуєва з окресленою вище конструкцією О. Оглоблина, то помітимо очевидну подібність обох концептуалізацій.

Перегукуються навіть прикінцеві тези О. Оглоблина про Україну як «єдиний господарський організм» й М. Волобуєва про УСРР як «історично оформлений національно-господарський організм». Та і статті обох авторів, опубліковані 1928 р., схожі між собою навіть назвами – «До проблеми української економіки» М. Волобуєва та «Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в.» О. Оглоблина.

Звісно, не можна виключати і зворотного впливу публікації М. Волобуєва на О. Оглоблина. Проте ідеї останнього про «автономію українського господарського організму» віднаходимо у його опублікованих текстах середини 1920-х рр., котрі опрацьовувалися, готувалися до друку ще раніше.

У сучасників М. Волобуєва побутували й інші компаративні паралелі щодо його концепції. Наприклад, М. Яворський дотримувався думки, що візія М. Волобуєва відроджувала довоєнну дискусію між М. Поршем і М. Стасюком щодо економічного становища та господарської ролі України під державно-політичною зверхністю Росії³. Натомість О. Оглоблин у листі до І. Лисяка-Рудницького 13 січня 1963 р. наголошував, що «відома стаття (М. Волобуєва. – О.Я.) – це продукт к о л е к т и в н о г о (розрядка в публікації 1966 р. – О.Я.) авторства (партійна опозиція на чолі з Шумським)»⁴.

¹ Там само. – С. 63.

² Там само. – № 3. – С. 61–62.

³ Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії // Яворський М. На історичному фронті: Збірка статтів. – Б.м., 1929. – Т. 1. – С. 209.

⁴ Цит. за: Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Сучасність. – 1966. – № 1. – С. 93 (прим. 9).

Однак порівняно з візією М. Волобуєва в концепціях О. Оглоблина і М. Слабченка антиколоніальний дискурс відігравав здебільшого інструментальну, точніше допоміжну роль, себто був одним з елементів концепції «господарської автономії України» чи теорії «єдиного процесу». Натомість у візії М. Волобуєва антиколоніальний дискурс став наріжним елементом його конструкції і якоюсь мірою навіть підґрунтям для проголошення політичної позиції.

Вочевидь, візія М. Волобуєва конфронтувала з традиційними уявленнями, котрі нав'язували звичні схеми залежності України від державно-імперського центру, зокрема заперечували його тезу про колоніальне становище українських земель в імперії Романових. Варто наголосити, що традиція такого заперечення у суспільній думці спиралася на цілу низку поважних чинників й обставин, які істотно розмивали уявлення про форми залежності з огляду на сусіднє географічне розміщення російських та українських земель, тривалу імперську державно-політичну зверхність, сегментацію, а навіть мозаїчність, національного культурного простору, успішне входження зросійщеної аристократії до станової ієрархії, владних структур і бюрократичного апарату Російської імперії тощо.

Відзначимо, що у середині 1960-х рр. О. Оглоблин, коментуючи статтю І. Лисяка-Рудницького, передусім акцентував увагу на своєрідності залежного становища України в імперії Романових: «Я якраз заперечував (і тепер тої думки), що Росія провадила колоніальну п о л і т и к у (розрядка в публікації 1966 р. – *О.Я.*) на Україні, зокрема в царині економічній. Інша справа, що термін “колоніалізм”, може, не цілком відповідний для Східньої Європи. Але це суті не зміняє»¹.

В уточненому коментарі О. Оглоблина, уміщеному пізніше в іншому числі «Сучасності», його заувага формулювалася в більш точному та розлогому вигляді: «Я якраз заперечував (і тепер заперечую), що Україна була колонією Росії. Я тільки доводив (і тепер тої думки), що Росія провадила колоніальну п о л і т и к у (розрядка в публікації 1966 р. – *О.Я.*) на Україні, зокрема в царині економічній»². У цитованих фрагментах простежується відлуння давньої полеміки 1920-х рр., що продемонструвала як складно маркувалися особливості підневільного / залежного становища України в імперії Романових у розрізі різних сфер суспільного буття. Адже ремінісценція О. Оглоблина до дискусії 1928 р. подавала доволі суперечливе означення: наголошення на колоніальній політиці Росії й водночас заперечення колоніального становища підросійської України.

Архітектоніку статті О. Оглоблина 1928 р. вибудовано відповідно до його концептуальної тріади, композиційно вона поділяється на три частини, у межах

¹ Там само.

² [Оглоблин О.] Поправка [до статті І. Лисяка-Рудницького «Роля України в новітній історії»] // Сучасність. – 1966. – № 4. – С. 116.

яких автор намагався сконструювати поняття «українська економіка». Експлікацію цього поняття він проводить, спираючись на кілька дослідницьких інструментів. Передусім О. Оглоблин вивчає історію суспільної думки, зокрема прагне виявити певні інтелектуальні маркери, що вказували на зрушення у сфері громадської свідомості. Водночас автор нав'язує компаративні масштаби висвітлення соціально-економічних процесів на українських обширах, які дозволяють уникнути однобічності у тлумаченні та репрезентації фактографічного матеріалу, нарешті подивитися на місцеве господарство як на певну цілісність.

О. Оглоблин гадав, що первісно дефініція «українська економіка» постала винятково в територіальному розумінні. Він розглядав її в контексті колізії між «економічними інтересами *укр[аїнської] територіяльної буржуазії* й тогочасним політичним станом України, що не давав змоги *укр[аїнській] буржуазії* захищати свої інтереси від тиску з боку російської буржуазії, або (почасти) буржуазії польської».

За візією О. Оглоблина, ця колізія трансформувалася в усвідомлення відповідних суперечностей, а відтак «десь на початку 80-х років (XIX ст. – О.Я.) *проблема української економіки з'являється вже в національній формі*». Тому автор пов'язував зазначений конфлікт із появою антипода національної буржуазії – «українського пролетаріату».

На думку О. Оглоблина, з експансією західноєвропейського, головним чином французького та бельгійського капіталу, українські землі наприкінці XIX ст. перетворилися на арену міжнародних змагань. Тож різниця між національними економічними інтересами стає вповні очевидною, що, власне, і фіксувалося українською суспільною та науковою думкою, в якій висувалася теза про Україну як «окремий господарський терен».

Подібну думку простежуємо й в інших дописах О. Оглоблина. Скажімо, у робочій версії рецензії на три випуски «Записок Одеського наукового при УАН товариства» (1927–1928. – Ч. 1–3) історик наголошував на ідеї «одноцільності українського економічного терену»¹.

За висловом О. Оглоблина, наприкінці XIX – на початку XX ст. «територіяльна проблема української економіки» сполучається з соціально-економічними та політичними інтересами революційного руху, які торують шлях до «національного визволення України». Ця теза з третьої частини розвідки О. Оглоблина вивершувала його концептуальну тріаду.

Таким чином, О. Оглоблин висунув і запропонував якщо не завершену схему стосовно української економічної історії XIX – початку XX ст., то, принайм-

¹ *Його ж.* Рец. на вид.: Записки Одеського наукового при У.А.Н. товариства секція соціальна-історична. – ДВУ. – 1927. – Ч. 1. – 99 с.; ДВУ. – 1928. – Ч. 2. – 92 с.; ДВУ. – 1928. – Ч. 3. – 102 с. [автограф і машинопис рецензії] // ЦДАВО України. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 200. – Арк. 42.

ні, її робочу, операційну версію. У світлі пізнавальної ситуації кінця 1920-х рр. ця схема давала певні концептуальні орієнтири, незважаючи на істотне спрощення, властиве практично будь-якій версії тодішньої «масової» історії й низку апеляцій до інтелектуальних та ідеологічних компонентів марксизму.

Зрештою О. Оглоблин акцентував увагу на реакціях суспільної свідомості, у фокусі якої опинилися певні економічні явища та процеси на українських обширах. У широкому сенсі цей підхід дещо нагадує фіксацію результатів соціальної й економічної діяльності у світі ідей, себто витлумачення певних понять як своєрідних маркерів культурної свідомості. Вочевидь це нав'язує деяку схожість із підходами неокантіанців і, можливо, виказує завуальовані впливи М. Тугана-Барановського.

Навіть більше, концептуальна пропозиція О. Оглоблина продукувала солідні, як на ті часи, інструментальні можливості, позаяк дозволяла широко залучати матеріали з обсягу історії суспільної та наукової думки, культурної минувшини для розкриття тих чи інших трансформацій колективної свідомості. Імовірно, такі наукові устремління обіцяли в найближчій прийдешності перетворення позитивістського органіцизму, економічного детермінізму й виразної каузальності О. Оглоблина в якусь із версій соціологізації історії з багатоплановим і добре структурованим представленням, із широкими можливостями щодо студіювання різних площин та сфер минувшини України. Потенційно така дослідницька пропозиція торувала шлях до повноцінної, взаємодоповнюючої репрезентації української історії в інтелектуальній, культурній, соціальній, економічній і політичній площинах.

Утім повернутися до цієї пропозиції, та й то у вигляді обмежених ремінісценцій, мемуарних згадок і пояснювальних коментарів, О. Оглоблин зміг лише за часів свого еміграційного буття.

* * *

Стаття О. Оглоблина відтворюється за публікацією 1928 р.¹ Збережено правопис, а також виділення розрядкою окремих слів. Друкарські огріхи й механічні помилки виправлено без застережень. До тексту долучено посилання історіографічного спрямування та пояснення рідковживаних, архаїчних слів. Скорочення розкрито у квадратних дужках. Додано до розвідки О. Оглоблина примітку редакції журналу «Червоний шлях» позначено астериском (*). На відміну від

¹ Його ж. Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в. // Червоний шлях. – 1928. – № 9/10. – С. 165–179; передрук зі змінами та скороченнями: Те саме // Вісник ООЧСУ (Нью-Йорк). – 1953. – № 8. – С. 10–15; 1954. – №1. – С. 6–8. Англomовний переклад статті див.: *Idem*. Ukrainian Economics in Scholarly and Public Thought in the 19th–20th Centuries // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – New York, 1973–1977. – Vol. 13, no. 35/36. – P. 5–22.

редакційної примітки 1928 р. в авторському коментарі до публікації 1953–1954 рр. наголошувалося: «Ця стаття з'явилась, як вступна лекція до курсу історії українського господарства, що його вперше прочитав автор у Київському Інституті Народнього Господарства в 1927/28 акад. році й була надрукована у харківському журналі “Червоний Шлях”, 1928 р., ч. 9–10. У примітці редакція “Ч.Ш.” висловила побажання “продовжити обговорення цієї теми”. Але починалися такі часи, коли не тільки обговорення, а навіть поставлення такої теми було вже неможливе. Між тим ця проблема зберігає всю свою актуальність і по сей день. Тому автор вважає за можливе вдруге опублікувати цю статтю, поробивши в ній деякі, здебільшого редакційного характеру, зміни та скорочення»¹.

* * *

I

В розвитку науки історії українського господарства основне, центральне питання – це процес витворення поняття української економіки. Дослідження цього питання цілком логично приведе нас до його історіографічних та історичних джерел, тобто до історії укр[аїнської] економічної думки та історії українського господарства. Поняття української економіки ще й поднесь² не усталене ні в науковій літературі, ні в широких колах громадянства. Довгі століття свого історичного життя Україна перебувала під чужими економічними та політичними впливами, що, безумовно, відбилося й на українській економічній думці. Україна перебувала в найщільнішому зв'язку з Річчю Посполитою Польською, а пізніше з Московським царством (згодом Російською Імперією), була довгий час у цілковитій залежності від цих держав, позбавлена будь-якої автономії, й громадська, а згодом і наукова думка польська або російська звикала вважати Україну за невід'ємну частину своєї території політичної та економічної, і в певній підлеглості українського господарчого життя чужим економічним центрам вбачала відсутність українського економічного центру, автономного господарчого терену. Отож мусимо насамперед зупинитися на тому, як наукова й громадська думка на Україні ставилася до української економіки. Але найголовніше завдання наше – це встановити, як розвиток української економічної думки визначав питому вагу української економіки в світовому господарстві, передусім у її відносинах до російської та польської економіки. Треба зазначити, що ці питання мають велику вагу для сучасного господарчого будівництва України. Справді, процес розвитку українського господарства був дуже складний; це безперечно позначилося й на сучасному стані укр[аїнського] господарства. Досить

¹ *Оглоблин Ол.* Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в. // Вісник ООЧСУ (Нью-Йорк). – 1954. – № 1. – С. 8 (прим.).

² До цього часу.

згадати за такі проблеми, як-от проблема текстильної промисловости на Україні, що саме тепер поставлена на порядок денний.

Проблема укр[аїнської] економики з'являється на суто практичному ґрунті господарчих інтересів України, в умовах тої економічної боротьби, яка точилася за український ринок між Росією, Польщею та Західною Європою (головне Німеччиною) за першої чверти 19 в. Як відомо, Україна до кінця 18 в. не була органічно зв'язана з Росією. Лівобережна Україна (окрім Слобожанщини) складала автономну державну одиницю – Гетьманщину, котра мала певні політичні й економічні зв'язки з Російською Імперією, й ці зв'язки чимраз міцнішали. Мало не вся Правобережна Україна (Київщина, окрім Києва з околицею, що належали до Гетьманщини, Волинь і Поділля) входила до складу Речі Посполитої Польської й перебувала під безпосереднім впливом польського господарства. Нарешті Південна Україна (пізніші Херсонщина, Катеринославщина й Північна Таврія) складала на той час або територію запорозьких земель (Січ і Вольності), або це були незалюднені степи, «дикє поле», що належало до складу Кримського Ханства, або, як смуга північного узбережжя Чорного (та Озівського) моря належала частково до складу Отоманської Імперії. В господарчому житті цих земель велике значіння мали впливи татарсько-турецькі. Отже, за 18 в. Україна була політично й економічно роз'єднана, і тільки частина її була сполучена з Російською Імперією. Аж коли північне узбережжя Чорного та Озівського морів до рук російських дісталосся, й уряд російський заходився там коло будування портів (Херсон, пізніше Одеса), правобережно-українське господарство (зокрема південна частина Правобережжя – воєводства Брацлавське й Подільське) скеровує сюди всю свою увагу, а правобережне панство переходить на бік Росії. Цьому сприяла також митна політика російського уряду, який надав правобережно-українській торгівлі низку пільг, маючи на оці скерувати її до російських портів на Чорнім морі. Після двох останніх розборів Польщі (1793, 1795 р.р.) Правобережна Україна перейшла до Російської Імперії. Сталосся величезної ваги подія – об'єднання розірваних частин української території під берлом¹ Російської Імперії. Але це не усувало всіх попередніх інтересів і зв'язків. Правобережна Україна, що мала й надалі стосунки з польським ринком, з транзитом через Польщу до балтицьких портів, з польською промисловістю, безумовно ще довгий час дивилася в бік Польщі. Цьому сприяло й те, що економічні інтереси Центральної Європи на Правобережній Україні вимагали, щоб ця територія якнайменше була зв'язана з Російською Імперією. В Європі дивилися на стан Правобережної України очима Польщі, вважали російське панування тут за звичайну й тимчасову військову окупацію. Проте, об'єднання Правобережжя з Лівобережжям і Степом у кінці XVIII в. не

¹ Палиця, оздоблена коштовним камінням і різьбою; символ, знак влади; скіпетр.

було лише звичайним сполученням різних областей під єдиним політичним та адміністративним устроєм. Це було об'єднання розпорочених, колись розбитих частин єдиного економічного організму України. Звичайно, процес консолідації української економіки розвивався повільно і в складних економічних і політичних умовах того часу. Насамперед виявилася жорстока боротьба німецького (пруського, австрійського) капіталу з капіталом російським за Правобережну Україну. Німецький капітал, що захопив ще за польських часів ринки Правобережної України, намагався зберегти тут свої позиції. Правобережна Україна цікавила його як постачальник сировини, як ринок для збуту фабрикатів німецької індустрії, врешті як транзитний шлях на Схід. Але це суперечило інтересам капіталу російського, що, спираючись на політичній своїй перевазі, чинить опір тим змаганням. В процесі цієї боротьби зростає третя, молодша, сила – польський капітал. Звичайно, в цій боротьбі про економічні інтереси України думали щонайменше. Це питання, власне, й не могло тоді повстати ні в російських або польських, ні в німецьких колах. Але тая боротьба економічна мала велику вагу в господарчому житті цілої України; її вплив, і негативний, і позитивний, дуже помітний. З одного боку, боротьба тая не давала укр[аїнському] господарству змоги нормально розвиватися. Але позитивне її значіння полягало в тому, що вона не дозволяла капіталові російському (й польському), або капіталові німецькому цілком опанувати економічне життя України. Отже, саме в умовах такої боротьби протилежних економічних інтересів, мимоволі виникало питання про те, куди скеровано економічні інтереси самої України: чи вони спільні з інтересами господарства російського, або польського, чи ні. Таким чином, складна міжнародна економічна й політична кон'юнктура України першої чверти 19 в. певною мірою сприяла тому, що поставлена була на порядок денний проблема української економіки. Але, звичайно, за основну базу тут було зростання капіталістичних елементів в укр[аїнському] господарстві першої чверти 19 в.

У процесі боротьби російського (та польського) і німецького капіталу сталися великі зміни у митній політиці Російської Імперії. Новий митний тариф 1822 року запроваджував систему протекціонізму¹. Встановлене було дуже велике мито на чужоземні товари, а багато товарів було зовсім заборонено довозити. Навпаки, полегшений був вивіз продуктів з Імперії. Разом з тим стверджено пільги, надані року 1819, польській промисловості й торгівлі. Все це було, безперечно, замахом на інтереси чужоземної промисловості, головне німецької. Тариф 1822 року мав дуже шкідливі наслідки для українського господарства. Насамперед це позначилося на зовнішній торгів-

¹ Див. докладніше: *Оглоблин О.* З історії українсько-російських економічних відносин. Тариф 1822 р. і Україна // *Вісник ООЧСУ (Нью-Йорк)*. – 1955. – № 1. – С. 16–21.

лі України. Особливо помітні були наслідки нової митної системи в одеській торгівлі. Одеська торгівля перед 1822 роком розвивалася надзвичайно швидким темпом. Після 1822 року торгівля одеська занепадає. Падає довіз закордонних товарів. Зменшення імпорту мусила відбитися також і на експорті, що, в несприятливих умовах світового хлібного ринку, спричинилося до великих труднощів у збуті українського збіжжя. Недарма ж Гомер де Гель¹ за причину занепаду чорноморської торгівлі вважав отой тариф. Це гостро відчула південноукраїнська торговельна буржуазія, зв'язана з закордонним торгом. Такий стан речей викликав велике невдоволення української (в територіяльному розумінні) торговельної буржуазії, що її центр був в Одесі (як відомо національний склад одеського купецтва був надзвичайно різноманітний). В цих колах чуємо перший активний протест проти тарифу 1822 року. Звичайно, ці протести не могли бути широко виявлені, але відгуки цього здибуємо на шпальтах російської економічної преси, особливо в «Коммерческой газете» 1820–1830 р.р. Р[оку] 1826 «Комм[ерческая] Газета» констатує «в Южной России жалобы на запрещение товаров и на высокие пошлины». «Утверждают – пишет газета, – что ничего нельзя продавать, потому что ничего не хотим покупать у иностранцев, что все запрещено или обложено сверх меры». Зазначаючи, що «таковые мнения легко находят веру», газета продовжує: «самый источник сих мнений состоит наиболее в местных жалобах купцов, кои не имеют в виду целого». Проте, навіть офіційний орган Міністерства Скарбу мусив визнати, що «если ввести опять тариф 1819 г. или и еще неограниченнейший, то конечно гавани Черного моря много бы выиграли. Стеклось бы туда необыкновенное количество товаров; торговые выгоды и прибыли жителей вообще были бы на некоторое время блистательны». Проте, оборонці інтересів російського капіталу доводили, що інтереси частини мусять уступитися перед інтересами цілого. Голос одеського купецтва лунав сильно ще й тому, що певного мірою висловлював інтереси південно-українських аграріїв, котрі зазнали великої шкоди від тарифу 1822 року. В Західній Європі до того тарифу поставилися надзвичайно вороже. Цей опозиційний настрій на Україні й за кордоном, надто ж після грудневих подій 1825 року, був такий загрозливий, що російський уряд примушений був зробити деякі поступки. Було залишено одеський транзит; порто-франко в Одесі існує й надалі². Отож, після тарифу 1822 року вперше виникає думка про те, що інтереси українського господарчого терену можуть розминутися з інтересами російського капіталу, можуть суперечити їм, навіть бути цілком

¹ Омер де Гель Ксав'є (1812–1848) – французький інженер, географ і мандрівник. У 1838 р. проводив обстеження південних регіонів Російської імперії, зокрема території вздовж р. Дніпро.

² Оглоблін О. Одеське порто-франко // Наукові записки Київського інституту народного господарства. – К., 1928. – Т. 9. – С. 37–47.

протилежні. Поняття української економіки з'являється вперше на суто практичному ґрунті. Звичайно, це поняття не могло одразу набути певних форм, не могло заглибитися в громадській думці, тим паче в думці науковій. Минуло ще багато часу, доки тая проблема могла зформуватися як поняття територіальної української економіки.

Перші спроби оформлення поняття територіальної української економіки зв'язані з діяльністю однієї краєзнавчої інституції, що працювала в Києві в 50-х роках 19 в. Це «Комиссия для описания губерний Киевского учебного округа», що існувала з 1850 і до 1864 року. Поле діяльності її – то була вся Київська шкільна округа, що складалася з 3-х губернь Правобережжя та 2 губернь Лівобережжя (Чернігівська та Полтавська), тобто охоплювала давню територію України. В умовах революційної доби 1840-х років широко розгортається національний рух у Польщі. Пожвавлення революційної діяльності у Польщі і серед польської еміграції за кордоном безперечно знімало питання про Правобережну Україну. Російський уряд мусив запобігти цьому. Року 1850 скасовано митний кордон між Імперією та Царством Польським, і польські вироби (особливо текстильні) відтоді вільно могли йти на Україну. Це позначилося навіть на цукровому ринкові. Тоді на Правобережжі у великій кількості з'явився польський (або з Польщі) рафінад. Ця навала була така сильна, що українському рафінадові довелося шукати собі нові ринки у Росії, навіть у Сибіру. Хоч польська цукрова промисловість, безперечно, й рівнятися не могла до української, проте сприятливі митні й торговельні умови в той час дуже прислужилися інтересам польської промисловості й торгівлі. Але в зв'язку з цим на Україні поширюються польські економічні, політичні й культурні впливи, а це знов таки ускладнювало стан російського уряду на Правобережжі. В цілій низці заходів російського уряду супроти отієї польської навали на Правобережжю не останнє місце належить спробам вивчити всебічно стан Правобережної України (в зв'язку з Лівобережжям), довести, що це є не Польща, а «край русский»¹. Зокрема питання про укр[аїнську] економіку знову стає на порядок денний. Завданням згаданої комісії було зібрати та систематизувати матеріали щодо природніх умов, географічного та демографічного стану, економічно-соціального адміністративно-правного та культурно-побутового життя тих губернь, а також скласти й видати відповідний опис їх. До складу комісії увійшли професори київського університету, урядовці, місцеві дослідники й аматори і що дуже важливо, дідичі українські. Організація комісії мала цілком бюрократичний характер: вона перебувала під безпосереднім керуванням київської вищої адміністрації. Але, не зважаючи на свою бюрократичну орга-

¹ Див. докладніше: *Оглоблін О.* Нариси з історії капіталізму на Україні / Передм. С. Гуревича. – Харків; Київ, 1931. – Вип. 1: Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини XIX століття. – XV, 174 с.

нізацію, комісія, вивчаючи тогочасний стан України, вийшла за межі своїх урядових завдань. Зв'язок її з широкими громадськими колами надає їй певного кольору та напрямку її діяльності. Урядові російські тенденції немовби одходять на другий план. Комісія склала план майбутньої своєї праці («План статистического описания губерний Киевского учебного округа»)¹. Автор його, секретар комісії – відомий український статистик Д.П. Журавський, що залишив нам капітальний твір, на той час класичний, – «Статистическое описание Киевской губернии» в 3-х томах². Основну увагу в «Плані» віддано економічним питанням. Комісія не закінчила своєї роботи й економічного опису України не дала. Але в її виданнях опубліковано було кілька праць, присвячених окремим питанням тогочасної української економіки, приміром, розвідка відомого українського економіста проф. Бунге³ «О железной промышленности в губерниях Киевского учебного округа»⁴. Цікаво відзначити, що в цих студіях маємо інтерес і до минувшини українського господарства. Після Кримської війни, коли почалася підготовка селянської реформи, комісія намагалася встановити зв'язок з новими інтересами й течіями, стати на ширші шляхи. Була нещаслива спроба перетворити комісію на Відділ Російського Географічного Товариства. На початку 60-х р. комісія проектувала змінити свій статут. Але уряд вгледів тут певну небезпеку, й праця комісії була припинена р. 1864. Комісія 50-х років не тільки накреслила шляхи вивчення укр[аїнської] економіки, вона пішла шляхом оформлення поняття територіальної української економіки, утворила певну традицію, що потім знайшла собі такий плодючий ґрунт у діяльності Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства в 70-х роках 19 в.

Південно-Західній Відділ Російського Географічного Товариства, заснованого року 1873, працював вже в зовсім інших умовах. Цю організацію

¹ План статистического описания губерний Киевского учебного округа: Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской и Черниговской, составлен в Комиссии, высочайше учрежденной при университете Св. Владимира для вышеозначенного описания / Сост. Д. Журавским. – К., 1851. – 59 с.

² Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. – СПб., 1852. – Ч. 1: Обзорение площади, народонаселения, населённых мест и путей сообщения. – III, [6], 549, 20 с.; Ч. 2: Обзорение сельского хозяйства и поземельной собственности. – 538 с.; Ч. 3: Обзорение промышленности и торговли. – 572, [5] с.

³ Бунге Микола Християнович (1823–1895) – учений-економіст і державний діяч, міністр фінансів (1881–1886) і голова Комітету міністрів (1887–1895) Російської імперії, дійсний член С.-Петербурзької АН, прихильник політики протекціонізму.

⁴ Бунге Н. Исследование о железной промышленности в губерниях Киевского учебного округа. 1. О добывании руды и о выплавке из неё чугуна и железа. – К., 1856. – IV, 93 с.

створив осередок української інтелігенції в Києві, так зв. «Київська Громада». Хоч до складу Відділу ввійшли деякі члени Комісії 50-х років, проте керуюча роля в новій організації належить, безперечно, «громадянам» старшої й молодшої генерації. В цій роботі беруть участь Антонович, Житецький, Драгоманов, Зібер¹, Русов, Вовк та інші. Отож, у роботі Півд[енно-]Зах[ідного] Відділу яскраво виявилися українські громадсько-політичні й наукові інтереси й прагнення. Інтерес до українських економічних питань виявився в діяльності Відділу цілком виразно. Характерно, що навіть етнографічні праці звертають увагу на економічні моменти. Два основні моменти позначилися у відповідних студіях членів Відділу. Це – інтерес до історії українського господарства в його окремих галузях (досить згадати хоча б цікаву працю Антоновича «О промышленности Юго-Зап[адного] Края в 18 в.»)² – з одного боку, й пильна увага до питань тогочасної української економіки – з другого (праці Волкова, Чубинського та, найголовніше, Яснопольського³). На великий жаль, Півд[енно-]Зах[ідний] Відділ не встиг розгорнути свою діяльність. Російський уряд, занепокоєний з його національно-політичних тенденцій, того ж сумної пам'яті 1876 року закрав цю інституцію. Члени Відділу проте не припинили своєї роботи. Та вже загострилося розходження між двома таборами української інтелігенції, «старою» й «новою» громадами. «Нова громада» на чолі з Драгомановим та Подолинським⁴ переносить свою діяльність за кордон. Старі «громадяни» й надалі працюють на території Російської України. 1876 рік тут провів велику межу. В цих двох напрямках далі розвивається українська економічна думка, отже й проблема укр[аїнської] економіки в цих двох напрямках ставиться, вивчається й розв'язується.

II

Друга половина 19 в. в історії українського господарства позначилася буйним зростанням капіталістичних елементів, що вже на межі третьої й останньої чверти століття створює досить сильну капіталістичну систему. Цілком зрозуміло, що в умовах швидкого темпу економічного розвитку України, неминуче мусили виявлятися і загострюватися всі суперечності

¹ Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений / Сост. д.ч. Отдела Н.И. Зибер для Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества. – К., 1875. – 32 с.

² Антонович В.Б. О промышленности Юго-Западного края в XVIII ст. // Записки Юго-Западного отдела Русского географического общества. – К., 1874. – Т. 1 за 1873 г. – С. 179–191.

³ Яснопольський Микола Петрович (1846–1920) – український економіст і статистик.

⁴ Подолинський Сергій Андрійович (1850–1891) – український економіст, соціолог, лікар і громадський діяч, автор оригінальної теорії праці, пов'язаної з розподілом енергії.

цього розвитку, а разом з тим це повинне було відбитися на економічній думці. Українське господарче життя 2-ої половини 19 ст., як і за попередньої доби, не розвивалося ізольовано, незалежно від господарчих впливів сусідніх країн – Росії та Польщі, ба навіть ширше – господарчого життя всенької Європи. Отож, відповідні процеси на Україні були вельми складні. Своєю природою та своїм темпом вони часто-густо чинили гострий опір економічним інтересам і прагненням Росії та Польщі на Україні. Економічна боротьба цих країн відбувалася також у другій половині 19 в. і позначилася в житті національно-політичному та культурному.

Які були основні моменти й чинники господарчого життя того часу? Це насамперед реформа 1861 року, що утворила належні умови задля вільного обігу робочої сили, отож сприяла поширенню робітничого ринку. Зрозуміла річ, реформа 1861 року, що передусім мала на меті інтереси промислової буржуазії – бо якраз вони й визначали весь хід реформи, – мусила відбитися на всіх ділянках українського господарчого життя. З другого боку, саме тоді, коли зліквідований був кріпацький транспорт, в умовах загостреної конкуренції промислового капіталу російського та західноєвропейського після Кримської війни й тарифу 1857 року, з'являється пекуча потреба поширити транспортні можливості України – звичайно не стародавні шляхи чумацькі поліпшити, а збудувати залізницю. Отож, у часи переведення селянської реформи з'являються перші залізничні лінії на Україні, що їх мережа надалі, особливо в останній чверті 19 в., росте надзвичайно хутко. Третій чинник, особливо важливий задля української економіки другої половини 19 в., – це розвиток донецької промисловости. Звичайно, природні багатства Донецького басейну були відомі ще раніш (з 18 в.), але в умовах кріпацького господарства не було ґрунту для утворення тут великих і міцних промислових осередків. На цьому питанні слід зупинитися докладніше. Утворення донецької промисловости саме й спричинилося до справжньої революції в тогочасному українському господарстві й яскраво відбилося на економічній думці¹. В першій половині 19 ст. становище донецької промисловости було дуже кепське. Тоді знали тільки за кам'яне вугілля в Донбасі, й тее вугілля здобували в невеличкій кількості, бо не було споживача. Нечисленні фабрики та заводи вживали стародавнього палива – дерева, й кам'яне вугілля, що його доводилося здобувати з великими труднощами технічними (техніка тогочасна була дуже примітивна) було дороге й з дерев'яним паливом конкурувати не могло. Головний споживач міг бути лише на півдні, у портах Чорного та Озівського морів та у флоті. Але тут був міцний конкурент – англійське вугілля, що у великій кількості довозилося сюди як баласт на кораблях, які приїздили по пшеницю та інші сільськогосподарські продукти. Ціни на тее вугілля в Одесі

¹ Див. докладніше: *Оглоблін О.П.* Донбас в історії українського господарства // Диктатура труда (Сталино). – 1929. – 12 мая. – № 106. – С. 3.

та Таганрозі були досить низькі. Транспортні умови (залізниць у першій половині 19 віку на Україні не було) були такі, що далеко перевозити донецьке вугілля було не вигідно. Через це донецьке вугілля й не могло виступати на ринкові як дешевий продукт. Та найбільш обмежувала розвиток донецької кам'яновугільної промисловості відсутність тут промисловості металургійної. За 1-ої половини 19 століття і на Україні, і в Західній Європі певні були, що в Донбасі немає великих покладів залізної руди. Праці Демидівської експедиції (висновки Лепле)¹ стверджували таку гадку. Взагалі, залізнорудні багатства України тоді вважали за дуже обмежені. Один німецький подорожній Коль² на Україні писав в 1841 році: «У всій Південній Росії немає жадного місця, де б можна було здобути хоч який метал. Це величезна просторінь у Європі, позбавлена металу, де не можна здобути заліза настільки, щоб викувати однісінького цвяху». Це, звичайно, перебільшення, бо ж невеличкі металургійні підприємства на Україні (головне на Поліссі) були віддавна. Проте, справедливо, що великої металургійної промисловості на Україні не було через те, що відомі поклади залізної руди були надзвичайно малі й невисокої якості. Залізний ринок України був цілком підпорядкований російському та почасти (на Правобережжі) польському залізові. Ливарне виробництво на Україні цілком залежало від довозу російського чавуну. Отож Луганський ливарний завод (у Донбасі), що обслуговував військові потреби Імперії, а також вільний ринок (він виробляв різні сільськогосподарські й фабричні машини, навіть парові), працював хоч на українському вугіллі, але на російському чавуні. Та той чавун треба було довозити з уральських заводів, тобто за тисячі верстов. Це безперечно гальмувало розвиток донецької промисловості.

Але ж у другій половині 19 в. сталася величезна подія в історії цієї промисловості та взагалі в історії українського господарства, що цілком змінила співвідношення української економіки й економіки російської. Це було відкриття криворізьких руд у 80-х роках 19 в. На терені Криворіжжя, під впливом західноєвропейського капіталу (французького), з'являється й швидко зростає велика металургійна промисловість. Нарешті останній чинник об'єднує й економіку, й політику тогочасну. Це прагнення російського капі-

¹ Ле Пле П'єр Гійом Фредерік (1806–1882) – французький соціолог, політичний діяч, економіст і гірничий інженер, професор Паризької гірничої школи. У 1837–1839 рр. за пропозицією російського заводчика А. Демидова брав участь в експедиції, котра склала мапу родовищ корисних копалин на Півдні Російської імперії.

² Коль Йоганн Георг (1808–1878) – німецький мандрівник, географ і письменник, який подорожував країнами Європи та Північної Америки. У 1838 р. відвідав підросійську Україну. Свої подорожні спостереження та враження виклав у книгах «Reisen in Südrussland» і «Reisen im Inneren von Russland und Polen» (обидві – Dresden und Leipzig, 1841).

талу (головне промислового), в спілці з капіталом українським, до близько-східніх ринків. Агресивна зовнішня політика Російської Імперії на Балканах в 2-ій половині 19 в., що завершилася російсько-турецькою війною 1877–78 р.р., мала великий вплив на українську економіку, яка виходить на широкі простори колоніальних інтересів і прагнень. З того часу український промисловий капітал починає цікавитися ринками Близького Сходу (балканським, турецьким, перським).

Всі оті визначні події в українському господарчому житті 2-ої половини 19 ст. мусили відбитися й на укр[аїнській] економічній думці. Загальні умови розвитку українського капіталізму визначали й розвиток економічної думки. Справді, для виявлення й оформлення поняття української економіки конче потрібний був не тільки буйний розвиток українського господарчого життя, а також загострення суперечностей цього розвитку з інтересами деяких інших країн, з Україною сполучених, насамперед Росії та Польщі, та усвідомлення тих суперечностей. Тут велика залежність політична й економічна України від Росії – з одного боку, й економічна залежність від Польщі – з другого боку безперечно позначилися й на українській економічній думці тогочасній. Це загострення особливо виявилось у питанні про залізничне будівництво на Україні. Як відомо, залізничне будівництво на терені колишньої Російської Імперії почалося в Росії. На Україні залізниці з'являються десятка на два років пізніше, як це було в Росії. Головне питання, яке цікавило українські господарчі кола, – це питання про напрямки укр[аїнських] залізничних магістралів. Інтереси укр[аїнського] господарства вимагали, щоб у першу чергу побудовані були залізниці від українських центрів до українських портів Чорного моря (Одеса), а також до західнього кордону Імперії – австрійського та пруського (через Польщу). Імперський уряд, під впливом російської буржуазії, визначав інші напрямки перших українських залізниць (в першу чергу: Москва – Харків – Феодосія). Цей напрямок, як основний, був не вигідний для укр[аїнського] господарства. Коли ще зважити, що він гальмував інші проекти залізничного будівництва на Україні, то ясно, що він був шкідливий задля України. Питання про напрямки залізничних шляхів спричинилося до палкої дискусії, що виявила суперечливі інтереси України й Росії. Адже ж навіть офіційне російське видання (Центрального Статистичного Комітету Міністерства Внутрішніх Справ) р. 1864 констатувало в брошурі «О направлении железных дорог в Юго-Западной России», що «после окончания Крымской войны все силы Государства обратились на проведение железных дорог на севере, а юг, производительнейшая половина России, остался забытым... Южная Россия все более и более проникается убеждениями, что интересы ее стоят в глазах правительства на втором плане, и что доходы целого государства употребляются преимущественно для пользы и выгод его северной половины. Укоренение подобного убеждения может произвести полное

разъединение между интересами севера и юга»¹. В економічній літературі досить недвозначно згадували про боротьбу південних і північних штатів Північної Америки. Апологети російського капіталізму заперечували цьому, здебільшого усуваючи всі ці докази непереможними «інтересами цілого», що їм мусили поступитися інтереси «частин». Не зважаючи на те, що з боку української (в розумінні територіяльному) торговельної та промислової буржуазії були висловлені певні протести проти цих проектів, – вони були здійснені, і в першу чергу на Україні були проведені ті залізниці, що були вигідніші для російського торговельно-промислового капіталу, а вже далі залізниці, що мали значіння для українського господарства. Отая полеміка безперечно збуджувала укр[аїнську] економічну думку, на практичних, буденних справах загострювала гадку про особливі інтереси українського господарства, що в певний час можуть не збігтися, а навпаки розминутися з інтересами російського або польського господарства.

На цьому ґрунті з'являються перші наукові праці, укр[аїнській] економіці присвячені. Вплив практичних інтересів господарства тогочасного яскраво позначився на тих працях. Перше місце безперечно належить професорові М.П. Яснопольському. Великий знавець сучасного йому укр[аїнського] господарства, представник науки політичної економії й статистики на університетській кафедрі, Яснопольський багато прислужився науці історії українського господарства: адже ж йому належить ціла низка праць про тогочасне українське господарство. Праці Яснопольського яскраво виявляють погляди, що утворилися в колах укр[аїнської] територіяльної-буржуазії. Для нас найцікавіші дві праці Яснопольського – «Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость»², і «О географическом распределении государственных доходов и расходов в России»³. Перша праця – то величенька стаття, надрукована в «Отечественных Записках» 1871 року. Тут Яснопольський подає докладний огляд і аналізу укр[аїнського] господарства; найбільш зупиняється він на господарстві Південної України, бо там він вбачає вихід з того тупика, в якому опинилося укр[аїнське] господарство. Цікаво відзначити, що 1871 року не було ще криворізького промислового осередку, та й взагалі донецька промисловість ще була мало розвинена. Та не зважаючи на це, Яснопольський передбачав майбутнє зростання донецької промисловості й пророкує, що через це зростання неминуче зміниться питома вага

¹ Несколько статистических данных и соображений по вопросу о направлении железных дорог в Юго-Западной России / Разраб. и напеч. Центр. стат. ком. – СПб., 1864. – С. 6.

² Яснопольский Н. Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость // Отечественные записки. – 1871. – № 6. – С. 268–301; № 7. – С. 70–120.

³ Его же. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. – К., 1890. – Ч. 1. – VIII, 235 с.; К., 1897. – Ч. 2. – [2], 4, XVI, 584, XIV с.

укр[аїнської] економіки. Свою розвідку, після пильних статистичних обчислень і докладних описів окремих галузів укр[аїнської] промисловости та й взагалі укр[аїнського] господарства, він закінчує такими цікавими рядками: «Когда разовьется фабричная и заводская промышленность в Южной России, а вместе с нею и земледелие, когда чрез нее пройдет один из важнейших торговых путей, и вообще оживится торговля, когда густота населения южных степей будет более соответствовать их природным богатствам, тогда эти экономические успехи совершенно изменят значение Южной России по отношению к другим частям нашего государства. В настоящее время государственное преобладание севера России опирается в очень сильной степени на экономическое его превосходство, а когда последнее перейдет на сторону Юга, и население его, при изменившихся условиях, разовьет свои природные умственные способности, тогда Южная Россия выйдет из пассивной своей нынешней роли и приобретет значение, соответствующее богатым природным задаткам страны и ее обитателей»¹. Економіст-практик, яким був Яснопольський, передбачав і неминучий зріст українського господарства під впливом вищезгаданих основних чинників українського економічного процесу за другої половини 19 в. Характерно, що і в дальшій діяльності Яснопольського, який стає осторонь укр[аїнських] політичних угруповань, маємо вплив тих інтересів і ідей, що з початку визначали його студії в царині української економіки. У своїй капітальній праці «О географическом распределении государственных доходов и расходов в России» Яснопольський, шляхом аналізу державних прибутків і видатків імперії, з'ясував, яке місце належало Україні в фінансовій системі імперії. Його цифри, цифри об'єктивного дослідника, блискуче стверджують гадку про систему колоніального визиску й національного пригнічення, що її російський уряд запровадив на Україні. Ця праця завершила попередні студії Яснопольського, що яскраво відбили інтереси й прагнення української територіальної буржуазії. Вони (разом з працями інших укр[аїнських] економістів) стали за підвалину дальших студій над укр[аїнською] економікою, утворили міцну теоретичну базу для відповідної програми укр[аїнських] революційних партій.

У таких умовах поняття укр[аїнської] економіки, як економіки територіальної, не могло залишитися в своїх старих формах. Очевидно, коли територіальне поняття укр[аїнської] економіки зформувалося, визначилася й колізія між економічними інтересами укр[аїнської] територіальної буржуазії й тогочасним політичним станом України, що не давав змоги укр[аїнській] буржуазії захищати свої інтереси від тиску з боку російської буржуазії, або (почасті) буржуазії польської. Розуміння цього протиріччя, що певною мірою помітне було в укр[аїнській] (територіальної) буржуазії та її ідеологів (зокре-

¹ *Его же.* Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость. – № 7. – С. 120.

ма, в Яснопольського), й сприяло перетворенню поняття територіяльної економіки на поняття економіки національної. Отож не дивно, що тоді ж таки, десь на початку 80-х років, проблема укр[аїнської] економіки з'являється вже в національній формі. Для цього, звичайно, потрібні були відповідні умови. Це були ті зміни в соціально-економічному житті, що сталися на Україні внаслідок розвитку промислового капіталізму. Тоді розвивається й зміцнюється не тільки укр[аїнська] промислова буржуазія, а й її антипод – український пролетаріат. Щоправда, робітництво на Україні було ще не дуже сильне. Проте, безперечно, капіталістичні процеси в укр[аїнському] господарстві, зокрема швидкий розвиток аграрного капіталізму, дедалі зміцнювали укр[аїнський] промисловий (та сільськогосподарський) пролетаріат, який мусив висунути нові методи громадської акції й громадської думки. На цьому ґрунті з'являються перші марксівські течії на Україні, що мали за мету не тільки теоретично вивчати економічні й соціологічні питання, а також поєднати їх з завданнями революційно-політичними. Це й визначило в перших укр[аїнських] марксистів цілком актуальний інтерес до українського господарчого життя. Це помітно вже в працях першого українського теоретика-марксиста – проф. М.І. Зібера¹. Та найяскравіше позначилося це в діяльності відомого українського революціонера Сергія Подолинського. Подолинський почав свою революційну діяльність ще в Києві, де в перших марксівських гуртках він познайомився з наукою Маркса, головне з її економічною концепцією. Багато років він провів за кордоном, у Франції, Англії, Швейцарії. Там він бере активну участь у соціалістичних організаціях. Деякий час він був зв'язаний з російськими революційними угрупованнями (Лавров²), не залишаючи проте своїх українських симпатій. Згодом він цілком присвячує себе українській революційній роботі, працює, як найближчий спільник Драгоманова. Добре освічена людина, блискучий популяризатор і агітатор, він прислужився багатьма науково-популярними виданнями (українською мовою), навіть метеликами, що поширювали основні ідеї наукового соціалізму серед українського суспільства. Деякі його трактати мають безперечно науковий інтерес. Він був знайомий з Марксом та Енгельсом, листувався з ними, й вони досить високо цінити його праці. Теоретична база економічної концепції Подолинського була досить складна. Вплив економічної доктрини Маркса на Подолинського є цілком безперечний. Та, окрім того, певний вплив на

¹ *Зибер Н.И.* Теория ценности и капитала Д. Рикардо в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями: Опыт критико-экономического исследования. – К., 1871. – [6], IV, 278 с.

² Лавров Петро Лаврович (1823–1900) – російський соціолог, філософ і публіцист, один із ідеологів народницького руху.

Подолінського мали класична школа в політичній економії (Рікардо)¹ та особливо Ласаль². Подолінський цікавився не тільки теоретично-економічними проблемами. Знавець українського господарства, ще й в його історичному розвитку, Подолінський, що добре обізнаний був з господарчим життям тогочасної Західньої Європи, вперше поставив на всю широчінь п р о б л е м у у к р а ї н с ь к о г о к а п і т а л і з м у. І це зроблено було ще тоді, коли за спірне вважали питання про капіталістичний шлях історичного розвитку Східньої Європи. Року 1880 Подолінський видає свою працю «Ремесла та хвабрики на Україні»³, де вперше подано історію укр[аїнської] промисловости – й ремісничої, й фабричної – в освітленні наукового соціалізму. Але тая праця має й ширше методологічне значіння. Бо ж тут маємо дуже цікаву аналізу промислового капіталізму на Україні. Україну Подолінський розглядав як окремих господарчий терен. На ґрунті аналізу укр[аїнського] господарства Подолінський доводив, що на Україні відбуваються ті ж самі економічні процеси, які відбувалися в Зах[ідній] Європі. Найважливіше в концепції Подолінського є те, що вона не тільки довела безперечність капіталістичних процесів в українському господарстві, а й викрила ті противенства, що неминуче зростали й загострювалися в умовах капіталістичного розвитку. Проблема укр[аїнського] пролетаріату, зростання соціалістичних сил на Україні й майбутній вихід – революційна перебудова суспільства, – все це логично й яскраво зформульовано в працях Подолінського.

Праця Подолінського була величезним досягненням української економічної думки. Останні десятиріччя 19-го в. – то був період певної кризи в українській економічній думці. Тая криза з'явилася насамперед наслідком швидкого темпу розвитку української промисловости. Це давало змогу українській територіальній буржуазії тиснути на імперський уряд, що змушений був інколи рахуватися з її інтересами. Це, звичайно, зменшувало опозиційність укр[аїнської] буржуазії, яка до того ще переживала денационалізаційний процес, й одривало її від українських національно-політичних і культурних інтересів і змагань, що безперечно відбивалося й на українській економічній думці. Останні десятиріччя 19-го в. позначилися величезним допливом, цілою навалою західноєвропейського капіталу на Україну. На кошти головне французьких і бельгійських капіталів були утворені могутні осередки донецької промисловости. Україна стає немов би за терен боротьби російського та західноєвропейського капіталу, отож проблема укр[аїнської]

¹ Рікардо Давид (1772–1823) – англійський економіст, один із фундаторів класичної політичної економії.

² Ласаль Фердинанд (1825–1864) – лідер німецьких соціалістів, учасник революції 1848 р., один із основників європейського соціалізму, який висунув й обстоював візію про виняткову роль виробничих асоціацій робітників.

³ *Подолінський С.* Ремесла і хвабрики на Україні. – Genève, 1880. – 148 с.

економіки набирає ширшого, міжнароднього значіння. Дальший розвиток укр[аїнської] економічної думки мусив іти повільніше. Буржуазні укр[аїнські] економісти поступовно перейшли до проблем суто теоретичних, що одривало укр[аїнську] економічну теорію од укр[аїнської] економічної практики. Соціалістичні укр[аїнські] економісти (приміром, Подолинський) в еміграції теж одривалися від укр[аїнського] ґрунту, поступовно втрачали зв'язок з ним. Кінець наукової діяльності Подолинського й Яснопольського був характерною ознакою тієї кризи. Звичайно, розвиток укр[аїнської] економічної думки через це не зупинився. В кінці 19 в. проблема укр[аїнської] економіки повстала на ґрунті загострення економічної боротьби, що точилася поміж російським і польським промисловим капіталом на укр[аїнському] ринкові. Змагання московських та лодзінських фабрикантів за український ринок не могло не відбитися на укр[аїнській] економічній думці. Московські фабриканти весь час галасували про небезпеку, вбачаючи в розвитку польської індустрії величезну загрозу для себе. У 80-х роках цей голос московських фабрикантів залунав гучніше. В цих умовах неминуче повставала проблема укр[аїнського] ринку. Треба було розв'язати питання про те, яке відношення укр[аїнського] ринку до російської промисловости та до промисловости польської, до московського ситцю й ситцю лодзінського. Це, звичайно, висувало на порядок денний цілу проблему української економіки. Умови громадського життя українського в межах Російської Імперії були тоді такі, що це можна було зробити лише за кордоном, зокрема у Галичині. Спробу розв'язати це питання зробив відомий галицький політичний діяч Ю. Бачинський¹ у своїй праці «Україна irredenta» (перше видання 1895 року у Львові). Там Бачинський поставив проблему взаємовідношення української, польської й російської економіки. Стверджуючи, що на терені Російської Імперії відбувається процес капіталістичного розвитку («економічна європеїзація Росії»), він каже про неминучість «політичної європеїзації Росії»², прилучення її до кола буржуазно-конституційних держав, зростання й перемогу елементів автономістичних і врешті розпад Російської Імперії. Отож, треба було з'ясувати, яке місце належить Україні в складі Російської Імперії. Це питання Бачинський розв'язує на ґрунті економічних особливостей трьох країн: України, Росії й Польщі. Він перший чітко поставив проблему трьох економічних центрів на терені Російської Імперії, трьох відрубних територій – польської (Варшавсько-Лодзінська), великоруської (Московсько-Ярославська) та української (Харківська). «Економічна відрубність тих трьох головних територій – писав Бачинський – опирається з одної сторони на неоднаковим, нерівним

¹ Бачинський Юліан Олександрович (1870–1940) – український соціаліст і публіцист, який у світлі марксизму вперше висунув й обґрунтував необхідність самостійності та соборності України.

² Бачинський Ю. Україна irredenta. – 3-тє вид. – Берлін, 1924. – С. 81.

степени економічного розвитку поодиноких територій, а з другої сторони на рівності і тожсамості їх, що до плекання поодиноких галузей продукції»¹. Бачинський доводив, що «при браку згідності інтересів поодиноких економічних територій Росії, при браку одноцілості економічної Росії, годі думати, щоби змогла удержатися і її політична одноцілість»².

«Самостійність політична України – продовжує Бачинський – то *conditio sine qua non*³ її економічного і культурного розвитку, услів'є⁴ взагалі можності її екзистенції»⁵. Це було б величезним досягненням укр[аїнської] буржуазії. Але «діпнявши самостійности політичної – спідлиться вона, як взагалі кожда буржуазія, скоро лише діпне своєї ціли. Та, тоді і возьмесь уже за своє діло українська соціяльна демократія»⁶.

Основні досягнення XIX ст. в розвиткові проблеми укр[аїнської] економіки були такі. З одного боку, в наукових дослідах видатних українських економістів того часу, що відбивали інтереси укр[аїнської] територіяльної буржуазії, було доведено, що Україна являє окремих господарчий терен, економічні інтереси якого не повинні бути занедбані. З другого боку, в діяльності українських соціялістичних угруповань того часу територіяльна проблема укр[аїнської] економіки сполучається з соціяльними та національно-політичними інтересами укр[аїнського] революційного руху. Укр[аїнська] територіяльна буржуазія в 19 в. тільки констатувала суперечність економічних інтересів України та її політичного стану. Українські революційні кола вказали й вихід з цього – національне визволення України. Проблема укр[аїнської] економіки консолідується як поняття національної економіки й розв'язується революційним шляхом. Отож проблема укр[аїнської] економіки поступовно переходила від укр[аїнської] територіяльної буржуазії до укр[аїнської] національної буржуазії, щоб далі перейти вже до іншого класу – нової, майбутньої політичної сили – до укр[аїнського] пролетаріату.

III

Доба I-ої чверти 20 століття, доба революційна в історії України, безперечно яскраво визначилася в розвиткові укр[аїнської] економічної думки. Проблема укр[аїнської] економіки в цей час виходить з тих закутків, в яких вона раніше перебувала, як на ширші простори виходить наукова й громадська думка українська. Економічне життя України на початку 20 ст. сприяло зростанню й укр[аїнської] економічної думки. Швидкий темп розвитку

¹ Там само. – С. 87.

² Там само. – С. 96.

³ Обов'язкова умова (лат.).

⁴ Умова.

⁵ Бачинський Ю. Україна *irredenta*. – С. 87.

⁶ Там само. – С. 97.

укр[аїнського] аграрного й промислового капіталізму, безупинний доплив чужоземних капіталів до укр[аїнської] промисловости й взагалі до укр[аїнського] господарства, загострення класових суперечок в українському суспільстві – з одного боку; з другого боку, збільшення політичного пригноблення з боку Російської Імперії й економічний визиск з боку тої соціально-економічної сили, яку ця імперія репрезентувала, – російської буржуазії, – все це безперечно позначилося на стані української економічної думки. Треба трохи докладніше зупинитися на двох моментах: це поширення на Україні впливів чужоземного капіталу, особливо франко-бельгійського, – й те економічне, політичне й національне пригнічення, що Україна відчувала з боку Російської Імперії. Західноєвропейський капітал з'являється в укр[аїнському] господарстві, головне в укр[аїнської] промисловості (в донецькій промисловості насамперед) ще з 2-ої половини 19 ст., але його вплив в укр[аїнському] господарстві особливо виявився аж в кінці 19 ст., в період промислового піднесення 90-х років. Вже в перші роки 20 ст. західноєвропейський капітал в укр[аїнському] господарстві концентрується в формі капіталу фінансового й напередодні світової війни цей процес у південноукр[аїнській] промисловості був мабуть завершений. Звичайно, це збуджувало великий інтерес до України, укр[аїнської] економіки, а разом з тим до укр[аїнської] політики. Західноєвропейські капіталісти, володарі укр[аїнської] важкої індустрії, безперечно, хтіли краще знати за ту країну, яка дедалі все більш підпадала їхнім впливам, перетворювалася на їхню колонію. Західноєвропейський капітал повинен був особливо цікавитися тими відносинами, котрі встановилися між Україною і Російською Імперією. Участь російського капіталу в укр[аїнській] промисловості була незрівняно менша, порівнюючи до капіталу західноєвропейського. Але політичні впливи Росії на Україну були значно більші. Політика Російської Імперії на Україні в 20 в. виявлялася в формах неприхованого економічно-політичного й національно-культурного пригнічення, обмеження будь-яких прав української національності й культури. Звичайно, з боку укр[аїнського] громадянства це викликало досить сильні прояви протесту, соціального й національного. В таких умовах українське громадське життя було дуже бурхливе, було загрозливе для пануючого ладу. Західноєвропейський капітал не міг не звернути на це увагу. На цьому ґрунті, на ґрунті суперечности між економічним розвитком України та її політично-національним станом з'являються й зростають певні противенства в тогочасній економічній і національній політиці Російської Імперії щодо України. З одного боку, західноєвропейський капітал не міг забути за те, що йому, а не російському капіталові, належить економічна перевага на Україні. З'являється певний інтерес до автономії, відокремлення України в межах Російської Імперії, а може й поза межами її. З другого боку, українська буржуазія теж повинна була поставити питання про укр[аїнське] господарство, й тут вона виявляє й свої економічні, й свої національно-політичні

інтереси. Знов таки, як колись в I чверті 19 в., на початку 20 ст. територіяльна буржуазія (головне південноукраїнська) знімає питання на своїх численних з'їздах і нарадах (иноді навіть конспіративних) про те, що економічна, а разом з тим національна політика царської Росії суперечить інтересам господарства України як певної капіталістичної одиниці. З'являється думка про утворення автономної Чорноморської республіки з центром в Одесі. І ця думка з'являється не в колах національно-українських, а серед тої інтернаціональної буржуазії, що в Одесі утворила міцну базу. Звичайно, подібні думки ми констатуємо й серед інших груп української (територіяльної) буржуазії, напр[иклад] серед донецьких промисловців. Отже, знов таки на суто практичному ґрунті, в перші роки 20 ст. поширюються політичні течії, вельми загрозливі для того ладу, що панував тоді в Російській Імперії. В той же час, напередодні революції 1905 року, інтерес до українського економічного питання з'являється в колах нової української національної буржуазії. Це позначилося на діяльності тих політичних партій (особливо радикально-демократичних), що відбивали інтереси цієї української національної буржуазії. Але укр[аїнська] національна буржуазія не тільки протестувала проти економічної політики Російської Імперії щодо України, а й висувала певні вимоги національно-політичні, ставлячи на порядок денний автономію або й самостійність України. Не треба, звичайно, перебільшувати об'єктивно-революційної ролі цієї національної української буржуазії. Вона вже через те, що була економічно слабша за територіяльну українську буржуазію, не могла виступати гостро й самостійно. Зате вона, через свої зв'язки з дрібнобуржуазними групами українського суспільства (певні шари українського міщанства, заможня верхівка селянства), мала ту силу, якої територіяльній укр[аїнській] буржуазії безперечно бракувало, – це силу національно-політичного протесту. Тим-то у тогочасній укр[аїнській] публіцистиці чуємо досить сильні голоси української національної буржуазії. Нарешті, проблема українського господарства повинна була цікавити й українські соціалістичні кола. В процесі розвитку капіталістичного господарства на Україні, з усіма його своєрідними формами, в умовах панування Російської Імперії, проблема української економіки в програмах українських соціалістичних партій з'являється в поставленні й освітленні укр[аїнської] соціал-демократії.

19 ст. в розвитку укр[аїнської] економічної ідеї зробило багато, й ідеологічна спадщина його, звичайно, мала велику вагу для різних груп укр[аїнського] суспільства в їх оцінці укр[аїнської] економіки. Концепція Яснопольського була найближча до інтересів і прагнень укр[аїнської] територіяльної буржуазії, що цю концепцію, і то без наукового обґрунтування, запозичила. Проте процес засвоєння тих концепцій в економічній думці 20 в. був досить складний. Але концепція Яснопольського мала безперечне значіння й для укр[аїнської] національної буржуазії, й для укр[аїнської] соціал-демократії. Адже ж деякі вчасники УСДРП стверджують, що на їхню економічну про-

граму, їхню оцінку укр[аїнської] економіки великий вплив мала саме праця Яснопольського «О географическом распределении государственных расходов и доходов Российской Империи». Територіяльна укр[аїнська] буржуазія висловлювала своє ставлення до укр[аїнської] економіки головне в численних резолюціях своїх з'їздів і нарад.

Але в 20 в. керуюча роля в розвитку укр[аїнської] економічної думки, отже й проблеми укр[аїнської] економіки, належить укр[аїнській] національній буржуазії, яка у виданнях різних укр[аїнських] буржуазних партій висловила свою думку щодо укр[аїнської] економіки. Один із ідеологів укр[аїнської] національної буржуазії (дрібної буржуазії) М. Грушевський в своїх публіцистичних творах не раз зупиняється на питаннях укр[аїнської] економіки. В статті, присвяченій Україні, в збірнику «Формы национального движения современных государств» (за ред. Костелянського) він визначав не тільки культурно-національні, а й суто економічні умови укр[аїнського] життя. На його думку, вони «такі, що вимагають самостійної укр[аїнської] господарчої політики, зважаючи на те, що ці умови в корні відмінні від умов північно-західних і північно-східних країн Росії»¹. Тут укр[аїнська] національна буржуазія знімала питання про самостійну укр[аїнську] економічну політику, виходячи ідеологічно з концепції Бачинського. Різниця між укр[аїнською] територіяльною й укр[аїнською] національною буржуазією полягала в тому, що укр[аїнська] територіяльна буржуазія обстоювала деякі вимоги укр[аїнської] автономії на суто економічному тлі. Укр[аїнська] національна буржуазія ставила питання про автономність господарчого життя України в цілому й на цьому будувала свої плани національного визволення України. Саме тут проблема укр[аїнської] економіки виявлялася як проблема національна.

Укр[аїнська] соціал-демократія своє ставлення до укр[аїнської] економіки, своє трактування проблеми укр[аїнської] економіки розвиває в двох напрямках. Перший напрямок – це певні політичні вимоги, політичні програми; другий – це наукове дослідження тогочасного укр[аїнського] господарства. У політичних програмах, в численних агітаційних виданнях укр[аїнської] соціал-демократії, а перед тим ще Революційної Укр[аїнської] Партії – маємо багато згадок про укр[аїнські] економічні справи. Всіх їх об'єднано основною думкою, котра особливо позначилася в революційній укр[аїнській] публіцистиці в період революції 1905 р. і пізніше, а саме про конечний зв'язок укр[аїнської] політики з укр[аїнською] економікою. Виходячи з того, що Україна являє собою окремих господарчий терен, суцільний господарчий організм, доводили, що інтереси укр[аїнської] економіки потребують нових, самостій-

¹ Грушевський М. Украинцы [в России] // Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия. Россия. Германия / Под ред. А.И. Костелянского. – СПб., 1910. – С. 321.

них форм політичного буття. Інтереси промислового робітництва та сільськогосподарського пролетаріату вимагали інших політичних умов для розвитку укр[аїнського] господарства. Отож, діячі укр[аїнської] соціал-демократії, зокрема фахівці-економісти, вивчають стан укр[аїнського] господарства. Маємо цілу низку праць, які студювали або загальні, або ж спеціальні питання укр[аїнської] економіки. Один з ідеологів укр[аїнської] соц[іал]-демократії М. Порш спеціально студіює питання про розвиток українського робітничого ринку («Робітництво України»¹ та інші праці). Другий укр[аїнський] економіст – Стасюк, в статті «Економічні відносини України»² зібрав численний, дуже цікавий матеріал, що дає можливість з'ясувати питому вагу українського господарства в системі Російської Імперії та зв'язки його з польським господарством. Маємо ще низку праць українських економістів (Матвієва³, Гехтера⁴ тощо).

Таке пожвавлення укр[аїнської] економ[ічної] думки було помічене в російських колах і спричинилося до певної дискусії. Відомий російський економіст П. Струве в своїх статтях (напр[иклад] «Общерусская культура и украинский партикуляризм»⁵) не раз виступає в укр[аїнській] справі, зокрема в справі української економіки. Струве особливо тут цікавився співвідношенням укр[аїнської] економіки та політичного й культурного стану України. Він каже, що «капитализм разговаривает и будет разговаривать не по-малорусски, а по-русски». Ця думка яскраво відбивала ідеологію російських буржуазних кіл. З другого боку, в своїх наукових студіях, присвячених історії російського господарства (напр[иклад] «Крепостное хозяйство»⁶), Струве намагався довести, що завжди існував зв'язок між господарством України й Великої Росії. В укр[аїнській] пресі маємо кілька статтів, де заперечується думка Струве. У статті Гордієнка (М. Порша) «Капитализм и русская культура на Украине»⁷ подано систематично заперечення проти доводів Струве. Гордієнко

¹ Порш М. Робітництво України (Нарис по статистиці праці) // Записки Українського наукового товариства у Києві. – К., 1913. – Кн. 11. – С. 107–162; Кн. 12. – С. 131–157.

² Стасюк М. Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі // Там само. – К., 1911. – Кн. 9. – С. 86–120.

³ Матвіїв В. Промисловість на російській Україні у 1910 р. // ЛНВ (К.). – 1912. – Кн. 4. – С. 85–98.

⁴ Гехтер М. Значіння України в економічному житті Росії // ЛНВ (Львів; Київ). – 1909. – Кн. 11. – С. 288–301.

⁵ Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм // Русская мысль. – 1912. – Кн. 1. – С. 65–86.

⁶ Его же. Крепостное хозяйство: Исследования по экономической истории России в XVIII и XIX вв. – [СПб.,] 1913. – 340, XIII с.

⁷ Порш М. П. Струве в українській справі // ЛНВ (К.). – 1912. – Кн. 5. – С. 324–348; Гордієнко М. [Порш М.] Капитализм и русская культура на Украине // Украинская жизнь. – 1912. – № 9. – С. 16–32.

доводить, що капіталізм на Україні, в дальшому своєму розвитку, приводить до поширення національного руху, втягнення ширших кіл українського суспільства в цей національний рух. Він каже: «Доки укр[аїнське] селянство буде розмовляти українською мовою, доти капіталізм на Україні розмовлятиме не російською мовою, а мовою українською»¹.

Найважливіший момент в розвитку проблеми української економіки – це безперечно революційна доба. 19 в. і початок 20-го дали багато для витворення й консолідації проблеми укр[аїнської] економіки, але тая проблема ставилася або в площині практичної господарчої діяльності на Україні, або в працях укр[аїнських] економістів, або врешті в програмах укр[аїнських] політичних партій. Ця проблема весь час мала поточний характер, зв'язана була з сучасною економікою, сучасним політичним життям. Наукове дослідження цієї проблеми починається аж після революції. Для утворення проблеми укр[аїнської] економіки, як наукової проблеми, потрібне було вивчення укр[аїнської] економіки в її і с т о р и ч н о м у р о з в и т к о в і.

¹ *Порш М. П.* Струве в українській справі. – С. 331.

Михайло Грушевський

СТЕП І МОРЕ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. КІЛЬКА СЛІВ ЩОДО ПЛЯНУ І ПЕРСПЕКТИВ СЬОГО ДОСЛІДУ

* * *

Соціогуманітарне знання 1920-х рр. тяжіло до конструювання цілостей у вигляді соціологізованої історії в її різних варіаціях, яка в тому чи іншому вигляді виводила на перший план наукових студій «масову» або «колективну» людину. Утім представлення історії як національної минувшини повсякчас висувало низку питань щодо просторової структури, зв'язків і прикмет різних районів / регіонів, котрі, за великим рахунком, плавно перетікали на поле відкриття, досягнення та представлення України як багатоманітної територіальної цілісності з її неповторними властивостями й рисами. Недаремно питання геологічного, фізико-географічного, господарського, демографічного, мовного, етнокультурного та іншого районування України пролягають суцільним рефреном в українській соціогуманітаристиці початку ХХ ст., що виразно простежується у студіях К. Воблого, М. Дольницького, Ф. Петруня, С. Рудницького, А. Синявського, П. Тутківського, І. Феценка-Чопівського та інших учених.

Із такої перспективи науково-дослідний та організаційно-інституціональний проект М. Грушевського 1924 р., який спричинив заснування чотирьох комісій порайонного дослідження історії України – історії Києва і Правобережжя, історії Лівобережної України, історії Полудневої (Степової) України, історії Західної України, було зорієнтовано на студіювання регіональної минувшини¹. Цей проект відображав провідні тенденції тодішньої наукової концептуалізації й водночас репрезентував оригінальні авторські спроби та устремління щодо подальшого соціологічного конструювання, представлення національної історії, передусім у світлі регіонального / по-районного поділу України на засадах культурно-історичної локалізації й диференціації.

¹ Див. докладніше: *Папакіна Т.П.* Діяльність комісій порайонного дослідження історії України ВУАН (на матеріалах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – К., 2000. – Вип. 5. – С. 92–106.

Як наголошував М. Грушевський у вступній розвідці до київського збірника 1926 р.: «*Районізація – одно з гасел, поставлених на чергу революцією, повне значіння і варте всякої уваги. Вхопити живі, творчі територіяльні осередки, вислідити їх взаємовідносини з життям периферії, розмежувати найбільш докладно міжцентрові простори між їх центрами, щоб в дальшій допомогти сим вузлам можливо повно і всебічно обслуговувати свої периферії, будити в них продуктивні сили й енергію та кермувати нею – се дійсно одно з основних завдань економічного, культурного і соціального будівництва, одно з головних питань в переведенні плановости в продукції і розподілі засобів краю. Одним з підходів для розв'язання сеї проблеми мусить бути розслід і с т о р и ч н и й (розрядка М. Грушевського. – О.Я.), що мусить вияснити причини концентрації даного району і непережиту спадщину, дану його минулим; ту ув'язку, витворену попереднім життям, яка може бути використана в дальшій організації життя. Що раз мало своє місце, не перестає існувати! Його наслідки працюють далі, і з сими наслідками, чи позитивними чи негативними, треба завсіди рахуватись у всякого роду планах і комбінаціях. Се основний принцип історизму, і в даній комбінації він мусить пам'ятатись завсіди. Після того, як фізична географія і економічне обслідування скажуть своє слово про господарські засоби району, його історія – економічна, соціальна і культурна повинні розповісти, як ті природні засоби використовувалися, в яких формах розвивалося господарство, в яких соціальних відносинах ішов розподіл, як ужиткувалися нагромаджені надвишки продукції і як надбудовувалось над нею культурне життя: як спеціалізувалась праця, як скуплялася економічна і культурна продукція в певних верствах і певних центрах, яким впливам підпадала, які напрями прибирала, куди тяжіла і де черпала свої провідні ідеї й імпульси»¹.*

Зауважимо, що зацікавлення історією Полудневої (Степової) України простежується ще в текстах М. Грушевського дореволюційної доби. Саме тоді споглядаємо перші спроби витіснення / заміни конструкта «Новоросія» на сторінках монументального багатотомника М. Грушевського, котрі побутують у його термінологічних новаціях – «Полуднева» (Південна)² та «Східно-Полуднева»

¹ *Грушевський М.* Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Під ред. акад. М. Грушевського. – К., 1926. – С. 2.

² *Його ж.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1992. – Т. 3 [репринт 2-го вид.]: До року 1340. – С. 151, 153, 351; *Його ж.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 4 [репринт 2-го вид.]: XIV–XVI віки – відносини політичні. – С. 76; *Його ж.* Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. – С. 365; *Його ж.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7: Козацькі часи – до р. 1625. – С. 563; *Його ж.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. 9: Роки 1654–1657, кн. 2: (Хмельниччини роки 1654–1657). – С. 975, 1158.

(Східно-Південна) Україна¹. Приміром, один із розділів сьомого тому «Історії України-Руси» має промовисту назву «Східно-Полуднева Україна в XV–XVI вв.». Такі означення-назви ширяться й в інших працях М. Грушевського, а також у текстах його учнів і дослідників, які співпрацювали з найвидатнішим українським істориком.

Навіть більше, М. Грушевський надавав особливого значення колонізаційним процесам та їх просторовим теренам, які докладно висвітлено на сторінках «Історії України-Руси». За його візією, колонізація не тільки задавала той чи інший темп історичної еволюції народу, а й значною мірою впливала на його етнічну формацію («*Отсі зміни, сі колонізаційні хвилювання, флюктуації мали великий вплив на українську етніку, полишили глибокі сліди в фізіономії української народности*»)². Тому М. Грушевський обстоював думку, що «першими підставами» («двома великими творчими силами») розвою народу є народність і територія³. В «Історії української літератури» він метафорично означував територію як «історичний верстат», що його доля призначила «східно-полудневій, українській галузі»⁴.

Зрештою в його рецепції колонізація – це не тільки опанування, заселення й упорядкування того чи іншого простору, а соціальна, культурна, політична та господарська сцена історичного дійства українського народу, котра виявляє творчий потенціал і життєву силу. Відтак автор «Історії України-Руси» прагнув з'ясувати, як ті чи інші флюктуації й метаморфози історичного процесу діють на певному регіональному полі за відповідного географічного та природного середовища, політичних і соціокультурних передумов тощо. Таким чином, ішлося про творення низки регіональних образів минувшини, котрі планувалося синтезувати в єдиній конструкції національної історії України.

Збірник «Полуднева Україна» був складовою частиною згаданої вище програми порайонних / регіональних студій, яку започаткував історик після повернення до радянської України. Лейтмотив цієї програми полягав у тому, щоб осягнути українське минуле як територіальну історію народу / нації в її порайонному / регіональному розмаїтті.

За свідченням М. Грушевського, підготовка збірника наукових праць «Полуднева Україна» планувалася на 1927 р. (згодом 1928 р.). Утім цей процес з огляду на фінансові й організаційні проблеми суттєво затягнувся та ще й ускладнювався суперництвом між провідними українськими вченими, насамперед М. Грушевським і М. Слабченком⁵. Останній за підтримки Д. Багалія та

¹ *Його ж.* Історія України-Руси.– К., 1991. – Т.1 [репринт 3-го вид.]: До початку XI віка. – С. 20.

² *Його ж.* Вступні замітки // *Його ж.* Історія України-Руси. – Т. 1. – С. 14.

³ Там само. – Т. 1. – С. 8.

⁴ *Грушевський М.* Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – К., 1993. – Т. 1. – С. 86.

⁵ *Заруба В.* Історик держави і права України академік М.Є. Слабченко (1882–1952). – Дн., 2004. – С. 180–181.

М. Яворського наприкінці 1929 р. очолив Комісію історії Полудневої (Степової) України¹. Тому збірник, імовірно, передали до видавництва наприкінці 1930 р., себто тоді, коли це видання практично вже не мало шансів уціліти у горнилі сталінських чисток і репресій.

Зазвичай вважають, що підготовлений збірник був знищений під тиском радянської цензури 1931 або 1932 рр. Однак, на підставі архівних джерел, сучасним історикам удалося практично повністю відтворити його зміст і навіть віднайти певні відомості про його можливий друк у грудні 1930 р. Так чи інакше, у цьому збірнику мали бути надруковані розвідки цілої плеяди дослідників із найрізноманітнішою фаховою належністю, як-от статті Б. та О. Варнеке, Т. Гавриленка, В. Герасименка, В. Гериновича, С. Дложевського, Є. Загорівського, К. Копержинського, І. Крип'якевича, Д. Кравцова, М. Макаренка, Я. Новицького, В. Пархоменка, Ф. Петруня, О. Покровського, Н. Полонської-Василенко, О. Рябініна-Склярівського, А. Синявського, П. Тутківського, С. Шевченка та ін.²

Окремі статті зі збірника «Полуднева Україна» побачили світ упродовж 1990–2000-х рр. Зокрема 1993 р. було надруковано розвідку І. Крип'якевича³, у 1997 та 1999 рр. – дві статті В. Пархоменка⁴, у 2000 р. – студію О. Рябініна-Склярівського⁵, а у 2001 р. дві розвідки – О. Покровського⁶ та В. Гериновича.

¹ *Його ж.* Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). – Дн., 2004. – С. 15–16.

² *Швидько Г.К.* Неопубліковані праці до історії Запорозжя XVII–XVIII ст. // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 166–171; *Папакіна Т.П.* З історії втрачених видань ВУАН: Збірник «Полуднева Україна» // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 24–32; *Білокінь С.* Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920–1941) // До джерел: Зб. наук. пр. на пошану О. Купчинського з нагоди його 70-річчя: У 2 т. – Київ; Львів, 2004. – Т. 2. – С. 574–575.

³ *Ричка В.М., Горішний П.А.* Неопублікована стаття Івана Крип'якевича «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького» // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 1993. – Т. 5, вип. 2. – С. 280–305.

⁴ *Ричка В.* Неопублікована стаття В.О. Пархоменка із збірника «Полуднева Україна» // Середньовічна Україна. – К., 1997. – С. 271–288; *Пархоменко В.* Степовики нашого півдня X–XIII вв. // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 1999. – Т. 6/7, вип. 3/4. – С. 543–549.

⁵ *Рябінін-Склярівський О.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. // *Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А.* Рябинин-Склярівський. Матеріали к биографии. – Одеса, 2000. – С. 83–178.

⁶ *Покровський О.* Стислий нарис історії Рішельєвського лицю // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 275–276.

ча¹. Дві останніх видала історикиня Г. Швидько².

Статті збірника «Полуднева Україна» охоплювали майже всі періоди з історії цієї частини нашої країни. Проте виданню конче бракувало синтетичних, оглядових розвідок. Вступна стаття М. Грушевського складається з трьох блоків – організація порайонних / регіональних студій; місце Полудневої (Степової) України в українській історії; прогалини в підготовці збірника зокрема та перспективи студювання регіону загалом. Утім ці блоки поділено не зовсім виразно й часто-густо вони перетікають один в один.

Насамперед автор подає базову / установчу інформацію про організацію порайонних / регіональних досліджень, підготовку ряду збірників, зокрема оповідає про численні складнощі, негаразди та проблеми, котрі постали у процесі формування «Полудневої України», а також наводить інформацію про низку розвідок, які мали бути видрукувані у цьому збірнику. Причому він згадує про «соціологічну вартість» певних контекстів висвітлення.

В іншому текстовому блоці М. Грушевський прагне представити Полудневу Україну як терен змагання та взаємодії різних світових культур упродовж низки історичних епох у руслі порайонної / регіональної концептуалізації національної історії України. Проте автор не обмежується заувагами щодо місця й ролі української людності в колонізації та переселенні, господарському, культурному опануванні Північного Причорномор'я. Зокрема він пропонує власне тлумачення й оцінку «новоросійської» візії, котру однозначно пов'язує з політикою російщення, що її послідовно та невпинно проводив імперський уряд як на південноукраїнських землях, так й інших регіональних обширах.

Урешті останній блок вступної розвідки М. Грушевського присвячено, з одного боку, поясненню тих причини, котрі не дозволили підготувати оглядові, фундаментальні студії, а з іншого боку – містить перегляд тих проблем, що залишилися поза межами збірника «Полуднева Україна». До таких автор відносить окреслення колонізаційних і культурних взаємин у Надкавказькому та Наддунайському регіонах, археологічний огляд степу та причорноморських берегів, вивчення руху середньоазіатської людності, регулярних і спорадичних торговельних взаємин, студювання взаємодії середземноморської й середньоазіатської цивілізацій у Причорномор'ї, а також культурних впливів Сходу та Заходу на теренах Південної України й низку ін.

¹ Геринович В. Економічна роля Чорного моря і її значення для політичної кон'юнктури Сходу Європи в другій половині XVIII сторіччя // Там само. – С. 277–288.1

² Швидько Г.К. Дослідження 20-х років з історії Південної України // Там само. – С. 274.

* * *

Машинопис (з авторськими правками) вступної статті М. Грушевського «Степ і море в історії України», підготовленої до збірника «Полуднева Україна», зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ф. 10, спр. 4485, 18 арк.)¹. Наприкінці його є штамп друкарні «15 дек 1930», що, можливо, означає час прийняття тексту до складання. Розвідку М. Грушевського відтворено за її першою публікацією, здійсненою професоркою Г. Швидько у журналі «Український історик»². Друкарські огріхи та пропуски слів у першодруку виправлено без застережень. До статті долучено примітки історіографічного спрямування. Посилання М. Грушевського позначено астериском (*). Збережено авторське виділення заголовними літерами окремих слів. Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

* * *

Книга, що оце випускаємо в світ, належить до серії так званих порайонних, або територіяльних збірників, запропонованої мною Державному Видавництву України восени 1924 року і прийнятої ним тоді ж до його видавничого пляну. За тодішнім моїм проектом малося на меті протягом трьох – чотирьох літ обхопити всю територію України такими збірниками, присвяченими поодиноким територіям, щоб розрухати в сім напрямі дослідчу енергію, розбиту і відтягнену іншими інтересами протягом останніх десятиліть, і звернути увагу дослідників на різні актуальні питання історичної районізації. «Вияснити для пізнання загального соціального процесу, як в даних фізично-географічних умовах», про котрі нас інформують висліди географічного обслідування, – при даних прикметах ґрунту, клімату, заводнення, комунікаційних і транспортних засобах розвивалося в різних районах заселення; які воно приймало форми і як змінювалися колонізаційні течії, які приносили впливи і зв'язки культурні. Як формувались економічні і культурні центри і ставали соціально і політично-правлящими центрами. В які відносини вони ставали між собою і до інших аналогічних, сильніших чи слабших осередків сусідніх районів, і як сі відносини змінювалися в зв'язку з колонізаційними, культурними і політичними змінами. Як великі колонізаційні хвилі, що переходили через нашу Україну, захоплювали в свою орбіту той чи інший район: яку участь він сам чи його центри брали в процесі концентраційнім, в

¹ Швидько Г. М. С. Грушевський і репресований збірник «Полуднева Україна» // УІ. – 1991/1992. – № 3/4–1/4. – С. 69.

² Грушевський М. С. Степ і море в історії України // Там само. – С. 54–68. Перевидано: Те саме // Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 296–313. Окрім того, ця стаття М. Грушевського була підготовлена до друку О. Юрковою у 50-томному академічному виданні творів історика (Т. 10, кн. 3).

інтегруванню, збиванню до купи людности, до територіяльної і національної цілоти, скажім – слов'янського населення України, а в якій мірі сей район виявляв тенденції центробіжні, автономні, – себто концентрувавсь і замикавсь у собі? Яку ролю відограв він в процесах експанзії – колонізаційного поширення і політичного підбою¹, так би сказати – в тенденціях імперіялістичних, і яка була його позиція в організації оборони, в процесі самоохорони території та її населення від заборчих² змагань сусідів – захищення своїх прав на продукт праці від чужих імперіялістичних апетитів? Була загалом роля даного району активна чи пасивна, в яких саме періодах? Був він центром чи провінцією, в тій чи іншій добі? Які були зміни в такому його становищі і від чого се залежало?

Управління науковими установами України при Народнім Комісаріяті Освіти (Укр. Наука)³ з свого боку зацікавилось сим пляном і при плянуванні Наукових Установ Укр[аїнської] Академії наук внесло було до її штатів чотири районні комісії: для Києва і Правобережжя, для Лівобережжя з Слобідщиною, для Полудневої (або Степової) України і для Західної України (Галичини, Холмщини з Підляшем, Буковини і Закарпаття). Сі комісії мали дістати по одній, по двох посади наукових співробітників і деякі вирібничі (науково-оперативні) кошти і зайнятися розробленням тих питань історичної районізації, що я начеркнув у своїм пляні, процитованім оце мною. Районні збірники Державного Видавництва [України] мали бути органом дослідчої праці тих сил, що мали б зібратися наоколо сих комісій. Не чекаючи призначення співробітників і визначення коштів (що сталося здебільшого тільки в році 1926) вони протягом 1925 року, авансом так би сказати, розвинули дуже інтенсивну роботу, притягли наукові сили і назначили найбільш актуальні дослідчі завдання на своїх засіданнях, що відбувалися зчаста. Утворилась фактична асоціація порайонного дослідження історії України, яка скоро вже могла похвалитися показними працями*.

¹ Підкладки.

² Загарбницьких.

³ Українське головне управління науковими установами при Народному комісаріяті освіти УСРР (скорочено Укрнаука) – орган, який здійснював адміністративне керівництво науково-дослідними установами радянської України впродовж 1924–1931 рр.

* Див. звідомлення в XI, XVII, XX, XXIV і XXVII тт. Записок Іст[орично]-філ[ологічного] Від[ділу] Академії (сі звідомлення виходили й окремо п[і]д з[аголовком]: Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних Установ Академії, за роки 1926, 1927, 1928 і 1929). Див. також часопис «Україна» [Комісії порайонного розроблення історії України // Україна. – 1925. – Кн. 1/2. – С. 224–226; Там само. – 1926. – Кн. 1. – С. 166–168; 1927. – Кн. 5. – С. 174–183; 1928. – Кн. 5. – С. 181; Комісія Західної України // Там само. – 1927. – Кн. 4. – С. 215–217; Кн. 5. – С. 180–183; 1928. – Кн.

В першу чергу вона плянувала видання збірників, присвячених Києву з його околицею і Чернигову з Північним Лівобережжям; далі в пляні стояли збірники Полудневої і Західньої України, Полудневого Лівобережжя з Слобідщиною, Правобережжя, і т.д., і після перших, так би сказати, мобілізаційних збірок – висунувши найбільш актуальні теми і зацікавивши увагу наукових кругів в сім напрямі, комісії мали організувати для своїх районів збірник за збірником, робити їх постійними (хоч би й не періодичними в календарному розумінню), і далі спеціалізувати, розбиваючи великі території, зачеркнені для перших збірників, на поменші райони для детальнішого студювання – правобережні, скажім, розбити на збірники волинські і подільські, західнеукраїнські – на галицькі й холмсько-підляські, полудневі – на Дніпровський Низ¹ і Донбас і т.д.

Плян був досить грандіозний, і оптимістичні перспективи розвою української науки, зазначені Президією Укр. Науки на київським пленумі її в січні 1926 року в Києві, подавали надії на його здійснення. Але, на жаль, скоро на сім оптимістичнім горизонті з'явилися різні хмари. Виявилось, що Держ[авне] Видавництво [України] не може перевести пляну наукових видань так як уклало його собі в 1924 році і мусить скорочувати, з огляду на їх дефіцитність. В тім і плян районних збірників воно не може здійснити так, як тоді плянувалось – по два збірники на рік. Не відмовилось тільки від Київського збірника, і він вийшов в 1926 р.² З тяжкою бідою удалось здійснити видання Чернігівського збірника, що вийшов в р. 1928³. Від дальшого ДВУ [Державне видавництво України] рішучо відмовилось. Тому прийшлося повідомити співробітників, котрим було роздано теми для сих збірників, що плян стає неактуальним, справа відкладається. Бо пляни збірників Полудневої і Західньої України й ін. були позначені вже в 1925 році і 1926 р. притягнені наукові сили для їх здійснення. Збірник «Полудневої або Степової України» призначався на р. 1927. Коли Держ[авне] Видавництво [України] дало йому рішучу відмову, стали випробовуватись можливості видання збірника академічного, в серії академічних видань. Але Академія тоді не платила ніяких гонорарів за праці і видавничі можливості її були дуже незначні; видання великого

5. – С. 180–181; 1929. – Кн. 36. – С. 168–169; 1930. – Кн. 41. – С. 213–216; Комісія Києва і Правобічної України // Там само. – 1927. – Кн. 5. – С. 176–177; 1928. – Кн. 5. – С. 176–178; 1929. – Кн. 36. – С. 165–167; Комісія Лівобічної України // Там само. – 1927. – Кн. 5. – С. 177–178; 1928. – Кн. 5. – С. 178; 1929. – С. 167–168; Комісія Полудневої України // Там само. – 1927. – Кн. 5. – С. 179–180; 1928. – Кн. 5. – С. 178–180; 1929. – Кн. 36. – С. 168].

¹ Прилегла територія до порогів р. Дніпро з обох боків.

² Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Під ред. акад. М. Грушевського. – К., 1926. – X, [2], 476 с.

³ Чернігів і північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. – К., 1928. – XII, 532, [4] с.

ілюстрованого збірника, такого, як перші порайонні, могло бути здійснено коли-небудь, okazією тільки. Тому поновлювано заходи в Держ[авному] видавництві [України]. Літом 1928 р. ситуація покращала і новий голова ДВУ дав принципіальну згоду на видання збірника Полудневої України, а згодом підписано й формальний договір на видання. Тоді і наново оповіщено співробітників, що справа стає актуальною, й Історична Секція, чи властиво редакційна колегія «України», що вела фінансову сторону сих видань, просить їх можливо поспішити з закінченням колись замовлених статей. Одначе ще раз зайшли труднощі – технічного характера: не можна було підшукати паперу скільки-небудь підходяжого до попередніх збірників, і тільки в квітні 1930 р. можна було фактично приступити до друку.

Тим часом в березні 1930 р. з ініціативи Плянової Комісії Академії Істор[ично]-філ[ологічний] Відділ признав недоцільним існування порайонних комісій, тому що діяльність академічних комісій взагалі мусить бути приладжена до хронологічних меж, котрими розграничено катедри історії України. Раніше ще, в зв'язку з сим розграниченням, на осінній сесії 1929 р. (в останніх днях листопада і в перших днях грудня) Відділ постановив закрити Комісію Полудневої України при катедрі «Історії Українського Народу нової доби» акад[еміка] М. Грушевського і відкрити таку комісію при катедрі ак[адеміка] Слабченка¹, тепер же рішено було закрити взагалі порайонні комісії. Ак[адемік] Грушевський вносив [пропозицію], аби замість закритих районних комісій, що працювали на його катедрі, організовано загальну комісію порайонного досліду вивчення історії України, – але сей проєкт відкинено. Таким чином, зникла та науково-організаційна база, на котру мала б опиратись дальша науково-дослідча робота над історією Полудневої України, що мав метою розбудити нинішній збірник.

З другої сторони, неув'язки, через які перейшло його видання, відбилися і на його змісті. Якби знати певно час виходу збірника, мати змогу розложити роботу, хоч би на півтора – два роки, вказати тверді речінці подачі праць, – можна було б здійснити більші роботи на потрібні теми. А так, коли вчора була надія на видання, сьогодні ослабла, завтра пропала, післязавтра знову з'явилась, але непевна, – в таких умовах, не маючи змоги прийняти на себе обов'язку видати в певнім часі і оплатити замовлені праці, не можна було давати й довготермінових доручень або організувати працю над питаннями не ходовими. Се й відбилось, кажу, – особливо на першій половині збірника, де треба було вияснити ролю степу і моря в часах передісторичних, в добі розселення і в добі феодальних відносин.

Потрібні були праці, які дали б підсумок археологічного досліду над територією Степу і чорноморсько-азовського-кавказького побережа, і вияснити, що ці досліди дали досі для вияснення залюднення лісостепового погранича

¹ Див.: Заруба В. Історик держави і права України академік М.Є. Слабченко... – С. 230.

і степу, посування до степової зони, з одної сторони – північної колонізації, з лісових країв, з другого боку – припливів і натисків середнеазійської степової людности. Як освітлюються археологічним матеріалом культурні наверствовання в різних частях сеї території, проникання, інфільтрація з чорноморського і азовського побережжя елементів цивілізації середземноморської і переднеазійської (з малоазійського побережжя безпосереднє) і обмін культурних впливів Сходу і Заходу на сухопутній степовій дорозі. В сій справі зав'язані були переговори і отримані обіцянки від дослідників, – але виконати програму в цілості не вдалось. Одні відмовились, інші не поспіли з роботою на час. Цінні студії спеціалістів, надруковані в нинішнім збірнику, освітлюють деякі тільки частини сеї широкої і довгої перспективи. Дати начерки загальніші, очевидно, не можна протягом короткого часу; на се треба довшої, організованої і забезпеченої праці, а вищевказані обставини складання сього збірника дали можливість зібрати те, що під сю хвилю було вже готове, або майже готове лежало на столі спеціаліста. Воно кидає цінне світло на ту чи іншу ділянку, помагає орієнтуватися в загальніших питаннях, і будемо сподіватись, пожвавить роботу над сими загальними питаннями. Кінець-кінцем збірник і не мав завдання стати компендіумом, вичерпливим підручником для всіх основних питань в минувшині Полудневої України. Його мета висунути сі питання і розбудити інтерес для їх дослідження.

* * *

Перед усім треба подбати про синтезування історичного досліду сеї території: Степової України і Чорноморсько-Азовського Побережжя, – писали ми свого часу, характеризуючи актуальніші завдання сього дослідження. Досі ми маємо тут кілька науково-дослідчих фрагментів, слабо ув'язаних між собою і розділених величезними прогалинами. Палеоетнологічний дослід сеї території дуже не систематичний, неплановий, лишає величезні пустки. Дослід перед-античної, античної і середньовічної колонізації побережжя і прибережної зони все ще слабо ув'язаний з життям степу і передстепової зони (лісостепу). Життя степової людности досліджувалось тільки епізодично; воно не ув'язано також ні з культурою вихідних огнищ сеї степової міграції, ні з матеріалом (археологічним майже виключно), яким розпоряджаємо для культурного процесу в заселенні лісостепу і лісових країв. Життя середньовічне не ув'язане з пізнішою історією козакування, уходництва й Січі – в сім напрямі були кинені тільки деякі натяки. Історія новішого заселення степової території і Побережжя – теж не складається в який-небудь суцільний образ. Полуднева Україна як цілість лишається неясною – так само й її економічне й культурне районування. Спеціальної уваги в нинішніх умовах заслуговує Донецький басейн, територія порогів (Дніпрель-Стана), Крим, Кавказьке Побережжя, територія Прутсько-Дунайська.

З другої сторони, надзвичайно потрібно в'янути зв'язок колонізаційних, економічних, культурних і політичних процесів, що розвивалися на сій території, з історією Українського народу. Донедавна – та можна сказати, що й нині ще «Новоросія» і «Україна» мислилися й мисляться як поняття окремі, диспаратні¹, не зв'язані органічно. Процес освоєння Полудневої України слов'янською, в нинішнім вигляді – українською людністю, що тягнувся протягом тисячеліть, – понині ще не закінчився. Завдання істориків, з одного боку – в'янути постійність, стихійну непереможність і органічність сього процесу, з другого – з'ясувати ті перешкоди, що лежали на сій шляху і часами спиняли, руйнували і завертали назад сей колонізаційний похід і не давали можливості закріпитися на Побережжю і на колонізаційних шляхах до нього. Важно вивчити зовнішню історію сеї української експанзії на полудне, висвітлити впливи сього колонізаційного походу на місцеві відносини в Степу і на Побережжю, і навпаки – в'янути, які наслідки ся полуднева українська експансія і зміни в ній – припливи на полудне української людности і відпливи назад до лісостепу і лісової зони – вносили до українського життя в його колонізаційнім запіллю, в лісостепі і в лісовій зоні.

Хронологічно, в культурно-історичнім аспекті і в аспекті ув'язки сеї території з українським життям, історію нашого Степу і морського побережжя можна поділити на такі періоди: часи палеонтологічні, до стріч місцевого життя з історичними народами Середземного моря і Малої Азії. Період античний – від тих стріч і зав'язків постійних факторій і до початку візантійської доби. Часи панування кочовницьких орд в Степах, а і на Кримськім півострові і на побережжю Візантії. Доба козацька – від кінця XV в. і до кінця XVIII в. Доба нового заселення, що починається з ліквідації Запоріжжя і Кримської Орди. З становища українського історика незвичайно важно висвітлити, як в сих періодах в залежності від більше й менше сприятливих зовнішніх кон'юктур ріжними способами укладається значіння Степу і Моря в історії українського життя.

Ясно, що серед місцевої людности в дуже ранніх уже часах, як тільки виробилися погоня за кращими знаряддями техніки і за пишнішими чужоземними окрасами, – то значить уже в кам'яній культурі, мусів початися потяг до тих країв, звідки можна було діставати ті чужоземні річи, а з тим – зродилися й мандрівки в полудневім напрямі, річними дорогами. Коли приймати, за всякими історично-культурними й лінгвістичними вказівками, старші оселі праслов'янські в басейні горішнього Дніпра, то й сі мандрівки на полудне мусимо собі уявити головно річною системою Дніпра, побічно тільки системою Дону (як на Заході – системою Висли). Коли початки останнього східнеслов'янського розселення в степовій зоні ми можемо історично констатувати в IV віці нашої ери, се зовсім не значить, що в попередніх часах не було

¹ Від лат. *disparatus* – різнорідний, несумісний. Тут: несумісні поняття.

подібних проб розселення, може в менших розмірах, в менших масах, яким се більш і менш удавалось – одні доходили на полудне ближче, інші далше, захоплювали більші чи менші території і держалися тут певний час. Те, що ми бачили пізніш, в історичних часах, коли сим колонізаційним потоком часом удавалось докотитися до моря, а частіш вони застрявали де-небудь в степу або навіть в лісо-степу, і протримавшись тут якийсь час, збагативши свою культуру ближчими зв'язками з культурними шляхами і огнищами, мусіли хоч-не-хоч, здавати свої позиції і відступати в бідніші, але краще захищені північні лісові і мочарові сховки, – мусіло се діятись нераз і в ранішніх часах. Нема ніяких підстав не припустити сього, не рахуватись з такими флюктуаціями¹, припливами й відпливами праслов'янської людности в лісостепі і в степовій зоні. А поруч таких масових рухів мусимо рахуватися з періодичними торговельними екскурсіями, з караванами мінял і купців і майстрів, що йшли не тільки з полудня в ліси по сировину, але і з північних країв до степових і морських торжищ по крам, по кращу зброю, по метал, а перед тим – по кращі роди каменя, по різні прикраси. Арістей в VII в., описав нам караванні подорожі з чорноморських факторій в глибину Середньої Азії, і тільки в X в. нашої ери, через півтори тисячі з верхом літ, маємо картину купецько-вояцького каравану з лісових городів до чорноморських. Але ми маємо всяке право перекинути такі каравани назад, до часів Арістея, а може навіть і далше. Тільки в формах слабших, не так організованих, на меншу віддаль, в менших масах. Бо держава Ігоря все-таки продукт дуже високої соціальної еволюції, до котрої в часах Арістея лісові племена, мабуть, не сягали. Але треба тямити, що між походом такого воєнно-купецького каравана і завоюванням, між збором данини і стратегічною обсадою догідних позицій, між нею і мандрівкою – переселенням на постійне життя, віддалення не так великі. Тому то не маючи виразних історичних посвідок – аж до IV віку нашої ери, ми й повинні питатись: чи не дають факти археологічні, філологічні і всякі інші – вказівок в сім напрямі?

Розуміється, лекше слідити за прониканням оазів вищерозвинених культур Моря і Степу між нижчі, відсталі культури Лісу і Лісостепу, бо вони кидаются в очі яскраво, тим часом як похорони відсталих часто можуть відзначатися тільки бідністю, блідістю, невиразністю. Але дослідник повинен усвідомити собі, що для вияснення історичного процесу сі бліді, невиразні властиво цікавіші від багатих і яскравих, тому що ті бліді і бідні ілюструють розселення, рухи тубільців, людей прийдешности, а вияви їх активності і проста їх присутність нас інтересують більше, ніж факти наступу на них вищої цивілізації і нею узброєних племен – хоч і сей процес дуже цікавий й історично-вартний. Тоді обгострене око і увага дослідника може помітить

¹ Змінами, коливаннями.

щось реальне, конкретне і в тих бідних і невиразних, і се збагатить нашу історію матеріалом незмінно цінним.

Кілька літ тому проф. Федоровський¹ дав дуже інтересний підсумок фактів, що свідчать про розроблювання мідяних покладів на території долишнього Дніпра і Дону і вироблення на місцях ріжного мідяного знаряддя в часах мідяної культури. Розвідка акад[еміка] Тутківського² в нинішній збірці, торкаючися питання палеолітичного заселення Степу, висуває питання, звідки добувала матеріал для кам'яного знаряддя людність сеї території в добі палеоліту і неоліту? Чи розробляли місцеві поклади кристалічних пород? де саме? в яких часах?

Проблеми інтересні, що справді пильно вимагають відповіді.

Незвичайно важно знати, що давала ся територія культурному запотрібуванню людности від найдавніших часів, в різних епохах і в різних обставинах? Хто використовував сі природні богацтва, людність місцева чи прихожа? звідки прихожа, з морського побережа, з культурного фронту чи з колонізаційного і культурного запілля, з країв Лісостепу і Лісу?

Сі питання обгострюють проблему, так би сказати, проблему археологічної мікрології. Тим часом як статті проф. С. Дложевського³ і Б. Варнеке⁴ висувають і освітлюють різні питання з історії зміни культур на морським побережу, проф. Макаренко⁵ підіймає голос за підвищення уваги до побутової старини, що виступає в степових похоронах, а не притягає до себе уваги археологів, що цікавляться виробами мистецькими, юбілерськими і зневажають більше скромні вироби місцевого майстерства, місцевого виробу, не раз далеко цікавіші для історії місцевого життя, ніж привозні предмети античного мистецтва. Се завваження треба поширити на різні ділянки археологічного досліду для вияснення місцевого промислу і його взаємовідносин з сухопутним і морським імпортом.

¹ Федоровський Олександр Семенович (1885–1939) – український геолог і палеонтолог, автор низки праць з археології й геології Слобожанщини, Кубані та Донецького басейну.

² Тутківський Павло Аполлонович (1858–1930) – український геолог і географ, автор численних студій, присвячених Волині й Поділля, а також праць про фізико-географічне районування України.

³ Дложевський Сергій Степанович (1889–1930) – український історик та археолог, автор низки праць з античної археології й епіграфіки.

⁴ Варнеке Борис Васильович (1874–1944) – історик і мистецтвознавець, автор праць з історії театру.

⁵ Макаренко Микола Омелянович (1877–1938) – український археолог і мистецтвознавець, директор Музею мистецтв ВУАН (1920–1925).

Морським факторіям присвячено кілька розвідок, але питання безпосереднього стику старої Русі з морем підходить в сім збірнику стаття проф. Пархоменка¹ про Тмуторокань.

Взагалі статті, самі по собі дуже цінні, разом не складаються на суцільніший образ ролі Степу і Моря в еволюції тутешнього життя людности в давніших часах, навіть не дають глибших показових розрізів в товщі сього життя так, як нам було бажано. Почасти се сталося тому, що з програми випали з причин, з'ясованих вище, кілька тем, що давали важні сполучні ланки в системі визначених тем. Почасти тому, що нерв досліду в сій сфері помітно ослаб в останніх десятиліттях і, видимо, не можна так легко змобілізувати й підсумувати наявний матеріал, бо він дуже розсипаний, диспаратний і вимагає для своєї ув'язки багато спеціальної роботи. Студії, тут подані, дуже цінно ілюструють його стан на різних ділянках. Я можу додати до них тільки якнайгарячіші побажання, щоб праця на сім полі можливо поживилась, інтенсифікувалась і повніше заповняла різні ділянки досліду Полудневої України в сих старших часах – в добі передісторичній, античній і візантійській.

В сім в високій мірі заінтересована й світова наука, для котрої Полуднева Україна являється незвичайно інтересною ареною стрічі й боротьби світових культур, і джерелом, звідки виходили різні пертурбації Середземноморського і західного життя – наступ Готів, Гунів, Аварів, Болгарів, Мад'ярів. Увага західних дослідників завсіди з особливою пильністю слідила за поступами в досліді сих країв, і тепер очі великих наукових організацій Європи й Америки звернені в сей бік. А ще більше потрібен сей дослід для висвітлення історичного процесу нашого. Бо в нім потяг до великих степових транзитних шляхів, на котрих ішов, протягом тисяч літ обмін культурних вартостей Полудневої Європи і взагалі Середземних країв з краями азійськими, і до бережних морських торжищ і до культурних осередків, які виникали на устях великих рік чорноморського басейна, і до тутешніх культурних політичних формацій, – відогравав аж надто велику ролю. Не тільки в часах Йордана, Страбона, Геродота і Арістея, але, безсумнівно – і в значно раніших!

Історія майже нічого не сказала нам про них. Вона взагалі дуже мало говорить, навіть і в пізніших часах, про сі великі напруження, про маси енергії, праці і крові, вложені в сі змагання нашої людности, до сих полудневих шляхів і торговищ, про радісні тріумфи і гіркі кризи й катастрофи в сих досягненнях. Але факти фольклорні, н[а]пр[иклад], яскраво відбили те захоплення, яке викликало в наших предків великі ріки («Дунай»), полуднева природа, сади, виногради, пшеничні ниви, безкраї степові простори і море, коли їм удалось добитись до них. І ті культурні запозичення, що були зроблені ними тут в раніших віках нашої ери, в стрічах і в спільнім життє

¹ Пархоменко Володимир Олександрович (1880–1942) – історик-медієвіст, автор студій із церковної історії та середньовічної Русі.

з романізованою людністю Подунав'я. Я звернув на се увагу в своїй історії української літератури (в т. I)¹. В історичних часах ми можемо слідити, хоч би в загальніших рисах за кількома такими моментами української експансії – присунення чи до самого моря, чи, принаймні до великих степових доріг і торговельних станцій на них (в тім роді, як були колись Олешє), розселення в степових просторах і боротьби з усякими перешкодами – з конкурентами, що старались її викурити, і особливо з навалою кочовників.

Бачимо антів – їх боротьбу з Готами, Гунами, Болгарами, Аварами, Східними Турками, і різні політичні маневри в відносинах з Готами або Хозарськими ордами.

Похід азійських орд, почавши від Мадярів і кінчаючи Половцями, сильно розбив досягнення сього кількавікового дуже енергійного пожиття: понищив хліборобську сільську колонізацію, перервав караванну комунікацію, частину людности змусив тікати на північ, решту приневолив замкнутися в оборонних містах, шукаючи різних способів симбіозу з кочовниками.

Але не переставали зусилля пробитись до моря і відновити транспорт, комунікацію в степовій зоні. Тмуторокань – одно з таких досягнень, переховане нашою традицією; без сумніву, було їх більше, таких же ефемерних, а може й ще ефемерніших. Святослав, руйнуючи хозарські городи, збирається перенести центр ваги своєї держави на Дунай. Ізгої товчуться в різних торговищах дніпрянських і дунайських. Ярослав Галицький «суди рядить до Дунаю».

Кінець-кінцем монгольський наступ покриває всі сі досягнення і зусилля; але користуючи з моментів ослаблення Татарських орд місцева людність – верхи і низи, бояре і ухадники не залишають проб поновити стару експансію. Відомі нам успіхи на сім полі в часах Витовта; традиція про нього, очевидно, покрила зусилля і досягнення різних часів. З другої половини XV в. починається козацький похід в степ: козакування, ухадництво, осідання, будова більш постійних «січей» і городків, засвоювання торговельних шляхів, перевозів, митниць торгівлі і, нарешті, – розвій в широких розмірах сільсько-господарської культури. Сей процес, хоч не досить висвітлений, все-таки краще засвідчений документальним матеріалом і тому нам більш ясний, кидає яскраве світло і на попереднє.

Безсумніво, в методах сього козацького засвоєння степу, що неминуче пробилось би до моря, коли б не перебили дороги конкуренти, що сидячи в лісовім запіллю, краще організувались і узброїлись, ніж ся маса, що без ліку розпоршувала свої сили і матеріяльні засоби в боротьбі з кочовниками, поки його догризла, – повторялися з деякими змінами практики і методи старших часів, тільки в інших зверхніх формах, з ріжними відмінами. Давно вже вказано було, що ті різні бродники, берладники, «галицькі вигонці» XII–XIII віків

¹ Див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т. 1. – С. 83–87.

були попередниками козацькими в їх ухадництві і добичництві, в їх приспособлюванню до обставин бурхливого і небезпечного степового життя. В підходах й методах українського ухадництва XV–XVI вв., котрими воно опанувало спочатку спустошену Татарами лісостепову зону, а далі стало заглублюватись і в степи, безсумнівно відживали і продовжувалися тактичні способи тої самої степової людности, що була вигнана тутешніми бурями на північ і північний захід в XII–XIII вв., і як тільки обставини скільки-небудь сприятливо склалися, не переставала практикувати виходи на степові промисли як підсобне джерело прожитку.

З другого боку, приглядаючись до того, що діялось в лісостепу в XV–XVII вв.: до пересувань людности в зв'язку з обгостренням татарських нападів і спустошень – утечі із сіл під охорону городів («замків»), руїни городів, відпливу людности за межі лісостепу, нового розташування її тут, між староосілими, до викликаної тим конкуренції праці і підвищення вимог привілегованих землевласників до робочої людности, до всім тим обгострених мандрівок її на степові уходи, проб постійного оселення на «вольних землях» і до соціально-економічних змін на нових займанщинах і в запіллю, викликаних сими пересуваннями, ми розуміємо взагалі, що означали ці періодичні переходи людности з степу до лісу і навпаки. Кілька їх зафіксувала історія на протязі тих двох – трьох тисячоліть, що входять в круг її відомостей, і ми можемо зміркувати, як дорого коштували ці пересування, яких втрат і жертв в економічних засобах в праці і в «віках чоловічих» вимагав сей одвічний потяг на полудне, до моря, до сонця, на великі світові шляхи, на вільні степові простори, що бували такі грізні в часах кочової навали, і такі невимовно привабні в часах затишшя.

Ак[адемік] Тутківський в своїй статті, вміщеній у нас («Первісне громадянство»): «Причини [так званих] «наступів азійських варварів» на Європу»¹, пояснив чисто фізичні причини сих періодичних міграцій скотарських кочових племен на Захід, для яких наш степ був єдиним шляхом, що не якісь руїнні інстинкти, не пожадливість здобичі, а кліматичні зміни, що викликали посухи на пастівнях середньої і передньої Азії, викликали ці наступи. Досі се здавалось як одне велике історичне нещастя східноєвропейської культури і економіки – отсі пересуви кочової людности, що руйнували сільсько-господарську колонізацію, підривали міське життя, торгівлю, комунікацію. А східне слов'янство, спеціально Український нарід покладав се за великий подвиг і заслугу перед людською цивілізацією, що се він на собі виносив львину долю

¹ Тутківський П. Причини так званих «наступів азійських народів» на Європу // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні. Соціальна преісторія. Народня творчість та її соціологічні підстави: Науковий щорічник / За ред. К. Грушевської: 1926. – К., 1927. – Вип. 3. – С. 3–29.

боротьби з сею азійською навалою, і його протиставлення нейтралізували рухову, руйнну силу сих кочових орд, так що вони або навіки застрягали в наших степах, або значно ослаблені, одомашнені, окультурені пересувалися далі на захід, в долішні або середні дунайські степи Балканів і Угорщини.

Новішими часами наступили деякі рефлексії в оцінках сього явища. Їх висуває стаття проф. Пархоменка в нинішній збірці – на жаль в дуже стислій формі. «Степ не був лише ворогом Руси-України, нещастям нашої історії, не був лише руйницьким, він мусів дещо дати і позитивного в загальну скарбницю України як передатчик культурних впливів Кавказу та Сходу. Повного одриву степу від України не було і не могло бути» (с. 94). Ідею одвічної, непримиренної боротьби з Степом не можна вважати загальним голосом Київської Руси, треба рахуватися з нею, як голос[ом] певних політичних і династичних кругів, бо ж поруч династій, які висувають сю ідею невгавучої боротьби, бачимо і такі, що спираються на степовиків. Бачимо й слов'янську українську людність в симбіозі з ними. Все се дійсно мусить братись на увагу.

Належить розділяти аспекти Степу як території руйнних орд і Степу як системи комунікаційних ліній, торговельних шляхів, де часом рух гальмувався натиском й усобицями кочовиків, але часом з подвоєною силою оживав, знаходячи опіку і протекторат у ватажків сих самих кочовників, з мотивів фіскальних і політичних.

Не вдаючись в крайности, які доводилось помічати останніми часами, – коли кочовники видавалися за учителів Руси в металюргії і в ріжній іншій давно і добре знайомій їй техніці, – належить брати під увагу і їх роль передатчиків, хоч би й пасивних, коли кочовий потік дійсно забирав з собою і прибивав до наших берегів культурні форми і технічні сили дальших країв, далеких культур.

В нашій збірнику праця проф. Петруня¹ в стараннім і багатім змістом підсумку відомостей про зверхні політичні зміни в Степу протягом XIII–XIV століття добре малює ці зміни періодів бурі і затишку, коли оживало життя, транспорт, торгівля. Стаття проф. Загоровського² відсвіжує і збагачує наші відомості про ті італійські торговища, що між іншими пускали в рух ці торговельні зносини, з свого боку старались утримати і забезпечити без перерв комунікаційні зв'язки, за поміччю дипломатичних переговорів, ріжних оплат і контрибуцій, посилали сими степовими дорогами свої вироби і притягали не тільки сировину, але й продукти техніки й мистецтва з інших країв – головню східних, почасти й північних.

¹ Петрунь Федір Євстафійович (1894–1963) – український географ та історик, автор студій з історії й географії Північного Причорномор'я, а також праць, присвячених географічному районуванню.

² Загоровський Євген Олександрович (1885–1938) – історик і бібліограф, автор праць з історії Південної України XVIII–XIX ст.

Належить бажати подібних ревізій і доповнень старших праць щодо слов'янського розселення в степовій зоні і на побережжю, його опірних міських пунктів і степових останків, після колонізаційної бурі VIII–X віків, форм симбіозу слов'янської колонізації з степовими ордами і з іншими чужоплеменними елементами, культурних впливів на кочовників і культурних течій серед них. Бажані можливо повні підсумки нинішніх відомостей про систему степових торговельних доріг, предмети торгу, обміну Заходу зі Сходом в Степу і на Побережжю – його балянс, таки би сказати, не кількісний, розуміється, а якісний.

Не освітлені спеціально і вимагають ближчої уваги в дальшому – дуже інтересні і важні колонізаційні і культурні взаємовідносини в двох протилежних кутах сеї просторої території: прикавказьким і придунайським: стики слов'янської людности з останками іранськими (альянськими) й кавказькими на Сході, з романською людністю на Заході, асиміляційні процеси, культурні запозичення, їх відбиття в мові й фольклорі і т.д.

Похід в степи XV–XVI в., розвій козацького ухощництва і добичництва не представлені в сій збірці; в сім особливо гострої потреби може й не відчувається, бо єсть праці доволі свіжі і неперестарілі, але ревізія і деталізація дотеперішніх оглядів була б же таки дуже пожадана. Праця проф. Крип'якевича в сім томі дає балянс сього процесу засвоєння північної частини Степу в момент апогея Козаччини – за часи Хмельниччини. Було б цікаво доповнити сей образ начерком запорізької господарки в часах і перед першою руїною Січі. Студія Д.Є. Кравцова¹, присвячена спеціально одному цікавому епізодові – пробі Москви використати досягнення козацького опановання Степу, зроблені ними протягом століття і, так би сказати, на шиях Січовиків в'їхати до Криму. Пізніша боротьба царського уряду з Козаччиною за пановання над Степом не освітлена в збірнику. Студія О.О. Рябініна-Скляревського² дає підсумки економічної еволюції і внутрішніх відносин, диференціації і розшарування запорізької людности. Її доповнюють студії В. Грекова³, надруковані в «Працях Істор[ичної] Секції» кн. V і VI (Записки Іст[орично]-Філ[ологічного] Від[ділу], кн. 24 і 27)⁴, про повстання Запорізької сіроми. Останніми часами

¹ Кравцов Дмитро Овсійович (1898–1982) – український історик, учень М. Грушевського, студював історію Запорозької Січі за часів повстання під проводом Б. Хмельницького.

² Рябінин-Скляревський Олександр Олександрович (1878–1942) – український історик та архівіст, автор праць з історії Запорозької та Задунайської Січей.

³ Греков Василь Олексійович (1870 – після 1934) – український історик й архівіст, автор студій з історії запорізького козацтва.

⁴ У тексті М. Грушевського вказано невірні вихідні дані розвідок В. Грекова. Див.: Греков В. Бунт Сіроми на Запоріжжі 1768 р. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 11. – С. 209–241; *Його ж.* Запорізький Кіш та Коліївщина // Україна. – К., 1928. – Кн. 4. – С. 14–20.

на внутрішні відносини Запоріжжя звертано пильну увагу, і незвичайно інтересний соціально-економічний процес, що розвивався з розвитком осілої колонізації і сільського господарства в межах «Вільностей Війська Запорізького», починає вирисовуватись все яскравіше. Без сумніву, з тим, як акти Січового архіву, що тепер описуються детально, будуть простудійовані і в головнішій видані, ці останні фази козацького ухорництва і займанщини стануть перед нами з усею своєю незрівнянною соціологічною вартістю. На рахунок комісії Полудневої України можна записати, що вона внесла показну долю в розбудження інтересу і освітлення розвою сього процесу і експлуатації його досягнень російським урядом.

Сю останню сторону освітлюють тепер статті Н.Д. Полонської-Василєнкової, С.Ф. Шевченка, Т.М. Гавриленка¹. Історія боротьби російського уряду з Січею за запорізьку територію була одною з улюблених тем української історіографії за останні десятиліття царського режиму, освітлювалася низкою студій, друкувалася в «Киев[ской] Старине», «Чтениях Общ[ества] Нестора-[летописца]», «Одеських Записках» і т.ін. Безсумнівно її варто було б тепер наново переглянути, з усею сумою нових відомостей про економіку і економічну політику тої доби. В нинішній збірці праці проф. Гериновича² кладуть особливий натиск на ці зв'язки економічних аспектів і кон'юктур з політичними орієнтаціями і акціями – конкуренцією Росії й Польщі, Австрії й Росії, Франції й Англії, балтійської й чорноморської торгівлі, Суєца і Багдада. Плани полудневої російської експансії, освітлені в студії Д. Кравцова для кінця XVII в., знаходять дальше своє вияснення в студіях проф. В. Гериновича, С.Ф. Шевченка, О.Б. Варнеке³, А.С. Синявського⁴ (про менонітів). Вони показують ті політичні моменти, які гальмували стихійний похід українських мас на полудень, ті сили, які вривалися в сей історичний процес – опанування Степу і Моря Українським Народом, нейтралізували народну експансію, ставили різні перепони на її шляхах, творили різні обмеження вільній колонізації своїми військовими оселями, впроваджували сторонні етнічні елементи.

Наслідком сих втручань і гальмувань було се, що українська стихія, вирвавши фактично степові простори з-під руїних впливів останніх кочових

¹ Гавриленко Тодор Матвійович (1899–1939) – український історик й етнограф, учень М. Грушевського, студіював історію первісного суспільства.

² Геринович Володимир Олександрович (1883–1949) – український географ та історик, автор праць з економічної й фізичної географії України та Східної Європи.

³ Варнеке Олександр Борисович (1904–?) – історик, син Б.В. Варнеке, автор студій з історії залізничного транспорту в Україні.

⁴ Синявський Антін Степанович (1866–1951) – український історик і географ, автор праць з історії та географії України, а також студій, присвячених економічному районуванню України.

орд під сільсько-господарську і промислову колонізацію, не могла остаточно опанувати ці простори і стати міцною ногою на морським побережжю. Незважаючи на те, що колонізаційна маса і Новоросії, і Криму, і Донецького басейну, і Кавказького побережжя при всіх змінах зовнішніх режимів і форм зіставались переважно українською, все таки штучно утворена заходами російського уряду культурна і національна мозаїка настільки затемнила сей основний колонізаційний і організаційний процес, що в уявленні всяких дальших і навіть ближших обсерваторів «Новоросія», як я зазначав вище, стала якоюсь цілком відмінною і новою формацією, майже нічим не зв'язаною з українським історичним процесом, створеним виключно «мановеніями» російських самодержців та їх помічників.

Міста сеї Новоросії – керівні позиції, до котрих віками добивалась українська людність, дістали чужоплеменний склад і тим часом як урядові заборони позбавляли українську людність можливостей розвивати свою національну культуру, організувати школу, пресу, літературу, театр, мистецтво, – вся ся новоросійська мозаїка покривалася однобарвною русифікацією.

Сей русифікаційний процес в політиці, в культурі і в громадському життю, і тяжкі зусилля українських елементів, положені на те, щоб пробитись через ці русифікаційні заслони – сотворити можливості для культурно-національного, а далі й політичного самоозначення, освітлюються в статтях К.О. Копержинського¹, В. Герасименка², О. Покровського³. Більше того було подано в інших виданнях Історичної Секції – в «Україні» і «За сто літ» – такі статті О.О. Рябініна-Скляревського, А.С. Синявського, С.М. Єгунової-Щербини⁴ про Одеську громаду⁵, про херсонський гурток і їх провідників: Л.О. Смоленського⁶,

¹ Копержинський Костянтин Олександрович (1894–1953) – український літературознавець і фольклорист, автор низки студій з історії вітчизняної літератури.

² Герасименко Володимир Якович (1895–1984) – український літературознавець, автор низки праць із фольклористики, етнографії та історії журналістики.

³ Покровський Олександр Іванович (1873–1942) – історик церкви, богослов, учасник обновленського церковного руху.

⁴ Єгунова-Щербина Софія Миколаївна (? – після 1928) – українська педагогиня, громадсько-культурна діячка, мемуаристка. Від 1870-х рр. – членкиня Одеської громади.

⁵ *Єгунова-Щербина С.* Одеська громада кінця 1870-х років: Спомини // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 189–199.

⁶ Смоленський Леонід Анастасійович (1844–1905) – український педагог і громадський діяч, один із керівників одеської громади. Спомини С. Єгунової-Щербини про Л. Смоленського зберігаються в ІР НБУВ (ф. 10, спр. 17332, 22 арк.).

М.Ф. Комарова¹ й ін.; Н.А. Бракер² про українських діячів Єлизавета (Зінов'ївська)³ і т.ін. Але без сумніву, в сім напрямі – історії полуднево-українських міст як культурних і економічних баз і огнищ революційного і національного українського руху – мусить бути поведена ще інтенсивніша робота.

Нарешті, остання серія статей присвячена переходові від пережитків старого побуту до нового соціалістичного будівництва. Стаття Я.П. Новицького⁴, ветерана етнографічного й історичного обслідування Запоріжжя, що збирає традиції славної Хортиці, де він прожив протягом 40 літ, запопадливо вибираючи останки старої традиції, і Т.М. Гавриленка, що дав підсумки екскурсійних обслідувань Великого Лугу⁵, що переводилося заходами Комісії Полудневої України, Культурно-Історичної Комісії, Комісії Історичної Пісенності і Кабінету Примітивної Культури в рр. 1925–1930⁶, ув'язавши їх з старою фольклорною й історичною літературою, малюють пережитки старого ухорництва в оточенні новішого побуту, місцеві традиції про старе запорізьке життя і пізніші «новоросійські» наверстування на нім. Студії А.С. Синявського малюють нове соціалістичне будівництво Дніпрельстану⁷, викликані ним зрушення і перспективи. Сей момент викликав величезну літературу – нинішній збірник додає до нього свою пайку.

* * *

Такі головніші проблеми досліду порушені в сій збірці. Повторяю вже сказане вище: метою своєю сі порайонні збірники не ставили і не ставлять всебічного образу даної території, тільки висунення найбільш актуальних

¹ Комаров Михайло Федорович (1844–1913) – укр. історик, фольклорист і бібліограф, автор і видавець популярних праць.

² Бракер Наталія Аркадіївна (1854–1933) – українська педагогиня, історикиня мистецтва і мемуаристка.

³ Ідеться про розвідки Н. Бракер, присвячених дослідникам історії міста, котре у різний час мало назви: Єлисаветград (до 1924), Зінов'ївськ (1924–1934), Кірово (1934–1939), Кіровоград (1939–2016). Нині м. Кропивницький – обласний центр України. Див., наприклад: *Бракер Н. Володимир Амвросійович Менчиц (1836–1916) // За сто літ... – К., 1929. – Кн. 4. – С. 196–200; Її ж. Володимир Миколайович Ястребов (До тридцятих роковин смерті) // Україна. – 1929. – Кн. 33. – С. 80–91.*

⁴ Новицький Яків Павлович (1847–1925) – український історик, етнограф.

⁵ Тут: плавні на лівому березі Дніпра від гирла р. Мокра Московка до першого впадіння р. Конка.

⁶ Про інституції ВУАН, пов'язані з М. Грушевським, див. докладніше: *Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – 433 с.*

⁷ Назва нижчої частини каскаду гідроелектростанцій на р. Дніпро, котра побутувала протягом 1930-х рр.

проблем, позначення дослідчого пляну, розбудження інтересу до занедбаних наукою прогалин. Збірка ся – як і інші збірники сеї серії, мала своїм завданням послужити вступом до такого всебічного обслідування сеї величезної території, з її правіковою історією і незвичайно складними умовами побуту, соціяльно-політичного життя і культури. Через те, що підготовка її протяглася так довго, дещо з матеріялу, зібраного в перших починах підготовки, розпорошилось по інших виданнях, як се було почасті вище зазначено, – бо не можна його було тримати від років 1925–[192]6 в редакційнім портфелі. Натомість дещо й не вмістилося в рамцях сеї збірки, хоч обсяг її значно побільшився в порівнянні з попередніми, – вони появляться в інших виданнях.

Технічна редакція збірника переводилася науковим співробітником Комісії Полудневої України Т.М. Гавриленком.

14 грудня 1930 р.

НАЙВАЖНІШИЙ МОМЕНТ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

* * *

Маркування історичного часу побутує практично в будь-якій концептуалізації минувшини, позаяк надає певний смисл тій або іншій конструкції історика чи вченого-гуманітарія. Власне, за координатами відповідного темпорального означення історичного руху проступають не тільки сконструйовані образи історії, адресовані широкому загалові, а й спосіб та структури мислення інтелектуала.

Зауважимо, що темпоральне представлення минувшини нерозривно пов'язане з тією чи іншою рецепцією сучасності, точніше з тими конкуруючими версіями її осягнення, котрі побутують на культурному полі соціогуманітаристики. Із такої перспективи маркування історичного часу постає не тільки як вислід наукового аналізу, а і як певний вибір якоїсь із багатоманітних варіацій сприйняття тодішньої сучасності, її настанов, викликів, запитів та суперечностей.

Сучасність наприкінці 1920-х рр. мала складну конфігурацію барв, відтінків і тонів, в якій рефлексії щодо культурної й духовної кризи сполучалися з травматичними почуваннями недавньої світової війни та руйнівних революційних лихоліть. Кризові світовідчуття побутували практично в усіх сферах тодішнього життя. Тому розмаїті метафори-означення про катастрофічні вияви сучасності та примарну прийдешність уживалися щодо найрізноманітніших подій, явищ, процесів, фактів тощо. Здавалося, що інтелектуали всього світу немовби змагаються між собою у грізних пророцтвах і безутішних переднакресленнях, які незабаром випадають на долю людства загалом і певних країн зокрема.

С. Томашівський навіть обстоював тезу про п'ять криз, які розгорнулися у середині 1920-х рр. – кризу європейської раси, кризу господарську, кризу соціальну, кризу політичного правління та кризу культурну¹. Голландський історик і культуролог Й. Гейзинга писав про найбільшу кризу культури в історії, котра загрожує поглинути всю цивілізацію. Навіть більше, він гадав, що

¹ *Ки-й С. [Томашівський С.] Рік 1925 // Політика (Л.). – 1926. – 5 січ. – № 1. – С. 12–13.*

песимістичні думки про кризу культури повністю заступили колишню «віру у поступ»¹. Літературознавець П. Богацький розглядаючи довжелезну низку рефлексій на тему катастрофічної сучасності влучно зазначив: «І всі оці без кінця і краю цікаві та оригінальні діагнози нашої жахливої сучасності свідчать, що світова катастрофа духа, як наслідок чи то війни, чи то якихось глибших та більш складних причин буття вже відчута в усіх сферах людського свідомого життя, і, щоб запобігти остаточній смерті, людство шукає ліків»².

Звісно, нові-старі «рецепти» від кризової «хвороби» прагнули віднайти у минувшині. Водночас тодішні культурні й суспільні практики масової людини дедалі сильніше втягувалися в орбіту масштабних соціально-політичних проєктів, які плекали післявоєнні режими в Німеччині та радянській Росії, котрі обіцяли / пророкували / анонсували кардинальні темпоральні перетворення – «нову добу» світової історії.

Тож спостереження, устремління й думки очевидця-сучасника міжвоєнних 1920-х рр. волею-неволею циркулювали, розгорталися, вибудовувалися навколо перехідного стану тогочасного буття. Зрештою відчуття транзитності ситуації, особливо у світлі світової економічної кризи 1929–1933 рр., будь-що-будь продукувало розуміння того, що тодішня історична доба добігає свого кінця. Натомість розмиті перспективи чи контури новітньої епохи тільки-но проглядалися в первісних рефлексіях інтелектуалів міжвоєнного часу.

Видається, що саме ці темпоральні настрої та почування, пов'язані з осягненням проміжного, перехідного, транзитного сприйняття тодішньої сучасності, кінець-кінцем і спричинили нові запити на ниві минувшини, зокрема висунення того питання, котре М. Кордуба сформулював із перспективи рубежу 1920–1930-х рр.: який момент / період був найважливішим в історії України?

Мирон Кордуба (1876–1947) належав до кола найближчих і найцікавіших учнів галицької історичної школи М. Грушевського, зокрема мав неабиякий публіцистичний хист і zarazом вирізнявся схильністю до філософських і методологічних рефлексій на теренах історичної науки³. Про це свідчать його

¹ Хейзинга Й. Тени завтрашнього дня. Человек и культура. Затемненный мир: Эссе / Сост., пер. с нидерл. и предисл. Д. Сильвестрова; ком. Д. Харитоновича. – СПб., 2010. – С. 20–21.

² Богацький П. Сучасний етап світового мистецтва // Нова Україна (Прага). – 1923. – № 1/2. – С. 198.

³ Див. докладніше про М. Кордубу: Прицак О. Мирон Кордуба і його життя // Дзвін (Л.). – 1990. – № 7. – С. 144–146; Федорів І.О. Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Тернопіль, 2001. – 127 с.; Юсова Н. Питання щодо «спільноруськості» Київської Русі у доробку Мирона Кордуби // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2004. – Вип. 4. – С. 383–401; Великопольська У. Малознана праця Мирона Кордуби «Методологія історії»: спроба аналізу // Вісник Львівського національного університету: Сер.: Історична. – Л., 2005. – Вип. 39/40. –

огляди західноєвропейської наукової літератури, в яких автор доволі своєрідно коментував, аналізував нові тенденції на ниві тогочасної соціогуманітаристики, як-от: неокантіанство, психологізація та соціологізація історії тощо¹. Згодом М. Кордуба опублікував і власний курс із методології історії, виданий літографічним способом².

Утім, попри означені наукові зацікавлення, практики М. Кордуби як історика були здебільшого пов'язані з минувиною Галицько-Волинської держави XIII-XIV ст., початками козацтва, дипломатичною історією доби Б. Хмельницького, історичною географією та регіональною історією Буковини, Галичини, Холмщини, Підляшшя та ін. Загалом М. Кордуба як учений вирізнявся своєрідним, точніше багатоплановим, аналітичним способом мислення, що сполучав пильне око джерелознавця, котрий здобув вишкіл у такого метра, як М. Грушевський, бібліографа-систематика з універсальними евристичними зацікавленнями й неабиякою працездатністю³, інтенції вченого-концептуаліста, який добре воло-

С. 628-640; *Дашкевич Я.* Мирон Кордуба: основні напрями наукових досліджень // *Дашкевич Я.* Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге, випр. й доп. вид. – Л., 2007. – С. 591-594; *Його ж.* Мирон Кордуба та його «Бібліографія історії України» // Там само. – С. 599-606; *Піх О.М.* Картотека Мирона Кордуби «Бібліографія історії України»: структура та принципи складання // УІЖ. – 2007. – № 4. – С. 176-183; *Кульчицька Т.Ю.* Мирон Кордуба: історико-бібліографічне дослідження. – Л., 2012. – 236 с.; *Піх О.* Мирон Кордуба (1876-1947). – Л., 2012. – 72 с.; *Батюк Т.* Співпраця Мирона Кордуби з газетою «Буковина» // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Сер.: Історичні науки. – Острог, 2013. – Вип. 20. – С. 147-151; *Полищук Ю.А.* Мирон Кордуба – історіограф, джерелознавець, археограф: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2018. – 20 с.; та ін.

¹ *Кордуба М.* Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1897 р.: І. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // ЗНТШ (Л.). – 1898. – Т. 22. – С. 1-6; *Його ж.* Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1898 р.: І. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // Там само. – 1899. – Т. 28. – С. 1-12; *Його ж.* Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1899 р.: І. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // Там само. – 1900. – Т. 37. – С. 1-7.

² *Його ж.* Методологія історії: Виклади 1921/22. – Л., 1922. – 47 с.

³ На початку 1950-х рр. у рамках кампанії з відзначення 300-ліття «возз'єднання» АН УРСР намагалася придбати у спадкоємців М. Кордуби, котрого в повоєнний час цькували як учня М. Грушевського та прихильника «українського буржуазного націоналізму», унікальну бібліографічну картотеку з історії України. У робочому варіанті кошторису Інституту історії України АН УРСР, складеного на заходи до майбутнього ювілею «возз'єднання України з Росією» від 17 січня 1951 р., підписаному тодішнім завідуючим відділу археографії М. Петровським, її оцінювали у 25 тис. руб. Утім справа затягну-

дів (і писав!) кількома іноземними мовами – французькою, німецькою, італійською, польською, мав надзвичайно широкий горизонт методологічних й історіософських уявлень.

Зрештою, мікроскопічні уваги М. Кордуби до джерельних нюансів і фактографічних деталей у розрізі певного історичного контексту сполучалися в його студіях із вельми широким і багатоманітним розумінням історичної макроперспективи, зіпертим на солідні методологічні підвалини. Недаремно в текстах М. Кордуби, зокрема його історіографічних і біографічних розвідках, бібліографічних замітках та рецензійних статтях, віднаходимо чимало точних означень, проникливих спостережень і самобутніх узагальнень. Скажімо, саме М. Кордуба відзначив «абсолютний критицизм» як конструктивну особливість монументальної праці «Історія України-Руси» М. Грушевського¹.

У цьому розрізі метафоричний запит про найважливіший момент в історії України, винесений М. Кордубою на поле української історіографії, значною мірою був виплеканий його науковими практиками як критика-рецензента й zarazом дослідника-інтерпретатора «Історії України-Руси». Приміром, лише одна-єдина рецензійна студія М. Кордуби, присвячена «козацькому циклу» томів «Історії України-Руси», склала майже 100 сторінок, себто у видовому плані була рецензією-монографією².

лася, і на початку 1955 р. Президія АН УРСР просила Раду Міністрів республіки дозволити виплатити спадкоємцям історика за придбання його бібліографії (64 тис. карток) 15 тис. руб. Див. докладніше: Плани роботи Інституту історії України АН УРСР, наукових співробітників та протоколи нарад з питань підготовки збірників до 300-річчя воз'єднання України з Росією та листування з Архівними управліннями МВС СРСР та УРСР, державними архівами і іншими установами з питань підготовки цих збірників (11 січня – 23 грудня 1951 р.) // НА ІУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 297. – Арк. 122, 162, 218; Клопотання Президії АН УРСР до РМ УРСР щодо виділення коштів на придбання бібліографії праць з історії України XIX – 30-х рр. XX ст., складеної професором М.М. Кордубою (28 січня 1955 р.) // Історія Національної академії наук України: 1951–1955 / Гол. ред. О.С. Онищенко; упор. Л.М. Яременко, С.В. Старовойт, Т.В. Брязкало, Г.В. Індиченко. – К., 2012. – Ч. 1: Документи і матеріали. – С. 631.

¹ Кордуба М. Михайло Грушевський як учений [переклад статті з «Przegląd Historyczny». – 1935. – № 12] // УІ. – 1984. – № 1/4. – С. 40.

² *Idem*. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung [Hruševškyj M. Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruß) VIII. Band, 1. Teil. 1626–1638. 2. Auflage. Kyjiv – L'viv 1922. 335 s.; Počatky Chmel'nyččyny. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. č. 2. (Die Anfänge der Chmel'nyččyna. Die Geschichte der Ukraine-Ruß. VIII. Bd. 2. Teil.) 1638–1648. 2. Auflage. Kyjiv – Wien 1922. 224 s.; Chmel'nyččyna v Rozcviti. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. č. 3. (Die Chmel'nyččyna in ihrer Blüte. Die Geschichte der Ukraine-Ruß. VIII. Bd. 3. Teil.) 1648–1650. 2. Auflage. Kyjiv – Wien 1922. 288 s.; Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruß) IX Bd. 1. Teil. 1650–1653. [Kyjiv] 1928. 601 + [III] s.); Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-

Таким чином, дослідницькі запити М. Кордуби як інтерпретатора текстів М. Грушевського сполучилися з інтелектуальними й культурними настроями міжвоєнної доби, котра продукувала нові спроби маркування та концептуалізації історичного часу, передусім на ґрунті національної історії. Вірогідно, саме ці інтенції й причинилися до гострої, масштабної та багаторічної дискусії, котра в різних виявах тривала від 1930 р. до 1943 р. – як на львівських, так і на празьких обширах¹.

Зауважимо, що в полеміці щодо «найважливішого моменту» української історії взяли участь чимало відомих українських учених, як-от М. Андрусак, В. Заїкин, С. Наріжний, О. Прицак, В. Сімович, М. Славинський, Ф. Слюсаренко, С. Смаль-Стоцький, О. Терлецький, П. Феденко, К. Чехович, М. Чубатий, С. Шелухин, В. Щербаківський та ін. До того ж М. Кордуба неодноразово відповідав своїм опонентам і повсякчас обстоював власну візію². Та й проблематика дискусії належала до засадничих, ба навіть сакральних сюжетів конструювання і представлення будь-якої національної історії.

Тож запит, висунутий М. Кордубою, був влучним і актуальним, хоч перебіг полеміки продемонстрував поступове розмиття академічних мотивів, до яких від середини 1930-х рр. дедалі більше долучалися політичні устремління й ідеологічні розумування. О. Прицак згадував про фінальний сплеск цієї полеміки: «На жаль дискусія велася в стилі догматичних спорів, без вияснення спільного знаменника (подання дефініції, що таке нація) і не переконала проф. Кордубу в тім, що його теза неправдива. Коли мені попала в 1937 р. празька

Ruś) IX Bd. 2. Teil. 1654–1657. [Kyjiv] 1931. 1026 + II s. (S. 605–1630)] // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte.– Berlin, 1932. – Bd. VI. – S. 36–60, 193–230, 358–385.

¹ Про перебіг та позиції учасників цієї полеміки див. докладніше: *Kuczyński S.M.* Czas i miejsce odgraniczenia się Ukraińców od Moskwiczów. – Warszawa, 1937. – 34 s.; *Андрусак М.* Етапи в розвитку української нації. – Прага, 1941. – 14 с.; *Масненко В.* Історична думка та націотворення в Україні: Кінець XIX – перша третина XX ст. – Київ; Черкаси, 2001. – С. 265–269; *Юсова Н.* Міркування Мирона Кордуби стосовно часу і обставин утворення української народності // *Ucraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського.* – К., 2009. – Т. 1. – С. 197–215.

² *Кордуба М.* Початки української нації (У відповідь Укр. Історично-Фільологічному Т-ву в Празі) // *Діло (Л.)*. – 1930. – 26 груд. – № 286. – С. 2–3; *Його ж.* В обороні історичної правди // *ЛНВ (Л.)*. – 1931. – Кн. 5. – С. 424–438; *Його ж.* Ще про найважливіший момент в історії України (До заміток д-ра Миколи Чубатого) // *Діло (Л.)*. – 1931. – 18 лют. – № 36. – С. 2; 19 лют. – № 37. – С. 2–3; *Його ж.* Ще кілька слів у справі «Найважливішого моменту в історії України» (Акад. Степанови Смаль-Стоцькому у відповідь) // *ЛНВ (Л.)*. – 1931. – Кн. 10. – С. 902–903; *Idem.* Die Entstehung der Ukrainischen Nation // *Contributions à L'histoire de L'ukrainne au VII-e Congrès international des sciences historiques, Varsovie août 1933.* – Lèopol, 1933. – P. 19–67; та ін.

брошура, я старався в'яснити в першу чергу питання, що таке нація взагалі і як сусіди – поляки, німці, французи і т.д. розв'язують питання про початки своїх націй... Моя більша праця на оту тему загинула в часи війни. Але збереглася коротка версія, яку я виголосив в Літературно-мистецькому клубі у Львові в 1943 р. і яка викликала другу дискусію про походження української нації. Після п'ятого засідання німецька окупаційна влада насильно припинила дискусію»¹.

Так чи інакше, концептуальна пропозиція М. Кордуби, хоч і сприймалася багатьма тодішніми істориками доволі скептично, а часто-густо й відкидалася, проте безперечно спонукала замислитися щодо однієї з наріжних проблем конструювання історії України.

Архітектоніка невеличкої розвідки М. Кордуби вирізняється винятковою послідовністю, простотою та логічністю. Зокрема вступні уваги автора зорієнтовано на пояснення вмотивованості вибору історичного періоду для маркування, котрий якоюсь мірою тяжіє до відомої позитивістської «теорії факторів», але дещо в модифікованому вигляді. Скажімо, саме у цьому руслі сприймаються міркування М. Кордуби про добір різних «категорій фактів» та їх «суми», що нагадують відомі думки М. Грушевського про перехрещування чи сполучення різних чинників.

Однак ідея поштовху («товчку»), так би мовити імпульсу, котрий кардинально трансформує еволюційний плин історії, помітно модернізує такий факторний підхід. Цей «товчок» М. Кордуба практично повністю ототожнює з Литовською державою, що «мов метеор наглим блеском заясніла на політичній виднокрузі східної Європи». Подальший виклад концентрується навколо аналізу політичної історії Литви та особливостей її «легкої», «небуденної», переважно мирної експансії на українських теренах.

Урешті політичне буття Великого князівства Литовського в якийсь момент, за візією М. Кордуби, витворює «окремі світогляди, окремі психіки», що увінчується етнокультурним розколом, себто переломним історичним моментом або періодом творення нації. Навіть більше, М. Кордуба представляє історичну роль Литви як неодмінного конкурента Московщини у змаганні за киево-руську спадщину. У такому світлі «не може бути ніякого сумніву, що коли би Литва за Гедиміна і Ольгерда не була захопила південно-західної Русі, зробила би се за кількадесять літ пізніше Московщина».

Зауважимо, що, аналізуючи можливі альтернативи, М. Кордуба хоч-не-хоч уживає гіпотетичні запити на ниві історії. Причому останні побутують не як попередні гіпотези, властиві позитивістському стилю мислення, а як відмінні варіації руху історії. На його думку, успіх московської експансії увінчався б етнокультурною та церковною одноманітністю, коли б замість трьох «руських народностей» існувала лише одна. Насамкінець історик наголошує, що жодні

¹ *Пріцак О. Мій шлях історика // Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ; Кембридж, 1991. – С. 71.*

мовні відмінності не могли спричинити нових політичних, культурних і церковних змін такого масштабу, як той «поштовх», даний Литовською державою, котрий став «найважливішим моментом» в історії України.

У світлі «транзитних» тенденцій нашої сучасності, коли конструювання «національної історії» часто-густо сприймається як незаперечний анахронізм, але все одно залишається на порядку денному українського історієписання, передусім цікаві культурні та інтелектуальні практики, психологічні настрої й почування, котрі призвели до висунення концептуальної пропозиції М. Кордуби.

* * *

Автограф розвідки М. Кордуби «Найважливіший момент в історії України» зберігається в особовому фонді історика в Державному архіві Львівської області (ф. Р-2923, спр. 5)¹. Текст відтворюється за публікацією 1930 р.² Правопис і стилістичні особливості першопублікації збережено. Більшість друкарських огріхів виправлено без застережень. Долучено примітки історіографічного спрямування, а також пояснення рідковживаних або архаїчних слів. Тлумачення М. Кордуби щодо хронологічної локалізації тих чи інших історичних подій не коментуються. Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

* * *

Коли шукати за найважливішим моментом в українській історії, виривають різні труднощі і сумніви. Перш за все, з якої категорії фактів брати сей найважливіший момент. Коли з чисто політичної, то може ним бути розгром Києва, як політичного осередка давньої Русі, ростовсько-суздальськими полчищами 1169 р., або упадок Галицько-Волинської держави 1340 р., або Переяславська умова 1654 р., або вкінці проголошення четвертого універсалу Українською Національною³ Радою 1918 р. Коли з культурної, то звертає на себе увагу прийняття християнства з Царгороду кн. Володимиром і в звязку з сим хрещення цілої Русі, або культурно-освітний рух, що прокинувся на переломі XVI і XVII в. у Львові, Острозі, Києві і багатьох інших, дрібніших містах. Коли звзунитися виключно на літературне поле, то можна би признати правильним те, що багато людей таким особливим моментом вважає появу

¹ Див. докладніше: *Великопольська У.* Особовий фонд Мирона Кордуби у Державному архіві Львівської області // *Вісник Прикарпатського університету: Сер.: Історія.* – Ів.-Франківськ, 2007. – Вип. 12/13. – С. 214.

² *Кордуба М.* Найважливіший момент в історії України // *ЛНВ (Л).* – 1930. – Кн. 6. – С. 539–546.

³ Імовірно, друкарська помилка. Правильно – Центральною.

Енеїди Котляревського¹. Коли, вкінці, підходити до справи з економічної точки погляду, то найважливішим моментом може явитися відштовхнення Русі степовими ордами (Печенігами, Половцями, а вкінці Татарами) від берегів Чорного моря, що спричинило упадок торговельних взаємин з Візантією, або відкриття і початок експльоатації складів вугля та інших копальняних багатств в Донеччині і Криворіжжю. Але, коли зі всіх сих можливо – найважливіших моментів приходиться вибрати тільки один-одинокий, то тоді треба залишити однобічні підходи і глянути на справу зі загально-національного становища, котре міститиме в собі суму політичних, культурно-літературних і економічних моментів. Тоді стане ясним, що за найважливіший момент в історії України треба признати той, котрий спонукав населення теперішніх українських земель згуртуватися в окрему етнічну групу, котрий отже дав товчок до утворення окремої української нації. Таким моментом вважаємо відорвання північно-західних² руських територій від звязку з іншими руськими землями і об'єднання їх в Литовській державі в другій половині XIV ст.

Словянські племена, котрі стрічаємо у східній Європі на світанку нашої історії, отже Поляне, Деревляне, Сіверяне, Радимичі, Вятичі, Кривичі, Дреговичі і др., представляли собою завязки окремих етнографічних груп. Про се свідчить і наша літопись, котра навіть пробує подати характеристику окремих звичаїв та традицій кожного зі сих племен, се виявляє й археологія, вказуючи відмінні у поодиноких з них обряди похоронні, а й сучасна діалектологія пробує теперішні різниці між поодинокими говорами навязати до сього давнього поділу на племена. І нема ніякого сумніву, що полишені самі собі ці Поляне, Деревляне, Сіверяне, Радимичі і др., дорогою природної еволюції були б розвинулися у стільки ж окремих словянських народностей. Та перешкодило сьому утворення руської держави. Руська держава, об'єднуючи всі ці східно-словянські племена у один спільний, політичний організм, перепинила їхній розвій в напрямі етнічного відокремлення, а поширення християнства з його централістичною організацією церковною з київським митрополитом на чолі та введення староболгарської мови, як загальнолітературної, скували всі отсі племена ще сильніше до купи. Спільна держава, спільна віра і спільна літературна мова стають могутніми підвалинами, на котрих розбудовується одна, спільна, загальноруська, коли не нація у повнім значінню сього слова, так скажім, культурна сфера. А хоча, після смерти

¹ М. Грушевський, учитель М. Кордуби, присвятив вихід першого тому своєї «Історії України-Руси» (1898) столітньому ювілеєві публікації перших трьох частин поеми І. Котляревського «Енеїда» (1798 р.) з очевидним символічним підтекстом. «Мені мило, що вихід сеї книги припадає на століте нашого відродження; нехай вона буде йому привітом». Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 10 т. – Л., 1898. – Т. 1 [1-ше вид.]: До початку XI віка. – С. [1].

² Імовірно, друкарська помилка. Правильно – «південно-західних».

Ярослава Мудрого, Руська держава розпадається на щораз то більше окремих князівств, то ідея політичної єдності через се не затрачується, находячи собі виразник, символ, у спільності династії, потомків кн. Володимира Святого, а часті переміни князів, їх вандрівки¹ здебільшого разом з дружинами з одного княжого стола на другий, не дають розвинутися місцевим партикуляризмам. Тим лекше, що оба інші об'єднуючі чинники, церковна організація і літературна мова, остають даліше в повній силі.

Щойно коло середини XII ст. виринають два сильніші, нові політичні осередки на двох протилежних кінцях великої Руси, котрих розвивається місцеве боярство і закріплюються окремі галузи потомків Володимира Святого, набираючи ціхи² місцевих, льокальних династій. Один такий осередок повстає на південному заході, в Галичі, другий на північному сході, у Володимирі над Клязьмою. Цілковитий упадок Київа, давнього, об'єднуючого цілу Русь центру, пособляє дальшому розвою сього політичного дуалізму на Руси. Оба нові осередки швидко зростають в силу і підтягають під свій політичний вплив щораз більший круг сумежних земель. Галицький осередок двічі доходив до об'єднання кругом себе цілої території, заселеної сею етнографічною масою, котрої потомки утворили опісля українську націю. Перший раз на переломі XII і XIII ст. за Романа Мстиславича, вдруге під кінець 4-го десятиліття XIII ст. за Данила. Але за першим разом передчасна смерть Романа і довга боротьба за його спадщину, за другим напад Монголів перервали сей процес і не дали йому завершитися.

Після нападу Монголів 1240 р. політично-державне життя на Подніпров'ю, в серці давньої Руси, зовсім занепадає. Населення зовсім, так сказати б, анархізується, відказується признавати княжу владу над собою і волисть, як каже літопись, «орати пшеницю і просо Татарам», значить давати Монголам данину, ніж нести ті обовязки, які накладало утримування свого князя і його дружини та урядників. Київське і Переяславське князівства зникають на довгі часи зовсім, Чернігівське також підупадає, а на його місце висувається на передове становисько Брянське, на північному сході в землі Вятичів. Подніпров'є розпадається на дрібні «общини», котрими кермують місцеві бояри-дідичі, або ради громадських старшин. Наступає поворот до відносин, які панували перед утворенням Київської, Руської держави. Сей протикнязівський рух поширюється і далі на захід та захоплює східні землі Галицько-Волинської держави.

Тільки з тяжким трудом вдалося кн. Данилові спинити сей рух і в сім лежить його головна заслуга, що зумів свою державу зберегти від анархізації. Але розширити держави даліше на схід не дозволили Татари. Після його смерті Волинь на якийсь час відокремлюється, а хоч опісля знову приєд-

¹ Мандрівки; тут: переходи.

² Риси, ознаки.

нується, Галицько-Волинська держава тратить давній розмах і значіння, а з вимертям династії 1340 р. стає предметом боротьби сусідів.

В той час на півночі виступила нова сила, що мов метеор наглим блеском заяснила на політичній виднокрузі східної Європи. Була се Литовська держава. Найбільше культурно відсталі і найдовше поганські зі всіх індо-германських груп Європи, литовські племена почали об'єднуватися до державного життя під проводом кн. Мендовга, сучасника Данила. Се сталося під впливом великої небезпеки, яка їм грозила з боку німецького Марійського лицарського ордену, спровадженого у першій половині XIII ст. польським князем Конрадом Мазовецьким для боротьби з поганськими Прусаками, котрі жили між долішною Вислою та Німаном і етнічно були посвоячені з Литовцями. Розгромивши в доволі короткім часі і майже зовсім вигубивши Прусаків, Марійський орден станув над Німаном і готовився теж саме зробити з Литовцями. Се й штовхнуло литовські племена до спільної оборони і до організації держави. Нова держава зараз при самих початках самого існування виявила незвичайну експанзивність. Вже Мендовг не вдоволявся об'єднанням самих тільки литовських племен, але загорнув цілий ряд дрібних руських князівств у стоковищі¹ Прип'яті і Березини та став посягати і по дальші руські землі. Хоча спершу експанзія Литовської держави була звернена по лінії найменшого опору на схід, де не було ніякої більшої сили, котра могла би їй протиставитися, південні сусіди Литви, галицько-волинські князі, зміркували, що сей розріст Литви може стати їм небезпечним і пробували його спинити. Та се їм не вдалося. Не вдалася також комбінація через династичні звязки литовський престіл придбати для галицько-волинських Романовичів. Щоправда, один зі синів Данила, Шварно, одружившись з дочкою великого князя литовського, засів на короткий час на литовським престолі, але його скоро смерть допомогла литовській династії відобрати владу назад. Справа покінчилася тим, що Романовичі не тільки не заволоділи литовським престолом, ані не поспіли спинити розросту литовської держави, але з початком XIV в. ще й самі стратили до неї берестейсько-дорогичинську волость над долішнім Бугом.

Після коротких внутрішніх заколотів під кінець XIII в., Литва, найшовши в особі Гедимина спосібного і енергічного правителя, вступає в XIV в. з новим розгоном на дальший шлях завойовань руських земель. Ще в останніх роках XIII-го, або в перших XIV ст. перейшла в її посідання ціла Турово-Пінщина. Гедимин загорнув² значну частину давньої Деревлянської землі. Смерть Гедимина, основника нової литовської династії (1341 р.), майже зійшлася з вимертям Романовичів у Галицько-Волинській державі (1340 р.). І в той же час, коли старший син Гедимина, Ольгерд, йде дальше шляхом свого батька в поширю-

¹ У басейні.

² Опанував, підкорив.

ванню меж Литви на схід, його менший брат Любарт виступає як претендент до Галицько-Волинського престолу і зводить завзяту боротьбу зі своїм суперником, польським королем Казимиром Великим та його союзником, угорським королем Людвиком Великим. Цілої спадщини після Романовичів захопити йому не вдалося, але кінець-кінців Волинь утримав у своїм посіданню. Тим часом Ольгерд загорнув Київ, де тоді саме панував нічим не замінний кн. Федір, невідомо з якого роду, і осадив там свого сина Володимира (ок. 1360 р.). Під владу Ольгерда перейшла і ціла Чернигівщина, по верхів'я Дніпра і Десни, значить разом зі значною частиною Смоленщини. Вкінці він відобрав від Татарів і Поділля над горішним Богом¹ і Дністром, і посадив там своїх братаничів, князів Коріятовичів. Таким чином, під кінець XIV-го ст. всі білоруські і українські землі, за виїмкою тільки забраної Польщею Галицької землі, опинилися в межах Литовської держави. В останньому році цього століття (1399 р.) братанич Ольгерда Витовт посунувся аж до Ворскли у Полтавщину.

Отся небуденна експансія Литви відбувалася дуже легко, без великого напруження і без великої витрати сил. Також зовсім тихо, без розголосу. У сучасних джерелах стрічаємо тільки скупі відомості і глухі відгомони сього, так, що не маємо навіть спромоги докладно прослідити її поступенний хід у подробицях. Заняття величезних просторів давньої Русі було наслідком не стільки справжнього завойовання, скільки, так сказати б, певного роду мирної окупації, процесу, який тепер у модерній дипломатії зветься *pénétration pacifique*². Правду кажучи, Русі не було кому й так дуже боронити. Не мали до сього сили ані князики невеличких земель, на які роздробилася північно-західна³ Русь, ані тим менше занархізовані та розпоршковані на сільські общини території «татарських людей» на середнім Подніпров'ю та на Поділлі. Невеликий опір ставили й Татари, що вважалися фактичними зверхниками сих земель, бо Золота Орда сама в другій половині XIV ст. переживала тяжкі внутрішні кризи.

А втім литовська зверхність не дуже тяготіла над населенням загорнених земель. Литовські володарі спершу трималися засади «мы старины не рущаемъ, а новины не уводимъ». Звичайно, та й то не все, замість дотеперішнього князька приходив новий, з литовської родини, та й тільки! Правні установи, суспільний лад, управа при співучасті визначніших місцевих людей, взагалі ціле життя, оставали майже без перемін по-давньому. Одиноким новим тягарем, дотикаючим вищих верстов, був обов'язок воєнної служби, помочі у походах. Великі князі литовські починають вважати себе гейби⁴

¹ Південним Бугом.

² «Мирне проникнення» (фр.).

³ Імовірно, друкарська помилка. Правильно – «південно-західна».

⁴ Немов.

наслідниками і спадкоємцями давних київських і перебирають вже свідомо місію збирачів руських земель. Се виявляється у характеристичній заяві Ольгерда до магістра німецького Марійського лицарського ордену: «*Omnis Russia ad Letwinos debet simpliciter pertinere*»¹. Стоячи на значно нижчій ступені культури, ніж населення загорнених руських земель, Литва починає словянщитися, рущитися. Литовські князі, розсажені по руських землях, дуже швидко приймають звичаї, побут, віру і мову своїх нових підданих. Сей вплив поширюється також і на корінну Литву, в першу чергу на великокняжий двір та литовську знать. Литовці не мали досі свого письменства і не витворили літературної мови, вважаючи свою народну мову простою, недостойною для вжитку вищих кругів. На Русі, як вже знаємо, загальнопринятою літературною мовою була церковнословянська мова, що виросла зі староболгарської. А що населення загорнених Литвою руських земель вживало у звичайному життю українсько-білоруських говорів, то в Литовській державі витворилася з часом окрема літературна мова, котра до церковнословянського підлога набрала прикмет сих живих говорів. Ся мова стає урядовою мовою Литовської держави, на ній видаються князівські грамоти, на ній списано законодатний памятник, т.зв. «Литовський статут» у всіх трьох редакціях, на ній вийшов перший переклад Біблії, зладжений доктором Франціском Скориною (раніший від Лютерового перекладу), катехізм Будного і др.

Одночасно переводиться ще одна зміна. Коли після монгольського погрому митрополити покинули опустілий Київ і перенеслися на північ, до Володимир над Клязмою, галицько-волинські князі вихіснували се² до заходів до заснування окремої митрополії в Галичі. Се їм і вдалося, але тільки на короткий час, бо з упадком Галицько-Волинської держави втратила і галицька митрополія свою підставу. Коли ж Литва заняла Київ, почала робити старання за поставлення окремого київського митрополита для тої Русі, що найшлася під її панованням. Після довгих старань і спроб вкінці осягнула свою мету в середині XV в. Так от до політичного відокремлення південно-західної Русі прилучується тепер ще і церковно-адміністративне. Відносини, що існують поза східними межами литовської держави, стають для руського населення сеї держави все більше чужими, тим паче, що і там вони змінюються, але у іншій напрямі. По обох боках кордону витворюються окремі світогляди, окремі психіки. Сі всі чинники зібрані разом спричинюють, що давня політично, церковно і культурно одноцільна єдина Русь розколюється на дві окремі відмінні часті. При сім населення українських і білоруських земель творить наразі одну спільну етнічну цілість. Се находить свій вираз не тільки в утворенню, як ми згадували щойно, спільної літературної мови, але й у

¹ «Уся Русь має належати до Литви» (лат.).

² Скористалися цим.

цілім політичним і релігійно-церковним життю. Ще й значно пізніше, в середині XVII в., за Хмельниччини, в поняттях всієї козацької старшини Біла Русь вважається так само своя, козацька, українська, як і ціле Придніпрове, Поділля та Волинь, та до певної ступені більш, ніж прим[іром] Галичина. Так дивилися на сю справу і найближчі сусіди, і в польській мові назва Rusini ще донині в ширших кругах служить на означення Українців і Білорусинів разом.

Та вернім ще до XIV-го століття. В той самий час, що й Литва, почала свою експанзію ще одна держава на сході Європи. Була се Москва. Вела її не з таким розгоном, як Литовська держава, але зате незвичайно систематично і послідовно. Сучасник Гедимина, Іван I Каліта (оба умерли в тім самім 1348 р.) переніс з Володимира над Клязмою до Москви і великокняжий престіл, і митрополиту резиденцію. Він вже поспів зібрати у своїх руках більшість земель між Окою і Волгою. Його внук, Дмитро Донской, провадить се діло дальше. Хитрістю, перетяганням боярів на свій бік, вимушеними записами, а де треба було, й силою, загортає сусідні князівства: Тверське, Ростовське, прилучує Калугу, Володимир над Клязмою. Ольгерд, що й собі хотів вмішатися в сі справи та виступив в обороні тверського князя, потерпів під Москвою невдачу. Дмитро вихіснував й ослаблення Золотої Орди і розгромив Татарів над горішнім Доном. Син Дмитра, Василь I, забирає Муром, Суздаль, Нижній Новгород. В той сам час Литва, покінчивши завойовання південно-західної Русі, звернула більшу увагу на північ, куди поширювалася Московщина. Обі держави стараються, мов на перегони одна перед другою, захопити вільні ще простори східної Європи. За вплив над Псковом та Новгородом приходиться між Василем I і Витовтом до гострого конфлікту і війни, яка на якийсь час паралізує заборчість¹ обох сторін. Відтак, коло середини XV в., за Василя II Тьомного вибухають в Московській державі внутрішні усобиці. Але вже син і наслідник Василя II, Іван III, починає зі здвоєною енергією нову добу московської експанзії. Він загортає решту приволзьких земель, відтак Псков і Новгород з його величезними посілками в стоковищі Ледового моря², а митрополит Зосима проголошує його в 1492 р. «государем й самодержцем всея Русі». Москва підхоплює клич Ольгерда «*omnis Russia ad Letwinos debet simpliciter pertinere*», вставляючи замість «*ad Letwinos*» слова «*ad Moscoviam*» і найближчі століття програмою її політики стає змагання до відобрання південно-західних руських земель від Литовсько-Польської держави.

Тому не може бути ніякого сумніву, що коли би Литва за Гедимина і Ольгерда не була захопила південно-західної Русі, зробила би се за кілька десятих літ пізніше Московщина. Тоді відбудувалася б давна Русь, вернула би колишня політична єдність, утрималася би суцільна організація церкви, остала би культурна спільність. Тільки керма всіма сими чинниками находилася

¹ Агресивність, заповзятливість, енергійність.

² Тут: Біле море.

би вже не в Києві, але в Москві. Тоді нинішня етнографічна карта східної Європи виглядала би зовсім інакше. Не було би трьох руських народностей, тільки одна. Міг би хто завважити, що все ж таки остали би діалектичні різниці між велико-, мало- і білоруськими говорами, які, розвиваючися все далі, з часом довели б до поділу на окремі нації. Та таке припущення дуже мало правдоподібно. Історія показує, що мова, хоч і є важним чинником у творенні націй, але не самотнім, і навіть не найважливішим, що існують ще й інші чинники, котрі мають не раз більше рішучий вплив на розвій цього процесу, а саме уклад політичних відносин і в зв'язку із сим спільність або різність історичної минувшини та традицій, релігійно-церковні справи і культурні впливи. Язикові різниці між народними говорами поодиноких німецьких племен є подекуди більші, ніж між поодинокими слов'янськими мовами, а все ж таки німецька нація остала одна, неподільна, завдяки політичному об'єднанню в тисячлітній «Римській Імперії німецької нації» (Römisches Reich deutscher Nation) та спільно витвореній культурі. Яку важну роль відіграв тут політичний чинник, класичним прикладом [є] Голяндія. Голяндська мова, се ніщо інше, як північнонімецький говір (Plattdeutsch). Однак Нідерланди вже від самого початку в Німецькій Імперії займали відокремлене становище, а в XIV в. зовсім відділилися, увійшовши в зв'язок з Бургундією, з початком XVI-го в. попали під владу Іспанії, а вкінці стали зовсім самостійними; в зв'язку із сим витворилася окрема голяндська літературна мова і Голяндці творять нині окрему націю. Або взім Сербів і Хорватів. Одні і другі мають спільну літературну мову, але тому, що Хорватія вже під кінець XI в. попала під пановання Угорщини і Венеції, котрі втягнули її в сферу західноєвропейської культури, і прийняла римо-католицьку віру, а Сербія прийняла грецьку віру і оставала під верховною владою та впливами Візантії, пізніше Туреччини, то се відчужило населення обох сил земель так від себе, що нині Хорвати і Серби творять дві окремі нації і їхня злука у спільній Югославянській державі вже не заверне назад колеса історичного розвою. А тепер на наших очах твориться в З'єдинених Державах північної Америки американська нація, окрема від англійської, хоча вживає англійської мови.

Всі отсі приклади потверджують нам, що рішучим чинником у творенні української і білоруської нації було загорнення в XIV в. південно-західних руських земель Литвою і перенесення живучого в сих землях населення у нові політичні, церковні і культурні умовини, в нове, відмінне від давнішого, становище. Воно дало рішучий товчок до витворення окремої, спершу українсько-білоруської, потім української нації – і тому ми вважаємо сей момент за найважливіший в українській історії.

Віктор Петров

НАШ ЧАС, ЯК ВІН Є
З приводу статті Нормана Казнеса
«Несучасність сучасної людини».
The Saturday Review of Literature.
New York. Neue Auslese V. 1946

* * *

Рецепція, чи радше відчуття історичного часу, безперечно, належить до царини індивідуалізованих вражень, хоч і корелюється з колективними настроями й масовими світовідчужаннями, котрі породжує та чи інша історична доба. Утім до переживань і саморефлексій інтелектуала повсякчас долучається не тільки його життєвий, а й фаховий досвід, який послужливо підказує, ба навіть пророкує різні, часто-густо не дуже оптимістичні сценарії та варіації майбуття. Як тут не згадати відомий біблійний вислів про знання, що лише примножують журбу.

Власне, гра уяви, сперта на досвід історика-мислителя з виразними культурологічними й історико-філософськими інтенціями, вирізняє повоєнні тексти Віктора Петрова (1894–1969), котрий прагнув по-своєму зазирнути в майбуття та водночас по-новому концептуалізувати минувшину. Тим паче, що відомий гуманітарій був не тільки надзвичайно талановитим дослідником і блискучим есеїстом, а й людиною з незвичайною долею та інтелектуальною біографією, котрі можуть скласти сюжетну канву як для карколомного пригодницького детективу, так і витончених філософських і культурологічних роздумвань¹.

¹ Див. докладніше про В. Петрова: *Новиченко Л.* Родом з двадцятих... // Вітчизна. – 1990. – № 11. – С. 144–159; *Білокінь С.* Довкола таємниці // *Петров В.* Діячі української культури (1920–1940 рр.): Жертви більшовицького терору. – К., 1992. – С. 3–23; *Гороховський Є.* Віктор Петров – сторінки творчої спадщини // *Хроніка-2000.* – К., 1992. – Вип. 2. – С. 90–99; *Загоруйко Ю.* Митець

1946 р., коли було написано есе «Наш час, як він є», минав під знаком усвідомлення недавньої кривавої історії, передусім нечуваних масштабів руйнації матеріальної культури, величезних людських втрат і суцільних лихоліть, які остаточно поховали історичні візії, котрі тією чи іншою мірою були пов'язані з майже сакральною на початку ХХ ст. ідеєю Поступу. Мораль, релігійні й духовні цінності та навіть ліберальні свободи людської особистості, що вважалися міцними й непорушними надбаннями європейської цивілізації до страшного молоху Другої світової війни, було затьмарено та поглинуто сутінками тоталітарних режимів.

«В сьогоденній момент людство переживає велику духову кризу. Стоїмо на грані між старим, завмираючим світом, і новим, що народжується. *На наших очах валяться неповорухені, здавалося б, догми, хитаються світогляди*», – наголошував психолог Володимир Янів¹. Мовознавець і славіст Юрій Шевельов розглядав післявоєнну дійсність як *«етапу великих розчарувань і випробовувань... коли розум може втратити віру в себе і на рятунок мусять прийти не раз ірраціоналізм, віра, містика, демонізм... Етапу розколотої свідомості, розхитаної душі»*².

Світова катастрофа 1939–1945 рр. спричинила нові інтелектуальні, культурні й духовні експерименти та новації, як-от персоналізм, екзистенціалізм, культурологічна антропологія та ін. В епіцентрі дослідницьких практик опинилася сама Людина, її реакції на розмаїтий спектр явищ, подій, трансформацій, урешті-решт на історичне середовище буття, в яких вона конструювала своє

незвичайної долі (Віктор Петров-Домонтович) // Слово і час. – 1992. – № 7. – С. 25–33; Ульяновський В.І. «В пустелі мені з'явився біс», або Про темну мантию Віктора Петрова // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1/2. – С. 178–190; Його ж. Віктор Петров: осягнення Сквороди // Київська старовина. – 2001. – № 4. – С. 104–108; Толочко П.П. Слово про В.П. Петрова – видатного українського археолога // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: Зб. наук. пр., присвяч. 100-річчю з дня народження В.П. Петрова. – Київ; Львів, 1997. – С. 5–8; Павличко С. Роман як інтелектуальна провокація // Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту. – К., 1999. – С. 3–16; Агеєва В. Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. – К., 2006. – 432 с.; Портнов А. Віктор Петров і його критики // Портнов А. Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – К., 2011. – С. 143–181; Андреев В.М. Віктор Петров: Нариси інтелектуальної біографії вченого. – Дн., 2012. – 476 с.; Брюховецький В. Знедійснення дійсности, або *via Dolorosa* навспак // Петров В. Розвідки: У 3 т. / Упор., авт. передм. та прим. В. Брюховецький. – К., 2013. – Т. 1. – С. 6–91; та ін.

¹ Янів В. Нова доба – новий світогляд (3 нагоди інавгурації Академічних вечорів у Мюнхені) // Час (Фюрт). – 1946. – 24 листоп. – № 46. – С. 6.

² Шерех [Шевельов] Ю. Над озером. Баварія. Триптих про добу, про мистецтво, про провінційність, про призначення України, про голуби і інші речі // Шерех [Шевельов] Ю. Думки проти течії. Публіцистика. – Б.м., 1949. – С. 75.

існування, відповідні інститути та структури, ментальність, свідомість й ієрархію цінностей тощо. Водночас світовідчуження тодішніх інтелектуалів і мислителів було сповнене, ба навіть отруєне хвилею катастрофічних чи апокаліптичних передчувань, пов'язаних із початком ядерної ери людства.

Ці повоєнні настрої та впливи В. Петров сприймав із доволі своєрідної перспективи – власної теорії «історичних епох», котра формувалася ще в міжвоєнну добу, але повною мірою визріла у середині 1940-х рр. Відтак вона неодноразова фігурувала у його публікаціях 1946–1949 рр., зокрема в полеміці з колегою та приятелем – Б. Крупницьким.

На думку В. Петрова, перехід від однієї доби до іншої відбувався шляхом «заперечення» або «негації» попередньої епохи, що Б. Крупницький навіть іронічно порівнював із гегелівською «антитезою»¹. Причому В. Петров уважав, що такі «заперечення» простежуються (фактично закладені ще у «старій» добі, хоч і виявляються назовні в «новій») практично в усіх сферах історичного буття, які пов'язувалися з відповідною епохою. Скажімо, він обстоював думку про «заперечення» як «нормативну функцію» чи «структурну норму», котра є засадничою для історичного процесу². «Логічне заперечення в своїй історичній чинності – жадна ілюзія. Це конкретний факт історії, що якнайвиразніше показує нам грані тих часово-відтинкових розмежувань, що їх ми означаємо як епохи, або як етапи чи стадії епох», – підкреслював В. Петров³.

Натомість Б. Крупницький, опонуючи, сприймав його концепцію епох із перспективи інтуїтивного розуміння світу історії, зокрема намагався вхопити «структурну суть» за аналогією чи схожістю, точніше запропонувати відносно правдоподібні комбінації, котрі випробовувалися на фактографічному матеріалі.

На відміну від Б. Крупницького, В. Петров керувався доволі раціоналістичними міркуваннями, себто тримався думки про більш-менш об'єктивне визрівання відповідних «заперечень» як на рівні окремих явищ і процесів, так і цілих історичних епох. Б. Крупницький навіть наголошував, що «ця проблематика “епох”, особливо коли брати її ідеологічний бік, є свого роду об'єктивізацією історичного процесу як такого»⁴. Недаремно В. Петров категорично не сприймав екзистенціалізм як культурну та духовну пропозицію повоєнної доби, позаяк обстоював тезу, що ця течія лише прокламує непевність людського буття, а відтак – спирається на негативну основу⁵.

¹ Крупницький Б. Теорії доби і сучасність // Орлик (Берхтесгаден). – 1947. – № 8. – С. 7.

² Петров В. Історіософічні етюди // Петров В. Розвідки: У 3 т. / Упор., авт. передм. та прим. В. Брюховецький. – К., 2013. – Т. 2. – С. 917.

³ Бер В. [Петров В.П.]. Проблема епохи // Орлик (Берхтесгаден). – 1947. – № 10. – С. 5.

⁴ Крупницький Б. Теорії доби і сучасність. – С. 10.

⁵ Петров В. Екзистенціалізм і ми // Петров В. Розвідки. – Т. 2. – С. 883.

Проте В. Петров відзначав, що його «заперечення» історичної доби є водночас і способом її «ствердження», адже «кожна доба, протиставлена іншій, кожен етап доби, протиставлений попередньому, несуть на собі завжди ознаки тотожності з попередньою добою, з попереднім етапом, бо кожне не-А, в його протиставленні А, є формулою ствердження А, негативним визначенням А»¹. Відтак авторська ідея «ствердження» пропонувала досить широкий спектр варіацій для історичного руху, себто розгортання певної доби, що помітно нюансувало раціонально-об'єктивістські засади його концептуалізації.

Навіть більше, В. Петров уважав, що ідея «нашарування» епох Б. Крупницького, себто співіснування різних часових елементів на кшталт геологічних відкладень, не відображала всього розмаїття історичного буття. Імовірно, у цьому закиді простежується реакція В. Петрова на відому тезу Б. Крупницького про особливу роль імпульсів, поштовхів, «скоків» у репрезентації історичного руху, котра нагадує сучасні хвильові концепції представлення минувшини. За візією В. Петрова, таке означення Б. Крупницького спричиняло плутанину, позаяк сам термін «нашарування» продукував відмінний зміст у різних контекстах його вживання².

Видається, що В. Петров прагнув представити структурні особливості історичної доби як цілісності, хоч і неоднорідної, точніше багатшарової, принаймні про це свідчить його тлумачення феноменології Е. Гуссерля в дискусії з Б. Крупницьким. Така пропозиція нав'язувала певні аналогії поміж теорією історичних епох В. Петрова й морфологією всесвітньої історії за версією О. Шпенглера. «Не ясно, оскільки В. Бер наближається до морфологічної структури культур Шпенглера. Для Шпенглера культури або культурні епохи – це свого роду організм, в собі заключені будови з своїм відокремленим, самостійним життям. Ці культури можна продовжувати», – зазначав Б. Крупницький³.

На превеликий жаль, ця напрочуд цікава та яскрава полеміка увалася після загадкового зникнення В. Петрова з Мюнхена у квітні 1949 р. Б. Крупницький (помер 1956 р.), який присвятив своєму приятелеві теплі спомини з низкою ремінісценцій, був переконаний, що його замордували радянські агенти, хоч насправді В. Петров (помер 1969 р.) пережив свого товариша ще на тринадцять років.

Згадане есе В. Петрова суттєво розширює й диференціює його погляди, позаяк уводить до авторської теорії футуристичну перспективу та прогностичні складові, пов'язані з настанням ядерної / атомної ери людства. Загалом ця публікація дозволяє з іншої перспективи подивитися на ті способи соціального й культурницького опредметнення історичного часу, котрі вживав В. Петров, послуговуючись теорією епох. Показово, що приводом до появи його тексту

¹ Бер В. [Петров В.П.]. Проблема епохи. – С. 8.

² Там само.

³ Крупницький Б. Теорії доби і сучасність. – С. 10 (прим.*).

стала знакова праця Н. Казнса, котра спричинила чимало відгуків і рефлексій, у тому числі й українських інтелектуалів¹.

Есе В. Петрова розпочинається з насичених, емоційних, катастрофічних воєнних відчужень, які персоналізуються в низці морально-етичних запитів, сконцентрованих навколо історичних, психологічних і культурологічних витоків людського Страху. Це дозволяє авторові успішно мігрувати на поле інтелектуальних уявлень, культурологічних інтроспекцій, біологічних та соціальних аналогій, мистецьких прикладів, психоаналітичних рефлексій і навіть фізичної картини світу, властивій тій чи іншій добі. Саме на цьому підґрунті постає його думка про переривчатість історії, котру В. Петров прагне досягнути в межах своєрідної тріади – епохальні, міжепохальні та позаепохальні категорії. Відтак постає своєрідне операційне поле «розривів» між надзвичайними технічними досягненнями сучасної людини та її архаїчними морально-етичними засадами, що відповідають рівню доби палеоліту, себто постулюється конфлікт між «революційною технікою» й «еволюційною антропологією».

Зауважимо, що В. Петров обстоює думку не про періодизацію, а про «градацію епох». Із такої перспективи релігійна творчість середньовіччя вища, аніж відповідні потуги Нового часу, а праця середньовічного ремісника – більш витончена порівняно з роботою індустріального трудівника. Ба більше, В. Петров уважає, що в межах однієї доби є різні варіації чи сценарії розгортання минувшини. Приміром, автор розглядає як самобутні альтернативи на ниві творення світової релігії, крім християнства, ідею пантеону богів у Давньому Римі або культ Великої Матері, поширений на теренах Давнього Сходу. Отже він наголошує на повсякчасній релятивності масштабування / маркування минувшини на засадах вищості чи нижчості будь-якої історичної доби.

Доволі цікавими, а у світлі воєнно-політичних подій 2014–2015 рр. і злободенними, видаються спостереження В. Петрова як сучасника й очевидця світових воєн. Насамперед його думка про те, що обидві катастрофи ХХ ст. породила неспроможність «регіональних держав» вирішити світові проблеми, а саме «ірреальність, хибність регіональної позиції при досягненні світових цілей».

Урешті у представленні В. Петрова історія постає як багатошарова, динамічна палітра образів-хронотопів, котрі мають, щонайменше, кілька можливих сценаріїв перетворення буття в нову добу з потенційно відмінними обрисами, що на «шкалі градацій» посідає чи посяде своє унікальне місце з притаманним лише йому хитким співвідношенням епохальних, міжепохальних та позаепохальних складових.

Насамкінець відзначимо, що Б. Крупницький – приятель і колега В. Петрова – був одним із небагатьох сучасників, які наблизилися до розуміння феномена цієї особистості й інтелектуала. Як згадував Б. Крупницький: «В. Петров

¹ Ковалів П. Основна проблема сучасности // Свобода. – 1949. – 13 серп. – № 187. – С. 2–3.

був великий майстер будувати системи. Але метода заперечення, безперечно, сиділа в самому нутрі його ества, мов якийсь чортик. Той чортик хотів гратися, хотів будувати системи в наукових творах і есеях, творити життя в романах і т.д., але в якийсь суверенний спосіб, без чіткої заперечень (нелюбов до критики!). Високий сміливий дух і заразом дитяча до певної міри вдача!.. В.П. ховав у собі щось, ховав пильно й нікому не хотів зрадити своєї таємниці. Він навіть соромився того прихованого "я", щоби не побачили в ньому чогось сентиментального, смішного, людського, людяного. В.П. все робив, щоби його не брали "всерйоз"! Щось навіть хамелеонівське було в цьому бажанні недопустити публіку до свого інтимного "я". Він умів дуже добре і точно аналізувати людей, але рівночасно сам хотів залишитися нерозгаданим, самим для себе»¹.

Протягом 1990-2000-х рр. відбулося фактичне перевідкриття інтелектуальної біографії та спадщини В. Петрова. Недаремно його називають «українським Фуко». Навіть більше, В. Петрова розглядають як предтечу постмодерністських віянь в українському культурному просторі, зокрема зіставляють його концептуальну пропозицію з запереченням серійної повторюваності минувшини, котру обстоював М. Фуко².

Натомість інші дослідники висвітлюють теорію «історичних епох» В. Петрова у світлі європейської соціогуманітаристики першої третини ХХ ст. Передусім ідеться про розмаїті інтелектуальні й культурні впливи О. Шпенглера, фундатора структурної лінгвістики Ф. де Сосюра, яскравого представника марбурзького неокантіанства Е. Кассірера, а також низки репрезентантів і прихильників формальної школи російського літературознавства, як-от В. Виноградов, Б. Ейхенбаум, В. Шкловський³.

* * *

Есе В. Петрова (Бера) відтворюється за публікацією 1946 р.⁴ Правопис збережено. Окремі друкарські огріхи виправлено без застережень. Авторське

¹ *Крупницький Б.* Мої спогади про В. Петрова // Україна (Париж). – 1953. – № 9. – С. 736–737.

² *Фізер І.* Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 1999. – Т. 17: Філологія. – С. 42–44.

³ *Артюх В.* Проблема епохи в історіософії Віктора Петрова // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова: Сер. 7: Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: Зб.наук.пр. – К., 2005. – Вип. 4. – С. 139–142.

⁴ *Бер В. [Петров В.]* Наш час, як він є (З приводу статті Нормана Казнса «Несучасність сучасної людини». The Saturday Review of Literature. New York. Neue Auslese V. 1946) // Рідне слово (Мюнхен). – 1946. – № 8. – С. 28–40; Передруки: Те саме [уривки] // Українська історіософія (XIX–XX ст.): Антологія: У 2 ч. / Упор. В.О. Артюх. – Суми, 2011. – Ч. 2. – С. 180–188; Те саме // *Петров В.* Розвідки. – Т. 2. – С. 810–828. Див. також е-републікацію: Те саме // [Електронний

виділення деяких слів розрядкою та заголовними літерами подається за першою публікацією. До тексту В. Петрова долучено примітки історіографічного спрямування. Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

* * *

Стаття Нормана Казнса¹ – талановита, гірка і песимістична стаття. Гамлетівська стаття, породжена свідомістю тривоги, що охопило людство в післявоєнний час: «Бути, чи не бути?».

Світ досить змінився з тих пір, як Мелянхолійний Принц, сповнений приємних вагань, вперше з підмостків лондонського «Глобусу»² виголосив це питання. У тиші театральної залі прозвучали хисткі і несталі слова «Бути, чи не бути?»... І з тих пір отруйний сенс г а м л е т і в с ь к о г о п и т а н н я не змінно вабив покоління за поколінням своїм терпким, полинним смаком.

Це питання Гамлета могло ставати виявом індивідуальних почуттів. Воно могло бути ознакою двоїстости отруєного сумнівами й інколи непевного в собі духа. Могло прозвучати філософською рефлексією чистого розуму, схильного теоретизувати. Та лише за наших часів воно втратило суб'єктивний відтінок і набуло об'єктивного сенсу. Бо нині, в дні зматеріялизованого божевілля, науково обчислених візій, привидів, породжених логікою касарень³, механічно повторюваного шалу, що став анкетним обов'язком, уже не окрема людина звертається до себе, а людство – ціле людство в усій своїй

ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/statti/363-viktor-ber-petrov-nash-chas-yak-vin-ye-z-pryvodu-statti-normana-kaznsa-nesuchasnist-suchasnoi-liudyny-the-saturday-review-or-literature-new-york-kouo-auslese-v-1946>

¹ Казнс Норман (1912–1990) – американський політичний журналіст, редактор і громадський діяч ліберального спрямування, активний прибічник ядерного роззброєння, один із фундаторів Дартмутської конференції (жовтень – листопад 1960) як майданчика для контактів американських і радянських інтелектуалів, автор праці «The Modern Man is Obsolete» (1945), в якій яскраво та своєрідно представлено культурологічні переживання й психологічні відчуття людини післявоєнного часу, котра раптово усвідомлює настання початку атомної ери та її руйнівні, катастрофічні соціокультурні реалії. Крім того, Н. Казнс – автор низки науково-популярних книжок, написаних на основі систематичних саморефлексій (страждав на тяжку серцеву недугу та гостру невиліковну форму артриту) про психологічні й відновлювальні методики для важкохворих пацієнтів. За однією з книжок був відзнятий славнозвісний телефільм «Anatomy of an Illness» («Анатомія хвороби». США, 1984).

² Театр «Глобус» в лондонському кварталі Бенксайд. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. на його сцені ставилися практично всі п'єси В. Шекспіра, написані після 1599 р.

³ Казарм.

сукупності! – питає само себе: Бути, чи не бути?.. Жити, чи самознищитись?.. Існувати далі, чи, нарешті, переступити останні межі часу й поринути назавжди, разом з планетою, в чорну безодню, одвічного ніщо?..

Ні, питання «Бути, чи не бути?» ні для кого з нас не є сьогодні жадною філософією. Жадною позою або маскою. Це не є істерія Принца. Не чорний оксамит театрального плаща. Не бутафорія жалоби. Не одчай і сумнів актора, вже заздалегідь оплачений ціною квитка, купленого в касі. З абстракції воно стало щоденною приналежністю нашої катастрофічної дійсності. З розумування воно стало переживанням. Воно стало смертельним вироком, який з дня в день протягом місяців, років, десятиліть тяжить над кожним з нас.

Змінювався час. Змінювались уряди й закони. Змінювались тексти, формат і кольор об'яв, розліплюваних на стовпах і стінах. Вирок лишався незмінним.

Гули сирени. Виття зголоднілого звіря будило місто. Звір прагнув жертв. Пробуджені люди зривались з ліжок. Жінки з малими дітьми тиснулися біля вузьких входів в сутерени¹. В німій чорноті ночі стрекотіли поодинокі машини. Десь на околицях міста вже тяжко й глухо гупали важки зенітки. Шторм бомбових вибухів проносився над містом, зриваючи з будинків дахи, трощачи стирали на порох каміння, згинаючи крицю, розчавлюючи людей. Згасало світло, гойдалися мури, вигиналася й тріскалася стеля. Ти тулився до цеглин стіни сутеренових проходів в марній сподіванці на порятунок. Кожна мить була останньою. Мільйонове місто оберталось ешафотом для мас. Кожен знав. Вирок смерти був виголошений також і для нього... І знов гули сирени, і людина виходила на поверхню. Заграва пожеж забарвлювала небо. Тинк² і скло тріщали під ногами на камнях пішоходів³. Золотом іскор сяяли, палаючи, горішні поверхи будинків. Вриваючись крізь вибиті шибки, нічний вітер гойдав папір подертого на шматки затемнення.

Голод більше не був нічиєю вигадкою. Але як наважитися згадати про ту матір, що їла з горщика юшку, зварену з м'яса власної дитини, або ж як хотіти від людини, що з непохололого тіла свого друга вирвала печінку, щоб ця людина розповіла про смак сирого м'яса?

Пригадай. Вас у вашому малому степовому місті взяли як закладників. З школи, де ви провели ніч, під ранок вас вигнали на двір і вишикували вздовж дерев'яного паркана. Була рання година присмеречного світанку. Синяві сутінки коливались між будівлями, сараєм, заготованим на зиму дровами й невеличким будинком з квартирою завшколи. Холодний вітерець тягнув зі Сходу. Ви були виснажені і завшивілі. Ви тремтіли від холоду, позіхали й чухалися. З-за останніх хаток, розкиданих тут на околиці міста, від

¹ Пол. *suterena* – підвал.

² Штукатурка.

³ Так у публікації 1946 р.

невеличкого гайка й яра попід цим гаєм до вас доносились глухі поодинокі постріли й черги з автоматів. Хрипкий голос людини в уніформі, що проходила вздовж вишикуваного шереха, викликав кожного третього з вас і наказував: «Розстріляли!». Це могло бути сказане тобі, або твоєму сусідові, що стояв поруч тебе. Людина в уніформі була Долею, Богом, втіленням Дійсності, якою вона є нині. Ти заздриш нестерпно, до болю нестерпно заздриш кожному, що лишився живим, і одночасно лиха зловна лютя прокидалася в тобі. З кожним кроком, який наближав до тебе людину в уніформі, вона росла в тобі, але в цю мить ти ненавидів не людину в уніформі, а тих, що стояли в шерезі – врятованих. Невимовлене твоє бажання: «Хай не мене!» означало, що ти мовчки просив, чи, може, може, ти, саме ти і ніхто інший, коли всі мовчали, пригнічені одчаєм, ти крикнув: «Розстріляйте ось того, що стоїть поруч мене!». Май мужність признатись: так було.

Мораль втратила свої мірила. Жити значило вбивати. Знищення стало суцільним. Воно обіцяє стати остаточним.

Градація знищень ішла в такій послідовності: кляси, народи, світ. Змінювалась аргументація засад і з нею доктрини: соціологія, етнологія, космологія; знищення лишалось незмінним.

Я пишу ці рядки в сонячний ясний травневий день. Білі хмарки блукають на синяві повоєнного неба. Літаки бороздять блакить і гул моторів заповнює простір. Тінь од літака, як тінь од хмари, прослизає по сріблясто-зеленавому збіжжі піль. Гудіння наближається; важка машина зриваючись з височини, проноситься над дахами будинків; громіздкою масою звисає рев гурагана; хаос згуків розчавлює почуття, рве свідомість, розламає череп, зриває з мозку покрови. І коли знов повстає тиша, організм здригається од її поштовхів, перенапружені нерви чекають нового вибуху. У людини більше немає довір'я до тиші. Страх отруїв людство. Страхом жило людство перед війною. Страх зберігся з кінцем війни. За інерцією? Можливо! З недовіри? Не виключено й це. Із здивованого жаху перед деструктивними силами людської техніки? Найімовірніше це.

Свою статтю про нашу сучасність Норман Казнс почав із згадки про страх, що нині всевладно панує над людством. І те, що ближчих асоціацій він шукає в посиленні на первісний страх пралюдини, має свій сенс, хоч до повної міри й довільний. «Почуття страху, – пише Норман Казнс, – захитало радість, яку принесла світові остаточна перемога в війні: почуття примітивного страху перед незнаним, страху перед силами, що їх людство не може ні приборкати, ні збагнути. Цей страх не новий, але він з підсвідомого тепер протиснувся в свідомість і сповнив мислення атавістичними уявленнями жаху».

Давній страх був притлумлений століттями, він був переборений людством. Він втратив той масовий і епідемічний характер, який він мав ще за середньовіччя, але пробуджений катастрофами повторюваних воєн, політичних потрясень, економічних криз, соціальних зрушень, він знов прокинувся

всередині людини. Могутній, всевладний, непереборний – він підкорив собі людство.

Можна було б сперечатися в деталях з Норманом Казнсом. Можна було б не згодитись з ним, що «страх перед незаним» є сталою ознакою примітивної психіки первісних народів. Можна було б не прийняти також і теорії про атавістичні фобії, що протискуються з підсвідомого в свідомість модерної людини. Усе це можна було б одкинути й заперечити. Істотно не це; істотно важливе інше: теза про страх, що її висунув Норман Казнс.

Визнаймо: сьогодні людство неспроможне скинути владу страху. Війна скінчилася, але ніхто не повірив в мир. Тривога не зникла з кінцем війни; страх лишився. Почуття несталості продовжує жити в нас і досі.

Людство вступило в еру страху.

«З таким сприйняттям, – пише далі Н. Казнс, – вступає людство в епоху атомової енергії, до якої воно так погано підготоване, що нездідне ні скористатись з благ, які вона може принести йому, ані протидіяти небезпеці, що вже виявилася».

Слово знайдено і провідну проблему нашого часу поставлено. Мова йде про н о в у е п о х у, з додатковим уточненням: про нову епоху атомової енергії.

Ми стоїмо на порозі епохи атомової енергії.

Ми не сумніваємося, що вираз «ми живемо в епоху атомової енергії» незабаром, і при тому дуже швидко, стане дрібним банкнотом, підклеєним і зм'ятим папірцем, розмінною монетою для розплати з кондуктором в трамваї, як це сталося, приміром, з аналогічними виразами: доба парової і доба електричної енергії. Однак між цими виразами є істотна різниця. Винахід парової машини й технічне застосування електричної енергії були приналежністю кінцевих етапів епохи, що прийшла на зміну Середньовіччю й яку ми означаємо, як епоху Нового часу. Тим часом відкриття атомової енергії припадає на початкові етапи епохи, що лише починають формуватися.

Безперечно, означення цієї новітньої, на наших очах народжуваної доби, як доби атомової енергії, дуже спокусливе, бо воно конкретне. Воно наявне, але разом з тим неточне. Насамперед воно неточне тому, що воно часткове; разом з тим воно неточне також і тому, що відкриття нового джерела енергії не сталося раптом, ні само собою. Відкриття народилося з засад епохи, в сукупному процесі становлення цілого, як одна з ланок у взаємозв'язку з добою, а не перед нею, чи поза нею. Лабораторні дослідження Резерфорда¹, Отто Гана²,

¹ Резерфорд Ернест (1871–1937) – англійський фізик, лауреат Нобелівської премії 1908 р., один із фундаторів теорії радіоактивного розпаду.

² Ган Отто (1879–1968) – німецький радіохімік, лауреат Нобелівської премії 1944 р.

Капиці¹ йшли в пляні загального розкриття епохи; вони розгорталися рівнобіжно з поглибленням особності епохи, як одна з тенденцій віку. Однак в свою чергу практична реалізація відкриття і саме застосування принципу розкладу атому до винаходу атомової бомби, прискорило розв'язання багатьох проблем. Воно заломило військовий спротив такого мілітаристичного народу, як японці, прискорило термін закінчення другої світової війни, призвело до ревізії дотеперішніх засад стратегії й тактики війни, захитало панівну досі доктрину рівноваги сил, стимулювало практичні заходи до підготовки третьої війни, конкретизувало ідею неподільності світу, надало реальної ваги спробам створити світовий уряд, ще раз наявно ствердило прямий і безпосередній зв'язок науки, політики, техніки й економіки. Те, що всі вони – наука, техніка, економіка – становлять неподільну цілість і політика веде перед.

На етапі перед відкриттям атомової енергії, за «передатомової доби», як висловлюється Н. Казнс, ідея світового уряду була лише ідеальною авспіцією², програмовою абстрактною схемою, що її в різних варіантах проклямували ліберали, соціялісти й комуністи («Ліга націй», «II Інтернаціонал», «III комуністичний Інтернаціонал»). Відкриття атомової енергії зробило з цієї ідеальної тези емпіричну необхідність.

Зрештою ми маємо змогу визначити деякі з тих провідних рис, що характеризують нашу епоху в її протилежності попередній: успіхи ядрової (атомової) фізики; технічні відкриття й винаходи планетарного й космічного масштабу (авіація на новішому етапі її розвитку, ракетні знаряддя, атомові бомба, радар); світові війни, що з імперіялістичних воєн к[інця] 19, поч[атку] 20 ст. за поділ світу перетворилися в війни за неподільність світу; соціальні революції; перемога соціалізму над приватнокапіталістичними формами ліберального суспільства; запровадження планового господарства; прихід робітництва до влади; ідея централізації уже не окремих національних держав, а цілого світу; боротьба за світову імперію; перші експериментальні спроби створення єдиного світового (планетарного) уряду, світової держави, світової ідеології.

В даному зв'язку нас, однак, не цікавить ні технічний, ні навіть політичний бік відкриття атомової енергії, а його історіософічний сенс і історіософіч-

¹ Капиця Петро Леонідович (1894–1984) – радянський фізик, лауреат Нобелівської премії 1978 р. У 1921–1934 рр. працював у Кембриджському університеті, зокрема впродовж 1921–1930 рр. – у лабораторії Е. Резерфорда (Великобританія).

² Від лат. *auspicium* – у давніх римлян ворожіння на основі спостережень за польотом і криком птахів, поведінкою тварин, за небесними явищами; тут – ідеальний план майбуття.

на функція. Норман Казнс має рацію: в добу атомової енергії ми входимо цілком невідготованими.

Свого часу здобутки фізики, раціоналізм, суспільні перевороти, відкриття парової енергії й технічний винахід парової машини спричинилися до істотних зрушень в історичній свідомості людства. Кантова критика чистого розуму¹, французька революція 1789 року, парова енергія й парова машина – Кант, Гольбах², Робесп'єр, Райт³ і Стефенсон⁴ – все це імена й явища тотального порядку.

За Середньовіччя історія була історією гріхопадіння й викупу Богом людини; на етапі абсолютної монархії історія стала історією королів. Життєпис короля, дата його народження й смерті визначали окремі відтинки, що на них розчленовувано хід історії. Виклад історичних подій був підпорядкований династичному принципу. Війни, які вели королі, і їх законотворчість становили основний зміст історії.

Революція 1789 р. з її гаслами «свободи, рівності й братерства», скерована проти старого режиму з його станом нерівності, ідея розумової критики як філософський й одночасно суспільний принцип, розквіт математики, механістичний раціоналізм, винахід парової машини змінили зміст історії. Клясичний образ світу, витворений фізикою, з її трьома основними поняттями *б е з п е р е р в н о с т и , п р и ч и н о в о с т и й м а с и* (матерії), був перенесений з природи на історію. Усе, що трапилося в історії, розглядалося як ряд безперервно й стало між собою пов'язаних, кавзально (причиново) зумовлених, «детермінованих» становищ, що їх чинність здійснюється за законами сил. Фізикальне уявлення соціального, доктрина соціальної фізики з її зрівняльницькою рівнозначністю числа і, відповідно до цього, демократизм, заснований на ідеї рівності, лягли в основу модерних історіософічних студій.

Суверенності королів була протиставлена суверенність народу. Історію почали викладати не як історію держави й особи державця, в цілковитій їх ототожненості, а як безособову історію народу й народоправства. Біографія державця втратила свою вагу, як і ім'я окремої особи, або генеалогічний принцип династичного престолонаслідування. Історію трактовано як історію простору, з одного боку, й історію людности, що його заселює, з другого.

¹ Див.: *Кант І. Критика чистого розуму / Пер. та прим. І. Бурковського. – К., 2000. – 504 с.*

² Гольбах Поль Анрі (1723–1789) – французький філософ, один із засновників школи французького матеріалізму й атеїзму.

³ Брати Райт – Вілбер (1867–1912) та Орвілл (1871–1948) – американські авіаконструктори й піонери авіації.

⁴ Стефенсон Джордж (1781–1848) – англійський винахідник, фундатор парового залізничного транспорту.

Історики досліджували клімат, ландшафт, кількість опадів, боротьбу степу й ліса, правітчину як вихідну точку, звідкіля почався рух народу, хід розселення й шляхи колонізаційної міграції, вірування в відьом, колядки й шептання, вимову. Досліджували форму черепа й довжину кінцівок, кольор волосся, розпис скринь, федеративний принцип і народоправство, гайдамаччину, копні суди, торгівлю з Візантією, експорт збіжжя в Голяндію, рудні, козацьке землеволодіння, історію буряківництва й цукрової промисловості, правосвідомість, цифри фабричної промисловості вермішелі й маргарину, поширення шкіл і письменности, аграрні рухи, спалені маєтки й зруйновані гуральні.

Середньовіччя говорило про «золотий вік» на початках історії; Новий час – про золотий вік наприкінці історії. Так над усім тріюмфувала оптимістична віра в *happy end* (щасливе закінчення), в поступ, рух, час і розвиток.

Наша доба, супроти цього, центр ваги з дослідження зв'язків і часу перенесла на розриви. Досі історики ігнорували функцію катастрофи. Вони шукали часової безперервности, замість зважити, що історія є не лише безперервна, але й перервна.

Історія, якщо її розглядати з погляду перервности, виглядає зовсім інакше, ніж коли її вивчати в аспекті безперервности. Еволюції протиставлена революція, розвиткові – вибух, поступові – регрес, кавзальності – ідея оберненої причини, послідовності – катастрофа.

Досі люди вірили в непохитну сталість минулого, в остаточну завершеність здійсненого, в причинову зумовленість майбутнього минулим. Ми були певні, що сьогодні є послідовним висновком з учора. Ми ніколи не вагались щодо цього. Ми розглядали сучасність лише в її детермінованості, як продукт попереднього. І ніколи навпаки. Ми шукали діяння виключно спадкових чинників.

З нашого особистого досвіду ми переконалися, що не завжди минуле керує майбутнім. Не завжди сьогодні визначає завтра. Сьогодні може бути висновком не з того, що сталося вчора, а з того, що здійсниться лише завтра. Замість бути підсумком подій, які вже сталися, сьогодні виконує завдання, що їх поставить і розв'яже завтрашній день. Ми знаємо це точно. Чи мушу вказувати на приклади?

Клясичний образ світу, витворений фізикою, з її принципами причиновости, безперервности й маси (матерії), спирався на визнання часу й простору. Ідея руху була основною ідеєю цього фізикального уявлення світу, перенесеного одночасно й на історію. Але модерна фізика відмовилася од цих ідей. «Квантова теорія» Макса Плянка говорить про діяння не в часі й просторі, а поза часом і простором¹. Чи ж не буде послідовним з боку істориків

¹ Див. докладніше: Бер В. [Петров В.]. Сучасний образ світу. Криза клясичної фізики // Арка (Мюнхен). – 1947. – № 1. – С. 2–7.

перенести нині на історію образ світу, витворений не«клясичною»¹, а модерною фізикою?²

Досі історики говорили про поступ і розглядали розвиток як єдину висхідну лінію завжди тотожного собі прогресу. Тепер годилося б не говорити ні про розвиток, ні про поступ, і розглядати історію не як безперервний потік бування, а як чергування перервностей, отже, відповідно до того, як зміну епох, що в своїй особності заступають одна одну.

Однак визнання вищості кожної наступної епохи супроти попередньої було б наслідком компромісу. Щоб бути послідовним, треба одкинути ідею «золотого віку» не лише на початках, але й наприкінці історії. Хронологічна наступність епохи ще не гарантує її вищості супроти попередньої. Ми не віримо ні в хронологію, ні в час: кожна наступна епоха в історії етносу може бути вищою, але може бути й нижчою.

Чи не значить все це, що поширення ідей модерної фізики також і на історію повинно було б спричинитися до відповідних змін в нашій історичній свідомості? Безперечно, що так, і запровадження поняття епохи є першим кроком до того.

Ми робимо перші спроби, щоб усунути ідею часу з історії. Поняття епохи є однією з перших сходинок, на яку ми ступаємо щоб, припустивши перервність, знати не лише ідею безперервного прогресу, але й розвитку. Не лише розвитку, але й руху. Руху і тим самим, кінець-кінцем, часу.

Епохи здійснюються в часі. Їх зміна передбачає рух часу. Однак коли ми намагаємося пізнати епохи і в межах епох – погляди й категорії, властиві саме даній епосі, взятій в її особності, то це значить, що ми шукаємо в історії не лише ознак епохи, але й позаепохального.

Од епохальних категорій ми йдемо до розкриття позаепохальних і між-епохальних категорій, і від цих останніх – до позачасових. Це відкриває перед нами сподіванку пізнати в історії не лише рух, але й сталість, не лише часове, але й надчасове, не лише мінливе й змінне, але й те, що не підлягає в історії змінам часу й руху: незмінне!..

¹ Так у публікації 1946 р.

² Впливи, точніше спроби «переносу» теорії М. Планка до соціогуманітаристики споглядаємо в текстах Б. Крупницького. Приміром у його заувазі про теоретичні засади представлення історії: «Наша теорія була б теорією перервних хвиль, зигзагів, скоків або “духових” квантів Плянка, при чім і основа цих рухів не є ні пряма лінія, ні коло, ні спіраль, а теж щось, що працює чи може працювати в різних сферах, то опускаючись додолу, то піднімаючись догори. Що є кінцевим результатом цих рухів, цього розвитку, ми не знаємо. Оптимістичної віри в постійний поступ не маємо. І думаємо, що такий релятивізм відповідає і правдивій християнській ідеології. Християнство не знає прогресу, а знає наприкінці розвитку страшний суд». Див.: *Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. статей / На правах рукопису.* – Мюнхен, 1959. – С. 147.

Наша доба здійснює з порядку денного ідею поступу як ідею універсального росту. Ми не віримо в творчу самодостатність часу, в те, щоб кількісне, хронологічне нагромадження часу само собою й з себе породило нову якість. Ні дві тисячі років, ні десять тисяч років, прожитих людством, не зробили [його] ні кращим, ні розумнішим. Час сам по собі нічого не поліпшує. Час не є однозначний сам собі. В часовій історії є моменти творчого піднесення, але є й перебої. Мертві точки.

Посилання на час і на творчу самодостатність часу було висновком доби, що спиралася на засаду: *Laissez faire, Laissez passer*¹. «Що ера *Laissez faire* минула, це твердження стало сьогодні трюїзмом. Еру *Laissez faire* заступила ера пляновості», – твердить Гаралд Ласкі². Там, де історики бачили досі лише хронологічну послідовність часу, ми бачимо структурну суцільність епохи: плян, єдність, взаємозаступлювану оберненість категорій, політичних, ідеологічних, економічних, соціальних.

Можливо, що особиста трагедія кожного з нас, трагедія нашої особистої долі, вся наша національна трагедія, трагічність долі всього теперішнього людства полягає в тому, що ми, як і наша нація, і все людство в цілому, продовжуємо жити уявленнями й поглядами попередньої епохи, тоді як дійсність не має вже нічого спільного з цими поглядами і уявленнями. Ми плекали й плекаємо в собі свідомість історії, коли історії немає. Події перестали бути наслідком історії. Її доводиться починати спочатку, з себе. Усе: минуле й майбутнє, народ, своє покликання.

Ми знаємо технічний сенс відкриття атомової бомби. Про це ми чули з доповідей і читали в газетах. Ми знаємо про ту роль, яку відіграла атомової бомба в війні з Японією. Ми бачили куряву, що важкою хмарою пливла над Гірошімою. Ми бачили Гувера³ на руїнах Варшави й Черчіля, що проходив в дні Потсдамської конференції по знищених вулицях Берліна. Ми жили в містах, що вже не були ними. Емальована табличка з назвою вулиці лежала на купі каміння, умовно означаючи те, що було на сьогодні нічим.

«Перед несприйнятним охоплює людину страх, – констатує Норман Казнс. – Коли курява, що залягла над Гірошімою, ще не встигла осісти, перед нами повстали питання, на які ми не знаходили жадної відповіді. Найваж-

¹ «Хай буде, що буде» (фр.). Гасло фізіократів, пізніше фритредерів, які обстоювали принципи невтручання держави в економічні справи. Цей девіз набув значної популярності впродовж першої половини XIX ст., передусім поміж прихильників вільної торгівлі.

² Ласкі Гарольд Джозеф (1893–1950) – англійський політолог, професор Лондонської школи економіки, один із теоретиків «демократичного соціалізму», впливовий повоєнний діяч Лейбористської партії Великобританії.

³ Гувер Герберт Кларк (1874–1964) – 31-й президент США (1929–1933). У 1946 р. за дорученням американського президента Г. Трумена об'їхав 25 країн Європи та Азії для вивчення продовольчої проблеми в повоєнному світі.

ливіше з цих питань торкається істоти людини. Чи відповідає війна істоті людини? Якщо це так, то скільки часу знадобиться людству, щоб використати вже винайдені засоби для свого остаточного знищення й повної ліквідації?».

Однак питання, чи відповідає війна істоті людини, є неістотне питання. Чарлі Чаплін готує фільм, темою якого є страх: людина зі страху, що родина загине з голоду, стає вбивцею¹. Яскравий приклад, що страх став основною темою для сучасного людства. Однак страх перед голодом або перед війною не мусить звести нас на манівці. Головне питання: про істоту людини, а не про те чи буде, чи не буде війна.

Норман Казнс посилається на мурашок. Він наводить довідку з ентомології. Розв'язання антропологічної проблеми він пробує знайти в довідці про спостереження ентомології над мурашками. «Це є дивовижне явище природи, – зазначає Казнс, – що лише два роди живих істот практикують мистецтво війни і це саме мурашки й люди, іронією долі саме ті істоти, що витворили розвинені організації суспільного життя. Це не значить, що тільки мурашки й люди вбивають собі подібних. Багато тварин вбивають одні одних, але тільки люди й мурашки застосовують науку до організованого знищення, вводять великі маси в жорстокі бої одні проти одних і спираються на стратегію й тактику, щоб поліпшити захитану ситуацію або скористатися з слабого боку стратегії й тактики противника».

Питання про границі тваринного в людському є одним з основних, що стоятиме перед наукою нашого часу. І, певне, наша доба розв'яже його інакше, ніж це робив Декарт в 17 ст. і Дарвін в 19 ст. Але в даному контексті не воно є вирішальним. Не можна тікати в біологію, коли перед нами стоїть, як невідкладна, проблема не біологічна, а історіософічна: проблема істоти людської, і саме з погляду тези, висуненої Норманом Казнсом, про немодерність модерної людини.

Обминаймо ідеї, здібні нас дезорієнтувати. Справа й найменше не йде про те, щоб говорити парадокси. І тому, коли Норман Казнс зауважує: «Людина нашої сучасності застаріла; вона сама зробила себе анахронізмом, який кожної хвилини стає все виразніший», то цим він нічого не хоче сказати іншого, як лише те, що «людина спричинилася до зміни в усіх речах, тільки не в самій собі».

Ось думка, висловлена Норманом Казнсом. Чи не є вона однією з провідних ідей нашого часу? Адже вона відбиває свідомість кожного з нас, бо кожен з нас говорив собі багато разів те саме.

¹ Ідеться про фільм Ч. Чапліна «Мсьє Верду» (США, 1947), відомий ще як «комедія вбивств» із мотивами гострої політичної сатири, де головний герой (серійний убивця Анрі Верду) перед стратою декламує сумнозвісний вислів: «Убивство кількох людей робить вас злочинцем, убивство мільйонів – героєм».

«Людина випередила століття, щоб відкрити світ, в якому можна було б жити, але вона не знає нічого, або ж знає дуже мало про ту роллю, яку вона має грати в ньому». Мова йде про випереджені століття. Про віки, що через них переступила людина. Технічний світ, витворений людиною, випередив раціональне осмислення людиною як цього світу, так і себе. Людина опинилася в залежності од машини. З засобу мислення стала самоціллю, з об'єкта – суб'єктом, із знаряддя – владарем.

Людство поставило перед собою завдання технічної перебудови світу, але воно й найменше не подумало при цьому про себе. Задля розвитку техніки воно зігнувало розвиток себе. Практичний досвід показав, що примітивна людина дуже легко й швидко опановує техніку. Щоб примітивній людині стати технічною людиною, для цього не треба багато зусиль. Шоферські курси прийшли на зміну університетам. І Зепп Дітріх, генерал, що командував німецьким наступом в Арденах в грудні 1944 р., за своєю основною професією був розвозником молока. Фахівця заступив працівник, позбавлений фахової кваліфікації¹. Індустріальний робітник, який виконує лише одну функцію: закручує гвинт або насаджує колесо на вісь, означає явну деградацію супроти ремісника, яким він був за Середньовіччя.

«Людина дозволяла повстати довкола себе безодням, що зводять її на манівці: безодня між революційною технікою й еволюційною антропологією, між винаходами космічного масштабу й людською розумовістю, між інтелектом і сумлінням. В боротьбі між науками про природу та мораллю, яку століття тому передбачив Генрі Томас Бокль², змагання майже вже виграла науки про природу», – твердить Норман Казнс.

Математика, механіка, біологія не знають моралі. Мораль знято з порядку денного. Розгортаючи технічні винаходи, людина не цікавилася морально-етичною стороною відкриттів і винаходів. Ні парову енергію, ні електричну, ні атомову не відкрито в ім'я моралі й морального удосконалення людини.

За Середньовіччя ідеалом людини був чернець. Довершеності людського Середньовіччя шукано в зреченні людського і тим самим в святості. Новий час релігійно-етичному ідеалові святости протиставив раціональний ідеал пізнання. Потойбічному світові – цей світ. Божому – людське. Технічно-інтелектуальна людина Нового часу відтиснула етичну людину Середньовіччя на задній плян. Між технікою й етикою, технікою й антропологією повстала прірва³.

¹ *Вепіро Б. [Петров В.]*. Маси, техніка й лібералізм (З приводу книги Хозе Ортегі і Гассет «Повстання мас») // Орлик. – 1948. – № 3. – С. 33–35.

² Бокль Генрі Томас (1821–1862) – англійський історик-позитивіст, автор двотомної «Історії цивілізації в Англії», задуманої як теоретичний вступ до великої природничо-наукової історії людства.

³ Див. докладніше: *Петров В.* Християнство й сучасність // Орлик. – 1947. – № 2. – С. 15–18.

«Якщо б людина, – пише Н. Казнс, – мала досить часу, можна було б сподіватися на те, що вона в нормальний спосіб побудує мости через ці прірви, але вона власною рукою руйнує час. Телеграф, телефон і радіо, транспорт і війна не лишають їй жадного часу». Дотепне зауваження. Норман Казнс підкреслив те, про що йшла мова ще в 20-х роках.

Свого часу про руйнацію часу в «Nouvelle Revue française»¹ блискучий есей написав Поль Моран². Він оголосив свій есей під наголовком: «Про швидкість». Він порівнював швидкості: рух коня і рух потягу, зростання швидкості потягу й швидкість літака, цитати з романів, які описували людину 90-х років і людину 20-х. Він порівнював, як освідчується в коханні герої 90-х років, за романом Поля Бурже³, і як виявляє свої бажання, дивлячись на годинник, герої модерного роману. Колись, щоб роздягнути жінку, треба було півгодини, й жінці треба було скинути з себе 27 приналежностей туалети; тепер лише три приналежності й три секунди часу.

Ці жарти й ця гра, все це було дуже дотепне, але через два десятиліття в тому, що техніка знищила час, американський есеїст побачив трагедію людства. Час знищено і ми не здібні збагнути наслідків цього. «Людина переживає кризу волі. Вона стоїть перед іспитом і справа більшою мірою йде про волю, ніж про здібність змінюватись. Людина стійка в своїй здібності до змін; в світі немає мінливішої, більш здібної пристосуватись істоти, як людина. Ми бачили, як вона переселюється з одного крайнього клімату до протилежного. Ми бачили, як вона відрікається од відсталих суспільств і прилучається до розвинених суспільних груп. Ми бачили, як племена “мисливців за черепами” протягом однієї генерації навчаються зневажити свій канібальський побут і звичаї й прилучаються до західної цивілізації. Однак, говорячи це, ми зовсім не хочемо сказати, що зміна безумовно приносить зі собою поліпшення, але тільки вказати на її можливість» (Н. Казнс).

Фелікс Шотлендер⁴, психолог і лікар з Штутгарту в 2 ч. мюнхенського «Фере» («Порону») надрукував статтю «Архімедова точка» на тему, аналогічну Казнсовій. Норман Казнс говорив про розрив між «революційною технікою й еволюційною антропологією». Німецький автор вказує на те, що «людство забуло пристосувати темпа свого соціального розвитку до свого техніч-

¹ «La Nouvelle Revue Française» («Новий французький огляд») – літературний журнал у Франції, заснований 1908 р. Здобув популярність серед європейських інтелектуалів 1920–1930-х рр., але пізніше втратив свої позиції внаслідок співпраці з колабораціоністами.

² Моран Поль (1888–1976) – французький письменник, журналіст і дипломат-колабораціоніст. У 1942 р. був послом уряду Віші в Румунії.

³ Бурже Поль Шарль Жозеф (1852–1935) – французький письменник, автор численних романів із моралістичними й релігійними мотивами.

⁴ Шотлендер Фелікс (1892–1958) – німецький психоаналітик, у 1947 р. один із засновників часопису «Психея» («Psyche»).

ного поступу» (с. 69). Зрештою між ними різниця в словесних відмінах формул. І ми дозволимо собі, в свою чергу, продовжити тезу, зазначену Казнсом. Ми хотіли б уточнити постановку проблеми про взаємини між «технікою» й «антропологією». Де коріння того, що техніка випереджає антропологію?

Тварина переходить з одного клімату в інший, протилежний, і змінює себе: ведмідь в Арктиці змінює барву свого хутра, форму свого черепа, структуру всього корпусу, відповідно до кліматичних і життьових умов. Людина лишається незмінною. Замість змінювати себе, вона робить речі. Змінність зроблених людиною речей гарантує біологічну незмінність людини. Людина в арктичному кліматі не виявляє ініціативи обрости шерстю, як ведмідь. Замість того вона з шкури ведмедя зробить собі одяг.

В одних і тих самих географічно-кліматичних умовах антилопа й людина по-різному розв'язують проблему своїх взаємин з природними умовами країни. Людина не витягатиме шиї й передніх кінцівок, щоб дістати їжу в оазі з верхівки пальми. Тварина біологічно розв'язує ту саму проблему переборення життєвих труднощів, яку людина розв'язує технічно. Дарвін в 19 ст. говорив про «пристосування» й «природній підбір»; ми воліємо говорити про біологічну ініціативу живих істот.

Сучасні біологи, в протилежність Дарвінові, вказують на те, що людина є більшою мірою примат, ніж, скажімо, кінь. Структура п'ятипалої кінцівки людини, функційно недиференційованої, примітивніша, ніж структура кінцівки диференційованої, призначеної для виконання лише однієї функції. Важче припустити, що з копита розвинулася п'ятипала кінцівка, ніж з цієї останньої – копито. Це й значить: тварина змінила структуру кінцівки, пристосувавши свою кінцівку до виконання певних функцій; людина ж натомість використала кінцівку, щоб, роблячи речі, за допомогою цих речей виконувати ті ж самі функції.

Речі уможливили людині сталість її біологічного габітусу¹, непотрібність біологічно змінювати себе, біологічну незмінність.

З доби палеоліту людина відокремила себе від тварини, або ж, краще сказати, опосіла окреме місце в тваринному світі. Змінюючи себе технічно, біологічно (естетично, етично і т.д.) людина або деградувала, або лишилася палеолітичною людиною. Саме цим і треба пояснити, що «мисливець за черепами» дуже легко й дуже швидко стає розвинено-технічною людиною, шофером, літуном, боксером, єфрейтором або фельдмаршалом, опановує здобутками «західної цивілізації». І в свою чергу, навпаки, модерна, технічна людина уже швидко й легко скидає з себе нашарування тисячоліть і повертається до морально-етичних засад палеолітичної людини. Авшвіц або Дахав² – яскраві приклади повороту модерної людини до канібалізму, з тією відміною,

¹ Лат. *habitus* – зовнішній вигляд людини за сукупністю її морфологічних ознак.

² Нацистські концентраційні табори, «фабрики смерті» – Аушвіц-Біркенау, Дахау.

що палеолітичний канібал їв людину; модерний, якщо він не поставлений в необхідність їсти свого ближнього, робить з нього мило.

Пройшовши через градацію епох, сучасне людство робить для себе актуальною постановку проблеми повороту до палеоліту, знов почати історію від перших її початків.

«Є, – пише Норман Казнс, – два головні шляхи, що лежать відкритими перед людством. Вони йдуть в протилежних напрямках і різко протистоять один одному. Перший – шлях позитивного розв'язання. Він починається з дбайливого перегляду й критичної переоцінки всього того, що застаріло, і того, що становить надбання нової доби. Це дослідження повинно початись з людини. Насамперед справа йде про необхідну зміну тих форм вияву її істоти, що стосуються її нестримного прагнення до конкуренції». 19-те століття проклямувало конкуренцію і суспільство, засноване на конкуренції, як шлях до суспільного визволення людства. 20-те століття зрікається категорично конкуренції, як суспільної й економічної ідеї. «За передатомової доби, – пише Казнс, – ці імпульси, хоч вони часто вели до війни, мали рацію. Але нині залежить від людини господарчо емансипуватись. Якщо вона захоче, вона спроможна сублимувати суперницькі імпульси; вона може зробити крок вперед від конкуренційної до кооперативної людини. Вона досить відкрила тайн світу, щоб в світовому масштабі задовольнити свої потреби».

«Та сама атомово бомба й електрична енергія, – зауважує Казнс, – здібна знищити місто, але ж вона може запровадити добу економічного розцвіту». «Так повстає нарікання на людину, що “вона ладна тотально мобілізувати свою технічну й духовну енергію, щоб вбивати, але не хоче провести подібну мобілізацію, щоб забезпечити можливість жити”». Норман Казнс вказує на опір певних кіл, які виступають проти застосування атомової енергії до практичних потреб, оскільки «атомова енергія може призвести до цілковитої зміни в нашій господарчій системі, очевидно, в формі державного постачання або ж усупільненого підприємства». «Тут не йдеться про те, щоб запропонувати зміну теперішньої господарчої системи задля себе самої; далеко більше йдеться про визнання голого факту в нашому житті, що за атомової доби цю господарчу систему, як і всі інші наші заклади, доводиться викинути на смітник».

Справа йде про господарчу, з одного боку, і про політично-урядову, з другого боку, централізацію світу. Не про централізацію окремих країн і народів, як це було в Європі на попередньому етапі, починаючи з часів французької революції й Наполеона, а про централізовану консолідацію цілого світу. Про остаточне переборення конкуренційного плюралізму в господарчому, політичному й державному житті всесвіту. «Людина, – пише Н. Казнс, – уже стала світовим вояком; тепер вона повинна зробити дальший крок – в кожному разі дуже великий крок – розвинути світову свідомість. Це жаден ідеалізм, але настирлива необхідність. Це безпосередньо пов'язане для людини з можли-

вістю дальшого її існування. Всесвіт є географічна єдність. Де є не тільки провідна передумова для світового уряду, але й найважливіша основа для його необхідности».

Немає сумніву, ідея централізму за наших днів набула світових масштабів; нині вона стала основною тенденцією доби, але кожна доба передбачає кілька варіантів можливого розв'язання вузлової проблеми часу. Так дві тисячі років назад, коли на порядку денному стояла проблема створення єдиної світової релігії, накреслилося кілька можливих варіантів її розв'язання. Назвімо три. Перший був офіційний, урядовий, військово-бюрократичний. Урядовці і військові в Римі творили єдину імперську релігію. Завойовуючи країну, разом з іншою військовою здобиччю, римляни брали богів переможної країни, везли їх до Риму і ставили їх разом з іншими в Пантеоні. Поруч повставав інший, прямо протилежний цьому плодіві казуїстичної мудрости імперських канцелярій: містичний, з його вірою в містеріяльне перетворення людини, культ великої Матери, Ізиди. І тоді третій, елліністичний, олександрійсько-юдейський, що завершився витворенням і перемогою християнства, як світової релігії.

Наша сучасність теж пропонує кілька варіантів розв'язання проблеми світової держави й світового уряду, але в даному контексті нас цікавить не це, а зміна напрямкових ідей за час між двох світових воєн.

Не важко помітити, що після другої війни ми повертаємося до тенденції, що панували в час після першої світової війни. Тоді так само виявилася тенденція перемогти суверенність держав в ім'я ідеї всесвіту. Не держава, а соціальна революція, соціалізм, інтернаціоналізм, або ж компромісовий, узгоджений хід до «реалізації світової справедливости»: Ліга Націй як парламентська форма інтернаціонального співробітництва національних держав.

30-ті роки ліквідують настанови 20-х років: ідея інтернаціонального співробітництва, соціологічна консолідація всесвіту здійснюються з порядку денного; натомість підноситься ідея автаркії, ізоляціонізму, регіоналізму. Регіоналізм воліє ствердити себе, щоб в цьому своєму замкненому самоствердженні знайти опору для ствердження себе в цілому світі. Регіоналістична інтерпретація світової ідеї є провідною ознакою 30-х років.

Регіональна держава воліє піднести себе на ступінь світової, але світової не в системі інших світових держав, а в своїй ізоляційній виключності, з тим, щоб ізольоване своє ствердження перетворити в виключність свого світового самоствердження. Перша війна була війною льокальних цілей; друга війна була розпочата в ім'я регіонального здійснення світових цілей; однак саме друга війна наочно показала ірреальність, хибність регіональної позиції при досягненні світових цілей. Разом з тим друга війна конкретизувала ідею географічної єдності світу.

Людство, твердить Норман Казнс, стоїть перед альтернативою. Або прийняти перший шлях і йти до зміни господарчого, ідеологічного й соціального

ладу, до ґрунтової перебудови світу, або вибрати другий шлях. «Цей другий шлях відносно простий. Він вимагає, щоб людина дбайливо й досконало знищила все, що має відношення до науки й культури. Треба, щоб людина ліквідувала всі машини й все знання, з допомогою якого можна будувати й керувати ними. Треба стерти з лиця землі всі міста, як після землетрусу, в руїни обернути лябораторії, знищити фабрики, висадити в повітря університети й школи, спалити бібліотеки. Треба вбити своїх науковців, своїх лікарів, своїх законодавців, своїх техніків, крамарів і вбити всіх інших, які мали щось спільне з механізмом знання або ж поступу. Вміння читати каратиметься стратою. Нації мають розпастися і витворити суверенні племена. Коротко кажучи, треба повернутися до суспільних взаємин, що існували за 10 000 років перед Христом. Якщо зректися знання, поступу, уряду, розуму й мислення, то ще можна бути відносно певним, що ще можна буде існувати на цій планеті».

Отже: або-або.

Визнаймо: людство за нашої доби вже робило реальні спроби йти цим другим шляхом. «Палеолітизація сучасної культури» це жаден не парадокс. Ми надто добре уявляємо собі руїнницьку функцію машин, деструктивну роль техніки, щоб ігнорувати той факт, що поворот до палеоліту стає позитивною проблемою нашого часу.

Теза про еволюційну антропологію й революційну техніку, це й є теза, що сучасна людина «антропологічно» перебуває десь на межі палеоліту й неоліту. Не технічно, не в галузі машинобудівництва і не в галузі математичних знань, а з погляду етики, естетики, т.зв. формальної логіки. Людина виробила в собі вміння збирати кокосові горіхи, не витягуючи шиї, й жити в Арктиці не обростаючи шерстю, а поза тим зубр палеолітичної людини й заєць, мальований Дюрером¹, з погляду мистецького розвитку однозначні, а малярство наших днів формально є не лише активним поворотом до мистецтва палеоліту, але до певної міри навіть деградацією супроти нього.

Нам дуже важко зректися уявлень поступу. Нам важко згодитись, що в орнаментальному мистецтві Трипілля мистецтво України досягло найвищого рівня, що релігійна творчість Середньовіччя вища за релігійну творчість Нового часу, що ні Лютер, ні Кальвін, ні Никон не можуть бути поставлені в один рівень з духовністю Середньовіччя, що жадна наступна ера не спромоглася досягти висот церковної догматики Візантії. Злиденности релігійної творчості Л. Толстого або В. Джемса² ніхто не буде заперечувати.

¹ «Заєць» – один із найвідоміших натурних малюнків німецького художника та графіка Альбрехта Дюрера (1471–1528), виконаний у 1502 р.

² Джемс Вільям (1842–1910) – американський філософ і психолог, один із засновників філософії прагматизму та функціоналізму як напрямку психології. Вирізнявся інтроспективними описами психічного життя як своєрідного «потіку свідомості», позаяк уважав, що з останньої неможливо виділити окремі асоціації, а тим паче встановити жорсткі зв'язки між ними.

Дві гіпотези протистоять одна одній. Ми не знаємо, як піде дальший розвиток людства, однак на сьогодні є дві можливості: або людство завершить технічну перебудову світу і житиме в умовному технічно-перебудованому й уніфікованому світі, або ж воно стане на шлях антитехнічної перебудови самого себе, почне свій початок з початків палеоліту. Розпочне працювати не над речами, а над біологічною зміною себе.

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ЕПОХИ

* * *

Поняття «стиль» продукує в нашій свідомості яскраві та барвисті асоціації. Тож в уявному калейдоскопі постають гострі шпилі готичних соборів, сувора простота геометричних ліній класицизму, вигадливі, розкішні форми бароко, романтичний колорит балад і романів В. Скотта, кричущі натуралістичні замальовки західноєвропейських письменників другої половини XIX ст., символічний підтекст модерністської архітектури, багато інших неповторних образів. Та вони немовби зникають, розчиняються за розмаїтими предметними значеннями й багатоманітними смислами стилю, котрі постали впродовж численних століть людської історії.

Недаремно впродовж XVIII–XIX ст. викристалізувалося смислове розуміння художнього стилю як явища мистецтва та культури, що репрезентує цілі пласти культурної історії. Зазвичай предметне значення стилю вирізнялося мінливістю ознак, які варіювалися залежно від виду мистецтва чи пам'яток культури, котрі породжували неабияке розмаїття інтерпретацій, оцінок і думок. Скажімо, німецький філософ Г.В.Ф. Гегель підкреслював, що стиль є таким способом художнього втілення, котрий підпорядковується як умовам, які диктуються матеріалом, так і відповідним вимогам певних видів мистецтва та законам, зумовленим самим предметом¹.

Отож цілісність стилю, зокрема щодо окреслення часової, мистецької чи жанрової належності низки предметів та об'єктів культурного світу, розглядалася як визначальна характеристика його смислу. Із плином часу важливого значення набула організуюча функція стилю, котра вимагала розглядати фрагмент мистецького твору чи уривок тексту з перспективи стильової цілісності. Відтепер часто-густо окрема ознака асоціювалася з відповідним культурними явищем, тобто зі способом і формою художнього / літературного / мистецького мислення – стилем.

Найбільше розробкою теорії стилів переймалися дослідники історії мистецтва та літератури. Саме літературна й мистецька минувшина висвітлюва-

¹ Гегель [Г.В.Ф.] Сочинения. – М., 1938. – Т. 12: Лекции по эстетике, кн. 1. – С. 302.

лася, конструювалася з перспективи чергування і змагання стилів¹, а за великим рахунком – способів художнього мислення та світосприйняття. Заразом ширилася тенденція до культурно-історичного універсалізму, властива класичному історизму. Тому у творчості багатьох тогочасних учених і мислителів споглядаємо прагнення до єдиного та всеохоплюючого впорядкування образу / образів світу людського буття. Зокрема з'являються терміни «дух часу» й «дух століття», запровадження яких приписують французьким філософам-просвітникам XVIII ст. – Ш.-Л. де Монтеск'є та Вольтеру².

Упродовж XIX ст. ці поняття набули неабиякої популярності в європейській думці, зокрема в німецькому культурному просторі. Стильова цілісність як спосіб універсальної організації строкатого й суперечливого культурного / духовного світу виявилася вельми привабливою для багатьох німецьких інтелектуалів. Приміром, філософ Ф.В.Й. фон Шеллінг уважав, що *«стиль, який виробляє у себе індивідуальний художник, є для нього тим, що для філософа в науці чи для практика в його сфері є система мислення»*³. Заразом він дотримувався думки, що *«загальний стиль творчості, може належати не тільки окремому індивідууму, але й часу»*⁴. За висловом А. Шопенгауера, стиль відображає дух письменника та якість його мислення⁵.

Схожі думки побутували й у працях німецьких істориків. *«Кожний час має свій стиль»*, – стверджував Ю. Мезер⁶.

У XIX – на початку XX ст. ширилися спроби структурувати загальну історію на засадах культурної чи духовної цілісності, подібно до концептуалізації минувшини мистецтва та літератури, зокрема шляхом виділення певних періодів, епох тощо. Взаємозв'язок різноманітних культурно-історичних явищ мотивував мислителів дедалі частіше порушувати проблеми з обсягу культурної та стильової єдності часу⁷.

¹ Кон-Винер Э. История стилей изящных искусств / Пер. с нем. под ред. и с добавл. М.С. Сергеева. – М., 1913. – С. 5.

² Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. – СПб., 2006. – Т. 2: Образы прошлого. – С. 243.

³ Шеллинг Ф.В. Философия искусства / Пер. П.С. Попова; под общ. ред. М.Ф. Овсянникова. – М., 1966. – С. 180.

⁴ Там же.

⁵ Шопенгауер А. Мир как воля и представление / Пер. с нем. – М., 1993. – Т. 2. – С. 224.

⁶ Цит. за: Мейнеке Ф. Возникновение историзма / Пер. с нем. В.А. Брун-Цеховой. – М., 2004. – С. 254.

⁷ Див., наприклад: Веретенников В.И. Два этюда по технике исторического исследования. II. К понятию о стиле в технике исторического изучения искусства // Научные записки. Работы Научно-исследовательской кафедры истории европейской культуры. – Х., 1929. – Вып. 3: Присвячується почесному голові кафедри академіку В.П. Бузескулу. – С. 350–358.

У такому сенсі стиль трактувався як специфічна історична чи національно / соціально зумовлена форма виразу суб'єктивного «духу часу»¹, точніше відповідної культурно-історичної доби. Воднораз ідея часової єдності продукувала й новітній смисл стилю як певного способу світобачення, себто акцентувала увагу на специфічних темпоральних рисах історичної свідомості. Приміром, швейцарський історик і філософ Я. Буркгардт тлумачив поняття «стиль часу» як особливий ракурс у сприйнятті світу, котрий властивий тій чи іншій історичній добі².

Впливи Я. Буркгардта помітні й у студіях його учня – мистецтвознавця Г. Вельфліна, який розглядав історію модерного мистецтва з перспективи внутрішнього розуміння природної зміни різних форм світобачення – стилів. Водночас він обстоював думку, що стиль передусім відображає настрої доби та народу, з одного боку, і є виразом особистого темпераменту митця – з іншого³. Тож Г. Вельфлін сприймав стиль як своєрідну формальну структуру, хоч і тлумачив її у двоєдиному сенсі як художній і позахудожній (соціокультурний) феномен⁴.

Кардинальні зрушення у соціогуманітаристиці спричинило неокантіанство, котре не тільки трансформувало засадні уявлення у цій царині, що відтепер ототожнювалися з науками про культуру / дух і світом цінностей, а й упровадило інструментальне розуміння ролі та функцій понять. Одним із найважливіших постулатів цієї версії трансцендентального ідеалізму стала думка про внутрішній зв'язок між об'єктами чи предметами, який не залежить від емпіричного спостереження, а конструюється у свідомості через поняття, що, власне, і формують зміст знання.

На початку ХХ ст. стиль перетворився в одне з найуживаніших операційних понять тогочасної естетики та культурології, з яким асоціювався загальний образ («обличчя») певної культурної / духовної доби, її внутрішня будова, спосіб та ритми буття. У такому онтологічному сенсі це поняття вживав О. Шпенглер⁵, який навіть використовував термін «стиль культури»⁶.

Таким чином, поняття «стиль» і похідні дефініції дедалі ширше застосовувалися для позначення соціокультурної єдності різноманітних форм, явищ

¹ Устюгова Е.Н. Стиль и культура: Опыт построения общей теории стиля. – 2-е изд. – СПб., 2006. – С. 56.

² Парахонский Б.А. Стиль мышления: Философские аспекты анализа стиля в сфере языка, культуры и познания / Отв. ред. С.Б. Крымский. – К., 1982. – С. 29–30.

³ Вельфлин Г. Основные понятия истории искусств. Проблема эволюции стиля в новом искусстве / Пер. с нем. А.А. Франковского. – СПб., 1994. – С. 16.

⁴ Устюгова Е.Н. Стиль и культура... – С. 58.

⁵ Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории: В 2 т. / Вступ. ст., прим. и пер. с нем. К.А. Свасьяна. – М., 1993. – Т. 1: Гештальт и действительность. – С. 367–370.

⁶ Там же. – С. 373.

і процесів з обсягу людського буття, врешті-решт для конструювання цілісного образу тієї чи тієї епохи у просторі та часі. Та стиль уживався і як інтегральна характеристика певної доби, котрою послуговувалися для того, щоби досягнути феномен культури. Ці новації споглядаємо в текстах В. Дільтея, Е. Гуссерля, Г. Ріккєрта, О. Шпенглера та інших мислителів перших десятиліть ХХ ст.

Д. Чижевський (1894–1977) як інтелектуал значною мірою сформувався в річищі західноєвропейської, точніше німецької, філософської традиції. За споминами його приятеля юнацьких років П. Феденка, ще під час навчання у С.-Петербурзькому університеті напередодні Першої світової війни молодий студент захоплювався диспутами нових кантіанців й інтуїтивістів, які саме набули неабиякої популярності. Зауважимо, що дипломну роботу Д. Чижевського 1919 р. в Київському університеті було присвячено філософській еволюції Ф.Й.К. фон Шиллера¹.

З інтелектуальними інтенціями Д. Чижевського активного конкурували його політичні устремління. Зі студентських років він брав діяльну участь у революційному русі, зокрема був членом РСДРП (меншовицьке крило). Саме як представник партії російських меншовиків Д. Чижевський увійшов до Української Центральної Ради та Малої Ради. 22 січня 1918 р. на засіданні останньої він голосував проти IV Універсалу. 14 березня того ж року молодий політик виступив супроти ратифікації мирного договору, підписаного українською делегацією в Бресті-Литовському, позаяк уважав її передчасною з огляду на загрозу нової руйнівної війни².

Хтозна, яким був би подальший життєвий сценарій Д. Чижевського, коли б його не заарештували чекісти, але щасливий випадок допоміг йому звільнитися. Залишатися на території, підконтрольній більшовицькому режиму, котрий Д. Чижевський відверто називав варварським, було вкрай небезпечно, хоч він й отримав запрошення на доцентуру по кафедрі загального мовознавства Вищих жіночих курсів і по кафедрі філософії Інституту народної освіти в Києві³. Улітку 1921 р. молодий учений емігрував до Польщі, а згодом – до Німеччини.

У 1922–1923 рр. Д. Чижевський студіював філософію й логіку в університетах Гайдельберга та Фрайбурга. Він здобув чудовий вишкіл у зіркової плеяди тогочасних європейських мислителів, як-от Е. Гуссерль, Ю. Еббінгауз, Й. Кон, Р. Кронер, Г. Ріккєрт, М. Гайдеггер, К. Яспєрс та ін. У той час на прожиття Д. Чижевський заробляв тим, що викладав латинську мову японським студентам. Зрештою наукові студії початкуючого вченого, оприлюднені в міжвоєнну добу, виказували задатки інтелектуала європейського масштабу.

¹ Феденко П. Дмитро Чижевський (4 квітня 1894 – 18 квітня 1977): Спомин про життя і наукову діяльність // УІ. – 1978. – № 1/3. – С. 108–109.

² Верстюк В., Осташко Т. Діячі Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 183–184.

³ Феденко П. Дмитро Чижевський... – С. 117.

Та Д. Чижевський був людиною з дуже складною, суперечливою та багатогарною культурною свідомістю. До середини 1920-х рр. він підтримував зв'язки з російською й німецькою соціал-демократією, проте згодом розірвав ці політичні стосунки та став прихильником Німецького християнського екуменічного руху. Від 1924 р. Д. Чижевський викладав філософію та логіку в Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова та Українському вільному університеті у Празі. Заразом упродовж 1925–1930 рр. активно співробітничав із російськими вченими-емігрантами у столиці Чехословаччини, приміром із Російським історичним товариством та Російським народним університетом, а також був членом знаного Празького лінгвістичного гуртка. Як інтелектуал він був близький до багатьох відомих російських мислителів-емігрантів, таких, як М. Бердяєв, С. Булгаков, М. Лоський, Ф. Степун, М. Трубецької, С. Франк та ін.

У 1932 р. Д. Чижевський посів кафедру славістики в університеті міста Галле (Німеччина), в якому мешкав до закінчення Другої світової війни. Причому рекомендацію йому дав Е. Гуссерль. Останній назвав Д. Чижевського філософом, для якого «характерна подиву гідна широта вченості, що охоплює різні ділянки культури»¹.

Наступного року Д. Чижевський захистив докторську дисертацію, присвячену Г.В.Ф. Гегелю та впливам його вчення в Росії. Проте за нацистського режиму він не зміг габілітуватися на професора у жодному університеті – ані в Галле, ані у Відні, ані у Братиславі, позаяк йому закидали єврейське походження дружини.

По Другій світовій війні Д. Чижевський переїхав із Галле, що опинилося в радянській зоні окупації, до Марбурга (американська зона), де викладав славістику в місцевому університеті, зокрема організував Слов'янський семінар і став його керівником. У 1949 р. він перебрався до США, зокрема читав історію слов'янських літератур і проводив компаративні студії в Гарвардському університеті. Та вже 1956 р. Д. Чижевський повернувся до ФРН. Викладав славістику як професор-консультант у Гайдельберзькому університеті, а також став одним із фундаторів і директором Слов'янського інституту при цьому виші. Завдяки його зусиллям зазначений дослідницький осередок тривалий час уважався найкращою славістичною інституцією післявоєнної Європи. Однак 1968 р. внаслідок реформи вищої освіти у ФРН Д. Чижевський був змушений залишити Гайдельберг. Пізніше він викладав філософію та історію слов'янських літератур на запрошення кількох західнонімецьких університетів, оскільки отримував дуже скромну пенсію.

¹ *Валяєко І.В.* До інтелектуальної біографії Дмитра Чижевського: празький період (1924–1932) // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – К., 2004. – Т. 25: Філософія та релігієзнавство. – С. 84.

Розмах ерудиції, працездатність та оригінальні повороти мислення Д. Чижевського, котрий вільно володів багатьма європейськими мовами, вражали сучасників. Як згадували О. Прицак та І. Шевченко, кишені Д. Чижевського «завжди надималися від чистих карточок, на котрих примудрявся робити записи за будь-якої нагоди – навіть провадячи розмову з гостем»¹. Наприкінці життя Д. Чижевський залишився самотнім, здобувши, зокрема, реноме надзвичайно конфліктної, колоритної, ба навіть легендарної особи. Побутує думка, що саме він став прототипом персонажа з однойменної повісті відомого російського письменника В. Набокова – ексцентричного й дивакуватого професора-холерика Пніна, котрий не зміг адаптуватися до американського стилю життя².

Утім, незважаючи на такі рефлексії щодо Д. Чижевського, слід підкреслити, що він був позбавлений більшості національних і культурних упереджень, оскільки плідно співпрацював і підтримував розгалужену комунікацію з багатьма європейськими та американськими інтелектуалами. Приміром, він украй негативно поставився до політизації й ідеологізації української науки в діаспорі, зокрема вийшов із колегії професорів Українського вільного університету. Водночас Д. Чижевський піддав нищівній критиці радянську політику знання, передусім гостро засудив сумнозвісну тезу академіка І. Білодіда про «злиття» націй і мов, яку назвав антинауковою.

Зацікавлення Д. Чижевського теоріями стилів і культурних епох, точніше їх інструментальними й організуючими можливостями вмотивовувалося його неймовірно широкими та багатоманітними науковими студіями, котрі охоплювали величезні предметні поля з історії української, російської, слов'янських літератур, європейської філософії й культури, суспільно-політичної думки, логіки, славістики, бібліотеко- та книгознавства, компаративного літературознавства, структурної лінгвістики тощо³.

¹ Прицак О., Шевченко І. Пам'яті Дмитра Чижевського (23 березня 1894 р. – 18 квітня 1977 р.) // *Філософська і соціологічна думка*. – 1990. – № 10. – С. 91.

² Вінценз А. Дмитро Чижевський // *Сучасність*. – 1988. – № 7/8. – С. 113.

³ Бібліографію Д. Чижевського див.: *A Bibliography of the Publications of Dr. Dmitry Cyzevsky in the Fields of Literature, Language, Philosophy and Culture*. – Cambridge, 1952. – 46 p.; *Gerhardt D. Schriftenverzeichnis von D.J. Cyzevsky, 1912–1954* // *Festschrift für Dmytro Cyzevs'kyj zum 60. Geburtstag: Veröffentlichungen der Abteilung für slawische Sprachen und Literaturen des Osteuropa Instituts (Slawisches Seminar) an der Freien Universität Berlin* / Herausg. von M. Vasmer. – Berlin, 1954. – Bd. 6. – S. 1–34; *Winkel H.-J. Schriftenverzeichnis von D.I. Tschizewskij (1954–1965)* // *Orbis scriptus: Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag* / Herausg. von D. Gerhardt, W. Weintraub und H.-J. zum Winkel. – München, 1966. – S. 35–48; *Вчений-енциклопедист: Дмитро Іванович Чижевський (1894–1977): До 100-річчя з дня народження: Бібліографічний покажчик* / Упор. О. Чуднов. – Кіровоград, 1994. – 20 с.

Зауважимо, що хронологічно його праці та дослідницькі інтереси обіймали часи від середньовіччя до ХХ ст. з екскурсами до античної доби. За висловом професора А. Вінценза, *«Чижевський був єдиною знайомою мені людиною, яка могла говорити про “тридцять сьомий рік”, маючи на увазі не 1937 чи 1837 рік (так, як говоримо про тридцять перший чи шістдесят третій рік), а про 1037, в якому він почувався так само вдома, як і у сучасній добі»*¹.

Вочевидь, вихований у душі німецької культурно-історичної традиції, Д. Чижевський з огляду на написання ряду систематичних і компаративних нарисів з історії філософії та літератури рано чи пізно мав замислитися щодо проблем конструювання, представлення й організації багатоманітного, строка-того та суперечливого матеріалу з обсягу різних історичних епох. Імовірно, до таких роздумів і спостережень його спонукали студії на ниві барокової літератури й культури за часів Другої світової війни. Недаремно в одній із праць, присвячених літературному бароко, Д. Чижевський зауважував (розрядка автора. – О.Я.): *«Закони мистецької техніки не є законами природи: вони можуть мінятися; вони справді змінюються і то досить значно в зв'язку з “духом часу”; вони змінюються в зв'язку з тією функцією, яку дана певна форма мистецького виразу виконує в цілому мистецького твору; закони мистецької техніки змінюються в залежності від панування того чи іншого мистецького стилю; вони міняються нарешті в залежності від мистецького ґатунку (“жанру”) певного мистецького твору; вони змінюються і в залежності від тих завдань, які ставить собі сам мистець. Зміна законів мистецької техніки не свавільна, а підлягає певним закономірностям. – Реально ця змінливість законів мистецької техніки визначає: неможливо вимагати від архітектора часів барока, щоб він будував в готицькому стилі або в стилі “модерн”; неможливо вимагати від барокової ц е р к в и, щоб вона випадала, яко бароковий з а м о к...»*².

Така думка Д. Чижевського про залежність мистецьких творів від «духу часу» та певного культурного / мистецького стилю вповні вписувалася в горизонт концептуальних пропозицій, виплеканих німецькою соціогуманітаристикою першої третини ХХ ст. Навіть більше, вона намічала чи анонсувала майбутню концептуальну й інструментальну пропозицію автора, котра здобула оформлення вже в повоєнний час.

Схожі роздуми та пасажі віднаходимо й в інших текстах Д. Чижевського. Скажімо, в одній із праць воєнної доби він розмірковував про ідеологічну вартість епохи бароко в українській літературі та культурі. *«Розуміється, немає історичних епох, що виробили би, хоч би й в межах лише однієї країни або народу, єдину, одностайну ідеологію. Навпаки, здебільша життя духовної єдності йде шляхом одночасного розвитку полярно-протилежних ідеологій»,* – наголошу-

¹ Вінценз А. Дмитро Чижевський. – С. 109.

² Чижевський Д. Український літературний барок: Нариси. – Прага, 1941. – Ч. 1. – С. 6.

вав Д. Чижевський¹. Ця авторська заувага вказувала його рефлексії стосовно досягнення можливого ступеня культурного розмаїття та, заравом, культурної єдності, котрі притаманні певній історичній добі.

У післявоєнні роки Д. Чижевський неодноразово порушував розмаїту проблематику з обсягу історії філософії, літератури, культури, котра тією чи іншою мірою нав'язувала цілісне осмислення як багатьох культурних явищ і процесів, так і мистецьких, літературних творів. Не випадково у його текстах побутує ціла низка розумувань щодо «духу часу», котрі продукували тезу про культурну єдність історичної доби.

Наприклад, у розвідці 1948 р., присвяченій бароковому століттю в українській духовній історії, Д. Чижевський відзначав: *«XVII сторіччя – і не лише в історії України – не проста хронологічна рамка для певних повільних процесів розвитку та раптових катастрофічних подій. І ті, й ті вирости на певному ґрунті, в межах певного суцільного культурного стилю, і ті, і ті овіяні тим самим “духом часу”*; окремі події та окремі діячі XVII сторіччя мають між собою більше спільного, аніж події чи представники майже всіх інших часів української політичної та культурної історії»². Ця сентенція Д. Чижевського свідчить про дальше оформлення його концептуальної пропозиції, позаяк «дух часу» дедалі більше ототожнюється з культурно-стильовими ознаками доби.

Того ж таки 1948 р. побачила світ і студія «Культурно-історичні епохи». Її архітектоніка вибудувана в річищі звичної для Д. Чижевського «мозаїчної композиції», коли навіть велика оглядово-синтетична праця немовби розбивалася на низку дрібних фрагментів. Відтак в авторському викладі кожен «пазл» із такої мозаїки неначе відігравав роль маленького кольорового скельця у загальному калейдоскопі думок і спостережень, який крок за кроком наближав читача до найголовніших смислів.

Не випадково сучасні дослідники акцентують увагу на різноманітних аспектах і фрагментах згаданої праці. Приміром, ідеться про потрактування індивідуальних відхилень у порівнянні зі стильовою формацією певної культурної доби³, зіставлення історичних ритмів і культурних, літературних хвиль у річищі вказаної концептуальної пропозиції⁴, надіндивідуальному характері світоглядних засад епохи і т.п.

Почасті подібну архітектоніку праць і навчальних курсів Д. Чижевського можна пояснити впливами формалістичної школи російського літературознав-

¹ *Його ж.* Історія української літератури. – Прага, 1942. – Кн. 2: IV. Ренесанс та реформація; V. Барок. – С. 130.

² *Його ж.* Симнадцяте сторіччя в духовній історії України // Арка (Мюнхен). – 1948. – № 3/4. – С. 8–9.

³ Сивокінь Г. «Вибухи» індивідуального обдаровання у видозмінах культурно-історичної епохи // Всесвіт. – 1995. – № 10/11. – С. 151–153.

⁴ *Маринович М.* Ритм історії в концепціях Дмитра Чижевського і сучасність // Там само. – С. 153–155.

ства, позаяк він високо цінував студії Б. Ейхенбаума й Б. Томашевського, а також цікавився працями князя М. Трубецького зі «структурального мововедення»¹. Проте вирішальну роль, очевидно, відігравали прагматичні мотиви, оскільки навіть дрібні розвідки Д. Чижевського зазвичай сповнені компаративних сюжетів, які спираються на відмінні площини висвітлення та репрезентації фактографічного матеріалу, а також ідеї й концепти, котрі циркулювали на обширах різних суспільних і гуманістичних наук. Отож «Культурно-історичні епохи» складаються з шести смислових фрагментів, які автор розділив арабськими цифрами, проте так і не позначив окремими назвами.

Можливо, він розглядав цю розвідку як свого роду попереднє есе – вільний і первинний накид думок, які виношував у попередні роки.

Перший фрагмент статті представляє міркування Д. Чижевського щодо ідеї культурної єдності історичної епохи, котрі автор розгортає як на основі низки спостережень на полі класичного історизму, так і середньовічних християнсько-теологічних візій історії. Приміром, він не тільки згадує про метафізичний «дух» Г.В.Ф. Гегеля та романтичні візії XIX ст., а й наголошує на їх абстрактному характері. Саме на противагу абстрактним конструкціям минувшини Д. Чижевський розмірковує про «перевідкриття» класичної спадщини за доби Ренесансу, коли намітилися перші спроби представити, схарактеризувати окремі епохи за їх «стилем».

У другій частині розвідки йдеться про те, що історія мистецтв впродовж XIX ст. стала «історією стилів». Натомість структурування й маркування епох на полі академічного історієписання відбувалося здебільшого випадково, переважно відповідно до певних подій або доволі абстрактних означень, як-от «доба руйни» чи епоха «національного відродження». Заразом Д. Чижевський навіть обстоює тезу, що теорія поступу, котра домінувала за часів класичного історизму, спричинилася лише до поширення абстрактних схем концептуалізації. Натомість акцентує увагу на тому, як розгорталося поширення «історії стилів» на найрізноманітніші сфери студювання минувшини. На його думку, це дає підстави для твердження про те, що *«кожна епоха є цілістю, системою рухів та змін, які мають усі якийсь спільний напрям; кожна епоха має своє обличчя, свій власний характер, свій “стиль”*. Однак разом із тим Д. Чижевський звертає увагу на складнощі та суперечності, котрі постають у концептуалізації минувшини культури на засадах «історії стилів». Водночас він намічає / окреслює схему або теорію культурних епох.

Третій смисловий блок статті Д. Чижевського переводить сферу його спостережень і тлумачень із царини концептуальних побудов на ниву їх практичного вжитку, зокрема у працях українських науковців з історії літератури, мистецтва, культури тощо. Скажімо, автор обстоює думку, що застосування

¹ Валявко І. В. До інтелектуальної біографії Дмитра Чижевського... – С. 86.

загальноєвропейських віх культурної історії до української минувшини дозволяє представити її як частину «європейської культурної цілості».

Четвертий фрагмент тексту Д. Чижевського у широкому розумінні можна назвати інструментальним. Тут автор намагається з'ясувати, чи варто поняття «культурного стилю» вживати щодо студіювання конкретного матеріалу. Загалом ця розвідка яскраво демонструє спосіб мислення Д. Чижевського, котрий хоч і спирався у своїх рефлексіях на дуже добротні та широкі теоретичні підвалини, але сприймав концептуальні пропозиції передусім із перспективи їх практичного використання на фактографічній конкретиці. Не випадково він згадує про своєрідну запізнілість українського культурного розвитку, котрий мав немовби наздоганяти / надолужувати «занедбаний час», що пояснює певні стильові відхилення у творчих практиках знакових діячів, або спізнілих літературних тенденціях.

П'ятий пункт статті Д. Чижевського майже повністю присвячено теорії «культурних хвиль», котру він розглядає в розрізі формального протиставлення різних стилів. Тож автор зупиняється на проблемах і ризиках культурно-історичної періодизації, зокрема наголошує на релятивності в локалізації тієї чи іншої доби й підкреслює неможливість, точніше неспроможність, засобами «механічної» хронологізації представити культурну єдність і багатоманітність.

Натомість він обстоює тезу, що культурно-історична періодизація вимагає конструювання «ідеальних типів», які зможуть представити найяскравіші, типові явища епохи. Звідси походить ідея Д. Чижевського про те, що культурно-історична епоха є поза- або надчасовою цілістю, котра не підлягає суворій хронологічній локалізації, себто може по-різному розгортатися чи виявлятися у відмінних культурних, духовних, мистецьких, інтелектуальних пластах. Видається, що Д. Чижевський уважав цю проблему ключовою в інструментальному застосуванні концепту «культурно-історична епоха», позаяк пов'язував її з розглядом ряду проміжних або перехідних стилів, як-от передреформація, маньєризм, сентименталізм, бідермаєр та імпресіонізм. За великим рахунком, в авторській репрезентації ці перехідні стилі наочно демонструють складність і варіативність розгортання культурно-історичних епох.

Урешті шостий фрагмент розвідки Д. Чижевського можна назвати скептичним. Адже насамкінець автор не резюмує наведені аргументи для ствердження означеної концептуальної пропозиції, а навпаки – зважує доводи *pro et contra* на уявних терезах думки. Скажімо, він обмірковує, чи можна перевести / звести теорію «культурних хвиль» до морфології культурних явищ і процесів, або відійти від усталених уявлень історизму початку ХХ ст. тощо. У цих прикінцевих пасажах добре простежується палітра мислення Д. Чижевського як інтелектуала, котрий, навіть висуваючи певну концептуальну пропозицію, водночас по-думки проектував можливі альтернативи та заперечення.

* * *

Стаття Д. Чижевського відтворюється за виданням 1948 р.¹ Правопис першопублікації збережено. Окремі друкарські огріхи виправлено без спеціальних застережень. До тексту долучено примітки історіографічного спрямування.

* * *

1.

Наші часи, десь з другої третини 19-го віку, а то й з його початку, часто звуть часами «історизму», пробудження історичної свідомості, якоїсь окремої уваги до історичних процесів. Свідомість, що часи змінюються, що раніше не було так само, як тепер, – розуміється, не нове з'явище: на Україні, зокрема, така свідомість мала підставу в низці історичних катастроф... Згадаємо лише меланхолійні думки нашого літописця Величка: «видіх пространнії тогобочної Україно-малоросійський поля і розлеглії долини, ліси і обширній садове і красній дубрави, ріки, стави, озера запустилиї, мхом, тростієм і непотрібною лядиною заросшії... Перед війною Хмельницького бисть акі вторая земля обітованная, медом і млекоом кипящая... Видіх же к тому... много костей чоловічеських, сухих і нагих... і рекох в умі – хто суть сия»².

Але не ця проста думка, що іноді, як бачимо, природно повстає зі спостереження над сучасною дійсністю (у Величка – матеріальні рештки Руїни), істотна для «історизму». Важлива свідомість, що історичні зміни мають певний напрямок, що історична дійсність не просто змінюється – сьогодні в той бік, завтра в цей, а що – навпаки – весь історичний процес є процесом суцільним та що цей суцільний процес не лише можна витлумачити, інтерпретувати як єдність, а що він дійсно такою єдністю є. І ця думка не нова: бо уся християнська «філософія історії» вимагала визнання, що історія – межі «гріхопадінням», «вигнанням з раю» та «страшним судищем Христовим» –

¹ Чижевський Д. Культурно-історичні епохи. – Авгсбург, 1948. – 16 с. Передруки: Те саме. – 2-ге вид. – Авгсбург; Монреаль, 1978. – 16 с. (Slavistica, № 78); Те саме // Єлисавет: Історико-краєзнавчий додаток до газети «Народне слово» (Кіровоград). – 1992. – 28 жовт. – Вип. 12. – С. 2; Те саме // Українське слово: хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.: У 3 кн. / Упоряд. В. Яременко, Є. Федоренко. – К., 1994. – Кн. 3. – С. 609–620; Те саме // Чижевський Д. Українське літературне бароко. – К., 2003. – С. 345–357; Те саме // Його ж. Філософські твори: У 4 т. / Під заг. ред. В. Лісового. – Т. 2: Між інтелектом і культурою: дослідження з історії української філософії. – К., 2005. – С. 24–35; Те саме [скорочено] // Українська історіософія (XIX–XX ст.): Антологія: У 2 ч. / Упор. В.О. Артюх. – Суми, 2011. – Ч. 2. – С. 61–68. Див. також: Чижевський Д. Культурно-історичні епохи // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/chyzh/chyb16.htm>

² Предмова до чителника // Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, составил Самоил Величко. – К., 1848. – [Т. 1]. – С. 5.

проходила яко великий хід в межах періодів («еонів»)¹ – до народження Христа, під тягарем гріха й закону та після викуплення людського роду Христом, яко процес, що стремить до «страшного суду», до кінця світу, і в цьому останньому акті історії має, власне, свою ціль та свій сенс.

Найвпливовіша, хоч у цілому й лише дуже загально-схематична теорія історичного процесу з християнського пункту погляду є відома філософія історії Йоахима з Фіоре (Joachim de Fiore, 13 вік)², яка не залишалася без впливу і на середньовічне літописання, і на духовне та політичне життя взагалі (Франциск Асизький³ або Коля ді Рієнці⁴), знайшла запізнілі відклики і в слов'янському світі (Матвій з Янова⁵ у чехів, а через нього і гуситський рух⁶; у нас ніби деякі запізнілі відгуки «йоахимізму» є в Івана Вишенського)⁷. Три великих епохи історії, що їх зв'язує Йоахим з трьома особами Божої Триєдности, є, розуміється, лише дуже широкою рамкою, в яку можна вставити усі події минулого, сучасного, а також і майбутнього.

Такими та подібними загальними схемами (а що тут часто маємо справу з дійсними запізнілими та «посередніми» рефlekсами «йоахимізму», це можна довести) дуже довго ще обмежуються філософи історії. Навіть у Фіхте⁸, навіть у соціалістів, не виключаючи ранішого марксизму; пор[івняймо] хоч би «Комуністичний маніфест», зустрічаємо такі загальні формули, що їх можна в цілому влити в дуже просту схему: «первісне суспільство» (тут безсумнівні несвідомі впливи уявлень про «золотий вік» та існування «праотців» в раю), після цього приходить період розвитку, який, здебільша з огляду на перспективи майбутнього розвитку, характеризують як період «занепаду», нарешті майбутній період дальшого поступу або «відродження»⁹ (якщо се-

¹ Від гр. *αἰών* – століття, епоха.

² *Йоахим Флорський*. Согласование Ветхого и Нового Заветов // Антология средневековой мысли (Теология и философия европейского Средневековья): В 2 т. / Под ред. С.С. Неретиной; сост. С.С. Неретиной, Л.В. Бурлака. – СПб., 2001. – Т. 1. – С. 509–537.

³ Франциск Асизький (бл.1182–1226) – італійський монах і місіонер, засновник ордену францисканців. Див.: *Франциск Ассизський*. Наставлення (увещевання) // Антология средневековой мысли... – СПб., 2002. – Т. 2. – С. 33–40.

⁴ Кола ді Рієнцо (бл. 1313–1354) – народний вождь і голова Римської республіки (1347, 1354), котрий мріяв про відродження колишньої слави давнього Риму.

⁵ Матвій із Янова (1350-ті – 1393) – чеський богослов і філософ.

⁶ *Чижевський Д.І.* Порівняльна історія слов'янських літератур у двох книгах. – К., 2005. – С. 90–96.

⁷ *Його ж.* Історія української літератури від початків до доби реалізму. – Нью-Йорк, 1956. – С. 232–241.

⁸ *Фіхте И.Г.* Речи к немецкой нации / Пер. с нем. А.А. Иваненко. – СПб., 2009. – С. 136, 175–176.

⁹ Див., наприклад: *Февр Л.* Как Жюль Мишле открыл Возрождение // *Февр Л.* Бои за истории / Пер. А.А. Бобовича, М.А. Бобовича, Ю.Н. Стефанова; ст. А.Я. Гуревича; комм. Д.Э. Харитонович. – М., 1991. – С. 377–387.

редній період був періодом занепаду). Якщо навіть окремі з цих трьох періодів і поділяють далі на дрібніші відтинки, схема історичного розвитку залишається в цілому абстрактною схемою, в якій ці окремі відтинки характеризовано здебільша «оцінками» їх вартості з того або іншого пункту погляду, але ближча характеристика їх змісту залишається завданням конкретного історичного дослідження.

Лише досить пізно приходять до характеристики окремих історичних епох за їх змістом. Почасти робиться це в зв'язку з уявленням про те, що історичний процес є процесом, що йде в своєму ході через окремі нації, народи або їх групи, коли говориться, напр[иклад], про «орієнтальний», «германський» або «романо-германський» світ, нарешті в майбутньому про «слов'янський світ», як це робили «слов'янофільські» течії, від наших кирило-методіївців до російських офіційних та неофіційних слов'янофілів. Історичний «дух» (це слово вжив зовсім не Гегель уперше, як це часто собі уявляють: його зустрінемо вже в 18-му віці у представників дуже різних течій) виконує свою історичну місію, ніби доручаючи її виконання в окремі епохи окремим народам або їх групам. Таке уявлення, розуміється, вимагає якоїсь конкретної характеристики окремих народів за змістом їх культурних тенденцій та їх досягнень. На жаль, і це робилося майже виключно в дуже широких та «абстрактних» формах...

Цим абстрактним характеристикам протистоять спроби схарактеризувати окремі епохи за їх «стилем», накреслюючи характеристику життя, творчості та ідеалів окремих епох. Чи не вперше було це зроблено для античності, коли в часи «відродження» повстала тенденція знову «актуалізувати» цінності античної культури, від мови починаючи до мистецтва, поезії та філософії. В зв'язку з цим та разом із цим повстає і – хоч і дуже поверхова – характеристика тієї доби, що відділяла античність від її відродження, – доби середньовіччя. Характеристика цієї доби як епохи «темного середньовіччя» була знову в значній мірі більше оцінкою, аніж характеристикою культурного змісту середньовіччя. До того уявлення про античність у добу відродження було дуже суб'єктивне в залежності від недостатнього рівня знання та тенденції часу ідеалізувати античність у напрямку власних інтересів та ідеалів «відродження».

Помалу з розквітом історичного дослідження, але власне вже в 19-му віці, зустрічаємо дальші характеристики окремих діб, окремих культурних течій за їх конкретним позитивним змістом. Це було в окремих випадках вже тому легко, що в новітні часи окремі духовні та культурні течії виступали самосвідомо та самі робили спроби окреслити зміст своїх ідеалів, так би мовити подати наперед свої «програми». Так робили, наприклад, і «просвіченість» 18-го віку, і «романтика» на межі 18-го та 19-го віків.

2.

Не вважаючи на великі досягнення в спробах опису та характеристики окремих культурних епох протягом цілого 19-го віку, все-таки історичні характеристики минулого залишались часто не дуже виразні. Це виявилось в значній мірі в поділі історичного минулого на «епохи», «доби» тощо. В історичних нарисах різних сфер культури: політичної історії, історії філософії, літератури, мистецтва, науки зустрічаємо поруч із епохами, що їх історичне обмеження переведено за їх змістом, також відтинки часу, характеризовані за змістом досить невиразно, наприклад, за століттями або за певними подіями, що подають якісь хронологічні межі, не обмежуючи епохи за її культурним змістом; щоб узяти приклади з української історії, згадаємо хоч би «добу руїни», добу «національного відродження» тощо.

Чимало гальмувала дослідження також історично-соціологічна теорія, що набула великого значення саме в 19-му віці, – «теорія прогресу», що мала тенденцію малювати хід історичного розвитку як шлях ступеневого поліпшення, накопчення культурних придбань. Така – знову цілком абстрактна – схема, як відома схема позитивізму, за якою духовна історія людства проходить в своєму розвитку три великих доби – «релігійну», «метафізичну» та «наукову»¹, – теж чимало пошкодила історичній науці.

Як здається, перші історики, що свідомо намагались поділити цілий розвиток тієї культурної сфери, яку вони досліджували, на епохи, що їх характеризували за їх змістом, були історики мистецтва. По меншій мірі тут зустрічаємо зрозуміння, наприклад, того, що мистецтво доби відродження відрізняється від мистецтва середньовічного не лише тим, що мистці почали працювати «ліпше» або що 17-ий вік (пізніше «барокко») відрізняється від «відродження» не тільки «занепадом смаку», але також тим, що в мистців та споживачів мистецтва мистецький смак та естетичний ідеал в добу відродження став іншим, аніж був в середньовіччі; в 17-му віці вони знову різко змінились. В зв'язку з таким розумінням розвитку повстала тенденція знайти для кожного часу його характеристику за змістом. Історія мистецтва в значній мірі стає історією «стилів», себто історією зміни певних для кожної доби характеристичних систем мистецьких ідеалів, мистецьких смаків та характеристичних рис мистецької творчости.

Помалу ця тенденція дослідження переходить до історії інших сфер культури, зокрема до історії інших мистецтв, не лише образотворчих – малярства, архітектури та скульптури. Зустрічаємо дослідження зміни стилів у музиці й літературі. Помалу ця тенденція охоплює й вищі сфери духовної творчости, зокрема історію філософії, а поруч з цим і «нижчі» сфери культурної історії, що почасти тісно зв'язані з історією мистецтва, як напр[иклад] історію «побу-

¹ Конт О. Дух позитивной философии (Слово о положительном мышлении) / Пер. с фр. И.А. Шапиро, предисл. М. Ковалевского. – СПб., 1910. – С. 10.

ту» тощо. Не бракує вже й спроб подати хоч би характеристики окремих епох, якщо не всієї цілості історичного розвитку, за їх «стилем».

Поруч з цим охопленням усе дальших та дальших сфер методою «культурно-стилістичного» дослідження найважливішою тенденцією є стремління в кожному періоді з усіма його різними та різноманітними сферами (політикою, мистецтвом, літературою, філософією, побожністю і т.д.) бачити цілість, в якій усі сторони однаково репрезентують той самий культурний стиль. Таке уявлення, яке, розуміється, ще мусить бути підперте дальшим дослідженням, а поки що є лише «робочою гіпотезою» окремих дослідників, є, до речі, дальшим кроком на шляху зрозуміння історичного процесу, як не сукупності випадкових дрібних процесів, рухів, течій, а великого одностайного руху в різних сферах у тому самому напрямку: гармонійний, монолітний характер, який дістає при такому освітленні історичний процес та окремі історичні епохи, розуміється, ще не позитивний аргумент на користь правильності того погляду, що лежить в основі такого освітлення.

Не можемо тут зупинятися над історією окремих історичних наук. Але треба кинути погляд на ті загальні питання, що стоять в зв'язку з цією новою тенденцією історичного дослідження.

Ми згадали вже, в чім полягає основна думка цієї тенденції історичного дослідження. Ця основна думка є переконання, що історичний процес – це не сукупність випадкових рухів в різних напрямках в окремих сферах культури, рухів, простежуючи які історик іноді може подати якусь суцільну картину окремої епохи, а іноді може такої картини і не подати, остільки розбіжні, різноманітні можуть бути ці рухи. Суцільна картина є з цього погляду лише досягнення історичного дослідження, витвір праці історика. З нового пункту погляду кожна епоха є цілістю, системою рухів та змін, які мають усі якийсь спільний напрям; кожна епоха має своє обличчя, свій власний характер, свій «стиль». Встановити цей стиль є одне з основних завдань історичного дослідження, і історик, досягаючи цієї мети чи наближаючися до неї, не вигадує, не утворює певну картину, а відкриває ту цілість образу епохи, яка в цій епосі дійсно заложена, яка належить до об'єктивної історичної дійсності. Цей погляд не відкидає можливості і що певна епоха може бути в своїх тенденціях дуже різноманітна, різнобарвна та скомплікована¹. Але стремління історичної науки подати цілісну та заокруглену характеристику епохи так само виправдане, як стремління подавати заокруглені, суцільні характеристики окремих осіб.

Ця провідна думка «стилістичної» історії минулого, зокрема стилістичної культурної історії, зустрічається при своєму переведенні з певними труднощами. Теорія історичного дослідження цими труднощами має займатися. Окремі питання ми ще обговоримо в дальшому.

¹ Складна.

В кожному разі помалу, в значній мірі виходячи від характеристики мистецьких стилів, сучасна історія культури виявляє тенденцію подати суцільну «мапу» історичного минулого, вже не загальну, абстрактну схему історичного розвитку, що дає лише зовнішню рамку, в яку можна з більшим або меншим успіхом умістити конкретний матеріал, а схему «живої форми» розвитку, в якій розміщення матеріалу, а почасти і матеріал самий цією формою зумовлені.

Може, найслабше в такій схемі є поки що назви епох, ті терміни, які почасти випадкові, почасти запозичені з історії мистецтв або з інших окремих сфер культури. В кожному разі, залишаючи античність, що її з сучасного пункту погляду зовсім не можна вважати єдністю, а досить складною системою окремих епох розвитку, дістанемо приблизно таку схему: 1) романська культура; 2) готична культура; 3) «ренесанс» («відродження»); 4) барокко; 5) «просвіченість» (або «клясицизм»); 6) «романтика»; 7) доба «реалізму» (нової «просвіченості»); 8) неоромантика (в мистецтві – «символізм»)¹. Ця схема доводить нас від початків «середньовіччя» (саме це поняття стало досить проблематичним) аж до початків 20-го віку.

3.

Ми почали нашу статтю з цитати з українського джерела... Хочемо звернути увагу на значення нової схеми історичного розвитку для історичного дослідження українського минулого.

Не можемо вказати на велику кількість прикладів застосування синтетичної схеми історичного розвитку до історії української культури. Власне лише історія українського мистецтва викладалася в цілому (праці Дм.В. Антоновича² та В. Січинського³) з цього пункту погляду. З моєї історії літератури, писаної з цього самого пункту погляду, з'явилась друком лише одна частина. Подібну загальну схему хотів прикласти до історії української літератури також М. Гнатишак⁴, але у видрукованій частині його нарису власне не знаходимо ані натяків на дійсне застосування схеми до конкретного матеріалу⁵. Окремі епохи оброблювалися не раз в окремих працях (зокрема,

¹ Бельї А. Символізм как миропонимание / Сост., вступ. ст., прим. Л.А. Сугай. – М., 1994. – С. 244–247.

² Антонович Д. Скорочений курс історії українського мистецтва / На правах рукопису. – Прага, 1923. – 340 с.; Його ж. Українське мистецтво (конспективний історичний нарис). – Прага; Берлін, 1923. – 11 с.

³ Січинський В. Конспект історії всесвітнього мистецтва / На правах рукопису. – Прага, 1925. – 264 с.; Його ж. Стилї (Альбом рисунків для конспекта історії всесвітнього мистецтва). – Прага, 1925. – XX табл.; Його ж. Українська культура: Альбом. – Франкфурт, 1949. – 35 табл.

⁴ Гнатишак Микола Леонтійович (1902–1940) – літературознавець й історик літератури.

⁵ Гнатишак М. Історія української літератури. – Прага, 1941. – Кн. 1. – 132 с.

варто відмітити праці А. Шамрая¹ та М. Зерова²). Але поскільки у авторів таких праць була свідомість потреби послідовного «стилістичного» освітлення цілого історичного процесу, сказати важко.

В кожному разі з хоч би й нечисленних праць із схарактеризованою тенденцією та з деяких рецензій на них бачимо, що в українській науці є вже свідомість важливості застосування культурно-стилістичної методи до українського матеріялу. Зокрема підкреслювано, що через застосування схеми загальноєвропейського розвитку до українського минулого це минуле буде поставлене в тісний зв'язок із світовою історією. Розуміється, вчені, що висловлювали цей аргумент (зокрема Дм.В. Антонович), були, на мою думку, з повним правом переконані, що українська культурна історія дійсно була завжди реально зв'язана з культурним розвитком європейського світу. І то не в розумінні постійної «залежності» від «заходу», не в тому розумінні, що український розвиток завжди підлягав західним «впливам», відбивав на собі ті культурні стилі, що панували на Заході, переймаючи їх відтіля. Звичайно, і не в тому розумінні, що український розвиток проходив паралельно з західноєвропейським через ті самі стадії. Сенс застосування загальноєвропейської схеми культурного розвитку до українського минулого лежить в тім, що цим самим український культурний розвиток мусимо визнати складовим елементом загальноєвропейського, українську культуру – елементом європейської цілості; коли український культурний розвиток проходив ті самі стадії, що й європейський взагалі, то не тому, що на Україну приходили ззовні «впливи», на Україні чинять «чинники», «фактори» чужого походження, а тому, що Україна, яко частина європейської культурної цілості переживає ті самі внутрішні процеси, що й цілість, до якої вона належить.

Таке освітлення проблеми культурної історії України, одначе, ще не вирішує тих почасти дуже складних питань, що стоять перед історичною наукою взагалі. До короткого обговорення цих питань ми й маємо перейти.

4.

Перше питання є питання про те, чи можна загальну характеристику певного «культурного стилю» (барокко, романтики, клясицизму тощо) дійсно з успіхом прикласти до дослідження конкретного матеріялу, який є в тому чи іншому сенсі «далекій» від того матеріялу, на підставі якого ці характеристики «культурних стилів» вироблені. Наприклад: чи дійсно варто

¹ Харківська школа романтиків / Вступ. ст., ред., прим. А. Шамрая. – Х., 1930. – Т. 1: [І. Срезневський, О. Шпигоцький, Л. Боровиковський та ін.]. – 280 с.; Т. 2: [А. Метлинський, Ієремія Галка (М. Костомаров)]. – 222 с.; Т. 3: [Ієремія Галка (М. Костомаров)]. – 354 с.

² Зеров М. Нове українське письменство: Історичний нарис. – К., 1924. – Вип. 1. – 136 с.

говорити про українське барокко як культурний стиль, коли, здається, і культурні, і політичні, і соціальні, і мовні засновки цієї доби на Україні були зовсім інші, аніж у тих країнах від Італії та Іспанії до Німеччини та Чехії, де барокко широко та пишно розвинулося в усіх галузях культури. Мені здається, відповідь на це питання можна дати лише шляхом конкретного дослідження. Якщо застосування загальних понять «культурної стилістики» до українського матеріалу дасть позитивні наслідки: нове освітлення фактів, глибше проникнення в основи культурного розвитку, роз'яснення окремих рис, що досі здавалися незрозумілими, то цим самим вжиток нового методу буде виправданий. Поки я можу лише висловити своє особисте переконання, що застосування окремих понять до історії української літератури таке виправдання вже дало. Важко обмежитися застосуванням «чужих» категорій лише до окремих відтинків українського розвитку; напр[иклад] припустити, що лише про українське барокко можна з успіхом говорити. Про «барокко», «бароккову людину», «бароккову культуру» на Україні говорено не лише фахівцями-дослідниками¹, а й поетами та публіцистами: згадаємо Липу² або Маланюка³.

Окремі труднощі зустрінемо при освітленні окремих – здебільша найвидатніших – постатей українського минулого: якраз у найвидатніших представників духовної культури часто зустрічаємо такі «вибухи» їх індивідуального обдаровання, їх особистих «ухилів» від норм їх сучасности, що якраз таких найвидатніших представників минулого часто важко умістити в рамки певного «стилю». Ця трудність не раз стояла і перед дослідниками західного минулого. Перед українським дослідником, напр[иклад], може постати питання, чи виправдане та достатнє занесення Шевченка до категорії «романтиків»⁴, або Івана Вишенського – до «письменників ренесансу»; натомість Сковорода надзвичайно типовий представник бароккового «стилю» думання та вислову – не дурно Г. Шаллер недавно в своїй спробі характеристики бароккової культури Європи вибрав – на підставі матеріялу, поданого в моїх працях⁵, Сковороду як один з небагатьох прикладів, що він подає для характеристики доби барокко.

Поруч із цим маловиразні можуть бути й характеристики діб малоаяскравих: на Україні, напр[иклад], «літератури ренесансу», що її репрезентантами,

¹ Чижевський Д. Український літературний барок: Нариси. – Ч. 1. – 71 с.; Прага, 1941. – Ч. 2. – 68 с.; Прага, 1944. – Ч. 3. – 67 с.; *Його ж.* Поза межами краси (До естетики бароккової літератури). – Нью-Йорк, 1952. – 22 с.

² Липа Юрій Іванович (1900–1944) – український письменник і публіцист.

³ Маланюк Євген Филімонович (1887–1968) – український поет, критик і літературознавець, засновник літературної групи «Танк».

⁴ Див., наприклад: *Пеленський Є.-Ю.* Шевченко-клясик, 1851–1861. – Львів; Краків, 1942. – С. 7–9.

⁵ Чижевський Д. Філософія Г.С. Сковороди. – Варшава, 1934. – 224 с.

поруч із Вишенським, є – як би не ставитись до змісту їх писань, – все-таки другорядні «полемісти» кінця 16-го – початку 17-го віку. Ще важче справа там, де окремі течії, не вважаючи навіть на їх тісний зв'язок із світовою культурою, вливаються в рамки якихось «місцевих», зв'язаних тісно з умовами даної країни, з проблемами даного «грунту». Це іноді «викривляє» образ певної епохи: поруч із певною формою, що є загальноєвропейська, стоїть в цьому випадку певна індивідуальна функція цієї форми, цього культурного стилю: так на Україні один з елементів літературного клясицизму «травестія» «комічної поеми» з ужитком місцевої мови привела у Котляревського до мовної реформи, до мовного «відродження» в рамках політичного занепаду, – таким чином «котляревщина» ніби розрізає надвоє український клясицизм; та сама мовна реформа Котляревського сполучує ніби ідеологічно та стилістично між собою мало пов'язані клясицизм та романтику на Україні; такі самі труднощі висовує перед дослідником характеристика українського літературного ренесансу, якого «стиль» значно змінює полемічна функція більшості творів, що його репрезентують.

Значно змінює характеристику стилів в окремих країнах і той факт, що іноді, наприклад, в періоди літературного розквіту, література має, так би мовити, «наганяти» занедбане протягом часу: на Україні, наприклад, перекладна повість в добу ренесансу та барокко, наганяючи занедбаний час, переповняє літературу сюжетами та стилічними елементами минулого, зокрема середньовіччя. Часто така праця над уже «вмираючим» або й інде давно «похованим» матеріалом цілком входить у рамки стилістичної праці сучасності, – для української повісти це іноді легко показати, аналізуючи нові, «бароккові» обрібки старого матеріалу (пор[івняємо] історію «Александрії» на українському ґрунті)¹. Те саме зустрінемо і в інших сферах культури (мистецтво, філософія, політика тощо).

5.

Стилістичне дослідження минулого не обмежується вже встановленням окремих стилів у минулому. З деякого, не дуже давнього часу зустрічаємо спроби подати таку схему цілого розвитку культурних стилів, в якій ми помітимо певну закономірність зміни стилів. Це та теорія, яку я назвав би «теорією культурних хвиль». Ця теорія, здається, повстала під впливом (або не без впливу) блискучого протиставлення ренесансу та барокко в пластичних мистецтвах, яке подав швейцарський історик мистецтва Вельфлін². Історики літератури помітили, що це протиставлення до певної міри можна

¹ Див., приміром: *Гаєвський С.* «Александрія» в давній українській літературі: вступ і тексти. – К., 1929. – XIV, 237 с.

² *Вельфлін Г.* Основные понятия истории искусств. Проблема эволюции стиля в новом искусстве. – VIII, 398 с.

прикласти до інших епох, наприклад, збудувати таке саме протиставлення клясицизму та романтики. Ідеалу гармонійної краси, простої відбудови твору, прозорості композиції, поміркованого вжитку стилістичних прикрас, стремління до обмеження цілоти твору якоюсь зовнішньою рамкою (напр[иклад], вставлення сцени в обмежений простір), до «статичного» спокою ситуації, що є характеристичні для ренесансу та клясицизму, протистоять в барокко та романтиці такі риси, як недооцінка гармонійності, а натомість стремління до внутрішніх «антитез», до протиділання сил, як велика скомплікованість будови, навмисна «темнота» цілого, – загадковість, неясність, похмурість – є для цих стилів позитивні риси; твори переобтяжені мистецькими прикрасами, та автори їх навмисне висувають цю переобтяженість «перед очі» читача, глядача чи слухача; незавершеність, відсутність зовнішнього обмеження, «безмежність перспективи» є знову протилежна до характеристичних рис ренесансу та клясицизму; нарешті барокко та романтика стремлять не до «статичности», а до «динамічності», до рухливого, неспокійного, змінливого...

Як виявляється, клясицизм почував сам навіть певну свою спорідненість із ренесансом: досить згадати ту роль, яку в обох грають елементи античності, до того античності, яку обидві ці доби розуміють в спорідненому сенсі. Романтика натомість, часто різко негуючи ідеали античності (згадаємо в українській літературі відомі вірші Костомарова)¹, знову відкрила барокко, до якого клясицизм ставився з нехиттю та навіть з призириством: до «відкриття» романтики належить і бароккова містика (Беме², Ангел Силезій³), і бароккова драма (Кальдерон⁴, Лопе де Вега⁵, та й Шекспір), і бароккова лірика (напр[иклад], Фр. Шпее⁶).

Цим не обмежились. Якраз кінець 19-го віку приніс літературні та мистецькі течії, які з повним правом звалились «неоромантикою» (різні течії символізму), а в 20-му віці в різних умовах та різних культурних сферах постають течії, що самі себе звать «неоклясичними». Так само можна продовжити цю лінію розвитку і в минуле: в кожному разі ранішнє середньовіччя більше відповідає естетичним ідеалам ренесансу, аніж пізнє середньовіччя, що скомплікованістю та динамічністю своїх творів нагадує барокко. Найважче порів-

¹ Ієремія Галка [Костомаров М.] Українські балади. – Х., 1839. – 43 с.; Його ж. Вітка. – Х., 1840. – 88 с.

² Беме Якоб (1575–1624) – німецький протестантський богослов і теософ-містик.

³ Шефлер Йоганн (псевдонім Ангелус Силезіус; 1624–1677) – німецький поет-містик.

⁴ Кальдерон де ла Барка Педро (1600–1681) – іспанський драматург.

⁵ Вега Карпью Лопе Фелікс де (1562–1635) – іспанський драматург і прозаїк, визначний представник «золотого віку» іспанської літератури.

⁶ Шпее Фрідріх (1591–1635) – німецький єзуїт, автор багатьох німецьких католицьких гімнів, відомий як противник відьомських процесів.

няти реалізм, що панував в епоху межі романтикою та неоромантикою, з класицизмом, але і тут знайдемо силу споріднених рис...

Таким чином, здається, схема розвитку культурних стилів нагадує хвилі на морі: характер стилів змінюється, «хвилюючись», коливаючись межі двома різними типами, що протистоять один одному. Схему історичного розвитку ніби можна змалювати хвилястою лінією:

Щоправда, ця схема є поки лише досить небезпечна гіпотеза істориків культури, мистецтва (здається, найбільше зроблено для обґрунтування її істориками літератури). Небезпечна, – як усяка занадто смілива спроба усхематизувати дійсність. Головні труднощі, з якими доводиться боротись, коли прийняти цю або подібну схему за основу історичних аналіз, є неясність кордонів, меж окремих періодів та факт існування якихось «переходових» форм, стилів, які в цю схему не вкладаються або змусили б її в основі змінити. Про це – кілька слів.

Культурно-історична періодизація зустрічається з тими самими труднощами, що й усяка періодизація взагалі: «зміст» часу, те, що в часі відбувається, ані в якій мірі не розподіляється само по собі на такі відтинки, урізки, що цілком би відповідали урізкам часу. Ані один історичний період не почався з певного дня, року та навіть десяти- або століття. Якщо іноді і є можливим вказати на перший визначний твір, перший видатний вияв нової духовної течії, нового духу, то завжди ще перед цим визначним виявом знайдемо окремих «попередників», окремі факти, що є ніби передвозвіщенням, передчуттям нової епохи. Тим важче говорити про закінчення якоїсь доби. Рештки, «релікти», епігони існують та чинні і впливові ще довго по «закінченню» якоїсь історичної епохи. А головне, вони живуть та чинні разом, одночасно з якоюсь вже новішою течією, в межах іншої, нової епохи. Цей аргумент, на мою думку, не вирішальний; він лише звертає увагу на те, що неможлива, так би мовити, «механічна» хронологізація змісту історичного процесу. Нашу схему ми повинні прикладати не до механічно на відтинки часу поділеної хронологічної схеми історії, а до змісту історичного процесу, до змісту, який вже згрупований в певні цілості, комплекси історичного буття. А це угруповання історичного матеріалу має переводитись не як утворення математичних або природничих понять: шляхом шукання загальних, спільних рис в цілих гру-

пах об'єктів, а шляхом утворення «ідеальних типів»¹ на підставі розгляду найвизначніших, найвидатніших з'явищ; так ми дістанемо такі поняття, як «готична архітектура», «клясичний стиль», «людина барокко», «романтичний світогляд» тощо. Не шукання за пересічними, «нормальними», середніми та «сірими», безбарвними з'явищами є передумовою історичної синтези, а навпаки, встановлення найяскравіших, репрезентативних, надпересічних, «типових» з'явищ. На підставі аналізу цих з'явищ можемо дістати яскраві та ясні характеристики цих культурних стилів. І епохи, схарактеризовані за стилями, є не хронологічно обмеженими урізками часу, а «надчасовими» цілостями; до центральних з'явищ цих цілостей тяжать часто окремі з'явища, що стоять досить далеко від них, входячи хронологічно в рамки іншої доби, іншого «часу». Лише коли нам вдасться таким засобом усистематизувати матеріал історичного минулого, ми можемо бути певні, що застосування схеми культурних стилів (тієї, що накреслена вище, чи якоїсь іншої) може бути плідним та продуктивним.

Але питання, чи є наведена вище схема достатньою, ще не вирішене. В кожному разі конкретне дослідження мусить ще з'ясувати питання, чи наша схема повна. Не говорячи вже про те, що ціла низка з'явищ (а саме якраз у слов'янському світі) ніби випадає з меж цієї схеми (може, найяскравіше з'явище середньоевропейської історії, що не вкладається в схему розвитку, що виведена з розгляду історії інших народів, є гуситська «передреформація»), є цілий шерег дуже яскравих та характеристичних з'явищ, що їх в кожному разі лише з труднощами дасться вставити в рамки цієї схеми. Ці «періоди», можливо, є «переходовими», посередніми між окремими пунктами на горбах та низинах наших «хвиль». Але чи є вони дійсно лише переходами між окремими пунктами, чи натомість треба їх уважати «ухилами» в зовсім інших напрямках, чи вони не руйнують усієї гарної схеми культурних хвиль, це питання, на яке може дати відповідь лише конкретне дослідження історичного матеріалу. Такими посередніми стилями є, напр[иклад], в мистецтві та літературі: маніризм², що є ніби формою пізнього ренесансу або початкового барокко; рококо, яке часто навіть просто звать «пізнім барокко»; але вже значно

¹ Мається на увазі спрощена інструментальна концептуалізація соціальних і культурних феноменів як уявних мисленневих конструкцій («ідеальних типів», «ідеальних утопій»), які посилюють або максималізують типологічні ознаки. Конструкція «ідеальних типів» здобула популярність завдяки працям німецького соціолога М. Вебера на початку ХХ ст.

² Від іт. *manierismo* – букв. примхливість, химерність, штучність. Стиль європейського мистецтва ХVІ ст., що його розглядають як перехідну формацію від ренесансу до барокко. На відміну від ренесансових гармонії та простоти характеризується підвищеною експресією, колористичними дисонансами, мішаниною й деформацією мистецьких форм, підкресленою вигадливістю, імпазантністю, показною декоративністю.

складніше питання – це питання про так званий «сентименталізм», який важко цілком вставити в рамки клясицизму та який навряд чи можливо вважати переходною ступінню до романтики; нарешті, той стиль з часів поромантичних, який хотіли знайти і в українській літературі, «бідермайер»¹; в межах чи поза межами «реалізму» так званий «імпресіонізм», в нашій літературі блискуче репрезентований Коцюбинським²... Коли звернемо увагу на ці та ще на деякі течії, що, може, мають більше льокальний характер в окремих європейських літературах, то перед нами встане питання, чи ця гарна схема хвиль не таке саме насильство над фактами минулого, як і низка інших, не менш гарних схем, що почасти допомагали, почасти шкодили науковій праці раніше... Як сказано вже, я думаю, що ці питання мусить розрішити конкретне дослідження історичних фактів.

6.

Нарешті ще одно питання загального характеру, яке подає скептичні сумніви щодо нашої схеми, сумніви, що, здається, з усіх закидів заходять найдалі. Це питання, чи дійсно наші, тут дуже побіжно схарактеризовані стилі, зв'язані з часом, є з'явищами суто історичними, чи вони (або хоч би головні з них) є з'явищами «позачасовими», які завжди повторюються в історичному процесі та вже з'являлись та можуть з'являтися в різні історичні епохи, розуміється, при сприятливих умовах. Так в 19-му віці був досить розповсюджений погляд, що, мовляв, клясицизм та романтизм є дві скрайні можливості розвитку кожного стилю взагалі, можливості, які тому і були, мовляв, репрезентовані в різні часи. Так само говорилося про «барокковий» характер мистецтва пізньої античності, про «реалізм» як вічну течію, що як стильова тенденція виявлялася в різні епохи розвитку мистецтва, нарешті, про «бароккову готику» (готичні елементи в межах барокко) тощо. Для сучасного українського дослідника, критика, мистця, читача наукової літератури цей пункт погляду має чималий інтерес вже в тому, що він репрезентований в змістовних та глибоких працях В. Державина³, який, щоправда, назагал, здається, не хоче відкидати часової пов'язаності стилів, але цю прив'язаність певних стилів до певних епох своїми «дедукціями» стилів із загальних засновків та деякими своїми конкретними твердженнями надзвичайно послаблює⁴.

¹ Чижевський Д. Історія української літератури від початків до доби реалізму. – С. 488–490.

² Коцюбинський Михайло Михайлович (1864–1913) – український письменник і громадський діяч.

³ Державин Володимир Миколайович (1899–1964) – український літературознавець, критик і перекладач.

⁴ Державин В. Три роки літературного життя на еміграції (1945–1947). – Мюнхен, 1948. – 29 с.; Його ж. Афоризми. – Мюнхен, 1966. – 70 с.

Цей погляд, до речі, де в чому нагадує той, що його розвинено в цій статті, почасти вони один одному протирічать. І той, і другий погляди виходять із розгляду форм, свого роду «морфології» культурних (або в конкретному, зокрема, у Вол. Державина літературних) з'явищ. Але в той час, як я гадаю, що культурна морфологія має справу із явищами, в своєму естві історичними, зв'язаними з часом, В. Державин припускає (по меншій мірі) можливість повного одриву морфологічного дослідження від історії. Не знаю, чи можна відважитися назвати погляд Державина спробою переборення історизму, цього типового погляду 19–20-го віку. Можливо, що прийшов час трохи послабити тенденцію «історизму» в суспільних науках, науках про дух та науках про культуру. Але це вже дальше питання, на яке не можемо відповідати в рамках цієї статті. В кожному разі – останнє питання про суттєво історичний характер культурних явищ є основне питання, з яким треба дійти до ладу, коли хочемо остаточно з'ясувати наше ставлення до проблеми культурних стилів. Це питання, як і більшість висунених вище, може вирішити в першу чергу конкретне дослідження, до якого і треба закликати наших сучасних науковців.

Борис Крупницький

ДЕЩО ПРО ІСТОРИЧНУ НЕМЕЗІДУ

* * *

У кожного покоління інтелектуалів є своє прокляття, власний зачарований фатум із його всесильною й непереборною дією, котра до краю виповнює / заповнює / спотворює / нівелює, часом навіть випалює весь простір культурного буття. Для міжвоєнної генерації 1920–1930-х рр. цим страшним і практично нездоланим фатумом був тоталітаризм у його радянській, нацистській або фашистській подобі. Небачені до того часу експерименти з «соціальної селекції» людської природи, передусім вимивання традиційних світоглядних орієнтирів, засадничих етичних настанов і моральних приписів спричинили нечувані жажіття воєнної доби та незліченні злочини тоталітарних режимів, які шокували повоєнну європейську соціогуманістику.

Утім окрім очевидних людських прагнень, як-от опір, утеча, зрештою підкорення / пристосування, пекельні лихоліття тоталітарної ери змушували інтелектуалів ставити питання та дошукуватися відповідей. Чому і як сталося це? Чи справді був невідворотним цей страшний плин історії? Які були національні сценарії історичного буття?..

Для українського інтелектуала після 1945 р. такі повоєнні почування та реакції накладалися ще на травматичний і дуже болючий досвід поразки Української революції 1917–1921 рр., який сполучався та підживлювався тривалими практиками еміграційного поневір'яння. Саме вони й формулювали той репертуар запитів, що адресувався до недавньої минувшини – української та європейської. У цьому річищі повоєнних рефлексій і настроїв постав образ-метафора історичної Немезиди українського історика Бориса Крупницького (1894–1956)¹.

¹ Докладніше про нього див.: *Бачинський Л.* На свіжу могилу: Спогад про проф. д-ра Бориса Крупницького // *Свобода*. – 1956. – 15 черв. – № 113. – С. 5; *Оглоблин О.* Борис Крупницький (1894–1956) // *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672–1742), його життя і діла. – Мюнхен, 1956. – С. 5–8; *Полонська-Василенко Н.* Професор, д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894–1956) // *Крупницький Б.* Українська історична наука

Б. Крупицький належав до покоління українських істориків-емігрантів, які з'явилися на науковій авансцені в міжвоєнну добу. З одного боку, він «із перших рук» від «батьків-засновників», насамперед Д. Дорошенка, успадкував державницьку концептуалізацію цієї доби з її консервативними орієнтирами, хоч почасти поділяв устремління, пов'язані з тодішніми проектами на ниві соціологізації історії. З іншого боку, Б. Крупицький був дуже тісно пов'язаний із європейським культурним середовищем і його інтелектуальними настроями та духовними почуваннями.

Вочевидь різкий контраст між дослідницькими практиками українських науковців та їхніх європейських колег муляв очі випускникові Берлінського університету ім. Фрідріха Вільгельма III. Варто, приміром, згадати лише його відому сентенцію про так званих «причинкових істориків»¹. Ба більше, Б. Крупицький являв собою майже хрестоматійний приклад дослідника, погляди та світосприйняття якого повсякчас нав'язують дискусію щодо полярних варіантів їх означення / окреслення / оцінки – кричуща еkleктика чи витончена синтетичність?

На такому культурному тлі дивовижним видається повоєнний ідеал науковості Б. Крупицького, в якому наскрізним рефреном простежувалися ідеї

під Советами (1920–1950). – Мюнхен, 1957. – С. I–XLVI; *Вінтоняк О.* Борис Дмитрович Крупицький, 1894–1956 // УІ. – 1987. – № 1/4. – С. 115–118; *Яріш В.* Проф. Борис Крупицький – історик знавець Гетьманської Доби // Українці в Берліні 1918–1945: Пропам'ятний збірник берлінців / Ред. В. Верига. – Торонто, 1996. – С. 107–108; *Мицанчук Н.Г.* Образ Б. Хмельницького в українській історіографії за Б. Крупицьким // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Образи науки: Міжвузів. зб. наук. пр. / Відп. ред. А.Г. Болєбрух. – Дн., 2000. – С. 86–98; *Гоцуляк В.В.* Б.Д. Крупицький – дитинство, гімназійні роки і творчі стежки наукового життя // Черкащина в контексті історії України: Матеріали Третьої науково-краєзнавчої конф. Черкащини, присвяченої проблемам охорони, збереження та використання історико-культурної спадщини / Упор. В.М. Мельниченко. – Черкаси, 2008. – С. 329–338; *Масненко В., Пашковський О.* Матеріали про Б.Д. Крупицького у Державному архіві Черкаської області // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Сер.: Історичні науки. – Острог, 2008. – Вип. 11. – С. 397–401; *Матрос Л.* Сторінки життя Бориса Дмитровича Крупицького // Пам'ятки України: історія та культура. – 2011. – № 5/6. – С. 80–81; *Турченко Ф.Г.* Борис Крупицький: повернення в Україну // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2012. – Вип. 23. – С. 265–272; *Черченко Ю.* Листування Богдана Кентржинського з Дмитром Дорошенком, Борисом Крупицьким, Володимиром Кубійовичем і Володимиром Яневим // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 2012. – Т. 19/20, вип. 16/17. – С. 545–569.

¹ *Крупицький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: 36. ст. / На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С. 120–121.

антропоцентризму, гуманізму й релятивності щодо концептуалізації та репрезентації світу минувшини. Останні, здавалося б, у жодному разі не могли бути сумісними з державницькими устремліннями, національними цінностями та консервативними поглядами.

Та антропоцентризм і релятивізм Б. Крупницького постають не у вигляді одноцільних категоричних настанов, а радше – низки епістемологічних орієнтирів. Скажімо, релятивізм історика містить не тільки обґрунтовані сумніви щодо продуктивності циклічних, лінійних, багатолінійних та інших концептуалізацій минувшини, а й спирається на морально-релігійні засади. У широкому сенсі такий лейтмотив продукує суб'єктивне та індивідуалізоване представлення минувшини, котра уявлялась дослідникові як низка динамічних, мінливих, взаємодоповнюючих площин.

Недаремно Б. Крупницький у повоєнних текстах дедалі частіше писав про реакції, «пориви», творчі потуги, почування, діяльність історичної Людини, її спроможність до трансформації природного середовища, подолання географічного простору, перетворення соціального оточення, здатність нагромаджувати й вивільняти духовну та культурну енергію тощо. Ці розумування доволі своєрідно корелювалися з його уявленнями про історичний рух, що його він пов'язував як із безперечною уривчастістю, так і багатоманітними імпульсами, котрі по-різному сприймаються, відображаються та переломлюються в тих чи інших сферах буття. Такі уявлення в багатьох аспектах наближали візію вченого-емігранта до хвильової концептуалізації історичного процесу.

Примітною рисою повоєнного історичного письма Б. Крупницького стала його спроба сполучити антропоцентричні мотиви з національною минувшиною. Відзначимо, наприклад, його думку про те, що нація може бути представлена з перспективи буття історичної Людини. Вірогідно, із цієї царини походять розумування про «український духовий тип» та його можливі реакції на західні інтелектуальні й культурні новації, зокрема екзистенціалізм і персоналізм¹.

Духовні та інтелектуальні виклики повоєнної й заразом посттоталітарної для Західної Німеччини культурної доби згенерували не тільки численні відгуки та розмаїті рефлексії у студіях Б. Крупницького, а і його намагання пов'язати нові європейські сюжети з українською проблематикою. Тож він метафорично назвав означені культурні й духовні устремління як «шукання людини доби трагічного гуманізму» або «кризою західної людини»².

Такі роздуми продукували зіставлення відмінних темпів буття історичної людини, котрі суттєво змінювалися від однієї епохи до іншої та набули нечуваного соціального прискорення впродовж першої половини ХХ ст., зокрема призвели до постання «масової людини». На думку Б. Крупницького, саме поява

¹ *Його ж.* Основні проблеми історії України / На правах рукопису. – Мюнхен, 1955. – С. 200.

² Там само. – С. 210, 205.

«масової» або «примітивної» людини підважила вічні, універсальні й, здавалося б, «непохитні» правди, котрі здебільшого поділяв пересічний європейський обиватель ще напередодні Другої світової катастрофи. Навіть більше, автор стверджував, що тріумфальна хода «масової людини» стала вислідом суцільної примітивізації соціальних і культурних практик, що зруйнувало безліч індивідуальних та неповторних сценаріїв буття. Історик зазначав: «Загальновідомо, що найбільшою небезпекою сучасності являється омасовлення людей, їх посилена стадність. *Уніформована, духово змеханізована маса саме й є підставою для постання тоталітаризмів... Сьогодні ця проблема особливо пекуча з огляду на ту уніформацію душ, ідеологій, з огляду на те омасовлення, яке переводилося і переводиться в грандіозній казармі, відомій нам під іменем Советського Союзу.* Можливо, що англо-саксонський світ знаходиться зараз на шляху до відмасовлення. Правда, це тільки початок цього процесу»¹.

Із такої культурної й інтелектуальної перспективи історія сприймалася вже не як вислід низки каузальних залежностей, а як персональна драма людини за часів «масового суспільства», що продукувала песимістичні настанови як щодо минушини, так і стосовно тодішньої сучасності й очікуваного майбуття. Людське існування, доля особистості у світі, віра та безвір'я, втрата й віднайдення сенсу буття стають наскрізними, знаковими інтенціями тодішньої європейської соціогуманітаристики.

Тому провідний рефрен повоєнних культурних і дослідницьких практик однозначно пов'язувався з винятковою роллю людської свідомості та її нероздільної зв'язаності зі світом буття, котру відтепер означували в душі німецького філософа М. Гайдеггера як єдину цілісність – людина-світ. Отож провідне місце відводилося Людині з її персональним і водночас наскрізь ірраціональним проектом буття.

За візією Б. Крупницького, історичній Людині призначалася роль не так пасивного учасника «масового» дійства, як його співтворця. Не випадково автор наголошував, що «ми сьогодні думаємо екзистенціалістично, навіть коли не признаємося до екзистенціалізму. Не тільки епоха, але й людина є щось для себе і в собі, і вона почуває себе відповідальною і за саму себе, і за той світ, в якому вона живе. *Цей світ не є тільки даність, але й завдання. Ми його будуємо або руйнуємо*»².

На цьому місці й постала метафора Б. Крупницького – історична Немезіда, котра нав'язувала асоціації з давньогрецькою богинею караючої справедливості та неухильної / неминучої відплати за злочини й несправедні діяння. Тим паче, що в його розумуваннях про культурну чи духовну кризу модерної людини повсякчас віднаходимо морально-етичні та релігійні мотиви, хоч історик не

¹ Там само. – С. 103.

² Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... – С. 147–148.

поділяв однозначно песимістичних або, навпаки, винятково оптимістичних настанов стосовно майбуття.

Видається, що морально-релігійна підоснова історичного руху, хоч і не була для українського інтелектуала категоричним імперативом, але посідала поважне місце в його світосприйнятті. Б. Крупницький дотримувався думки про своєрідний ренесанс релігії у середині ХХ ст. Скажімо, він відзначав, що «наша доба принесла нові напрями: *тепер можна говорити не тільки про тенденцію толерування знання вірою, але й віри знанням*»¹.

Конструктивно його розвідка «Дещо про історичну Немезиду» складається з кількох основних блоків: а) конфлікт автономного простору особистості та машино-механічної цивілізації; б) «масова людина» як предтеча виникнення тоталітаризму; в) новий гуманізм і пошуки його духовних засад, зокрема можливості сполучення антропоцентризму з морально-релігійними чеснотами. Зауважимо, що така архітектоніка статті немовби виказує берлінський вишкіл Б. Крупницького з його ухилом до німецької класичної філософії, котру вбачають у відомій гегелівській тріаді – теза, антитеза й «синтеза». Ця конструкція відображає і своєрідну вдачу українського інтелектуала, котрий прагнув зрівноважити, віднайти баланс поміж крайніми позиціями, поглядами та візіями різних мислителів.

Зрештою Б. Крупницький уважав, що за інтелектуальними, культурними, духовними пошуками повоєнних часів, які розгортаються під означенням нового гуманізму, переходиться спроба віднайти, точніше заново «створити» модерну людину. Причому українському вченому імпонувала ідея особистої відповідальності людини за той чи інший вибір, яка побутувала в багатьох візіях екзистенціалізму й персоналізму. Тим паче, що у цих концепціях свобода розглядалася як особисте переживання, переломний духовний, психологічний та культурний стан історичної Людини. Та Б. Крупницький робить ще один важливий крок – екстраполює / переносить / підносить свободу вибору з індивідуального рівня особистості до свободи вибору нації як особливого стану свідомості, самотнього колективного переживання.

У такому світлі Немезида є не так нездоланим об'єктивним фатумом на полі Клію, як однією з низки можливостей – руйнівних і творчих, що апріорно закладені в потенціалі історичної людини чи нації. Навіть більше, Б. Крупницький послуговувався відомим означенням історика й філософа-неогегельянця Б. Кроче, котрий був схильний убачати в нації духовну спільноту. Тож український учений обстоював думку, що нація, як і людина, – «духова істота».

Таким чином, нація в авторському тексті набуває антропоморфних рис, а її буття корелюється / порівнюється з життям історичної людини. Духовний і культурний занепад нації Б. Крупницький пов'язував із несправедливою чи так званою «реальною» політикою, котра порушувала загальний баланс між

¹ Його ж. Три культурні доби Європи // Похід (Гайденау). – 1946. – № 1. – С. 14.

добрим і злом на терезах світу історії. Власне, такий антропоцентричний і моралістичний рефрен тексту автор ілюстрував на прикладах історичного буття тогочасних країн – радянської Росії, Польщі, Угорщини. Водночас він повсякчас наголошував на індивідуалістичному призначенні історичної Немезіди, що виступає на обширах Кліо не тільки як заслужена кара, а й морально-етична пересторога на ниві духовного буття.

Проте погляди Б. Крупицького щодо перспектив європейського майбуття України виглядають доволі обережними й багато у чому проникливими, позаяк він виразно усвідомлював ті численні загрози й ризики, котрі принесла з собою тотальна радянська та російська українська культура. «В умовах становлення на Сході окремого континенту з деєвропеїзаторськими, самобутніми тенденціями *вся етнографічна Україна, що входить сьогодні в східноєвропейську советську систему, стоїть перед поважними небезпеками*», – наголошував історик¹.

Одну з таких небезпек Б. Крупицький убачав у культурній провінціалізації України, котра загрожувала віддалити, ба навіть вилучити українців із духовного й інтелектуального життя європейців. Причому цю загрозу він пов'язував не тільки з нівелюючими практиками радянського режиму, а й із замкненим, камеральним характером української еміграції, котра перебувала осторонь головних процесів і подій на обширах європейського культурного та політичного життя: *«Небезпечно було й те, що представники української науки, а саме гуманітарних дисциплін, незважаючи на деякі нові спроби, в основному і на Східній Україні, і в Галичині, і на еміграції не вийшли з рамен своєрідного красназнавства. Безперечно, для нації, що й тепер живе ще в “в приймах”, українознавство залишиться потребою першого порядку. Але, дбаючи про свою вузьку тематику, дуже тяжко визволитися з меж красназнавства, меж культурної щодо науки і літератури провінції. З другого боку, нема чого радикально відриватися від своєї рідної тематики (та й так багато сил ми поки що не маємо), тільки треба її свідомо зв'язати з процесом європейського і світового істотного життя. Треба братися за європейські і світові проблеми, не спускаючи з очей України і вставляючи її в цей широкий процес, бо інакше все будемо забутою країною»*².

Насамкінець зауважимо, що Б. Крупицький до останніх днів свого життя щиро сподівався на черговий поворот у геополітичних змаганнях «холодної війни», котрий зможе вивільнити творчу енергію українців, згенерувавши новий культурний «скок» для досягнення власної національної держави.

¹ *Його ж.* Історичні основи європеїзму України // ЛНВ (Регенсбург). – 1948. – Кн. 1. – С. 130.

² *Його ж.* Шляхи української культури // Заграва (Аугсбург). – 1946. – № 2. – С. 30–31.

* * *

Автограф статті «Дещо про історичну Немезиду» зберігається в архіві Українського вільного університету в м. Мюнхен (ФРН)¹. Текст відтворюється за публікацією в посмертній збірці статей Б. Крупницького «Історіознавчі проблеми історії України»². Зазначену студію представлено як сегмент більш широкого тексту другої частини цього збірника під назвою «Історіософічні замітки в зв'язку з історією України». Збірка «Історіознавчі проблеми...» репрезентує собою здійснене УВУ циклостильне видання почасти перероблених, певною мірою доповнених розвідок Б. Крупницького повоєнної доби, де автор прагнув скомпонувати загальну й разом більш-менш цілісну архітектуру на кшталт своєї попередньої публікації – «Основні проблеми історії України» (Мюнхен, 1955). Утім оскільки автор помер 5 червня 1956 р., себто ще до виходу збірки своїх статей, то складно оцінити, наскільки він просунувся в реалізації цього задуму. В «Історіознавчих проблемах...» текст видруковано під назвою «2. Дещо про історичну Немезиду» та з підзаголовком: «І. Історична Немезида і національна проблема». Правопис першопублікації збережено. Окремі друкарські огріхи виправлено без застережень. До статті Б. Крупницького долучено примітки історіографічного спрямування. Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

* * *

В наші переходові часи, в часи кризи, стала зо всією силою перед нами проблема людини. Ніколи так не відчувалося, як сьогодні, що людина в процесі еволюції все більше відходить від природи, від тваринно-рослинного царства. Саме в наших часах ми переходимо на правду з царства закону в царство свободи (релятивної, звичайно), коли йде мова про людину. Тваринний інстинкт слабне, зате побільшується людська свідомість, і людина має більшу волю вчинків. На наших очах відбувається процес не тільки зовнішньої, природної автономії людини (людина є сьогодні паном не тільки суші,

¹ Особовий фонд № 5 (Крупницький Борис, 1894–1956). – Од. зб. № 19 (Історіознавчі проблеми історії України: Зб. ст.). – Ч. 2: Історіософічні замітки в зв'язку з історією України. 2. Дещо про історичну Немезиду. І. Історична Немезида і національна проблема (Рукопис. Без дати. 1 документ. 40 арк.). Див.: Кириленко О., Яценко О. Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені: структура, зміст матеріалів, архівне опрацювання особових фондів (за матеріалами відрядження) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/ArchUkr/Munich_Kirilenko.php#Vstup.

² Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. ст. / На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С. 149–166. Передрук: Те саме // Крупницький Б. Основні проблеми історії України: Зб. пр. / Відп. за вип. В. Рог; вступ. статті Ф.Г. Турченка та Н.Д. Полонської-Василенко. – К., 2013. – С. 339–348.

моря, але й повітря), але й внутрішньої. Це значить, що людина стає все більш відповідальною за себе. З винаходом атомової бомби ця відповідальність набирає трагічного характеру.

А тим часом процес людського розвитку перейшов у стадію, яку можна скорше назвати цивілізаційною, ніж культурною. Наші часи – часи панування механізації і машин. Механічна культура або цивілізація зробила великий крок наперед. Зате культурний поступ саме сьогодні поставлений під знак запитання.

Ми вже в попереднім відділі¹ звертали увагу на те, що культура не є автоматичним, стихійним процесом, яким до певної міри стала цивілізація. Культуру без моральних устоїв, без діяння морально-релігійного, гуманного, прекрасного не можна собі уявити. І саме тут ми відчуваємо, що поступ, прогрес залежить від нас самих, від наших зусиль, від людей як автономних, самовідповідальних, наділених совістю одиниць. Від нас залежить, чи наша доба поступає наперед чи йде назад, чи ми йдемо до Бога, чи віддаляємося від нього.

По суті в царстві природи нема ні добра, ні зла, ні прекрасного, ні поганого. Ці якості – продукт вищого розвитку; вони дані Богом вищим організмам – людям разом із свідомістю і свободою, совістю і відповідальністю. Добро і зло виступають там, де є царство свободи, де є автономна людина.

На цім полі є один незаперечний поступ: ми розпоряджаємо витонченішою, рафінованішою психікою. Але це удосконалення є двозначною зброєю. Воно може служити добрим цілям, але може служити й злим; воно може бути висловом доброго душевного наставлення, але й злого. Коли дехто твердить (напр[иклад], В. Соловйов)², що ми досягаємо вищих стадій добра, то так само можна говорити і про вищу стадію зла.

У вічній боротьбі між добром і злом саме тепер ми переживаємо черговий критичний момент. Сьогодні нам здається, що царство темних сил просякає до глибин нашого духа. Як у природі штучне огнювання приводить до «культурних» хороб рослини, так само витонченіша психічна, до певної міри штучна, організація людини загрожена «культурними» хоробами у сфері духу.

¹ Ідеться про попередній підрозділ (перероблену статтю) під назвою «Ідея прогресу і соціологічні схеми Драгоманова і Липинського» у мюнхенській збірці студій Б. Крупницького 1959 р., який передував статті «Дещо про історичну Немезиду». Див. докладніше: *Крупницький Б. Історіознавчі проблеми...* – С. 139–149.

² Соловйов Володимир Сергійович (1853–1900) – російський філософ-містик і публіцист, син історика С.М. Соловйова, автор учення про універсум як все-єдність. Уважається одним із фундаторів російського духовного відродження початку ХХ ст.

В чім же справа? Відомий швейцарський соціолог Пікард¹ в цілому ряді книжок, написаних ним за останні роки (див. Benno Reifenberg, *Der Grund von alledem, Zu einer Buch von Max Picard, Die Gegenwart*, 1946, Nr. 16 (17) підносить тезу про занепад європейської людини і європейської культури. Психіка модерної людини (особливо стосується це, на думку Пікарда, німців) відзначається своєю дисконтинуїтвністю (*Diskontinuität*)², непов'язаністю, розпо-рошеністю, в ній помітне душевне занархізування. Людська душа позбавлена твердого підґрунтя. Людина живе сучасністю, моментом, занедбуючи моральні принципи, не відчуваючи правдивої любови до ближнього, не бачачи в ньому брата свого. Щезла повага до людської гідності. Людина перестала бути носієм ідеї свободи. Укріпився і поширився погляд на людину не як ціль в собі, але як на засіб, об'єкт для експериментів. Внутрішня пустота охопила значні маси людей. Ця машинізація людських відносин і рівночасно машинізація самих душ є найбільшим сучасним злом, втіленням демонічного в людське, душевне.

Еспанець *Jóse Ortega y Gasset*³, що висловив свої основні думки в періоді між двома світовими війнами, виходить з поділу на еліту і масу. Життя є процес людського самоопановання; воно рухається зусиллями вибраних, благородних, що себе посвятили вищому ідеалові. Сьогодні ця шляхетна людина стала непомітною: можна говорити про втечу еліти, правдивої еліти, що є оборотною стороною повстання мас. Сьогодні провід в суспільстві перебрав на себе людський тип, якого культура, культурні цінності не зворушують, до яких він ставиться байдуже, холодно. Пануючим типом стала примітивна людина, *Naturmensch*⁴. Перемогла людина масового характеру, масова людина. Через те ми переживаємо період не прогресу, але рішучого регресу, і цього зразком являються фашизм та большевизм (див. *Jóse Ortega y Gasset, Der Aufstand der Massen, Hamburg, 1947* – еспанський оригінал під назвою *La rebelión de las masas* появилвся вже в 1929 р.)⁵.

Обидва видатні соціологи в чомусь сходяться між собою. Одностайно вони констатують поверховість, знеособлення, машинізацію, масовість модерної людини.

Ми не зовсім погоджуємося з цими тезами. В цих широких узагальненнях щезають деякі важливі індивідуальні риси історичного процесу. Тут треба вміти розрізняти. Звертаємо увагу хоч би на те, що наша доба принесла

¹ Пікард Макс (1888–1965) – швейцарський філософ і публіцист, автор численних праць із філософії культури та теорії мистецтва.

² Переривчастість, дискретність, розрив (нім.).

³ Ортега-і-Гассет Хосе (1883–1955) – іспанський філософ, автор відомої візії «бунту», «повстання мас».

⁴ Первісна, нецивілізована людина (нім.).

⁵ Укр. вид.: *Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас* / Пер. В. Бурггардт // *Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори* / Пер. з ісп. – К., 1994. – С. 15–139.

значну інтенсифікацію духа, принаймні розумово-технічних якостей людини. В парі з цим удосконаленням «ratio»¹ помічається зате втрата, так би сказати, душі, душевних якостей як таких, без яких життя стає зматеріалізованим, омертвілим, без дихання Божого. Але й тут не сміємо аж надто узагальнювати. Ще існують окремі особистості, яких число може бути навіть досить значне, оті інтенсифікатори добра, які і в нашу обездолену, обезличену добу дають імпозантні зразки людського духового і морального «поступу на вершини».

Безперечно, в наші переходові часи ми помічаємо явища, на які ми раніше не звертали уваги. З особливою силою стає нам ясним, що людська душа – це безодня, яка потребує регулятивних принципів, моральних підстав. Душевний людський хаос сам собою не впорядкується. Не маючи підпор, людина легко руйнує себе. Особлива небезпека постає для простих людей, для людської маси. Її відхід від релігії, її зматеріалізовання, її безбожність робить страшні душевні спустошення.

Великоміська цивілізація створила умови життя, які дуже негативно вплинули на людську душу. В масовій людині (в простій людині) розвивається і закріплюється нахил до сенсації, до видовищ. Кіно, театри, кабаре, цирки, спортові змагання, тоталізатори – це ті зовнішні рямки, в яких масова людина знаходить свій відпочинок. Вона до божевілля захоплюється сенсаціями спортивного і подібного характеру. Ця кіногазетна цивілізація виповнює до решти людську душу, робить її поверхвою, без глибини. Життя йде без надуми, в вічному поспіху, без правдивого чуття, себто і без серця. В таких людях моральні підпори стають трухлявими. Їх легко кинути в той чи інший бік; їх душі розгублені, маловідпорні.

Де в чому наша великоміська цивілізація нагадує античну часів упадку, особливо римську. І тоді місто, як якийсь Левіатан², почало пожирати села і селища. Селянство занепадало; людність скупчувалася в містах. Виростав великоміський пролетаріат, який вимагав хліба і видовищ (panem et circenses) і яким мусіла опікуватися держава.

А тим часом відповідальність людини як автономної одиниці, обдарованої природною свободою поступовання, величезна. Людині дано завдання йти до висот подібно Ібсенівському Пер Гюнту³. Людина мусить сама дбати про свою душевну гігієну. Людина має не тільки зберегти, але й розвинути свій образ і подобіє Божіє.

І коли вона цього не зробить, то на неї з якоюсь природною необхідністю чекає індивідуальна Немезіда – справедливість. Ця Немезіда не є щось зов-

¹ Мислення, розуму (лат.).

² Левіатан (Левіафан) – за біблійною міфологією велетенське морське чудовисько.

³ Герой однойменної філософсько-символічної п'єси норвезького драматурга Г. Ібсена (1828–1906).

нішне, свого роду фатум, невідклична доля. Це перш за все внутрішній процес, процес будувannya або руйнування свого власного єства, своєї душі.

Коли християнська релігія говорить про карі і нагороди в будучім житті, то треба не забувати, що вони існують вже і в цім світі. В основному людина сама тримає, будує або руйнує себе. Кожна людська одиниця так направляє корабля свого внутрішнього чи зовнішнього світу, як диктують їй не тільки зовнішні обставини, але й внутрішні імпульси і нахили та добра чи зла воля йти в тому чи іншому напрямі. Хіба це не кара, не своєрідна Немезида, коли людина репрезентується сьогодні як якась однобічна, душевно спустошена істота, збідніла і спрощена, яка все більш розпоршується в житті (порох земний) і стає одноманітною сірою масою. Вона все більш і більш втрачає те, що можна назвати вмінням життя (*savoir vivre*), для неї світ позбавлений тої повноти життя, яка це життя щойно робить повновартісним і цінним.

З цього погляду варто щось сказати про повноту життя. Вона належить тим, хто вміє жити. Хто збочив з прямого життєвого шляху, той мимоволі відходить і від многогранного, різноманітного життєвого процесу, на який людина все може відповісти – звичайно, в певних сприятливих умовах – всіма струнами своєї душі.

З одного боку, людина сама позбавляє себе через необачність, недбалість або лінивість повноти життя і може довести себе врешті до стану, коли здається, що перед нами якісь мерці, життя яких висловлює себе тільки в тілесних потребах, на подобу своєрідних автоматів.

З другого боку, взагалі повнота життя в наших умовах не така-то легка справа. Цивілізаційний поступ привів до значної спеціалізації людей. Спеціалізація, безперечно, примушує до однобічного людського розвитку, звужує і обмежує людську натуру і спомагає витворенню певних культурних і цивілізаційних типів, які в своїм ставленні до життя зраджують політика, вояка, професора, винахідника, економіста, юриста й т.п., не кажучи вже про тип ремісників, фахових робітників з їх тисячами спеціальностей.

І тут великоміське життя надає оцим спеціалізованим людям ще окремої специфічності: вони рухаються здебільшого в атмосфері штучного освітлення, без сонця, серед кам'яних мас – джунглів великого міста, у постійній спішці, в погоні за заробітком і т.д.

Ясно, що в таких обставинах вибороти собі повне, гармонійне наставлення до життя можуть тільки особистості з незвичайним характером, індивідуальності, а не маса.

Повнота життя – це рівночасно і заклик до людяності. Хто живе повним життям, той не цурається, не ізолюється, той зберігає живу душу і хоче жити в спілці, в згоді і любові з людьми, шануючи в них образ і подобіє Божіє. Ця проблематика нам – українцям – зовсім не чужа. Ми маємо письменників, що з великою силою виявили процес душевного зубожіння своїх героїв з моментом відступу від повноти життя. Омертвіння душ, що вийшли з контакту

з потоком людського життя і себе ізолювали, – це тема, яку з геніяльною експресією висловив Гоголь. Основою його думок були «живі і мертві душі». Це від нього ми навчилися говорити про потребу душевної гігієни.

А.Дж. Тойнбі (Тоунбі) в своїх «Історичних студіях» (1946) висловив думку, що історичний процес не можна висловити формулою прогресу, тільки формою підйому, підвищення. Але це тільки образний вислів, а не дефініція. Підвищення, зрештою, мало чим різниться від поступу, прогресу.

В дійсності підйоми чергуються із сходженнями вниз. Підйоми можуть існувати паралельно із сходженнями, оскільки вони відбуваються в різних ділянках життя. Взагалі залишається під знаком запитання, куди ми попадемо в нашім блуканні в невідомих горах. Бо таке блукання і є приблизно те, що ми називаємо історичним процесом. Це можуть бути вершини, це може бути несподіваний і катастрофальний спад униз, в провалля. В деяких розуміннях (напр[иклад], цивілізаційно-технічнім) ми в нашу добу, безперечно, поступаємо вперед, хоч іноді і дуже покрученими стежками.

Релятивність нашого земного існування, хиткість історичного процесу очевидна. Все ж людство, як цілість, представляється нам якимсь символом постійності, до певної міри вічності. Але інакше стоїть справа з націями, з окремими народами, з яких складається людство. Через нації іде людство кудись вперед, в невідоме будуче, але доля нації така сама, як і окремих людей. Вічних націй нема, як нема і вічних людей. Раніше чи пізніше кожна нація, як це вже підкреслив наш Липинський, відходить з театру подій¹. Тільки все питання в тім, чи нації вдалося висловити себе чи вона, не розвинувши своїх сил, в'яне і занепадає, чи нація щось дала людству і як багато, чи вона як якась бліда тінь тільки промайнула, не всколихнувши як слід житейського моря.

Життя – це процес творення. І як кожна здорова жінка хоче народити дитину, так і кожна здорова нація стремить виявити себе. Але цей природний гін до чину-твору також і небезпечний. Як на людину чекає індивідуальна справедливість (аз воздам по ділах твоїх), так само історична справедливість або історична Немезида контролює діяння націй. Це не треба думати так, ніби нації стоять під історичними законами. Я не приймаю історичних законів, подібних до законів фізикальних або біологічних. Історичні закони типу фізико-біологічного надають суб'єкту-нації якості об'єкту і роблять історичний розвиток автоматичним, незалежно від зусиль людських одиниць, груп і націй. Віра в того роду історичні закони рівна вірі в фатум, долю.

В дійсності констатуємо і невмолиму примусовість, і невмолиму свободу розвитку. Як людину, так і націю, в'яжуть і природні обставини, і расова спадщина, і ідеологія, і навички, і традиція, і взагалі ціле минуле. Але як людині,

¹ Див.: *Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії* / Ред. Я. Пеленський. – Київ; Філадельфія, 1995. – Т. 6, кн. 1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – С. 209.

так і нації дано певну автономію. Нація – в основному духовна істота або з все більшим відчуженням від природного, інстинктивного, від того, що сполучує її з тваринно-рослинним світом.

Отже, це до певної міри щось штучне, витвір з все більшим усвідомленням свого «я», своєї національної ідеології. Це не організм, а організація, хоч і своєрідного і дуже інтегрованого характеру. Вже Benedetto Croce¹ (див. його *Geschichte Europas im neunzehnten Jahrhundert*, Zürich – Wien, 1947, [s.] 385 і італійське видання 1932 р. під титулом «*Storia d'Europa nel secolo decimonono*») виразно формулює: «*Nationen – keine natürlichen Gegebenheiten, sondern Bewusstseinszustände und historische Gebilde*»².

Саме це для нас важко. Нація як носій духового все може змінити шляхи, відірватися від традиційного, призвичаєного. З нацією, яка не є тільки людською збірнотою, але й спільнотою (тільки не організмом), можливі метаморфози. Коли якась ідея завойовує собі народні маси або й цілу націю (іноді цілий ряд націй), то цей процес не можна вирахувати арифметично або алгебраїчно³. Це метаморфоза, свого роду чудо, і тут результати, сума може значно перевищити наші розрахунки. Сума тут, здебільшого, зовсім інша, ніж на це дозволяли і дозволяють судити вираховані наперед окремі компоненти.

Коли хтось говорить про «неухильний» занепад тої чи іншої нації, той зраджує тим самим біологічний підхід до поняття нації. Нація може занепадати, але й може відроджуватися, навіть в обставинах, коли її даліше існування здається справою зовсім безнадійною.

Відродження, відновлення, регенерація нації не є якийсь нездійснимий міт. Воно завжди можливе, оскільки в нації знаходяться ще живі сили, які вміють вивести її з того стану летаргії і занепаду, в якому вона опинилась. Саме те, що нація є свідомою свого духового існування, своїх духово-моральних завдань, може вивести її на нові шляхи.

Але ми бачимо на наших очах, який це тяжкий процес – переродження або оновлення нації. Саме в наші перехідні часи, часи кризи, стає ясным, що над нацією тяжить не тільки її біологічна істота, а ще й ціле історичне минуле, всі вироблені на протязі віків навички і традиції. Тут дійсно потрібно якоїсь метаморфози, духової мутації, щоб надати нації нового духа, щоб сформувати таку високоякісну еліту, яка б в стані була перевести регенерацію нації.

Кожна нація вимагає в той чи інший період свого життя певного духового (а деякі і біологічного) оновлення, а сьогодні може й ціла Європа. По суті ми

¹ Кроче Бенедетто (1866–1952) – італійський філософ та історик, прибічник неогегельянства, автор філософської візії «абсолютного іdealізму». Уважався одним із моральних авторитетів в Італії після Другої світової війни.

² «Нації – не природна даність, а стани свідомого буття та історичні витвори» (нім.).

³ Арифметично або алгебраїчно.

не знайдемо ні одної нації, яка десь в якимсь відношенні не збочила, не перейшла по рейки, небезпечні для її існування. Можна говорити про національні хвороби так само, як і про хвороби певних епох і певних людей, хоч це історикові-ригористові буде видаватися не історичним підходом.

З цього боку особливо цікаві думки відомого французького католицького філософа Жака Марітена¹ (див. його книгу «Principes d'une politique humaniste» New York 1944 і цитую з «Frankfurter Hefte, 1946, N. 7, Das Ende des Machiavellismus»).

На думку Марітена, правдивою політикою, політикою, що стало забезпечує мирний розвиток націй і країн, є політика загального добра, якої репрезентантом може бути і окрема людина, і ціла нація. Це є політика суттєва, конкретно людська і тим самим глибоко моральна. Супроти цієї моральної політики, політики загального добра він гостро осуджує всякого роду макіявеллізм – з застереженням чи без застереження, поміркований чи непоміркований – як політику саму в собі, так звану «реальну політику». Макіявеллізм в політиці тої чи іншої нації чи в міжнаціональних відносинах – це є зло, а зло не може мати успіху. В дійсності макіявеллізм не приводить до мети, а відводить від неї; він не зберігає і не збагачує національної субстанції, а розтрачує її. Нація йде через макіявеллізм не до свого скріплення, але до занепаду. І хоч сили злого здаються безконечно сильними, то все ж таки в кінцевому результаті їх, з їх макіявеллістичним принципом про освяченість всіх засобів на службі нації, чекає неминуча поразка. Макіявеллістична політика – політика на коротку мету і веде націю до руїни і знищення.

Справа стоїть зовсім інакше, коли нація дотримується моральних постулатів, а в першу чергу постуляту справедливості. На цім шляху, хоч би він був який довгий, вона врешті прийде і до успіху, і до національного добробуту. Бог дає, врешті, і націям, що добровільно, з внутрішнього імпульсу, пішли на шлях пригноблення, несправедливості, брутальної сили, час до роздумування і звороту до ліпшого, більш справедливого життя. І коли нація цього не робить, то приходить момент, коли раніше чи пізніше серед неї вибухає катастрофа – може саме в часи, коли живучі і діючі репрезентанти нації не в стані навіть зрозуміти, що є якась далека, в минулім заложена причина, яка привела націю до несподіваного занепаду.

Справедливість – це перша передумова доброї політики, бо політика є в своїй основі, в своїм єстві щось моральне. Політика має спиратися на совість, на релігійне почуття. Сьогодні можемо знову виставити вимогу християнської політики.

¹ Марітен Жак (1882–1973) – французький філософ, один із фундаторів нового гуманізму, котрий мав спричинитися до християнського оновлення цивілізації після лихоліть і жахить Другої світової війни. Обстоював думку, що новий гуманізм повинен бути тео-, а не атропоцентричним, як у низці візій адептів екзистенціалізму і персоналізму, що імпонувало Б. Крупницькому як історику.

В згоді з Марітенем можемо твердити, що нації підлягають таким же небезпекам, як і окремі люди. Перенесення справи в площину етики саме типове для наших часів. Це свого роду грізне «Memento mori»¹, яке чутливими людьми виставляється наперед, щоб народи-нації схаменулися, як і окремі люди.

Особливо сьогодні впадають в очі певні істини, яких, може, ми раніше не хотіли помічати. Страшна не тільки зовнішня поразка нації, скільки спустошення її збірної душі. Тут історична Немезида діє в застрашаючий спосіб. Коли численні представники якоїсь нації дотримуються супроти чужих націй (буває також, що й проти інакодумаючих горожан своєї власної Батьківщини) знуцання, переслідування, переселення, розстрілів, терору, то ця шкода, ніби зовнішнього характеру, рівночасно супроводиться процесом власної внутрішньої руйни, спустошення сердець. Непомітно хорубу загнано всередину, в саме духове ество нації. Дух національного егоїзму, зарозумілості, грубої сили, чванькуватого пицання з своєї вищости над іншими націями в'їдається в збірну душу нації і отруєє її на цілі століття.

Принцип солідарности зобов'язує не тільки в межах власного народу. Моральні імпульси і сьогодні мають своє дуже поважне значення в обігових змаганнях. В тім-то і секрет поразки націонал-соціалізму і фашизму, що вони зігнували цю істину, в той час як англо-саксонський світ ясно зрозумів, що без проклямування і захисту всесвітніх льозунгів (але, звичайно, не в той облудний спосіб як Совети, хоч Советський Союз зумів збити собі з цих льозунгів великий капітал) не можна перемогти.

Можна йти далі і навіть говорити про типові хороби тих чи інших націй. Можна говорити про збочення нації, про певний односторонній розвиток, що загрожує самому існуванню.

Таку односторонність особливо ясно спостерігаємо в історичному розвитку Росії. Стара Росія – архиерейсько-боярська, за влучним висловом Драгоманова, теж жила ідеологією грубої сили, насилля і крутійства. В ній непомітно тих твердих, вироблених правових устоїв, які здавна були важливими в Західній Європі. Щодальше від Західньої Європи на Схід, то більше приходив до слова «кулак». Закон – це було в Росії зовнішнє, механічне поняття. Тут панував наказ згори, а знизу був або сліпий послух раба, або, як реакція, бунт раба. Історія Росії – історія країни, що не знала нормальної еволюції. Історичний процес був характеру не інтенсивного, а екстенсивного, що висловлював себе в тенденції зовнішнього поширення, завойовання, підкорення.

Паралельно з тим формувався і гвалтовний, стадно-гвалтовний тип російянина, який охопив навіть прогресивні кола колишнього російського суспільства. Людська індивідуальність не мала в Росії перспектив на розвиток.

¹ «Пам'ятай про смерть» (лат.).

Советські часи тільки підсилили ці тенденції. Під впливом терору значно зменшилася вага індивідуального, особистого, гуманного, людського. Один з допитливих чужинців (*Bemerkungen zur Politik der UdSSR, Amerikanische Rundschau*, 1948, Н. 17) характеризує структурну будову Сов[єтської] Росії як свого роду обруч навколо гнилої бочки, «das Gehäuse»¹ навколо аморфної маси людських істот, що не мають ніякої волі рухів і не в стані з'єднатися в якихось незалежних організаціях. Дійсної самоуправи (не паперової, бутафорної, для чужого ока) не існує. Сьогоднішня російська генерація не має вправности в спільних, спонтанних акціях. А тому, на думку автора-американця², коли б партія втратила свою єдність і своє вміння діяти, коли б вона була зруйнована як політичний інструмент, то советська Росія стала б через ніч з одної найсильніших одною з найслабших націй світу.

Так дивиться на справу чужинець. І знову тут пригадується нам образ Немезіди, що, неначе приховавшись, чекає тільки відповідного моменту, щоб винести свій присуд. Раніше чи пізніше Росія його не уникне, оскільки не знайде сил для позитивної регенерації, переродження свого ества.

А це дуже тяжко. Вага століть дає своє. І тут потрібна не стільки зовнішня, скільки внутрішня революція, переродження національного характеру, дуже односторонньо сформованого протягом історичного розвитку. Зрештою, повстає питання, чи це можливе. За тридцять років большевицької революції відбулося розкидання, розтрачування людської енергії разом з ліквідацією найвартнішої еліти в розмірах не то що небувалих, але прямо гігантських. Це зужиття непочатих резервів царської доби може вичерпати сили нації на століття. Груба, примітивна і безглузда експлуатація людського матеріялу заповідає будучий занепад. Правляча кліка в Росії навряд чи усвідомила вагу цих речей, але коли й усвідомила, то не в стані завернути події.

Окремою сторінкою в історії націй є розвиток в напрямі вироблення типів націй-гнобителів і націй-пригноблених. Тут поділ іде не по лінії великих і малих націй, великих як гнобителів, малих як пригноблених, хоч би такий поділ і здавався нам, на перший погляд, найбільш відповідаючим фактам. Національний імперіялізм не є обов'язково суттєвою прикметою великих націй. Зразком може служити мала Мадярщина. Нація була так егоїстично вихована, що все міряла двома мірилами: одним – для себе, другим – для чужих. Будучи довший час сама залежною то від Австрії, то почасти від Туреччини, вона поклала багато сил на те, щоб вибороти собі незалежність, але рівночасно вона вперто гнобила залежні від неї відлами чужих народів, то слов'ян, то румунів і т.д.

¹ Шкаралупа (нім.).

² Кеннан Джордж Фрост (1904–2005) – американський дипломат, політолог та історик, автор відомої зовнішньополітичної «доктрини стримування», скерованої супроти експансіоністських потуг СРСР за доби «холодної війни».

Що ж? Осягла Мадярщина своєї мети? Чужі нації від неї в той чи інший спосіб відійшли, унезалежилися, а сама Мадярщина – можливо, саме завдяки тому, що занадто багато поклала сил на пригноблення інших, дуже залишилася позаду в своїм соціальному розвитку.

Ще важніше те, що специфічні відносини між націями-гнобителями і націями-пригнобленими деморалізують і одну, і другу сторону: деморалізують не тільки пригноблених (злоба, ненависть, заздрість, нещирість супроти гнобителя), але й гнобителів.

Польща дає нам зразок нації, що призвичаїлася приневолювати (хоч і сама була довший час приневолюною – отже подвійний білянс¹ національного характеру), вживаючи назовні облудних лозунгів, нещирих обіцянок, обдурювання – хоч би своїми кличами «за нашу і вашу свободу»². В польській політиці гнобителя висловлював себе певний ілюзійонізм, дуже небезпечний для самої нації. І він з часом набирив все більшої сили.

Ми процитуємо прекрасну характеристику сучасної, передсовєтської Польщі з пера *Homo Politikus*³ (Причини упадку Польщі, «Краківські Вісті» 1940, ч. 24 [с. 3–4]), який виходить з тези: з Польщею так сталося, як мусіло статися. Ось що він говорить: «А проте трагічний кінець шляхетського безправства, гульні й анархії не вплинув на переоцінку цінностей у польському громадянстві... Сантимент до давнього минулого був саме сантиментом до шляхетчини, яка найшла свою апотеозу⁴ у Сенкевичівській “Трилогії”⁵, що з черги стала євангелієм нових польських поколінь. Зберегли надалі свою вартість дві найбільш питомі риси історичної шляхетчини: 1) нетолерантність і 2) фразеологічна буфонада. Тому у парі йшла ненависть до всього непольського, з покликуванням себе на гасло “за вашу і нашу свободу”... Поетичні “сни про потугу” висловлювалися в гаслі “від моря до моря”, які

¹ Баланс (пол. *bilans*).

² Гасло польського національно-визвольного руху, котре досить широко побутувало впродовж XIX ст., зокрема під час повстань, а у видозміненому вигляді в багатьох контекстах циркулювало у XX ст. Так, 25 серпня 1968 р. саме під цим гаслом відбулася акція протесту семи радянських дисидентів у Москві проти вторгнення військ Варшавського договору у Чехословаччину.

³ Псевдонім І. Кедрина-Рудницького (Рудницького; 1896–1995) – українського журналіста та політичного діяча, котрий брав активну участь у формуванні пріоритетів редакційної політики львівської газети «Діло», а в 1939 р. переїхав до Кракова, де працював у просвітній агенції Генерал-губернаторства. Більш розлого візію І. Кедрина-Рудницького представлено в його однойменній книзі. Див.: *Homo politicus*. Причини упадку Польщі. – Краків, 1940. – 297, [3] с.

⁴ Апофеоз.

⁵ Ідеться про історичну трилогію польського письменника Г. Сенкевича (1846–1916) «Вогнем та мечем» (1883–1884).

⁶ Власні, властиві.

стояли під спільним знаменником з гаслом “паньства народового”¹. Була це третя, найбільш питоменна риса, одідичена з часів історичної Польщі та в усій ширині збережена у новій Польщі: повний брак політичного реалізму, повна відсутність вичуття і розуміння нефальшованої і немальшованої “дійсної дійсности”... Царила у Польщі атмосфера втечі від правди. Допускальним було лише те, що було приємне... рішав настрої і смак вулиці, якій саме у суттєвих справах ніхто, ні партії, ні санаційна верхівка, не мав відваги протиставитися... Чи дивниця, що громадянство, яке 30 літ перебувало у такій атмосфері, громадянство, яке не знало, що таке політична освіта та яке мало провідників політично неосвічених, вірило у вересні 1939 року, що польські війська “напевне” займуть Берлін і Східні Пруси², та що потім – Совіти йдуть полякам “на поміч”...».

Ясно, що така ілюзійно настроєна нація мусіла йти від одної чергової поразки до другої. Історична Немезіда знайшла тут легке поле для своєї діяльності. Можна, фігурально висловлюючися, твердити, що кожна нація має свого ангела-хоронителя і свою національну Немезиду. Але ця Немезіда не є чимсь, що стоїть поза нами і над нами. Це не стільки «доля», скільки власний суд і осуд: ми руйнуємо і будуємо себе власними руками. Скріплення і оновлення нації не може прийти без усунення національних хороб або збочень. Коли нація хоче довго жити, мусить дбати про своє національне здоров'я.

А це на довший час неможливо без того відчуття і вжиття принципу справедливості не тільки в національній, але й міжнаціональній житті, про яке ми наводили думку Марітена. В цьому й полягає правдивий національний «реалізм», а не той макіявелістичний, який приніс і приносить стільки горя і людству і окремим націям.

¹ Національної держави.

² Східну Пруссію.

МІЖ ЗАХОДОМ І СХОДОМ

* * *

Ідея циклічного маркування та представлення світу минувшини походить від часів античності. Вочевидь, вона спирається на зіставлення суспільного буття з відповідними періодами, точніше циклами людського життя, себто тією чи іншою мірою тяжіє до органіцизму. Приміром, циклічну модель споглядаємо в елементарній тричленній формулі – народження, становлення, вмирання чи у вигляді її багатоманітних концептуальних проекцій із різною кількістю складових. Не випадково циклічні візії побутують у текстах багатьох авторів класичної давнини.

У ранньомодерні часи своєрідну циклічну конструкцію світу історії – «вік богів», «вік героїв» та «вік людей» запропонував італійський філософ Дж. Віко. Та неабияку популярність ідея циклів набула за доби класичного історизму, зокрема у межах раціоналістично-просвітницького та позитивістського стилів мислення. Скажімо, славнозвісна теорія російського природознавця М. Данилевського постала у річищі західної інтелектуальної й духовної традиції.

За цією концептуалізацією, єдиної загальнолюдської цивілізації не існує, а на всесвітній сцені побутує лише 13 культурно-історичних типів, як-от: єгипетський, китайський, давньосемітський, індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, арабський, германо-романський / європейський, перуанський, мексиканський і слов'янський¹. Причому існування будь-якого культурно-історичного типу М. Данилевський обмежував терміном у 1,5 тис. років, який поділяв на три цикли: 1) етнографічний (1000 років); 2) державний (400 років); 3) творчий або цивілізаційний (50–100 років). Германо-романський та слов'янський типи розглядалися фундатором згаданої теорії як найперспективніші.

Втім, циклічні концептуалізації, зокрема теорія М. Данилевського сприймалися доволі скептично тогочасною науковою та суспільною думкою. Наприк-

¹ Данилевский Н.Я. Россия и Европа / Сост., послесловие и ком. С.А. Вайгачева. – М., 1991. – С. 88.

лад, філософ В. Соловйов категорично охрестив цю пропозицію «російським списком німецького оригіналу». На його думку, М. Данилевський запозичив провідні ідеї з монографії професора університету у Бреслау Г. Рюккерта «*Lehrbuch der Weltgeschichte in organischer Darstellung*» («Навчальна книга зі світової історії в органічному викладі». Лейпциг, 1857)¹. Зрештою, за свого життя М. Данилевський мав лише поодиноких прихильників, із яких тільки російський історик К. Бестужев-Рюмін назвав цю працю «небуденним явищем із усіх російських книг останнього часу»².

Згодом зростаючий скепсис щодо спроб перенести природничу скерованість пізнавальних устремлінь позитивізму до суспільної царини поширився і стосовно циклічних теорій конструювання та репрезентації минувшини. Недавном неогегельянець Р.Дж. Коллінгвуд розглядав циклічні теорії, передусім О. Шпенглера й А.Дж. Тойнбі, як безпосередній вислід «натуралістичної програми» позитивізму³.

Звісно, така беззастережна редукція циклічних візій до їхнього позитивістського коріння була однобічною. У певному розумінні циклічні концептуалізації були своєрідними пропозиціями, зорієнтованими на подолання позірної однорідності репрезентації історії, властивої для позитивістського історієписання. Тим паче, що теорії циклів на ниві неklasичної соціогуманітаристики часто-густо призначалися для того, щоб упорядкувати й генералізувати розмаїтий фактографічний матеріал, який уперто «опирався» дослідницьким стратегіям позитивізму. Не випадково соціолог К. Мангейм обстоював думку про «позитивістську сліпоту» щодо «живого життя культури»⁴. Тож позитивістську одноманітність намагалися модифікувати чи зовсім заступити концептами множинності культур і цивілізацій на основі представлення циклічного характеру їхнього буття.

Проте такі концептуалізації, хоч і підважували одну з т.зв. «священних корів» позитивізму – ідею невинного Поступу, але й не відкидали натуралістичний спосіб мислення вповні, позаяк їхні провідні концепти якоюсь мірою апелювали до органіцизму.

Так чи інакше, проте на початку ХХ ст. поняття «цивілізація», «культура» та «культурно-історичний тип» перетворилися в універсальні інструменти, котрі вживали для позначення соціокультурної єдності різноманітних форм, явищ та

¹ Соловьев В. Немецкий подлинник и русский список // Вестник Европы. – 1890. – № 12. – С. 734.

² Бестужев-Рюмин К.Н. Теория культурно-исторических типов // Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. – СПб., 1895. – С. 608.

³ Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография / Пер. и ком. Ю.А. Асеева; авт. ст. М.А. Киссель. – М., 1980. – С. 155–156, 174.

⁴ Мангейм К. Избранное. Социология культуры. – Москва; С.-Петербург, 2000. – С. 272.

процесів з обсягу людського буття, врешті-решт для конструювання цілісного образу / образів всесвітньої історії у просторі та часі. У такому контексті віталістичні засади циклічних теорій не тільки доповнювалися культурними та соціальними векторами, а й продукували вже інші смисли.

Приміром, теорія морфології всесвітньої історії О. Шпенглера кидала виклик засадам класичного історизму. Адже німецький мислитель репрезентував всесвітню історію як специфічний калейдоскоп із восьми замкнутих організмів-культур – єгипетської, вавілонської, індійської, китайської, культури майя (мексиканської), греко-римської, візантійсько-арабської та західноєвропейської. Кожний із культур він відводив 1 тис. років життя. Щоправда, він передбачав і можливу появу дев'ятої – «російсько-сибірської» культури.

За концептуалізацією О. Шпенглера побутування культур визначалося чотирма циклами, кожний із яких уподібнювався природній порі року – весна, літо, осінь та зима. В останньому циклі розгортався конфлікт культури й цивілізації, котрий О. Шпенглер репрезентував як антитезу органічного та механічного. Гадають, що саме з цієї праці в соціогуманітаристиці ХХ ст. сформувалася традиція протиставлення культури й цивілізації.

Навіть більше, у конструкції О. Шпенглера кожна з культур вирізнялася унікальною «душею» – Аполлонівською (греко-римська), Фаустівською (західноєвропейська), Магічною (візантійсько-арабська) і т.п.¹, що виявлялося у стилістиці, мистецтві, мисленні та діяльності. На його думку, єдність культури як живого організму можливо досягнути лише «почуваннями» її буття.

Таким чином, постала ідея «прасимволу» – своєрідного ключа для досягнення морфології певної культури та всієї будови всесвітньої історії як культурорознавчого феномена. Не випадково концептуалізація О. Шпенглера представлена у вигляді низки метафоричних конфігурацій, які виказують як натуралістично-органічні, так і віталістичні мотиви, котрі простежуються в акцентуаціях на проблемах людської волі та життєвої сили, перенесених на поле культури.

Зрештою, двотомник «Присмерк Європи» був вислідом культурної й духовної кризи часів воєнного лихоліття та повоєнної руїни, хоч авторський задум сягав ще передвоєнних років. Подібні песимістичні настрої, але здебільшого на основі травматичного досвіду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., побутували і в українській історичній та політичній думці, наприклад у концепції «класократичної монархії» В. Липинського. Його конструкцію трьох циклів державного правління та існування нації (демократія, охлократія та класократія) деякі ліві критики навіть порівнювали з теорією О. Шпенглера².

¹ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: В 2 т./ Вступ. ст., прим. и пер. с нем. К.А. Свасьяна. – М., 1993. – Т. 1: Гештальт и действительность. – С. 345–346.

² Мазепа І. Підстави нашого Відродження. – [Новий Ульм], 1946. – Ч. 2: Проблеми відродженої України. – С. 41–45, 48, 52, 56, 63, 66, 82; Клясократичні мрії // Листи до приятелів. – 1955. – № 3. – С. 7.

Ідея циклічного представлення світу історії у міжвоєнну добу приваблювала багатьох учених, що призвело до висунення низки концептуальних пропозицій, які перегукувалися, принаймні корелювалися з теоріями О. Шпенглера й А.Дж. Тойнбі. Згадаємо, приміром, візії П. Сорокіна про «культурні надсистеми», Ф.К. Конечного про множинність цивілізацій, Ф. Корнеліуса про ритми світової історії та конструкції низки інших мислителів. Варто наголосити, що із плином часу морфологія всесвітньої історії О. Шпенглера сприймалася українськими інтелектуалами як «прекрасна мислева будівля», котра провістила про кінець панування ідеї лінійного розвитку¹.

Культурна та психологічна криза в європейській соціогуманітаристиці після 1945 р. причинилася до нових запитів й устремлінь з обсягу циклічних концептуалізацій, зокрема теорії цивілізацій А.Дж. Тойнбі. В інтелектуальному сенсі британський історик наслідував традицію О. Шпенглера щодо дискретного представлення світової історії та впроваджував компаративне студювання цивілізацій / культур. Але, на відміну від О. Шпенглера з його замкненими культурами-організмами, він наголошував на генетичному зв'язку цивілізацій різних поколінь – першого, другого та третього, який представляв як самобутню «генеалогію» всього людства.

Таке конструювання помітно збільшило кількість цивілізацій у конструкції А.Дж. Тойнбі, порівняно з його попередниками. У первісному варіанті ця «генеалогія цивілізацій» мала складатися з 21 утворення, як-от: єгипетська, андська, давньокитайська, мінойська, шумерська, майянська, юкатанська (центральноамериканська), мексиканська, хеттська, сірійська, вавилонська, іранська (ісламська), арабська, далекосхідна (китайська частина), далекосхідна (корейсько-японська частина), індуїстська, індська, еллінська, православно-візантійська, православно-руська та західна цивілізація. Та на схилі життя А.Дж. Тойнбі скоротив цей своєрідний перелік до 13 цивілізацій, вилучивши сателітні й недорозвинені утворення².

Автор монументального дванадцятитомника «Дослідження історії» прагнув будь-що уникнути крайнощів шпенглерівського органіцизму. Проте він усе ж таки не уберігся від натуралістичних аналогій. Скажімо, історик відводив кожній із цивілізацій певний ареал проживання неначе якомусь біологічному виду. Не цурався А.Дж. Тойнбі й інтелектуальних віянь віталізму, передусім послуговувався філософською системою А. Бергсона, зокрема його метафорами змальовував цикли побутування цивілізацій: Заклик / Порив, Виклик / Відповідь і т.п.

Зміст історії А.Дж. Тойнбі вбачав у взаємодії вселенського розуму – Логосу, Божого Закону та самого людства. Якщо пригадаємо шпенглерівську «душу»

¹ Єндик Р. Теорія О. Шпенглера у М. Хвильового // Наші дні (Л.). – 1943. – № 5. – С. 6.

² Тойнбі А. Дослідження історії: У 2 т. / Пер. з англ. В. Митрофанова, П. Тарашука. – К., 1995. – Т. 2. – С. 374–375.

культури та відповідні пошуки її «прасимволу», то побачимо схожі трансцендентні компоненти обох циклічних теорій.

За версією А.Дж. Тойнбі, саме взаємодіяння на авансцені історії розкривають самотність кожної цивілізації. Загальну схему такої взаємодії британський мислитель уявляв доволі своєрідно. Логос кидає Заклик у вигляді того чи іншого Виклику (клімат, колонізація, удар, тиск, пригноблення), котрий збуджує Порив людства та його мобілізацію для Відповіді. Саме Виклики, кинуті цивілізації, окреслюють спрямованість буття, хоч сила людської волі визначає загальний рух, оскільки останній залежить від певної конфігурації обраних Відповідей.

Будівничою й активною силою цивілізації виступає творча меншість, яка захоплює інертну більшість (внутрішній пролетаріат) і дає Відповідь на Виклик Логосу. Саме достатність і міцність творчих сил Пориву визначає долю певної цивілізації. Загибель цивілізації А.Дж. Тойнбі пов'язує з моральним виродженням, тобто із неспроможністю дати гідні й адекватні Відповіді. Така цивілізація вступає у добу кризи чи розпаду (мілітаризм, духовний розкол, класова боротьба, війни).

Та деякі цивілізації взагалі не досягають свого природного кінця. Вони немовби завмирають у стані стагнації. Натомість історична місія цивілізації, котра здолала всі цикли буття, полягає в тому, щоби створити світову державу.

Згодом А.Дж. Тойнбі переглянув і модифікував, точніше віднайшов інше призначення цивілізації – творення вищої й універсальної релігії. Отож історичну місію Західного світу, подібно до еллінської цивілізації, з глибин якої постало християнство, історик убачав у виробленні нової синкретичної релігії людства. Цю релігію мала дістати у спадок наступниця західної цивілізації¹.

Історик Лев Олександрович Окіншевич (1898–1980) як інтерпретатор теорії цивілізацій А.Дж. Тойнбі з української та білоруської культурних перспектив посідав скромне і навіть непевне становище вченого-емігранта. Він походив із національно мішаної родини із білоруським, чеським і російським корінням².

¹ Прицак О. Арнольд Джозеф Тойнбі та його твір // *Тойнбі А. Дослідження історії*. – Т. 2. – С. 363–373; *Марцинюк І.М.* Концепція історії А. Тойнбі і всесвітня історіографія: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 24 с.

² Див. докладніше про Л. Окіншевича: *Odarchenko P. Lev Oleksandrovych Okinshevich, 1898–1980 (Obituary)* // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*. – New York, 1978/1980. – Vol. 14, no. 37/38. – P. 342; *Я.П. [Падох Я.]* Помер св. п. проф. Лев Окіншевич // *Свобода*. – 1980. – 21 листоп. – № 245. – С. 4; *Водотика С.Г.* Механізм реалізації політичної влади в Гетьманщині протягом другої половини XVII ст. в оцінці Л.О. Окіншевича // *Укр. козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: (Матеріали Четвертих Всеукр. істор. читань)*. – Київ; Черкаси, 1994. – С. 158–161; *Лебедева В. Леў Акіншэвіч пра гісторыю Беларусі* // *Спадчына*. – 1996. – № 6. – С. 32–38; *Лебедева В.* Лев Окіншевич и Беларусь // *Історіографічні дослідження в Укра-*

Завдяки щасливому випадку обставин здібний юнак привернув увагу знаного історика права, академіка ВУАН М. Василенка. Відтоді він працював у ВУАН як член Комісії для виучування історії західно-руського і українського права, зокрема був її секретарем протягом 1922–1929 рр. М. Василенко у листі до Н. Полонської-Василенко від 13 листопада 1927 р. зазначив, що у Л. Окіншевича був особливий талант – уміння вловити суттєве та занотувати його на папері¹.

Наукові зацікавлення молодого історика формувалися почасти під впливом М. Василенка, почасти на хвилі соціологізації минувшини, котра виразно простежується в українській історіографії 1920-х рр. У 1928 р. Л. Окіншевич закінчив аспірантуру при Науково-дослідчій кафедрі історії України Михайла Грушевського і на основі монографії захистив дисертацію «Генеральна рада на Гетьманщині XVII–XVIII ст.».

Однак співпраця молодого правника з М. Грушевським і його найближчими співробітниками якось не склеїлася. Після захисту він практично не підтримував контактів із цією кафедрою². У своїх мемуарах Л. Окіншевич висловив припущення, що він був чужою людиною посеред оточення М. Грушевського³.

Протягом 1920-х рр. відбулося становлення Л. Окіншевича як ученого. Тогочасні тексти, зокрема рецензії, виявляють помітний зсув інтересів дослідника, котрий прагнув дивитися на проблеми історії права в соціологічному вимірі. Приміром, розглядаючи студію російського історика Д. Одинця ре-

іні. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 253–259; *Одарченко П.* Професор Лев Олександрович Окіншевич // *Одарченко П.* Видатні українські діячі. Статті. Нариси. – К., 1999. – С. 39–43; *Партноу А.* Леў Акіншэвіч – гісторык украінскі і беларускі // *Беларускі Гістарычны Агляд.* – Менск, 1999. – Т. 6, № 1/2. – С. 248–255; *Яремчук В.* Знавець Гетьманської держави (Лев Окіншевич) // *Яремчук В.* Призабуті постаті української історіографії ХХ століття: Біоісторіографічні нариси. – Острог, 2002. – С. 65–97; *Острянюк А.М.* Ніжин у долі Льва Окіншевича // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України.* – Дн., 2003. – С. 129–139; *Universitas Libera Ucrainensis, 1921–2011.* – Мюнхен, 2011. – С. 187, 188, 189, 330, 427, 435, 470, 487; *Яремчук В.П.* Історик українського права Лев Окіншевич // *Часопис Національного університету «Острозька академія»:* Сер.: «Право». – 2012. – № 2. – С. 1–48. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12uvrpl0.pdf>; *Кудін С.В.* Проблеми порівняльної історії права у працях Л.О. Окіншевича // *Порівняльно-аналітичне право.* – 2014. – № 5. – С. 29–33.

¹ *Василенко М.П.* Вибрані твори в трьох томах. – К., 2008. – Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування. – С. 516.

² *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського, 1924–1930 / Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К., 1999. – С. 246.

³ *Окіншевич Л.* Моя академічна праця в Україні / Ред. О. Романів; передмова Я. Падоха. – Л., 1996. – С. 35–36.

цензент навіть висловив думку про «юридично-соціологічну методу дослідження»¹.

Вочевидь, цей соціологічний рефрен і виплекав ту дослідницьку проблематику, котру Л. Окіншевич інтенсивно розробляв наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Ідеться про його монографію, присвячену знатному військовому товариству в Україні-Гетьманщині як суспільній верстві, котра балансувала на межі між історією права та соціальною минувиною.

За свідченням автора, вона була підготовлена наприкінці 1931 – початку 1932 рр.², але побачила світ лише 1948 р. як 157 том «Записок НТШ». Зберігся оригінал і машинопис попередньої рецензії О. Оглоблина на цю роботу, датований 7 квітня 1933 р. У споминах Л. Окіншевич згадував, що О. Оглоблин майже на рік затягнув подання своєї рецензії й оцінив його студію як немарксистську³.

Рецензент гадав, що автор прагнув вкласти в юридичні норми той соціальний і господарський процес, який ще тільки розгортався, тобто не був завершений. Навіть більше, О. Оглоблин тримався думки, що знатне військове товариство у XVIII ст. ще «не створило замкненого, соціального й правно монолітичного стану»⁴. Натомість він наголошував, що автор механістично розглядає цю спільноту як історико-юридичну категорію⁵.

Резюме рецензента про «немарксистський характер» роботи Л. Окіншевича, попри низку комплементарних оцінок і зауваг, унеможливило її видання з огляду на тодішню політичну ситуацію. Та й сам Л. Окіншевич на той час друкував статті, присвячені «викриттю» відомих українських істориків. Наприклад, слід згадати його розвідки про «націонал-демократичну концепцію» М. Грушевського⁶ та «фашизм» М. Слабченка⁷.

Варто відзначити й успішну академічну кар'єру Л. Окіншевича, котрий посідав у системі ВУАН поважні посади: директор видавництва (1929–1931),

¹ *Окіншевич Л.* Рец. на кн. Odinec D.M. Připojeni Ukrajiny k Moskevskému státu (Historiko-pravní náčrtek). (Sborník věd právních a státních. Ročník XXVI. Sešit 4. V Praze, 1926. С. 382–426) // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 517.

² *Окіншевич Л.* Моя академічна праця в Україні. – С. 49.

³ Там само. – С. 50.

⁴ *Оглоблин О.П.* Попередня рецензія на працю: Окіншевич Л. Поміщицька кляса і шляхетський стан на Україні XVII–XVIII ст. (Знатне військове товариство Гетьманщини) [автограф та машинопис, 7 квітня 1933] // ЦДАВО України. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 197. – Арк. 105.

⁵ Там само. – Арк. 104зв.

⁶ *Окіншевич Л.* Національно-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського // Україна. – 1932. – Кн. 1/2. – С. 93–109.

⁷ *Його ж.* Шлях до фашизму (Історично-юридичні праці М.Є. Слабченка) // Там само. – 1932. – Кн. 3. – С. 37–60.

заступник секретаря соціально-економічного відділу (1931–1932). Мабуть, ці кар'єрні віхи молодого вченого доречно пов'язати з неформальним культурним гуртом поміркованих академічних діячів (О. Гермайзе, О. Дорошкевич, М. Кравчук та ін.). Останні прагнули уникнути безпосереднього конфлікту ВУАН із радянською владою за рахунок паліативних поступок, але разом зберегти національний характер Академії¹. Та контакти з середовищем, названим на процесі «Спілки Визволення України» гуртком «Молодої Академії», безпосередньо кинули тінь на Л. Окіншевича.

Мабуть, він швидко зметував і оцінив загрозливу ситуацію 1933 р. і перевівся до Ніжинського педагогічного інституту. Проте наприкінці того ж року його увільнили з посади професора історії як «ворожий елемент». Чи не єдиним виходом у такій ситуації був швидкий переїзд на новобудови до віддалених регіонів СРСР. Л. Окіншевич був одним із небагатьох українських науковців, які скористалися такою нагодою. Згодом були роки поневірянь у Казахстані та Смоленську, війна, полон, робота юрисконсультом у міській управі та деканом університету в окупованому Києві, воєнні й еміграційні переїзди тощо.

Переломним часом у біографії Л. Окіншевича став 1949 р., коли він разом із другою дружиною Вірою Назаркевич перебрався до США. Первісно працював як чистильник у госпіталі. Проте в нагоді стало його знання кількох іноземних мов. Упродовж 1951–1954 рр. ученому вдалося повернутися до наукових студій як стипендіату фундації Форда за дослідницькою програмою вивчення СРСР при Колумбійському університеті.

Три невеликі праці – есе «Між Заходом і Сходом», рецензійна стаття «Історія цивілізації Східної Європи в праці Арнольда Тойнбі»² та розвідка «Про цивілізаційні основи білоруського історичного процесу»³ були написані й опубліковані Левом Окіншевичем саме на початку 1950-х рр.

Зауважимо, що Л. Окіншевич як учений уважав себе представником української історіографії, проте постійно наголошував на прихильному ставленні до білоруської справи. Водночас він зважав на своє доволі скромне становище

¹ *Окіншевич Л.* Моя академічна праця в Україні. – С. 31–32.

² *Okinshevich L.* History of Civilization of Eastern Europe in the Work of Arnold Toynbee // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – New York, 1952. – Vol. 2, no.2. – P. 305–315. Див. український переклад: *Окіншевич Л.* Історія цивілізації Східної Європи в праці Арнольда Тойнбі / Пер. І. Ребрової та В. Склякіна // Хроніка 2000. – К., 2011. – Вип. 4 (90): Україна–Білорусь, кн. 1. – С. 207–221.

³ *Акіншевiч Л.* Пра “Цывiлiзацыйныя Асновы” беларускага гiстарычнага працэсу // Записы Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтва (New York). – 1953. – № 2. – С. 70–79. Див. український переклад: *Окіншевич Л.* Про цивілізаційні основи білоруського історичного процесу / Пер. В. Маслійчука // Хроніка 2000. – К., 2011. – Вип. 4. – С. 222–230.

науковця у західному академічному світі та розмаїті етнокультурні впливи¹. Відтак у рецепції циклічних теорій історик, хоч і посідав становище українського / білоруського вченого, проте ніколи не абсолютизував цієї позиції. До того ж давалася взнаки полікультурна основа його світосприйняття та давні зацікавлення на ниві соціологізації історії. Приміром, у полеміці з Б. Крупницьким на еміграції наприкінці 1940-х рр. Л. Окіншевич наполегливо обстоював ідею соціологічного синтезу у царині історії².

Певна річ, таке інтелектуальне підсоння продукувало досить цікаве та своєрідне ставлення вченого до нової-старої хвилі циклічних концептуалізацій минувшини. До того ж роздуми й критичні настанови Л. Окіншевича базувалися лише на огляді шести томів студії А.Дж. Тойнбі, опублікованих протягом 1930-х рр. Сьомий-дев'ятий томи «Дослідження історії» з'явилися 1954 р., тобто вже після появи вищеназваних публікацій Л. Окіншевича.

Доречно наголосити, що український критик й інтерпретатор теорії А.Дж. Тойнбі, як очевидець і учасник Першої та Другої світових воєн, поділяв тодішні скептичні настрої щодо ідеї поступу в історії. На відміну від Б. Крупницького, який доволі прихильно ставився до післявоєнних західних філософських течій (персоналізм, екзистенціалізм)³, Л. Окіншевич звертав більшу увагу на соціологічні та цивілізаційні компоненти в концептуалізації історії. На його думку, «незалежно від того, чи погоджується читач з аргументами та остаточними висновками Тойнбі або з його нарисом розвитку соціальних організацій людства, студія Тойнбі, на відміну від його попередників, пропонує багато захопливого матеріалу про розвиток соціальних організацій»⁴.

Загалом пропозиція А.Дж. Тойнбі містила низку цікавих настанов, які приваблювали Л. Окіншевича як дослідника. Передусім це – думки про повний / неповний цикл існування цивілізацій, лінії або межі демаркації між ними, роль творчої / домінуючої меншості, ідея світової / універсальної держави, котра виглядала доволі актуальною в умовах тодішнього біполярного світу тощо.

Деякі з означених ідей Л. Окіншевич прагнув прикласти щодо конструювання й представлення східноєвропейської – української та білоруської історії. Наприклад, варто відзначити його тезу про рухливість цивілізаційної межі за віссю Схід / Захід, яка в різні історичні епохи пересувалася у просторовому та культурному сенсі на українських землях. У такому ж дусі сприймається й

¹ *Окіншевич Л.* Моя академічна праця в Україні. – С. 65–66.

² *О-ч Л.* [Окіншевич Л.] Рец. на кн.: Крупницький Б. До методологічних проблем української історії / УВАН. Секція історична: І. Праці Конференції історичної групи, 6 липня 1946. – Авгсбург, 1946. – 23 с. // Україна (Париж). – 1949. – № 2. – С. 137.

³ *Крупницький Б.* Основні проблеми історії України / На правах рукопису. – Мюнхен, 1955. – С. 199.

⁴ *Okinshevich L.* History Civilization of Eastern Europe in the Work of Arnold Toynbee. – P. 305.

заувага Л. Окіншевича про Велике князівство Литовське як спільноту перехідного типу із західними та східними елементами¹.

За великим рахунком, призначення циклічних теорій Л. Окіншевич убачав у тому, щоби віднайти світові / загальнолюдські орієнтири в історичному процесі на певних обширах, себто впорядкувати й синхронізувати національну та світову минувшини. «Це вчення про цикли не дає нам всеохоплюючого пояснення до всіх прикладів розвитку людських суспільств. Які етапи розвитку і які цикли можемо ми простежити, скажімо в історії китайської держави, що тисячоліттями стояла, ніби не рухаючись у своїх застиглих формах, чи, може в історії України? Всеохоплюючої переконливої відповіді ми ще не маємо. Та *теорія історичних циклів може прислужитися нам у тім відношенні, що обмежить нас, передусім, границями свого періоду в великому процесі розвитку людської культури і людської суспільної організації*», – підкреслював історик в одній зі своїх праць².

Заразом Л. Окіншевич відзначав низку фактографічних помилок і перекручень, але здебільшого скеровував свої спостереження й міркування щодо можливостей ужитку цивілізаційної теорії А.Дж. Тойнбі до східноєвропейської минувшини, аніж на конкретні прогалини, перекручення чи суперечності. Проте Л. Окіншевич закидав англійському історику недостатню увагу до народження творчої меншості й здобуття нею статусу домінуючої в Російській державі, висловлював критичні зауваги щодо включення минувшини Великого князівства Литовського й України-Гетьманщини до російської історії. Приміром, він відзначав, що автор «Дослідження історії» не згадував про національний характер українського козацтва та вказував на очевидні суперечності в ототожненні Російської імперії й Радянського Союзу з «православною цивілізацією» тощо.

Врешті, есе «Між Заходом і Сходом» резюмується застереженнями Л. Окіншевича. Авторів-творців циклічних теорій Л. Окіншевич остерігав від однієї генералізації та відповідних оцінок, а українських інтелектуалів – від однозначного маркування належності українського народу лише до одного з кількох цивілізаційних комплексів.

* * *

Есе Л. Окіншевича друкується за виданням 1952 р.³ Правопис першопублікації збережено. Окремі друкарські огріхи виправлено без спеціальних застере-

¹ *Акінішэвіч Л.* Пра «Цывілізацыйныя Асновы» беларускага гістарычнага працэсу. – С. 76–77.

² *Окіншевич Л.* Вступ до науки про право і державу. – Мюнхен, 1987. – С. 46.

³ *О-ч Л. [Окіншевич Л.] Між Заходом і Сходом // Україна (Париж).* – 1952. – № 8. – С. 611–615; *Передруки: Те саме // Розбудова держави.* – 1997. – № 7/8. – С. 108–113; *Те саме // Українська історіософія (XIX–XX ст.): Антологія: У 2 ч. / Упор. В.О. Артюх.* – Суми, 2011. – Ч. 2. – С. 189–195; *Те саме // Хроніка 2000.* – К., 2011. – Вип. 4 (90): Україна–Білорусь, кн. 1. – С. 198–206.

жень. До тексту долучено примітки історіографічного спрямування. Уточнюючі відомості наведено у квадратних дужках.

* * *

У наш час можна спостерегти втрату віри в науково, здавалося б, обґрунтовані засади людського розвитку. Цей розвиток називали ще зовсім недавно «поступом», що охоплював розвиток людства, як рух уперед, до кращих, розумніших, досконаліших форм життєвого ладу. Але тепер із зневірою в «поступ» народжуються нові схеми, і створюється ґрунт для нових побудов. Познаки деградації починають оцінюватися, як доказ того, що рух історії не завсіди і не скрізь іде тільки вперед; у виявах несподіваних і, здавалося б, необґрунтованих «збочень» зі загального шляху – починають бачити доказ того, що шлях історії зовсім не є все однаковий.

Так народжуються теорії про різні види й відмінні строки історичного розвитку відмінних «культурно-історичних типів» чи «цивілізацій». Так виникають думки про циклічність розвитку людських громад: одні проходять цикли молодости, розквіту й занепаду, а на їх місце інші починають з нових місць і за нових умов, усе за тим же вічним органічно-властивим людським об'єднанням напрямом, новий шлях зросту, плодоношення й в'янення.

Представники цієї течії по-різному розподіляють людство на «культурно-історичні» типи. Але мало не всі вони підкреслюють окремий і відмінний тип групи народів Східної Європи, чи народів слов'янських, чи народів православних тощо.

Сама історична підоснова націй Західної й Східної Європи є різна, залежна від римської традиції на Заході й візантійської на Сході. Історичний розвиток на Сході не в усьому повторював звиклі для Західної Європи форми фєвдалізму, станової монархії, сьогочасної парламентарної держави... Взаємини держави й людини за різних часів історичного розвитку Східної Європи були й є інші, ніж на Заході. Це все, річ ясна, не виключає цілого ряду виразних відмін поміж окремими націями в середині самих комплексів західного й східного європейського світу.

Наявність таких відмін поміж Росією й Західною Європою є очевидна. Проте інакше стоїть справа з питанням про позаросійські межі східноєвропейського «культурно-історичного» типу. Чи можна було б до нього залучити, скажімо, Чехію, хоч і слов'янську країну, але яка територіяльно лежить у центрі Європи й культурно-органічно зрослася з цивілізацією Заходу? Чи Польщу, яка ніби за місію собі поставила нести культуру Західної Європи, в її католицькому варіанті, на простори «східних кресів»? І яке історичне місце визначити для Білоруси й України? Чи є вони останні форпости великої західноєвропейської культури в глухих лісах і розлогих степах переддвер'я Східноєвропейської рівнини? Чи є вони органічною частиною цієї рівнини,

не тільки географічно, але й культурно? Чи є вони, нарешті, частиною пляцдарму, що на нього впливали обидві сусідні «культурно-історичні типи» чи «цивілізації»?

Думаємо, що у відповіді на ці питання криється розгадка ключевих проблем минулого й майбутнього цих націй. Відповідь, щоправда, вже давалася в українській історичній науці: український і білоруський нарід визнавалися або за органічну частину східноєвропейського комплексу (Костомаров), або за органічно чужу Сходові Європи, найдалі висунуту на Схід територію культури Заходу (В. Липинський¹, С. Томашівський², Б. Крупницький³). Останні вчені говорили спеціально про Україну.

З речників теорії про нарізний і неодночасовий розвиток окремих «цивілізацій» чи «культурно-історичних типів», М. Данилевський («Росія и Европа») беззастережно включав Україну й Білорусь у східноєвропейський (у нього «слов'янський цивілізаційний комплекс»). Арнольд Тойнбі («A study of History») вагається й іноді включає їх до «православної» цивілізації Сходу Європи, іноді вважає Україну й Білорусь за частину території західноєвропейської культури. Польський учений Оскар Галецький⁴ («The limits and Divisions of European History»⁵, «Borderlands of Western Civilization»⁶) ділить європейську територію не на два, а на більшу кількість розділів⁷ і включає Україну й Білорусь (разом з Польщею, Балтицькими країнами й Чехією) до східної частини Центральної Європи, виразно відмежовуючи їх від території східноєвропейської (російської) культури.

Як бачимо, питання це стає тепер актуальне. Від розв'язання його залежать кардинальні питання оцінки й характеристики історії земель, країн і народів, що лежать у смузі зіткнення різних цивілізацій.

Якщо мати на увазі історію України, її не так легко зачислити до того, чи іншого культурно-історичного комплексу, як, скажімо, історію Росії, за виразом М. Данилевського «непричетну ані до європейського добра, ані до європейського зла»⁸. З історією України справа є складніша. За княжої доби, до

¹ Липинський В. Релігія і церква в історії України. – Л., 1933. – С. 65–66.

² Томашівський С. Схід і Захід: Історично-політичний нарис // Політика (Л.). – 1926. 5-го січ. – № 1. – С. 6.

³ Крупницький Б. Історичні основи європеїзму України // ЛНВ (Регенсбург). – 1948. – Кн. 1. – С. 120–130; Його ж. Основні проблеми історії України. – С. 212.

⁴ Галецький Оскар (1891–1973) – польський історик і політичний діяч.

⁵ Halecki O. The Limits and Divisions of European History. – London, 1950. – 244 p.

⁶ Idem. Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe. – New York, 1952. – 503, XVI p.

⁷ Йдеться про відомий поділ Європейського континенту на три (Західна, Центральна та Східна Європа) або чотири культурно-історичні комплекси (Західна, Західно-Центральна, Східно-Центральна й Східна Європа).

⁸ Данилевський Н.Я. Россия и Европа. – С. 60.

татарських часів, Україна виразно належала до складу земель візантійсько-православної культури, що йшла відмінним від західної культури шляхом. Але на відміну від Суздальської Русі, українські й білоруські князівства були в постійних культурних, політичних і економічних зносинах з феодалними державами Західної Європи. За доби татарської навали частина українських земель увійшла в ще тісніший зв'язок з європейськими країнами (Галичина, Підкарпаття, Західня Волинь), натомість її східні землі перебували під монгольсько-татарським впливом.

За «Литовської доби» сталося відокремлення західних українських земель під владою Польщі чи Угорщини, та східних і центральних земель України, що належали до складу «Великого Князівства Литовського». Саме в цей час українські й білоруські міста засвоюють норми західно-європейського магдебурзького права і, саме тоді починається доба поновного засвоєння степових просторів середнього Придніпров'я. Козачі ватаги «дикого степу» – це є щось органічно далеке від сталих укладів західноєвропейського життя; вони є куди ближчі до татарсько-ногайських степових здобичників, від кого українське козацтво запозичило й свою назву.

«Козацька» доба провадить лінію поділу не тільки з «польською Україною» (Галичиною), але й поміж заселеними й за польським зразком організованими землями західного Придніпров'я з їх Острозьким і Київським культурними осередками, і бунтарським та зі східноєвропейським розмахом вільним (і неусталеним) Запорожжям. (Чернігівщина – за тієї доби перебувала чималий час у складі Московського царства). За часів «Козацької держави» – Гетьманщини ми завжди спостерігаємо наявність західних і східних типів, устроїв і породжених ними людських вдач. Цим пояснюється, з одного боку, намагання створити упорядковану Гетьманську державу, та, з другого боку, ворожість до цієї держави Запорозьких братчиків. Дисципліновані полки гетьманських сердюків і компанійців виступають проти народніх повстань на Полтавщині, що ними керують прибічники Москви. Павлу Тетері, Іванові Виговському й Іванові Мазепі, людям європейсько-польської культури, протистають постаті Пушкаря, Брюховецького, Івана Сірка з тою культурою не тільки не зв'язаних, а органічно їй ворожих.

Саме це часом породжує «конфліктного» чи, скажімо, «внутрішньо-складного» типу постаті діячів. Серед них згадаємо тут навіть Богдана Хмельницького, що в його вдачі, як нам здається, можна добачити ніби дві лінії: щось від тонкої й здержливої мудрости Івана Мазепи й щось від сміливого, нестримного і безоглядного розмаху Івана Сірка.

В релігії точиться боротьба поміж так званою Унією, що скерувала духовий зір українського населення в бік Західної Європи і Православ'ям, що його традиції були у Візантії, зв'язки на Близькому Сході, а підтримка – не раз з боку Москви (багато хто в той час не забуває, що вона є «єдиновірною»). Щодо українського населення Слобідської України, яка була частиною Московської держави, то воно віками мусіло зазнавати міцних московських впливів.

У кінці XVIII століття частина українських земель входить до складу європейського типу держави, що нею була Австро-Угорщина, та через німецьку культуру ця частина тісно зв'язується з джерелами європейської науки й літератури. Друга частина України, що зробилася складовою частиною Російської Імперії, все тісніше підходить до східноєвропейського суспільного типу. Кубанські українці до того ще стають учасниками спеціально кавказького кола народів, ще більш культурно скерованого на Схід.

Революція й визвольна боротьба після першої Світової війни з 1917 і 1920 рр. відбиває всю цю, підготовлену попередньою історією, відмінну ситуацію в різних частинах великої української землі. В Галичині ця революція відбувається під національними гаслами і має сталі й тверді органічні форми. На Придніпрянській Україні, побіч національно-визвольних кличів, висовуються соціально-визвольні гасла, а державна організація стає пливка, неусталена, змінлива...

Повстання на Великій Україні проти більшовиків, денікінців і, інколи, проти Директорії УНР, висуюють дуже часто постаті «отаманів» (інколи ідейних, але не раз просто розбійників) чи степових руйників на взір сумно-славного Махна. Чи можливі такі постаті в Галичині? Ми знаємо: там їх не можна собі уявити!

Коли Придніпрянська Україна стає частиною Радянського Союзу, Галичина підпадає під владу Польщі, Буковина – Румунії, а карпатські українці стають громадянами Чехо-Словаччини. Знову більш як на два десятки років розходяться шляхи українців, і кожна частина України живе під зовсім відмінними впливами. Лише кінець другої Світової війни об'єднує основні простори України під радянською владою.

Очевидячки, цей відмінний історичний розвиток різних частин української землі не міг не створити підстав для відмінного (чи, скажімо, нетотожного) світогляду, світосприймання, поглядів, звичаїв і традицій. Якщо Галичина, Карпатська Русь і Буковина були більшу частину своєї історії органічною частиною західноєвропейського комплексу, то правобережне Придніпров'я було ним тільки частково. На Чернігівщині (маємо на увазі її українські частини) російські впливи (отже, не західноєвропейського, а іншого культурного типу) були далеко більше сталі й глибокі; ще більше це стосується до Харківщини й до українських частин Курської області. У великих же, густо заселених і економічно надзвичайно важливих частинах українського півдня «традиції» й «коріння» ведуть не тільки до бурхливої Запорозької Січі, а й до печенігів, половців і ногайських орд, що довгі століття мандрували по цих відкритих степових просторах.

До якого ж з двох великих європейських культурних комплексів належить Україна? Чи вона є частиною східноєвропейського (чи православного) культурного комплексу, найдалі висуненою на Захід? Чи є вона форпост Заходу, висунений на Схід Європи, що має історичну роль захищати Захід від

Сходу? Чи українська земля є країна проміжного типу, що підпадає під впливи обидвох європейських «цивілізацій»? Чи була і є стала межа цих цивілізацій і чи проходила (й проходить) ця межа по окраїнах української території, або в середині її самої? Чи добре чи зле належати до того, або до іншого великого культурного комплексу й яка є доля народу, що на нього впливають обидві, відмінні й суперечні культури?

Ці питання є найсуттєвіші й, так би мовити, вузлові проблеми української історії. Від вирішення цих проблем усі інші питання мали б розв'язуватися легше, певніше й правдивіше.

Авторові цих рядків ясно, що буде чимало спроб так чи інакше відповісти на ці питання. Але, за нами, Україна (й Білорусь, ця остання дещо по-іншому) є країною проміжного характеру, з територією, що лежить на кордоні двох «культурно-історичних типів» і являє собою широкий простір переходового від одної до другої цивілізації характеру. Межа (хоч, по суті, жодної межі, в стислому розумінні цього слова, не було) між різними типами проходила за різних часів у різних місцях, то пересовуючися на Захід, то знову – відходячи на Схід. Отже, в минулому мало не завжди більша частина української території була в межах переважно східноєвропейських впливів.

Однак, якраз тому, що в цілому вся Україна лежала в просторі зіткнення двох цивілізацій і була територією переходового типу, ми ніколи не знайдемо 100 % приєднання жодної з її частин до того чи іншого культурного комплексу. Західня Україна ніколи не була 100 % країною Заходу і Східня – 100 % країною Сходу Європи. Тому ми й зустрічаємо опришків, нащадків гайдамаків, на Карпатах і магдебурзьке право на Лівобережній Україні, москвофілів XIX століття в Галичині й Драгоманівське «європейське» вчення на Великій Україні...

Отже, питання про місце України в Європі дає підставу для цілої побудови українського історичного процесу. Тут, очевидячки, ми не можемо цього зробити. Лише побіжно можна зачепити ряд проблем, що виникають з такої постановки питання. Одна з них: чи вважати за позитивне, чи за негативне явище цю належність України (якщо ми це приймемо) до території переходового виду?

За нашою думкою, це радше є позитивне явище. Дарма що таке становище породжує глибокі конфлікти в середині самого народу, а переживання й переборювання їх є річ дуже болюча й нелегка, але якраз такий конфліктний ґрунт звичайно породжує рух вперед і переважає суспільний організм, хоч гармонійніший, але більш схильний до застою.

Чи цими різними цивілізаційними впливами треба пояснювати утворення відмін у типах українського «західнього» і «східнього» населення? Звичайно, так, хоч ця річ, зрозуміла й закономірна, є надзвичайно болюча, хоч вона породжує конфлікти й є тяжка до подолання, але вкінці сама вона може заповідати надійну й корисну синтезу.

Який з цих двох згаданих типів є вищий? Таке запитання, що його не раз ставлять собі українці, є в засаді невірне. Західня культура є, безперечно, старша, але східня є більше в процесі зросту. Юнак зажди мріє про те, щоб скоріше стати зрілим; людина зрілих і старших літ завсіди з сумом згадує про кращі роки юнацьких надій. Так само й історична позиція народу не є недобра, ні тоді, коли вона свідчить про його повну сил молодість (з великими перспективами в майбутньому), ні тоді, коли вона свідчить про його мудру й багату на досвід зрілість.

Чи Україна, за такою концепцією, є частиною східноєвропейського, отже – російського, за державним оформленням, цілого? Твердити таке значило б забувати, що «державне оформлення» є явище історично-змінного порядку. Одного часу воно може бути таке, іншого часу – інакше. В ґрунті речей Східня Європа є конгломерат великої кількості національностей з різноманітним числом самостійних культур, об'єднаних своїм незахідноєвропейським чи позаєвропейським характером.

Державна підпорядкованість цих народів тому чи іншому одному з їх складників – є явище (хоч яке б суттєве воно не було з погляду політичних завдань сучасного дня) в засаді не вирішальне. Політична єдність народів великої Східньо-Європейської низини була здійснена Москвою. Але тільки зовнішні причини не дали здійснити цю єдність українському Києву (княжа доба), чи білоруській Вільні («литовська» доба).

Можна, принаймні теоретично, уявити собі політичну єдність народів Східньої Європи, збудовану на засаді здійсненої рівності кожного з них. Але також можна уявити собі відсутність політичної єдності взагалі й існування цілком незалежних державних одиниць, що знову таки, не змінить факту належності їх до одної «цивілізації». Зокрема, досягнення державної форми кожним зі складників нового культурного комплексу є в наш час найпевніший спосіб забезпечити свої власні культурні інтереси. Отже, тяжіння до такої форми є здоровим виявом національного життя і рухом уперед.

Так ми уявляємо собі місце українського народу в світовім історичнім русі. Головний поступ цього руху йде, очевидяки, своєю лінією, що її годі змінити. Кожний бо великий культурний комплекс, що розпочав свій рух уперед, має закінчити своє призначення. Кожний окремий нарід має місце в цьому розвитку культурного комплексу, що його членом він є.

Але питання може бути складніше, ніж воно уявляється творцям теорії циклічного розвитку окремих людських цивілізацій. Це видно з проблеми про межі цивілізації, що її ми зачепили в цьому нарисі, і з проблеми становища українського народу. Його трагічна історія, здається, багато в чому пояснюється закладеним у ньому самому внутрішнім конфліктом. Водночас, це питання може бути складніше, ніж воно уявляється тим українським ученим і історикам, що без застереження залічують український нарід і його історичний розвиток тільки до одного з відмінних культурно-історичних типів.

ІСТОРІЯ ЯК СПОКУСНИК

* * *

Як народжуються та циркулюють теорії історії на теренах науки, культури, соціуму? Що спонукало їхніх фундаторів до висунення тих чи інших конструкцій минувшини? Як формуються уявні обрії наукової концептуалізації з її мінливою та швидкоплинною палітрою новацій, парадоксів і суперечностей? Як змінюються / трансформуються / переформатовуються образи історії у світлі суспільних зацікавлень, викликів, потреб? Як сполучаються вони з персональними почуваннями, неповторними враженнями, життєвим досвідом інтелектуала?

Ці та чимало інших питань, нерозривно пов'язаних із концептуалізацією минувшини, повсякчас постають у практиках будь-якого фахового історика, хоч і у специфічному, часто-густо приземленому розрізі певного предметного поля, вибору дослідницького інструментарію, магістрального напрямку власних наукових устремлінь і мотивацій, скерованих на досягнення багатоліких ракурсів минувшини. У широкому сенсі йдеться про теорії й концепції як той чи інший інтелектуальний продукт, що відображає та переломлює колективні думки, настрої, водночас адсорбуючи персональні життєві сценарії, почування, реакції.

Утім життя знакових теорій не обмежується актом їхнього творення, висунення й поширення. Адже ці конструкції не тільки входять в динамічні горизонти концептуалізації і продукують багатоманітні ідеї та підходи, а й генерують розмаїті супутні контексти, строкати уявлення, численні рецепції тощо. За великим рахунком, в якийсь момент розпочинається їх власне, незалежне від волі та вподобань авторів-творців, «життя», сповнене цікавих поворотів, контраверсійних ревізій і версальних прочитань, чергувань періодів згасання, «напівзабуття» й раптової актуалізації старих ідей і концептів з обсягу певної теорії.

Цей полівимірний феномен «вростання» в існуючу палітру світу добре ілюструє теорія цивілізацій англійського історика та філософа А.Дж. Тойнбі, котра на обширах практично будь-якого національного історієписання ХХ ст. спричинила формування своєїрідної конфігурації віх, ідей і сюжетів. Самобутню палітру в рецепції теорії А.Дж. Тойнбі має й українська історіографія середини ХХ ст. Тим паче, що післявоєнні масові посттравматичні настрої та переживання другої половини 1940–1950-х рр. продукували почування в душі шпенглерів-

ського «Присмерку Європи», які нагадували інтелектуальні реакції початку 1920-х рр. і були близькими багатьом українським інтелектуалам.

Нового імпульсу теорії цивілізацій А.Дж. Тойнбі надала психологічна та культурна атмосфера повоєнної Європи. Зокрема Б. Крупницький відзначав, що ідея цивілізаційних або культурних «скоків» набула неабиякої популярності за часів післявоєнної духовної кризи¹. До того ж нова біполярна конфігурація тодішнього світу немовби провокувала на масштабні проекти концептуалізації минувшини, які тією чи іншою мірою містили б прогностичну, ба навіть футуристичну складову – спроби «зазирнути» в майбуття. Недаремно в передмові до своїх споминів А.Дж. Тойнбі зазначав, що саме прагнення скласти «попередній баланс світових подій» спонукало його до писання мемуарів і роздумів², які, вочевидь, побутували й під час творення його монументальної студії.

З означеної перспективи давня традиція циклічного представлення минувшини зазнала своєрідного оновлення й переформатування в напруженій емоційно-психологічному середовищі повоєнної Європи, зокрема згенерувала неабияке зацікавлення до таких інтелектуальних проєктів. Ця нова хвиля спершу зумовила нечуваний успіх цивілізаційної теорії А.Дж. Тойнбі, який згодом заступила низка критичних відгуків, оцінок і ревізій, зокрема й українських учених упродовж другої половини 1940–1950-х рр.

Діапазон українських рецепцій теорії А.Дж. Тойнбі був доволі строкатим. Історик права Л. Окіншевич сприймав його концептуальну пропозицію з низкою суттєвих застережень, але розглядав її як корисну для культурного та цивілізаційного маркування світу минувшини³.

Натомість Б. Крупницький, який належав до прихильників дисконтинуїтету та хвильової концептуалізації історичного процесу у вигляді «спазмів», «скоків», «зигзагів» і «поштовхів», доволі скептично ставився до теорій А.Дж. Тойнбі й О. Шпенглера. На його думку, у «модерного англійського історика Тойнбі той же самий вихідний пункт, як і у Шпенглера – окремі культури-доби (він аналізує аж 21 культуру). Але, в протилежність до Шпенглера, Тойнбі не визнає фаталістичного закону вічної зміни культур... Безперечно, *позиція, на якій стоїть Тойнбі, більше відповідає історичній дійсності. Але й у нього проблема переходу від доби до доби залишається малоз'ясованою*»⁴.

Із такого погляду доволі цікавий коментар українського інтелектуала щодо цивілізаційної теорії А.Дж. Тойнбі, котра видавалася йому дещо спроще-

¹ Крупницький Б. Основні проблеми історії України / На правах рукопису. – Мюнхен, 1955. – С. 180–181.

² Тойнбі А.Дж. Пережитое. Мои встречи / Пер. с англ. – М., 2003. – С. 7.

³ Див. докладніше вступну статтю до републікації есе Л. Окіншевича «Між Заходом і Сходом» у цій антології.

⁴ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. ст. / На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С. 206–207.

ним представленням історичного процесу: «А.Дж. Тойнбі (Toynbee) в своїх “Історичних студіях” (1946) висловив думку, що історичний процес не можна висловити формулою прогресу, тільки формулою підйому, підвищення. Але це тільки образний вислів, а не дефініція. Підвищення, зрештою, мало чим відрізняється від поступу, прогресу. В дійсності підйоми чергуються із сходженнями вниз. Підйоми можуть існувати паралельно із сходженнями, оскільки вони відбуваються в різних ділянках життя. Взагалі залишається під знаком питання, куди ми попадемо в нашій блуканні в невідомих горах. Бо таке блукання і є приблизно те, що ми називаємо історичним процесом. Це можуть бути вершини, це може бути несподіваний і катастрофальний спад униз, в провалля. В деяких розуміннях (напр[иклад] цивілізаційно-технічній) ми в нашу добу, безперечно, поступаємо вперед, хоч іноді і дуже покрученими стежками. Релятивність нашого земного існування, хиткість історичного процесу очевидна»¹.

Отож Б. Крупницький дотримувався думки про кардинальну зміну післявоєнних уявлень про плин минушини, котрі однозначно підважили ідею лінеарного поступу, але водночас кинули тінь сумніву й на циклічні візії, що репрезентували історичне буття у вигляді життя цивілізацій або культур.

Виймкове місце в тогочасному калейдоскопі українських рецепцій концептуальної пропозиції А.Дж. Тойнбі посідає напрочуд цікаве і змістовне есе Л.-Р. Біласа «Історія як спокусник». Ім'я цього автора до початку 2000-х рр. лише епізодично згадувалося у сучасному історієписанні, переважно в контексті прочитань і потрактувань текстів В. Липинського².

Лев-Ростислав Ростиславич Білас (1922–2004)³ належав до наймолодшої генерації українських істориків повоєнної доби, які вийшли на наукову аван-

¹ Там само. – С. 156.

² Білас Л. В'ячеслав Липинський і «територіалізм» (1908–1910) // Сучасність. – 1962. – № 2. – С. 95–111; № 3. – С. 61–72; Л.Р.Б. [Білас Л.-Р.]. Краків, Женева і філіяція «Кричевського»: До родовідної мислення В. Липинського // Липинський В. Твори / Ред. Л. Білас. – Філадельфія, 1980. – Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – С. XVII–XCVIII; Його ж. В'ячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л. Білас, Я. Пеленський. – Філадельфія, 1991. – Т. 3: Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – С. XXIII–LXX; Його ж. В'ячеслав Липинський – історик // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ – Луцьк – Кременець, 2–6 черв. 1992 р.). – Київ; Філадельфія, 1994. – С. 30–41; Bilas L.R. The Intellectual Development of V. Lypyn's'kyj: His World View and Political Activity before World War I // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol. 9, no. 3/4. – P. 263–286; та ін.

³ Див. про нього: Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці // Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці / Білас Л. Криза нашого образу історії. – Л., 2002. – С. 3–16; Ісаєвич Я.Д. Білас Лев-Ростислав // Енциклопедія сучасної

сцену в 1950-х рр. Випускник філософського факультету Гайдельберзького університету (1952 р.), де він слухав лекції таких німецьких корифеїв, як К. Ясперс, А. Вебер (брат знаменитого М. Вебера), В. Гельпах, О. Фосслер та інших, Л.-Р. Білас, на відміну від більшості істориків-емігрантів, сприймав, так би мовити, «зсередини» пізнавальну ситуацію у західній соціогуманітаристиці 1950-х рр. За його спогадами, «Гайдельберг цього часу був парадоксом. Коли люди, що вешталися серед руїн, не знаючи, за що взятися, духово самі представляли собою руїни, може тільки в зацілілому Гайдельберзі, в обличчі тисячолітньої культури, цей їх стан міг дійти до їхньої свідомости. Коли деінде можна, а може й треба було, зайнятися в першу чергу фізично: замітанням пилу з потрощеної матерії, в Гайдельберзі цього вигідного подекуди виходу не було. Люди, передусім молоді студенти, ходили з руками в кишенях і з голодними шлунками (але голод буває часто творчий, що загострює, а не притуплює, думання) і з питанням в очах. Вони шукали в собі, в інших, шукали за кимсь, хто міг би пояснити їм: *чому це так сталося? І що властиво сталося? Що значить те все, що сталося?*»¹.

Згодом, у публікації 1957 р., він метафорично схарактеризував тодішні світовідчужання як кризу «образу історії» модерної людини². Не випадково рецензійні рефлексії Л.-Р. Біласа щодо дослідницьких практик української історіографії у західному світі неодноразово викликали непорозуміння та навіть невдоволення й роздратування старших колег-емігрантів. Скажімо, його категорична теза про те, що англomовний переклад історіографічного огляду Д. Дорошенка³ з продовженням О. Оглоблина⁴, видані у спеціальному випуску англomовних «Анналів» УВАН 1957 р., не відповідає «сучасним науковим вимогам»⁵,

України. – К., 2003. – Т. 2: Б–Біо. – С. 762; *Його ж.* Білас Лев-Ростислав Ростиславич // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т. 1: А–В. – С. 274; *Його ж.* Знаний і незнаний Лев Білас // Сучасність. – 2003. – № 5. – С. 119–126; *Його ж.* Лев Білас та його наукова спадщина // *Білас Л.* Оглядаючись назад: Пережите 1922–2000 і передумане / Ред. Я. Ісаєвич. – Л., 2005. – С. 3–5; Д-р філ. Лев Білас [Некролог] // Свобода. – 2004. – 6 серп. – № 32. – С. 31; Лев Білас [некролог] // УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 156.

¹ *Білас Л.* Пам'яті Альфреда Вебера // Українська літературна газета (Мюнхен). – 1958. – № 6: (черв.). – С. 1.

² *Його ж.* Криза нашого образу історії // *Ісаєвич Я.* Лев Білас і його історіографічні праці / *Білас Л.* Криза нашого образу історії. – С. 27.

³ *Doroshenko D.* Survey of Ukrainian Historiography / Transl. by G. Luckyi // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* – New York, 1957. – Vol. 5/6, no. 4 (18), 1/2 (18/19). – P. 13–306.

⁴ *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917–1956 / Transl. by R. Olesnytsky // *Ibid.* – P. 307–455.

⁵ *Лев Ростиславич [Білас Л.-Р.].* Проблеми української історіографії // Українська літературна газета. – 1958. – № 9: (верес.). – С. 1, 4.

спричинила доволі гострі полемічні пасажі¹. У такому ж дусі сприймалися зауваги Л.-Р. Біласа, подані в рецензійній статті щодо побутування патріотичних (неоромантичних) мотивів у монографіях О. Оглоблина про гетьмана І. Мазепу та «людей Старої України»².

Крім того, Л.-Р. Білас мав неабиякий талант автора-есеїста, котрий у відносно невеликому тексті міг розгорнути перед читачем масштабну, глибоку, складну, динамічну й навіть драматичну палітру наукової концептуалізації та метаморфоз соціогуманітарного, зокрема історичного, знання. Відзначимо, що навіть вибірковий погляд на публікації Л.-Р. Біласа, присвячені візіям К. Ясперса³ та Х. Ортеги-і-Гассета⁴ або переклад уривку з книги «Історія – як історія свободи» італійського історика й філософа Б. Кроче⁵, виявляє не тільки його надзвичайну ерудицію, а ще вельми критичне ставлення та тонке розуміння світосприйняття, поглядів, мислення визначних інтелектуалів і мислителів.

Загалом в авторських спостереженнях проступає ціла гамма антропологічних, екзистенційних і культурологічних мотивів. Скажімо в одній із рецензійних статей, присвячених українському радянському історієписанню, Л.-Р. Білас зауважував: «Закінчив читати 2 (4) число “Українського історичного журналу”. Як зубожілою внутрішньо мусить бути – або як нечувано міцною – людина, що може, але й мусить, витримати, рік за роком, усе своє життя, таку, і тільки таку лектуру! Мимоволі збуджується страшний сумнів: чи може вона бути ще на правду людиною? – Вірю, що може, і хилю голову перед нею, перед одиницями, які, як потопельники, борються за своє життя, своє людське я, і почуваю себе винним: як той, що, не вміючи плавати, з берега приглядається до смертельного борсання потопельника. Все-таки стрибнути в воду – в надії на чудо або щоб позбутися закидів сумління? Але, ах, самообманом є саме формулювання цієї думки, коли знаєш наперед, що вона чисто теоретична. Надії не можна собі засугерувати. А в сугестію – дійсно вірити»⁶.

Саме з такої – антропологічної, екзистенційної та культурологічної перспективи – Л.-Р. Білас сприймав теорію цивілізацій А.Дж. Тойнбі. Власне, його

¹ Державин В. Чи українська історіографія Дмитра Дорошенка відповідає сучасним науковим потребам? // Визвольний шлях (Лондон). – 1959. – № 2. – С. 151–157; Лев Ростиславич [Білас Л.-Р.]. Відповідь Володимиру Державину // Українська літературна газета. – 1959. – № 3: (берез.). – С. 6.

² Білас Л. Ідеологія як історія і як поезія (З приводу двох нових праць О. Оглоблина) // Сучасність. – 1961. – № 7. – С. 44–62.

³ Його ж. Що таке свобода? // Українська літературна газета. – 1957. – № 7: (лип.). – С. 1–2.

⁴ Л.Б. [Білас Л.-Р.]. Незакінчений трактат Ортеги // Там само. – 1958. – № 7: (лип.). – С. 1, 4.

⁵ Білас Л. Поезія й історіографія // Там само. – 1959. – № 7: (лип.). – С. 5.

⁶ Його ж. Діалектика і дискусія // Там само. – 1958. – № 8: (серп.). – С. 8.

введення до проблематики викладу в тексті зазначеного есе виказує екзистенційні запити про сенс і зміст історії, котрі тяжіють до відомої візії К. Ясперса. Упадає в око, що майже відразу автор згадує про теологічне представлення історії за версією св. Августина, із котрою наприкінці розвідки порівнює / урівнює концептуальну пропозицію А.Дж. Тойнбі.

Есе Л.-Р. Біласа складається з двох великих частин: а) походження й виклад теорії А.Дж. Тойнбі; б) її критичний, почасти іронічний перегляд, зокрема акцентування уваги на численних суперечностях і перекрученнях у прикладах та формулюваннях т.зв. «законів», завдяки яким створюється ефект єдності й цілісності установчих концептів.

Зазначимо, що авторський виклад пластично перетікає з провідних проблем історичного знання на інші сфери. Відтак Л.-Р. Білас переходить від роздумів про завершення просвітницького проекту з початком Першої світової війни та появи морфології всесвітньої історії О. Шпенглера як своєрідної концептуальної альтернативи щодо лінійного, європоцентричного представлення минулого, до обставин і перебігу персональних сценаріїв життя А.Дж. Тойнбі та інших мислителів, зокрема К. Маркса, з якими порівнюється / співвідноситься фундатор теорії цивілізацій. Заразом Л.-Р. Білас зупиняється на тих передумовах (англосаксонський читацький загал, адаптований до нього емпіричний виклад, більш оптимістичні настанови, порівняно зі О. Шпенглером, сприятливе повоєнне середовище та ін.), які спричинили небувалий успіх багатотомника А.Дж. Тойнбі порівняно з німецьким попередником, хоч, безперечно, симпатизує останньому. Витоки таких симпатій автора можна добачати як у німецькому класичному вишколі, так і у філософських та культурологічних засадах його історичних поглядів.

Ба більше, український історик наголошує на схожості емоційних почувань, які переживали такі різні мислителі, як Ж.-Ж. Руссо, К. Маркс та А.Дж. Тойнбі, у процесі первинних або рушійних мотивів концептуалізації. Причому ця компаративна площина дозволяє Л.-Р. Біласові не тільки віднайти подібність в інтенціях інтелектуалів різних епох, а й виявити релігійно-етичний підтекст в їхніх конструкціях історії.

Та лейтмотивом есе Л.-Р. Біласа є теза, скерована супроти «унауковлення» історії, котра дозволяє йому поставити поряд теорію цивілізацій А.Дж. Тойнбі та матеріалістичне представлення історії за візією К. Маркса. Недаремно нарис має промовисту назву – «Історія як спокусник». За версією Л.-Р. Біласа, саме «спокуса» універсального, суцільного й начебто «наукового» впорядкування історії, що відкриває / створює штучно нав'язані футуристичні або прогностичні ілюзії, попри численні сумніви, суперечності та прогалини, є найбільшим і найстрашнішим гріхом фахового історика.

У світлі нашого часу, коли зацікавлення теорію цивілізацій А.Дж. Тойнбі помітно зростає, почасти реактуалізується завдяки сучасним авторам, зокрема з «легкої руки» американського політолога С. Гантінгтона та його концепції

«зіткнення цивілізацій»¹, текст українського інтелектуала Л.-Р. Біласа буде корисним, цікавим, а у чомусь – і повчальним читивом.

* * *

Есе Л.-Р. Біласа відтворюється за публікацією 1958 р.² в «Українській літературній газеті» (одній із попередниць мюнхенського журналу «Сучасність»). Правопис збережено. Окремі друкарські огріхи виправлено без застережень. Авторське виділення деяких слів розрядкою та заголовними літерами подається за першою публікацією. До тексту Л.-Р. Біласа долучено примітки історіографічного спрямування. Уточнюючі відомості наведено у квадратних дужках.

* * *

Питання про сенс історії (як і життя) може поставати тільки в переломових, кризових ситуаціях, коли народи і суспільства, які дійшли вже досить високого культурного рівня, ударами долі (чи Провидіння) поставлені вічна-віч перед загрозою небуття. Не диво, що якраз єврейському народові ми завдячуємо грандіозну концепцію історичного процесу як переходового етапу, який починається гріхопадінням Адама й Еви і їх вигнанням з раю, і скінчиться повним есхатологічним тріумфом вибраного народу.

Драматичній агонії могутньої римської імперії світ завдячує християнську версію тієї концепції (св. Августин)³, яка неподільно панувала в Європі аж до 18 століття, коли її зсекуляризовано до філософії вічного поступу людства від варварства до досконалости, гуманности і справедливости, а згодом до безклясового суспільства. Останнє, Марксове визначення земного раю, недвозначно вказує на кризову ситуацію, в якій опинився Захід, точніше деякі суспільні верстви Заходу, «пророк» яких запроєктував у майбутнє їх нездійсненні бажання і мрії.

Перша світова війна остаточно захитала віру в історіософічну концепцію доби просвічення, що кульмінує в ідеї безконечного людського поступу. Стало ясно, що доба європейської гегемонії над світом, доба величезних задумів і сподівань, доба Вольтера, Руссо, Гете, Гегеля й інших закінчилася або хилилась до упадку, і що розпочалася нова доба, причому все, здавалося, вказувало на те, що вона буде зовсім відмінна від попередньої, певно – «як хижа вовчиця»⁴.

¹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М., 2003. – 603, [5] с.

² Білас Л. Історія як спокусник // Українська літературна газета. – 1958. – № 10: (жовт.). – С. 1, 3; № 12: (груд.). – С. 3, 10.

³ Августин Гіппонський (св. Августин; 354–430) – богослов і філософ, один із західних батьків християнської церкви.

⁴ Імовірно, метафоричне порівняння з відомим образом «капітолійської вовчиці» – символом Давнього Риму, котрий за часів фашистського режиму Б. Муссоліні використовувався для пропагування ідеї відновлення Римської імперії.

Показником захитання віри в історію був величезний успіх твору геніального автсайдера¹ Освальда Шпенглера «Занепад окциденту»², що появився під кінець першої світової війни. Шпенглер далеко не був першим, що пророкував Європі близьку загибель; але коли ще недавно на подібні пророцтва ніхто не звертав уваги, тепер запанувала на них справжня кон'юнктура, і «пророки занепаду» росли, як гриби по дощі. Характеристично, що більшість їх прийшла до своїх висновків на підставі студій античної, греко-римської історії. Так було, приміром, з італійцем Джульєльмо Ферреро³; так було з німцем Шпенглером; так було, врешті, і з англійцем Тойнбі.

В очах Шпенглера світова історія не є вже більше одним, всеобіймаючим процесом; вона складається з поодиноких елементів – культур, що є виразом специфічних душевних структур народів, які їх творять, і які суттєво між собою різняться. Так, приміром, Шпенглер розрізняє грецьку – «аполлінську» культуру від «фавстівської» – окцидентальної і «магічної» – арабської. Кожна культура подібна до рослинного чи звіриного організму. Впродовж приблизно тисячі років вона переживає свій розвиток, розквіт і упадок. Підлягаючи цьому біологічному закону, поодинокі фази розвитку різних культур взаємно подібні (гомологічні). Через те ми можемо їх порівнювати, порівнювати живі культури з уже мертвими (звідси підзаголовок твору, який мав бути первісно його заголовком: «Нарис морфології світової історії») і на цій підставі прорікати їх дальший розвиток і смерть. Шпенглер прийшов до висновку, що окцидентальна культура вступила в фазу цивілізації, яка є початком кінця.

¹ Натяк на відмову О. Шпенглера (1880–1936) від типової академічної кар'єри, позаяк він після захисту докторської дисертації (1904), присвяченої філософії історії Геракліта, у 1908–1911 рр. викладав математику, історію, природничі науки, німецьку мову в реальній гімназії Г. Герца в Гамбурзі (Німеччина), а від 1911 р. жив і працював як вільний літератор у Мюнхені, себто тривалий час перебував на задвірках німецької соціогуманітаристики.

² Оригінальна назва двотомника: «Der Untergang des Abendlandes: Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte» (1918–1922). Здебільшого її перекладають як «Присмерк Європи», хоча низка інтелектуалів пропонує інші версії. Зокрема Л.-Р. Білас уживав таку назву праці О. Шпенглера: «Занепад окциденту: Нарис морфології світової історії».

³ Ферреро Гульєльмо (1871–1942) – італійський історик, психолог і публіцист, автор праць з античної історії, передусім п'ятитомника «Велич і падіння Риму» (1902–1907). У пізніших студіях проводив компаративні паралелі між загибеллю античної культури та гострою кризою західноєвропейського суспільства після Першої світової війни.

Переломовою у Шпенглера була не так проповідь загибелі окциденту, як трактування його як тільки однієї з багатьох (вісім)¹ р і в н о р я д н и х культур. Досі поняття світової історії збігалось – за прийнятою наукою схемою Ранке² – з історією романсько-германських народів, що ділилася на: античність, середньовіччя і новітню добу. Хоч проти такого розуміння підіймалися поодинокі голоси, вони хотіли цю схему щонайвище поширити, а не радикально її змінити. Так, М. Грушевський, який проти неї виступав³, тримався далі старої історіософічної концепції вічного поступу й одного історичного процесу, який, очевидно, міг кульмінувати тільки в історії окциденту, що в 19 ст. поширився на всю земну екумену⁴.

Уроджений у 1889 році, тільки на дев'ять років молодший за Шпенглера, Тойнбі став істориком, «бо моя мати⁵ була істориком» – стверджує він в одному з своїх есеїв⁶. Вихований на клясичних авторах, він присвятив себе спочатку античній історії (1919–1924 був професором історії Візантії в Лондонському університеті). Вибух першої світової війни скерував його думки на шлях, яким пішов був Шпенглер. Коли Тойнбі в 1920 році попав до рук «Запад окциденту», перше його враження було, що Шпенглер його випередив, і що йому нічого не лишилося до роботи⁷. Але це враження проминуло. При поясненню постання феномену культур, їх занепаду і т.п., розв'язка Шпенглера здалася Тойнбі мало емпіричною. «Де німецька апріорична метода вия-

¹ Єгипетська, індійська, вавилонська, китайська, аполлонська (греко-римська), магічна (східна – юдеї, Візантія й араби), фаустівська (західноєвропейська), майя (мексиканська). О. Шпенглер також припускав можливість появи дев'ятої – російсько-сибірської культури.

² Ранке Леопольд фон (1795–1886) – німецький історик, офіційний прусський історіограф (від 1841), автор систематичного курсу зі всесвітньої історії (дев'ять томів, 1881–1888 рр., з яких два останніх видано після його смерті на основі записок і робочих матеріалів).

³ Ідеться про спробу М. Грушевського відійти від європоцентричного конструювання та представлення всесвітньої історії у світлі поділу на «історичні» та «неісторичні» народи. Див.: *Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді. – К., 1917. – Ч. 1 [До XIII в.]. – 169 с.; Ч. 2 [XIII–XVI вв.]. – 176 с.; Ч. 3 [XVII–XVIII вв.]. – 144 с.; Ч. 4 [Європа в 1789–1848 рр.]. – 167 с.; К., 1918. – Ч. 5: Позаєвропейські краї в останніх століттях. – 168 с.; Ч. 6: Європа в другій половині XIX в. – 160 с.; *Його ж.* Всесвітня історія: Приложена до програми вищих початкових шкіл і нижчих кляс шкіл середніх. – Київ; [Wien], 1920. – Ч. 1. – 202 с.; Ч. 2. – 270 с.

⁴ Від гр. *ойкумена* (*οἰκουμένη*) – заселена, освоєна земля; тут – світ.

⁵ Маршалл Сара Едіт (1859–1939) – мати А.Дж. Тойнбі. За свідченням сина, написала й опублікувала 1898 р. книгу «Невигадані розповіді з шотландської історії». Див.: *Тойнбі А.Дж.* Пережитое. Мои встречи. – С. 88–89.

⁶ *Тойнбі А.Дж.* Цивілізація перед судом истории / Пер. с англ. – М., 2003 – С. 111.

⁷ Там же. – С. 270.

вилася неуспішною, я хотів переконатися, що може дати англійський емпіризм», – писав Тойнбі згодом¹.

Ставши в 1925 році професором міжнародної історії у відомій лондонській «School of Economics» і директором Королівського інституту міжнародних справ, зайнятий виданням періодичних публікацій цього ж інституту, Тойнбі все ж таки знайшов час на працю над своїм задумом. 1934 року вийшли в світ перші три грубі томи його монументальної «A Study of History» («Історична студія»)², 1939, коротко перед вибухом другої світової війни, томи IV–VI, а 1954 року останні томи – VII–X³.

Тойнбі йшлося про «хоч поверхове зрозуміння» сенсу історії, що є, на його думку, нерозривно пов'язаний із сенсом і ціллю всієї динаміки всесвіту в часі і просторі. Зрозуміння частини неможливе без зрозуміння цілого. На підставі своєї візії цілого Тойнбі розгортає перед нами на 5 тис. сторінок свою історіософічну концепцію.

Хоч ідеї і думки Тойнбі спопуляризовані, головню в англосакському світі, і, треба думати, багатьом читачам «УЛГ»⁴ знайомі, заки (в другій частині нашої статті) спробуємо їх оцінити, мусимо хоч коротко їх з'ясувати.

I

Обставина, що вже в першій частині своєї «Студії» Тойнбі накреслив її плян, вказує на те, що в його голові існувала готова концепція цього велетенського задуму. Заповіджений плян передбачав такі частини: 1. Вступ; 2. Постановка культур; 3. Ріст культур; 4. Заламання культур; 5. Розпад культур; 6. Універсальні держави; 7. Універсальні церкви; 8. Героїчні епохи; 9. Дотик між культурами у просторі; 10. Дотик між культурами у часі; 11. Ритм історії культур; 12. Перспективи окцидентальної культури; 13. Погляди на історію. Виконуючи свій плян, Тойнбі тільки змінив назву 11 частини на «Закон і свобода в історії», а замість 13 частини помістив есеї про те, як дійшло до написання цієї книги.

¹ Там же. – С. 271.

² Скорочену версію десяти томів А.Дж. Тойнбі в українському перекладі видано під назвою «Дослідження історії» (К., 1995. – Т. 1–2), а в російському – «Постижение истории» (М., 1991). Під аналогічною назвою – «Постижение истории: Избранное» (М., 2010) побачила світ і збірка матеріалів із 1–7-го томів студії А.Дж. Тойнбі. Натомість інша скорочена російськомовна версія 10-ти томів з'явилася під титулом «Исследование истории» (М., 2009. – Т. 1: «Возникновение, рост и распад цивилизаций»; Т. 2: «Цивилизации во времени и пространстве»).

³ Пізніше вийшли ще два томи з великої студії А.Дж. Тойнбі: 1959 р. – одинадцятий («Історичний атлас», у співавторстві з Е. Маєрсом), а 1961 р. – дванадцятий («Переосмислення»).

⁴ «Українська літературна газета».

Ніяка національна історія не є сама з себе зрозуміла – стверджує у вступі Тойнбі, і називає національні держави згідливо «парохіяльними». Категоріями історичного дослідження можуть бути щойно культури. Доказ: з-поміж півдесятка найважливіших подій в історії Англії, як прийняття християнства, запровадження феодалної системи, ренесанс, реформація, здобуття заморських колоній, запровадження парламентаризму, індустріальна революція – майже всі вони були спільні для всієї окцидентальної культури і стають зрозумілими тільки в контексті її цілоти. До того поштовх до більшості цих подій прийшов до Англії ззовні. Те саме стосується, очевидно, інших держав.

Тойнбі налічує 21¹ (часом 26)² дотеперішніх суспільств-культур (терміном «суспільство» перекладаємо «society» і просимо пам'ятати, що він покривається з поняттям культури). Більшість з них уже не існує, але деякі існуючі споріднені вже з неіснуючими; так, окцидентальна культура є «донькою» античної-гелленської. Споріднення (афіліяцію) культур можна представити схематично:

Культури:

первинні	вторинні	третинні	четвертинні
египетська	---	---	---
сумеррийська	вавилонська гетитська ? індійська	гінду окцидентальна	
мінойська	гелленська	православна	- російська
	сирійська	іранська	іслямська
		арабська	

Треба зазначити, що під «православною» культурою Тойнбі розуміє культуру візантійську й її продовження на Балканах; стосунок «російської культури» до неї «філіяційний»³.

Культури постають не як вислід пригожих кліматичних умов, географічного положення, врожайної землі, а в процесі переборювання перепон, які викликають шок, що пробуджує частини людства з летаргічної, безкультур-

¹ Єгипетська, андська, давньокитайська, мінойська, шумерська, майянська, юкатанська або центральноамериканська, мексиканська, хетська, сирійська, вавилонська, іранська ісламська, арабська, далекосхідна китайська, далекосхідна корейсько-японська, індуїстська, індська, еллінська, православно-візантійська, православно-російська, західна (окцидентальна).

² Додаток: Остаточна класифікація цивілізацій за Тойнбі // *Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: У 2 т. – К., 1995. – Т. 2. – С. 374–375.*

³ Залежний.

ної екзистенції. Тойнбі дуже докладно зупиняється на цих переполах, як «суворі країни», «удари», «тиск», «обтяження», і намагається встановити оптимальну силу їх «виклику» (challenge) на вислід «відповіді» (response) з боку місцевого населення, в ході якої може постати культура. Формула «виклику» і «відповіді» охоплює, за Тойнбі, ритм людської історії і хід розвитку кожної культури. Інакше: цей розвиток залежить від того, чи і які відповіді знаходить культура на все нові «виклики» з боку природи, своїх сусідів чи внутрішніх проблем власного розвитку.

В ф а з і р о с т у культури розвивають панування над своїм оточенням, головню над природою, крім цього, відбувається процес дематеріалізації, в ході якого зовнішній світ втрачає для людини своє значення і точка тяжіння людської діяльності переходить ззовні в нутро. Ознакою цього процесу росту є диференціація, в якій теж діє закон «виклику й відповіді»: але тепер вирішальними стають т в о р ч і о с о б и с т о с т і й творчі меншості. Їх дія підлягає знову законові «в і д х о д у й п о в е р н е н н я» («відхід» в сенсі відходу від акції до контемпляції¹ і «повернення» звідси до нової акції), ілюстрації якого присвячена велика частина третього тому.

Феномен з а л о м а н н я культур з'ясований у четвертому томі «Студії». Інакше, ніж Шпенглер, Тойнбі довжину життя культур не підпорядковує ніякому біологічному законові; навпаки, настоює, що такого «залізного закону» долі немає. Смерть культури зумовлена її нездібністю впоратися з щораз новими «викликами», дати на них дійсні, творчі «відповіді». Можливість, що смерть приходить ззовні, від культури не залежна, Тойнбі рішуче відкидає. Левина частина тому присвячена аналізі чинників, які ведуть до заламання культур. За Тойнбі, до них належить паралізуюче діяння механічного наслідування масами творчих одиниць та меншин, якому якраз ці одиниці і меншини завдячують свою владу над масами. Інші причини заламання лежать у закостенілості інституцій або в феномені, який він називає «немезісом² творчої сили», що полягає в закостенілості і апатії, які слідуєть творчому чинові й які виявляються в обожнюванні досягнутого, особистостей, інституцій або техніки. Тойнбі зараховує сюди теж оп'яніння успішним насильством, мілітаризмом і перемогами. Для ілюстрації своїх тез автор, як скрізь, наводить багато прикладів з різних культур і часів.

П о з а л о м а н н і, з н е м и н у ч о ю, з а к о н н о ю р е г у л я р н і с т ю приходить розклад (том V і VI). «Творча меншість» перероджується в «пануючу меншість», маса в «пролетаріят», під яким Тойнбі розуміє масу, що не бере більше справжньої участі в культурі. Явище, яке започатковує розпад культури, він називає «с х и з м о ю»: до внутрішнього пролетаріяту доходить пролетаріят зовнішній, який натискає на кордони суспіль-

¹ Споглядання.

² Нещастя, біди.

ства пануючої меншости. Тепер на «виклики» щораз важче доводиться панівній меншости знайти творчі відповіді: вони, насправді, не є творчі й можуть щонайвище дещо відсунути остаточний розпад культури, продовжити її життя. Схизма знаходить теж свій вираз у духовості: суспільна дисгармонія викликає почуття гріха і безсилля, затрачаються масштаби стилю і моралі, в розшуках за виходом з нестерпного сьгодні звертаються до архаїзмів минулого або до футуризмів, як трампліну до майбутнього. Інші втікають до філософії або релігії. «С х и з м а і в і д р о д ж е н н я» – ось ще одна форма «виклику» і «відповіді». Пролетаріят, який відсепарувався від суспільства (культури), засновує вищу релігію (чи його творчі одиниці, чи меншість). Реакцією закордонного пролетаріату на розпад культури є організація в о є н н и х б а н д і героїчна поезія (епос). Тим часом в загибаючій культурі панує ритм «в т е ч і і з б и р а н н я». «Втеча» набирає форми запеклих воєн між державами, які думають тільки про свою самостійність; це «д о б а з а к о л о т і в», черговий симптом розпаду. «Збирання» набирає форми у н і в е р с а л ь н о і д е р ж а в и, єдиного творчого акту, на який ще здібна пануюча меншість. Але передишка цього «рах оесіменіса»¹ є тільки бабиним літом пропашої вже культури. Ритм «втєчі і збирання» прискорюється, сили інтеграції стають все слабші: наближається неминуча катастрофа.

Але вона не є остаточним кінцем. Неначе кукла, в у н і в е р с а л ь н і й ц е р к в і, в продукті внутрішнього пролетаріату, заховані зародки нової культури. Ця кукла розвивається в добу остаточного культурного розпаду.

Без огляду на геніяльність, всі спроби великих індивідів інтервеніювати на користь загибаючої культури засуджені на невдачу. Тойнбі розрізняє чотири роди таких спроб «р я т і в н и к і в с у с п і л ь с т в а»: рятівник з мечем і силою; рятівник, що шукає спасіння у стрибку до ідеалізованого Минулого або майбутнього; творець філософії, яка однак може діяти тільки на панівну меншість; творець релігії, царство якої не є з цього світу. Перші дві спроби хочуть рятувати саме суспільство, останні дві рятувати із суспільства. З а г и б е л ь к у л ь т у р и в і д б у в а є т ь с я в т р и з п о л о в и н о ю т а к т и: втеча – збирання – втеча – збирання – втеча – збирання – втеча; цей ритм занепаду супроводить стандартизація життя, як розквіт супроводила диференціація.

В останніх чотирьох томах своєї «Студії», що появилися після п'ятнадцятилітньої перерви [1939–1954 pp.], Тойнбі характеристично модифікує свої погляди. Коли досі «універсальні церкви» мали функцію зародка нових культур, тепер їх роля змінюється: вони стають неначе суб'єктом світової історії, а культури тільки їх матеріалом. Тойнбі екземпліфікує² це символом в о з а, в якому культури є колесами з завданням рухати віз ре-

¹ Освоєна людством частина світу.

² Від англ. *exemplification* – пояснення прикладом; тут ілюструє прикладом.

л і г і ї в п е р е д. Етапи релігійного поступу, репрезентовані біблійними іменами Авраама, Мойсея, єврейських пророків і Христа, він інтерпретує як продукти розпаду сирійської, єгипетської, вавилонської і гелленської¹ культур, і ставить питання, наскільки теперішнє світове об'єднання дає надію на дальший поступ (єдиним поступом, який Тойнбі визнає за дійсний, є поступ релігійний)? Минуле існуючих церков, їх традиція здаються йому моментом, що сильно заважає їм в розв'язці нових, пекучих завдань. Компроміс християнських церков з античною філософією, від якої вони позичили свої шати, є сьогодні для них великим обтяженням, якого їм важко позбутися. Але те, що церкви мають Одного Правдивого Бога як члена, фундаментально відрізняє їх від усіх інших суспільств. Виділення культури з тіла церкви є вислідом фальшивих кроків останньої і матеріалізації релігійного д у х а в церковній інституції внаслідок «воєнного стану на землі».

У дванадцятій частині «Студії» Тойнбі докладно аналізує перспективи окциденту, над яким він, в ході викладу своїх думок, вже не раз принагідно зупинявся. Вражає амбівалентність його «гороскопу». З одного боку, він твердить, що окцидентальна культура є єдиною з живучих культур, яка не перебуває явно в стані розкладу. Він заперечує так доцільність оптимізму 19 ст., як і Шпенглерового песимізму. Хоч окцидентові пощастило позитивно вирішити численні свої проблеми: скасування невільництва, розвиток демократії й освіти, все-таки існують поважні небезпеки: мілітаризм, поділ на пануючу меншість і внутрішній пролетаріят. Але й у цих справах здобуто поважні успіхи.

З другого боку, Тойнбі доводить, що новітня історія окциденту хронологічно (синоптично) точно відповідає «добі заколотів» інших культур, які є увертурою до «рах оесітменіса» і до універсальної держави, отже початком кінця. Але відступім слово самому Тойнбі: «Ми не можемо з певністю сказати, що ми приречені, але протилежне нам теж не гарантоване. Бо це значило б, що ми не є такі самі люди, як всі інші, а таке заложення ішло б врозріз з усім, що нам відомо про людську вдачу».

«Моторошна темнота нашого незнання є викликом, від якого ми не можемо втекти; наша доля залежить від нашої поведінки».

«Я мав сон. Снівся мені чоловік, одягнений в лахміття, що стояв з обличчям, відверненим геть від свого дому. На спині він мав великий тягар, а в руці тримав книжку. Я поглянув на нього і зауважив, як він відкрив книжку й почав у ній читати. Під час читання він плакав і трусився. А коли вже більше не міг стримати себе, з його грудей вирвався болючий крик: “Що мені робити?”» (Ця і наступна цитата взяті Тойнбі з «The Pilgrim's Progress» Джона Баньєна², 1675–1684, – Л.Б. [Лев Білас]).

¹ Еллінська.

² Баньєн Джон (1628–1688) – англійський ремісник-мідник і заразом баптист-проповідник, який багато років провів у в'язниці, де написав книгу «Шлях паломника» – алегоричну повість про мандрювання християнської душі до Небесного Граду.

«Не без причини був християнин в скрутному становищі». «Я одержав вістку (сказав він), що наше місто буде знищене небесним вогнем. В цьому жахливому знищенні я сам, ти, моя жінко, і ви, мої любі діточки, всі загинемо – якщо не знайдеться для нас вихід – якого я ще не бачу».

«Як буде християнин поводитися перед обличчям цього виклику? Чи буде споглядати то на цей, то на той шлях і не рухатися з місця, бо не знає, куди йому ступити? Тоді небесний вогонь зійде на пропаще місто, і він стане нещасною жертвою масового знищення, яке він прорік у лихому передчутті і від якого не зумів себе врятувати. А чи стане він бігти, і бігти, все далі кличучи: Життя! Життя! Вічне життя! – безперервно виглядаючи за яскравим світлом і спішаючи до віддалених воріт? Якщо б відповідь на це питання залежала тільки від християнина, тоді наше знання людської природи схилило б нас до припущення, що християнин є засуджений на смерть, не на життя. Але з клясичного звороту міту довідуємося, що творець людського роду не є зданий виключно на себе самого. Як оповідає Джон Баньєн, християнина врятувала зустріч з євангелистом. А тому що годі припускати, щоб Бог був менш стійкий від людини, ми можемо й мусимо благодіяти, щоб реченець¹, який Він дарував уже раз нашій культурі, Він знов дарував їй другий раз, коли ми будемо просити, каючись в дусі і з зламанним серцем».

II

З появою перших шістьох томів «Історичної студії» в 1939 році, чи точніше, однотомного скороченого видання тієї самої назви, що швидко стало бестселером і було перекладене на багато мов – Тойнбі став, мабуть, найбільш відомим з живих істориків. Не тільки широкий загал устами публіцистів, журналістів, радіокоментаторів висловлював захоплення у зв'язку з нечуванним знанням і ерудицією автора, як і його концепцією світово-історичного процесу (чи процесів), але й більшість, головню американських, істориків визнали його за свого майстра, що вказав історичній науці нові шляхи.

По суті кажучи, довгий час ніякий історик не почував себе справді компетентним написати на працю Тойнбі ґрунтовну рецензію. А деякі критичні голоси, що стали підніматися, були приписувані особистим мотивам – задрости, неспроможности із-за власної «парафіяльності», за терміном Тойнбі, зрозуміти і правильно оцінити його працю, піднятися на верхи і дивитися з головокружної перспективи, з якої дивився майстер, звільнитися від звичної національної заґумінковости. Зате, як можна було передбачати, в унісон гостро негативно зареагували історики радянсько-марксистського табору, правда з десятилітнім запізненням, бо стільки часу треба було, щоб «Історична студія» – до того в скороченому вигляді – до них дійшла.

¹ Термін, відтинок часу.

Небувалий успіх Тойнбі може здивувати, якщо врахувати його безперечно близьке споріднення із Шпенглером. Можна було думати, що «Занепад окциденту» антиципував¹ успіх Тойнбі і не лишив для нього багато лаврів. Але сталося інакше. Не тільки тому, що Шпенглер встиг уже трохи призабутися. Хоч Шпенглер і оригінальніший, і, безперечно, геніяльніший за Тойнбі, перевага Тойнбі в тому, що він звертається до англосакського читача, тоді як Шпенглер звертався в основному до німецького. Через це Тойнбі більше «науковий», емпіричніший за Шпенглера, оперує конкретними поняттями і величинами, які краще до Заходу промовляють. Крім того, друга світова війна закреслила більше коло, приготувала більше читачів до ідей і образу історії, які Тойнбі відстоює. Врешті Тойнбі не так песимістичний, як Шпенглер, а англосакси, головні американці, відомо, песимізму не люблять і не бачать для нього підстав.

Але не ці питання – психологічних причин успіху Тойнбі чи Шпенглера – будуть темою наших розважань, а лише сама історична схема чи система Тойнбі, а головні її передумови.

Основне завдання, яке Тойнбі перед собою бачить, – це знайти наукову, емпіричну базу для історії, зробити її «справжньою наукою» на лад наук природничих, викрити історичні закони чи, принаймні, правильності історичного розвитку і дійти тим чином до наукових, якщо не передбачень, то прогноз майбутнього. Це в суті речі те саме бажання, що присвічувало позитивізму 19 стол[іття], хотіння, якому ми завдячуємо і концепцію Карла Маркса. Тому для радянської сфери, чи «гемісфери»², починання Тойнбі – це свого роду ересь, бо «закони історичного розвитку» вже Марксом – Енгельсом раз назавжди знайдені.

На Заході думки істориків щодо такого «унауковлення» історії, природно, поділені. Одні гадають, що таких «природничих» законів в історії взагалі немає; другі – що ці закони дуже складні, знайти їх надзвичайно важко, і треба ще дуже багато часу і труду, заки їх можна буде зформулювати, що це завдання далекого майбутнього; треті відстоюють погляд, що закони в історії мають дуже обмежене поле діяння і цілоти історії не охоплюють. Тойнбі належить до четвертої групи – тих, які вважають, що знайдення законів – це справа історичної синтези в розумінні синхронізації вже нагромадженого історичного матеріалу, порівняння окремих фактів і перебігів – цілих «серій фактів» – встановлення аналогій і «повторень», і що така синтеза є саме черговим завданням нашої доби.

Проблема повторювальності історичних явищ, – це, без сумніву, кардинальна проблема історичної науки. Як відомо, експериментальні чи природничі науки встановлюють свої закони на підставі теоретично довільної пов-

¹ Передбачив, спрогнозував.

² Півкулі.

торювальності досліджуваних ними явищ. Коли *n*-ий експеримент дасть інший вислід, ніж передбачений законом, закон перестає в певному сенсі існувати, мусить бути інакше зформульований, щоб новий факт пояснити.

Якщо не брати поняття «історія» в найширшому сенсі цього слова, в якому воно охоплює цілість того, що сталося, отже й історію мертвого фізичного світу, який є предметом астрономії, геології й інших наук, як і всього органічного життя на землі, а обмежити його історією людини; далі, якщо вилучити з цього вже вужчого поняття дисципліни, як біологія людини, психологія, антропологія, соціологія і інші; отже всі ті дисципліни, в яких, в більшій або меншій мірі, панує природнича законність – тоді лишиться «чиста історія», «*historia pura*», характеристичною для якої є суб'єктність людини, як її єдиного «агенса»¹, промотора, яка визначається бігуновістю² рішень і (зовнішніх та внутрішніх) чинів. Як «історична істота» (отже в вирішальному для людської суті аспекті) людина, як слушно зауважив Ортега-і-Гассет, не так «м а є історію», як є своєю історією³.

Коли природничий експеримент базується на повторювальності явища, то така повторювальність в «чистій історії» не дається так легко встановити (що не значить, що вона взагалі не існує). Якщо А любить Б, але Б скаже йому: «Ви дурень», тоді постає певна ситуація чи констеляція⁴: 1) А незмінно далі любитиме Б; 2) А ненавидітиме Б; 3) А стане байдужим і забуде Б і т.д. Можливостей є більше, ніж згадані три, але навіть якби тільки ці три існували, то ми може й могли б вирахувати п р а в д о п о д і б н і с т ь реакції А, і встановити, що на тисячу випадків, приміром, 500 поведеться як 1), 350 як 2), а 150 як 3). Але для історії ми б цим нічогосінько не здобули; цей «закон правдоподібності», чи як його назвати, не пояснює суттєвого: чому А я к р а з в д а н о м у в и п а д к у повівся так, а не інакше. Якщо б рішення А мало мати далекосяжні історичні наслідки, приміром, як у випадку Марка Антонія під час битви під Акцієм⁵, то який «прибуток» для історії дає забава з визначенням «правдоподібності»? Хтось інший на місці Антонія або й він сам, коли б мав можливість вдруге зважуватися, міг би зважитися і повестися т а к с а м о, як за першим разом, а б о й з о в с і м і н а к ш е.

Якщо отже історія підлягає законності, то ця законність може уявнитися хіба буттю, для якого обрїй часу не є обмежений, не є проблемою; буттю, яке

¹ Суб'єкта дії.

² Протилежністю, полярністю (від «бігун» – полюс).

³ *Ортега-і-Гасет Х.* Чиста філософія (Додаток до моїх нотаток про Канта) // *Ортега-і-Гасет Х.* Вибрані твори / Пер. з ісп. – К., 1994. – С. 228.

⁴ Збіг обставин.

⁵ Мис в Іонічному морі, на вході до Амбракійської затоки, поблизу якого 2 вересня 31 р. до н.е. відбулася велика морська битва між флотами Октавіана Августа та Марка Антонія й Клеопатри. Перший здобув переконливу перемогу, котра поклала край тривалій громадянській війні в Давньому Римі.

має повний перегляд закінчених уже і прийдешніх (з погляду сучасника) континуїтетів і перебігів; для якого людські, зв'язані з особистим і суспільним історичним досвідом, «загумінкові» критерії і масштаби не існують.

Смертна істота не є таким буттям. Але це ще не значить, що вона не може в такому божеському бутті в якійсь формі партиципувати. Як таку партиципацію¹ можемо розуміти т.зв. надприродне об'явлення. Всі визначні історіософічні, чи, точніше, теологічні концепції світової історії беруть свій початок в об'явленні або внутрішньому осяянні. Єдиний виняток становлять – або, може, за такий виняток себе видають – концепції наукові.

Але дивна річ: якщо спробувати відтворити як ті «наукові» концепції постали, дійдемо до моменту, який змушує нас замислитися, вражає нас своєю подібністю, щоб не сказати ідентичністю з моментами «осаяння» у великих містиків і пророків.

Кожний, хто читав автобіографію Жан-Жака Руссо, напевно пам'ятає момент, коли Руссо, який хотів відвідати у в'язниці свого приятеля д'Алямбера², спочив по дорозі під дубом і тут, несподівано, осяяла його думка, що стала вихідною точкою для всієї його філософії і світогляду³. Не на саму думку хочемо звернути увагу читачів, яка в нашому контексті не має значення, а на сприйняття її Руссо: він впав на землю, як вражений блискавкою, обняв її руками і почав безтямно плакати із зворушення і враження.

В одному листі до свого батька молодий Маркс оповідає про свої університетські студії і про перебуту хворобу як вислід свого фізичного перепрацювання і виснаження. Під впливом зв'язаних з цим важливим епізодом у його житті переживань Маркс прийшов до висновку, пише він батькові, – «щоб жити, треба їсти». На пріоритеті «їдження», матеріальної бази над духовою, набутому власним студентським досвідом, ґрунтується властиво вся «наукова» Марксова система.

І Тойнбі оповідає про декілька своїх переживань, під час яких він, як пише, «попав у містичну контемплацию». Ось один такий момент, описаний ним у десятому томі його «Студії»:

¹ У буквальному розумінні – співпричетність, співучасть. Поняття запровадив французький соціолог та етнолог Л. Леві-Брюль для представлення «прелогічного» мислення, зокрема для репрезентації логічних суперечностей у межах одного уявлення (образи міфологічних істот, пояснення причинності) людини з первісною свідомістю. Натомість Л.-Р. Білас переносить цей термін-інструмент на поле наукової концептуалізації, передусім прагне показати наявність внутрішніх суперечностей або феномен «співпричетності» містичних, ідеалістичних імпульсів у процесі зародження різноманітних теорій, які претендують на універсальне пояснення та представлення історії.

² д'Аламбер Жан ле Рон (1717–1783) – французький філософ-енциклопедист, член і неодмінний секретар Французької Академії.

³ Руссо Ж.-Ж. Исповедь. – М., 2004. – С. 351–352

«Коли автор (Тойнбі говорить про себе переважно в третій особі – Л.Б. [Лев Білас]) проходжувався одного пообіддя, недовго після закінчення першої світової війни, в Лондоні, вздовж полудневої частини Бекінгем-Пелес-Роуд і західного крила Вікторія-Стейшен, він несподівано відчув свою пов'язаність не з тим або іншим епізодом історії, а з усім, що було, сталося і ще станеться. В цьому моменті він відчув безпосередньо хід історії, що перекочувався через нього у величавім порусі, а його власне життя було неначе одна хвиля струму цього могутнього припливу».

В іншому місці Тойнбі пише:

«Тепер мені стало ясно: досвідчення, перед яким ми стояли (перша світова війна – Л.Б. [Лев Білас]), перебув уже Тукідід¹ у своїй добі. Я прочитав його наново під цим кутом зору, і зрозумів тепер сенс слів і речей між рядками, яких я досі не міг зрозуміти, поки сам опинився в тій історичній кризі, яка змусила його написати свій твір. Тепер мені стало ясно, що Тукідід був уже там, де я тепер стояв. Він і його генерація неначе подорожували переді мною і моєю генерацією і переїхали вже через станцію, до якої ми тепер доїхали; його сучасність була в дійсності моїм майбутнім»².

Всім їм: Руссо, Марксові, Тойнбі, стало «ясно», знічів'я, в одній хвилині, їм стало «ясно», якщо вільно вжити такого порівняння, неначе б зійшов на них Дух Божий, який літає, де хоче. Ця «ясність» – це не результат довголітньої, мозольної наукової праці, не вислід застосування наукових метод, здобутий з додержанням усіх умов обережності і об'єктивності, не овоч наукового пізнання; – «пізнання» стояло в них на початку, а, отже, було зовсім іншого характеру. Його «наукове» обґрунтування прийшло потім як додаток.

Таке пізнання ще не мусить бути антинаукове. Часто великі наукові відкриття треба приписати якійсь «*idée fixe*»³ чи науковій інтуїції. Але науковим воно стає тільки після того, як воно стверджується науковими методами. Це значить, що автор даної теорії всеціло віддає її в руки її «ворогів», людей, до неї скептичних, відступаючи сам неначе на бік. Щоб це було можливе, конечно, щоб він уважав свою теорію за з а с і б до кращого пізнання світу, до відхилення чергового серпанку на дорозі до пізнання наукової правди, а не як ц і л ь, як саме остаточне зрозуміння тайни буття. Бо тоді він не схоче від нього відступитися і гвалтуватиме факти і світ відповідно до своєї теорії.

¹ Фукидід (Тукідід; бл. 460 – бл. 400 рр. до н.е.) – давньогрецький історик, один із фундаторів прагматично-утилітарної, монологічної традиції в античному історієписанні. Уважають, що визначальний вплив на формування його як історика справив особистий досвід стратега й очевидця Пелопоннеської війни 431–404 рр., виклад котрої становить основний зміст його «Історії», що адсорбувала риторичні та драматичні практики еллінської культури, представлені у вигляді уявних промов історичних персонажів.

² Тойнбі А.Дж. Цивілізація перед судом історії. – С. 269.

³ Невідступна, нав'язлива думка.

Без уваги на безперечні, численні для істориків стимули, на які так багата праця Тойнбі, він перебрав на себе в ній ролю наукового Мефістофеля¹.

Філософiчний стрижень системи Тойнбі еклектичний і недодуманий, але цього годі йому брати за зло, бо ж цим гріхом грішимо не тільки всі ми і наша доба, але навіть багато визначних філософів.

Тойнбі виходить у своїй системі (мабуть, так найкраще можна схарактеризувати його «Студію») з візії єдності людського світу. Ця евокована² єдність, це поки що заложення і програма, яку має здійснити майбутнє. Тому Тойнбі позитивно оцінює все те, що до такої єдності – на його думку – веде, а засуджує, що їй протривить. Рівночасно він переконаний в супрематії³ в історії людської свободи і в вирішальній ролі в ній людського духу.

Суб'єктами історії є для Тойнбі культури, згодом – на цей перелом у його концепції ми вже звернули увагу – релігії. Суб'єктом вищого роду, дійсним, є культура чи релігія як така, часовою маніфестацією яких є кожна конкретна, існуюча в часі і просторі, культура і релігія. Ці останні є отже тільки індивідуалізацією їх, по-платонівськи зрозумілої, ідеї. Тому щоб зрозуміти їх суть, «поняття цього світу не достатні» – каже в одному місці Тойнбі. Вони є тільки «провінцією, периферією небесного царства. І так історія переходить у теологію» («Civilization on Trial», вступ). Це, очевидно, можливо, але це не є мова фактів і наукових висновків, тільки особисте «вірую» автора. Воно не тільки фарбує, а визначає, часто негативно (з погляду вільного шукання наукової правди) шлях його досліду.

Як «унітарист», Тойнбі відчуває велику антипатію до всякого роду націоналізму, щоби́льше, вважає його за капітальний злочин (том VIII, 290). Тільки що під це поняття він підсумовує все, що має яке-небудь відношення до нації і народности. У висліді він виявляє повне незрозуміння ролі національного чинника в історії. Можливо, через це Тойнбі ставиться без якої-небудь видимої симпатії до його матірньої, окцидентальної культури, якраз на національному принципі побудованої, і закликає повністю перебороти цей принцип, вважаючи це передумовою рятунку.

Ненавидячи насильство, Тойнбі шукає в історії доброзичливості («gentleness») і керується у своїх історичних осудах етичними критеріями. Творча сила, що рухає «віз історії», походить від духу, високообдарованих одиниць і малих груп. Насильство – це ілюзія або бумеранг, що завжди звертається проти того, хто його вживає. А поняття «дематеріалізації» (яке ми вже зга-

¹ Тут – у розумінні злого духу заперечення.

² Від лат. *evokatio* – закликання, себто закликана, нав'язана єдність у тексті Л.-Р. Біласа. Вислів походить від релігійного обряду, під час якого давні римляни закликали богів обложених ворогів і присвячували їм культові споруди в Римі, щоби позбавити супротивника вищого покровительства.

³ Вищості.

дали в першій частині) дефініює Тойнбі в одному місці як «навернення душі від світу, плоті й чорта до небесного царства».

Без сумніву, з усіх новітніх філософій історії схема Тойнбі найбільше наближена до св. Августина, якому він у передмові до IV тому висловлює свій реверанс. Але поєднання з зовнішньо схожою на августинівську дещо конструкцією модерної «науковости», опертої на відкритих Тойнбі «історичних законах», ніяк не переконує, навпаки, збуджує недовір'я.

«Закони» і «правила», які Тойнбі формулює, – це або тавтології, або дуже сумнівні тези. Закон «виклику й відповіді», який Тойнбі запозичив від психології, це цікава гіпотеза, яка однак, в конкретній ситуації нічого не пояснює. Зрештою Тойнбі собі суперечить, бо раз формулює, що сила «виклику» є прямо пропорційна до «відповіді» (II, 260), і що цей закон «не знає меж», то знову, – що найбільш стимулюючий «виклик» лежить посередині між «замало» і «забагато» (II, 393 – це називає він, дещо бомбастично, «overriding law») – мудрість, до якої кожний з читачів, на підставі щоденного досвіду, напевно сам дійшов. Але якщо треба спеціально сильних «викликів», щоб культури постали, то такими викликами є без сумніву пустині Гобі чи Австралії, Антарктида, Аляска і т.п., без того, щоб там високі культури постали. А «закон» мусів би не тільки пояснити, чому в одному випадку постали, а в другому ні, але й – як великої точно треба сили «виклику», щоб постали.

Тойнбі послуговується прикладами. Але ці приклади все ним відповідно підібрані, і не було б важко назвати інші приклади, які його висновки заперечували б. До того автор інтерпретує свої приклади так, як неприхильний слідчий, що відповідним формулюванням запитів викликає у підсудного потрібну йому реакцію і зізнання.

Інший прийом Тойнбі. Він постійно демонструє функціонування своїх «законів» на прикладах «парафіяльних» націй чи держав, забуваючи, що він має говорити про культури. І так автор пояснює діяння закону «виклику й відповіді» на прикладі Голляндії, Швейцарії і Венеції. До речі, приклади невірні, бо, приміром, голляндська культура мало має спільного «з боротьбою проти моря», що є пізнішої дати і обмеженого значення. І у Швейцарії культура не виросла на вершках Альп, де «виклик» був найгостріший. Взагалі дивує, як вчений на міру Тойнбі може додержуватися наукою відкинутих моністичних поглядів про однопричинність історичних складних явищ.

Поважні методичні промахи слідні¹ й у концепції інших історичних «законів», приміром «відходу і повернення». Тойнбі ілюструє діяння цього «закону» на двадцятькількох² прикладах великих історичних особистостей,

¹ Помітні.

² Кількох десятках.

як св. Павло, Будда, Макіявеллі, Данте, Петро Великий, Кант, Еміль Олів'є¹. Годі сказати, що пов'язує цю галерію історичних особистостей, що конститує поняття «відходу», бо ж «відхід» в одних добровільний, у других примусовий, в одних у пустелю для контемпляції, у других за кордон для науки і обсервації, в інших взагалі нічого схожого на «відхід» не зауважуємо. Бо в який спосіб «відійшов» і куди «повернувся», приміром, Кант, що все життя просидів у Кенігсберзі? Якби схотів бути злобним, то «відхід» можна б добачувати в кожних феріях² (з міста на село), вкінці йдучи спати до ліжка. А що думати про великі творчі індивідуальності, в житті яких ніякого «відходу й повороту» не було?

Годі погодитися з одною з підставових тез чи «законів» Тойнбі про внутрішні причини загибелі кожної культури. Цей «закон» зумовлений відразую автора до думки, що дух може бути підкорений насильству. Думка дійсно неприємна, але дивно обсервувати, до яких маніпуляцій примушений Тойнбі, щоб заперечити її на прикладах історії. А заперечити її треба йому ще й тому, щоб скріпити свою тезу про історичну законність. Де факти, здається, свідчать проти неї, як приміром у прикладі знищення Візантії османами, він прямо твердить, що відповідні культури (тут знову трапляється помішання культур з державами) і без чужої агресії самі швидко загинули б. Проти таких аргументів годі виступати. До речі, одною з центральних доповідей на міжнародному з'їзді візантологів³, що відбувся ц. р. в Мюнхені, був реферат Оскара Галецького, який свідомо виступив проти цієї тези Тойнбі. На його думку, Візантія мала в 15 стол[ітті] всі передумови для дальшого існування і розвитку, і тільки переможний наступ османів передчасно скоротив її вік.

Скрізь у історії шукає Тойнбі симптомів росту і занепаду. Але що є «ріст», що «занепад»? Відомо, що часто, якщо не завжди, «ріст» на одному відтинку платиться «занепадом» на другому. Отже можна – і це видається нам нормальним – рівночасно «рости» і «занепадати». Але Тойнбі знає тільки альтернативу: або – або. Його спроба встановити, чи окцидентальна культура знаходиться в стадії росту, чи занепаду, закінчується без якогось однозначного результату, а песимізм Тойнбі щодо дальшого розвитку окциденту виводиться з того, що він оцінює гороскоп Заходу з погляду занепаду його релігійності. Тим часом це, як і кожне інше мірило, є суб'єктивним. Подібно суб'єктивним видається нам і мірило «досвіду» всіх дотеперішніх двадцятькілька культур, навіть якщо б автор – що зовсім не видається нам певним і на що вказує багато чого – в їх інтерпретації не помилявся. Бо ж попередні культури могли належати до групи А, а окцидентальна культура до іншої групи Б, якої вона,

¹ Олів'є Еміль (1825–1913) – французький політик, прем'єр-міністр Франції (1869–1870).

² Відпустках, канікулах.

³ XI міжнародний конгрес візантологів відбувся 15–20 вересня 1958 р. у Мюнхені.

приміром, є поки що єдиним представником. Бо що значить досвід дотеперішніх 6 тисяч років історії «високих культур» – питаємо за Тойнбі – в порівнянні з можливими мільйонами років, які ще перед нами?

Робити на їх підставі далекосяжні висновки і діагнози, є, можливо, подібним до того, якби хтось, маючи справу тільки з новонародженими дітьми або обсервуючи забави маленьких дітей, хотів робити з цього певні прогнози про життя дорослих.

Олександр Домбровський

МІЖ ОРІЄНТОМ І ОКЦИДЕНТОМ

* * *

Історику Олександр Домбровському (1914–2014)¹ доля відвела тривале, майже столітнє земне буття. Життєва історія цього українського інтелектуала сповна увібрала руйнівні метаморфози ХХ ст., пов'язані зі світовими війнами, загарбницькими й окупаційними потугами двох тоталітарних режимів – нацистського та радянського, еміграційними поневіряннями і тривалими ритмами діаспорного буття.

Якщо згадати те, що його наставниками були такі відомі історики як С. Томашівський та О. Терлецький, то видається вповні закономірним фаховий вибір вихованця славнозвісної Академічної гімназії у Львові. Потому були студії на гуманістичному факультеті в Львівському університеті, зокрема дружба з молодими й багатообіцяючими інтелектуалами Т. Кострубою та О. Прицаком, а також неофіційний вишкіл на семінарі при НТШ, організованому І. Крип'якевичем².

Навесні 1939 р. О. Домбровський успішно захистив магістерську дисертацію, присвячену історії Скіфії, посів місце асистента на кафедрі античної історії

¹ Докладніше див. про нього: *Винар Л.* Олександр Домбровський (з нагоди сорокліття наукової праці) // УІ. – 1977. – № 3/4. – С. 60–74; *Атаманенко А., Клинова Г.* Д-р Олександр Домбровський (До 90-ліття від дня народження) // УІ. – 2004/2005. – № 3/4/1. – С. 240–251; *Клинова Г.Д.* Внесок Олександра Домбровського в розвиток української історичної науки в діаспорі: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.; *Головацький І.Д.* Домбровський Олександр Михайлович // *Енциклопедія сучасної України.* – К., 2008. – Т. 8. – С. 248; *Клинова Г.* Участь Олександра Домбровського в наукових дискусіях 70–80 рр. ХХ ст. // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Сер.: Історичні науки.* – Острого, 2008. – Вип. 10. – С. 336–350; Св. п. д-ра Олександра Домбровського (8 вересня 1914, Львів – 18 січня 2014, Нью-Йорк) [некролог] // *Свобода.* – 2014. – 11 квіт. – № 15. – С. 34.

² *Домбровський О.* Семінар історії України при НТШ у тридцятих роках // УІ. – 1973. – № 1/2. – С. 122.

та плекав плани на подальшу академічну кар'єру у Віленському університеті. Та восени 1939 р. звичний світ перекинувся – розверзлася Друга світова катастрофа. Проте навіть за воєнного лихоліття О. Домбровський 1943 р. захистив докторську дисертацію «Похід Дарія на скитів» в Українському вільному університеті у Празі¹.

Із завершенням Другої світової війни О. Домбровський опинився у таборі для переміщених осіб у Майнц-Кастелі, а 1949 р. перебрався до Нью-Йорка², в якому мешкав до кінця життя. До середовища мультинаціонального суспільства США він увійшов як викладач німецької та латинської мови і соціологічних курсів. Натомість в академічних колах української діаспори О. Домбровський здобув поважне наукове реноме як дослідник античної доби в історії України, зокрема автор цілої низки самобутніх студій³. Як учений О. Домбровський вирізнявся гострим розумом і швидким полемічним пером, зокрема неодноразово й оперативно відгукувався на проблеми та виклики, котрі кидалися еміграційній / діаспорній науці у чужонаціональному культурному середовищі⁴.

Зауважимо, що О. Домбровського як галицького інтелектуала повсякчас хвилювали проблеми культурного та духовного буття України, передусім пов'язані з відмінними, ба навіть контраверсійними конфесійними й цивілізаційними впливами, котрі особливо гостро проступали на його малій Батьківщині. Не випадково у мемуарних рефлексіях він згадував про привабливість християнського світогляду свого передчасно померлого товариша, самобутнього історика церкви Т. Коструби (1907–1943)⁵.

За власним визнанням О. Домбровський був прибічником консервативного світосприйняття, що природно породжувало зацікавлення проблемами християнського універсалізму⁶. Тим паче, що його товариш Т. Коструба був прихильником гетьманців, зокрема орієнтувався на науковий і духовний авторитет В. Липинського. До того ж Т. Коструба був співробітником часопису «Нова зоря», котрий редагував Осип Назарук. Духовним провідником журналу був станіславський єпископ Григорій Хомишин. Відтак О. Домбровський, так би мовити,

¹ Атаманенко А., Клинова Г. Вказ. праця. – С. 242–243.

² Винар Л. Вказ. праця. – С. 62–63.

³ Див., наприклад: *Домбровський О.* Студії з ранньої історії України: 3б. пр. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – 534 с.

⁴ *Його ж.* За правильний шлях української науки // Київ (Філадельфія). – 1958. – № 1. – С. 33–37; *Його ж.* Актуальні постулати на відтинку української історичної науки // УІ. – 1964. – № 4. – С. 44–45; *Його ж.* Рец. на кн.: Прицак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). – Кембридж; Нью-Йорк, 1973. – XXXVI, 188 с. // Там само. – 1975. – № 1/2. – С. 144–147; Відповідь директорів Інституту історії АН УССР – Ю.Ю. Кондуфорові // Свобода. – 1982. – 17 квіт. – № 72. – С. 2, 4.

⁵ *Його ж.* Семінар історії України при НТШ... – С. 124.

⁶ *Його ж.* Теофіл Коструба – призабутий історик // УІ. – 2004/2005. – № 3/4/1. – С. 232.

із «перших джерел» дізнавався про проблеми й суперечності церковного життя передвоєнних часів.

Водночас О. Домбровський згадував і про давні дискусії на церковні теми, котрі точилися у ті часи, зокрема Т. Коструби та В. Заїкина. «На моїх очах конфронтувалися представники двох різних культурно-духовних світів в особі православного ученого й молодого ученого, практикуючого католика-“западника”... Під час дискусій порушувано проблеми генези конфлікту між християнським Орієнтом і Окцидентом, папського примату, апостольської сукцесії, також питання походження Святого Духа (Filioque) тощо, а відтак початків християнства в Україні при узглядненні (з увагою до. – О.Я.), очевидно, головного дискусійно-полемічного тенору – звідки прийшло християнство в Україну», – зазначав історик¹.

Варто наголосити, що як мемуарист О. Домбровський вирізнявся неабиякою відкритістю та чесністю щодо оцінок світоглядних, культурних, ментальних засад і практик сучасників в авторських рефлексіях і замальовках. Скажімо, він розглядав О. Оглоблина як «інтелектуала великого формату», проте разом наголошував, що наслідки «советської ментальности» та «експерименти індоктринізації» наклали помітний відбиток на його особистість². В іншому дописі О. Домбровський згадував про блискучий науковий талент Т. Коструби, про якого зазвичай відгукувався з безмірною пошаною. Проте водночас мемуарист цитував інформацію про те, що його товариш був вимушений заради прожитку й утримання важкохворої матері писати докторські дисертації для інших осіб, а сам відійшов у вічність так і не здобувши докторату³.

Звісно, О. Домбровського все життя хвилювали проблеми церковного розуміння в Україні. Він гадав, що ці духовні й культурні суперечності є найбільшійшими та найгострішими у національній історії з огляду на трагічні, часом руйнівні наслідки. Як автор трьох поетичних збірок («На порозі другого тисячоліття» (1999), «Ти був зі мною» (2000) й «Окрушини» (2002) історик постійно апелював до християнських мотивів й ідеалів. Зокрема, він обмірковував можливості та перепони, котрі ставали на заваді християнського екуменізму. Не випадково в одній із його поетичних збірок віднаходимо такі рядки:

Екуменізм – блискуча ідея,
Що підносить до зір людський прах.
Та як воскресити огонь Прометейя,
Щоб всім іти під спільний дах?⁴

¹ *Його ж.* До історії української науки під час Другої світової війни // Там само. – 1975. – № 1/2. – С. 101.

² *Його ж.* Спомини / Ред. А. Атаманенко; упор. Г. Клинова. – Нью-Йорк; Львів; Острог, 2009. – С. 206.

³ *Його ж.* Семінар історії України при НТШ... – С. 122.

⁴ *Його ж.* Окрушини. Збірка поезій. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Дрогобич, 2002. – С. 20.

Певна річ, О. Домбровський не міг оминати увагою перемену ватиканської політики, ініційовану папою Іваном XXIII на межі 1950–1960-х рр. Навіть більше, автор убачав у цих метаморфозах нові історичні можливості та перспективи для української церкви, котрі спробував проаналізувати й осмислити у невеликій журнальній замітці 1963 р.

Композиція згаданої статті О. Домбровського доволі проста: ретроспективний екскурс та огляд нових тенденцій, які намітилися на культурному та духовному обрії. Передусім, О. Домбровський розглядав становище України між Сходом і Заходом, зокрема акцентував увагу на ментальних, культурних і духовних відмінностях, які склалися протягом тривалого часу. Причому автор означував це становище як «конфесійний дуалізм» і гадав, що така поляризація не є абсолютною, а радше відотною. Свої міркування він ілюстрував низкою прикладів, які показують очевидну релятивність цього дуалізму.

Врешті О. Домбровський наголошував, що новітні геополітичні, економічні, культурні та інші процеси післявоєнного світу хоч-не-хоч нав'язують практики порозуміння, зближення та комунікації, проте визнавав наявність чималих перешкод і суперечностей, головно у ментальній сфері. Втім історик висловлював сподівання на можливе порозуміння конфесій чи хоча б на стабілізацію взаємин між православним і католицьким духовенством на українських теренах.

До цієї проблематики О. Домбровський звертався і пізніше, зокрема виголосив доповідь «Українська духовність між Орієнтом і Окцидентом» на першій науковій конференції з нагоди 1000-ліття хрещення Руси-України, котра відбулася 15–17 червня 1985 р. в Бавнд-Бруку¹.

* * *

Розвідка О. Домбровського републікується за виданням 1963 р.² Правопис першопублікації збережено. Окремі друкарські огріхи виправлено без спеціальних застережень. До тексту додано примітки історіографічного спрямування.

* * *

У зв'язку з намаганнями сучасного нам II Ватиканського Собору зблизити дві Церкви – Східну із Західною³, мимоволі актуалізується проблема

¹ Клинова Г. Діяльність Олександра Домбровського в Українському історичному товаристві // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Сер.: Історичні науки. – Острог, 2007. – Вип. 9. – С. 229.

² Домбровський О. Між Орієнтом і Окцидентом // Київ (Філадельфія). – 1963. – № 1/2. – С. 44–48.

³ Другий Ватиканський (XXI Вселенський Собор католицької церкви) скликаний за ініціативою папи Івана XXIII працював протягом 1962–1965 рр. На Соборі було ухвалено низку важливих документів, якими впроваджувалися

взаємного відношення двох речників ривалізуючих¹ культур – романської й греко-візантійської. Догматичні розходження між обома Церквами, за вийнятком папського примату, того дійсного «каменя преткновення» на шляху до з'єднання, невеликі. Головними чинниками тисячелітнього роз'єднання є, без сумніву, вітальність історичної традиції прадавнього духового конфлікту між греко-візантійським Сходом і романським Заходом, різність культур і ментальності. Отже коли формальною причиною роз'єднання є догматичні не так розходження, як радше нерівності, то суттєва причина того факту має глибокі історично-культурно-психологічні корені в людських умах і серцях.

Силою своїх геополітичних обставин український нарід найшовся на світанку своєї історії у вирі, з одної сторони, культурно-соціально-політичних схрещувань євразійських впливів, з другої, двох ривалізуючих духовостей – греко-візантійської й романської. Розглядаючи питання з ширшої історичної перспективи, ми не можемо поминути того факту, що землі України були зв'язані з грецькою культурою майже від часу останків духовости Гомерової доби. Грецька колонізація північного побережжя Чорного мор'я приблизно на сім століть перед нашою ерою пов'язала культурно землі України з гелленським світом. Пізніші культурно-політичні зв'язки княжої України з Візантією відновили те ранньоісторичне наближення. Культурне зближення змінило свою духову базу – на місці олімпійського пантеону заяснів своєю величною ідеєю християнізм. Решти доконав східний обряд, полонюючи серця й уми східного слов'янства. Шлях «із Варяг у Греки» був тією довгою комунікаційною артерією зв'язків у протилежності до античної доби, коли впливи грецьких колоній були зосереджені головно на північному побережжі Понту. Правда, і тоді були економічні шляхи, що вели в глибину континенту, але вони були більш небезпечні з огляду на кочовиків. Та Україна мала також зв'язки з Римом, шукаючи в нього підмоги проти своїх ворогів². Її геополітичні обставини на тлі історичного процесу у східній і середній Європі довели до втрати державности і згодом покраяння³ живого народного організму на штучні кордони. Україна найшлася під пануванням Литви й Польщі, а відтак у межах Москви й Австро-Угорщини. Західна частина української землі, зближена більше до Заходу, поширила те зближення і на відтинку релігійно-церковного життя, приймаючи унію. Український нарід

зміни у літургійній практиці, зокрема богослужіння національними мовами поряд із латинською мовою, а також проголошувалася більш відкрита й толерантна позиція у конфесійних взаєминах.

¹ Конкуруючих.

² Див., приміром: *Томашівський С.* Вступ до історії церкви на Україні // *Записки Чина Св. Василя Великого (Жовква)*. – 1932. – Т. 4, Вип. 1/2. – С. 1–160.

³ Розрізання, поділу.

найшовся в духових умовах свого роду конфесійного дуалізму з накопиченим впродовж довгих століть комплексом упереджень однієї сторони до другої, серед пов'язаних у гордійській вузол парадоксів політичного, культурного і релігійно-церковного життя. А тому що люди є недосконалі, то одна й друга сторона мали свої світла й тіні. Московське православ'я із своїми чорносотенними попами було так само ненависне українству, як і польський католицизм із шовіністичним, україножерним клиром. Обмосковлювання і польонізація були Скиллею і Харибдою, що чигали¹ на українство. Але з другої сторони, сама Східна Церква, як така, тобто без московських впливів, не викликає ніяких застережень. Традиція духових зв'язків України із Східною Церквою довга й сильна. Також і Західна Церква, як така, тобто без «посередництва» польського «пшедмуржа хжесьціянства»², із своєю організацією і релігійно-церковною вітальністю (в ім'я правди треба ствердити, що німецькі католики держалися на загал далеко краще за часів Гітлера, як протестанти з Біблією під пахою!), має, без сумніву, свої позитиви, а в тому і в аспекті культурної й політичної гравітації до західної цивілізації. При цьому всьому Рим абсолютно не квестіонує³ східного обряду і не змагає до латинізації Сходу, лише до з'єднання під одну понтифікальну юрисдикцію. А все ж таки, мимо тих на перший погляд невеликих різниць і неглибокої пропасти між обома Церквами, існують накопичені довгими століттями упередження культурно-церковно-психологічного характеру, які стоять на перешкоді до об'єднання.

Український нарід своїм геополітичним положенням і духовим наставленням стоїть на грані тих двох світів і є глибоко зацікавлений у взаємовідношенні обох Церков та й самою ідеєю об'єднання. Інша справа, яким способом мало б відбутися те об'єднання. Це вже справа самих контрагентів, тобто проблема догматично-канонічного порядку та ступневого усунування з дороги взаємних упереджень. Чи і наскільки такий чинник, як загроза збоку червоного безбожництва причиниться до реалізації того об'єднання – покаже майбутність.

У зв'язку з вище сказаним не від речі буде застановитися, які назагал течії нуртують серед сучасного українства у відношенні до проблеми Схід чи Захід – не лише в аспекті релігійно-церковному, але і в загально культурному та, очевидно, політичному. Того роду питання – досить скомпліковане⁴, не лише з огляду на проблему територіального походження української людини (східна й західна Україна), але в аспекті самих ділянок всенародного життя. Правда, хтось міг би сказати, що західна Україна вже майже двадцять

¹ Підстерігали.

² Передмур'я, оборонного валу християнства.

³ Не піддає сумніву.

⁴ Ускладнене для розуміння.

років як злучена із східною в умовах советської дійсности, внаслідок чого діє процес уніфікації в культурно-психологічному напрямі. Та ми не знаємо як далеко зайшов той процес, тому це питання остається на сьогоднішній день відкритим, головно, на релігійно-церковному відтинку. Турбоване від ранніх історичних часів азійським номадизмом, а відтак, уже в добі своєї державности, середньовічними кочовиками євразійського терену і вкінці північним сусідом, українство реагувало своїми симпатіями до Заходу. І в тому аспекті можна сміло говорити про український окциденталізм, тобто прозахідну орієнтацію в політичному змислі. У східній і середній Європі ми не мали дійсного, ні потенціального союзника. Інша справа, що Захід не йшов нам на зустріч і які були причини цього. Далеко більш скомпліковане питання в аспекті культурного опрідення. Переважаюча частина українства була зв'язана політично, культурно і психологічно із східноєвропейським тереном з багатьома консеквенціями¹ того історичного факту. Політичне й соціальне поневолення з боку російського царату викликувало реакцію головно серед провідної української верстви і зроджувало пригожу психічно-інтелектуальну атмосферу до сприймання тих західноєвропейських течій, що передиралися до Росії, а разом з тим і на Україну. Тому, в даному випадку, маємо до діла з таким на перший погляд психологічним парадоксом, що людина української провідної верстви сприяла західним впливам у змаганнях на полі освіти, науки й загального прогресу в політично-суспільному житті, але при тому всьому її ментальність і заховані на дні душі підсвідомі сентименти гравітували до складного психічного комплексу східноєвропейської духовости. І тут саме Україна була тереном перехрещувань культурних впливів – московства, Півдня, звідки віяло культурними впливами середземноморського басейну², і Заходу через західноукраїнські землі й Австрію. Так отже європейський орієнталізм доповнюється окцидентальними елементами, творячи культурний дуалізм з переважаючими впливами Сходу. Такий стан був, очевидно, до часу революції в Росії. Варто пригадати, що в Українській Католицькій Церкві в Галичині діяли останньо в питанні обрядовости два протилежні напрями: так звані «восточники» із святоюрськими колами на чолі і «западники»³ (станиславівський єпископ, Григорій Хоми-

¹ Висновками.

² Див. докладніше про рецепцію середземноморських впливів і пов'язаних із ними геополітичними проєкціями ролі України: *Кордюк Б.* Концепція середземноморської спілки націй // *Сучасна Україна* (Мюнхен). – 1957. – 6 січ. – № 1. – С. 6–7.

³ Конкуруючі течії серед українського греко-католицького духовенства міжвоєнної доби. «Восточники» обстоювали програму повернення до візантійських традицій й очищення обряду від чужих нашарувань. Натомість «западники» гадали, що латинські зміни є природним, логічним і корисним розвоєм задля духовного добра й благополуччя вірян.

шин)¹, при чому симпатії населення були, за невеликими винятками, по стороні перших. Ми думаємо, що в нас прищепилося не зовсім правильне поняття, що прийняття папського примату мусіло б потягнути за собою зірвання з орієнтальною духовістю як у площині обрядовости, так і всього культурно-психологічного комплексу, формованого довгими століттями. Тим часом це дві різні справи, які не мусять себе взаємно виключати, принайменше в площині теоретичних міркувань. Це догматика, з одної сторони, а з другої, синтезу таких духових первнів², як історична традиція, культура й ментальність. Для історика це досить різні моменти в процесі розвитку людської духовости. Інша справа, що вони тісно в'яжуться і забулюються в процесі творення духових вартостей, ідеологій та назрівання духових конфліктів, чи навпаки – замирень. Це проблеми справді дуже делікатного характеру, який вимагає не лише знання, але й такту та, власне, делікатного підходу до справи. Тут не завжди можна поставити брутально точку над «і».

У нас досить часто заторкують проблему українського окциденталізму, акцентуючи його не раз надмірно в пропагандивних цілях, як певний жест у сторону Заходу. Тим часом в нашій культурі існують елементи як європейського орієнталізму, так і окциденталізму. Не всі елементи цих двох напрямків взаємно себе виключають. Існує можливість гармонійної симбіози, взаємного доповнювання і навіть творення посередніх духових вартостей на базі селекції й добору елементів Сходу і Заходу в культурному аспекті. Треба б лише вибрати щонайкраще з одного й другого і створити третю, посередню, духовість, як синтезу самих позитивів одного й другого. Це залежатиме в першу чергу від політичних обставин східної й середньої Європи в майбутньому та від того, яку позицію займемо ми в новому укладі політичних сил згаданого терену. Для історика, що, узброєний знанням і досвідом минулого, дивиться на майбутнє через призму дальших дослідів історичного процесу, відкриваються перспективи різних можливостей співпраці Сходу із Заходом: можливість сукцесивного³ наближування обох Церков і ліквідування накопичених століттями упереджень та перешкод аж до повного з'єднання. В даному випадку прийняття одної спільної понтифікальної юрисдикції не означає романізації одної чи орієнталізації другої сторони. Орієнт так і може залишитися Орієнтом, а Окцидент Окцидентом, але під одною, спільною, понтифікальною юрисдикцією, взаїмним зрозумінням і обопільною толеранцією

¹ Блаженний Григорій Хомишин (1867–1945) – єпископ Української греко-католицької церкви, репресований 1945 р. радянським режимом і зачислений 2001 р. римським папою Іваном Павлом II до лику блаженних.

² Елементів.

³ Послідовного.

двох відмінних духовостей. Папи Івана XXIII¹ аж ніяк не можна вважати сторонником латинізації. А втім, часи й обставини змінилися, а з ними й людська ментальність. Те, що видавалося неможливим учора, входить у сферу можливостей сьогодні при наявності більш еластичної церковної політики, позбавленої давньої штивності². Крім того гігантська динаміка історичного процесу нашої доби заокруглює й вигладжує канти³ й нерівності, спричинені конфліктами давніх століть. Світ став «тісний», люди стикаються ближче одні з одними і змушені думати про спільний модус вівенді⁴. Так є в економіці, так є в політиці і так є на культурному відтинку і вкінці на церковному. Нові проблеми й завдання, що постають перед людством, отже й перед окремими народами, висувають сами вимогу взаємного зближення. А якби навіть можливість з'єднання і відпала, то й тоді все ще існує можливість співпраці між обома Церквами в межах канонічного права, бо взаємні упередження послаблюються, а обі сторони починають звертати увагу радше на те, що їх лучить⁵, аніж на те, що їх роз'єднує. В такому випадку стояло б відкритим поле до попису⁶ двох українських Церков – православної й католицької.

Проблема – між Орієнтом і Окцидентом, для українства занадто важна і заскладна в своєму великанському комплексі політичних, культурних, церковних і психологічних елементів, рис і надбань у всенаціональному масштабі, формованих і кристалізованих довгими століттями, щоб можна було дозволити собі на розв'язку її шляхом екстремізму й однобічних потягнень⁷. Лише компромісова розв'язка, взаємна толеранція, зрозуміння і взаємна співпраця на базі спільної християнської етики й добра нашого народу та спільних духових вартостей можуть знайти своє цілковите оправдання в процесі сцілювання духових ран, заподіяних перш за все нашому народові в останніх століттях, а вже найбільше в останніх чотирьох декадах нашого століття червоною Москвою. Це було б щось далеко більше ніж синкретизм ідей гелленістичної доби, чи еklektизм течій античного інтелектуалізму, або спроби поєднання модерних ідей у площині теоретичних студій. Це було б певного роду знеутралізування духово-культурного конфлікту між Орієнтом і Окцидентом від античних часів та поладнання церковного конфлікту, що перекрочив⁸ тисячеліття. Така нормалізація і стабілізація куль-

¹ Святий Іван XXIII (1881–1963) – папа Римський (1958–1963), який започаткував новий курс у ватиканській політиці, зокрема відкритість до змін. Канонізований 2014 р.

² Від пол. *sztywność* – жорсткості, непорушності, негнучкості.

³ Тут: гострі кути.

⁴ Лат. *modus vivendi* – спосіб життя.

⁵ Об'єднує.

⁶ Показ, демонстрування, огляд.

⁷ Прагнень.

⁸ Перейшов.

турно-церковних відносин при відсутності конфесійних пристрастей вплинули б позитивно й на духово-культурно-політичний ріст українського народу в рямцях його державности й історичної місії у східній і середній Європі.

Федір Шевченко

ПРО СУД ІСТОРІЇ

* * *

Ідея суду історії належить до класичних концептів європейського проекту Модерну. Її було виплекано в річищі природно-правового, раціоналістичного мислення. Приміром, знаменитий афоризм німецького поета Ф.Й.К. фон Шиллера: «Історія і є всесвітній суд» (1784)¹ був вислідом культурної доби Просвітництва. У широкому сенсі ця сентенція постала як перелицьована ідея вищого або Божого суду, котру модифікували в душі пізньопросвітницького раціоналізму. Із легкої руки Г.В.Ф. Гегеля теза про те, що всесвітня історія є світовим судом міцно ввійшла до німецької класичної філософії, згодом – до європейської соціогуманітаристики. Недаремно Ф.В. Ніцше обстоював думку про призначення «критичної історії» віддавати минувшину до «суду історії»².

Відтоді цією ідеєю послуговалося чимало інтелектуалів, у тому числі й українських істориків, хоч і в найрізноманітніших контекстах та вкладаючи відмінні смисли. Скажімо, П. Куліш спершу апелював до «суду історії» в пошуках більш життєвого «начала» чи «сили»³, а пізніше прагнув віднайти «історичну правду» на «суді культури»⁴. Морально-етичними й релігійними розумуваннями сповнені щоденникові нотатки М. Грушевського про «історичний суд» та обов'язок ученого, наприклад, його запис від 21 квітня 1891 р.: «Думав тільки, що іноді судити не гріх – *судити з обов'язку, що історична праця єсть теж обов'язок для суду, що тра* (треба. – О.Я.) *тільки судити праведно, не вдаючи з своїх думок конечну істину*»⁵.

¹ Шиллер Ф. Отречение // Шиллер Ф. Собрание сочинений: В 7 т. – М., 1955. – Т. 1: Стихотворения. Драмы в прозе – С. 148.

² Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни // Ницше Ф. Сочинения: В 2 т. / Сост., ред., вступ. ст. и прим. К.А. Свасьяна. – М., 1990. – Т. 1. – С. 178.

³ Кулиш П.А. История воссоединения Руси: В 3 т. – СПб., 1874. – Т. 1: От начала колонизации опустошённой татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. – С. 3.

⁴ Куліш П.А. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року. Видана типом другим з додатком посліслов'я. – Л., 1882. – С. 8.

⁵ Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підгот. до друку, переднє слово, упор., ком. і післямова Л. Зашкільняка. – К., 1997. – С. 108.

У пізніших працях М. Грушевського віднаходимо розлогі розмірковування про традицію, культ предків та «суд історії» (хоч і в лапках!). Виглядає, що історик розглядав і тлумачив цю ідею в контексті морально-виховного призначення історії: «З другого боку – вона (традиція. – О.Я.) являється неустанною оцінкою, “судом історії”, про котрий так багато говорить, і котрий дійсно твориться неустанно, хоч і зовсім инакше, ніж то собі уявляється – а власне неустанною переоцінкою історичних прецедентів, історичних діл, типів і індивідуальностей з становища сучасного моменту, його завдань і поглядів, його соціальних і моральних вимог, і таким же переоцінюванням, перемірюванням сучасних подій – включно до своєї власної індивідуальної діяльності, мірою і вагою історичних прикладів, взірців і прецедентів минулого. *“Історичний суд” таким чином має обопільний характер, так само як має його почуте обов’язку, що дається історичною традицією. Суд судить предків судом потомків і потомків судом предків, так як культ предків сам собою переходить в обов’язок перед потомками*»¹.

Отож для М. Грушевського «суд історії» нерозривно пов’язаний з історичною традицією та її побутуванням, себто з тими сенсами, котрі вона продукує щодо минушини, сучасності та майбуття.

Зауважимо, що будь-яке звернення до ідеї «суду історії», зокрема спокуса надати розумуванням історика правничого підтексту, хоч і в метафоричному сенсі, переміщує дослідника на поле взаємин між сучасністю та знаннями й уявленнями про неї. Загалом ідея «історичного суду» нав’язує конфлікт між відмінними образами минушини, що, кінець-кінцем, продукує цілу низку питань. Як «виробляється» чи твориться історичне знання? Яким є нормативне знання, точніше уявлення про це знання у світлі відповідних соціокультурних вимог, у даному випадку – настанов радянського канону зразка 1960-х рр.? Яким має бути фаховий кодекс історика як учасника цього «судового процесу» та члена професійної корпорації?

Такі конотації безперечно нав’язують порівняння з низкою думок Ф. Шевченка, висловлених у статті «Про суд історії». Імовірно, що саме роздуми М. Грушевського підштовхнули цього українського інтелектуала радянської доби до спроби реконцептуалізації та представлення ідеї «суду історії» в межах республіканського наративу. Тим паче, що згадану розвідку Ф. Шевченка було видрукувано в «Українському історичному журналі» (№ 2 за 1967 р.) за кілька місяців після того, як він опублікував іншу резонансну статтю, де намагався частково реабілітувати автора «Історії України-Руси» на полі української радянської історіографії². Певна річ, осмислюючи постать і спадщину М. Грушевського ре-

¹ *Його ж.* Історія й її соціально-виховуюче значіння // *Його ж.* На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К., 1991. – С. 59–60.

² *Шевченко Ф.П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // УІЖ. – 1966. – № 11. – С. 13–30.

волюційної та післяреволюційної доби Ф. Шевченко навряд чи міг обійти його тодішню публіцистику, в якій репрезентовано цитований вище фрагмент про «історичний суд».

Попервах стаття Ф. Шевченка, подана до «Українського історичного журналу», мала назву «Суд історії». В особовому архіві історика збереглася первісна машинописна версія цієї розвідки¹. Достеменно невідомо, що саме спонукало автора змінити заголовок цієї розвідки. Імовірно, він гадав, що порушив лише деякі аспекти масштабної проблематики. Та, можливо, мали місце й банальні резони, котрі зазвичай призводять до корекції більшості матеріалів, поданих до редакторського портфеля практично будь-якого наукового часопису. За редакційними відмітками, зробленими червоним олівцем на робочій версії машинопису, перший неправлений варіант тексту надійшов до журналу 21 грудня 1966 р.²

Стаття «Про суд історії» репрезентує Ф. Шевченка з нового боку як ученого, схильного до складних, динамічних і масштабних рефлексій, що нав'язують не тільки методологічні, а й аксіологічні настанови. Якщо взяти до уваги ще й умови та обставини специфічного, обмеженого, заангажованого численними ідеологічними догматами радянського культурного поля, зокрема його українського, точніше республіканського, сегмента часів запізнілої «відлиги», то стає очевидним досить незвичайне місце цього тексту, котре він посідав посеред тодішнього масиву публікацій.

Архітектоніка статті Ф. Шевченка побудована навколо з'ясування різноманітних аспектів і контекстів уживання поняття «суд історії», зокрема стосовно того змісту та смислів, які постають і переходять у процесі такої циркуляції. Показово, що автор розпочинає свій текст із міркувань про те, який сенс продукує поняття «суд історії». Причому його означення доволі розмаїті – «певне співвідношення подій і фактів у часі та просторі», «самий процес суспільного розвитку й висновки з нього», навіть метафоричне порівняння з «колесом історії». Остання теза у чомусь перегукується з відомою сентенцією М. Грушевського про «колесо еволюції».

Звісно, Ф. Шевченко демонструє опертя своїх міркувань на відповідні покликання «класиків», зокрема щодо «закономірного» розвитку людської історії та невблаганного крокування «прогресу» на її теренах. Утім його розумування продукують відмінні, а то й зовсім інші конотації. Зокрема він зазначає: *«Історія – це безперервний об'єктивний процес. Отже, і суд її діє постійно. Прийнятий цим судом вирок буде мати силу й вважатиметься справедливим незалежно від часу»*.

Із такої перспективи «суд історії» в потрактуванні Ф. Шевченка постає як позачасове мірило вартості. Навіть більше, той сенс, який продукують автор-

¹ Його ж. Суд історії: Стаття та нотатки [машинопис і чорновий автограф; м. Київ, 21 грудня 1966 р.] // ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 166. – 23 арк.

² Там само. – Арк. 1.

ські зауваги, повною мірою узгоджується з думкою історика про роль судді («судових засідателів»), котру він відводить «народним масам», народу. Ця теза знову нав'язує порівняння з розумуваннями М. Грушевського, позаяк у його наративі саме народ / нація є не тільки провідним героєм, а в певному розумінні «вічною» категорією національної історії.

Вочевидь Ф. Шевченко керувався іншими мотивами й міркуваннями, ніж М. Грушевський, хоч у його тексті народ також розглядається та подається як «справжній творець» і «герой історії». Видається, що його статтю про суд історії варто сприймати у світлі нового «народницького» дискурсу, котрий був зорієнтований на розширення меж представлення історії України в республіканському наративі. На цьому ґрунті постає низка досить цікавих аналогій, які мимоволі спонукають до певних порівнянь пасажів Ф. Шевченка з думками М. Грушевського щодо народної традиції та її ролі на «суді історії», котрі продукують позачасовий сенс.

«Протягом тисячоліть народ стихійно творив історію в тяжких випробуваннях, у пошуках істини. В цих умовах основою суду народу були звичаї й традиції. З відкриттям законів розвитку суспільства свідомі творці життя стали свідомими суддями історії, зросли їх роль і активність в оцінці подій минулого», – зауважував Ф. Шевченко. В іншому місці історик відзначав, що народ виступає не тільки як суддя, а й часто-густо як виконавець ухваленого вироку.

Проте Ф. Шевченко послуговувався ідеєю «суду історії» не тільки для ствердження та розбудови нового «народницького» дискурсу, а й розмірковував про фахове призначення історика у світлі його громадсько-політичних, культурних і дослідницьких практик. Отож у його викладі порушувалося питання про багатоманітність ролей історика у цьому «судовому процесі» – слідчий, обвинувач, оборонець та експерт.

Ці розмірковування Ф. Шевченка постають як своєрідна репрезентація квінтесенції його поглядів на професію та призначення історика у суспільстві. Ба більше, вони сприймаються як публічне проголошення свого кредо, адресоване до колег по історичному цеху. Передусім автор наголошував на безсторонності, об'єктивності історика як «слідчого». На перший погляд, ця заувага сприймається як апологія об'єктивізму в дослідницьких і громадсько-культурних практиках.

Однак Ф. Шевченко не забуває і про інші ролі історика – обвинувача та оборонця. Функцію першого він убачав у з'ясуванні та поясненні причин, які породили ті чи інші явища. Згадував і про історика-оборонця, хоч не забував і про захисників, які керуються власними симпатіями / антипатіями, а то й банально відпрацьовують великі гонорари. У такому світлі призначення історика вже не зводиться до представлення доказів, а й вимагає їх висвітлення, тлумачення та пояснення широкому загалу.

Недаремно за візією автора участь історика як експерта у «судовому процесі» є звичайною та найпоширенішою роллю, котра допомагає з'ясувати істи-

ну. Ф. Шевченко висував цілу низку фахових вимог до «історика-експерта»: зберігати безсторонність, не впадати у примітивізм, точніше не обмежуватися звичайною фіксацією подій, намагатися не осучаснювати чи модернізувати минувшину, «не перевищувати повноваження», себто рахуватися з думками та підходами інших колег по цеху, але разом посідати становище самостійного й оригінального дослідника. Він навіть обстоював думку, що історикиві «*потрібно мати наукову мужність, щоб заглянути правді у вічі*».

Проте роль «експерта» не вбезпечує історика від підсудності, себто від відповідальності перед «судом історії». «*Суд історії діє не тільки по відношенню до тих, що творять історію, але й поширюється на тих, що її пишуть. Перше й друге тісно між собою переплітається*», – відзначав Ф. Шевченко.

У такому світлі численні ролі історика на науковій сцені пов'язані не тільки з певним фаховим призначенням, а і з його обов'язком перед «судом історії». Ця думка автора набуває значення самотнього морально-етичного імперативу, котрий поширюється на всіх представників професійної корпорації. Якщо взяти до уваги стандартні настанови, які висувалися до радянських учених-гуманітаріїв (партійність, класовість, історизм), то ідея фахового обов'язку вченого, та ще й перед якимось вищим, надчасовим мірилом вартості, аніж вимоги та потреби поточної політичної чи ідеологічної кон'юнктури, продукувала конфлікт між різними шарами свідомості радянського інтелектуала.

Ф. Шевченко повсякчас акцентував увагу на складності й багатоманітності ролей історика, зокрема застерігав від ретушування, «стерилізації» минувшини. «*Роль істориків у ньому (суді історії. – О.Я.) не легка, бо життя, яке вони вивчають, складне. Але іноді історики своєрідно стерилізують його, обходячи все складне й суперечливе. І при цьому вважають, що відгукуються на заклик історії, піднімають і розв'язують її актуальні проблеми*», – підкреслював автор. Ця теза сприймається як критика гвалтовної модернізації чи осучаснення минувшини, котра набула величезних масштабів із появою сумнозвісних «переславських тез» 1954 р., канонізованих ЦК КПРС.

Зрештою Ф. Шевченко представляв ідею «суду історії» у всеохоплюючому сенсі, позаяк наголошував на тотальній підсудності всіх дійових осіб – героїв, учасників і свідків певних подій, зокрема переможців та переможених. Такі міркування сприймаються як завуальовані закиди щодо тодішніх партійних можновладців, хоч звичайно не мають виразної адресної спрямованості.

В іншому місці історик зауважував, що «*суд історії судить не тільки мертвих, а й живих. І перші, і другі не байдужі для нього*». Таким чином, автор постулював ідею суцільної рівності перед «судом історії», для якого немає ані привілейованих, ані дискримінованих, ані непідсудних.

На думку Ф. Шевченка, «суд історії» постає справді-таки як тотальне мірило вартості, котре однозначно вище за згадані вимоги класовості та партійності, позаяк ухвалює вердикти не тільки щодо певних осіб, а й визначає місце та значення всіх подій і явищ на теренах історії. «Вивчаючи історію, можна зустрітися

з численними прикладами, коли певні події оголошувалися епохальними, такими, що мають привести до перевороту в розвитку суспільства. *Суд історії в цьому відношенні – єдино авторитетна інстанція*», – стверджував історик.

Однак Ф. Шевченко обстоював думку, що своєрідним «кодексом суду історії» слугують «об'єктивні закони» розвитку. Ця заувага нібито узгоджувала проголошену ідею з канонічними положеннями «класиків». Утім автор відзначав, що *«кодекс суду історії має ту особливість, що він неоднаково застосовується до подій різних епох»*.

Таку релятивність «кодексу» автор відносив на карб формаційної теорії, позаяк кожна «суспільно-економічна формація» розвивається за «своїми законами». Проте історик уважав, що суд історії *«виходить не тільки з формально юридичних, але й з моральних етичних норм»*. У світлі такого потрактування «норми кодексу», себто «закони», стають ще більш релятивними, позаяк їх дія корелюється не тільки специфікою доби та історичним досвідом, а й морально-етичними настановами.

Власне, Ф. Шевченко убачав призначення «суду історії» та істориків як фахових експертів у пошуку конкретної й об'єктивної істини. Не випадково він писав, що *«навіть у математиці наукові висновки також не ведуть до альтернативності, примусовості, а дають можливість, враховуючи об'єктивні закономірності, діяти у відповідних напрямках. Історичний досвід, або вирок суду історії, теж не є альтернативним. Він має характер ймовірності й можливості»*. Таким чином, автор наголошував на ймовірнісному характері історичного знання, котре виходить із певного спектра можливостей для тієї чи іншої доби.

Згадаємо, приміром, міркування Ф. Шевченка про «парадокси» як відхилення / виключення з «закономірного» ланцюга подій. Не випадково він обстоював думку, що *«парадокси не стільки перешкоди, скільки сигнали про явища, ще мало, а точніше зовсім невивчені, нерозвинені»* (підкреслення Ф. Шевченка. – О.Я.). Їх дослідження може привести до нових наукових відкриттів. Парадокси примушують історика пильніше придивлятися до явищ, подій, фактів¹.

Ці розумування Ф. Шевченка суперечили одному з ідеологічних догматів про вирішальну роль «об'єктивних законів» суспільного розвитку, котрі повсюдно вносили «залізну» необхідність спрямованого, «невпинного поступу» та «формаційного порядку» на історичні терени. Натомість автор не тільки тримався думки про їх релятивність, а й ще розмірковував про можливості застосування «законів» відповідно до специфіки певного історичного часу. Одна з кінцевих зауваг статті сприймається майже як закид на адресу фанатичних прибічників радянського канону: *«Для дурнів в усіх випадках законів не пишуть»*.

¹ Шевченко Ф.П. Парадокс. Лекція та робочі матеріали [чорновий автограф; вирізки з газет і журналів]. Додаток записка-запитання Шевченку Ф.П. (арк. 97)] // ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 580. – Арк. 2.

Отож автор резюмував наведені думки закликом до читача – зважати на рішення й вирокі «суду історії». Варто зазначити, що первісна версія цієї статті мала інше, майже символічне закінчення: «Всі суцї – “Встаньте, суд історії йде”. Слухайте, зважайте на його рішення, вирокі, бо стосується він не тільки минулого, але й вчить сучасників»¹. Очевидно, така кінцівка продукувала більш гострі полемічні конотації, позаяк підсилювала враження щодо авторського представлення «суду історії» як вищого мірила цінності. У цьому випадку редакторська корекція, точніше вилучення даного пасажу, виглядає як уповні зрозуміла й умотивована.

Зрештою, історичне знання сприймалося Ф. Шевченком у вигляді низки можливостей та ймовірностей, які не обов'язково реалізуються на авансцені минувшини. Видається, що історик намагався не доводити ці міркування до граничної межі, себто не транслював їх у відкритому вигляді до історичних студій, а прагнув прикрити відповідними «обрядовими» розумуваннями. Натомість він повсякчас складав відповідну данину «законам» історичного розвитку.

Та Ф. Шевченко постійно віднаходив «винятки», «відхилення», «парадокси» з таких «законів», які мали збагатити й урізноманітнити канонічну формаційну концептуалізацію. Він рішуче виступав супроти «стерилізації» й ретушування історії, зокрема прагнув донести всю складність, мозаїчність, суперечливість палітри минулого. Заразом був однозначним противником модернізації історії та виступав за її об'єктивне представлення від джерел і фактів, здобутих із «перших рук».

Показовими для ідеалу науковості Ф. Шевченка були його думки про професійний обов'язок історика, котрі нав'язують морально-етичне, а почасти навіть ригористичне потрактування. У широкому сенсі авторські думки про «суд історії» продукують своєрідний фаховий кодекс честі історика. Причому останній, хоч формально узгоджується з вимогами радянського канону, проте породжує інші смисли.

Звісно, самотній ідеал науковості Ф. Шевченка не варто виносити поза межі радянського історієписання. Тим більше, що він однозначно й щиро вважав себе радянським ученим, хоч і прагнув поліпшити та розсунути межі «паралельного» наративу. Загалом цей ідеал науковості відображав складне і дражливе становище українського історика, котрий прагнув конструювати більш-менш розмаїту республіканську історію, проте водночас хотів уникнути відвертої конфронтації з радянським каноном, намагався представити об'єктивну, «нестерилізовану» минувшину і заразом – зберегти ідеологічну коректність, дотримувався формаційної та класової репрезентації, але бажав будь-що урізноманітнити, збагатити її за рахунок масштабного фактографічного представлення соціального світу.

¹ *Його ж.* Суд історії: Стаття та нотатки... – Арк. 21.

Публікація Ф. Шевченка про «суд історії» спричинила складні й різноманітні оцінки та реакції. Деякі з них занотував сам автор статті на кількох невеликих аркушах, долучених до робочого машинописного варіанту: «Одержував і одержую багато схвальних відгуків. *Правда вже в перші дні після виходу журналу із статтею один наш співробітник* заявив: “Прочитав статтю. Але в ній можна прочитати і те, чого в ній й немає”¹. Цей коментар одного з колег-істориків був доволі показовим, оскільки нюансував складнощі тогочасної рецепції, коли читач повсякчас прагнув віднайти в тексті інший, прихований, сенс.

Схвально, хоч і з певними застереженнями, про цю статтю відгукнувся М. Рубач. «*М.А. Рубач* (підкреслення Ф. Шевченка. – О.Я.). Прочитав з інтересом. Цікаво, гостро, хоч і є окремі місця, з приводу яких можна і потрібно поговорити. Я сам читаю лекції в ІПК (Інститут підвищення кваліфікації. – О.Я.) про досвід історії і багато ваших думок співпадають з моїми. Є ряд питань, які вимагають дальшої розробки і уточнення»².

О. Апанович із перспективи багатьох років оцінювала цю статтю як історіософське есе, в якому автор «по суті приховано засуджує те, що діялося тоді в українській історичній науці, а також подає критерії негативної або позитивної оцінки історичних діячів»³. Про значний резонанс цієї розвідки Ф. Шевченка згадував Я. Дзира⁴, а Ю. Сливка зараховував її до знакових публікацій тієї доби⁵.

Утім роздуми Ф. Шевченка про «суд історії» не залишилися поза увагою ані його опонентів, ані науковців поза межами «залізної зависи», ані партійного керівництва.

Вказана стаття пов'язувалася зі становленням реставраційного / нонконформістського напрямку в українській радянській історіографії 1960-х – початку 1970-х рр., на яке звертали увагу дописувачі з наукового середовища української діаспори. Скажімо, історик І.-М. Мигул підкреслював: «нова історіографія звинувачувала традиційну історіографію, що їй бракувало марксистського підходу. Вона наполягала, що марксизм дозволяє існувати різним школам історіографії та що його засади багатогранності, діалектики, взаємопов'язаності та контекстуальності мають більше вартості для написання історії чи для вивчення розвитку історичних знань, ніж партійність. Вимагалось підкреслювати позитивні аспекти українського історичного процесу, брати під увагу наміри, а не лише дії політичних діячів та істориків минулого. Цей новий напрям, який був головно, але не виключно пов'язаний з Інститутом історії Академії Наук УРСР

¹ *Його ж.* Суд історії: Стаття та нотатки... – Арк. 22.

² Там само.

³ *Апанович О.* Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина // «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2 т. / Відп. ред. Г. Боряк. – К., 2004. – Т. 1: Джерела. – С. 64.

⁴ *Дзира Я.* Десятиріччя творчого спілкування // Там само. – С. 153.

⁵ *Сливка Ю.* Ф.П.Шевченко у моїх споминах // Там само. – С. 233.

і *Українським історичним журналом*, навіть твердив, що нова інтерпретація та реабілітація української історії чи історіографії є моральним “обов’язком”, що мусить бути виконаний, інакше історія “судитиме” українських радянських істориків шістдесятих років¹. Не випадково І. Крип’якевича й Ф. Шевченка історики поза межами СРСР сприймали як засновників нового напрямку / течії в українській радянській історіографії².

Цю публікацію «згадали» 1972 р. і партійні функціонери та т.зв. «наукові» опоненти в розпал кампанії, спрямованої на усунення Ф. Шевченка з керівних посад, що мало кінцевою метою унеможливити його балотування на дійсного члена АН УРСР. «В працях т. Шевченка мають місце ряд спірних, недостатньо аргументованих положень та висновків. Деяким друкованим виступам, мається на увазі, зокрема, стаття в *Українському історичному журналі* “Про суд історії” (№2 за 1967 рік) не вистачає класової, партійної спрямованості, наступального характеру», – зазначалося в доповідній записці партійного функціонера І. Грушецького³.

Стаття «Про суд історії» неодноразово фігурувала як своєрідний компрометуючий «доказ» під час важкого і драматичного періоду біографії Ф. Шевченка. Ця розвідка декілька разів згадувалася в його щоденникових записах, зокрема коли вченому запропонували, точніше наполегливо порекомендували зняти свою кандидатуру на обрання дійсним членом АН УРСР⁴, намагалися на редколегії «Українського історичного журналу» засудити його публікації⁵, а також піддавали нещадній обструкції у середині 1970-х рр.⁶ Такі закиди промовисто свідчать про те, якими болісними, травматичними були спроби більш-менш широкої, хоч і поміркованої інтерпретації ідеологічних догматів за радянської доби.

¹ Мигул І. Українська радянська історіографія про українську революцію та 1920 роки // *Сучасність*. – 1984. – № 9. – С. 68.

² Виняр Л. «Український історик» і сучасний стан української історичної науки. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. – С. 6

³ Доповідна записка голови парткомісії при ЦК КП України І.С. Грушецького Першому секретарю ЦК КП України В.В. Щербицькому про результати перевірки роботи парторганізації Інституту археології (Київ, 5 липня 1972 р.) // «Істину встановлює суд історії». – Т. 1. – С. 445.

⁴ Щоденникові нотатки: «І знову німа роль за сценою» // Там само. – С. 596.

⁵ Там само. – С. 633.

⁶ Там само. – С. 638–639.

* * *

Стаття Ф. Шевченка друкується за першою публікацією 1967 р.¹ До розвідки долучено зауваги історіографічного спрямування. На відміну від наших приміток, посилання Ф. Шевченка позначено астериском (*).

* * *

Існує багато літератури, в якій з різних точок зору висвітлюється питання про значення історії в розвитку суспільства. Немає можливості зупинитися в даній статті на цьому питанні. Зазначимо лише, що без коріння нічого не росте й не розвивається. Незаперечним є й те, що кожне нове суспільне явище завжди своїм корінням виходить з минулого, зумовлене ним. Не можна зрозуміти та осмислити сучасності, а отже, й визначити перспектив на майбутнє, коли не будуть враховані причини, що викликали до життя ті чи інші явища й події. Все, що досягнуто на сьогоднішній день, є результатом діяльності багатьох поколінь. Існує тісний зв'язок сучасності з минулими етапами розвитку суспільства. Лише спираючись на цю основу, можна передбачати й майбутнє.

До історії ніхто не байдужий. Адже нема людей, які б не цікавились минулим, не зважали на сучасність і не думали про майбутнє, роблячи це свідомо або стихійно. Нема такої здравомислячої людини або колективу, що, взявшись за якусь справу, не враховували б досвіду минулого в будь-якій галузі людського життя й діяльності. Без цього суспільство не розвивалося б, не рухалось би вперед.

Історія гостро засуджує й карає тих, хто нехтує закони розвитку суспільства або не знає їх, і тих, хто бере на себе непосильне завдання обійти ці закони, замість того, щоб розумно використати їх в інтересах людства. Колесо історії зупинити не можна. Однак бувають дії та події, які можуть тимчасово затримати її хід. Можуть також з'явитися різні спроби повернути його назад. Але це завжди кінчається сумно для того, хто це пробує робити. Історія своєю ходою ставить усе на належне місце, виносить усьому свій об'єктивний вирок.

В.І. Ленін відзначав, що історичний процес відбувається зигзагоподібно^{1*}. Це одне із свідчень того, що світ не складається з готових і закінчених предметів і явищ. Вони перебувають у постійному русі та зміні. Суспільний розви-

¹ Шевченко Ф.П. Про суд історії // УІЖ. – 1967. – № 2. – С. 45–54. Передруки: «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2 т. / Відп. ред. Г. Боряк. – Т. 1: Джерела. – С. 696–707; Шевченко Ф. Історичні студії: Зб. вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження) / Гол. редкол. В. Смолій; упор. і ком. С. Батуріна, С. Блашук, І. Корчемна, О. Ясь. – К., 2014. – С. 579–589.

^{1*} Див.: Ленін В.І. Твори. – Т. 13. – С. 8.

ток відбувається в суперечностях. Вони існували і по-різному проявлялися в усі епохи історії. Наявність суперечностей є одним із законів розвитку суспільства. В ньому весь час відбувається боротьба між новим і старим, передовим і відсталим, що проймає всю історію. Розв'язання тих чи інших суперечностей відбувається в ході історичного процесу. В результаті одні з них відкидаються, а інші виникають¹.

Часто можна зустріти вирази: «суд історії», «вирок історії», «урок історії» тощо. В кожному окремому випадку необхідно придивитися до того, який зміст у них вкладається, та до причин їх вживання. Деякі з цих понять мають певне смислове навантаження. На це слід зважати історикам.

Як говорив Ф. Енгельс, дефініції (визначення) «мають з наукового погляду незначну цінність. Щоб дістати дійсно вичерпне уявлення про життя, нам довелося б простежити всі форми його прояву, від найнижчої до найвищої.

Проте для щоденного вжитку такі дефініції дуже зручні, а іноді без них важко обійтися; пошкодити ж вони не можуть, поки ми не забуваємо про їхні неминучі хиби»^{2*}. Це стосується і таких понять, як «суд історії», «вирок історії», «урок історії». Вони відображають певне співвідношення подій і фактів у часі та просторі.

Суд історії – це самий процес суспільного розвитку й висновки з нього. Це не тільки суд часу, а й утвердження закономірностей розвитку суспільства, об'єктивне підсумування історичного досвіду. Кожний справжній підсумок передбачає відповідні висновки з минулого, врахування корисного й шкідливого в ньому, а також з'ясування причин їх появи. До цього історичного досвіду ніхто не повинен бути байдужим. Не можна просто відмахнутися від минулого, не оцінивши в ньому позитивного й негативного. Без цього неможливо рухатися вперед.

Хоч історія засуджує тих, що не рахувалися з нею, однак не перевелися й, напевно, не переведуться люди, які на це не реагують. Вони вважають, що її закони стосуються тільки минулого, й забувають, що сучасність повсякчас перетворюється в історію². І тоді вже сучасники в таких випадках стають відповідальними перед нею. Комуністична партія вчить, що тільки глибоке знання складних процесів дійсності, вміння бачити життя в усій його складності, таким, яким воно є, тверезо враховувати плюси й мінуси кожного явища дасть можливість уникнути таких вад, як суб'єктивізм, прожектерство, скороспілі, поспішні, відірвані від життя висновки й рішення, ігнорування

¹ Докладніше див.: *Шевченко Ф.П.* Робочі матеріали про історіографію (завдання, тематику, критику, протиріччя, масштабність, дискусію, полемічність, розробку теоретичних питань) [чорновий автограф; 1960-ті – поч. 1970-х рр.] // ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 791. – 138 арк.

^{2*} *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори. – К., 1965. – Т. 20. – С. 79.

² Див.: *Шевченко Ф.П.* Історія і сучасність. – К., 1965. – 47 с.

практичного досвіду мас. За всі ці помилки немилосердно судить історія. Справжня людина не може керуватися правилом «після мене хоч потоп», бо те, що роблять сучасники – добре й погане, – все залишається людям, наступним поколінням. Отже, суд історії діє не стільки в інтересах минулого, скільки в інтересах сучасності й майбутнього. Він однаково суворий і до живих, і до мертвих.

Як уже згадувалося, історія йде своїм шляхом, незважаючи на те, що були неодноразові спроби повернути її хід назад. Досвід давноминулих і недавніх часів показав, що ігнорування її закономірностей завжди кінчалося трагічно для тих, хто намагався це зробити. «Історія – матінка сувора і в справі помсти нічим не обмежується», – говорив В.І. Ленін^{3*}. Вона рішуче відкидала з свого шляху, стирала на порох, викидала на свій смітник усе, що стояло на її шляху. Ніколи не любила історія й тих, що пленталися за нею в хвості. Вона вимагала, щоб з нею йшли в ногу і цим самим допомагали її рухові вперед, розуміли його напрям. Це виявилось під силу прогресивним класам і революційним партіям, що можна добре бачити на прикладі діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу. Тих же, хто не був на це здатний, історія пустила в непам'ять.

Суд історії, як показав досвід, судить неупереджено, глибоко вникаючи в суть справи. Слід підкреслити, що він не мав би ніякого значення, коли б його рішення й вирок не мали публічного характеру, а були закритими.

В цьому суді нема справ, які б відкладалися за давністю. За останнє століття він піднімає й вирішує справи як давноминулих часів, так й тих, що безпосередньо примикають до сучасності. Історія – це безперервний об'єктивний процес. Отже, і суд її діє постійно.

Прийнятий цим судом вирок буде мати силу й вважатиметься справедливим незалежно від часу. Щоправда, М. Горький висловлював жаль з приводу того, що він часто запізнався. Але при цьому додавав: «Запізнається, але завжди приходять суд народу, суд історії... Безсторонній і недоступний дзенькоту золота...»^{4*}.

Суд історії – це не суд одиниць, навіть у разі, коли вони геніальні. Це суд, якщо можна так висловитися, колегіальний. З наведеного висловлювання М. Горького видно, що він ототожнює суд історії з судом народу. І це відповідає дійсності. Народ є творцем історії, його дії підлягають закономірностям розвитку суспільства. Роль народу в суді історії дуже важлива. Народні маси можна прирівняти в цьому суді до засідателів, тобто до його безпосередніх учасників. Вони мають величезні повноваження й авторитет, бо їх досвід – це досвід історії.

^{3*} Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. – М., 1956. – Т. 1. – С. 187.

^{4*} *Шкапа И.* Семь лет с Горьким. Воспоминания. – М., 1964. – С. 101.

Народ є справжнім творцем і героєм історії. Як творець матеріальних і духовних цінностей, він є тією силою, яка практично здійснює всі докорінні зміни в суспільстві. Народ зовсім не безлика й аморфна «маса», «юрба», «загальний фон», що тільки волею «історичних осіб» приводиться в рух, як про це твердять ідеологи експлуаторських класів. Він – суспільна категорія, що змінюється із зміною історичних формацій¹. В основі цих змін лежать глибокі внутрішні закономірності розвитку суспільства.

Основою народу завжди становлять трудящі маси. Мова йде про тих, кого Ф. Енгельс називав величезною виробляючою народною масою^{5*}. В класовому суспільстві не панівна експлуаторська верхівка, а десятки мільйонів трудящих «...становлять цвіт країни, її силу, її майбутнє»^{6*}. Інтереси експлуаторської верхівки протилежні народним. Народ – це певне співвідношення прогресивних класів, різних соціальних груп, які в конкретних історичних умовах об'єднані спільністю інтересів та мети в боротьбі проти всього, що віджило, за дальший поступальний розвиток суспільства².

Через дії народних мас знаходять свій вияв закономірності історії. Тільки народ може вірно судити про історичні події та діячів, бо він не тільки свідок, але й активний творець історії. Народні маси завжди були носіями здорових суспільних тенденцій, оптимізму, боролися проти всякого зла, не втрачали віру в прогрес. Відомий український історик О.Я. Єфименко писала, що «народ сам і тільки він один зможе вирішити, що буде жити, а що вже назавжди і безповоротно поховано в безкраїх напластуваннях минулого»^{7*}.

Протягом тисячоліть народ стихійно творив історію в тяжких випробуваннях, у пошуках істини. В цих умовах основою суду народу були звичай і традиції. З відкриттям законів розвитку суспільства свідомі творці життя стали свідомими суддями історії, зросли їх роль і активність в оцінці подій минулого.

В історії бували випадки, коли на деякий час вдавалося обдурити народ, похитнути його волю, звести з вірного шляху. Але тривало таке недовго. Всі, хто намагався це зробити, як показує досвід, суворо були засуджені судом історії.

¹ Докладніше див.: *Шевченко Ф.П.* Про роль народних мас в історії // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К., 1957. – Т. 9. – С. 3–26; *Його ж.* Про народ і класи-стани на Україні під час визвольної війни 1648–1654 рр. // Середні віки на Україні. – К., 1973. – Вип. 2. – С. 44–55.

^{5*} Див.: *Маркс К. і Енгельс Ф.* Вибрані твори в двох томах. – К., 1955. – Т. II. – С. 90.

^{6*} *Ленін В.І.* Твори. – Т. 10. – С. 30.

² Це означення перегукується з тезою Ф. Шевченка про спілку «прогресивних станів, яку він обстоював у гострій полеміці навколо його монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (К., 1959). Див. докладніше: Стенограма засідань Вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. [машинопис] // НА ІУ. – Оп. 1. – Спр. 968. – Арк. 23.

^{7*} *Єфименко А.* Южная Русь. – Т. II. – Петербург, 1905. – С. 267.

Ще й досі дуже часті випадки, коли явні й приховані вороги прогресу, різні авантюристи й славолюбці намагаються виступати від імені народних мас. Вони заявляють, ніби діють в інтересах народу, приписують йому свої дрібні, корисливі інтереси й реакційні погляди. Іноді це може продовжуватися чимало часу, але цьому обов'язково приходить кінець. Такі люди знаходять у народі різке засудження.

Народ – активний учасник суду історії – бере участь у розборі всіх справ, які він розглядає. Народ не тільки є суддею, але часто виступає і в ролі виконавця вироку цього суду.

У кожному суді, крім суддів, у вирішенні справи беруть участь також обвинувачі, оборонці, експерти. Тут є й службовці, що виконують різні його доручення, а також слідчий, роль якого в підготовці справ для розгляду дуже відповідальна. В суді історії в усіх цих різних ролях виступає історик. При цьому він має завжди виходити з головного завдання – допомогти судові вірно розібратися в справі й винести відповідне рішення. Історик повинен зробити все, щоб вияснити суть справи, а не затемнити й заплутати її, навіть у тому разі, коли б він виходив при цьому з «добрих» намірів. Бездоганна сумлінність, точність, переконливість і сміливість є найважливішими принципами, якими має керуватися історик на суді історії. І коли порушуються ці принципи, то з його вини суд історії може затягнутися, винесення ним рішення ускладнюється.

Слідчий не виступає в суді. За нього говорять зібрані ним для розгляду судом історії матеріали. Питання, що виносяться на цей суд, не надумані істориком-слідчим. Їх, як правило, ставить саме життя, а історик лише з'ясовує суть цих питань. При цьому він не може обійти жодної обставини, жодного факту. Чим більше історик кваліфікований, допитливий, ініціативний, чесний, тим швидше відбувається вирішення справи судом історії.

Про роль обвинувача в суді історії можна багато говорити. Скажемо тільки, що обвинувачувати в чомусь те, що вже відбулося, не дуже важко. Складніше пояснити його, викрити причини, що породили ці обставини. Адже в історії не все і не завжди так відбувається, як нам би цього хотілося. Не тільки шукати винуватця, а з'ясувати причини, які його породили, – основне завдання історика-обвинувача в суді історії. Може, як ніхто інший з тих, що виступають у цьому суді, обвинувач має пам'ятати про історичний підхід до з'ясування справи. Він не може обмежитися фіксацією провини винуватця, а повинен дошукуватися істини, зважати на причини й наслідки цієї провини.

В суді історії можуть виступати й оборонці. Завдання історика-оборонця – не тільки виправдати когось або щось, а допомогти внести ясність у справу. Але оборонці часто представляють зацікавлену сторону. Дуже погано, коли вони надто стараються відробити свій «гонорар». Немає нічого гіршого, коли в суді історії виступають безпринципні оборонці, які керуються не законами, а особистими симпатіями й антипатіями. Часто вони заплутують

справу так, що судові історії довго доводиться її з'ясовувати й не раз до неї повертатися. Такі оборонці не допомагають справедливому вирішенню справи, хоч і витрачають, як правило, багато паперу. Виступи оборонців мають певний вплив на сучасників, бо суд історії, як зазначалося вище, відбувається відкрито, публічно.

Але найчастіше в цьому суді історики виступають у ролі експертів. Для розгляду справ судом історії дуже важливою є сукупність різних фактів і доказів. Факти бувають складні. Вони потребують всебічної перевірки, апробації, тобто експертизи, яка вимагає глибокого знання подій та їх взаємозв'язку. Експерт мусить бути об'єктивним і обґрунтовувати свої висновки глибоко й переконливо. Він не повинен перевищувати свої повноваження й має рахуватися з думкою й досягненнями інших істориків, що беруть участь у з'ясуванні суті справи в суді історії. Дуже погано, коли історик, який виступає експертом, намагається нав'язати свої думки й положення суду історії, забуваючи при цьому, що вони в свою чергу вимагають теж апробації й критичного аналізу. Бували непоодинокі випадки, коли висновки історика-експерта були непереконливими для суду історії, а іноді й сумнівними та невірними. В таких випадках суд історії їх відкидав.

Історик як слуга історії, в якій би ролі він не виступав, перебуває в досить складному становищі. Він готує для суду історії матеріали про події й факти, в яких часто не брав участі й сучасником яких не був. Перед ним стоїть завдання розкрити суть справи. Коли історик пише про те, що було, але не може пояснити, чому воно сталося, – це примітивізм. Щоб уникнути цього недоліку, він має досконало знати не тільки факти, але, що дуже важливо, вміти їх узагальнити й зробити правильні, наукові висновки. Він повинен бачити смисл, закономірності подій і явищ, а не обмежуватися їх фіксацією. Коли історик не знає законів розвитку суспільства, він може допустити грубі помилки й порушення їх. Це вже свідчення його безграмотності. Тільки знання законів у поєднанні з умінням їх застосовувати дає істориком можливість відшукати істину, допомогти судові історії винести правильний вирок¹.

Тільки суд історії виносить вирок подіям і людям, а історик лише готує матеріали для нього. При цьому він має бути об'єктивним, але не категоричним. Історик є людина свого часу, представляє певні суспільні кола, але в суді історії він не повинен осучаснювати минуле.

Історик повинен шукати й розкривати правду, але не ту, що лежить зверху, а ту, що знаходиться в глибинних надрах подій і явищ. Він має піднімати те, що відіграє важливу роль для з'ясування суті справи, але було забуте або штучно відкинуте. Необхідно відкривати нові аспекти й сторони в подіях

¹ Докладніше див.: *Шевченко Ф.П.* Робочі матеріали про історію як науку, значення функції критики, партійність та ін. [чорновий автограф; м. Київ, 1960-ті – поч. 1970-х рр.] // ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 777. – 79 арк.

і явищах, бо від цього значною мірою залежить своєчасне рішення суду історії.

Не може вірно судити про події, явища, факти й людей той історик, який бачить усе, як на авансцені, а сам не побував за кулісами історії. Він багато чого не зрозуміє, не розкриє і не оцінить, коли обмежиться зображенням зовнішніх ознак подій і явищ, описуватиме те, що лежить на поверхні. Вчасне рішення суду історії залежить від кваліфікації тих, котрі готують для нього матеріали.

У пошуках істини історик завжди зазнає багато труднощів, зустрічається з серйозними ускладненнями, але він повинен їх долати. Крім знань, терплячості, наполегливості, принципіальності, потрібно мати наукову мужність, щоб заглянути правді в очі. Історик завжди повинен бути самостійним, оригінальним у своїх висновках і твердженнях, а не обивателем і чийсь прикажчиком, який діє за принципом «чого зволите». Наука завжди на боці того, хто її безкорисливо і по-справжньому любить.

Історик має бути правдивим, бо навіть «маленька» неправда, а ще гірше фальш, що трапляється між правдою, тягне за собою інші огріхи, в цілому ставить під сумнів його твердження перед судом історії. Це не допомагає судові об'єктивно розібратися в справі, а шкодить його діяльності. Навіть благородна мета не може виправдати негідних або нечесних засобів для її досягнення. Історик ніколи не може забувати, що він готує для суду історії матеріали, від якості яких залежить своєчасне його рішення.

Суд історії діє не тільки щодо тих, які творять історію, але й поширюється на тих, що її пишуть. Перше й друге тісно між собою переплітається. Як і кожний діяч, історик несе відповідальність перед судом історії і може бути засуджений ним за неправильні дії. Історіографія зафіксувала величезну кількість фактів, коли історики несумлінно ставилися до своїх обов'язків і були за це суворо покарані судом історії не тільки за зловживання своїм службовим обов'язком та безвідповідальне ставлення до справи, а й за фальсифікацію фактів. Про це завжди повинні пам'ятати історики.

Бувають люди (а вони є і серед істориків), котрі вважають, що історія може дати роботу й притулок для всіх, хто побажає зв'язати з нею свою долю. Цим іноді користуються різні пройдисвіти, нахлібники, які не приносять ніякої користі, а часто своїм галасом і своєю бездіяльністю заважають не тільки розвиткові науки, але й судовій історії. Хай такі «діячі від історії», які часто дуже високої думки про себе, не сподіваються, що цей суд пробачить їм дармоїдство й тупість. Як правило, вони стають посміховиськом в історії.

Коло питань, що його розглядає суд історії, дуже широке. З часом воно не звужується, а розширюється, бо життя суспільства стає дедалі багатшим і різноманітнішим. Суд історії розглядає справи не тільки явні, а й ті, що вважалися таємними й навічно захованими. Завдяки йому нема нічого таємного, що б не стало явним. Суд історії судить не взагалі, а конкретні події й діячів,

розкриваючи їх псевдоніми. Тут усе виступає під своїм ім'ям і відповідною назвою. І все, що відбувалося, – чи таке, що ним пишаються, чи таке, чого слід соромитися, добре чи погане – все судить історія. Її суд має на меті все поставити на своє відповідне місце, всьому дати заслужену об'єктивну оцінку.

Він засуджує або виправдує тих, що давно померли, судить діла тих, які ще живуть, хоч вони не завжди звертають на це увагу, іноді вступають у конфлікт з судом історії. І, як це завжди було, програють справу. Деякі з них роблять вигляд незаслужено ображених долею, інші готові каятися із запізненням, у той же час всіляко силкуючись виправдатися або фальсифікувати вирок суду.

Історія засуджує й тих діячів, котрі намагалися пристосуватися до обставин, не тільки грішачи проти свого сумління, але й ціною зради інтересів народних мас, нації. Водночас суд історії високо оцінює тих політичних діячів і партії, які шукали виходу із скрутного, важкого становища. Їх виправдовують навіть у тому разі, коли вони зазнавали поразки. Однак історія суворо засуджує тих, що мали на увазі свої особисті, вузько групові інтереси.

Вона карає також за «гріхи», зроблені свідомо чи несвідомо. Особливо це завжди стосувалося людей, наділених владою, їх завжди різко засуджували за зловживання нею. Врешті, історія судить не тільки за те, що нічого хорошого, корисного не зроблено, але й за те, що і як зроблено. Взагалі суд історії, як і кожний інший справедливий суд, розглядає діла людей, а не їх помисли й слова.

До суду історії звертаються не тільки невдахи й ображені. З різних причин апелюють до нього й ті, що мали у своїй діяльності успіхи. Він судить не тільки переможених, але й переможців. Справа в тому, що не може пройти непоміченою мета, з якою велася боротьба за перемогу, а також те, якою ціною її здобуто, які наслідки вона дала, що одержали в результаті цього народні маси. Вже не раз перемога оцінювалась судом історії дуже суворо. Однак нерідко він і виправдовував, іноді через довгий час, переможених. Згадаймо хоч би численні селянські повстання періоду феодалізму, придушені революційні виступи більш пізнього часу тощо.

Вивчаючи історію, можна зустрітися з численними прикладами, коли певні події оголошувалися епохальними, такими, що мають привести до перевороту в розвитку суспільства. Суд історії в цьому відношенні – єдино авторитетна інстанція. Він відкинув дуже багато таких «славних», «історичних» дат, а залишив тільки ті, що справді визначають новий етап, період, епоху в розвитку країни або всього людства. Після цього ніхто, наприклад, не може заперечити епохального значення для всієї історії людства Великої Жовтневої соціалістичної революції. Рішення суду історії щодо визначних дат мають важливе значення для дальшого розвитку суспільства по шляху прогресу¹.

¹ Див.: Шевченко Ф.П. Особливості суспільного прогресу в нашу епоху [стаття для відділу наук ЦК КПУ; машинопис із правками; м. Київ, 15 березня 1970 р.] // ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 173. – 5 арк.

Виникає питання, а чи не може суд історії пом'якшити свої вироки і в яких випадках це може статися. В ньому можуть бути прийняті часткові ухвали. Це не вирок, а запобігання, щоб не сталося в майбутньому більш складного й тяжчого. В деяких випадках (що не характерні для подій певної епохи), коли є переконання, що подібне більше не повториться, суд історії теж може бути не дуже суворим.

Кожний суд у своїй діяльності спирається на якийсь писаний чи неписаний кодекс. Чи є щось подібне в суді історії? На це питання можна відповісти позитивно. У своїй діяльності він керується об'єктивними законами розвитку суспільства. Відомо, що ці закони відкриті марксизмом-ленінізмом. Відмінити їх не можна, але глибше пізнати їх суть, навчитися краще їх використовувати – це завдання, яке стоїть перед суспільством. Усі спроби обійти, ігнорувати ці об'єктивні закони, всяке суб'єктивне, волюнтаристське їх трактування закінчувалось сумно для тих, які намагалися це робити.

Кодекс суду історії має ту особливість, що він неоднаково застосовується до подій різних епох. Адже відомо, що кожна суспільна формація розвивається за своїми законами. Це, безумовно, враховується при розгляді різних подій минулого й зокрема тоді, коли справу розглядає і виносить свій вирок суд історії.

З давніх-давен людство, спираючись на життєвий досвід, навіть не знаючи законів розвитку суспільства, намагалося якоюсь мірою сформулювати певні правові норми, що знаходило свій вияв у звичаях, традиціях, законодавчих актах. Суд історії ними не користується, хоч на них зважає, бере їх до уваги при винесенні своїх ухвал і вироків. Проте не раз він відміняв вироки, що виносилися на основі згаданих норм.

Перед законами суду історії всі рівні. Тут нема привілейованих, нема й дискримінованих. Слід зазначити, що це суд, де логіка законів збігається з історичними подіями. При розгляді справи він виходить не тільки з формально-юридичних, але й з морально-етичних норм.

Від суду історії нічого не сховаєш, коли він починає займатися тією чи іншою справою. В різний час були спроби зробити цей суд закритим, але кінець-кінцем він все одно ставав відкритим.

Може виникнути питання, коли й які справи потрапляють до суду історії. Це відбувається в зв'язку з розвитком історичного процесу, з виникненням необхідності підвести підсумки зробленого, оглянутися на пройдений шлях, визначити те, що сприяло й що заважало розвиткові суспільства. Справи, які розглядаються в суді історії, завжди актуальні. Серед них є справи давно-минулих днів, а є й такі (вони, як правило, становлять більшість), що безпосередньо зв'язані з сучасністю. Іноді далеко, давнє стає сучасним і вимагає негайного розв'язання. А буває, що вирішення справ, близьких до сучасності, затягується у суді історії на довгий час, а то й їх розгляд зовсім відкладається, щоб згодом знову до них повернутися.

Здавалося б, що по свіжих слідах, які залишають після себе події й люди, легше про них судити. Та з'ясовується, що це не завжди так. Після себе залишають сліди й такі «діячі», з якими суду історії важко відразу справитися. До цієї зустрічі йому слід відповідно підготуватися. В історії бувають справи й події «високовольтної напруги», за які суд береться після відповідної підготовки. Чим важливіші події й значніші діячі, тим більше вони іноді подібні до гори, від якої слід далі відійти, щоб краще її розглянути. Суд історії розбирає реальні справи, які вже відбулися. Його рішення має бути авторитетним і переконливим, а для цього необхідний час. Від істориків дуже багато залежить, коли і як підготувати справу для суду історії. Часто їх «дипломатична» мовчанка свідчить про неспроможність і несміливість, затягує вирішення справи. Слід пам'ятати, що питання, яке назріло, але не ставиться на вирішення, від цього не зникає. Правда, на дії історика впливають суспільні умови, в яких він живе й працює. І чим ці умови демократичніші, тим більшою є можливість для ширшої діяльності істориків.

Істина проста, коли її пізнано. Але мало хто задумується над тим, який складний до цього шлях. Істину встановлює суд історії, і йому доводиться зустрічатися з багатьма складними обставинами. Цим пояснюється те, що суд історії іноді, як говорив М. Горький, «запізнюється». Це «запізнення» відносне. Головне – не тільки знати про рішення суду, але відповідно реагувати на нього. Саме останнє нерідко відбувається із запізненням, і тоді пробують звалити провину за це на суд історії.

В основу вирішення справи завжди має бути покладено об'єктивну істину, факти, а не суб'єктивні домисли, бажання й прагнення. Суд історії не може будувати своїх висновків на основі логічних міркувань за принципом «що було б, якби було те або інше», хоч такі міркування можна зустріти в історичній літературі. Вони не допомагають судові історії в розв'язанні різних проблем й у висвітленні конкретних історичних подій. Суд історії якнайменше звертає увагу на те, чому чогось не сталося або не відбулося. Його цікавить те, чому саме і як сталося те чи інше. В усіх випадках мова йде про реальні події, факти й про конкретних людей. В історії реальну вагу має не те, що б могло статися, а те, що сталося. В ній усе взаємообумовлено, і саме це розкриває її суд.

Відомо, що твердження й висновки про історичне минуле тоді варті уваги, коли вони спираються на значну кількість фактів, які не викликають сумніву. Факти іноді можуть самі за себе промовляти, але доводиться встановлювати й вірогідність багатьох з них. Є різні факти – важливі та другорядні. Але всі вони не стоять осторонь від історичного процесу, а пов'язані з іншими явищами.

«Факти, – писав В.І. Ленін, – коли взяти їх в їх цілому, в їх зв'язку, не тільки “уперта”, але й безумовно доказова річ. Фактики, коли вони беруться поза цілим, поза зв'язком, коли вони уривчасті і довільні, є саме тільки іграшкою

або чимсь ще гіршим»^{8*}. Суд історії сміливо розкриває об'єктивну закономірність подій, їх послідовність та зв'язок між ними, відтінює найважливіші з них, розкриває матеріальні, класові корені розвитку суспільних відносин, розглядає їх у сукупності й суперечностях, їх вплив на дальший хід подій.

Суду історії не можуть допомогти такі праці істориків, які побудовані шляхом спеціально підібраних фактів, коли автори в передмовах відверто заявляють, що «поставили перед собою завдання показати (довести)...» і т.п. Мало дають для суду історії праці, в яких наводяться тільки факти без узагальнень і відповідних висновків. Це повинен зробити історик, бо інакше не можуть розглядатися справи в суді історії. Роль істориків у ньому не легка, бо життя, яке вони вивчають, складне. Але іноді історики своєрідно стерилізують його, обходячи все складне й суперечливе. І при цьому вважають, що відгукуються на заклик історії, піднімають і розв'язують її актуальні проблеми.

Історичний процес складний. У ньому, крім закономірностей, мають місце також збіг обставин, випадковість тощо. І це враховує суд історії. Він не судить за аналогією, а розбирає окремо кожну справу, аналізує її суть. Процес розвитку суспільства настільки багатогранний, що не може не бути винятків з об'єктивних закономірностей. Те, що залишилося «поза законом», суд історії не обходить, а теж розбирає. Мова йде про «парадокси» – явища з відхиленнями від усвідомлених об'єктивних закономірностей. Розкриттям їх суті, а не підганянням під готову схему теж займається суд історії. Вивчення змісту й характеру «парадоксів» веде до відкриття нових закономірностей.

Суд історії розглядає минуле конкретно-історично. В ньому цілком панує історичний підхід при розгляді справ, зважаються конкретні умови, в яких відбувалися ті чи інші події, виступали історичні діячі. При цьому враховується все, починаючи з соціальних мотивів і кінчаючи морально-етичними й психологічними моментами. Як виявляється, важче за все в історії оцінювати діячів, бо, як правило, в їх особі переплітаються багато мотивів і моментів. Суд історії довів, що спрощений підхід до життя, до подій, окремих людей, відсутність історизму, невміння масштабно висвітлювати явища не має нічого спільного з наукою, з об'єктивною дійсністю. І в цьому часто винні історики.

Суд історії судить не тільки мертвих, а й живих. І перші, і другі не байдужі для нього. Традиції минулого завжди тяжіють над сучасниками. З цього боку теж може бути спроба вплинути на хід та вирок суду історії. Дехто вважає, що про мертвих треба або мовчати, або говорити добре. А насправді, як писав В.І. Ленін, «потрібна правда і про живих політичних діячів і про мертвих, бо ті, хто дійсно заслуговує на ім'я політичного діяча, не вмирають для політики, коли настає їх фізична смерть»^{9*}. Правильність цього зауваження перекон-

^{8*} Ленін В.І. Твори. – Т. 23. – С. 252.

^{9*} Ленін В.І. Твори. – Т. 16. – С. 280.

ливо довів досвід історії. Про В.І. Леніна зокрема говорять, що завдяки своїм ідеям й ділам він живіший від усіх живих.

Сучасники теж часто роблять спроби вплинути на суд історії, прагнучи, щоб він виніс бажаний їм вирок. Найчастіше таке втручання затягує остаточне вирішення справи, вносить багато плутанини в нього. Деякі діячі так «старанно» це робили, що перегинали палку й потрапляли під невблаганний суд історії. Він однаково скаже своє слово й не на основі того, що про себе думали різні діячі, хоч і це буде взято до уваги. Суд історії кінець-кінцем не піддається голосу пристрастей, бо інакше він був би необ'єктивним й упередженим.

Історія знає непоодинокі випадки, коли ті чи інші діячі намагалися вберегти себе від суду історії. Не раз бували також спроби обдурити історію, але все це закінчувалося завжди невдало для тих, хто силкувався це робити. Особливо це відбувається тоді, коли слова й заяви деяких діячів розходяться з їх ділами. Суд історії вже не раз переконливо доводив, що брехня, облудність, якими б вони не були підлими, злісними, хоч і прикритими словесним лахміттям порядності, обов'язково зникають під гарячим подихом правди.

Під час суду історії виступають також свідки й у ролі їх різні обставини. Переважно, це спогади, міркування сучасників та учасників подій у вигляді письмових джерел, речових доказів і т.п. Кожний свідок має свою точку зору, свій погляд на справу. Суд історії має в цьому розібратися, зважити на це. У нього нема підстав довіряти якомусь свідкові більше, ніж іншим. Термін «авторитетний свідок» не зовсім підходить для цього суду. Історики «допитують» свідків ще перед тим, як готують справу для розгляду. Під час її вирішення свідка піддають перехресному допитові з участю суддів, обвинувачів, оборонців, експертів. Усе це робиться в інтересах встановлення істини. Може статися, що в результаті розгляду справи свідок теж опиняється на лаві підсудних за брехливі свідчення.

Тільки в результаті всебічного вивчення справи можна прискорити встановлення істини судом історії.

Дії й вирок суду історії ґрунтуються на аргументах історичної науки. В зв'язку з цим може виникнути твердження, що оскільки історія наука неточна, остільки й вирок її суду – річ умовна. Це можна зрозуміти так, що ніякий історичний досвід не веде до необхідності дій, якої потребують, наприклад, результати дослідження в точних науках. Але відомо, що навіть у математиці наукові висновки також не ведуть до альтернативності, примусовості, а дають можливість, враховуючи об'єктивні закономірності, діяти у відповідних напрямках. Історичний досвід, або вирок суду історії, теж не є альтернативним. Він має характер ймовірності й можливості.

Суд історії не поспішає з остаточними, категоричними висновками та рішеннями з метою когось чи щось засудити, покарати або безмірно захвалити. Він насамперед має на меті з'ясувати суть справи, дати їй свою належну оцінку.

Вирок суду історії має велике суспільно-політичне й громадсько-виховне значення. Саме тому, що цей вирок виноситься відкрито, він має стати відомим найширшим масам, усім творцям історії. Та він лише тоді досягає своєї мети, коли його вірно зрозуміють. У справі доведення вироку суду історії до широких мас, розкриття його значення велика роль належить історикам. Можуть сказати, ніби в історії дається оцінка подіям і явищам минулого, які не мають сили й не можуть бути законом для сучасності. Проте слід пам'ятати, що закони складаються на основі того, що вже вивчено. Вони стають обов'язковими для тих, хто має ними керуватися, для розумних людей. Для дурнів в усіх випадках законів не пишуть. Той, хто не зважає на уроки й суд історії, не рахується з ними, якраз у житті й виявляється невігласом або дурнем.

Прислухайтесь до суду історії, зважайте на його рішення й вирoki, бо вони стосуються не тільки минулого, а й вчать добре розуміти сучасне і сприяють прокладанню правильних шляхів у майбутнє.

Олександр Оглоблин

ПРОБЛЕМА СХЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ 19 – 20 СТОЛІТТЯ (ДО 1917 РОКУ)*

* * *

«Не можна ввійти в одну річку двічі». Цей відомий вислів, який зазвичай приписують давньогрецькому філософові Геракліту з Ефеса, на культурному полі історіографії продукує своєрідні смисли, пов'язані з неповторністю конкретної пізнавальної ситуації. Недаремно наукові рефлексії нав'язують усвідомлення, відчуття або переживання унікальності певного проміжку часу, з яким асоціюють стан соціогуманітарного, а особливо історичного знання. Саме з такими вимірами історії науки часто-густо пов'язують соціокультурне походження вченого чи інтелектуала, зокрема у вигляді означення його належності до покоління науковців.

Ба більше, саме цей темпоральний момент «народження», точніше появи інтелектуала на культурній авансцені зазвичай визначає його місце в історії науки, зокрема самотню палітру дослідницьких пріоритетів, методологічних взірців й академічних устремлінь. Тим паче, що останні в тому чи іншому вигляді циркулюють у практиках ученого до кінця життя, зокрема спонукають його до повернення, осягнення чи нової рецепції / проєкції того первинного або початкового періоду власної інтелектуальної біографії у світлі нових соціокультурних реалій, суспільних викликів і культурних настроїв.

Приміром, О. Оглоблин наголошував у вступних увагах до своєї наукової автобіографії, написаної у середині 1970-х рр.: «Моє властиве місце – це українська історіографія 1920-х років. Це була моя наукова генерація. Це була доба, коли творилася – й за мою також участю – нова, наступна генерація українських істориків. Це були наші – й мої “діти”, що мали перейняти на себе нашу наукову спадщину, себто спадщину всіх тих поколінь, які були перед нами. *Де вона тепер, та генерація? Її нема.* Це покоління було цілком скошене советським терором і погромом української науки і культури в 1930-х роках. Знищено

* Доповідь на 8 конференції українських істориків та дослідників суспільних наук Української Вільної Академії Наук у США, в Нью-Йорку, 5 грудня 1970 року.

тотально, брутально, жорстоко, безглуздо. Там, на Батьківщині, залишилися здебільшого *безбатченки* історичної науки. Тут, на еміграції, ми – останні *недобитки* останнього *вільного* українського наукового покоління вже *невільної* (курсив О. Оглоблина. – *О.Я.*) Української землі. А коло нас – зовсім нове покоління, мовляв, наших “внуків”, що науково народилося по останній війні, виростало вже тут, на чужині, і починає поволі старішати й навіть старітися, не знаючи як слід того, що і як робили там, на Батьківщині, їхні попередники»¹.

Із такої перспективи не варто дивуватися, що, попри понад 70-річну наукову діяльність та численні й капітальні наукові студії, О. Оглоблин значною мірою залишався істориком із покоління 1920-х рр. Недаремно в багатьох текстах він повсякчас повертався до означеного горизонту концептуальних пропозицій та інтелектуальних інтенцій, зокрема намагався переформулювати й переосмислити провідні ідеї того часу.

Зауважимо, що 1920-ті рр. – це доба революційного романтизму в українській соціогуманітаристиці, насамперед групової експресії і творчих експериментів нової генерації письменників, митців, учених. Такі ідеї й мотиви простежуються у стилістиці творів, постановці нових масштабних проблем, опануванні новітніх теренів творчості та навіть у самоідентифікації низки українських істориків цього покоління як представників «нової революційної школи».

Не випадково вже на початку 1920-х рр. О. Оглоблин проектував шеститомну серію монографічних нарисів: «Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине» (т. 1), кріпацька фабрика (т. 2), «Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика» (т. 3), внутрішня організація фабрики (т. 4), капіталістична фабрика (т. 5–6)².

Утім із запланованого циклу монографій світ побачили лише перша і третя книга за хронологією. Студію про кріпосницьку фабрику (другу за хронологією) так і не було видано впродовж 1920-х рр. Наклад цієї доповненої й переробленої монографії, надрукованої 1931 р.³, знищила радянська цензура⁴. Усі три

¹ *Оглоблин О.* Мій творчий шлях українського історика // Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В. Омельченко. – Нью-Йорк, 1977. – С. 21.

² *Винар Л.* Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина // УІ. – 1970. – № 1/3. – С. 10.

³ У науковому архіві Інституту історії України НАНУ зберігається один із примірників цієї монографії О. Оглоблина з пізнішими робочими матеріалами для подальшої переробки. Див.: *Оглоблин О. П.* Кріпацька фабрика на Україні // НА ІУ. – Оп. 2. – Спр. 127. – 624 арк.

⁴ *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків: Додаток Ч. 3: Список видань Академії Наук, знищених в 1930-их роках // ЗНТШ (Париж; Чикаго). – 1962. – Т. 173: Зб. на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / Ред. М. Овчаренко. – С. 107; *Винар Л.* Бібліографія праць проф. д-ра Олександра Оглоблина (1920–1975) // Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. – С. 98, 120 (прим. 12).

монографії було видрукувано в мюнхенському виданні 1971 р.¹

Зрештою для О. Оглоблина непридатність існуючих концептуальних схем до студіювання історії України XIX – початку XX ст. видавалася очевидною вже на початку 1920-х рр. Тому ще у середині 1920-х рр., себто на зорі своєї наукової творчості, молодий дослідник гостро критикував постулати «звичайної схеми “русської” історії» спираючись на ідеї органіцизму («органічної цілісності»). «В наслідок цієї наукової аберації, поняття України, як с а м о с т і й н о г о г р о м а д с ь к о г о о р г а н і з м у (розрядка О. Оглоблина. – *О.Я.*), зникає. Замість єдиної України виступають окремі губернії Імперії, чи то генерал-губернаторства», – наголошував учений в одній зі своїх рецензій². Тож він обстоював думку, що означена схема «“науково” підпирала колоніальну політику Російської імперії на Україні й нищення української культури»³.

Водночас О. Оглоблин уважав, що й тодішня схема української історіографії не була придатною для розробки економічної та соціальної історії, особливо XIX – початку XX ст. На його думку, «до цього часу українська історична наука могла проводити свою роботу в межах тієї схеми, яка була створена ще в старій українській історіографії другої половини XVIII століття, то наступний розвиток України (з кінця XVIII віку), зазвичай уміщується в формах науки російської історії, примушує нашу історіографію виробити схему українського історичного процесу XIX–XX вв. на нових наукових засадах. Дослідник історії української промисловості першої половини XIX віку, у процесі своєї праці, виразно усвідомлює всю складність спеціальних студій, без встановлених історіографічних меж і віх»⁴.

Загалом О. Оглоблин неодноразово виступав супроти канонічних приписів «звичайної схеми» та традиційних тлумачень російської історіографії⁵. Навіть більше, у його лекційних викладах 1929/1930 академічного року обстоювалася думка, що засилля схем російської та польської історії спричинилося до «зникнення поняття України, як ЄДИНОГО ГРОМАДСЬКОГО ОРГАНІЗМУ (виділення

¹ *Ohloblyn O. A History of Ukrainian industry / Reprint of the three-volume study first published in Kiev in 1925 and 1931. – München, 1971. – XXII, 270, 285, 311 p.*

² *Оглоблін О.* Рец. на кн.: Слабченко М. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Б.м., 1925. – Т. 1. – VIII, 318 с. // *Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. 7/8. – С. 560.*

³ *Його ж.* «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглоблина). II-й курс соц.-істор. відділу Ф.П.О. [Факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т. 2 [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.] // *ЦДАВО України. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 292. – Арк. 13.*

⁴ *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – [К.,] 1925. – С. 3.

⁵ *Оглоблін О.* Бавовняна промисловість на Україні в XVIII–XIX ст. // *Червоний шлях (Х.). – 1929. – № 3. – С. 117.*

О. Оглобліна. – *О.Я.*)»¹. Причому він критикував навіть конструкції тогочасних російських дослідників, котрі виступали як адепти більшовицької версії марксизму. «Російські історики-марксистки, зосібно Покровський, хоч і застерігали визнання українського історичного процесу, а проте в своїх працях і далі стверджували “звичайну схему”», – зазначав історик у згаданому лекційному курсі².

Отож наприкінці 1920-х рр. О. Оглоблін уже не тільки наголошував на філософських, соціологічних, соціальних (класових) і національних підвалинах тієї чи іншої історичної схеми, а й обстоював думку про змагання різних концептуальних побудов. «Тим-то схема історичного процесу не є якесь стале поняття: змінюються й зміст і форма тої схеми, отже маємо фактично кілька схем, що їх створили відповідні історичні епохи», – підкреслював учений³. Ця авторська заувага демонструвала важливу метаморфозу, котра сталася у його поглядах, позаяк концептуальні настанови безпосередньо пов'язувалися з інструментальними можливостями самого поняття «схема», зокрема з тими смислами, які продукувалися у різних конструкціях української історії.

Концептуальна пропозиція О. Оглобліна спиралася на «принцип г о с п о д а р с ь к о ї а в т о н о м і ї (розрядка О. Оглобліна. – *О.Я.*) України»⁴, котрий був проголошений автором як установчий концепт його монографії про передкапіталістичну фабрику. Цей підхід до української економічної історії докорінно трансформував не тільки масштаб його дослідження, а й логіку розгортання та репрезентації фактографічного матеріалу. «Слід оцінювати різні факти та чинники господарського розвитку України у першій половині XIX віку, виходячи не з Великої Росії, не з російського господарства, а насамперед з українського господарства, його масштабу, його інтересів, його розвитку», – відзначав О. Оглоблін⁵.

Такі настанови доволі швидко перемістилися на ниву концептуальних запитів. Приміром, у статті 1928 р. О. Оглоблін порушував питання про «витворення поняття української економіки»⁶. Причому експлікацію поняття «українська економіка» вчений проводив, спираючись на кілька інструментальних засобів. Тож він аналізував історію суспільної думки, зокрема прагнув виявити певні інтелектуальні й культурні маркери, що вказують на зрушення у царині громадської свідомості. Водночас автор нав'язував компаративні масштаби висвітлення соціально-економічних процесів на українських обширах, які дозволяють уникнути однобічності у тлумаченні та репрезентації цього зрізу минувшини, зокрема подивитися на місцеве господарство як на певну цілісність.

¹ *Його ж.* «Історія України»... – Арк. 3.

² Там само. – Арк. 51.

³ Там само. – Арк. 2.

⁴ *Оглоблін А.П.* Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – С. 4.

⁵ Там же. – С. 18.

⁶ *Оглоблін О.* Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в. // Червоний шлях. – 1928. – № 9/10. – С. 166.

Зрештою у згаданій публікації О. Оглоблин запропонував якщо не довершену схему стосовно української економічної історії XIX – початку XX ст., то, принаймні, її основні елементи у вигляді своєрідної тріади: «територіальна економіка» – «національна форма» – «національне визволення»¹. Незважаючи на істотне спрощення, властиве практично будь-якій версії «масової» історії початку XX ст., і низку апеляцій до інтелектуальних та ідеологічних компонентів марксизму, така дослідницька пропозиція торувала шлях до взаємодоповнюючого представлення українського минулого в інтелектуальній, культурній, соціальній, економічній і політичній площинах.

Пізніше О. Оглоблин згадував, що в ті часи «відчувалося прагнення синтезу (курсив О. Оглоблина. – О.Я.), робилися навіть поважні спроби її»². Але не так сталося, як гадалося. «Великий перелом» на зламі 1920–1930-х рр. виявився фатальним для української соціогуманітаристики. Доба відносно «нормальної науки», з якою тією чи іншою мірою асоціюються революційно-романтичні двадцяті, добігала свого кінця.

До сюжетів і проблем українського історієписання 1920-х рр. О. Оглоблин неодноразово повертався у своїх текстах у вигляді автобіографічних екскурсів, мемуарних ремінісценцій і наукових рефлексій. Стаття «Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року)» сполучає як шар особистих спостережень автора стосовно української історіографії 1920-х рр., який підноситься до цілісної рецепції цієї доби, так і пласт самобутніх рефлексій, пов'язаних із переосмисленням, точніше реконцептуалізацією провідних проблем тогочасного історичного знання.

Архітектоніка розвідки О. Оглоблина складається з трьох композиційних частин: а) історіографічного екскурсу, котрий окреслює діапазон інтелектуальних очікувань і концептуальних пропозицій, які тільки-но визрівали чи проступали на полі українського історієписання 1920-х рр.; б) формалізованого, ба навіть лапідарного переліку основних проблем концептуалізації, або, як зазначає О. Оглоблин, «макета» чи «проекту схеми»; в) авторських застережень щодо суперечностей і викликів, які неодмінно мають постати у процесі концептуалізації. Ці застереження поділяються на два тематичних блоки, зокрема обіймають царину періодизації та найважливіших передумов для наукового опрацювання й розробки проекту / проектів схеми української історії XIX–XX ст., як от програма монографічних студій і видання історичних джерел.

Примітною рисою викладу О. Оглоблина є те, що він генералізує свої спостереження за провідними дослідницькими осередками 1920-х рр., навколо яких формувалися наукові школи М. Грушевського, Д. Багалія, М. Слабченка М. Яворського. Крім того, автор зупиняється на власних наукових практиках,

¹ Там само. – С. 173–174, 176.

² Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика... – С. 36.

які наприкінці 1920-х рр. зі сфери соціально-економічної історії поступово перетікали до студіювання політичної й культурної минувшини.

Такий спосіб представлення здебільшого наслідував проблематику та сюжетну канву історіографічних оглядів О. Оглоблина, виданих протягом 1950–1960-х рр., і разом виступав як своєрідна преамбула чи історіографічне введення читача до проблем концептуалізації в українському історієписанні 1920-х рр. Приміром, О. Оглоблин обстоював думку, що практично всі тогочасні наукові школи істориків у підрадянській Україні, хоч і по-своєму, але безпосередньо брали участь у розробці та висуненні концептуальних пропозицій щодо студіювання української історії XIX – початку XX ст.

Загальний перелік сюжетів з обсягу концептуалізації, намічений автором, складається із семи проблем або проблемних блоків: 1) конституювання «українського територіального масиву»; 2) становлення «єдиного національно-господарського організму» в «оточенні чужого економічного світу»; 3) політичний статус і стан України в Російській імперії; 4) «українська провідна верства»; 5) соціальна структура України; 6) культурний процес; 7) «процес формування модерної української нації».

Зауважимо, що низка окреслених проблем, зокрема формування «господарського організму», безперечно тяжіє до текстів О. Оглоблина 1920 – початку 1930-х рр. Навіть більше, ідея автора щодо конституювання «українського територіального масиву» була затребувана вітчизняною історіографією. Скажімо, ця теза О. Оглоблина згадувалася у відомій розвідці О. Прицака¹, котрий переформулював її у вигляді положення про «територіальну минувшину» чи «територіальний час» на кшталт відомих означень французького історика Ф. Броделя.

Та загальна конфігурація чи ієрархія проблем, вибудована О. Оглоблиним, безперечно відображала і його пізніші наукові практики часів еміграційного / діаспорного побутування. Варто, наприклад, згадати його студії, присвячені Хмельниччині², Мазепиній добі³, «людям Старої України»⁴, історії української політичної думки⁵ та ін. Не випадково застереження автора щодо спеціальної, точніше інструментальної, ролі періодизації, котру у жодному разі не варто перебільшувати чи абсолютизувати, виказують величезний досвід О. Оглоблина як історика.

¹ Прицак О. Що таке історія України? (Доповідь, виголошена 17-го травня 1980 року на відзначення 30-ліття УВАН у ЗСА) // Свобода. – 1980. – 2 серп. – № 168. – С. 2.

² Оглоблин О. Хмельниччина і українська державність. – Нью-Йорк, 1954. – Лекція 1. – 24 с.; Його ж. Українсько-московська угода 1654. – Нью-Йорк; Торонто, 1954. – 100 с.; Його ж. Думки про Хмельниччину. – Нью-Йорк, 1957. – 88 с.

³ Його ж. Гетьман Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960. – 408 с.

⁴ Його ж. Люди Старої України. – Мюнхен, 1959. – 328 с.

⁵ Його ж. Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. // Український літопис (Аугсбург). – 1947. – № 5/6. – С. 11–19.

Зрештою текст, присвячений конструюванню схеми історії України XIX – початку XX ст., репрезентує не тільки нову реконцептуалізацію старих проблем, довкола яких розгорталася та циркулювала історична думка 1920-х рр., а й своєрідну спробу О. Оглоблина звести інтелектуальні порахунки з болісною, травматичною, хоч і на той час уже доволі давньою, минувиною.

* * *

Текст О. Оглоблина відтворюється за публікацією 1971 р.¹ Окремі друкарські огріхи й механічні помилки виправлено без застережень. До статті долучено примітки історіографічного спрямування. На відміну від наших коментарів посилання О. Оглоблина позначено числами з астериском (*). Авторське виділення окремих слів курсивом і заголовними літерами, а також бібліографічне оформлення наукового апарату подається за виданням 1971 р.

* * *

Року 1904 великий український історик Михайло Грушевський виступив з науковою критикою традиційної – «звичайної» схеми історії Східної Європи, яка протягом кількох століть була «свята святих» російської історіографії, здобула собі велику популярність у світовій науці, а в 20 столітті стала догмою советської історіографії. Слушно скритикувавши «звичайну схему “руської” історії», Грушевський, у своїй монументальній *Історії України-Руси* і в своїх загальних оглядах української історії, дав свій, український, опертий на кількасотлітніх традиціях української історіографії *проект* нової схеми історії Східної Європи й зокрема України^{1*}. Цей проєкт був одностайно прийнятий новою українською історіографією й знайшов собі подекуди прихильний відгук у неукраїнській, навіть у російській історіографії².

¹ *Його ж.* Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // УІ. – 1971. – №1/2. – С. 5–16; Передруки: Те саме [окрема відбитка з «Українського історика»]. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1973. – 14 с. (Серія «Історичні студії», ч. 10); Те саме // *Його ж.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / За ред. Л. Винара. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С. 43–54.

^{1*} Мих. Грушевський, «Звичайна схема «русської» історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства», *Статті по славянознавству*, вип. I, під ред. акад. В.І. Ламанського, СПб., Імп. Академія Наук, 1904, стор. 298–304.

² Очевидно, ідеться про праці російського історика О. Преснякова (1870–1929), котрий, за версією ряду українських учених (В. Новицького, Д. Дорошенка, Б. Крупницького, І. Мірчука та ін.), тією чи іншою мірою поділяв схему М. Грушевського. Сучасні дослідники дотримуються думки, що концептуальна пропозиція О. Преснякова однозначно спиралася на ідею «єдиної спільноруської держави», хоч в окремих працях російський учений уважав за можливе розглядати історію українського народу як предмет для самостійного дослідження. Водночас О. Пресняков обстоював тезу про існування «єдиної спільно-

Схема Грушевського, яка стала каноном сучасної української історіографії, однак, у своїй загальноісторичній частині мала один дуже істотний недолік, а саме: вона не була завершена, бо охоплювала історію України лише до кінця 18 століття, закінчуючи її ліквідацією Козацько-Гетьманської держави. «Далі залишалося дике поле “пропащого часу” (за виразом М. Драгоманова), де тільки в ділянці культурно-національного життя починала колотися нива українського відродження»^{2*}.

Для Грушевського 19 століття в історії України – це було «століття українського відродження»¹, яке він розумів, головне, як культурно-національне відродження українського народу. Саме історія цього відродження становить у концепції Грушевського основний зміст української історії 19–20 століття. Таким чином, широка й повноводна ріка історичного процесу України переходила у вузький, хоч сильний і швидкий потік, за межами й осторонь якого залишалося майже ціле суспільне життя тогочасної України. Й що головне, українська національно-визвольна революція 20 століття й відродження української державності з’являлися не як наслідок історичного розвитку України в 19 столітті, а як нібито щось припадкове, залежне від сторонніх обставин, подій і чинників, без яких його могло б не бути або навіть взагалі не могло б бути; а в кращому разі, як наслідок і витвір українського національно-культурного руху попередньої доби. Годі й казати, що це створювало на майбутнє велику небезпеку для української історичної науки й, будь-що-будь, для української національної політики.

Це стало особливо ясным на початку 1920-х років, коли українська національна революція зазнала військової й почасти політичної поразки, й коли перед українством лишилася тільки можливість культурного відродження України і – бодай тимчасово – більш-менш відкритий шлях до нього. Одною з важливих і невідкладних вимог цього відродження, скерованою передусім до українських істориків, але не тільки до них, було створення нової – революційної – схеми української історії, і, в першу чергу, історії 19 – початку 20 століття, передреволюційної доби в новітній історії України. Концепція Грушевського такої схеми не давала й, звичайно, не могла дати.

руської історії», котра є неповною без минувшини українського та інших народів Див. докладніше: *Новицький В.* Історична праця проф. О.Є. Преснякова і розмежування великоруської та української історіографії // *Україна*. – 1930. – Кн. 40: (берез.-квіт). – С. 55–65; *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – С. 72–82.

^{2*} Наша передмова до 2 видання *Нарису історії України* Д. Дорошенка. Вид. «Дніпрова Хвиля», Мюнхен, 1966, стор. VII.

¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 10 т. – Л., 1898. – Т. 1 [1-ше вид.]: До початку XI віка. – С. [1].

Практична потреба цієї схеми з'явилася насамперед в академічному житті, зокрема в університетському викладанні. Обмежуватися в курсі історії України часами до 19 століття було вже неможливо: нова советська доба вимагала від нас, істориків, скерувати увагу цілого курсу в бік соціально-економічних чинників історичного процесу, і то переважно нової доби – 19–20 століття. Цих вимог концепція Грушевського ніяк не могла задовольнити. Якийсь час можна було давати собі раду, чи, просто кажучи, лявірувати, себто, мовляв, через брак часу, курс звичайно не дочитувався до кінця й спинявся на ліквідації Гетьманщини 18 століття, а далі... починалися академічні вакації. Ясна річ, це не могло тривати довго. З другого боку, розвиток історичної науки, бурхливий розцвіт її на Україні в середині і другій половині 1920-их років, ставив перед істориками ту саму вимогу й те ж завдання – продовжити схему Грушевського до 20 століття, принаймні до 1917 року – й, як програма-*maximum*, замінити її новою революційною концепцією.

Не випадково перші спроби в цьому напрямку вийшли з кіл університетських вчених і були пов'язані з їх викладами. Тут треба згадати насамперед «Матеріали до економічно-соціальної історії України 19 століття» (томи I–II і конспект III тому, Одеса, 1925, 1927, 1929) Михайла Слабченка, професора Одеського Університету (тоді І.Н.О.). Це була «перша наукова спроба подати історію України 19 століття й одна з перших спроб утворити схему українського історичного процесу 19 століття»^{3*}.

Подібне значення, хоч дещо інший характер (хрестоматія) мала «Україна в епоху капіталізму» (I–III, Харків–Полтава, 1924–1925)¹, праця Матвія Яворського, професора Харківського І.Н.О. й Українського Інституту марксизму-ленінізму. Були й інші спроби – загального й спеціального характеру, які з'явилися здебільшого на ґрунті відповідних університетських курсів і семінарів і, в першу чергу, були призначені для них.

Чи дали ці спроби й публікації науково-обґрунтовану схему історії України 19–20 століття? Звичайно, ні, бо й не могли її дати. В цих матеріалах, хрестоматіях і нарисах були тільки перші спроби, мовляв, ескізи цієї схеми, іноді досить хаотичні або й просто примітивні. Вони тільки тимчасово і лише частково могли задовольнити пекучі потреби академічного викладання. Зате вони мало, іноді дуже мало, давали для науки. Треба було спочатку дослідити, науково простудіювати на підставі джерел, які ще треба було знайти й

^{3*} Цитата з нашої записки 1929 року про наукову діяльність проф. М.Є. Слабченка – «Матеріали до обрання нових академіків», Київ, ВУАН, 1929.

¹ Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Х., 1924. – Вип. 1: Період початкової акумуляції. – 366 с.; Полтава, 1925. – Вип. 2: На шляху капіталістичної акумуляції. – 185 с.; Х., 1925. – Вип. 3: В суперечках імперіялізму. – 308 с. Див. також: Рыбаков И.Ф. [Рец.] Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Х., 1924. – Вип. 1; Полтава, 1925. – Вип. 2; Х., 1925. – Вип. 3. // Былое (Ленинград). – 1925. – № 3. – С. 244–247.

вивчити, низку основних проблем і спеціальних питань української історії 19–20 стол[іття], і в межах і можливостях кожної з цих проблем, кожного з цих питань – і дослідів над ними – збирати, мовляв, цеглини для майбутньої будови наукової схеми історії цієї доби. Ця робота почалася в широкому масштабі в середині 1920-их років, в різних науково-історичних осередках УРСР, зокрема в Академії Наук, включно з Історичною Секцією Грушевського. У цій роботі довелося й нам взяти участь, спочатку на терені Київського Університету, а потім (з 1926 року) у ВУАН, у ближчій і дружній співпраці з одеським осередком М.Є. Слабченка й харківським осередком акад. Д.І. Багалія¹.

Вже перші висліди праці українських істориків над 19 – початками 20 століття дали чимало, а обіцяли ще більше. Щоправда, історики старшої генерації, з тих чи тих причин, не могли взяти безпосередньої творчої участі в цій роботі. Але вони залучають і заохочують до неї своїх молодших співробітників і учнів. Ось, приміром, М.Є. Слабченко. (Він сам був надто зайнятий і заглиблений у 18 столітті, з виразним нахилом до давніших часів української історії (маємо на увазі його цікавий твір «Феудалізм на Україні», Одеса, 1929, який, на жаль, побачив світ лише у формі цикльостилю, і то з обмеженим накладом)^{4*}. Але під впливом і керівництвом Слабченка, майже всі його учні працюють у царині 19–20 стол[іття] і дають низку поважних наукових творів¹. Зрештою, й наукова думка Слабченка раз-у-раз повертається до проблеми 19–20 століття (приміром, його концепція «українського імперіялізму»^{5*} або ж його оцінка революції 1917 року, зокрема на Україні).

¹ Див. докладніше: *Оглоблин О. Мій творчий шлях...* – С. 25–39.

^{4*} Навіть остання, відома нам, публікація Слабченка – статейка в «*Историческом Журнале*» 1942 року (ч. 7) про «Проложное сообщение о предлетописной Руси» – ще більш віддалилася від 19 століття.

¹ Див. докладніше: *Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956 / Transl. by R. Olesnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – New York, 1957. – Vol. 5/6, no. 4 (18), 1/2 (19/20). – P. 350–352.*

^{5*} У неопублікованому листі до Д.Є. Бованенка Слабченко писав: «*Імперіялізм на Україні був одвертий – російський, починаючи з Бозна яких часів. Маєте рацію, говорячи, що ми були колонією. Але, бачте, ми були колонією, яку оспорювали в російського капіталізма чужинці (французи). Завдяки цьому суто-українська буржуазія (не селяне!) теж існувала. Вона балансувала між обома імперіялізмами – російським і французьким. Крім того, ця буржуазія ділилася в свою чергу на 2 угруповання: 1) що йшло по лінії національного об'єднання (від Карпат і до Кавказу), й 2) що виходило з територіяльних поглядів. Уже саме прагнення відриву частин української людности від якоїсь держави в інтересах об'єднання є імперіялізм ембріонального типу. Таке зараз маємо в Румунії, Польщі, Сербії й ін. Коли є панславізм, то конечно має право бути панрусізм й ще далі панукраїнізм. Отой панукраїнізм і є вияв українського імперіялізму, а культура мислилася тут суто-українська. Дефект цієї концепції – кволість українського капіталізму, щоб він міг би тоді щось зробити. Територіяльно-український імперіялізм був сильнішим. Він стояв на захваті і неукраїнської*

Так само й Д.І. Багалій. Багато його учнів і співробітників, особливо молодших, досліджують здебільшого 19 і початок 20 століття, використовуючи для цього новий архівний матеріал¹.

Сам М.С. Грушевський, зайнятий, головне, дослідженням історії Хмельниччини (в рамцях його «*Історії України-Руси*»), своєю «*Історією української літератури*», історіографією 18 ст. й соціологічними проблемами історії України, не міг віддати більше часу 19 століттю, окрім хіба історії громадської думки тої доби, де він дав низку цінних творів. Але він широко відкриває шлях своїм учням і співробітникам до студій над різними питаннями історії 19 – початку 20 століття (праці О.Ю. Гермайзе, С.В. Шамрая та інших)².

Іншу картину бачимо в молодших *провідних* істориків 1920-х років. Наприклад, М.І. Яворський, після перших, досить легковажних публікацій популярно-хрестоматійного характеру, дає цінну монографію «Нариси з історії революційної боротьби на Україні» (2 томи, Харків, 1927, 1928), а майже всі його учні працюють над історією України 19 століття³. Кілька слів *pro domo sua*⁴. У другій половині 1920-их років мої праці в царині економічної історії України чимраз більше пов'язуються з 19 століттям. Хоч головну мою увагу в той час було присвячено 17–18 століттю, властиво Мазепинській добі, але разом зі своїми учнями, об'єднаними в Семінарі вищого типу з економічної історії України при Київ[ському] І.Н.О., я працював над історією капіталізму на Україні 19 ст.^{6*} Так само було й у Комісії Соціально-Економічної історії

території – від Карпат до Волги (Драгоманівський підхід) й до Аральського озера, плюс дальнесхідні колонії. Відрив від Росії не припиняв російської культури. Такі пани любили посилатись, як на зразок, на Америку. В цих імперіялістів був ще інтерес: проливи і Царгород. Бажання було скромне: російський багнет дасть їм це все, а потім Україна (з російською культурою) відділиться від Росії. Була й третя течія: по-українськи свідома буржуазія приймала точку поведінки й погляду 2-ої течії. Таким чином, про імперіялізм український можна говорити зовсім свobodно. Про це я зараз пишу в III томі «Матеріялів», де вияснюю й значення України як колонії sui generis, про характерні особливості колоніального імперіялізму тощо. Може, в цьому році й видам III том». (29.V.1929, Одеса). Цей том залишився неопублікований.

¹ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956. – P. 341–345.

² Див. докладніше: Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.) / Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К., 1999. – С. 362–366, 414–417.

³ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956. – P. 346–347.

⁴ «Про свій дім» (лат.), тут: «про свої справи».

^{6*} Наслідком тої праці була моя книга «Нариси з історії капіталізму на Україні», І, Харків – Київ, 1931, і низка статей моїх і моїх учнів, опублікованих у різних виданнях (зокрема ВУАН) 1920–1930-х років. Але більша частина праць Семінару залишилася неопублікованою й, мабуть, загинула. Див. мою працю «Ukrainian Historiography 1917–1956», *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, Vol. V–VI, 1957, no. 4 (18) – 1, 2 (19–20), pp. 325–326.

України ВУАН на рубежі 1920–1930-х рр. Цих наукових осередків та їхніх праць було далеко більше, але вся їх робота йшла в тому самому напрямку: дати наукові монографії з історії 19 століття, як конче потрібний матеріал для створення наукової схеми історії України цієї доби – й синтези цієї історії, отже історії передреволюційної України. Ми свідомо й послідовно прямували до цієї мети, історіографічна й історична вага якої була для нас ясна. У тогочасному нашому листуванні¹ та мемуарних документах домінує думка про потребу будувати і розбудовувати нову, революційну історичну школу, творити нову схему історії України, схему, яка виправляла б і продовжувала схему Грушевського, але в іншому напрямку, ніж той, яким йшла офіційна советська, т.зв. марксо-ленінська історіографія. Бо цей *наш* напрямок був *науковий і український*. Він вів до створення наукової синтези історії України 19–20 ст., тоді, як шлях офіційної советської історіографії вів її неминуче в бік *антинаукової й антиукраїнської* синтези української історії, і згодом так блискуче втіленої у «Переяславських Тезах» ЦК КПСС 1954 року^{7*}. Зудар між цими двома тенденціями й концепціями був неминучий. Він закінчився советським погромом української історичної науки в 1930-х роках, що обірвав на кілька десятиліть працю над схемою історії України 19–20 ст., – й глибоким ідейним і політичним розривом між нами у повоєнну добу.

* * *

Щоб створити *макет* або принаймні накреслити *проект* схеми історії України 19 – початку 20 століття, треба насамперед визначити ті *основні проблеми*, які стоять перед дослідником тої доби, себто виразно уявити собі головні процеси історичного розвитку тогочасної України, на фоні й у зв'язку з історією цілого Східньо-європейського світу. Отож, кілька слів про наше уявлення цих проблем і наше розуміння їх історичного розвитку.

Що-ж являла собою історія України 19–20 століття (дореволюційної доби)? З яких процесів складався історичний розвиток цієї частини Східньої Європи? Насамперед перед нами виступає *процес формування українського територіяльного масиву*. Україна вступила в 19 століття, як конгломерат кількох відмінних історично-географічних територій, що з них кожна мала власну історичну долю.

¹ Див., наприклад: *Верба І., Кіржаєв С.* Дмитро Багалій і Олександр Оглоблин: до історії творчих стосунків [листи О.П. Оглоблина до Д.І. Багалія 1926–1931 рр.] // Схід – Захід: Історико-культурологічний зб. – Х., 1999. – Вип. 2. – С. 218–270; *Заруба В.* Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). – Дн., 2004. – С. 63–64, 66–73, 74–75, 76–94, 96–101, 103, 105–108, 111–117, 124–125, 128–131, 137, 139–140, 142, 144–148, 158–160, 170–173, 175–176, 181–182.

^{7*} Див. нашу працю «*Думки про сучасну українську советську історіографію*», Нью-Йорк, ООЧСУ, 1963, стор. 18–20.

а) З одного боку, маємо *Лівобережну Україну*, кол[ишню] Гетьманщину, територію Козацько-Гетьманської держави 17–18 століття, з якою певною мірою пов'язана була, але, разом з тим, мала окреме історичне минуле, *Слобідська Україна*, терен української колонізації на землях, підвладних Московській царській державі.

б) З другого боку, маємо *Правобережну Україну*, терен давньої Україно-Руської Княжої держави й пізнішої Козацько-Гетьманської держави 17 століття. Ця територія, заселена українською людністю, до кінця 18 століття перебувала під владою Речі Посполитої Польської, і щойно тоді потрапила до складу Російської імперії, ще не об'єднана органічно з кол[ишньою] Гетьманщиною. Цю територію російський уряд досить довго вважав за «край польський», а потім визначив терміном «Юго-Западный Край» Російської імперії.

в) Поміж цими двома Українами, російською і польською, лежав до кінця 18 стол[іття] окремих величезний простір – *Південної України*, з давніх-давен органічно зв'язаний з цілим комплексом українських земель, але в нову добу української історії (16–18 ст.) певною мірою відокремлений від нього й репрезентований до 1775 року державою (республікою) Війська Запорозького Низового й турецько-татарськими володіннями на півночі Чорноморщини, а пізніше т.зв. *Новоросією*, або Новоросійським Краєм, який Росія ще довгий час, навіть вже по революції 1917 року вважала за органічну частину Російської держави¹.

Поза межами цих 3-х частин Української Землі були:

г) *Західньо-Українські Землі* – Галичина, Буковина й Закарпатська Україна, які до середини 20 століття ніколи не належали до складу Російської імперії; й

г) терен *нової української колонізації*, між Доном і Волгою й між ними й Кавказьким хребтом, – територія, яку можна умовно назвати *Полуднево-Східньою Україною*.

Об'єднання всіх цих окремих теренів в одну й єдину національно-територіальну цілість, іншими словами, процес формування Української національної території й створення Українського національно-територіального масиву, який відбувався в 19 столітті, відбувається і в 20 столітті, і, будь-що-будь, не завершений і досі, становить один з найголовніших процесів української історії 19–20 століття, і тим самим дуже важливу, зокрема з методологічного погляду, проблему новітньої української історіографії – *проблему територіальну*.

Треба зауважити, що ця проблема не така проста, як воно може здаватися на перший погляд. Бо мова мовиться не про механічне сполучення, мовляв,

¹ Див., приміром: Большая советская энциклопедия. – Т. 48: Нидерланды–Оклагома. – М., 1939. – Стб. 250.

зліплення окремих територій, не про уніфікацію їх адміністративного устрою й режиму, не про нівеляцію їх історичних особливостей в загально-українському казані. Ні, йде про процес органічного з'єднання, споєння всіх цих елементів – географічного, економічного, політичного – в *єдиний національно-територіальний комплекс сучасної, новітньої України*, а принаймні того, що іноді – мабуть, не зовсім точно – зветься *Великою Україною*.

Одним з дуже важливих чинників, який так чи інакше впливав на напрямок і хід цього процесу, було перебування українських земель у складі чужої великої держави – Російської (чи Всеросійської) імперії, централістична політика якої була якраз скерована на те, щоб не допустити до створення таких великих національно-територіальних масивів, як Україна. Якщо російський уряд зберігає, з певних політичних та військово-стратегічних причин, майже до кінця царської імперії комплекс Правобережної України, як «Юго-Западного Края», зі спільним генерал-губернаторством, з великими відмінностями у громадському устрою (маємо на увазі відсутність земств на Правобережжі, які утворені були там щойно 1911 року), то Полуднева Україна, або «Новоросійський Край» втрачає свою адміністративно-політичну єдність (генерал-губернаторство) у другій половині 19 століття, перетворюючись на 3 звичайні російські губернії і зберігаючи лише подекуди – і то здебільшого в побутовому вжитку – давнішу назву «Новоросія», а Лівобережна Україна, втративши своє генерал-губернаторство ще в першій половині 19 століття й так само ставши 3 російськими губерніями, поволи губить і свою колишню назву «Малоросія», яка від другої половини 19 ст. поширюється вже на цілу підросійську Україну, як Лівобережну, так і Правобережну. Не можна, звичайно, ігнорувати або недоцінювати й ці адміністративні й термінологічні зміни. Але не вони відіграли вирішальну роль в процесі формування Українського національно-територіального масиву. Значно більший, можливо, навіть вирішальний вплив на цей процес мав *економічний розвиток України в 19 і на початку 20 століття*.

Друга *проблема*, історична і наукова вага якої самозрозуміла, це *проблема економічна*: процес капіталістичного розвитку України, і в цьому процесі – консолідація українських земель з відмінною історичною та економічною долею в *єдиний національно-господарський організм*. Ця проблема була вже об'єктом дослідів історичної та історико-економічної науки – української, російської й закордонної, досовєтської, совєтської й несовєтської, – висновки якої іноді діаметрально протилежні: теорія «єдиного всеросійського ринку»; теорія самостійного українського господарського організму; різні проміжні між цими протилежностями – концепції і думки. Розкладаючи і ліквідуючи фєвдальне господарство й кріпацьке суспільство українських земель і створюючи всеукраїнський ринок, капіталістичний розвиток України в 19 столітті й був головним чинником перетворення українських земель в єдиний національно-територіальний масив України.

Але й ця проблема – проблема економічна – в українських умовах 19 століття становить проблему *комплексного* характеру. В дослідженні цієї проблеми мусимо, крім внутрішніх чинників господарського життя та його розвитку, приділити належну увагу таким питанням, почасти дуже дискусійним, як-ото: а) становище українського господарського організму в оточенні чужого економічного світу, передусім російського і польського, які мали не лише економічний, але – що було далеко важливіше й важче – й політичний вплив на українську економіку; б) зв'язане з цим питання про колоніальність української економіки або про колоніальний характер економічної політики Росії щодо України; в) питання про взаємини і боротьбу українського капіталу з капіталом російським і польським, і боротьбу тих капіталів між собою за український ринок; г) питання про ролі закордонного капіталу в економічному розвитку України, зокрема в другій половині 19 й на початку 20 століття, й пов'язане з цим, але самостійне; г) питання про ролі України у світовій економіці та їх обопільні зв'язки; д) внутрішні аспекти розвитку українського господарства в ту добу (цілий комплекс аграрних, промислових, торговельних, фінансових, транспортних, технологічних тощо питань); е) питання про економічну районізацію України (в історичному аспекті й відмінність характеру й темпу господарського розвитку головних економічних районів України; й нарешті, є) питання про колонізаційні процеси – внутрішній і зовнішній – України за даної доби, – питання, яке може бути й окремою проблемою між першою (територіяльною) і другою (економічною) проблемою¹.

Третя проблема, яка стоїть перед дослідником історії України 19–20 століття – це, ясна річ, *проблема політична*, зокрема: а) державно-правний і політичний стан і статус України в складі Російської імперії; б) імперська політика щодо України; в) реакція політичних кіл України та тую політику; й г) формування – ідеологічне та організаційне – *української* політики в 19–20 столітті

Четверта проблема, цілком природно, пов'язана з попередньою, – це *проблема української провідної верстви* в 19 і на початку 20 століття. Ми вже

¹ Див. докладніше: *Оглоблін О.* Транзитний торг України за першої половини XIX століття // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 12. – С. 234–252; Кн. 15. – С. 166–195; *Його ж.* Донбас в історії українського господарства // Диктатура труда (Сталино). – 1929. – 12 мая. – № 106. – С. 3; *Його ж.* Нариси з історії капіталізму на Україні / Передм. С. Гуревича. – Харків; Київ, 1931. – Вип. 1: Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини XIX століття. – XV, 174 с.; *Його ж.* Закавказький транзит і Україна в першій половині XIX століття // Нариси соціально-економічної історії України: Праці комісії соціально-економічної історії України / За ред. акад. Д.І. Багалія. – К., 1932. – Т. 1. – С. 278–293; та ін.

торкалися цього питання, зокрема у спеціальній доповіді в УВАН¹. Не спинаючися зараз на цьому, зазначимо тільки, що без дослідження і розв'язання цієї проблеми, історичний розвиток України в 19–20 стол[ітті] буде незрозумілий. І ця проблема досить складна, а головне майже не розроблена в науці. Її не досліджувано в советсько-українських умовах ні в 1920-х роках, коли ще був сильний вплив народницької (точніше, неонародницької) історіографії, ні пізніше, аж до цього часу. А на еміграції студії над цією проблемою дуже утруднені передусім через брак тут відповідних архівних джерел, а почасти й під тиском залишків і традицій народницької історіографії, для якої ця тема була й залишилася дуже непопулярною. Між тим, ми конче мусимо знати історію провідної верстви на Україні в 19 – на початку 20 століття. Це історія українського (в територіальному розумінні цього слова) дворянства, його а) еволюція в історично-територіальних рамцях, себто на Лівобережжі, Правобережжі, Полудневій Україні й т. д.; б) консолідація в масштабі цілої України (принаймні т.зв. Великої України); в) роля в національному (культурному і політичному) русі, й, нарешті, г) уступання, як провідної верстви, в нових історичних умовах – на межі 19 і 20 століть.

П'ята проблема, пов'язана з попередньою і, звичайно, з усіма іншими, як перед нею, так і після неї, це *проблема соціально-політична*, проблема *соціальної структури України в 19–20 стол[ітті]* Це, ясна річ, не питання «безкласовости» чи «класовости» української нації, яке давно вже вирішене в українській історіографії, і яке дуже примітивно, а головне, зовсім даремно намагається накинути (й закинути) нам советська критика. Це просто питання нормального розвитку соціальної структури України й українського народу в епоху капіталізму і, звичайно, в державно-політичних рамцях Російської імперії. Зокрема, це питання історії українського селянства й історії українського (територіального) міщанства і ролі їх обох у формуванні українського капіталістичного суспільства і, як спеціальне питання, проблема української буржуазії й українського пролетаріату, яка була колись дискусійною² й яка не втратила певних ознак дискусійности й дотепер.

Шоста проблема – проблема *культурного процесу* України в 19–20 стол[ітті], а зокрема питання українського культурно-національного (чи національно-культурного) відродження 19 століття, досі була центральною темою української історіографії в її дослідях над 19 і початком 20 століття. Це

¹ Ідеться про доповідь О. Оглобліна «On the Problem of the Ukrainian Upper Class in the Second Half of the Nineteenth Century», виголошену ним на конференції УВАН 18 жовтня 1970 р. Див.: *Zamsha I. Chronicle // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* – Vol. 12, no. 1/2 (33/34). – [New York], 1969/1972. – Р. 259.

² Див., наприклад: *Слабченко М.* До методології історії робітничого класу // *Червоний шлях.* – 1927. – № 5. – С. 78–85.

мало свої позитивні й негативні наслідки. *Позитивним* було те, що зібрано й частково систематизовано та опубліковано й досліджено великий джерельний історично-культурний матеріал, який конче потрібний для загальної історії цієї доби. Зате *негативно*, а то й шкідливо відбилася на дослідах над цією проблемою канонізована схема культурного процесу, як виключно українсько-етнічного, українсько-мовного, а навіть українсько-політичного процесу, до якого, майже до останнього часу, включалося тільки те, що говорилося, писалося й творилося українською мовою або діями й творцями (вченими, письменниками, мистцями, тощо) українського етнічного походження. Все інше – й велике культурне багатство України вважалося за неукраїнське (або не за українське) й віддавалося чужій культурі, переважно російській і польській. Крайня пора вже цю політику роздавання культурних цінностей України й, будь-що-будь, збіднення українського культурного капіталу – припинити. *Все, що було створене на Українській землі, силами українських (територіально й національно) культурних діячів (та установ), незалежно від їх етнічного походження й характеру і незалежно від мовної форми культурних творів, належить до України. Єдиним селекційним критерієм може бути тільки дух, зміст і ідеологія самого твору.* Лише така картина культурного розвитку України дасть правдиве й повне уявлення про стан і тенденції українського культурного процесу в 19 і на початку 20 століття.

Й нарешті, *сьома основна проблема*, яка є не лише підсумком попередніх шістьох проблем, але й має самостійне й величезне історичне значення – *це процес формування модерної Української нації*. Без цієї проблеми поставлення й розв'язання всіх інших проблем мало б, у кращому разі, лише обмежене й умовне значення. А найголовніше те, що, не розв'язавши цієї проблеми, не можна ні зрозуміти модерної історії України, історії нашої сучасності, ні відкрити правдивий шлях для майбутньої української історіографії, що є головним завданням нашої історіографічної доби й головним обов'язком нашої генерації істориків України.

Цими – хоч основними – проблемами не вичерпується, звичайно, зміст історії України 19 – початку 20 століття. Є ще чимало спеціальних питань, які вимагають свого дослідження й висвітлення. А втім, кожна з вищезгаданих проблем, по суті, являє собою цілий і здебільшого досить складний комплекс питань, тим важчих для дослідження, що український історичний процес 19–20 століття відбувався в дуже скомплікованих¹ умовах загального історичного розвитку Східної Європи того часу. Ці умовини визначають для історика-дослідника 19–20 століття такі головні postulata:

Історію України цієї доби, зокрема на терені Великої України, треба розглядати й вивчати лише, як *самостійний історичний процес*.

¹ Складних.

Історію України цієї доби, зокрема на терені Великої України, треба розглядати в масштабі *цілої* Східньої Європи, з особливим узглядненням¹ українсько-російських відносин.

Історію України цієї доби, на всіх українських землях, не можна обмежувати «лише потоком національно-культурного розвитку, а треба бачити в ній широку й повноводну течію економічного, політичного й культурного життя великої країни та її великого народу»^{8*}.

До тих трьох основних *postulata* ми хотіли б додати ще один, бодай, як *desiderat*². Як і в кожную добу нашої історії, дослідник 19–20 століття мусить належну увагу приділити не лише процесам, інститутам, ідеям і подіям досліджуваної доби, але й усім тим, більшим і меншим, *діячам*, які творили цей історичний процес і, так, чи так, добре, чи зле, керували ним або впливали на нього.

Лише тоді, коли ці студії і досліди будуть переведені, бодай в основних рисах і з додержанням усіх вимог науково-історичної методології, історик зможе побачити правдиве, реальне, а не уявне обличчя України 19 – початку 20 століття й дати наукову синтезу українського історичного процесу цієї доби в своїх *повноцінних* творах.

* * *

Нам хотілося б торкнутися ще одного питання, вага якого для схеми історії 19–20 століття цілком очевидна. Це питання про *періодизацію* цього відтинку історії України. Звичайно, кожна періодизація є *умовна*. Й здебільшого вона подиктована не так науковими, як практичними потребами й інтересами. Але періодизація історії України 19–20 стол[іття] має специфічні труднощі. Пов'язання, а іноді й залежність українського історичного процесу від російського й, *mutatis mutandis*³, на Західньо-Українських Землях від польського й австро-угорського – ускладнюють завдання дати науково-обґрунтовану періодизацію історії України, особливо останніх століть.

В періодизації української історії 19–20 стол[іття] звичайно застосовують загально-імперський, по-суті, російський критерій. Російська, а за нею й новітня советська історіографія простісінько включає історію російської України до складу російської історії, цілковито ігноруючи властивості Українських земель та їх історичного процесу й уживаючи майже тотожної термінології («Новоросія», «Юго-Западный Край», а навіть «Малоросія», чи «малороссийские губернии», в розумінні цілої російської України). Слідом за

¹ Брати до уваги, ураховувати.

^{8*} З нашої передмови до 2 видання «Нарису історії України» Д. Дорошенка (Мюнхен, 1966, стор. VIII).

² Від лат. *desideratum* – бажане, жадане; у даному контексті: вимога, побажання.

³ «Із відповідними змінами» (лат.).

російською (советською) йде й українська советська історіографія, хіба-що іноді зберігає деякий термінологічний декорум української окремішності.

Канонізована советська періодизація історії 19–20 стол[іття] вживає два види періодизації: а) загальну, побудовану на економічному або, точніше, соціально-економічному ґрунті («февдально-кріпацька», а для 19 ст. – «дореформна доба», «доба капіталізму», «доба імперіялізму»); й б) спеціальну, яка пов'язана з історією революційних рухів у Росії й реакції на них з боку царського уряду («декабристи», «революційна ситуація кінця 50-их – початку 60-их рр. 19 ст.», «народництво» (в його різних видах), або «революційно-демократичний рух»; «марксизм»; «революція 1905–1907 рр.»; «доба реакції»; «період нового революційного піднесення 1910–1914 рр.»; «період першої світової війни» тощо).

Досить легко помітити, що в усій цій – спеціалізованій і деталізованій періодизації є чимало схоластики, штучности, при чому втрачається сенс самої історичної періодизації, бо в основу її кладеться не універсальний науковий критерій, а специфіка окремих процесів і явищ, а навіть просто поодиноких подій. Так, чи так, дотепер в історії України 19–20 стол[іття] застосовується звичайна й загальна *російська* періодизація. Це явище і цю тенденцію не можна вважати за нормальні – вони просто *ненаукові*. Треба шукати інших критеріїв і інших шляхів.

Немає жадного сумніву, що періодизація історії України 19–20 стол[іття] мусить бути побудована на основі *самостійности українського історичного прогресу*, оперта передусім на *українському історичному матеріалі* й так, чи так пов'язана з *історичним розвитком Східньої Європи й цілого європейського світу*. На нашу думку, розроблення *загальної* періодизації історії України 19–20 стол[іття] – це справа майбутнього. А тим часом можна застосовувати, в разі потреби й можливості, як тимчасовий засіб, *спеціальну* періодизацію в межах тої чи іншої проблеми, тої чи іншої ділянки історичного життя України.

* * *

Картина, яку ми щойно побачили, може вразити дещо темними фарбами сучасного стану науки щодо історії України 19 – початку 20 століття. Можливо, дехто закине нам недооцінку або й нехтування тої *чималої* роботи, яку досі виконала українська й неукраїнська, головне російська й почасти польська й закордонна, історіографія в цій царині. Ні! Ми знаємо цю роботу й високо, хоч і критично, оцінюємо її наслідки. Але так само знаємо й не боїмося сказати це одверто, що історична наука, зокрема українська, ще далеко не виконала, не встигла виконати або не могла виконати свого обов'язку щодо історії *українського* 19–20 століття, його дослідження та його синтези. Знаємо також, що сучасність – наукова, академічна, врешті політична – вимагає від

нас, щоб ми приділили цій справді *цілині* української історії належну увагу навіть тут, на чужині, де ми такі бідні на джерельний матеріал.

Що-ж ми повинні й що можемо тепер і в ближчому майбутньому зробити? Найлегше, мабуть, буде створити проєкт або, може, низку проєктів схеми історії України даної доби. Годі заперечувати можливість такого проєкту (чи проєктів) або легковажити його (чи їх) вартість, чи принаймні корисність, зокрема для практичних потреб навчання або популяризації. Зрештою, ніхто не заборонить нікому складати такі проєкти. Але кожна *наукова* схема мусить бути побудована на науково проробленому, критично перевіреному й документально обґрунтованому матеріалі. Інакше це був би будинок без фундаменту.

Отже, головне, невідкладне й, безперечно, нелегке завдання – це розпочати наукові студії *монографічного* характеру над окремими проблемами й питаннями української історії 19–20 століття. Треба скласти бодай орієнтовний *тематичний* *плян* цих студій і дослідів, довівши його до відома ширших кіл істориків, українців і неукраїнців, що зацікавлені у східньо-європейській історичній проблематиці. Передусім це торкається наших учнів – докторантів україністики. Останнє, зокрема, можна зробити шляхом заведення до програми університетських студій відповідних курсів і семінарів з історії України 19–20 століття. Треба також опрацювати *плян видання й перевидання* бодай головних джерел і наукової літератури до історії України цієї доби. Хотілося б вірити – тут дозволимо собі звернутися до наших істориків на Батьківщині, – що, не зважаючи на все, що вільно, чи невільно ділить нас, вони звернуть увагу на цю, досі занедбану й забуту ділянку українського джерелознавства, хоч би за добрим прикладом істориків совєтської Росії, і в недалекому майбутньому дадуть українській і світовій науці низку так потрібних для неї джерельних видань.

Отже, слідом за нашими попередниками – історіографічною генерацією 1920-их років, ставимо на порядок денний цю важливу й актуальну справу, що, як нам здається, не може не цікавити також наших колеґ на Україні. І які б ми не були ще далекі від реалізації цієї справи, як довго ще довелося б нам, чи, може, й нашим наступникам чекати на створення *наукової* схеми історії України 19–20 століття, треба вже тепер починати це діло, й можна з надією дивитися на майбутнє цієї проблеми. Бо правильний напрямок вартий половини пройденого шляху.

КИПЕНЬ У «КАЗАНИ ІСТОРІЇ»

* * *

Як бути українським і водночас радянським ученим-інтелектуалом? Ця дилема так чи інакше поставала практично перед кожним істориком на теренах радянської України. Вона породжувала суперечливі й контраверсійні, але здебільшого невиразні моделі соціальної поведінки, розмиті фахові стратегії співіснування / мімікрії / пристосування / реагування / споглядання, котрі формувалися щодо офіційного канону радянської соціогуманітаристики. Іноді зіткнення інтелектуальних устремлінь і соціокультурних передумов призводило до складних світоглядних колізій та емоційних почувань, а то й трагічних життєвих сценаріїв...

Переважна більшість українських істориків прагнула пристосуватися чи прикритися радянським канонам у вигляді «обрядової» фразеології, «правильних» посилань на «класиків». Різновидом такої мімікрії було занурення до конкретних фактографічних лакун, в яких переховувалися за показним «парканом» із низки стереотипних ідеологічних означень і відповідних мовних кліше. Та від середини 1950-х рр. з'явилася ціла низка українських реформістських (ревізійністських, нонконформістських)¹ істориків, які у своїх текстах прагнули помітно розсунути / обійти межі радянського історієписання, принаймні його «паралельної» – республіканської – версії. За спостереженнями С. Величенка, реформістські історики в постсталінську добу намагалися зменшити обсяг російськоцентричного представлення історії УРСР² і розширити межі репрезентації власне українських сюжетів та проблем.

Звісно, ця «ревізія» у жодному разі не могла бути кардинальною й усеохоплюючою, а лише частковою, прихованою та вбраною у прийнятні для радян-

¹ Докладніше див.: *Винар Л.* «Український історик» і сучасний стан української історичної науки. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. – С. 6; *Величенко С.* Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини // Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник. – X, 2002. – Вип. 5. – С. 34–35; *Яремчук В.* Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог, 2009. – С. 475.

² *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. – New York, 1993. – P. 164.

ської історіографії шати. Тому розширення республіканського наративу розгорталося на ґрунті потрактування рівноправності Переяславського договору 1654 р., визнання існування української державності чи її елементів за доби Б. Хмельницького, обстоювання автономії Гетьманщини, поширення тези про колоніальне становище українських земель в імперії Романових у XIX – на початку XX ст. і т.п.

Утім на культурному полі республіканської історіографії побутували й інші інтелектуальні реакції на великий радянський канон, зокрема творчі експерименти з його часткової модифікації або модернізації. У широкому сенсі вони постали в руслі пошуку шляхів виходу з того «зачарованого кола», в якому зазвичай опинявся провінційний / республіканський історик із «національних окраїн» СРСР. Такі спроби не були масовими, а навпаки – радше одиничними, позаяк позначалися яскравою печаткою індивідуальності та спиралися на неабияку творчу потугу й силу особистого духу вченого. Приміром такого, як у історикині Олени Станіславівни Компан (19 березня 1916 – 17 липня 1986)¹.

¹ Про О. Компан див.: *Апанович О.* Вона багато встигла // *Старожитності.* – 1993. – № 3/4. – С. 31; *Брайчевський М.* Розум у пустелі бездуховності // Там само. – С. 30–31; *Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник.* – К., 1998. – С. 143–144; *Дзира Я.* Хронологічний покажчик друкованих праць Олени Станіславівни Компан // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів (Пам'яті д.і.н. О.С. Компан).* – К., 2000. – Ч. 4, част. 1. – С. 5–12; *Інститут історії України НАН України: 1936–2006.* – К., 2006. – С. 562–563; *Енциклопедія історії України.* – К., 2007. – Т. 4: Ка–Ком. – С. 488–489; *Історик Олена Компан: Матеріали до біографії / Упор. Я. Компан.* – К., 2007. – 532 с.; *Околітенко Н.* Як птах у польоті // *Персонал-Плюс.* – 2007. – 8–14 лютого. – № 5 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.personal-plus.net/208/1755.html>; *Українки в історії: Нові сторінки.* – К., 2010. – С. 80–86; *Буряк Л.І.* Урбаністичні дослідження в контексті українського історіографічного модерну (60-ті роки XX ст.) // *Гілея: Зб. наук. праць.* – К., 2012. – Вип. 67. – С. 203–207; *Шевченко Ф.* Зауваження на статтю О.С. Компан – «Творчість Климентія Зинов'єва як джерело вивчення Лівобережної України другої половини XVII – початку XVIII ст.» (7 серпня 1956) / Упор. І. Корчемна // *Шевченко Ф.* Історичні студії: Зб. вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження). – К., 2014. – С. 371–372; *Енциклопедія сучасної України.* – К., 2014. – Т. 14: Кол–Кос. – С. 209; *Філіпович М.А.* Особовий архів О.С. Компан у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: склад та інформаційний потенціал // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – К., 2015. – Вип. 19. – С. 76–85; *Філософ в історії. До 100-річчя від дня народження О. Компан (1916–1986) / Підгот. С. Савченко // Дати і події, 2016, перше півріччя: календар знамен. дат / Нац. парлам. б-ка України; уклад.: В. Кононенко (кер. проекту) та ін.* – К., 2015. – № 1 (7). – С. 72–77; *Філіпович М., Клименко І.* Архів українського історика Олени Компан у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Біографічне дослідження. Науковий каталог. – К., 2019. – 200 с.

Дослідницькі інтенції О. Компан було зорієнтовано на переосмислення марксизму, принаймні його вульгаризованої, офіційно канонізованої радянської варіації в національно-культурному й гуманістичному сенсі. Вочевидь, інтелектуальна та культурна підоснова таких реформістських спроб дослідниці була доволі багатоманітною й строкатою.

Передусім варто згадати про її другого чоловіка – письменника Івана Сенченка (1901–1975) – інтелектуала, котрий сформувався за доби революційного романтизму 1920-х рр., зазнав впливів М. Хвильового, зокрема був учасником низки тогочасних літературних спілок та асоціацій, таких, як ВАПЛІТЕ, «Гарт», «Плуг», «Пролітфронт» і навіть потрапив до щоденникових записів С. Єфремова¹. У середині 1940-х рр. він уважався одним із багатообіцяючих українських авторів – можливим претендентом на Сталінську премію.

В автобіографічній замітці з кінця 1920-х рр. І. Сенченко відзначав, що з початкової школи товаришував із майбутнім письменником О. Копиленком та захоплювався творами В. Винниченка². Відтак на початку 1930-х рр. І. Сенченка піддали нищівній критиці за «ідеалізацію контрреволюційного куркульства». У 1933 р. з-під його пера вийшла повість «Чорна брама» – про боротьбу ремісників із тодішніми феодалами у середньовічній Франції.

Видається, що значною мірою саме завдяки впливам і контактам І. Сенченка післявоєнного часу й стався той важливий поворот у життєвому сценарії О. Компан, який спричинив перетворення музейної працівниці на фахову, академічну історикиню. О. Апанович – колегиня та подруга О. Компан – категорично стверджувала, що саме І. Сенченко зробив свою дружину українською патріоткою³.

Іншим важливим чинником, який слід узяти до уваги, коли йдеться про формування світосприйняття й поглядів дослідниці, був рух українських шістдесятників. Тим паче, що О. Компан походила з родини техніка-залізничника, поляка, репресованого 1937 р. Тому вона сприйняла низку ідей дисидентів, зокрема щодо розвінчання «культу особистості», хоч усе життя залишалася людиною з міцними та щирими інтернаціоналістськими настановами. Водночас як історикиня О. Компан рішуче й безкомпромісно обстоювала представлення національної культури на теренах історії України. Я. Дзира навіть метафорично відзначив, що вона «жила українською культурою»⁴. Такий інтелектуальний

¹ Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С. 735.

² Сенченко І. Автобіографія // Єгорова Л., Павловський В., Чепіга Я. Боротьба та будівництво: Рухоме хрестоматія української сучасної літератури. – [Х.] 1928. – Т. 1, вип. 3: Радянський лад на селі. – С. 116.

³ «Зрадники мені не подобаються»: Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Оленою Апанович (28 серпня 1996 р.) // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2011. – Вип. 21. – С. 345.

⁴ Величенко С. «Історія, історики й історіописання советських часів»: Інтерв'ю з Ярославом Дзирою (Київ, осінь 1988 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/%20interview>

і світоглядний парадокс дослідниці українського ранньомодерного міста був дуже болісним і відчувався повсякчас, особливо в повсякденних практиках життя в УРСР.

Урешті слід указати на праці марксистів-ревізійоністів, які ввійшли до неодмінного книжкового репертуару низки шістдесятників. За свідченням її колег, О. Компан із захопленням читала праці М. Джиласа, П. Тольятті, а також польських, чеських, угорських комуністів-реформістів¹. Це було доволі поширене читиво поміж інтелектуалів-шістдесятників, яке, вочевидь, спонукало до роздумів щодо модифікації / модернізації / ревізії канонізованого радянського марксизму.

Такі устремління поставали в дусі спроб «нового прочитання» та потрактування марксизму в радянській соціогуманітаристиці 1960-х рр. із наголосом на його культурницьких і гуманістичних вимірах, або акцентуванні на ранніх текстах «класиків» з їх неоднозначними смислами. У цьому річизці варто сприймати й творчі експерименти О. Компан, як-от емоційно-художнє та гуманістичне прочитання марксистської спадщини.

Скажімо, дослідниця відзначала дивовижну емоційність викладу Марксом і Енгельсом найскладніших філософських питань². В іншій студії О. Компан підкреслювала: «[...] ми звикли до строго математично точних формулювань основоположників наукового соціалізму. Ми знаємо, як багато вони доклали зусиль, щоб зробити наше мислення послідовно науковим. Але ми часто забуваємо про емоційно-художнє, глибоке духовне багатство марксистської спадщини, те, без чого марксизм не був би марксизмом»³.

Отже О. Компан наголосувала на «емоційному сприйманні історичної дійсності» в текстах «класиків»⁴. Із сучасної перспективи таке акцентування авторки сприймається як заклик до іншого прочитання й потрактування марксизму. Звичайно, тодішня рецепція не була такою радикальною, проте все ж таки концептуальна пропозиція О. Компан вводила / пропонувала нетрадиційне представлення марксизму.

Так чи інакше, дослідниця віднайшла цілу низку прикладів, коли «класики» відгукувалися про історичні та культурні пам'ятки в піднесено-емоційному й пристрасному-експресивному вигляді. Ба більше, історикиня прагнула пов'язати марксистську спадщину з традиціями європейського гуманізму, себто надати марксизму гуманістичного сенсу: «К. Маркс і Ф. Енгельс були гідними спадкоємцями і критичними інтерпретаторами кращої пори європейського гуманізму».

¹ Дзира Я. Четверть століття поруч // Історик Олена Компан... – С. 452.

² Компан О.С. Єдність світового історичного процесу / Відп. ред. Ф.П. Шевченко. – К., 1966. – С. 5.

³ *Ії ж.* Культурна спадщина в світлі марксистсько-ленінської теорії (Матеріали на допомогу лекторові). – К., 1970. – С. 3.

⁴ Там само. – С. 14.

му з його пильною увагою до людини. Вони безмежно збагатили саме поняття гуманізму, поставивши його на тверду основу економічної теорії»¹.

Загалом О. Компан акцентувала увагу на недолугості й навіть шкідливості ігнорування класичної спадщини, зокрема натякала на скептично-негативне ставлення щодо дожовтневого доробку, яке повсюдно побутувало в наукових, освітніх, культурних практиках за радянської доби. Натомість вона дотримувалася думки про єдність і навіть інтегральний характер усієї культурної спадщини людства, незалежно від часу, просторових обширів, соціальних підоснов її творення.

Відзначимо, що ці погляди О. Компан сполучалися / корелювалися з її практиками музейної працівниці та культурно-громадської діячки, котра опікувалася охороною історичних пам'яток. Не випадково дослідниця ранньомодерного українського міста належала до кола фундаторів-ініціаторів створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. У грудні 1966 р. вона брала участь у роботі установчого з'їзду цієї організації. Згодом О. Компан очолила секцію історії досоціалістичних формацій товариства, зокрема доклала чимало зусиль для забезпечення її функціонування². Крім того, вона була одним з організаторів громадських акцій за збереження історичних пам'яток Подолу та Києво-Могилянської академії.

Зазвичай О. Компан порушувала гострі, злободенні питання охорони культурно-історичної спадщини, попри те, що такі виступи на той час несли вповні реальні загрози для неї особисто. Приміром, виступаючи на науковій конференції, присвяченій багатотомному проекту «Історії міст і сіл Української РСР», дослідниця дошкульно зауважила: *«Неправильне поняття атеїстичного виховання веде до загибелі пам'яток культури, цього зодчества, котре збереглося, головним чином, у спорудах, пов'язаних із релігійним культом. Саме вони, ці пам'ятки, зазнали величезних руйнацій у зв'язку з неправильним розумінням атеїстичної пропаганди. Якщо згадати "12 стільців", то Остап Бендер був атеїстом-матеріалістом, але весь цей матеріалістичний світогляд зводився до заяви, що бога немає»*³.

Зрештою О. Компан повсякчас обстоювала думку про згубність вибіркового й упередженого сприйняття історичних пам'яток на полі культури. «В світлі марксистсько-ленінського вчення є потреба усвідомлення наукової цінності культурної спадщини всіх періодів історії, від найдавніших часів до наших днів. Замовчування якоїсь з частин історії було б обкраданням самих себе, і не лише

¹ Там само. – С. 5.

² *Брайчевський М.* Пам'яті Олени Компан // *Історик Олена Компан...* – С. 434.

³ Стенограма всесоюзної наукової конференції «Об опыте написания истории городов и сёл, фабрик и заводов, колхозов и совхозов СССР». Кн. 3: Стенограма засідання секції загальнометодичних проблем історичного краєзнавства. 24–25 травня 1972 р. // *НА ПУ.* – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 596. – Арк. 328–329.

себе, але й людства в цілому, оскільки ізольованих історій не існує, і вітчизняна історія становить частину всесвітньої», – зазначала історикиня¹.

Отож О. Компан не тільки висувала тезу про універсальний, усесвітній характер історичного досвіду, а й фактично постулювала світовий масштаб і критерії його висвітлення та представлення в розрізі будь-якої національної історії, передусім стосовно української минувшини. Причому вона потрактувала всесвітній характер історичного процесу з перспективи як просторово-територіальної, так і часової єдності².

«Єдність» історичного процесу, насамперед у його культурній площині, О. Компан тлумачила не з перспективи нав'язування «однорідного цілого», а у сенсі «єдності інтегральної»³. Саме звідси походила її ідея «точного знання» («точної науки») на ниві історії, котра пов'язувалася не з плеканням одноманітної чи однорідної репрезентації минувшини, а з її культурною диференціацією, хоч і з виразним матеріалістичним рефреном.

Цей підхід якоюсь мірою був реконцептуалізацією відомого позитивістського конструкта кінця XIX – початку XX ст., що відображав вимоги натуралістичної програми пізнання на полі соціогуманітаристики, проте на теренах республіканського наративу дозволяв розширити «прокрустове ложе» сумнозвісної формаційної теорії за рахунок низки термінів-інструментів. Останні мали відігравати певну інструментальну роль і продукувати ширші можливості для більш адекватного впорядкування великого фактографічного матеріалу, що не вкладався в догматичні рамки радянських концептуальних схем. Суголосні ідеї, котрі тією чи іншою мірою корелюються з підходами О. Компан, циркулювали й у текстах тодішніх російських радянських істориків-медієвістів М. Барга, Л. Баткіна, А. Гуревича, Б. Поршнева та ін.

Утім О. Компан не обмежувалася загальними розумуваннями, а й прагнула застосувати свої ідеї до розробки низки проблем української історії. Зокрема вона запропонувала своєрідне ранжування та диференціацію поняття «епоха» відповідно до масштабу його вжитку й функціонального призначення – усесвітній і місцевий терени минувшини. Тож дослідниця впроваджувала порівняльне зіставлення «епокси місцевого значення» з «всесвітньою добою», але з виразним просторовим («горизонтальним») рефреном.

За великим рахунком, О. Компан вводила своєрідну територіальну синхронізацію історії, точніше намагалася впровадити «горизонтальну компаративістику» української й світової минувшини. Таке представлення світу історії було одним із найпоширеніших підходів в її дослідницькому інструментарії. Приміром, спираючись на згадані порівняльні запити, О. Компан висувала тезу про «обуржуазнювання феодалного класу» на українських теренах у добу пізнього

¹ Компан О. Культурна спадщина... – С. 10.

² *Її ж.* Єдність світового історичного процесу. – С. 13.

³ Там само. – С. 47.

середньовіччя та ранньомодерних часів¹, уважала очевидним перебільшенням положення про істотну відсталість українських міст, порівняно із західноєвропейськими², обстоювала думку про епоху українського ренесансу³, наголошувала на нагальній потребі повернення поняття «середньовіччя» до широкого вжитку на обширах республіканської історіографії⁴ тощо.

Навіть більше, О. Компан здобула низку союзників і прихильників серед російських і білоруських колег, які тією чи іншою мірою поділяли думки щодо модернізації вітчизняної минувшини, зокрема обстоювали тезу про початкові форми ранньокапіталістичних взаємин XVI–XVII ст.⁵ Своєрідну позицію О. Компан посіла й під час відомої всесоюзної дискусії щодо проблематики т.зв. «міжформаційних стиків», котра актуалізувалася в радянському історієписанні впродовж 1960-х рр.

З одного боку, вона вважала, що останні дослідження з української літератури та мистецтва однозначно засвідчили яскравий характер українського відродження кінця XVI – першої половини XVII ст.⁶ Фактично дослідниця тією чи іншою мірою поділяла погляди про ренесансно-барокову підоснову вітчизняної культури, що у викривленій, суперечливій, часто-густо химерній формі побутували в текстах низки українських учених-гуманітаріїв (як правило не істориків!) упродовж 1960–1970-х рр.

З іншого боку, О. Компан дотримувалася думки, що, попри панування феодальних взаємин у російській та українській минувшині XVI–XVII ст., доцільно вести мову про формування «буржуазних» зв'язків, і навіть про специфічний сплав «феодалів» та «капіталістів» саме у цей час. Заразом авторка наголошувала на необхідності широких історико-соціологічних студій, які мали представити сутнісні риси історичних епох, зокрема «якісних граней доби у всесвітньо-історичному масштабі» за рахунок зіставлення з «внутрішньою історією» кожної країни⁷.

Низка доволі гострих спостережень і коментарів побутують і на сторінках неопублікованої монографії О. Компан 1972 р. «Розвиток економічних зв'язків і суспільно-політичний лад на Україні XVIII ст.». Скажімо, дослідниця наголошу-

¹ Там само. – С. 39.

² Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / Відп. ред. М.І. Марченко. – К., 1963. – С. 29–30.

³ *Її ж.* Український Ренесанс: Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства // Літературна Україна. – 1967. – 17 жовт. – № 82. – С. 4.

⁴ *Її ж.* Проблеми українського середньовіччя // Середні віки на Україні / Відп. ред. Ф.П. Шевченко. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 9.

⁵ Див: Листи Маковського Д.П. до Компан О.С. [автограф та машинопис; м. Смоленськ, 1955–1968 рр.] // ЦДАМЛМ. – Ф. 279. – Оп. 4. – Спр. 242. – Арк. 16–17.

⁶ Переход от феодализма к капитализму в России: Материалы всесоюзной дискуссии / Отв. ред. В.И. Шунков. – М., 1969. – С. 251.

⁷ Там же. – С. 252.

вала на колоніальній політиці російського царату в Україні, котра гальмувала процес творення української нації. У прикінцевих висновках монографічної студії авторка стверджувала: «Факти, викладені в цій праці, свідчать про те, що умови налагодження і зміцнення економічних зв'язків між українськими землями у XVIII столітті були дуже несприятливі і процес цей був уповільненим. Відповідно до уповільненості економічної консолідації країни було загальмовано і розвиток всієї суспільно-політичної надбудови, отже і процес формування української нації. Поряд з наявністю певної економічної спільності, спільності мови, звичаїв, традицій тощо не було єдиної спільної території, сформованої єдиної державності, різним був суспільно-політичний лад в різних частинах України. *Наприкінці століття царський уряд, вірний колоніалістській традиції, знищив залишки української державності, яка почала формуватись ще у попередні віки. Причому було знищено залишки державності, яка по своїй соціально-економічній природі стояла вище російського державного ладу.* Подібні явища зустрічаються в історії країн, в яких розвиток економіки не досяг стадії розвинутого промислового капіталізму, тобто стадії панування машинної індустрії»¹.

Відзначимо, що О. Компан розглядала Запорізьку Січ як найвище досягнення української державності². Водночас вона наголошувала на «жорсткому колоніальному гнобленні», котре впливало на формування української нації, але не зупинило цього процесу³.

Звичайно, не всі думки О. Компан спиралися на достатнє фактографічне потвердження й адекватне тлумачення, але вони продукували нові імпульси та ідеї в руслі концептуалізації і репрезентації «доби феодалізму» в «історії Української РСР». Так чи інакше, за візією О. Компан, ідеал «точної науки» досягався за рахунок формулювання відповідних порівняльних запитів, які дозволяли вписати / включити певну подію, явище, структуру в річище світового історичного процесу. Тим більше, що пошукування «просторових аналогів» давало змогу не тільки продемонструвати національну своєрідність явища, а й осягнути його справжній сенс в європейському або всесвітньому масштабі. За висловом М. Брайчевського, історія України сприймалася дослідницею як елемент Ойкумени, до якої вона прагнула застосувати загальноісторичні закономірності⁴.

Самобутнє вживання підходів з обсягу «горизонтальної» компаративістики та гуманістично-культурницьке потрактування марксизму репрезентовано у статті О. Компан «Кипень у “Казані історії”». Можемо припустити, що первісний варіант цієї розвідки, принаймні ідея її написання, постала, імовірно, десь

¹ Компан О.С. Розвиток економічних зв'язків і суспільно-політичний лад на Україні XVIII ст. – Київ, 1972 р. [машинопис з авторськими правками] // НА ІУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 91. – Арк. 232.

² Там само. – Арк. 237.

³ Там само. – Арк. 239.

⁴ Брайчевський М. Пам'яті Олени Компан. – С. 430.

на наприкінці 1960 – на початку 1970-х рр., оскільки текст доволі тісно споріднений із проблематикою тодішніх студій О. Компан і продукує подібні ідеї та смисли.

Наприклад, один із розділів її брошури «Єдність світового історичного процесу» (К., 1966) має промовисту назву – «В єдиному казані чарівниці історії»¹. Згодом, очевидно, стаття доопрацьовувалася / перероблялася, про що свідчать низка згадок у тексті на пізніші видання. Проте дослідниця не змогла опублікувати цю розвідку з огляду на загальну ситуацію в українській соціогуманітаристиці від початку 1970-х рр., оскільки була усунута з наукового життя та фактично позбавлена можливостей друкуватися в академічній пресі.

У видовому й жанровому вимірах стаття «Кипень у “Казані історії”» доволі близька до есеїстичного способу викладу передусім такими авторськими мотивами, як пропозиція та відкриття іншого, котрі домінують у представленні минувшини. Поряд із цими лейтмотивами в тексті О. Компан простежується потужний рефрен ствердження, хоч і у специфічному вигляді – дослідниця прагнула до максимально логічного й довершеного мотивування висунутих ідей. Причому таке обґрунтування спиралося не тільки на розумування «класиків», а й на дуже великий інтелектуальний пласт з обсягу як наукової, так і художньої літератури, хоч в опублікованій статті 1986 р. не було жодного посилання. Почасти це пояснюється необхідністю обрядової легітимації у світлі канонізованого вчення – радянської версії офіційного марксизму, почасти відображало стильові особливості мислення О. Компан як історикині, схильної до модернізаторського конструювання минувшини.

Передусім привертає увагу авторське формулювання проблеми: «*чим була Запорізька Січ з погляду світової історії – випадковим, периферійним явищем чи закономірною ланкою світового процесу?*». Відтак цікаве та своєрідне явище української історії одразу підносилося дослідницею до всесвітнього масштабу. Причому її евристичний запит до минувшини було зорієнтовано не на пошук матеріального детермінізму чи, принаймні, виразної господарської каузальності, а скеровано до царини соціального мислення.

Зауважимо, що О. Компан підкреслювала, хоч і з посиланням на «класиків», що на теренах історії побутує не тільки економічний фактор, а й низка інших чинників («Не враховуючи цього, ми ризикуємо втратити ключ до розуміння складності історії, *обернути живу плоть її на збирання прикладів та ілюстрацій*»). У широкому сенсі історикиня прагнула досягнути феномен Запорізької Січі не так у світі речей і предметів або матеріального виробництва, як у світі ідей – уявлень та образів. Власне, авторка вважала, що місце Січі у світовій історії можливо пояснити лише тоді, коли вдасться висвітлити й представити всі «*частки єдиної безперервної лінії розвитку соціального мислення* низів суспільства

¹ Компан О.С. Єдність світового історичного процесу. – С. 29–48.

в антиканонічному напрямі, але відповідно до історичної необхідності в більш і менш релігійній формі».

Зазначимо, що ідея соціалізму як свого роду універсальне мірило цінності посідала чільне місце у поглядах та світосприйнятті О. Компан. Вона була щиро переконана в тому, що соціалізм закорінений у суспільному світогляді від найдавніших часів. На думку дослідниці, самобутнім продуктом такого світогляду та соціального досвіду народу стала ідея народоправства, зокрема народоправної або християнської республіки.

Легітимація роздумів О. Компан базувалася на відомому означенні з «Хронологічних виписок» К. Маркса про Запорізьку Січ як про «християнську козацьку республіку». Ця теза «кочувала» в текстах більшості радянських істориків, які писали про низове козацтво. Проте О. Компан істотно модифікувала Марксове означення, котре розглядала як одну з багатьох можливих варіацій народоправства.

До речі, терміном «народоправство» у XIX ст. активно послуговувався М. Костомаров¹, а в 1920-х рр. – М. Слабченко². Зокрема перший розглядав Запорізьку Січ як «християнську козацьку республіку». Можливо, саме завдяки конспектуванню монографій М. Костомарова³ ця дефініція ввійшла й до «Хронологічних виписок» К. Маркса. Втім О. Компан трималася думки, що ідея народоправства мала більш давнє походження, зокрема циркулювала ще у середовищі учасників плебейсько-народних війн XIV–XV ст. в Італії, Іспанії, Німеччині та Франції.

Зрештою Січ у тексті О. Компан поставала як неодмінна частка «світового досвіду боротьби тяжко визискуваних і принижуваних низів суспільства». Тому дослідниця прагнула ввести / включити січовиків до загальноєвропейської структури соціальної й культурної історії, зокрема вставити Запоріжжя як своєрідну «ланку» ланцюга «соціальних мікроорганізмів» пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби.

Недаремно О. Компан послуговувалася метафоричним виразом про єдиний або всесвітній «казан чарівниці-історії», запозичений із листування К. Маркса⁴,

¹ Див., приміром: *Костомаров Н. Лекции по русской истории / Сост. по запискам слушателей П. Г-вым [Гайдебуровым].* – СПб., 1861. – Ч. 1: Источники русской истории. – С. 14.

² Див., наприклад: *Слабченко М.Е. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. (Конспект лекций, читанных с 10 июня по 14 июля 1918 г. на украинских курсах для учителей средних школ).* – Одесса, 1918. – С. 31; *Слабченко М.Е. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.* – [Одеса,] 1925. – Т. 1. – С. 1.

³ *Маркс К. Стенька Разин [Конспект книги Н. Костомарова «Бунт Стеньки Разина»].* 1877 г. // *Молодая гвардия.* – 1926. – № 1. – С. 104–125; *Сарбей В.Г. Про Марксів конспект розвідки М. Костомарова «Гетьманство Виговського»* // *Праці центру пам'яткознавства.* – К., 1993. – Вип. 2. – С. 226–244.

⁴ [Карл] Маркс (Лондон, 3 марта 1869 г) – Людвигу Кугельману (в Ганновер) // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* – 2-е изд. – М., 1964. – Т. 32. – С. 497.

завдяки якому «народжувалося» те чи інше явище. Проте концепт-метафора «чарівного казана», котрий наріжним рефреном пролягає в тексті О. Компан, уживається як для контексту відкриття іншої минувшини, так і її виправдання й легітимації відповідно до ідеологічних обрядових вимог.

Із перспективи нашої сучасності, в якій тривають потужні змагання з атавізмами та рудиментами радянської доби, розвідка О. Компан може продукувати гострі й злободенні, але поверхові асоціації з кон'юнктурним ідеологічним підтекстом на ґрунті тодішнього канонічного представлення марксизму. Тому акцентуємо увагу на тому, що ця стаття – *пам'ятка історичної думки*, котра репрезентує погляди української радянської інтелектуалки початку 1980-х рр., яка намагалася запропонувати власну ревізію / модифікацію офіційного марксизму. Проблеми, сюжети та ідеї, представлені в тексті О. Компан, доречно розглядати й оцінювати винятково в *історичній ретроспективі початку 1980-х рр.*, зокрема у світлі відповідних фахових вимог.

* * *

Авторизований машинопис цієї статті (без початку) зберігається в ІР НБУВ (ф. 297, спр. 26, 36 арк.). Машинопис датований – 29 квітня 1982 р.¹ Розвідку О. Компан відтворено за публікацією 1986 р.² Більшість друкарських огріхів і механічних помилок виправлено без застережень. До тексту долучено примітки історіографічного спрямування. Деякі цитування авторки не зовсім точні, позаяк зорієнтовані здебільшого на продукування смислів. Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

* * *

Здавалося б, що тема Запорізької Січі, якій присвячено численні праці як у дорадянській, так і в радянській історіографії, вичерпала себе, принаймні щодо пов'язаних з нею головних проблем. А втім, минуле не є раз назавжди визначеною величиною і може несподівано виявляти нові грані. Сьогодні, коли світовий суспільний зв'язок становить для кожної більш-менш освіченої людини очевидний факт, саме собою напрошується питання: чим була Запорізька Січ з погляду світової історії – випадковим, периферійним явищем чи закономірною ланкою світового процесу? В поміщицькій і буржуазній історіографії з певним націоналістичним забарвленням вона подається як унікальне явище. Чи так це? Невже нічого подібного не було створено народними масами в часи, які передували чи супроводили виникнення Січі?

Отож звернімось до світової історії боротьби гнобленого люду з соціальною несправедливістю. До свого роду «міні»-світової історії, викладеної муд-

¹ Філіпович М., Клименко І. Архів українського історика Олени Компан... – С. 60.

² Компан О. Кипень у «Казані історії» // Вітчизна. – 1986. – № 9. – С. 180–186. Передрук: Історик Олена Компан... – С. 357–373.

рецем з оповідання А. Франса¹ в словах «народжувалися, мучилися, вмирили», для більшої об'єктивності додамо «творили, мріяли і боролися». Визначення «мріяли і боролися» як своєрідну інтегральну єдність ідеологічної і політичної сфери життя суспільства ми зробимо відправною точкою в пошуках джерел та історичного місця Запорізької Січі. Звернення до ідеологічного фактора не означає нехтування фактором економічним як визначальним в історичному процесі. Не забуваймо зауваження Ф. Енгельса з приводу того, що в історії важливу роль, крім економіки як вирішального фактора, «в кінцевому підсумку» відіграють чимало інших – «політичні, юридичні, філософські теорії, релігійні погляди та їх дальший розвиток в систему догм»². Не враховуючи цього, ми ризикуємо втратити ключ до розуміння складності історії, обернути живу плоть її на збирання прикладів та ілюстрацій. Писати таку історію легше, «ніж розв'язувати просто рівняння першого ступеня»³. На жаль, саме так вона не раз і пишеться. Кому не доводилося в свій час читати в деяких історичних працях про те, що за феодалізму становище трудящих мас ставало дедалі гіршим, а повстання їхні були стихійними і приреченими на поразку, оскільки ще не було керівної сили в особі пролетаріату (наче йшлося про пролетарську революцію!). Щоправда, цей ретроспективний фаталізм автори намагаються іноді пом'якшити упертим, хоча і справедливим, зауваженням про розхитування в ході боротьби підвалин феодального суспільства. Однак твердження це зависає в повітрі, оскільки не спирається на конкретні приклади. Внаслідок цього складається враження, що учасники антифеодальних повстань були на диво примітивні істоти, здатні відчувати лише біль, голод, лють, бажання помститися. А де ж революційна творчість? Адже народ – творець історії! Без відповіді на це питання події класової боротьби набувають спотвореного вигляду. Їх висвітлення стає, по суті, ідентичним поглядам представників буржуазної історіографії на народні виступи як на бунти бездумної, розлюченої черні, не здатної на жодну конструктивну дію. За такої характеристики навіть важко ставити питання про прогресивне і тим більш світове значення тих або тих місцевих подій класової боротьби за феодалізму. А проте, якщо говорити про Запорізьку Січ, то невже таке яскраве явище не мало в світі ні прецеденту, ні спадкоємців і жодною мірою не прислужилося людству в цілому? Немоżliво, щоб альфою і омегою прагнень рішучих, мужніх і винахідливих людей стало життя, далеке від домашнього вогнища, сповнене небезпек і жертв, позбавлене будь-якої перспективи побудувати життя якимось інакше, без визиску й приниження люд-

¹ Вірогідно, ідеться про абата Жерома Куаньяра – літературного героя низки творів французького прозаїка А. Франса (1844–1924).

² Фридрих Енгельс (Лондон, 21[–22] сентября 1890 г.) – Йозефу Блоху (в Кенігсберґ) // *Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения.* – 2-е изд. – М., 1965. – Т. 37. – С. 394–395.

³ Там же. – С. 395.

ської гідності. Невже ідеї соціальної справедливості, що споконвіку народжувалися в світі, обминали стороною їхню батьківщину? Ні вони світові, ні світ їм! Але що ж тоді надихало народних співців України складати феноменально прекрасні думи про козаків? Що надихало великого Гоголя створити безсмертний образ Тараса Бульби, а видатного французького поета П'єра Беранже¹ – пережити символічне видіння «коней віщих козацьких»?

Сьогодні в розпорядженні історика немає жодного документа, котрий містив би хоча б натяк на програму дій учасників антифеодальних рухів на Україні часів Запорізької Січі. Тим часом пошук у цьому напрямку не є безнадійним. Історик – до певної міри детектив. Йому доводиться не раз «творити» джерела історичного пізнання, додумувати, використовувати дані опосередкованого характеру. Отож, шукаючи вихідні дані, спробуємо визначити свого роду точку відліку і серед явищ багатогранного життя людства вичленимо певну, одвічну, неперехідну цінність, мрію про соціальну справедливість в тій формі і в тій мірі, які відповідали щоразу досягнутому людством історичному етапу. Початкове, наївне уявлення про соціалізм не мало родоначальника. Воно завжди існувало як природний елемент народного світогляду. Вперше воно явилось світові в епоху варварства у фантастичних шатах містичних уявлень. Коли предки слов'ян вийшли на світову арену, ідея соціальної рівності вже мала свою історію. В II–I тисячоліттях до н.е. поблизу Мертвого моря, в місцевості Кумран, існувала громада «синів божих», заснована невільникми і біднотою, які проповідували спільність майна. Як можна здогадуватись на підставі рукопису, знайденого в одній з печер Кумрану, подібні громади існували і раніше². Вони були прообразом ранньохристиянської громади Римської імперії. Навіть у XIX ст. думки засновників різних утопічних сект і «комуністичних колоній» продовжували перегукуватись з ідеями раннього християнства. Ф. Енгельс присвятив ряд праць походженню і ролі християнської релігії саме в зв'язку з ідеєю соціалізму, яка виникла в сиву давнину. «Християнство виникло, – писав він, – як рух пригноблених»³ і на початку об'єднало їх єдиним революційним рухом. Енгельс закидав

¹ Беранже П'єр-Жан де (1780–1857) – французький поет-бард і памфлетист-республіканець, який репрезентував усну традицію вуличної пісні-куплету у вигляді стилізованих імпровізацій, вельми популярних у кабачках і трактирах для простолюду в першій половині XIX ст.

² У 1947 р. й пізніше в Кумрані, згодом у печерах Юдейської пустелі та в давній фортеці Масада було знайдено пергаменти, папіруси, писані івритом і арамейською мовою, котрі нині відомі як «Кумранські рукописи» або «сувої Мертвого моря». Від 1955 р. публікуються у відомій серії видавництва Оксфордського університету – «Discoveries in the Judaean Desert».

³ Енгельс Ф. К истории первоначального христианства // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – М., 1962. – Т. 22. – С. 467.

буржуазному вченому професору А. Менгеру¹ те, що він не помічав у пізній Римській імперії соціалізму «у тій мірі, в якій він був тоді можливим», що ранні християни прагнули «здійснити соціальну перебудову» хоча б у потойбічному світі². Цікаво, що те, чого не помічав Менгер, з самого початку бачили противники християнства. На думку Ірода, дотепно зауважує письменник З. Косідовський³, Христос був «небезпечним агітатором».

Раннє християнство, «як небо від землі, відрізнялося від пізнішого, взятого на озброєння державою і зафіксованого в догматах Нікейського собору»⁴ 325 р. В ньому не було ні лицемірства, ні етики пізнішого християнства, зате була «радість боротьби і впевненість у перемозі»⁵. Згадаймо безперспективність життя раба в Римській імперії. Дійсність була нестерпна. Майбутнє не краще. Розіп'яті на хрестах уздовж римських шляхів невольники викликали жах, розпач, безнадію. За таких умов поставлений у становище бездушного інструмента раб, увірувавши в спасителя, починав відчувати себе духовною істотою, переставав бути жертвою нездоланих сил. Втеча у фантастичний світ була початком важливого ідеологічного процесу, засудженням аморальності рабовласників і возвеличенням людини, утвердженням в її свідомості принципу рівності і братерства, хай на початку в потойбічному світі. Адже думка – це теж дія, яка може стати небезпечною для ворога. Ідея соціальної рівності сама по собі мала в усі часи велике революціонізує значення в подоланні деморалізуючої традиції поневолення людини. Раб або кріпак, що зник до свого становища, був найтрагічнішою постаттю в історії людства, аморальною і деморалізуючою силою, гальмом прогресу. Невипадково у проїнятій традиціями рабства пізній Римській імперії на протест були здатні лише вільні і ті раби, які ще пам'ятали часи, коли вони були вільні. До речі, саме серед них і з'явилися перші громади християн. Невипадково в Росії і на Україні всі більш-менш значні події антифеодалного протесту спалахували вперше на окраїнах держави з ще не закріпаченим або переважно не закріпаченим населенням. Згадаймо лист Ф. Енгельса німецькому публіцисту Ернсту про неправомірність аналогії між німецьким і норвезьким селянином.

¹ Менгер Антон (1841–1906) – австрійський правник, професор Віденського університету, прихильник соціальної еволюції. У своїх студіях наприкінці XIX – на початку XX ст. висунув та обстоював своєрідну візію переходу до соціалізму як систематичних змагань за цілісну юридичну систему в інтересах незаможних класів європейського суспільства.

² *Енгельс Ф. К истории первоначального христианства ...* – С. 468.

³ Косідовський Зенон (1898–1978) – польський письменник та есеїст, автор низки популярних творів з історії стародавніх культур, зокрема присвячених критичному перегляду Старого й Нового Заповітів, які неодноразово перекладалися та перевидувалися у СРСР.

⁴ *Енгельс Ф. К истории первоначального христианства...* – С. 478.

⁵ Там же.

«Норвегія, – писав Енгельс, – ніколи не знала кріпосного права і норвезький селянин в порівнянні з понівеченим кріпосною залежністю німецьким був с п р а в ж н ь о ю л ю д и н о ю» (розрядка Ф. Енгельса. – *О.Я.*)¹.

Мрія про справедливе суспільство навіть в її утопічній формі за певних умов історії рятувала в людині людське, духовне, життєствердне. Ідеями «синів божих» жила передова думка пригноблених у давнину і в середні віки, ба навіть на початку буржуазної епохи. Згадаймо, до речі, й думку В.І. Леніна про «революційний дух раннього християнства»². З моменту, коли християнство стало панівною релігією і його догмати зазнали інтерпретації відповідно до інтересів верхівки суспільства, починається історія ересей і еретиків, історія незгоди і боротьби пригноблених з офіційним трактуванням християнського вчення, з'явилася якісно нова грань у класових виступах експлуатованої маси населення. Віровчення еретиків містило інтерпретацію релігійних догматів в інтересах соціальних низів. Ідеї, які містили в собі ересі, не були блуканням думки, що зникає без сліду і наслідків. Тривалий час протистояння експлуататорів і експлуатованих просто не могло мати іншої форми, як «боротьба однієї релігійної ідеї проти іншої» (В.І. Ленін)³. І в цьому плані еретичному, неканонічному мисленню належало майбутнє. Єретична думка породжувала дію, а та, в свою чергу, сприяла дальшому розвитку думки. У XVIII столітті французькі просвітники помилялися, відкидаючи все, що в минулому хоча б формою було пов'язане з релігією. Їхній сучасник італієць Джамбаттіста Віко, батько історичної науки, не поділяв такого погляду і закликав «розганяти привиди», щоб бачити реальний зміст явищ суспільного розвитку. Наприкінці XVIII ст. найбільш радикально настроєні діячі французької революції в особі ебертистів⁴ обстоювали ідеї «санкюлота («безштанька», бідняка – *О.К.* [Олена Компан]) Ісуса». А на початку XIX ст. англійський історик Карлейль радив шанувати релігію як «прадавню думку». Маркс і Енгельс критикували Карлейля за ідеалізм, але згадану пораду поділяли⁵.

¹ Фридрих Энгельс (Лондон, 5 июня 1890 г.) – Паулю Эрнсту (в Берлин) // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* – Т. 37. – С. 352–353.

² *Ленин В.И. Государство и революция: Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции* // *Ленин В.И. Полное собрание сочинений.* – 5-е изд. – М., 1974. – Т. 33. – С. 43.

³ В.И. Ленин (вторая половина ноября 1913 г., Краков) – А.М. Горькому (на о. Капри, Италия) // *Ленин В.И. Полное собрание сочинений.* – 5-е изд. – М., 1975. – Т. 48. – С. 232.

⁴ Лівацьке політичне угруповання, що виокремилася з табору якобінців і вимагало посилення жорстокого революційного терору у Франції 1793–1794 рр. Отримало назву за іменем одного з провідників – Жака-Рене Ебера (1757–1794). Ебертисти були засуджені революційним трибуналом і страчені в березні 1794 р.

⁵ *Энгельс Ф. Положение Англии.* Томас Карлейль «Прошлое и настоящее». Лондон, 1843 // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* – 2-е изд. – М., 1955. – Т. 1. – С. 572–597; *Маркс К., Энгельс Ф. Томас Карлейль «Современные памфлеты. № 1. Современная эпоха».* № 2. Образцовые тюрьмы. Лондон, 1850 // Там же. – М., 1956. – Т. 7. – С. 268–279.

В різних частинах колосальної Римської імперії в III ст. н.е. існували численні єретичні вчення, ідеологічну основу яких становила суміш місцевих вірувань з християнством. Особливо поширеним аж до X ст. було в Середній Азії, Сирії, Месопотамії, Єгипті, Китаї маніхейство¹, легендарним засновником якого був перс Мані. Пропагована маніхейцями майнова спільність, а також ідея збройних сил для охорони новостворюваного ними суспільного ладу – народоправства – були невід’ємними рисами кожного більш-менш помітного соціального руху, особливо там, де, як у Росії та на Україні, постійно існувала поруч із загрозою з боку збройних сил панівного класу небезпека нападу турецько-татарських грабіжників. В IX–XI ст. у Візантійській імперії, котра виникла в 395 р. внаслідок поділу Римської імперії на Західну й Східну, та особливо на її окраїнах у Вірменії, Сирії, на Балканах єретики заперечували офіційну християнську догматику. Соціальна рівність і перерозподіл майна були в центрі уваги всіх єретиків.

Єресі виникли в Київській Русі з моменту введення християнства у 988–989 рр. Незабаром тисячоліття цієї події. Християнство, як зазначається в статті відомого радянського вченого В. Пашуто, «ввело нашу країну в коло передових народів середньовічної Європи, зміцнило її авторитет і культурні зв’язки, але водночас і канонізувало владу феодалів»². Наші вороги за рубежем уже почали роботу на захист віри, по суті, з єдиною метою – очорнити нашу країну і спотворити наше минуле. Тим більш конче потрібно виявляти і досліджувати ті ланки історії, які становлять частки єдиної безперервної лінії розвитку соціального мислення низів суспільства в антиканонічному напрямі, але відповідно до історичної необхідності в більш і менш релігійній формі. З відходом від офіційної церковної догматики в Київській Русі поширювалася думка про небожественне походження Христа. Вже тоді простих людей більше цікавило земне значення його проповіді, ніж фантастичні картини потойбічного світу. Коли інтереси гноблених вимагали, то на озброєння бралися і елементи язичництва. Пророцтво волхвів, згадуваних у «Повісті временних літ», про перерозподіл майна здійснити не вдалося, але певних обмежень феодалного визиску трудящі домоглися, що й було зафіксовано в «Правді Ярослава» – збірнику законів XI ст.

Розрізнені, слабо організовані і жорстоко придушені рухи експлуатованих збагачували соціально-політичний досвід мас. Протягом усього середньовіччя відбувалася поступова трансформація ідеї царства божого в ідею земного царства рівності і братерства. Нагромаджувався тактичний досвід

¹ Поширене на Близькому Сході у III–IV ст. релігійне вчення, своєрідне сполучення зороастризму, християнства та гностицизму. Тривалий час уважалося християнською єрессю.

² Пашуто В. Научный историзм и содружество муз // Коммунист. – 1984. – № 5. – С. 86–87.

і революційна енергія мас. Серед найвидатніших подій класової боротьби пізнього феодалізму слід назвати повстання в Північній Італії кінця XIII – початку XIV ст. під проводом селянина Герардо Сегареллі, засновника общини апостоликів. Він проповідував майнову рівність і заперечував приватну власність. Після його загибелі повстання селян 1304–1307 рр. очолив його учень священик Дольчіно. Змістом проповідей Сегареллі і Дольчіно була ідея «створення християнської республіки, усунення від влади світських насильників і багатіїв», – занотував Маркс у своїх конспектах з історії боротьби народних мас. Для охорони створюваної республіки повстанці організували війсьсько і укріпилися в районі Новари і Верчеллі. Їхня община на горі Цебеллі¹ протрималася з 1300 до 1307 р. Відлуння цих подій відчувалося протягом багатьох наступних років в різних частинах Італії, в Німеччині, Іспанії. Як бачимо, термін «християнська республіка» виник у ході антифеодальної боротьби і означає народоправство (лат. *res* – справа; *publicus* – всенародний), форму державного управління, до якої прагнули учасники всіх великих селянсько-плебейських війн. Маркс, характеризуючи устрій Запорізької Січі як республіканський, не йшов за Костомаровим, механічно конспектуючи його працю, як дехто сьогодні вважає. Термін «республіка» стосовно до соціально-політичних утворень в процесі великих повстань селян і міської бідноти не раз зустрічається в історичних хроніках пізнього середньовіччя і початку нового часу.

Фантастична на той час мрія про народовладдя керувала серцями і розумом повстанців під час жакерії у Франції 1358 р., під час повстання «чомпі» (голодранець, робітник, наймит) у Флоренції 1378 р., в Англії під проводом Уота Тайлера в 1381 р. та інших більших і менших повстань наступного часу. Всі вони відбувалися під релігійними гаслами. Але повстанці по-своєму розуміли і пропагували догмати офіційної церкви, не раз з невідпорною логікою і дотепністю. Так, представник селянсько-плебейської ересі під час подій в Англії 1381 р. «шалений священик» Джон Болл виявив себе дотепним полемістом, коли, спростовуючи претензії дворян на нібито від бога дане їм призначення панувати, запитував у своїх противників: «Коли Адам копав, а Єва пряла, хто був тоді дворянином?». Пристрасністю і логікою вражали виступи англійського теолога, еретика Джона Вікліфа², вчення якого Маркс назвав «релігійним комунізмом»³.

¹ Так у тексті. Очевидно перекручення чи технічна помилка. Тут ідеться про гору Рубелло (іт. *Rubello*).

² Вікліф Джон (1330–1384) – англійський богослов і реформатор, який вплинув на формування поглядів Я. Гуса та М. Лютера. Нині розглядається як предтеча Реформації.

³ Маркс К. Хронологические выписки. [Тетрадь] II. Приблизительно от 1300 до 1470 // Архив Маркса и Энгельса. – Ленинград, 1939. – Т. 6. – С. 220.

Новий період історії десь в XV–XVI ст. вніс в соціальну практику мас якісно нові риси. Набирали силу міста, зростала міська маса населення, розвивалося міське виробництво і торгівля, а з ними й мережа шляхів сполучення. Все це забезпечувало зростання поінформованості населення щодо подій у навколишньому світі. Спілкування і обмін досвідом позначилися на масштабах і організованості народних рухів. На місці відносно незначних, локальних, тією або іншою мірою стихійних повстань тепер не раз спалахували справжні війни, які перекидалися на сусідні села і міста. У передмові до «Селянської війни в Німеччині» Ф. Енгельс відзначав якісно нові риси селянських війн порівняно з попередніми повстаннями. Тепер за спинами «невміло викроєних, але міцно зшитих постатей керівників селянської війни»¹ визирнув «передпролетаріат» з «червоним прапором у руках і гаслом рівності на устах». Водночас на арену історії виступила в особі бюргерства передбуржуазія. Гасла повстанців все ще залишалися релігійними, але дедалі більшою мірою в них вкладався реальний, земний зміст.

Коли в XIV ст. в Європі виник рух за реформацію церкви в інтересах зростаючої буржуазії, селянсько-плебейська маса по-своєму зрозуміла завдання реформації. Природно, що вожді бюргерської опозиції не поділяли вимоги народної реформації, зокрема щодо перерозподілу майна, організації народовладдя тощо. Саме тому бюргерська опозиція феодалізму і настановам церкви, які відповідали інтересам феодалів, діяла заодно з народними масами тільки до певного моменту, доки вимоги селянсько-плебейського табору не загрожували їй самій. На певному етапі буржуазія завжди зраджувала селян і плебеїв і навіть об'єднувалася з феодалами для приборкання народних мас.

Кожний антифеодальний рух збагачував досвід цих мас. Керівники їх зважали на погляди і вчення своїх попередників. Вождь селянської війни в Чехії Ян Гус, «єретик великий» (за визначенням Т. Шевченка)², на подарованій йому книзі Вікліфа написав: «Боже, пошли Вікліфу царство небесне!». Рух гуситів, що об'єднав у 1419–1434 роках антифеодальні і реформаційні настрої, справив на світ величезне враження. Під проводом полководця і автора військового статуту Яна Жижки та досвідченого воїна Прокопа Великого³ повстанці створили в 1420 р. на горі Табор свій політичний центр. Подвиг таборитів залишився у віках.

¹ Енгельс Ф. Крестьянская война в Германии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 7. – С. 345.

² Поема Т. Шевченка «Єретик» (1845), присвячена чеському мислителю П.-Й. Шафаріку.

³ Прокіп Великий (бл. 1380–1434) – гуситський воєначальник, який очолив рух після смерті Я. Жижки.

Події у Чехії в першій половині XV ст. стали запалюючим прикладом для інших народів. Феодальна знать і духівництво всюди піддавали анафемі «люди таборський» за те, що він насмілювався мріяти про ліквідацію приватної власності і вважати, що «вільний народ не повинен мати короля, а лише народний уряд, не підлеглий ні князям, ні панам». Отже, як і раніше, для соціальних низів суспільства йшлося про народовладдя, християнську республіку. Народи, нагромаджуючи революційний досвід, свято оберігали свої традиції боротьби з соціальною несправедливістю. Слова і мелодії гуситських пісень, мужній і величний гімн таборитів «Хто ж ви, божі воїни?» назавжди увійшли у мистецьку спадщину чехів і співалися в наш час учасниками чеського антифашистського опору.

На початку XV ст. в Німеччині відбувся ряд селянсько-плебейських виступів під назвою «Черевик», а в 1525 р. спалахнула велика селянська війна. Її вождь Томас Мюнцер ще у 1521 р. відвідав Чехію, щоб ознайомитися з ученням таборитів. Мюнцер змушений був, як і всі керівники селянсько-плебейських виступів, посылатися на священне писання. Але його власні погляди наближалися, за свідченням Ф. Енгельса, до атеїзму¹. Від закликів Мюнцера вийшло «передчуттям комунізму», писав Енгельс². Програмою учасників боротьби була «організація царства небесного». Соціальну рівність вони виводили з тої ж «рівності синів божих». У 1534 році в Мюнстері членами секти анабаптистів створено громаду «Новий Єрусалим», котра проіснувала 16 місяців. Члени її здійснили ряд зрівняльних заходів. «Новий Єрусалим» було знищено, як і всі аналогічні соціальні утворення гнобленого люду того часу. Оцінюючи історичне значення виступу трудящих Німеччини, Енгельс назвав гімн повстанців «Господь – твердиня наша» – «Марсельезою» селянської війни³.

У 1516 р., як відомо, відбувся «перший теоретичний виступ пролетаріату» (Ф. Енгельс)⁴ – вийшла в світ «Утопія» англійського лорда-канцлера Томаса Мора, а в 1602 р. видано книгу італійця, селянського сина Томазо Кампанелли «Місто Сонця». Про глибоку народну основу цього твору свідчить, зокрема, його друга назва «Місто Сонця, або Про ідею республіки». В цій праці йшлося, як зазначав автор, «про найкращу форму суспільного ладу», і написано її у відповідності до даних науки і законів природи. Людина епохи Відродження Кампанелла вірив, що його проект ідеального суспільства заступив християнську ідею і залишив позаду вчення євангелістів. З цим пере-

¹ Енгельс Ф. Крестьянская война в Германии. – С. 370.

² Там же. – С. 413.

³ Фридрих Энгельс (Лондон, 15 мая 1885 г.) – Герману Шлютеру (в Хоттинген-Цюрих) // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – М., 1964. – Т. 36. – С. 268. Означення Ф. Енгельса виглядає як переінакшення відомої тези німецького поета Г. Гайне, котрий нарік цей лютеранський хорал «Марсельезою Реформації».

⁴ Энгельс Ф. Развитие социализма от утопии к науке // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – М., 1961. – Т. 19. – С. 191, 567 (прим. 118).

конанням Кампанелла і вирушив у рідну Калабрію, щоб там на ділі реалізувати свій проект справедливого суспільства. Крах сподівань аж ніяк не применшує заслуг Кампанелли, як і Мора, в розвитку ідеї народовладдя та спроб її реалізації.

В XVI ст. ідея соціалістичного суспільства заволоділа кращими умами. Згадаймо «Досліди» філософа-гуманіста француза Мішеля Монтеня, котрий бував на Україні¹. Саме в зв'язку з висловленими в його книжці соціалістичними ідеями Герцен назвав її «геніальною спорудою», в якій «ясно, людяно і світло». Названі праці відіграли велику роль у процесі звільнення свідомості селян і плебей від надій на допомогу потойбічних сил.

Події в Німеччині початку XVI ст. і праці утопічних комуністів справили величезне враження на весь навколишній світ. Відтоді на Україні поруч з гаслом «Зробимо по-чеськи» простий люд, погрожуючи панам, почав говорити, що зробить з ним «по-німецьки». Нове вогнище селянської війни народилося в Закарпатті. Загарбане ще у XI ст. угорськими феодалами, Закарпаття не бажало коритися ні угорським, ані українським феодалам. Ще наприкінці XV ст. тут під проводом Мухи прокотилася селянська війна по Галичині, Буковині й Західному Поділлю. Органічно вписавшись у європейську мозаїку антифеодальних рухів, ця війна засвідчила прилучення народних мас України до найбільших соціальних і політичних подій тогочасного європейського світу. Утікачі від панів засновували свої колонії на вільних землях. Їх об'єднувала давня спільна ідея народовладдя, жагуче прагнення «жити вкупі», «в товаристві», «без панів». Ще у 1514 р. в Угорщині на чолі з Дожем Дьярдя² виникла «революційна армія» (Ф. Енгельс, Селянська війна в Німеччині)³, яка мала захищати свободу повстанців і винищити дворянство. Варто зазначити, що одним з віддалених паростків інтернаціонального єднання гноблених була участь українських селян у цій боротьбі.

¹ Монтень Мішель Екем де (1533–1592) – французький мислитель і письменник-есеїст із купецького роду, автор філософських, моралістично-етичних і політичних есе, відомих як «Проби» («Досліди»), мер м. Бордо (1581–1585). Імовірно, припущення О. Компан про подорож М. Монтеня на українські землі постало під впливом декількох згадок із «руської історії» у його головній книзі, зокрема про турецько-татарський похід 1498 р. на Галичину та ін. Сучасні дослідники дотримуються думки, що ці «руські епізоди» в текстах М. Монтеня заповнено з творів інших авторів, зокрема про зазначену виправу – із латиномовної праці «Історія королів і князів Польщі» польського історика Яна Гербурта. Див. докладніше: *Наливайко Д.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – С. 131–134; *Луняк Є.* Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. – Київ; Ніжин, 2012. – С. 52–53.

² Дожа Дердь (1472–1514) – ватажок селянського повстання в Угорщині, котре спершу розпочалося навколо скасування хрестового походу супроти Оттоманської імперії, проголошеного 1514 р. булою римського папи Лева X.

³ *Енгельс Ф.* Крестьянская война в Германии. – С. 389.

На той час усі слов'яни, як писав сучасник, вже «були добре отруєні ересю». Русь ішла у фарватері боротьби народних рухів Європи. І хоча учасники антифеодальних битв на Україні, в сусідніх країнах робили і «по-чеському», і «по-німецькому», це не означало сліпого копіювання чужого досвіду. Інтернаціональний історичний досвід йшов у парі з революційною творчістю мас, відповідно до місцевих умов життя, соціально-економічного рівня розвитку, звичаїв і традицій. Так чи інакше, але принадна сила великої соціалістичної утопії проклала собі шлях через віки, країни і континенти.

Надходив час переростання великих селянських війн у великі буржуазні революції. Вже перші з них в Нідерландах XVI ст. і в Англії XVII ст. довели, що новий буржуазний лад не обіцяє ні свободи, ні достатку. Ідея соціальної перебудови суспільства залишалася на порядку дня і почала набирати в свідомості мас ще більшого осмислення і ваги. Бойова армія буржуазних революцій, селяни і плебеї продовжували прагнути «золотого віку», царства свободи і справедливості.

Слов'янський схід, в тому числі і Україна, не знали великих буржуазних революцій. Найвищим злетом класової боротьби були і залишалися селянські війни. Незрілі форми класової боротьби відповідали незрілим формам соціально-економічного розвитку. Феодали-землевласники почали пристосовуватись до нових умов життя, що склалися в світі внаслідок перемоги буржуазії в окремих країнах. Не випускаючи політичної влади зі своїх рук, вони дедалі частіше бралися до виробництва товарів, використовуючи для цього дармову працю феодально-залежного населення. Симбіоз феодалізму з капіталізмом посилив визиск і покріпачення. Протест народних мас у Росії породив нові численні ересі, секти, общини на релігійній основі. Чисельністю прибічників і тривалістю існування в Росії вирізнялася секта стригольників, антифеодальна ересь, що виникла ще XIV ст., занепала в XV ст., а потім відновилася в новій ересі, представники якої вважали, що Христос був простим вчителем і що сила людини полягає в її розумі і знаннях. Ця секта мала своїх послідовників і на Україні. Потойбічне царство щораз менше захоплювало народні маси. Релігійна екзальтація відступала. Навіть під загрозою найлютіших тортур учасники народних рухів тепер відмовлялися визнавати «божественне одкровення» і «божественне» походження Христа. Це вже була епоха проповідей розуму, «релігії розуму». Віяння нового часу, епоха Джордано Бруно не обминали Русь.

Спостерігаючи життя, сповнене тривоги і боротьби, суздальський єпископ Йосип Волоцький писав на початку XVI ст., що в усьому світі «в домех на путех і на торжищах іноці мірськії, всі сумніваютьца, всі про віру питають»¹. Трохи пізніше цар Іван IV признавався, спостерігаючи наростання народного

¹ Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVIII в. включительно). – К., 1959. – Ч. 1. – С. 92–93.

обурення: «Страх вніде в душу мою і трепет в кості моя»¹. І було від чого. Русь запалювалась... єретиками. Російський вільнодумець Матвій Башкін і «холоп» Феодосій Косий проповідували негідність гнобителям. В 70-х рр. XVI ст. Косий втік на Україну, де продовжував сіяти ересь, котра мала багато рис, спільних з поглядами німця Томаса Мюнцера. Літописець відзначає, що коли на Україні та в Білорусії ширилася вже своя ересь, дідько приніс ще й московських ченців, котрі «підлили тої отрути».

Ще з другої половини XV ст. на Україні і в Росії з'явилися козаки, утікачі від кріпацької залежності. Тікаючи, селяни та міська біднота утворювали на окраїнах Речі Посполитої та Російської держави свої поселення. На Україні за дніпровськими порогами, у Великому Лугу, як іменувалися тутешні плавні, виникло «товариство», славнозвісна Запорізька Січ. В різний час протягом XVI–XVIII ст. тут збиралося від десятків і сотень утікачів до десятків тисяч. Але це був політичний центр, вплив і керівництво якого поширювались на непокірне населення всієї України. Відомо, що під час визвольної війни українського народу середини XVII ст. був період, коли вся Україна «покозачилася». Із Запоріжжя «дух вольності, – за визначенням Маркса, – ширився по всій Україні»². Елементи, подібні до запорізької організації, простежуються і в таких поселеннях свободолюбних людей того часу, як селища гайдуків³ та усковів⁴ в пустинних місцевостях, на морському узбережжі, в лісах Сербії, Болгарії, Угорщини.

Запорізьку Січ Маркс згадував поряд з іншими соціальними утвореннями народних мас в своїх хронологічних виписках як християнську республіку⁵. Проте епітет «християнська» відповідав Запорізькій Січі значно меншою мірою, ніж багатьом попереднім, аналогічним по своїй суті організаціям соціальних низів. Січові козаки відзначалися особливою індиферентністю до питань релігії. Буржуазний раціоналізм, що утверджувався в світі, дав свої паростки, хоча і в своєрідній формі, і тут, на Запоріжжі. На обрії історії вже вимальовувались риси часу, коли релігійний світогляд ставав дедалі несумісним з досягнутим суспільною свідомістю рівнем, розвитком знань і освіти. Як відомо, встанне скористалася «мовою і пристрастями, ілюзіями, запози-

¹ Послання Івана Грозного / Подг. текста Д.С. Лихачёва и Я.С. Лурье; пер. и комм. Я.С. Лурье; под ред. В.П. Адриановой-Перетц. – Москва; Ленинград, 1951. – С. 498.

² Маркс К. Стенька Разин... – С. 107.

³ Військові поселенці з південнослов'янських біженців в Угорщині, Сербії та Болгарії XV–XIX ст., які формували піхотні загони для війн із турками й інших потреб. Оспівані в південнослов'янському епосі як учасники національно-визвольного руху супроти іноземного гноблення.

⁴ Військові поселенці в Хорватії XVI–XVII ст., переважно втікачі з південнослов'янських земель.

⁵ Маркс К. Хронологические выписки. Тетрадь IV. Приблизительно от 1580 до 1648 // Архив Маркса и Энгельса. – Ленинград, 1946. – Т. 8. – С. 154.

ченими зі “Старого завіту”», буржуазна революція в Англії 1648 р., що відзначили К. Маркс і Ф. Енгельс¹. Девальвація релігійних догматів не лише серед вільнолюбного і вільнодумного козацтва, а й серед всієї маси народу була природним явищем. В поемі Лісовського «Козацьке життя»², написаній у 1620 р., зазначено, що для козака молитва – це лук, рушниця, кінь. І тут же наводиться козацький жарт: «Господи, господи хороший, дай мені много літ, дай і много грошей». В дивний спосіб на береги Дніпра примандрував з далечини часу вислів стародавнього просвітника Епікура: «Коли я є, смерті нема, смерть прийде, мене не буде». Факт пригасання релігійного світогляду в низах суспільства, і зокрема серед козацтва, був використаний Катериною II як один з важливих аргументів для ліквідації Запорізької Січі. Адже запорожці дозволяли собі приймати утікачів звідусюди, і не лише православних, а «всякої віри». М. Гоголь писав про козаків, що вони ревно молилися в церкві, але не визнавали багатьох її правил і не дотримувалися посту.

Епікурейське життєлюбство і безстрашся проймають козацькі пісні, перекази, жарти. На показаній Україні середини XVII ст. іноземців дивували жінки – безстрашні, незалежні, гідні подруги мужніх воїнів, хазяйновиті, мудрі господині. Народні співці розповідали про світлий образ дівчини, котра вірно чекає свого обранця-козака, про закоханих, що мчать на коні, почуття вільної людини, що виливаються в пісні, зокрема про Кулину:

Бог над нами,
Кінь під нами,
Ти зо мною,
Я з тобою
Побіжим,
Поспішим,
Кулина!³

Воістину козацтво більшою мірою, ніж будь-хто до нього, опустило ідею свободи з небес на землю. Воно покладалося не на «попущення боже», не на милість всевишнього, а на власні сили, взаємопідтримку, вірність товариському обов'язку. Не відзначалося особливою релігійністю і козацтво на окраїнах Російської держави, зокрема на Дону. Однодумець керівника пов-

¹ *Его же*. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – 2-е изд. – М., 1967. – Т. 8. – С. 120.

² Вірогідно, йдеться про українського фольклориста й літературознавця Олексія Миколайовича Лісовського (1861–1934) і його працю «Опыт изучения малороссийских дум» (Полтава, 1890), в якій він згадує народну думу «Козацьке життя». Див.: *Лисовский А.Н.* Опыт изучения малороссийских дум. – Полтава, 1890. – С. 11.

³ Пісня про козака і Кулину // Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / За ред. О. Білецького. – 2-ге вид., випр. і доп. – К., 1952. – С. 150.

стання Степана Разіна священник застерігав ватажка від богохульства, бо його приклад ширитиме невіру. Повстанці ж мусять діяти з ім'ям бога на устах, щоб не відштовхнути від себе віруючих. Адже служителі церкви, представники влади, багатії закидали разінцям зв'язок з антихристом, святотатство і душоубство. Час ще вимагав релігійного обґрунтування дій повсталих, неминучої жорстокості, всього того, що Ф. Енгельс назвав «здоровим вандалізмом селянської війни»¹. Однак наявність глибокої кризи релігійного світогляду в селянсько-плебейській масі, а надто серед козацтва, була вже очевидна.

Слід сказати, що засновники Запорізької Січі черпали віру і сили не лише в закликах своїх керівників, а й у великих мислителів свого часу. Так, на Україні, без сумніву, вже знали про твори Т. Мора і Т. Кампанелли. Адже відомо, що ще за життя Мора про його твір заговорили в широкому світі як про книжку, що містить божі настанови. Існує припущення, що зміст її був нав'язаний реальними фактами слов'янської історії. Так, літературознавець М.П. Алексєєв² небезпідставно вважає, що Мор, можливо, описав одну з південнослов'янських общин, про яку міг дізнатися у венеціанського посла в Лондоні³.

Дійсність досить скоро перекреслила сподівання засновників Запорізької Січі на життя рівних серед рівних. Процес класового розшарування незабаром став цілком очевидним. Про це немало писалося і говорилося. Але на Запоріжжі ніколи не було кріпацької залежності. Суворі умови життя, спричинені постійною небезпекою чи то з боку польської шляхти, чи турецько-татарських грабіжників, заважали надто заповзятливим представникам козацької верхівки наживатися за рахунок рядового козацтва. Січ залишалася оплотом антикріпосництва, пристановищем для утікачів од кріпацької неволі. Аж до її ліквідації в 1775 р.

Воля, незалежність від пана-кріпосника формували почуття гідності, пробуджували творчу енергію, надії, віру в майбутнє. З появою козацтва, а були часи, як в середині 50-х рр. XVII ст. під час визвольної війни з польсько-шляхетською окупацією, коли вся Україна, за свідченням сучасників, «покозачилася», сформувався образ народного героя – мужнього воїна, патріота, кмітливого, дотепного і веселого, людини, сповненої гідності, і майстра на всі руки. Козацтво творило атмосферу життєствердного оптимізму, і це відбилося в усіх напрямках творчості народу – в живописі, архітектурі, сповненому барв, вишукано-прекрасному народному одязі, особливо жіночому, у вокаль-

¹ Енгельс Ф. Крестьянская война в Германии. – С. 345.

² Алексєєв Михайло Павлович (1896–1981) – російський літературознавець, дійсний член АН СРСР, автор праць з історії літератури, в яких вивчав взаємовпливи російської та західноєвропейських літератур.

³ Алексєєв М.П. Славянские источники «Утопии» Томаса Мора // Алексєєв М.П. Из истории английской литературы. Этюды, очерки, исследования. – Москва; Ленинград, 1960. – С. 40–134.

ному й музичному мистецтві. Думка-мрія про «тихі води», «край щасливий», «край багатий» проймає народні думи і пісні, перекази, колискові співи, любовну лірику, репертуар бандуристів і лірників. Українська поезія цього часу, на думку академіка О. Білецького¹, «справляла таке враження, як жодна інша».

Запорізька Січ, створена народом, була часткою світового досвіду боротьби тяжко визискуваних і принижуваних низів суспільства. Самим своїм існуванням вона вселяла мужність і надію в серця поневолених і значною мірою стримувала процес покріпачення народу. Ідея життя «в товаристві» була така принадлива, що навіть у спотвореному вигляді продовжувала вабити утікачів на Січ. Вона була не лише притулком для козаків-воїнів, а й силою, яка стояла на сторожі життя залишених удома родин, дітей, жінок, старих. Волелюбна сірома не раз піднімала голову, щоб приборкати власницькі апетити заможного козацтва, власників земельних маєтків, диктувала свою волю старшині.

Серед особливо обдарованих, освічених і радикально настроєних людей, які поділяли настрої і прагнення селян, плебсу і козацької сіроми, був на Україні полум'яний обличитель вад класового суспільства чернець Іван Вишенський. Подібно до селянсько-плебейських вождів інших країн – Вікліфа, Яна Гуса, Т. Мюнцера – він таврував вельмож, кріпосників, фарисеїв духовного сану, уславлював ідею суспільства, в якому «равно всі владеют і равно всі старшинствуют»². Людина нового часу, він розумів, що первісне християнство вже відійшло в минуле. Але в своїх посланнях продовжував посылатися на «святе письмо». Він ще не знав іншого способу захистити ідейно тих, хто «з однієї мисочки борщик хлєпчуть», але був переконаний, що ідея соціальної рівності, життя «вкупі» загинути не може.

Запорізька Січ, попри всю свою велич, як бачимо, не становила в історії людства і навіть Східної Європи явища виняткового. Вона природно вписалася в численні соціальні мікроорганізми – секти, общини, комуни навколишнього слов'янського і певною мірою романо-германського світу, породжені боротьбою з соціальною несправедливістю. Безліч згадок про них містить книжка Г. Гусєва³ «Странствия великой мечты» (М., 1982). У ній на прикладах з художньої і наукової літератури розповідається про незнищенність ідеї соціалізму від найдавніших часів. Та автор не виділив народну лінію боротьби

¹ Білецький Олександр Іванович (1884–1961) – український літературознавець, дійсний член АН УРСР і АН СРСР, автор низки праць з історії української літератури, котру розглядав у світовому та порівняльному контекстах.

² Вишенский И. Сочинения / Подг. текста, ст. и комм. И.П. Ерёмина. – Москва; Ленинград, 1955. – С. 150.

³ Гусев Геннадий Михайлович (1933–2012) – російський письменник, журналіст і видавець, автор науково-популярних книг і спогадів.

і навіть не поставив питання про роль народних мас як носія ідеї справедливого суспільства. Носія соціалістичної ідеї. У його творі фігурують вперемішку видатні філософи, письменники, середньовічні пророки, вчені, селяни, оратори. Отож і не дивно, що становище українського народу, Запорізька Січ, українські глашатаї соціальної справедливості зовсім випали з його кута зору. У світлі його викладу Україна опинилася в ролі незайманої віяннями епохи цілини. Це тим дивніше, що Г. Гусев називає численні мікропоселення, засновані в XVI–XVII ст. учасниками народних рухів на суміжних з Україною землях. Ціле море мікродержав, недовговічних, ефемерних, але таких, що постійно виникали і зникали одна за одною. Необізнаний з реальним станом речей читач може подумати, що Україна становила дивний виняток у світовому процесі боротьби народних мас, що тут не було борців за справедливе суспільство, не було еретиків, що гинули на палях і шибеницях, свято віруючи в прийдешній «золотий вік». Дозволю собі висловити ще різкіше судження: об'єктивно ця книжка підтримує той стереотип, що склався в дореволюційній історіографії про Запорізьку Січ, як явище виняткове і, по суті, випадкове, котре не мало аналогій у світовій історії.

Навіть у найглибших, фундаментальних працях радянських істориків-марксистів, зокрема в працях К. Гуслистого, О. Апанович, В. Голобуцького, Й. Рознера, місце Запорізької Січі у світовій історії не визначене. Проте слід сказати, що праці цих учених значною мірою підготували ґрунт для такого визначення. Запорізька Січ увібрала досвід народних мас багатьох країн і багатьох століть. Вона становить вищий етап в процесі розвитку народної думки і боротьби за «золотий вік». Як у світовій симфонії діянь людства відчувається неповторний голос кожного народу, так і в історії боротьби пригноблених світу за рівність та братерство звучить голос українського народу, засновника Запорізької Січі. Серед інших аналогічних в основі організацій, задуманих як устрій народовладдя, Січ відрізнялася масштабністю, вільнодумством, організованістю.

Пізніше народний соціалістичний утопізм уже ніколи не спалахував з такою силою. Селянські антифеодальні рухи не припинялися і в XIX ст., але нічого подібного до Січі після її ліквідації вже не створювалося. Далеким, слабким відгомном її була в середині XIX ст. Київська козаччина. Окремі епізоди своєрідного народного утопізму можна помітити ще в деяких місцях країни у діях народних, героїв-одинаків, таких як Устим Кармалюк чи Омелян Пугачов. Та це вже було щось інше, інші умови життя, інші історичні обставини.

В XIX ст. переконливим доказом життєздатності комуністичного ідеалу Ф. Енгельс вважав «острівці кооперованої праці» та «комуни», створювані в різних країнах освіченими представниками утопічного соціалізму. Січ була зразком організації для всіх бунтарів, які «намагалися творити свої республіки». Організаційними принципами засновників «козацької республіки», що існувала на початку XVIII ст. на Камчатці, або аналогічної організації у війську

Пугачова, як відомо, цікавився О. Пушкін¹. Недарма він назвав Пугачова «великим громадянином».

Саме народний характер козацької організації, її демократизм і вірність ідеалу вільного життя серед рівних завжди викликали симпатію і відгуки прогресивно настроєних людей. Л. Толстой був добре обізнаний з історією козацтва в Росії. В його нотатках навіть є такий запис: «Вся історія Росії зроблена козаками... народ прагне бути козаками»². Якийсь час Толстой навіть суспільну організацію Росії в майбутньому уявляв собі за прикладом Козачого круга: «...свобода, рівність і обов'язково військова служба кожного»³. «Російський народ, – писав він, – здатний до республіканського життя...»⁴.

З великим пієтетом О. Герцен писав про «дивне явище плебеїв-витязів, організованих у козацьку республіку, в основі якої лежали демократичні і соціалістичні начала»⁵. У М. Драгоманова ми зустрічаємо термін «козацьке товариство» саме в розумінні комуні (праця «Историческая Польша и великорусская демократия»)⁶, Г. Плеханов відзначав, що вимоги, написані на прапорах усіх наступних селянських війн аж до кінця XVIII ст. на Україні, в Росії, Білорусії, вперше були сформульовані запорожцями.

Видатний російський художник І. Рєпін писав: «Ніхто на всьому світі не відчував так глибоко волі, рівності і братерства, як запорізьке козацтво»⁷. Треба сказати, що перебільшення тут тільки в словах «ніхто в світі», бо в світі, як ми мали можливість переконатися, з правіків точилася боротьба саме за рівність і братерство.

Запорізька Січ цілком природно мала велику популярність у прогресивних, демократичних колах Західної Європи і особливо після Великої Французької революції. П'єр-Жан Беранже, захоплений ідеями утопічного соціалізму, не проминув факту існування Запорізької Січі, як прогресивної демократичної сили. Темпераментно і рішуче висловив своє ставлення до неї Проспер Меріме: «Щодо мене, то я козак!». Лише в контексті світової історії та народної мрії про справедливий суспільний лад розкривається вся глибина змісту зауваження [П'єра]-Жана Беранже про «коней віщих козацьких»,

¹ Пушкін А.С. Полное собрание сочинений: В 16 т. – Москва; Ленинград, 1950. – Т. 9: История Пугачёва. – Кн. 1. – 488 с.; Москва; Ленинград, 1940. – Кн. 2. – 462 с.

² Толстой Л.Н. Записная книжка № 4, 1865–1872 гг. // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений: В 90 т. – Серия вторая: Дневники. – М., 1952. – Т. 48. – С. 123.

³ Его же. Записные книжки 1854–1857 гг. // Там же. – М., 1937. – Т. 47. – С. 204.

⁴ Там же. – С. 212.

⁵ Герцен А.И. Россия и Польша: Ответы статьям, напечатанным в «Przeglądzie Rzeczy Polskich» // Герцен А.И. Собрание сочинений: В 30 т. – М., 1958. – Т. 14: Статьи из «Колокола» и другие произведения 1859–1860 годов. – С. 13.

⁶ Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. – Женева, 1881. – С. 470.

⁷ Репин И.Е., Стасов В.В. Переписка: В 3 т. – Москва; Ленинград, 1949. – Т. 2. – С. 56.

котрі, як він сподівався, «ще питимуть воду в Сені». Згадаймо і поляка А. Міцкевича, котрий казав: «Я – козак!», і французенку Жорж Занд, яка «мала плебейське серце» (В. Белінський) і цікавилася питаннями утопічного соціалізму, зокрема в зв'язку з історією козацької організації. Перелік захоплених відгуків про козацтво і Запорізьку Січ можна було б значно продовжити, та особливий інтерес у цьому плані становить думка основоположника наукового комунізму К. Маркса. В його конспекті з історії слов'ян згадується «християнська республіка», «славне Запоріжжя», звідки «дух вольності ширився по Україні». Маркс підкреслив відомості про намір Степана Разіна «знищити бояр, дворян, приказних людей... встановити по всій Русі козацтво і зробити так, щоб всякий всякому був рівний»¹. Спроби деяких учених поставити під сумнів наявність високої оцінки Марксом історичної ролі козацтва і Запорізької Січі в історії утопічного соціалізму безпідставні і легковажні, не кажучи вже про відтінок безтактності і безвідповідальності стосовно до такого вченого. Увага Маркса до козацької «християнської республіки», як і до інших, згадуваних вище християнських республік в різних країнах світу, не могла бути випадковою або удаваною. Історія козацтва цікавила Маркса в зв'язку з головним напрямком праці всього його життя. Лабораторією і матеріалом для нього була світова історія. Виявити закономірності історичного процесу доцільно було насамперед на прикладі історії економічно розвинутіших країн Західної Європи.

Серед найменш досліджених наприкінці життя великого вченого залишилися країни Східної Європи та Схід. Праця над їхньою історією давала можливість перекинути чимало мостів з країни в країну, виявити спільне і своєрідне в житті народів та водночас неухильну дію в кожному окремому випадку відкритих ним законів суспільного розвитку.

Колосальна праця по вивченню і конспектуванню історії Східної Європи, і зокрема Росії та України, була необхідна Марксові, який бачив світ у єдності і зв'язках. У процесі цієї праці Запорізька Січ постала перед зором ученого, кажучи його ж словами з іншого приводу, в єдиному «казанні чарівниці історії» як закономірний етап на великому шляху людства від перших спроб реалізації мрії «синів божих» про соціальну справедливість до наукового комунізму.

¹ Маркс К. Стенька Разин... – С. 122–123.

ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ?

* * *

Які смисли й образи продукує та чи інша національна минувшина? Що являє собою історія певної країни? Як означити, сконструювати, представити й уявити її у соціо- та етнокультурній палітрі простору і часу?! Ці питання повсякчас хвилювали інтелектуалів, передусім істориків.

Скажімо, за версією французького історика Ж. Мішле ця проблема формулювалася у такому вигляді: як «Франція творила Францію»¹. Натомість у багатотомнику Т. Маколея головний зміст історії Англії вбачався в її «фізичному, моральному й розумовому поліпшенні»². Онук В. Антоновича – історик Михайло Антонович пропонував власну «формулу» історії України, зокрема обстоював тезу про «найважливіше діло нашої тисячолітньої історії – колонізаційний рух на схід»³.

Певна річ, у ХХ ст. подібні питання висувалися на основі розмаїтого пізнавального, методологічного й культурного діапазону, зокрема формулювалися з багатоманітних і доповнюючих перспектив, масштабів, ракурсів і контекстів. В останні десятиліття ХХ ст. стара проблематика постала на новому культурному підсонні – спершу у світлі становища української науки у діаспорі, точніше можливостей і шляхів її інтеграції до західного академічного світу, згодом на хвилі руйнації радянської імперії, котра генерувала питання про новітні образи й обриси історії України.

Десятирічний термін (17 травня 1980 р., 28 серпня 1990 р.), який відділяє між собою дві доповіді Омеляна Пріцака (1919–2006), відображає не тільки різноманітні пізнавальні ситуації, а й ті важливі політичні, соціокультурні та навіть світоглядні зрушення, що сталися впродовж цього часу.

¹ Мішле [Ж.]. Історія Франції. Як Мішле написав свою книгу (Уривки з передмови 1869 р.) // Класики історичної науки / Ред., передм. та прим. Г. Рохкіна. – [Х.], 1929. – С. 126.

² Маколей [Т.]. Полное собрание сочинений. – 2-е испр. изд.; под. общей ред. И.Л. Тиблена: В 15 т. – С.-Петербург; Москва, 1866. – Т. 6: История Англии, ч. 1: От восшествия на престол Иакова II. – С. 2.

³ Антонович М. Історія України: У 4 т. – Прага, 1941. – Т. 1: Княжа доба. – С. 9–10.

На зламі 1960–1970-х рр. перехідний період української еміграційної (або зарубіжної) науки, котрий метафорично називають «добою розсіяння», пов'язаною з трансатлантичним переїздом із повоєнних таборів для переміщених осіб до Канади та США наприкінці 1940 – на початку 1950-х рр., добігав свого кінця. На той час на обширах української діаспори з'явилася нова, здебільшого англійська, точніше іншомовна генерація вчених, як наголошують сучасні дослідники з огляду на входження її представників до різних академічних спільнот (франко-, німецько-, іспаномовної і т.п.)¹. Це покоління зазнало не тільки впливів західної думки, а й почасти російського еміграційного історієписання, котре посідало поважні позиції в університетських центрах США².

Та культурні перетворення призвели до кардинальної інтелектуальної переорієнтації тогочасних учених-емігрантів і науковців українського походження, які прагнули ввійти до західного академічного світу. Тож нові завдання діаспорної соціогуманітаристики формулювалися переважно в контексті вимог і стандартів північноамериканської та західноєвропейської концептуалізації. Вислідом цих устремлень стали відомі інституціональні проекти зі створення українсько-американських, українсько-канадських наукових установ. Передусім слід згадати про кафедри української мови, літератури та історії України, засновані 1968 р. (від 1973 р. – Український науковий інститут) у Гарвардському університеті, Канадський інститут українських студій, створений 1975–1976 рр. при Альбертському університеті в м. Едмонтон тощо.

Зрештою поява нових науково-дослідних інституцій, іншомовного покоління вчених-українців та новітніх інтелектуальних і світоглядних орієнтирів упродовж 1970–1980-х рр. призвела до важливих трансформацій українського зарубіжного історієписання. Діаспорна наука поступово втрачала еміграційний статус і набувала західних інтелектуальних й інституціональних рис, хоч і зі своєрідними українськими науковими зацікавленнями в межах північноамериканської мультикультурної спільноти. Недаремно О. Субтельний відзначав, що більшість українських істориків на Заході, себто у діаспорі, тією чи іншою мірою пов'язували тематику студій із українською державністю. Проте чимало західних дослідників, особливо ті, котрі здобули вишкіл у російських істориків-емігрантів у США, ставилося до української проблематики з очевидним скептицизмом або упередженням³.

¹ *Атаманенко А.* Українська зарубіжна історіографія: до проблеми образу // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2006. – Вип. 2, ч. 1. – С. 265.

² *Wynar L.* Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography: Michael Hrushevsky versus the Traditional Scheme of «Russian» History // *Ukrainian Quarterly*. – 1974. – Vol. 30, no. 1. – P. 24–25.

³ *Subtelny O.* The Current State of Ukrainian Historiography // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1993. – Vol. 18, no. 1/2. – P. 36–37.

Так чи інакше, проте колишня наукова еміграція поступово перетворювалася на складову частину західного академічного світу, але продовжувала репрезентувати культурні й інтелектуальні потреби мільйонних діаспорних громад українців у Сполучених Штатах і Канаді.

Проте трансформаційні процеси української науки в діаспорі впродовж 1970–1980-х рр. повною мірою так і не було завершено, позаяк політичне й ідеологічне протиборство на теренах біполярного світу перманентно підживлювало та актуалізувало травматичний досвід національно-визвольних змагань і Другої світової війни, що сприяло підтримці старих культурних взірців і архаїчних дослідницьких стратегій. Не випадково навіть на початку 1980-х рр. О. Прицак зазначав, що на еміграції склалося два типи наукових інституцій: 1) американсько-канадські (Український науковий інститут Гарвардського університету, Канадський інститут українських студій) та 2) еміграційні (Наукове товариство імені Шевченка, Українська вільна академія наук)¹.

Із цієї перспективи його доповідь-стаття «Що таке історія України?» (версія 1980 р.), з одного боку, показувала інституціональні здобутки українських науковців у Гарвардському університеті, з іншого – прагнула окреслити й сформулювати перспективи та шляхи концептуалізації історії України для еміграційної / діаспорної академічної спільноти.

Зауважимо, що проблеми концептуалізації української минувшини порушувалися в багатьох текстах О. Прицака, зокрема ще до започаткування й реалізації гарвардського інституціонального проекту, адже як учений-сходознавець європейського та навіть світового рівня, він був тісно пов'язаний із західною соціогуманітаристикою. Тому його рефлексії й концептуальні пропозиції значною мірою корелювалися інтелектуальними настановами, епістемологічними взірцями, дослідницькими стратегіями західної науки. Скажімо, ще 1963 р. О. Прицак разом із Дж. Решетарем опублікував цікаву статтю, присвячену аналізу національної історії й українського руху в контексті тодішніх дискусій навколо відомої тези про «неповність / некомплектність» низки східноєвропейських націй, зокрема українців².

У 1968 р. О. Прицак виступив із проектом створення 12-томного «Вступу до історії України», котрий мав би систематизувати й узагальнити «підсумки майже двістілітньої праці наших попередників»³. Причому частина третя цього проекту, «Синтеза», передбачала розробку поняття історії України, котре

¹ Прицак О. Роля Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) в історії України (Доповідь виголошена на пленарній сесії НТШ в Нью-Йорку, 5.11.1983) // Вісті із Сарселю: Неперіодичний бюлетень Акції-С (Париж; Мюнхен). – 1983–1984. – № 25. – С. 10.

² Pritsak O., Reshetar J. The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building // Slavic Review. – 1963. – Vol. 22, no. 2. – P. 224–255.

³ Прицак О. Проект «Вступу до історії України» // УІ. – 1968. – № 1/4. – С. 128.

планувалося представити в десятому томі «Вступу»¹. Почасти програму «Вступу до історії України», насамперед ту його частину, котра стосувалася опрацювання й видання джерел, було реалізовано у відомому проекті Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства.

Зазначимо, що у радянській історіографії О. Пріцак характеризувався як особа, котра тривалий час перебувала у тіні і сповна заявила про себе у зв'язку із проектом гарвардського українознавства, точніше з відповідним «націоналістичним виступом»².

Дискусію щодо можливих засад конструювання історії України О. Пріцак прагнув ініціювати й у вступному слові на конференції 1978 р. Зокрема, посилячись на студію С. Томашівського «Українська історія: Нарис I: Старинні і середні віки», він сформулював цілу низку питань стосовно представлення української минувшини, котрі адресував до своїх колег: що є предметом історії України; чи є історія України історією українського народу чи етнічною історією; чи є історія України історією держави або національної держави?³

Чимало думок і рефлексій О. Пріцака споглядаємо у його збірці статей, присвячених заснуванню й розбудові Українського наукового інституту Гарвардського університету⁴. Передусім фундатор цієї інституції обстоював тезу про те, що *«наука може існувати й розвиватися тільки тоді, коли має міжнародне визнання»*⁵. Так постала метафорична формула О. Пріцака щодо створення українських наукових інституцій на американському ґрунті – перещеплювання та вирощування⁶.

У широкому сенсі цього підходу О. Пріцак дотримувався й на ниві концептуалізації історії України, котру намагався перещепити та виплекати на обшарах західного академічного світу, зокрема ввести її до університетських курсів зі всесвітньої минувшини. Достеменно складно визначити, що саме спонукало автора до окреслення первісної назви своєї доповіді-розвідки 1980 р. у вигляді

¹ Там само. – С. 133.

² Симоненко Р.Г. Черговий план ідеологічних диверсій українського буржуазного націоналізму та його реалізація // Зарубіжні видання про Україну. Науково-реферативний бюлетень / АН УРСР. Ін-т історії [Гриф «таємно»; прим. № 000089]. – К., 1975. – № 3/18. – С. 4.

³ Problems of Terminology and Periodization in the Teaching of Ukrainian History (Round Table Discussion at the Ukrainian Historical Conference, London, Ontario, 31 May 1978) // Rethinking Ukrainian History / Ed. I. L.-Rudnytsky with assistance of J.-P. Himka. – Edmonton, 1981. – P. 235.

⁴ Пріцак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). – Кембридж; Нью-Йорк, 1973. – XXXVI, 188 с.

⁵ Його ж. Теорія, що стоїть за концепцією Гарвардського центру // Його ж. Чому катедри українознавства... – С. 69.

⁶ Його ж. Перещеплювання і вирощування // Там само. – С. 147–159.

риторичного запитання («Що таке історія України?»), котре відкривало доволі широкий горизонт можливостей для концептуалізації.

Можливо, до такого формулювання спричинилася відома студія французького історика Ф. Броделя «Що таке Франція?» («Ідентичність Франції»), хоч перша книга цієї праці вийшла пізніше¹. Утім, низка пасажів О. Пріцака про «територіалізований час» і «пучки структур» тією чи іншою мірою тяжіють до броделівського трактування цивілізації як певної сукупності структур і процесів у просторово-часовому континуумі. Вочевидь О. Пріцак – учений із надзвичайно широким теоретичним і методологічним кругозором – не міг оминати доробок одного з найвидатніших представників другої генерації знаменитої французької історичної школи «Анналів».

Архітектоніка статті 1980 р., як і вибір сюжетів та продукованих смислів, демонструють, що цей текст О. Пріцака розраховувався на діаспорну академічну та культурну спільноти. Тож одним із наріжних сюжетів його розвідки було питання про те, чому історія України не потрапила до багатотомних європейських, передусім німецьких «зводів» всесвітньої минувшини? Майстерне оперування відповідями на це питання (зміна інтелектуальних і культурних парадигм суспільної й історичної думки – романтизм, гегельянство з його установчим концептом про «історичні» та «неісторичні» народи, побутування дослідницьких практик українців у системі імперської, згодом радянської науки тощо) продемонструвало як досить обмежені можливості, так і нереалізовані спроби вчених інтегруватися до європейської та світової науки, приміром монументальний проект М. Грушевського. Це був своєрідний пролог до концептуальної пропозиції щодо історії України, котру О. Пріцак репрезентував як «обов'язок самовизначення» нової дисципліни у західному академічному світі.

Провідною проблемою такого «самовизначення» було окреслення прийнятної «одиниці досліду» як для адекватного представлення історії України, так і з перспективи стандартів західної концептуалізації. Цивілізаційна теорія А.Дж. Тойнбі чи концепт «світу-системи» («світова імперія й світова економія») І. Валлерштайна видавалися О. Пріцакові (слідом за П. Гейлом) майже «неможливими одиницями» з обсягу репрезентації української минувшини. Тому його погляд зупинився на відомій тезі голландського історика П. Гейла – автора низки оригінальних праць, із-поміж яких зазвичай згадують його класичну студію «Наполеон: за і проти» (зіставлення різних образів), котрий послідовно обстоював думку про нації та держави як малі, проте вповні придатні «структури досліду». Та одразу поставала гостра проблема націєцентричності такої

¹ Див. укр. вид.: *Бродель Ф. Ідентичність Франції. Простір та історія* / Пер. з фр. С. Глухової. – К., 2013. – Кн. 1: Простір та історія. – 368 с.; К., 2014. – Кн. 2: Люди і речі. – 232 с.; К., 2017. – Кн. 3: Люди і речі. – 488 с. Рос. вид.: *Бродель Ф. Что такое Франция?* – М., 1994. – Кн. 1: Пространство и история. – 406 с.; М., 1995. – Кн. 2: Люди и вещи. – Ч. 1: Численность народонаселения и её колебания на протяжении веков. – 244 с.; М., 1997. – Кн. 2: Люди и вещи. – Ч. 2: «Крестьянская экономика» до начала XX в. – 512 с.

концептуалізації, позаяк остання спричиняла, щонайменше, скепсис, а то й несприйняття з боку західної академічної та зарекомендованої мультикультурної спільноти. Як бути?

О. Пріцак запропонував своєрідну комбінацію різних «одиниць і структур досліджу», завдяки якій націєцентрична репрезентація втрачала домінуюче й ексклюзивне становище. Загалом автор пропонував трирівневу ієрархію «одиниць досліджу»: найменша – територіальна історія (власне історія нації, але з включенням інших етнонаціональних структур на цілком рівноправних засадах репрезентації); середня – «історія даного культурного кола»; найбільша – світова минушина (історія цивілізації).

Звичайно, таке сполучення «одиниць досліджу» продукувало чималі можливості для концептуалізації та репрезентації історії України, проте й приховувало багато «підводних каменів». Приміром, сполучення підходів виявляло очевидну різновекторність, контраверсійність, суперечливість і навіть розмитість власне територіальної історії України. Причому О. Пріцак не зводив її суто до проблематики культурного чи цивілізаційного перехрестя, доволі популярної в українській історіографії першої половини ХХ ст., а прагнув віднайти нові міри до досягнення суперечностей і конфліктів на теренах територіальної історії.

Своєрідним вислідом таких устремлінь став авторський поділ населення України на прихильників циклічного й лінійного мислення, себто акцентування уваги на паралельному існуванні двох спільнот із відмінними «системами думання» в одному історичному та культурному просторі. Ця концептуальна пропозиція безперечно відображала антропологічні впливи світової соціогуманітаристики й водночас переводила проблему історико-культурної контраверсії зі сфери соціального та етнонаціонального буття у царину мислення. Відтак ідея цивілізаційного / культурного перехрестя у світлі антропологічних мірил вартості поставала в інших розрізах і масштабах, а найголовніше – окреслювала цікаві перспективи для історичних студій.

Зауважимо, що саме сполучення різних перспектив – територіальної, національної, антропологічної та цивілізаційної – кінець-кінцем і виплекало авторське означення історії України, котра репрезентувалася як *«міряне лінійним часом минуле всіх типів держав, що існували на теперішній українській території в минулому, та їх носіїв (еліт), політично свідомих спільнот (політичних українців)»*, та перейнятих розвинутих ними цивілізацій».

Публікація 1980 р. так і не спричинила масштабну дискусію на обширах української діаспори в Північній Америці й Західній Європі. Із-поміж окремих відгуків на розвідку-доповідь О. Пріцака вирізняємо лише рецензійну статтю О. Домбровського, відомого історика пізньоантичної та ранньосередньовічної доби, з однойменною назвою¹.

¹ Домбровський О. Що таке історія України? // УІ. – 1982. – № 1/2. – С. 76–93. Передрук: Його ж. Студії з ранньої історії України: Зб. пр. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. 405–423.

У листі до О. Прицака від 14 жовтня 1980 р. він зазначав: «Згідно з домовленням посилаю Тобі рецензійну статтю, відповідь на Твій доклад, надрукований згодом у "Свободі". Як побачиш, це написано в дуже льояльному дусі. Будьласка після двох, а найдалше трьох тижнів звернути мені з поворотом. Я планую виголосити це як доповідь в УВАН, а відтак видрукувати. Моя пропозиція до Тебе така: зробім спільно наукову конференцію в Академії, я прочитаю свій доклад, а Ти згодом подаш свій корреферат-відповідь в дусі – теза плюс антитеза творить синтезу. Це згодом надрукуємо на сторінках "Українського історика", або в іншому місці, коли захочеш, і *це залишиться як конкретний дискусійний матеріял, або навіть поєднання тези з антитезою, тобто можлива якщо вже неповна, то все ж таки ближча до історичної правди розв'язка для істориків на сучасному етапі дослідів.* Я думаю, що це буде корисне діло для української історіографії. Я бажав би, щоби ми під час конференції дійшли в дусі взаємної льояльності, академічної етики й культури до спільного порозуміння шляхом академічного компромісу, бо тільки тоді це вийде на користь нашій історичній науці. Я не маю претенсій до стовідсоткової рації й думаю, що Ти також її не маєш. Це й є академічно-психологічна база для спільного виступу в Академії. Думаю, що це стягнуло би досить багато публіки, зацікавленої проблематикою сучасної української історіографії. Якщо б одначе Ти не захотів виступити разом, то я тоді виступлю самий з доповіддю. Але *краще спільно виступити й, узгіднивши свої погляди, надрукувати це, чим виступити самому без диспутанта-партнера, бо необізнані зі справою деякі люди можуть собі подумати, що Домбровський "виступає" проти Прицака.* Ти ж знаєш пересічний інтелектуальний рівень нашої публіки. Така моя пропозиція. Так само ми зробили б з опублікуванням матеріялу: *наперед була б моя рецензійна стаття, а зараз після того Твоя відповідь в дусі спільного узгіднення й компромісової розв'язки. Це, думаю, було б корисно й пристойно.* Рішення в Твоїх руках»¹.

Утім О. Прицак, імовірно, не зміг через значне академічне навантаження, чи не схотів, пристати на цю пропозицію. Тим паче, що ідеї О. Домбровського вимальовувалися в річищі традиційних візій, які було досить складно синтезувати й узгодити з вимогами та стандартами західної концептуалізації. Про це свідчать й основні тези статті О. Домбровського.

На його думку, текст доповіді О. Прицака відзначався очевидним політуванням історичного процесу на противагу його соціологізації в марксизмі. О. Домбровський уважав, що особливо це виявилось в тій ролі, котру його опонент відводив державному чиннику, який начебто пов'язувався з гегелівськими впливами, передусім із відомим поділом на «історичні» та «неісторичні»

¹ Домбровський О. – Прицак О. (м. Нью-Йорк, 14 жовтня 1980 р.) [авторизований машинопис] // НБ НАУКМА. – Ф. 10. – Оп. 2. – Спр. 52: [Домбровський О. Що таке історія України [машинопис статті та супровідний лист]. – Арк. 19.

народи¹. Крім того, О. Домбровський наголошував на своєрідних рисах і самотньому характері східноєвропейської минувшини загалом й історії України зокрема. Тож він тримався думки, що «історія Східної Європи має свої специфічні критерії оцінки історичного процесу, не завжди вповні зрозумілі представникам історіографії Заходу»².

Зауважимо, що О. Домбровський виступав і супроти інтеграції або включення іноетнічних елементів до української історії, позаяк уважав ідеї мультикультурності й поліетнічності ідеологічно вмотивованими. Причому походження концептуальної пропозиції О. Пріцака він навіть пов'язував зі стилем американізму, «де нація являється різношерстим конгломератом різних рас, народностей, культур і релігій»³.

Навіть більше, О. Домбровський твердив, що поняття території в тексті О. Пріцака споріднене з концептом «територіального патріотизму» В. Липинського: «У шановного автора територія далеко щось більше від поняття географічного фактора, це своєрідне гео-соціо-ідеологічне натхнення, нагадуюче шляхетсько-«поміщицьке» підсоння з «Листів до братів-хліборобів» при підкресленні гео-соціо-націо-політичного примату провідної верстви – шляхти»⁴.

Зрештою опонент О. Пріцака запропонував контраверсійне визначення історії України, котре доволі добре відображає різницю в інтелектуальних і світоглядних настановах тодішніх діаспорних учених: «Історію України можна здефініювати як науково впорядковану, класифіковану й висвітлену всесторонньо *summa summatim*⁵ історичних явищ, подій і фактів у контексті многогранного життя цілого народу на тлі простору й часу від праісторичної людини до нашої доби, при інтерпретації пов'язаних ланцюгом каузальності одних з одними окремих фаз історичного процесу та в історіософічному насвітленні шляхом науково-дослідного емпіризму, витонченого прагматизму й націоналістичного підходу до етнічного фактора як автохтона, господаря й суверена своєї не лише етнографічної, але й історичної території»⁶.

Таке означення в тій чи іншій формі фактично нав'язувало стару історіографічну контраверсію держава / народ, попри те, що обидва вчених (О. Пріцак, 1919–2006; О. Домбровський, 1914–2014) належали до однієї генерації українських істориків.

Ситуація у серпні 1990 р. в Києві кардинально відрізнялася від діаспорної атмосфери 1980 р. на північноамериканських теренах. На той час у СРСР ширилися масштабні соціокультурні трансформації, котрі супроводжувалися но-

¹ Домбровський О. Що таке історія України? – С. 76–77.

² Там само. – С. 77.

³ Там само. – С. 80–81.

⁴ Там само. – С. 82.

⁵ Сума сум (лат.), у кінцевому підсумку.

⁶ Домбровський О. Що таке історія України? – С. 89.

вими інтелектуальними й культурними віяннями. Утім ані масштаби, ані перспективи перетворень радянської дійсності ще не були зрозумілими, хоч криза офіційних образів історії на 1990 р. уже відчувалася доволі добре як у професійному середовищі, так і поза його межами.

Нову версію доповіді О. Прицака «Що таке історія України?», виголошену 28 серпня 1990 р. на пленарному засіданні I конгресу Міжнародної асоціації українців, було побудовано інакше, ніж виступ 1980 р. До того ж за обсягом вона майже вдвічі менша порівняно з первісним текстом. Відтак доповідь 1990 р. помітно вирізняється своєю архітектонікою. Передусім одну з прикінцевих ідей версії 1980 р. (поділ на циклічно-міфічне та лінійно-логічне мислення) винесено як один з установчих концептів викладу 1990 р.

Ця метаморфоза відображала адресну спрямованість доповіді, котра виголюшувалася в умовах панівної, хоч і послабленої офіційної ідеології й була скерована супроти радянської міфотворчості у світі історії. Тож провідний конфлікт, що репрезентований у тексті 1990 р., подавався як змагання міфу й науки, метафізики та знання за домінування своїх впливів на суспільну істоту – історичну людину. Саме тому О. Прицак залишив поза межами другої версії доповіді текстові блоки, присвячені огляду української історіографії та її спроб інтегруватися до структур усесвітньої історії, котрі посідали чільне місце в розвідці 1980 р. Водночас він прагнув донести ключові ідеї доповіді 1980 р., але в новій обробці та на основі дещо зміненої аргументації.

Примітною особливістю другої версії тексту стало те, що О. Прицак наголошував на необхідності включення до концептуалізації історії України іноетнічних елементів. Зрештою включення іноетнічних спільнот до традиційного національного дискурсу кардинально трансформувало провідний сенс концептів «територіальна історія» або «територіальний час», що набували мультикультурних смислів.

Скажімо, О. Прицак додав до викладу 1980 р. фрагмент, який розширив його спостереження щодо етнічної й демографічної історії Криму, зокрема він обстоював думку, що 4/5 місцевої людності в 1666–1667 рр. становили українці. Відтак повноцінне включення як кримської минувшини, так й історії інших південних і східних регіонів до структур української історії подавалося наріжною настановою в концептуальній пропозиції О. Прицака. Варто звернути увагу й на його цікаві порівняння історії України та Іспанії, представлені в розвідці 1990 р., котрі нав'язували компаративні орієнтальні паралелі на тему європейських фронтів пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби.

Та найголовніше те, що О. Прицак у тексті 1990 р. повсякчас повертався до паралельного співіснування різних способів мислення, зокрема доволі метафорично означував зміну / заміну циклічного мислення на лінійне як «перехід від антропології до історії».

У тексті 1990 р. споглядаємо й певні концептуальні уточнення, наприклад у переліку основних історичних циклів із «структуральної перспективи», яких

у статті 1980 р. автор виокремлював чотири – політичний, економічний, суспільний, культурний. У розвідці 1990 р. до них було долучено ще два цикли – релігійний і психологічний.

Та прикінцеве означення історії України майже не відрізняється в обох однойменних розвідках О. Пріцака за винятком невеличких редакційних поправок. В інтерв'ю 1992 р. він доволі промовисто окреслив лейтмотив своїх практик у пострадянській Україні: «Що ж до моєї викладацької діяльності, то я *переконався: найважливіше, чого українським історикам бракує, – це знання, що таке історія. Треба створити теоретичні підстави, перенести досвід світової історіософії, щоб нарешті наші історики почали займатися наукою, а не якимись ідеологічними чи пропагандистськими писаннями, все одно якої масті – націоналістичної чи комуністичної*»¹.

Зауважимо, що авторські спостереження та конотації, прописані ще кілька десятиліть тому, виявляються напрочуд слушними й точними. Ба більше, вони виглядають майже як пророчі з перспективи нашого сьогодення, особливо у світлі революційних, воєнних і політичних подій 2014–2019 рр. Згадаймо, приміром, тільки одну заувагу О. Пріцака: «Основна проблема історії України в тому, що *велика (якщо не більша!) частина українського населення аж до наших часів, а то і в наші часи, усе ще живе у системі циклічного думання*».

На превеликий жаль, доповідь 1990 р., як і її попередниця, так і не спричинила масштабної полеміки щодо шляхів концептуалізації й репрезентації історії України². Вочевидь пострадянська соціогуманітаристика 1990-х рр. ще не була готовою до цієї складної і полівимірної дискусії. Усвідомлення масштабу та значення концептуальної пропозиції О. Пріцака сталося впродовж 2000-х рр., коли його доповідь 1990 р. здобула значну популярність, оскільки до її ідей звертається дедалі більше українських інтелектуалів³.

* * *

Автографи та машинописи доповіді «Що таке історія України?», підготовлені 1980 р.⁴, а також машинопис частини доповіді 1990 р. (й інші матеріа-

¹ Як «вибухала» Україна (Інтерв'ю з О. Пріцаком; записав І. Гирич) // Старожитності. – 1992. – № 9. – С. 5.

² Ткаченко В.М. Україна: історіософія самоорганізації. – К., 1994. – С. 19.

³ Див., наприклад: *Потульніцький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. – К., 2002. – С. 26–29; *Гончаревський В.Е.* Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). – К., 2011. – С. 85–89; *Галенко О.* Південь нагадує, що історію України час переписати // Схід і Південь України: час, простір, соціум: У 2 т. / Відп. ред. В.А. Смолій; кер. авт. кол. Я.В. Верменич. – К., 2014. – Т. 1. – С. 66–67; та ін.

⁴ *Пріцак О.* Що таке історія України? [2 автографи + 1 машинопис статті, вирізки статті з газети «Свобода» 1980 р.] // НБ НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 211. – 54 арк.

ли)¹ зберігаються в Науковій бібліотеці Національного університету «Києво-Могилянська академія» – в архівній колекції Омеляна Прицака (ф. 10). Принагідно складаємо щире вдячність заступнику директора Науково-дослідного центру орієнталістики імені О. Прицака НАУКМА Таїсії Михайлівні Сидорчук за її цінну допомогу в архівній евристиці.

Тексти О. Прицака друкуються мовою оригіналу за публікаціями 1980² та 1990–1991 рр.³, оскільки мають незначні (як правило технічні й редакційні) розбіжності з автографами та машинописами. Збережено правопис першопублікацій. Деякі друкарські огріхи виправлено без застережень. Виділення курсивом окремих слів подається за першими публікаціями. До текстів подано примітки історіографічного спрямування, зокрема посилання на цитовані автором праці та джерела. Уточнюючі відомості представлено у квадратних дужках.

* * *

ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ? (Доповідь, виголошена 17-го травня 1980 року на відзначенні 30-ліття УВАН у ЗСА)

I

Коли в другій половині XVIII ст. ведучі історики Англії та європейського континенту – очолювані геттінгенським професором Августом Людвіком фон Шлецером (1735–1809), відомим теж у Східній Європі своїм клясичним виданням «Нестора» (1802–1809) – вирішили в ім'я тоді ще діючого раціонального Освічення (Enlightenment) створити корпус всесвітньої історії – вони включили у свою схему («Fortsetzung der Allgemeinen Welthistorie», том 48) історію України. Наслідком того появився в німецькому «Halle a. d. S.» у 1796 році в складі серії товстий том пера молодого, тоді ще австрійського-семигородського історика Йогана Крістіяна Енгеля (1770–1814) під заголовком: «Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken, wie auch des Königreiches Halitsch-Wladimir».

Коли ж знову, яких тридцять років пізніше (1829–), уже в часи романтизму, запрограмовано у німецькому центрі Гота нову серію світової історії

¹ *Його ж.* Що таке історія України? [машинопис 4 стор.; газета «Рух. Інформцентр», 1990. ч. 19, ксерокс із часопису «Слово і час»] // Там само. – Оп. 1. – Спр. 212. – 17 арк.

² *Його ж.* Що таке історія України? (Доповідь, виголошена 17-го травня 1980 року на відзначення 30-ліття УВАН у ЗСА) // Свобода. – 1980. – 29 лип. – 1–2, 5 серпня. – № 165. – С. 2; № 166. – С. 2; № 167. – С. 2; № 168. – С. 2; № 169. – С. 2; № 170. – С. 2–3.

³ *Його ж.* Що таке історія України? // Рух. Інформцентр. – 1990. – Ч. 19: [серпень]. – 6 с.; Те саме // Вісник Міжнародної асоціації українців. – К., 1991. – Вип. 1. – С. 44–54; Те саме // Слово і час. – 1991 – № 1. – С. 53–60.

(Geschichte der europäischen Staaten) за редакцією Арнольда Германа Людвіка Герена (1760–1842) та Фрідріха Августа Гекерта¹ (1780–1851), а в другій половині того ж століття (1879–1893) відома 45-томова всесвітня історія (Geschichte der europäischen Staaten) під редакцією Вільгельма Онкена (1838–1905) у Берліні – там уже для історії України як окремої одиниці не нашлося більше місця.

Яка була тому причина? Німецький романтизм, харківська вітка якого, (що витворилася у Харкові, у першому секулярному університеті України, заснованому у 1805 р.) поклала підвалини для постання нової української літературної мови і літератури, вбив (хоч це звучить парадоксально!) українську історію як окрему дисципліну. Головний винуватець тут був філософ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831), який об'єднав романтизм із трансцендентальним ідеалізмом. У своїх відомих лекціях про «філософію історії», читаних у зимовому семестрі академічного року 1830/31 в берлінському університеті, він розробив свою славну тезу про історичні та не-історичні народи². Після нього, всесвітня історія це розвиток людства по лінії духового та морального поступу. Це осяги людського інтелекту на дорозі до самопізнання. Історія виповняє Божу місію, що виявляється у поступовій реалізації свободи людства і у переході від натуральної стадії варварства до стану права і порядку. Слідуючи за ідеєю свого берлінського попередника Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835) про те, що «історія світу це нероздільна частина правління світу»³, Гегель надав примат політичній історії, бо держава, – на його думку, – це істинна суть об'єктивного духу, а конституційна монархія – це абсолютна форма держави.

При тому Гегель дозволив тільки чотирьом клясам народів, що були успішними в минулому або теперішньому, на вступ до ексклюзивного клубу державних народів. Ними були: I. Східній світ (Китай, Індія, Іран); II. Грецький світ; III. Римський світ; IV. Германський світ.

Зате слов'янським народам, між ними і українцям та полякам, хоча вони тільки недавно втратили свої держави, Гегель відмовив права бути зарахованими до «історичних» народів. Вони повинні остатися погноєм для більш завансованих власне «історичних» народів.

Гегель був чи не найбільш впливовим філософом XIX ст. Тому то не тільки його діалектична метода, але й концепція історії та про виключність «історичних» народів стали наріжним каменем у інтелектуальних структурах ведучих мислителів Європи.

Карл Маркс (1818–1883) та Фрідріх Енгельс (1820–1895) живцем перейняли Гегелівську концепцію про «історичні» та «не-історичні» народи, роб-

¹ Так у тексті. Очевидно, йдеться про Укерта Фрідріха Августа.

² Гегель Г.В.Ф. Философия истории / Пер. А.М. Водена. – СПб., 1993. – 477 с.

³ Гумбольдт В. фон. Про завдання історика // Класики історичної науки. – С. 64.

лячи виїмок тільки для поляків¹. Але і ліберальні мислителі осталися під впливом Гегеля. У висліді – у системах університетського світу на Заході, а теж у структурах світових історій не стало місця для історії України як окремої одиниці.

II

У міжчасі в Україні відродилася історична свідомість. Почалося від дворянського просвічення («людей Старої Малоросії»). Маю на увазі анонімну «Історію Русов» (т.зв. Кониський), оцей дуже впливовий памфлет, що постав і кружляв серед Новгород-Сіверського дворянства у перше десятиліття XIX століття.

Там у передмові читаємо (у перекладі Вячеслава Давиденка): «Історія Малої Росії до часів навали на неї татар, з ханом їхнім Батиєм, злучена з історією всієї Росії, або ж вона і є єдина історія російська; бо відомо, що початок цієї історії, враз із початком правління російського, береться від князів та князівств київських, з доданням до них одного тільки новгородського князя Рюрика, і триває до навали татарської безпосередньо, а від цього часу про існування Малої Росії в загальній російській історії ледве згадується; по визволенню її від татар князем литовським Гедиміном, і зовсім її в російській історії замовчено. Тим то предклядану тут історію малоросійську писано на два періоди, тобто до навали татарської екстрактом, а від тої навали широко і докладно»².

У 1834 році засновано київський університет, причому тридцятилітній професор ботаніки (а заразом любитель руської словесности) Михайло Максимович (1804–1873) став першим ректором та професором руської словесности. Максимович (із козацького роду) об'єднував оці обидва наукові полюси (ботаніка – словесність), базуючися на системі «натурфілософії» німецького мислителя Фрідріха Вільгельма Йозефа Шеллінга (1775–1854), якій він залишився вірним до кінця свого життя.

Прибувши до Києва, Максимович зразу взявся ґрунтовно вивчати пам'ятки староруського письменства, що в свою чергу стало для нього стимулом до студії історії. Якраз у той час (1835 рік) почав діяти у московському університеті перший університетський професор «російської» історії з доброю методологічною підготовкою німецького типу. Ним був довголітній приятель-ворог Максимовича, син російського кріпака Михаїл Погодін (1800–1875), з яким Максимович до кінця свого життя був у шляхетному науковому двобою. Власне Погодін видвигнув був гіпотезу про великоруське походження старо-

¹ Див. критику цієї концепції на поч. XX ст.: Грінченко Б. Передмова [до статей А. Бебеля та Е. Пернерсторфера] // Нова громада (К.). – 1906. – № 1. – С. 42–44.

² Історія Русів / Перекл. В. Давиденка; ред. і вступ. ст. О. Оглобина. – Нью-Йорк, 1956. – С. 2.

руської мови і київської держави, про переселення великорусів на північ у зв'язку з монгольською інвазією і про запустіння України, яку тільки у XVI–XVII ст. сколонізували вихідці з Галичини і Волині. Максимович почав діалог, який властиво триває і донині. Він у численних взірцевих монографічних («цеглинках»), що появлялися звичайно у формі листів до Погодіна, застосовував до досліджуваного періоду методу точного досліду, перейняту ним із систематичної ботаніки, і вказував понад усякий сумнів нестійкість основної тези Погодіна.

Старанням Максимовича засновано комісію для розбору давніх актів при канцелярії генерал-губернатора Південно-Західного краю (Правобережної України), що мала основним завданням доказати документально безпідставність претенсій поляків на ті землі (це стало актуальним після обох польських повстань 1830/31 та 1863 рр.).

Микола Іванишев (1811–1874), ученик Фрідріха Карла фон Савіні (1779–1861), творця берлінської юридично-історичної школи, поклав підвалини для славного «Архіву Південно-Західної Росії», а його наслідник Володимир Антонович (1834–1909) створив першу університетську «школу» істориків України, т.зв. Київську документальну історичну школу.

Антонович і його учні видавали документи, писали монографічні дослідження та історії поодиноких земель – але не займалися теоретичними питаннями. Вони ж офіційно працювали в системі імперської «російської» історії.

Тільки коли наслідком польсько-української згоди в Галичині ученик Антоновича Михайло Грушевський (1866–1934) включив виклади історії України до куррікулуму¹ львівського університету, настав перелім. Грушевський був свідомий своєї місії і у «вступнім викладі з давньої історії Русі»², виголошенім 30-го вересня 1894 року, він недвозначно з'ясував предмет, який він буде викладати. Хоча Грушевський не мав своєї окремої катедри історії України й офіційно він був у львівськім університеті тільки професором при кафедрі всесвітньої історії «із руським викладом» – він послідовно і систематично творив свою маєстатичну будову – історію України-Руси. Бо ж, – як він писав у своїй автобіографії, «написання суцільної історії України, – рано, ще в київських часах стало мою задушевною гадкою, до певної міри питанням чести своєї і свого покоління»³.

Не осягнувши офіційного визнання своєї дисципліни у системі австропольської Галичини, Грушевський мав на цілі добитися того на ширшій арені – у структурі Імператорської Академії Наук у Санкт-Петербурзі, через яку він – цілком слушно – сподівався пробити вікно в Європу. Нагоду для того дав

¹ Лат. *curriculum*, себто до кругообігу.

² Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівськім університеті 30 вересня 1894 р. // ЗНТШ (Л.). – 1894. – Т. 4. – С. 140–150.

³ Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. – Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1981. – С. 18.

ліберальний інтелектуальний клімат серед деяких членів Академії, головно Володимира Ів. Ламанського (1833–1914) та Алексія А. Шахматова (1864–1920), коротко до першої російської революції. Тоді, в 1904 році, Грушевський опублікував свою відому програмову працю п. з. «Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східнього слов'янства». Тут треба звернути увагу на те, що праця Грушевського появилася у виданнях Імператорської Академії Наук українською мовою, хоча тоді заборона вживання української мови не була ще знята.

Грушевський мав частковий успіх. Деякі визначні російські історики, між ними Александр Євгеневич Пресняков (1870–1929) та Павел П. Смірнов (1882–1947) прийняли його схему беззастережно і старалися застосувати її до історії Росії у своїх працях. Але загального признання схема Грушевського не знайшла серед російських істориків і не стала невід'ємною частиною російської історіографічної думки. Большевицька революція, крах українізації при кінці 1920-их років зробили із Грушевського не-людину, а його твори та схема були цілковито проскрибовані.

Крім того, від 1930-их років советська історична наука пішла своїм окремим шляхом від європейської та американської наук.

Так то спроба Грушевського впровадити у першій четвертині нашого століття знов історію України у структуру світової історії в основному не вдалася. Українська історична наука залишилась або провінцією російської («радянської») історичної науки, або – це заторкає еміграційну історіографію – ігнорується західньою історичною наукою. Із-за того поміж українською і світовою наукою не могло дійти до спільної мови.

III

Після семилітньої підготовчої праці у 1975 році заіснувала на українським історичним фронті драматична зміна. Найстарший і найбільш престижевий американський університет, Гарвард, встановив у своїй структурі постійну, вивіновану¹ «катедру історії України ім. Михайла С. Грушевського». У зв'язку з цим українська історія одержала своє міжнародне визнання. Ясна річ, нововизнана дисципліна мусіла прийняти на себе обов'язок самовизначення – це дуже складна і відповідальна справа.

Немає сумніву в тому, що це єдиний лінійний історичний процес. Одначе світова історія в цілому («універсальна історія») як предмет досліду для однієї людини – сьогодні неможливий, хоча ще недавно (1920–1931) англієць Герберт Джордж Веллс (1866–1946)² по-своєму зреалізував такий плян.

¹ Наділену, забезпечену коштами.

² Уэллс Г. Краткая всемирная история. – М., 2005. – 352 с. Ця праця – російськомовний переклад своєрідного введення до всесвітньої історії відомого письменника-фантаста Г. Веллса, написаного на кшталт роману для широкого

Арнольд Джозеф Тойнбі (1889 р. – [1975]) – представник «правої» течії – приймає не держави, а «цивілізації» як свою одиницю досліду («real unit of history», 1934), як відомо, він нарахував, що протягом шести тисяч [років] історичного буття людини таких одиниць було двадцять одна, із латинохристиянською, яка єдина ще досі не застигла¹.

Для Іммануеля Воллерштайна, американського представника французької школи «Annales»-ів («ліва» течія), тільки «світова імперія і світова економія є властиві одиниці студій»², при чому в центрі уваги повинні стати суспільні формації даної імперії, у яких відбувається діалектичний процес функціонування: контрадикції³, що врешті доводять до периферіялізації даної імперії, цебто до її колонізування новою імперією (1974).

У такому інтелектуальному кліматі, мені здається, що концепція представника малої нації, голляндця Пітера Гейля (1887–1966), у його «Дебатах з істориками» (1958)⁴ заслуговує на увагу. Він пише: «Я можу прийняти західню цивілізацію як реальну одиницю (історії), але це складена одиниця, при чому складові частини є не менше реальні як цілість. Прийняти, що цивілізації це найменші ясні одиниці для дослідів – це те само, що встановити майже неможливі стандарти. Таке поле досліду настільки велике, що переходить можливості розуму збагнути. Тому ніщо не є більш нормальне, як прийняти за базу для досліду малі структури, нації і держави, через які життя проявляє себе для дослідника більш безпосередньо та більш інтенсивно».

Отже нація, у нашому випадку, випадку України, може підходити як така найменша одиниця для історичного досліду.

У більшості західноєвропейських народів держава і нація / нарід – ідентичні. Як відомо протягом багатьох століть не було в Україні своєї держави; у різні часи переставала існувати не тільки т.зв. історична тяглість, але навіть історична свідомість народу. Навіть наша національна назва змінилася. Що тут прийнято як одиницю досліду?

Грушевський, спадкоємець українського народництва ХІХ ст., яскраво висловив своє становище у своїй цитованій лекції у львівському університеті із 30-го вересня 1894 року. Він говорив: «Народ, маса народна, зв'язує її (окремі історичні періоди, *О.П.* [Омелян Пріцак]) в одну цілість і єсть, і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки. Він – з своїми ідеалами й змаган-

читача. Більш повна візія цього автора на всесвітню історію репрезентована у його чотиритомнику. Див.: *Wells H. The Outline of History: Being a Plain History of Life and Mankind.* – New York, 1923.

¹ Докладніше див.: *Пріцак О.* Арнольд Джозеф Тойнбі та його твір // *Тойнбі А.* Дослідження історії: У 2 т. – К., 1995. – Т. 2. – С. 363–373.

² Див., наприклад: *Валлерстайн И.* Миросистемный анализ: Введение. – М., 2006. – 248 с.

³ Суперечності, заперечення.

⁴ *Geyl P. Debates with Historians.* – New York, 1958. – 257 p.

нями, із своєю боротьбою, поспіхом і помилками – єсть єдиний герой історії. Зрозуміти його стан економічний, культурний, духовий, його пригоди, його бажання й ідеали – єсть мета нашої історії. Політично-громадський устрій (державна) звичайно не відповідав тим ідеалам. Свій чи чужий, він ніколи, чи майже ніколи, не був витворений відповідно ним, і громада з урядом стояли один проти одного не тільки в період давній. Устрій державний (державна) по всі часи цікавий нам переважно тим, оскільки він впливав на стан народу, оскільки сам підупав впливу громади й оскільки відповідав її бажанням і змаганням. І культура, що розвивається в верхніх верствах народу, цікава нам головним чином не так сама по собі, як тим, що відбувається в її загально-народного... Правда, ми мало маємо відомостей про народ, однако се не перешкоджає йому бути тою головною віссю, з якою ми повинні координувати свої висліди»¹.

Цій фетишизації «народу» як одиниці досліду історії України (на жаль, без ясної дефініції) Грушевський залишився вірним до кінця свого життя². Ось, що він писав, наприклад, у 1920 році: «Я був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від Кирило-Методіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і влади (державна) вина лежить по стороні (державна), бо інтерес трудового народу – се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народові не добре, се його право обрахуватися з нею»³.

У протилежності до Грушевського, Вячеслав Липинський (1882–1931), вихованець краківської школи польських істориків (і французько-швейцарських соціологів)⁴ поставив у центрі уваги своїх історичних дослідів – власне державу. Нагода для того прийшла сама, коли треба було йому пояснити

¹ Грушевський М. Вступний виклад... – С. 149. У публікації О. Прицака останнє речення з цитованої праці М. Грушевського подається в дещо перекрученому вигляді: «Отже, народ це – головна вісь з якою ми повинні координувати свої висліди».

² Візія О. Прицака щодо ролі та місця М. Грушевського в українському історієписанні помітно еволюціонувала від доволі критичної та у чомусь навіть своєрідної статті 1966 р. з низкою інвектив щодо світосприйняття і поглядів автора «Історії України-Руси» до цікавої й оригінальної спроби осмислення їх методологічних та історіософських підвалин. Див. докладніше: Прицак О. У століття народин М. Грушевського // Листи до приятелів. – 1966. – Кн. 5/7. – С. 1–19; Його ж. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Ред. І. Бречак. – Київ; Кембридж, 1991. – 78 с.

³ Грушевський М.С. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // Борітеся–поборете (Відень). – 1920. – № 1. – С. 12.

⁴ Ідеться про впливи теорій циркуляції еліти В. Парето та Г. Моски, а також візії «революційного міфу» Ж. Сореля.

наявність двох на перший погляд парадоксальних документів: 20-го червня 1657 року пани-шляхта Пинського повіту, римо-католики по вірі, склали присягу вірності революційному і православному гетьманові Богданові Хмельницькому, який у акті, виданім вісім днів пізніше (28 червня 1657 р.), забезпечив їх станові привілеї та свободу їх римо-католицького обряду. «Що означають ці документи?» – питав Липинський. «На якому ґрунті повстав вічний союз між католицькою вже тоді в своїй більшості шляхтою Пинського повіту і православним Гетьманом Війська Запорозького? Яке політичне і соціальне тло того акту? Наша дотеперішня історіографія, розвиваючись під впливом трьох чинників: ідеології державности російської, ідеології державности польської і національно-культурної демократичної і недержавної ідеології української не дає відповіді на питання, котрі виходять поза рамки того, так чи інакше ідеологічно обмеженого, досліду нашої минувшини.

Отже і цей факт союзу і злуки неправославної шляхетської верстви з Військом Запорозьким не міститься в рамках ані суто-православного «возсоединенія Руси», ані «некультурного антипольського, антишляхетського і антидержавного козацького бунтарства», ані скромних «культурно-національних демократичних українських змагань».

І тільки основно, визволившись з накинутаго нам під час нашого занепаду поняття про себе як про якийсь до державного життя нездатний, вічно бунтуючий і вічно покривджений полу-народець, – тільки усвідомивши собі весь розмах нашої історії, широкі державні, організаційні замисли предків наших, ми можемо зрозуміти поодинокі діла тих предків, згідно з правдою – науково – оцінити факти нашої минувшини»¹.

Липинський був не тільки історик, але соціолог та націолог². У своїх «Листах до братів хліборобів» він багато уваги присвятив філософії історії, питанню влади і зв'язаного з ним волюнтаристичного творення нації.

Націю він розумів у французькому значенні і клав знак рівності поміж термінами нація і держава, а крім того – територія, так як – після нього – свідомість території зобумовляє існування нації.

На увагу заслуговує трикутник Липинського, базою якого (трикутника) є нація / територія (вона ж «дитина»), лівим рам'ям є держава («батько»), а правим – громадянство («мати»); остання поділена на горизонтальні стани і вертикальні кляси³. Територія продукує активну меншість – аристократію

¹ Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л. Білас, Я. Пеленський. – Філадельфія, 1991. – Т. 3: Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – С. 13–14.

² Див. докладніше: Pritsak O. Lypyns'kyj's Place in Ukrainian Intellectual History // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol. 9, no. 3/4. – P. 245–262.

³ Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / Ред. Я. Пеленський. – Київ; Філадельфія, 1995. – Т. 6, кн. 1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – С. 382–383.

(провідну верству) еліту, що виконує владу над державою, яка знову ж через закон володіє громадянством.

Впровадження Липинським до української історіографії концепції держави як основного елементу історичного процесу, викликало правдиве потрясення. Нове покоління істориків, в тому ж учні Грушевського, зразу перейшли на тори, вказані Липинським. «Українська історіографія на переломі» (1924)¹ – оцей заголовок відомої розвідки Івана Кревецького (1883–1940), що перефразовує ключовий твір Липинського «Україна на переломі» – говорить сам за себе.

Іван Крип'якевич (1886–1967) почав випускати у 1925 році (–1931) серію прекрасних статей під провокуючим заголовком: «Студії над державою Богдана Хмельницького»². Степан Томашівський (1875–1930) подав свою синтезу української історії до 1569 року з державницької точки погляду, беручи як базу українську територію (1919). При тому він старався виявити «духа» української історії або так званих трьох провідних ідей.

«Перша ідея», – писав він, – «впливає з відвічного контрасту між культурно-лісовою і степовою половою нашої землі й має на меті з одного боку охорону від степових хижаків, із другого здобування землі... До 14 в. вона (боротьба) була, загалом беручи, дефензивна, опісля переважає офензива, у XVIII в. закінчується вона перемогою над степом...

Друга ідея української історії впливає із політично-культурної суперечності Заходу і Сходу, якого підкладом церковні окремішності католицтва і православ'я... Політичний вислів сього контрасту маємо в національній боротьбі між народністю польською і українською... Синтеза в цім змаганні супротивних течій виявилася у витворенню окремого національно-культурного і політичного характеру українців, який сполучає в собі поодинокі прикмети обох основних типів в одну органічну цілість.

В основі третьої [історичної] ідеї України лежить політично-господарський контраст Півночі і Полудня, скріплений окремішністю расовою і культурною. Ся суперечність слідна від найдавніших часів, одначе до національ-

¹ Кревецький І. Українська історіографія на переломі // ЗНТШ (Л.). – 1924. – Т. 134/135. – С. 161–184.

² Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького: I. Рада; II. Генеральна старшина // Там само. – 1925. – Т. 139/140. – С. 67–81; Його ж. Студії над державою Богдана Хмельницького: III. Державні межі; IV. Українські дороги в половині XVII ст. // Там само. – 1926. – Т. 144/145. – С. 109–140; Його ж. Студії над державою Богдана Хмельницького: V. Гетьманські універсали; VI. Суд // Там само. – 1927. – Т. 147. – С. 55–80; Його ж. Студії над державою Богдана Хмельницького: VII. Військо; VIII. Каталог полковників 1648–1657 рр.; IX. Держава Богдана Хмельницького (загальні уваги) // Там само. – 1931. – Т. 151. – С. 111–150.

ної самосвідомости прийшла вона найпізніше з усіх, бо що-тільки у 19 в., після переходу більшості українських земель під панування Московщини...

Степ, Польща, Московщина – отсе є трикутник історично-політичного розвитку України»¹.

У двадцятих роках твори Липинського ще доходили (хоч з деяким запізненням) до Києва. У своїй творчій автобіографії («Мій творчий шлях українського історика», 1964) Олександр Оглоблин (народжений 1899–[1992]) свідчить, що він запізнався з «Україною на переломі» десь у 1922-му році, «і вона справила на мене величезне враження»².

У висліді Олександр Оглоблин застосував методу досліду Липинського до доби Мазепи³ – Петрика⁴. Крім того, він поповнив дотеперішні схеми історії України своєю схемою української економічної самостійности як для XVII–XVIII ст.⁵, так і для XIX ст.⁶, а теж накреслив свій проект схеми всієї історії України півтора останніх століть (XIX – половина XX ст.)⁷, підкреслюючи, що власне тоді перед нами виступає процес формування українського територіального масиву.

Дальше розвиток української історіографічної думки не пішов.

Хоча майже всі українські історики під Польщею і на еміграції (з малими виїмками, наприклад, Михайло Антонович, 1909–1945?)⁸ стали носіями державницької історичної школи – вона (школа) не створила суцільної будівлі української історії і не встигла твердо увійти до структури європейської історичної науки. Очевидно, брак української держави та державних університетів, які надали б українській історії необхідного престижу – теж мав свою роль у тім неуспіху.

¹ *Томашівський С.* Українська історія: Нарис I: Старинні і середні віки. – Л., 1919. – С. 11–12.

² *Оглоблин О.* Мій творчий шлях українського історика // Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В. Омельченко. – Нью-Йорк, 1977. – С. 33.

³ *Його ж.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960. – 409 с.

⁴ *Оглоблін О.П.* Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). – К., 1929. – 65 с.

⁵ *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине. – [К., 1925]. – 270 с.; *Его же.* Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – [К.,] 1925. – 232 с.; *Оглоблин О.* Кріпацька фабрика (Харків – Київ, 1931) // *Ohloblyn O.* A History of Ukrainian Industry / Reprint of the three volume study first published in Kiev in 1925 and 1931. – München, 1971. – 285 p.

⁶ *Оглоблін О.* Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в. // Червоний шлях (Х.). – 1928. – № 9/10. – С. 165–179.

⁷ *Оглоблин О.* Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). – Мюнхен; Нью-Йорк, 1973. – 14 с.

⁸ *Антонович М.* Історія України. – Т. 1. – С. 5–7.

Що торкається советської історіографії, то після бурхливих років Другої світової війни, зокрема після Переяславських тез із 1954 року, там цілковито запанувала офіційна інтерпретація історії, яку можна б назвати телеологічною: після різних ладів із внутрішніми противоріччями (первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, соціалістичний) нарешті людство знаходить безпротирорічне щастя у комуністичному ладі, очевидно як ССРСР. Після багатьох невдалих спроб, Академія наук УРСР випустила у світ у 1977–1979 роках свою першу велику «Історію Української РСР» у восьми томах та десяти книжках (томи перший та восьмий мають по дві книжки), яка мала б заступити «Історію» Грушевського. Ця збірна праця, у якій взяли участь десятки советських істориків, вийшла під редакцією двох директорів Інституту історії – Арнольда Шевелева (народженого 1928[–2009]) та Юрія Кондуфора (народженого 1922[–1997]).

У програмовій передмові (в першому томі) читаємо: «Історія УРСР, боротьба трудящих за соціальне і національне визволення, за встановлення і зміцнення Радянської влади, успіхи в соціалістичнім та комуністичнім будівництві нерозривно пов'язані з великим російським народом, усіми братніми народами нашої країни, з невтомною творчою діяльністю комуністичної партії, з ім'ям засновника і керівника партії і Радянської держави Володимира Ілліча Леніна.

В єдиній сім'ї радянських народів український народ вперше в своїй історії дістав національну державність, створивши УРСР, відстояв свою свободу й незалежність у роки Громадянської і Великої Вітчизняної воєн, разом з усіма народами Союзу РСР побудував розвинуте соціалістичне суспільство і впевнено крокує по шляху до комунізму.

...Показати складний історичний шлях трудящих України, розкрити всю багатогранність їх історичного минулого і славного сучасного в органічному взаємозв'язку з історією трудящих всієї нашої країни (тобто СРСР) і всього загальноісторичного процесу, висвітлити причини, що зобумовили бурхливий розквіт УРСР у братній сім'ї радянських республік – почесне і відповідальне завдання радянських учених (тобто істориків)¹.

Однією з найбільш дискусійних проблем вітчизняної історіографії довгий час залишалася проблема зародження державності на Україні в середині XVII ст. (гетьманування Богдана Хмельницького). У багатотомовій «Історії УРСР» ця проблема висвітлюється на основі документальних джерел, які свідчать, що в ході визвольної війни українського народу проти польсько-шля-

¹ Історія Української РСР: У 8 т. – К., 1977. – Т. 1: Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму (З найдавніших часів до середини XVII ст.). – Кн. 1: Первіснообщинний лад і зародження класового суспільства. Київська Русь (До другої половини XIII ст.). – С. 5.

хетського гноблення почав складатися державний апарат, але цей процес не завершився і не міг завершитися у тих конкретних історичних умовах»¹.

Ясна річ, що українська советська історіографія – із догмою нерозривного зв'язку України із керівним великим російським народом і його державою – не розв'язала у позитивний спосіб питання, поставленого на початку цієї доповіді: що таке історія України?

Після отого короткого перегляду історіографії проблеми – перейдемо до – теж короткої – спроби її розв'язки.

IV

Історія займається минулим свідомої себе людської спільноти на території, що вона (спільнота) замешкує у лінійно міряному часі. Отже, тут входять у гру такі чотири первісні елементи: територія, держава, людська спільнота і лінійний час.

Історія досліджується на рівні абстракції. Вона займається функцією історичних фактів у їхніх структурах, при чому приймаються чотири основні паралельні перспективи: розвитку політичний, економічний, суспільний та культурний.

Як я вже вище згадав, – треба приймати одніть історії, то єсть історичного процесу. Тим-то можна прийняти для конкретного досліді історії три-ступневу гієрархію: історія конкретної території (нації) – найменша одиниця досліді, історія даного культурного кругу – середня одиниця, та світова історія.

1

Із повищого видно, що територія займає спеціальне місце у структурі історії. У відношенні до української історії критерій території зразу викликає запит: яка територія? Українське поселення до двох останніх століть, а спеціально українські держави різних часів займали різні території. Київська Русь охоплювала весь східноєвропейський лісостеп і лісову полосу, але не обіймала Південної України з Кримом та Слобідської України.

Галицько-Волинська держава в основному обмежувалася Західньою Україною включно з Холмщиною, Підляшшям, частиною Литви і цілим Поліссям, а теж із територією поміж Дністром і Серетом, що після 1340 року стала Молдавським князівством, а опісля базою новочасної Румунії.

Гетьманська держава після 1667 року обмежувалася до Києва і північно-Лівобережної України, при тому знову без Слобідської України, яка від початку її колонізації українськими виходцями у 30-тих роках XVII ст. входила в склад Московської держави.

Справу тут мусить вирішити сьгоднішній державний критерій (про який нижче): українська територія як предмет історії – це приблизно територія

¹ Там само. – С. 8.

у границях теперішньої УССР, що більш-менш також відповідає т.зв. етнографічним кордонам поселення українців. Тут може виникнути закид, що таке вирішення є телеологічним, бо теперішню державну територію проєктується у минуле, власне так, як це робиться в «Історії Української РСР». Відповідь на те є проста: етнічно неукраїнські політичні структури зникли, наприклад, Половецька держава (1050–1240), Кримський ханат (1450–1783); їхні колишні мешканці ввійшли у великій мірі в український етнос; через те їхня територія стала українською етнографічною територією протягом XVIII–XX ст., а з цим українська історіографія має – як кожна інша історіографія – як свій обов'язок вивчати минуле всіх людських спільнот і держав, що проживали на теперішній своїй (українській) території, а не обмежуватися тільки до держав «свого» (українського) етномовного кола. Це вона (історіографія) повинна робити під однією умовою, дуже важливою, бо вона власне звільняє історичну науку від тавра телеології: усі процеси етнічно неукраїнських державних структур повинні вивчатися об'єктивно нарівні з етнічно українськими державами, без тіні якого-небудь «культурного месіанізму», або проєктування «необхідности» української колонізації, або українзації етнічно неукраїнського населення в минуле.

Значить, дослідник княжої доби повинен трактувати безпристрасно і на тому самому рівні, при тому з належним знанням усіх джерел українськомовних і неукраїнськомовних не тільки руську (етнічно українську) Київську державу, але також і Тюрко-Монгольську державу Половецьку. Історик козацької доби повинен паралельно і безпристрасно трактувати як і державу Війська Запорозького, так і Кримський ханат. У таких підході татари – це не дикі заїди-грабіжники, а нарівні зі запорожцями – наші предки.

Тут можу подати, що в половині XVI ст. єдиною українською княжою династією (по вимертю або вимандруванні на північ Рюриковичів) були князі Ружинські-половці. Вони виводилися від половецького володаря Тугор-таркана (помер у 1096 р.), тестя київського великого князя Святополка II Ізяславича (1093–1113). Столиця Половецької держави поміщалася на міській території пізнішого Великого Харкова.

Руські князі, як і половецькі, мали між собою свої постійні порахунки, союзи та міжусобиці, але у 1223 році на річці Калки вони боронили свою батьківщину (власне територію!) перед монголами. Усі вони спільно, князі Рюриковичі плече-в-плече із князями половецькими, велика частина яких уже тоді увійшла у руський християнський культурний круг. Свідком того – імена половецьких князів того часу, такі, як Юрій Кончакович, Данило Кобякович, Ярополк Томзакович, Гліб Турієвич.

Шляхтич Никифор Поплонський складав тодішньою руською мовою панегірики на честь перекопського бея (високого достойника Кримського ханату і члена династії Шаган-Гірея у 1691 р.), цілком у «бароковому» стилі панегіриків доби гетьмана Івана Мазепи:

«Крымские врата, Перекопе давный,
Вездѣ по странамъ чѣмъ еси ты славный.
Велика твоя слава повсюду есть нинѣ,
Ляхом, Москвѣ и Руси і всей Украинѣ...
Зная храбрость велику Шангирѣй салтана.
Козаки себѣ имѣтъ ради тебя пана»¹.

Ось, що читаєм у «Літописі» Самуїла Величка (помер біля 1728 р.) про пригоди кошового отамана Івана Сірка під роком 1675. Коли Сірко, наїхавши [на] кримську територію забрав з собою проживаюче там християнське (етнічно українське) населення, і сказав їм на границі: «Хто хочетъ, идѣте зѣ нами на Русь, а хто не хочетъ – вертайтеся до Криму. Якое слово Сѣрково християне и туми (–метиси, що вже народилися в Криму) зѣ і християнѣ вѣ Кримѣ родившіися почувши, изволили едни зѣ нихѣ, а именно три тисячи, лутше до Криму вернуться, нежели вѣ землю християнськую простовати... а при отпуску гди (Сірко) спиталѣ ихѣ – для чоґобы до Криму квапилися, отповѣдили, ижѣ тамѣ вѣ Криму имѣють уже – свои осѣдлиски и господарства, и для того тамѣ лутше себѣ желаютъ жити, нежели вѣ Русѣ ничего своего неимущи»².

Тюрколог академік Агатангел Кримський (1871–1942; сам, як і наш визначний економіст Михайло Туган-Барановський, 1865–1919, – кримсько-татарського походження), що навів оцю цитату у своїх «Студіях з Криму» (1930), додає: «Принагідно зробимо увагу. Не тільки спеціалістові-антропологові, ба й першому-ліпшому туристові часом одразу буває видко величезну схожість антропологічного типа багатьох теперішніх татар-кримчаків та українців. З першого погляду іноді не можна буває й розпізнати, чи татарин-кримчак перед вами, чи українець. Такі оповідання, як оце, що наведено з Самійла Величка про масове потатарення українців у Криму, вимовно пояснюють і факт антропологічної схожости»³.

Справа ясна, що громадяни України – мешканці Криму, харківці чи одесці – повинні мати можливість пізнати історію своєї ближчої батьківщини у системі власне історії України.

2

Переходимо до наступного елементу – держави.

¹ *Оглоблін О.* Вірші смоленського шляхтича Н. Поплонського р. 1691 на честь перекопського бея // *Студії з Криму: I–IX* / Ред. А.Е. Кримський. – К., 1930. – С. 34, 36.

² *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, составил Самоил Величко.* – К., 1851. – Т. 2. – С. 376.

³ *Кр. А. [Кримський А.].* Про долю українських полоняників у Кримському ханстві // *Студії з Криму.* – С. 17.

Історія не займається поодинокими людьми, а людськими спільнотами. Найвищою досі відомою в історії людською спільнотою є суверенна держава. Тому історія і є в основному історією держав та державноподібних суспільних одиниць чи інституцій, а також ідей, що ведуть до їх створення. Історія знає різного типу держави: кочові союзи (Рах), осілі імперії, міста-поліси, та патримоніальні (наприклад, Московська держава), династичні (наприклад, держава Габсбургів), станові (наприклад, Польсько-Литовська Речи-Посполита) й національна (французька) держави.

На українській території державне життя почалося приблизно у VII ст. перед Христом. Тоді там паралельно появилися три типи держав, які всі є невід'ємною частиною України. На північному побережжі Чорного і Озівського морів і на Криму маємо грецькі держави-міста (поліси, наприклад, Ольвія). Одна група полісів об'єдналася біля 480 року перед Христом у патримоніальну державу – Боспорське царство, що проіснувало під різними династіями (грецько-тракійського, готського та протоболгарського походження) аж до руських часів у X ст. по Христі; тодішня староруська назва того колишнього царства була Тмуторокань.

У степовій Україні (обабіч Дніпра) створили свій кочовий «пакс» іранські скити. Це перший відомий в історії такий «пакс» (якщо не рахувати Гомерових кіммерійців, про яких ми нічого докладніше не знаємо). Скитів – як провідників «пакс»-у – замінили сармати, останніх – аляни; всі вони були мовно іранцями. Після готського «інтермеццо» володарями «пакс»-у ставали народи алтайської мовної групи: гуни, (псевдо-) авари, болгари, хазари, печеніги і врешті половці та татари. У IX–X сторіччях із лісової смуги вздовж нових річних торговельних шляхів постала руська Київська держава, що до XII ст. займала панівне становище теж у лісостеповій смузі, а теж і у деяких частинах чорноморсько-озівського побережжя.

Паралельно з нею співіснували на цілій південній половині сьогоднішньої української території степові кочові «пакс»-и – про що вже згадано попередньо – печенігів (до 1050 р.) і половців (від 1050 р.). Дослідження джерел, історії та взаємин між собою і сусідами всіх тих державних творів, осілих та кочових – це і єсть завдання історії України.

Що зв'язувало усі названі державні твори України, осілі і степові, було те, що всі вони були в основі патримоніального типу, то значить, що державна влада, економічні ресурси, торгівля, культура – все було монополією володаря (князя, кагана) та династії, і ними ж контрольованими. Тому, що джерело української християнської культури, Візантія, була теж патримоніальною державою, у таких обставинах було неможливим у Київську добу витворити провідну верству – співучасника влади із володарем та політичну культуру еліт. Із вимерттям династії, або наслідком мілітарної поразки, майже безслідно і без іреденти переставала існувати сама держава.

Станові концепції, база для повстання еліт, що могла зародитися у не-патримоніальній католицькій Західній Європі поміж IX–XI сторіччями, почала доходити на Україну у другій половині XII ст. через суміжні католицькі країни – Угорщину (до 1387 р.) та Польщу (після 1387 р.). Продуктом тієї культурної інтеграції були – західньо-українська «гербова» шляхта (про неї нижче) та козацька майже станова держава XVII–XVIII ст. (своєрідна копія Польської Речі-Пополитої), унікальне явище у патримоніальній православній Східній Європі. Тут можна додати, що друга тодішня держава України, Кримський ханат, вироблював собі подібну структуру до гетьманської держави Війська Запорозького. Цікаво, що рік 1783 – це дата кінця обох структур – козацької та кримської.

Тут можна на маргінесі вказати на цікавий історичний парадокс: у часах визвольних змагань 1917–1920 років постали в Україні знову дві держави: одна Українська Народна Республіка (Українська Держава зі столицею у Києві), друга – Українська Соціалістична Советська Республіка зі столицею у Харкові, цілком як за княжих часів: Рюриковичі (Київ) versus половці (Харків).

3

Відносно людської спільноти, Грушевський, як і всі народники, вживали терміну «народ», «народні маси», вони ніколи не вважали за потрібне подавати точні дефініції того терміну, який властиво був літературно-романтичною величиною, невловимою для точного наукового досліджу. Як слушно на це звернув увагу академік Дмитро Багалій (1857–1932), Грушевський, вживаючи терміну «народні маси», у козацьку добу ідентифікував його без різниці то з козацьким рухом (магнатським за своїм походженням, наприклад, князь Дмитро Байда-Вишневецький), то з міщанами, селянами і дрібною інтелігенцією (за новою термінологією)¹.

Предметом історії є не аморфна селянська маса, або безмовна етнічна група (вони є об'єктом інших наук – етнографії та антропології), а свідомо своєї історичної ролі людська спільнота. До XV–XVI сторіч у нашій патримоніальній системі – це були князі та династія (тільки частинно бояри і багаті купці), а у станових системах стани: шляхецький, козацький та міщанський. Тільки після скасування кріпацтва 1848 року в Галичині та 1861 в осередніх та східніх українських землях почали входити селянські маси (80–90% тодішнього українського населення) у склад свідомої людської спільноти.

Отже, історія займається не усіми видами *homo sapiens* на означеній території, а тільки одним специфічним їх видом – *homo politicus*. У випадку історії України – це свідомий своєї лояльності до приналежності до української землі-території політичний українець, без огляду на його мову, расу, релігію чи інші етнічні, але не-історичні прикмети.

¹ Багалій Д.І. Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (історико-критичний нарис) // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 160–217.

Тим то політичними українцями, предметом української історії є і остануться на віки відкриті Липинським пани польської шляхти із 1657 року, хоча вони не були козаками, вживали польської мови і були римо-католиками.

З огляду на те, що наше національне відродження було довгий час під знаком аполітичного варіанту народництва, українські історики займалися головню тією українською людиною, яка властиво є поза історією: несвідомою себе так званою народною масою, тоді коли формування українських провідних верств (еліт), властивого предмету історії, осталося і ще остається майже недослідженим. Виїмок становлять досліді Липинського над шляхтою XVI–XVII сторіч (згадувані вище) та студії декількох його послідовників, в першу чергу Олександра Оглоблина про українське дворянство колишньої Гетьманщини XVIII–XIX сторіч¹.

Типічним явищем було рішення Грушевського після його повороту на Україну видавати як основний орган Історичної секції Української Академії Наук властиво антропологічно-етнографічний журнал. Хоча його редактор, високоосвічена і талановита дочка Михайла, Катерина Грушевська², поставила цей орган на дуже високий рівень, все таки це не була історична трибуна, а як каже її заголовок і підзаголовок: «Первісне громадянство та його пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні» (від 1926 р.).

При тій нагоді дозволю собі подати у дуже короткій формі деякі висліди моїх власних дослідів над історією еліт. Як вище подано, до XIV ст. не могло бути мови про українські провідні верстви, бо у патримоніальній системі (якими, повторюю ще раз, були Київська та Галицько-Волинська держави) – це було прямо неможливо.

Але у надрах Галицько-Волинської держави постала «гербова» шляхта в Галичині і Холмщині: біля сто родин дістало герби (головно «сас») від угорських королів (до 1387 р.); за польської влади (після 1387 р.), коли єдиним доказом приналежності до шляхетського стану були власне герби (а не мова чи релігія) – династії отих православних шляхтичів, об'єднані становими інтересами, запевнили собі монополію на єпископські сани та на володіння церковними інституціями та добрами, і в такий спосіб їх захоронили. Після Люблинської унії (1569) частина з них – як і інші шляхтичі-колоністи з Корони Польської – перейшли на територію України, що власне тепер відійшла від Литви і стала складовою частиною Польщі, і поволі перейняли під свою

¹ Оглоблин О. Люди Старої України. – Мюнхен, 1959. – 328 с.

² О. Прицак планував перевидання «Українських народних дум» К. Грушевської у «Гарвардській серії українознавства», зокрема підготував чернетку передмови до цього проекту. Докладніше див.: Федорук Я. Нездійснений проект перевидання «Українських народних дум» Катерини Грушевської у «Гарвардській серії українознавства» // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 2013. – Т. 21, вип. 18. – С. 128–142.

опіку православні інституції. Вони, разом з етнічно-польською шляхтою стали письменними у XVI ст., і, діставши тепер у свої руки скарби культури Київської і Галицько-Волинської Русі – літописи, в такий спосіб встановили свою історичну свідомість. Так дійшло до відомого культурно-національного відродження кінця XVI–XVII ст. Тут можна додати, що один з таких галицьких «гербових» шляхтичів Петро Конашевич Сагайдачний – став навіть гетьманом Війська Запорозького (1614–1622).

Нащадки галицької гербової шляхти поновили свою історичну провідну роль, коли Галичина у 1772 році стала складовою частиною станової Габсбурзької імперії.

4

Як уже згадано – лінарний час – це дуже важливий компонент історії, бо ж буття і дії людських спільнот типу homo politicus проходить в часі, мірянім ерою, що постійно йде вперед, а не циклічною зміною. Свідомість часу – є продуктом вищого, лінарного мислення. Це твір міської культури, незалежний від природних циклів, бази сільського господарства.

Тому антропологи розрізняють два способи мислення: нижче (примітивне) – циклічне та вище (розвинуте) – лінарне. Культура, базована на циклічнім думанні, є поза межами історичного досліду, бо ж в центрі уваги людини циклічного думання є лише проблеми невеликої сільської громади рівних (примітивна *communitas*), яка базує усе на своєрідній «рівноправности» і циклічній обрядовості без ніякого поступу (перспектива в минуле замість вперед). Вона неспроможна сприйняти лінарного розвитку, а тим самим осягнути ступінь вищого розвитку здиференційованого суспільства, цебто суспільства із системою ясно окреслених структур.

Основна проблема історії України¹ в тому, що велика (якщо не більша!) частина українського населення аж до наших часів, а то й у наші часи, все ще живе у системі циклічного думання. Тому в нашому випадку ми маємо до діла властиво не з однією, а двома спільнотами, де обидві ці системи думання (циклічна та лінарна) існують паралельно біля себе і утруднюють нормальний перехід так званої «народної маси» (із циклічнім думанням) до свідомої структурованої суспільности (з лінарним думанням).

V

Якщо прийняти – як ми це зробили – що історія України належить до типу т.зв. національних історій, цебто до найменшої одиниці історичного досліду, тоді вона входить до світової історії за посередництвом звена вищого типу – історії цивілізації (термін А. Тойнбі).

¹ Вірогідно, співвіднесення з назвою й ідеями відомої збірки праць Б. Крупницького Див.: *Крупницький Б. Основні проблеми історії України / На правах рукопису.* – Мюнхен, 1955. – 217 с.

До якої цивілізації входить Україна? Звичайно приймається як аксіому – що це візантійсько-православна цивілізація. Але як з тим погодити український католицизм – унію, не говорячи вже про інші не-християнські (наприклад, ісламська) цивілізації. Розв'язку подає саме наше національне ім'я – гранична смуга – Україна. Якраз Україна становить цікаву для світового історика територію, яка була перехрестям багатьох культур, продуктом як циклічного, так і лінійного думання, що по сьогоднішній день частинно існують паралельно побіч себе. Хоч часто на різних рівнях. Досліди та аналіза взаємного просякання отих вищих і нижчих цивілізацій – це завдання майбутнього. Але вже тепер можна бути певним, що такі досліди дадуть дуже цікаві результати.

VI

Тепер пора підсумувати.

Історія України – це не історія української етнічної маси (етнізм не є об'єктом історії), а міряне лінійним часом минуле всіх типів держав, що існували на теперішній українській території в минулому, та їх носіїв (еліт), політично свідомих спільнот («політичних українців»), та перейнятих розвинутих ними цивілізацій.

Оцей досвід подається на базі структурального трактування із чотирьох перспектив: політичної, економічної, суспільної та культурної.

Деякі державні твори України, їхні носії та цивілізації зійшли зі сцени історії у різні часи. Одна із них, власне українська *par excellence*, стала протягом двох останніх століть панівною на всій теперішній українській території. Власне безпристрасний розгляд історичних процесів, що довели з одного боку до зникну цілої низки цивілізацій, а з другого – до їхньої інтеграції в українській національній спільноті – є основним предметом як історії України, так через неї і всесвітньої історії на даному ареалі.

* * *

ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ?

[Доповідь, виголошена 28 серпня 1990 р.

на пленарному засіданні I конгресу Міжнародної асоціації українців
у Київському філіалі Центрального музею В.І. Леніна]

Видатний французький палеонтолог Pierre Teilhard de Chardin¹ писав у 1955 р., що епохальною подією в історії нашої планети була поява розумної, думуючої, творчої людини, яка не тільки знала себе, але була свідомою того свого стану (*non plus seulement savoir, mais savoir que l'on sait*). Думуюча людина творить і пізнає другий, новий, свій внутрішній світ, в якому, власне, на

¹ Шарден П'єр Тейяр де (1881–1955) – французький філософ, теолог.

базі самопізнання проходять процеси мислення та свідомості, а також, крім пізнання безпосереднього, діалектичне пізнання посереднє. Співіснування та спілкування людей у своїй спільноті і дало другий епохальний подвиг – виникнення мови як засобу кодифікації та закріплення у пам'яті відкритий (знань) та вживання того винаходу, мови, як засобу суспільної комунікації, організації та керівництва.

Існують два типи мислення: циклічно-міфічне та лінійно-логічне.

Вчені, зокрема у 19 ст., думали, що міфічне мислення притаманне тільки для примітивного суспільства. Але міф засвідчений у всіх знаних культурах і суспільствах, як давніх, так і нових, як примітивних, так і цивілізованих. Міф і сьогодні є одним з двох (другим є логіка) співіснуючих паралельно (часто без контакту між собою) площин людської суспільної свідомості. Перша функція міфу (на думку фахівців, сакрального походження) це деїфіковане¹ пояснення явищ: воно, пояснення, і застигнувши, мало (і ще має досі) авторитет вічної, всіх зобов'язуючої аксіоми, яка не потребує (і від неї не очікують) доказів, без огляду на не раз нелогічний, а тому неможливий характер даної аксіоми. Ось кілька прикладів: відьми вживають мітли як засіб своєї повітряної «транспортації»; «українці є антисеміти і фашисти»; «москалі, чужі люди, роблять лихо з українськими дівчатами»; «євреї вживають для маці кров християнських дітей».

Міфотворцями в давні часи були пророки, жерці та поети, а в нові часи – ідеологи-пропагандисти, які нав'язують суспільству свої міфи, що в наш час називаються ідеологією. Живучість міфу підтримується періодичними ритуалами, культом та забронзовуванням пам'ятниками.

За Raffaele Pettazoni² – міф вторить «magna charta» для кожної суспільної інституції. Історичне пізнання постає, власне, в діалектичному змаганні міфу («метафізична історія») із логікою («когнітивна історія»). Одне із основних завдань історика – це аналітично деміфізувати архетипи міфу, а разом з тим породжені ним пересуди і табу, які, будучи як міф ірраціональними, «не потребують доказу», на думку своїх творців, чи «виправдання». Всі ми з вами пережили епоху білих та чорних плям.

Пізнання людини, яким займається гносеологія, це активне відображення об'єктивного світу у свідомості людини, що здатне виходити за межі наявного стану речей. Воно реалізується в дихотомічних площинах: конкретне-явне (матеріальне) і абстрактне (ідеальне), сучасне і майбутнє, абсолютне і відносне і т.д.

Поширення пізнання, із наявного знання до безпосередньо не спостережуваної внутрішньої основи явних та абстрактних об'єктів, виводиться при допомозі гіпотез та моделей.

¹ Від лат. *Deus* – Бог і *facere* – діяти, тобто обоготворення.

² Петтаццоні Рафаело (1883–1959) – італійський історик та археолог.

Усі так звані точні науки, як кібернетика, математика, біологія, фізико-хімія, а також суспільно-гуманітарні науки (філософія, соціологія, мовознавство) поширюють своє пізнання на основі аналітичного розв'язування гіпотез за допомогою або без допомоги моделей. При цьому вживають методів зовнішньої (ерудиційної) та внутрішньої (евристичної) критики.

Різниця між міфом, яким може бути так звана ідеологічна (партійна) «наука» (властиво, це перечить дефініції поняття «наука») і об'єктивною наукою (наукою *par excellence*) те, що наука приймає і безпристрасно досліджує усі гіпотези і моделі умовно: тільки ті пропозиції, які доказані повністю, входять до наукового доробку. Зате міф, що за дефініцією не підлягає законам логіки, не потребує доказів.

Людина – суспільна істота (римляни окреслили це як *animal sociale*, а я додав би «непоправне» *animal religiosum*), є пов'язана зі своїм суспільством у двох вимірах: сучасному (синхронному) та минулому (діахронному). Тому історик мусить деміфізувати не тільки міфи досліджуваної минулої епохи, але – будучи людиною – і своєї власної.

Просліджується тенденція у розвитку свідомості людської спільноти робити «славним» минуле, зокрема давнє, щоб воно було атрактивним для молодого дозріваючого покоління. Це славне, світле, золоте минуле, *aurea aetas*¹ давніх римлян, в якому не було ніяких негативних сторін, а були нібито здійснені нездійсненні ідеали сучасної епохи, наприклад, «національна» державність у східних слов'ян ще до часів Київської держави. З другого боку, виникла і ще досі є наявною потреба наблизити сучасним невідоме майбутнє і також зробити його атрактивним.

Тут мають своє джерело месіанізм та міленарні теологічні міфи. Теорія Карла Маркса про п'ять суспільно-економічних формацій усього людства є цікавою метафізичною моделлю, але його остання, найвища п'ята формація (число п'ять є епічним) – комунізм, який триває до кінця світу, не є наукою, а міфом, бо не підлягає доказові. Ми зараз на переломі між «п'ятою» і «шостою» стадією, яка не була передбачена Марксом.

Як кожна точна наука – історія (когнітивна, неметафізична) має свою дефініцію, яка базується на точних критеріях.

Історія є наука, яка передає візію минулого свідомих себе людських спільнот всієї землі (територіалізований лінійний час, за висловом Fernand Braudel)², що базується на писаних документах (джерелах). Історія даної території чи народу починається тільки тоді, коли є свої писані свідчення. Тому історія в різних частинах обжитої землі починається в різні часи. Коли відносно даної території є тільки чужі джерела, тоді це не історія, а протоісторія.

¹ Золота доба (лат.).

² Бродель Фернан (1902–1985) – французький історик, представник школи «Анналів».

Археологія – це окрема наука; вона не є передісторією, але вона як допоміжна дисципліна історії (або протоісторії) доповнює свідочтва писаних джерел.

Згідно з дефініцією, історія не може займатися майбутнім (немає і не може бути об'єктивних панхронічних законів), як також не повинна включати питання сьогоденного або вчорашнього дня. На жаль, концепція так званої «сучасної історії» (знов *contradictio in adjecto*)¹ впроваджена англомовними авторами після першої світової війни і тепер дуже поширена, шкодить історичному пізнанню.

На противагу до соціології, яка є синхронна і тому може займатися теперішнім, історія є, і мусить такою залишатися, діахронною.

Історія – це перш за все візія, яка вимагає часової і просторової відстані при ригористичному об'єктивному аналізі. Тільки завершені історичні цикли (наприклад, економічний, політичний, релігійний, культурний і т.п.), тобто цикли, відносно яких можна дістати всебічну перспективу (а не біло-чорну картину), – є предметом історії.

Треба згодитися з словами іспанського філософа Jose Ortega y Gasset², що історія є багатоперспективна. Подібно до гір, що з одного боку лісисті, з другого – вкриті корчами, а з третього – прямовисні скелі. Історія не описує «wie es eigentlich gewesen»³ або «wie es eigentlich geworden»⁴, а є візією, опертою на аналізі історичних фактів у їх каузально-лінійних пучках, у секвенціях⁵ закінчених історичних циклів (звичайно не концентричних) на просторі територіалізованого часу...

Історичні факти одноразові і неповторні, але неодмінно мусять бути внутрішньо пов'язані пучками своїх структур. Звичайно, вони можуть мати подібність (звідси міф про закони людського буття), але вона тільки зовнішня, а не істотна. Кожний день багато людей переходять Рубікон (в Італії, на південь від Равенни), але тільки один такий перехід став історичним фактом, пов'язаним пучками своїх структур.

Це перехід Цезарем Рубікону 11 січня 49 р. до Христа.

¹ Суперечність в означенні (лат.), себто внутрішня суперечність.

² Ортега-і-Гассет Хосе (1883–1955) – іспанський філософ, автор відомої візії «бунту мас».

³ «Як власне все було» (нім.). Знаний афоризм німецького історика Л. фон Ранке (1795–1886), що впродовж першої половини XIX ст. розглядався як один із найважливіших пізнавальних орієнтирів європейської історіографії.

⁴ «Як власне все відбувалося» (нім.). Теза німецького історика К. Лампрехта (1856–1915), котра переінакшує наведений вище вислів Л. фон Ранке, себто надає йому іншого сенсу. Відображає концептуальну пропозицію К. Лампрехта на зламі XIX–XX ст., що висувала ідею відмови від описової історії й заміняла її пошуком еволюційних закономірностей на основі культурно-історичного синтезу як своєрідного переосмислення та ревізії «першого» позитивізму.

⁵ Від лат. *sequentia* – слідування.

Я сприймаю точку зору Макса Вебера про те, що історичні факти (а я додаю: історичні цикли) творять трансцендентальну (тобто поза межами досліду) цілість, яку можна побачити в її частинах, але ніколи повністю. Можна показати причину: цикли історії є в постійному, неповторному русі, який через свою незакінченість не піддається цілісно дослідів вченого. Ще нереалізовані неповторні цикли можуть бути тільки предметом телеології, цебто метафізичної спекуляції творця рівня своєї епохи.

У своїй пізнавальній, когнітивній дименсії¹ неметафізична історія підлягає законам логіки, і тому, що вона виражається мовою, вона, історія, ще підлягає законам семіотики. Як мовознавство, історія (і міфологія) є антропоцентричною наукою. Поміж цими трьома науками існує ізоморфізм². Тому що в нашому столітті мовознавство – тут я маю на увазі спеціальну діахронну лінгвістику – закріпило себе новими структуральними відкриттями, можна і треба, на мою думку, адаптувати деякі його візії та методи для історичного пізнання та дослідження.

Але це тема окремого циклу доповідей.

Тепер перейду до властивої теми моєї сьогоднішньої доповіді: «Що таке історія України?».

Я вже згадував, що територія (територіалізований час) займає спеціальне місце в структурі науки історії. У відношенні до української історії критерій території відразу викликає запит: яка територія? Українські поселення до двох останніх століть, а спеціально української держави різних часів, займали різні території. Київська Русь охоплювала увесь східно-європейський лісостеп і лісову смугу, але не обіймала Південної України з Кримом та Слобідської України.

Галицько-Волинська держава в основному обмежувалася Західною Україною включно з Холмщиною, Підляшшям, частиною Литви і цілим Поліссям, а також з територією поміж Дністром і Серетом, що після 1340 р. стала Молдавським князівством, а пізніше базу сучасної Румунії.

Гетьманська держава після 1667 р. простягалася до Києва і північної Лівобережної України, при тому знову без Слобідської України, яка від початку її колонізації українськими вихідцями у 30-х роках 17-го ст. була безпосередньо пов'язана з Московським царством.

Справу тут мусить вирішити сьогоднішній державний критерій: українська територія, як предмет історії, це приблизно територія в межах теперішньої УРСР, що більш-менш також відповідає так званому етнографічному кордону поселення українців. Тут може виникнути закид, що таке вирішення є телеологічним, бо теперішню державну територію проектується у минуле. Відповідь на це є проста: усі сьогоднішні держави-нації, наприклад, російська,

¹ Від лат. *dimensio* – вимір.

² Подібність в організації, будові.

проходили подібний розвиток. Етнічно неукраїнські політичні структури за-непадали, наприклад, Половецька держава (1050–1240), Кримський ханат (1450–1783); їх бувші мешканці увійшли цілком або у великій мірі в український етнос, через те їх територія стала українською етнографічною територією протягом 16–20 ст. Тим-то українська історіографія має, як і кожна інша історіографія, як свій обов'язок вивчати минуле усіх людських історичних спільнот і держав, що проживали на теперішній своїй (українській) території, а не обмежуватися тільки до держав «свого», цебто сьогодняшнього, українського етно-мовного кола. Це, як я згадував, зовсім не вийнятка ситуація, наприклад, як складові частини історії мовно-романської Іспанії входять історії чужих етнічно і культурно-релігійно держав, таких, як аріанська держава германських візиготів (475–711 із центром у Толедо, біля пізнішого Мадриду), арабський мусульманський халіфат Омейядів із центром у Кордові та його арабо-берберійські спадкоємці – останнім був емірат зі столицею у Гранаді, який закінчив своє існування у році відкриття Америки (1492).

Це включення вона (історіографія) повинна робити при одній умові, дуже важливій, бо вона звільняє історичну науку від тавра телеології: усі процеси етнічно неукраїнських державних структур повинні вивчатися об'єктивно, нарівні з етнічно українськими державами, без тіні будь-якого «культурного месіанізму, теорії найменшого зла» або проектування «необхідності» української колонізації, або українізації етнічно не українського населення в минуле.

Тому дослідник княжої доби повинен трактувати безпристрасно і на тому самому рівні, притому з належним знанням усіх джерел україномовних і неукраїномовних, не тільки руську (на Україні етнічно українську) Київську державу, але також і тюрко-монгольсько-половецьку державу. Історик козацької доби повинен паралельно і безпристрасно трактувати як і державу Війська Запорозького, так і Кримський ханат. У такому підході татари – це не дикі зайти, грабіжники, а нарівні із запорожцями – наші предки. Тут можу подати, що в половині 16-го ст. єдиною українською княжою династією, по вимиранні або вимандруванні Рюриковичів, були князі Ружинські-Половці. Вони виводилися від половецького володаря Тугор-таркана (помер у 1096 р.), тестя київського великого князя Святополка Ізяславича (1093–1113). Столиця Половецької держави Шарукань містилася на міській території пізнішого Харкова.

Руські князі, як і половецькі мали між собою свої постійні порахунки, союзи та міжусобиці, але у 1223 р. на річці Калці вони боронили свою батьківщину (власне, територію!) перед монголами спільно, князі Рюриковичі плече об плече з князями половецькими, велика частина яких уже тоді ввійшла у руський християнський культурний круг. Свідченням того є імена половецьких князів того часу, такі як Юрій Кончакович, Данило Кобякович, Ярополк Томзакович, Гліб Турієвич.

Шляхтич Никифор Поплонський складав тодішньою русько-українською мовою панегірики на честь перекопського бєя (високого достойника Кримського ханату і члена династії Шагин-Гирєя у 1691 р.), цілком у «бароковому» стилі панегіриків доби гетьмана Івана Мазєпи:

«Кримські врата, Перекопе давный,
Вездѣ по странамъ еси ты славный.
Велика твоя слава повсюду естъ нынѣ,
Ляхом, Москвѣ и Руси і всей Украинѣ...
Зная храбрость велику Шангирѣй салтана.
Казакѣ себѣ имѣть ради тебе пана».

Ось що читаємо в «Літописі» Самоїла Величка (помер бл. 1728 р.) про пригоди кошового отамана Івана Сірка під роком 1675. Коли Сірко, наїхавши одну кримську територію, забрав з собою проживаюче там християнське (етнічно українське) населення і сказав їм на кордоні: «Хто хочєт, идѣте з нами на Русь, а хто не хочєт – вертайтєся до Криму. Якоє слово Сѣркове християне и туми з християн в Криме родившіися (метиси, що вже народилися в Криму) почувши, изволили єдни з них, а имено три тисячи, лутше до Криму вернутися, нежели в землю християнскую простовати... а при отпуску гди (Сірко) спитал их – для чого бы до Криму квапилися, отповѣдили, иж там в Криму имѣють уже свои осѣдлiska и господарства, и для того там лутше себѣ желают жыти, нежели в Русѣ ничего своего неимущи».

Тюрколог Агатангел Кримський (1871–1942, сам, як і визначний наш економіст Михайло Туган-Барановський, 1865–1919, – кримсько-татарського походження), який навів цю цитату у своїх «Студіях з Криму» (1929), додає: «Принагідно зробимо увагу. Не тільки спеціалістові-антропологові, ба й першому-ліпшому туристові, часом одразу буває видно величезну схожість антропологічного типу багатьох теперішніх татар-кримчаків та українців. З першого погляду іноді не можна і розпізнати, чи татарин-кримчак перед вами, чи українець. Такі оповідання, як оце, що наведене з Самійла Величка про масове потатарення українців у Криму, вимовно пояснюють і факт антропологічної схожості».

Демографічна історія Криму ще не написана. Як характеристичний прицинок до неї я подаю статистичні дані із 1666–1667 року, які навів найбільший османсько-турецький подорожник Евлія Челебі (1611 – бл. 1683). Евлія побував в рр. 1641–1667 у Східній Європі, деякий час провів у Криму, брав участь у кримських походах на Україну. Якраз у 1666–1667 рр. відбувся черговий перепис населення півострова Криму (за законом Чингіз-хана він мав відбуватися кожних 30 років). Евлія встиг ще перед своїм відїздом до Істанбулу занотувати дані того перепису до своєї славної «Книги подорожей» (Сиягат-намєсі). Тодішній Кримський ханат що складався з 24 «судових» повітів (казалик), поділяв населення на три групи: повноправні мусульмани, православні піддані-робітники мусульманів (*escip*), окреслювані як казак

(«козаки» – українці), та *райя*, оподатковані піддані релігійні спільноти (євреї, караїми, вірмени, греки).

Мусульманського населення було 187.000 душ: із них 87.000 належали до військового стану (у 1928 р. татарів в Криму було 175.000). Українських підданих було 920.000; Евлія поділяє їх на три групи:

- 1) піддані (*есір*) – 600.000;
- 2) рабині, жінки, дівки (*діфка*) – 120.000;
- 3) діти – 200.000.

Як бачимо, співвідношення було: 187.000 татарів та 920.000 українців, цебто українці становили чотири п'ятих населення Криму. У 1666–1667 рр. Евлія додає: «Отже якщо б – але хай нас Аллах охоронить від того – така велика кількість невірних – непокірливих (*ак*) козаків (і українців) збунтувалася, то вони перевернули б увесь Кримський півострів догори ногами. Це дійсно тільки завдяки благословенню, що впливає із чуд Мугаммеда, що вони (козаки) цілком не спосібні до бунту»¹.

До речі, число *райя*, цебто євреїв, караїмів, вірмен та греків в Криму, становило за Евлією 20.000 душ.

Справа ясна, що громадяни України – мешканці Криму, харків'яни, мешканці Донеччини чи одесити – повинні мати можливість пізнати історію своєї ближчої батьківщини у системі, власне, історії України.

Переходимо до наступного елементу – *спільноти-держави*.

Вище ми підкреслили, що історія не займається поодинокими людьми, а людськими спільнотами (підмет-предмет історичного факту, про який мова була вище). Найвищою досі відомою в історії людською спільнотою є суверенна національна держава, в минулому протодержава або й залежна держава. Тому історія і є, в основному, історією держав та державно-подібних суспільних одиниць чи інституцій, а також ідей, що ведуть до їх створення. Історія знає різного типу держави: кочові союзи (*рах*), осілі імперії, міста-поліси та патримоніальні (наприклад, Московська держава), династичні (наприклад, держава Габсбургів, 16–20 ст.), станові (наприклад, Польсько-Литовська Річ Посполита, 15–18 ст.), національні (французька держава після 1789 р.), теократичні (папська держава, арабський халіфат) і под.

На українській території протодержавне життя почалося приблизно у 7-му ст. перед Христом. Тоді там паралельно з'явилися три типи держав, які всі є невід'ємною частиною передісторії України. На північному побережжі Чорного і Озівського морів і в Криму маємо грецькі держави-міста (поліси, наприклад, Ольвія). Одна група полісів об'єдналася біля 480 р. перед Христом у патримоніальну державу – Боспорське царство, що проіснувало під різними

¹ *Евлия Челеби*. Книга путешествия: Крым и сопредельные области. (Извлечение из сочинения турецкого путешественника XVII века) / Вступ. ст., пер. и комм. Е.В. Бахревского. – 2-е изд. – Симферополь, 2008. – С. 165.

династіями (грецько-фракійського, готського та протоболгарського походження) аж до хозарських та руських часів у 10 ст. по Христі: тодішня староруська назва того бувшого царства була Тмуторокань.

У степовій Україні (обабіч Дніпра) створили свій кочовий «пакс» іранські скіфи. Це перший відомий в протоісторії (завдяки Геродотові: 5 ст. до Христа) такий «пакс» (якщо не рахувати Гомерових кіммерійців, про яких ми нічого докладніше не знаємо). Скіфів, як провідників «паксу», замінили сармати, останніх аляни: усіх їх панівні верстви були мовно іранцями. Після готського *intermezzo*¹ володарями «паксу» ставали народи алтайської мовної групи: гунни, (псевдо) авари, болгари, хозари, печеніги і, врешті, половці й татари.

У 9–10 ст. із лісової смуги вздовж нових торговельних шляхів постала руська Київська держава, яка до 13 ст. займала панівне становище теж у лісо-степовій смузі, як також і в деяких частинах чорноморсько-озівського побережжя.

Паралельно з нею співіснували на цій південній половині сьогоднішньої української території степові кочові «пакси» печенігів (898–1050 рр.) і половців (від 1050 до 1223 р.). Дослідження джерел, історії та взаємин між собою і сусідами усіх отих державних утворень, осілих та кочових, і є завданням історії України.

Зв'язувало усі державні утворення України, осілі і степові, те, що всі вони в основі були патримоніального типу. Це значить, що державна влада, економічні ресурси, торгівля, культура – усе було монополією володаря (князя, кагана) та династії (патримоніальна держава) і ними ж контролювалися. Тому, що джерело української християнської культури, Візантія, була також патримоніальною державою, у таких обставинах неможливо було в княжу добу витворити провідну верству – співучасника влади із володарем та політичну культуру еліт. Із вимерттям династії або внаслідок мілітарної поразки майже безслідно і без ірреденти переставала існувати сама держава.

Станові концепції, база для виникнення еліт, що могла зародитися тільки у непатримоніальній католицькій Західній Європі між 10 та 13 ст., почала доходити на Україну вже у другій половині 12 ст. через суміжні католицькі країни – Угорщину (до 1387 р.) та Польщу (1387–1795). Продуктом тієї культурної інтеграції з Заходу були – Галицьке князівство, західноукраїнська «гербова» шляхта, козацька майже станова держава 17–18 ст. (своєрідна копія польської Речі Посполитої), та незалежна від даної держави греко-католицька структура – унікальні явища у патримоніальній православній Східній Європі. Тут можна додати, що друга тодішня держава України, Кримський ханат, виробляв собі структуру, подібну до гетьманської держави Війська Запорозького. Цікаво, що рік 1783, це дата кінця обох структур – козацької та кримської.

¹ Тут: проміжний або сполучний епізод.

Тут можна на маргінесі вказати на цікавий історичний парадокс: у часах визвольних змагань 1917–1920 рр. виникли на Україні знов дві держави: одна Українська Народна Республіка зі столицею у Києві, друга – Українська Радянська Республіка зі столицею в Харкові, цілком як за княжих часів: Рюриковичі (Київ), versus половці (Харків).

Як уже згадано – *лінарний час* є дуже важливий компонент історії, бо буття і дії людських спільнот типу homo politicus проходять у часі, що міряється ерою, яка постійно йде вперед, а не змінюється циклічно.

Свідомість часу є продуктом вищого, лінарного мислення. Це твір міської культури, незалежний від природних циклів, бази сільського господарства.

Тому, як вище згадано, антропологи та міфологи розрізняють два типи мислення: так зване нижче (примітивне) – циклічне та так зване вище (розвинуте) – лінарне. Культура, базована на циклічному думанні, є поза межами історичного досліджу, бо в центрі уваги людини циклічного думання є лише проблеми несвідомої традиції своєї території – громади (communitas), яка базує усе на міфічно-циклічній обрядовості без ніякого поступу (перспектива в минуле, замість вперед). Arnold Toynbee окреслює її як «arrested civilization»¹. Вона неспроможна сприйняти лінарного розвитку, а тим самим досягнути ступінь вищого розвитку здиференційованого свідомого себе суспільства, себто суспільства із системою ясно окреслених структур.

Основна проблема історії України в тому, що велика (якщо не більша!) частина українського населення аж до наших часів, а то і в наші часи, усе ще живе у системі циклічного думання. Тому в нашому випадку ми маємо справу, властиво, не з однією, а з двома спільнотами, де обидві ці системи думання (циклічне та лінарне) існують паралельно між собою і утруднюють нормальний перехід так званої «народної маси» (із циклічним думанням) до свідомої структурної суспільності (з лінарним думанням), образно кажучи: перехід від антропології до історії.

До якої культури входить Україна? Звичайно приймається як аксіома, що це візантійсько-православна цивілізація. Але як з тим погодити український католицизм-унію, не говорячи вже про інші не християнські (наприклад, ісламська) цивілізації. Розв'язку подає саме наше національне ім'я – гранична смуга – Україна. Якраз Україна являється цікавою для світового історика територією, яка була перехрестям багатьох культур і релігій, продуктом як циклічного, так і лінарного думання, що, як сказано вище, по сьогоднішній день співіснують паралельно побіч себе, хоч часто на різних рівнях. Дослід-

¹ «Недорозвинена цивілізація» (англ.), себто цивілізація, котра «завмерла» у своєму русі. Історик А. Тойнбі нараховував п'ять таких цивілізацій: 1) спартанці; 2) кочівники Євразії часів середньовіччя; 3) османці (тюрки Османської імперії); 4) ескімоси; 5) полінезійці.

ження та аналіз взаємного проникнення отих вищих і нижчих цивілізацій – це завдання майбутнього. Але вже тепер можна бути певним, що такі дослідження дадуть дуже цікаві результати.

Назва Україна – «пограниччя». Як кожне пограниччя, ця територія вагітна з одної сторони злиттям багатств різних міфічних та релігійно-культурних традицій, а з другого боку – протириччями, які оці різні складники приносять із собою: осіла і кочова державність, християнство та іслам, католицизм і православ'є, патримоніальна і конституційна системи (наприклад, конституція Пилипа Орлика вже у 1710 р.), поруч патримоніального деспотизму Івана Мазепи.

Україна – це східний форпост Європи, який можна порівняти із західним форпостом Європи – Іспанією¹. Назва Іспанія (старого фінікійського походження) залишалася до походу Наполеона тільки географічною. Місцеві і чужі політичні та станові організми продовжували існувати паралельно до нових часів (Кастилія, Арагон, Каталонія, Наварра і т.д.). Немає і сьогодні однієї загальноіспанської мови і літератури. Є дві основні – кастильська і каталонська. Як поняття «українець», так само поняття *Espanol*, «іспанець» (до речі, запозичене з провансальської мови) стало загальноновживаним в Іспанії тільки після подій 1808–1814 рр.

А дуже плідотворна іспанська культура переосмислювалася із багатьох, дуже суперечливих елементів: карфагенських, римських, візиготських², арабських, єврейських, романо-християнських, а також цікавих мішаних культур: *Mozarabes* – аріанські християни в арабському культурному крузі, *Mudejares* – мусульмани в християнському культурному крузі, *Muladies* – християни, що стали мусульманами (їх називали ще *Renegados*), *Moriscos* – мусульмани, що стали християнами, *Marranos* – євреї, що перейшли на християнство і т.д.

Тепер пора підсумувати.

Історія України – це не історія української етнічної маси (етнізм не є об'єктом історії), а міряна лінеарним часом багатоперспективна об'єктивна візія минулого усіх типів держав і спільнот, що існували на теперішній українській території в минулому, і їх носіїв (еліт), політично свідомих («політичних українців»), та перейнятих ними розвинутих цивілізацій.

Цей досвід подається у структуральному трактуванні основних історичних циклів – перспектив на базі встановлених дихотомним аналізом історичних фактів. Є шість таких основних історичних циклів: політичний, економічний, релігійний, суспільний, культурний та психологічний.

¹ Подібні порівняння України з Іспанією побутують і в текстах Б. Крупницького. Див., приміром: *Крупницький Б. Історичні основи європеїзму України // ЛНВ (Регенсбург). – 1948. – Кн. 1. – С. 130.*

² Вестготських.

Деякі державні утворення України, їх носії та цивілізації зійшли зі сцени історії у різні часи. Одна із них, власне цивілізація українська *par excellence* стала протягом двох останніх століть головною, а то й панівною на всій теперішній українській території. Власне, безпристрасна візія історичних процесів, що довели з одного боку до зникну цілої низки цивілізацій, а з другого – до їх інтеграції в українській національній спільнотній цивілізації-державі і є як предметом історії України, так і через неї підметом-предметом *всесвітньої історії* на даному ареалі.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКИХ АНТОЛОГІЙ*

1881

Антологія руська: Зб. найзнаменитших творів руських поетів. – Л.: Вид. т-ва акад. «Дружний Лихвар»; друк. Т-ва ім. Шевченка, 1881. – [4], 192, [4] с.

1903

Акорди: Антологія української лірики від смерти Шевченка / Уложив І. Франко; з ілюстраціями Ю. Панькевича. – Л.: Накладом Укр.-Руської Видавн. Спілки, 1903. – 316 с.

1908

Українська Муза: Поетична антологія од початку до наших днів / Під ред. [та з передм.] О. Коваленка. – К.: [Вид. Ів. Самоненка; друк. П. Барського], 1908. – 1280 стп.

1910

На вічну пам'ять Тарасови Шевченкови: (Поетична антологія) / Зібрав і видав В. Супранівський. – Золочів: Накл. В. Супранівського та Філії Т-ва «Просвіта»; друк. Й. Ляндесберга, 1910. – 158, [2] с.

1920

Антологія римської поезії / [Уклад.] М. Зеров. – К.: Видавн. т-во «Друкар», 1920. – 63, [1] с.

1922

Струни: Антологія української поезії від найдавніших до нинішніх часів. Для вжитку школи й хати / Влаштував Б. Лепкий. – Берлін: Спільне вид. «Укр. слова» і «Укр. народної бібліотеки», 1922. – Ч. 1: Від «Слова о полку Ігоревім» до Івана Франка. – 239 с.; Ч. 2. – Х, [2], 296 с.

* Вибрано тільки збірки текстів, укладачі яких означували їх як антології у вихідних даних.

1923

Нова єврейська поезія: Антологія / [Уклад.] В. Атаманюк. – К.: Видавн. т-во «Друкар», 1923. – 34 с.

1924

Антологія української поезії в руській перекладах / Под ред. А. Гатова, С. Пилипенко; вступ. ст. А. Белецкого. – К.: Госиздат України, 1924. – 319 с.

1925

Антологія російської поезії в українських перекладах / Вступ. ст. й ред. Б. Якубського. – [Х.:] ДВУ, 1925. – 283 с.

1930

Антологія української поезії / Упоряд. В. Атаманюк та ін. – К.: Книгоспілка, 1930. – Т. 1. – 336 с.; Т. 2. – 286, 14 с.

1931

Антологія української поезії / Упоряд. В. Атаманюк та ін. – К.: Книгоспілка, 1931. – Т. 3. – XIII, 372 с.

1936

Антологія сучасної української поезії. I. Поети 1920-их років / Ред. й вступ. ст. Є.-Ю. Пеленський. – Л.: Накл. «Рідної школи» й «Ізмарагду», 1936. – 128 с.

1941

Антологія українського письменства в Канаді: Зб. – Вінніпег: Т-во Укр. Культури; The Canadian-Ukrainian Educational Association, 1941. – Т. 1. – 157 с.

1954

Антологія французької поезії / Пер. М. Орест. – Мюнхен: Друк. «Ціцоро», 1954. – 78 с.

1955

Обірвані струни: антологія поезії розстріляних, замучених і засланих 1920-1945 / Ред. Б. Кравців. – Нью-Йорк: НТШ в Америці; УВАН у США за підтримки Східньо-Європейського Фонду, 1955. – 430 с.

1957

Антологія української поезії: В 4 т. / Упоряд. М. Рильського та М. Нагнибіди. – К.: Держлітвидав, 1957. – Т. 1. – 431 с.; Т. 2. – 428 с.; Т. 3. – 443 с.; Т. 4. – 509 с.

Державин В. Антологія української поезії. – Лондон: Вид-во Спілки Укр. молоді у Великій Британії, 1957. – 564 с.

1958

Антологія української поезії: В 2-х т. / [Сост. М.Ф. Рыльский]. – М.: Госполитиздат, 1958. – Т. 1. – 507 с.; Т. 2. – 555 с.

1959

Море і мушля: антологія європейської поезії / Перекл. М. Орест. – Мюнхен: Друк. «Ціцера», 1959. – 144 с.

Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933. Поезія. – Проза. – Драма. – Есей / Упоряд. Ю. Лавріненко. – Paris: Biblos, 1959. – 980 с.

1960

Антологія українського оповідання: В 4 т. [Упоряд. та біогр. довідки М.М. Шумила]; вступ. ст. П.Й. Колесник. – К.: Держлітвидав УРСР, 1960. – Т. 1. – 575 с.; Т. 2. – 581 с.; Т. 3. – 683 с.; Т. 4. – 745 с.

1961

Антологія літератур Сходу / Пер. з адигейської, азербайджанської, арабської, асурської, бенгальської, вірменської, гінді, грузинської, грапара (старо-вірменської), індонезійської, китайської, корейської, меотійсько-грецької, осетинської, палі, перської, санскритської, таджицької, турецької, японської та інших мов, зроблені або видані в Харкові; упоряд., вступн. ст. та примітки А. Ковалівського. – Х.: Вид-во ХДУ ім. О.М. Горького, 1961. – 452 с.

1964

Шевченкове слово і слава: антологія перекладів з Шевченка чужими мовами / Ред. Б. Кравців. – Чикаго: Вид-во М. Денисюка, 1964. – 456 с.

1967

З глибини віків. Антологія усної народної творчості українців Східної Словаччини / Склав М. Мушинка. – Пряшів, 1967. – 396 с.

1968

Слово і зброя: антологія поезії, присвяченої УПА і революційно-визвольній боротьбі 1942–1967 / Упоряд. Л. Полтава. – Торонто: Вид. Т-ва кол. вояків УПА ім. ген.-хор. Р. Шухевича – Т. Чупринки в США; Т-ва кол. вояків УПА в Канаді і Братства кол. вояків УПА ім. св. Юрія Переможця в Європі; НТШ, 1968. – 415 с.

Тридцять українських поетес: Антологія / Упоряд., вступ. ст. і прим. Л.І. Міщенко. – К.: Рад. письменник, 1968. – 294 с.

1969

Координати. Антологія сучасної української поезії на Заході / Упоряд. Б. Бойчука і Б. Рубчака. – Нью-Йорк: Сучасність, 1969. – Т. 1. – 372 с.; Т. 2. – 487 с.

1970

Антологія української класичної поезії / Упоряд. і передм. М. Ласло. – Бухарест: Критеріон, 1970. – 318 с.

1971

Сузір'я французької поезії. Антологія: В 2 т. / Пер. і переспіви. та передм. М. Терещенка; [вступ. ст. М. Рильського]. – К.: Дніпро, 1971. – Т. 1. – 430 с.; Т. 2. – 421 с.

1973

З книги життя. Антологія українського класичного оповідання / Упоряд. М. Ласло-Куцюк. – Бухарест: Критеріон, 1973. – 222 с.

1974

Антологія болгарської поезії: В 2-х т. / [Упоряд., ред. та прим. Д. Білоуса]. – К.: Дніпро, 1974. – Т. 1. – 423 с.; Т. 2. – 495 с.

1975

Антологія української поезії в Канаді: 1898–1973 / Упоряд. Я. Славутич. – Едмонтон: Об'єднання укр. письменників «Слово», 1975. – 159 с.

1978

Антологія української лірики / Під ред. О. Зілинського. – [Едмонтон; Торонто]: КІУС; Мозаїка, 1978. – Ч. 1: до 1919. – 440 с.

1980

Антологія української радянської одноактної п'єси / Упоряд. А.П. Варламов. – К.: Мистецтво, 1980. – Т. 1. – 231 с.

1981

Антологія української радянської одноактної п'єси / Упоряд. А.П. Варламов. – К.: Мистецтво, 1981. – Т. 2. – 207 с.; Т. 3. – 227 с.

1982

Голоси Стародавньої Індії: Антологія давньоіндійської літератури / Пер. із санскриту, упоряд. П. Ріттера; передм. І. Серебрякова. – К.: Дніпро, 1982. – 351 с.

Anthology of Soviet Ukrainian poetry / [Compiled by Z. Honcharuk; translated from the Ukrainian]. – Kiev: Dnipro Publishers, 1982. – 462 p.

1984

Антологія української поезії: В 6-ти т. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 1: Українська дожовтнева поезія. Твори поетів XI–XVIII ст. – 454 с.; Т. 2: Українська дожовт-

нева поезія. Твори поетів XIX ст. / Ред. тому І.Ф. Драч. – 327 с.; Т. 3: Українська дожовтнева поезія. Твори поетів XIX – початку XX ст. / Ред. тому Д.В. Павличко. – 303 с.

Київ. Антологія. Статті і поезії про українську столицю. До 1000-ліття Хрещення України-Руси / Упоряд. Л. Полтава. – Нью-Йорк: Мета; вид. Асоціації діячів укр. культури; ООЧСУ, 1984. – 128 с.

1985

Антологія української поезії: В 6-ти т. – К.: Дніпро, 1985. – Т. 4: Українська радянська поезія. Твори поетів, які ввійшли в літературу в 1917–1932 рр. – 422 с.; Т. 5: Українська радянська поезія: Твори поетів, які ввійшли в літературу в 1933–1958 рр. / [Ред. М.Л. Нагнибіда]. – 509 с.;

1986

Антологія радянської одноактної драматургії / Упоряд. О.О. Кулик та ін. – К.: Мистецтво, 1986. – Вип. 1. – 253 с.; Вип. 2. – 208 с.

Антологія української поезії: В 6-ти т. – К.: Дніпро, 1986. – Т. 6: Українська радянська поезія: Твори поетів, які ввійшли в літературу після 1958 р. / Ред. І.О. Дзеверін. – 445 с.

1987

Антологія радянської одноактної драматургії / Упоряд. О.О. Кулик та ін. – К.: Мистецтво, 1987. – Вип. 3. – 230 с.

Антологія української пісні / Науково-богословський ін-т Укр. Православної церкви в США. Муз. Відділ; зредагував і впоряд. В. Завітневич. – Нью-Йорк: Вид. УПЦ, 1967. – Т. 1: Колядки, щедрівки. – 669 с.

1988

Антология педагогической мысли Украинской ССР / Сост. Н.П. Калениченко. – М.: Педагогика, 1988. – 640 с.

Українська поезія XVII століття (перша половина): Антологія / Упоряд., вступ. ст. і прим. В.В. Яременко. – К.: Рад. письменник, 1988. – 360 с.

1990

Вісімдесятники: антологія нової української поезії / Упоряд. І. Римарука. – Едмонтон: CIUS, 1990. – 205 с.

1993

На хресті голодомору: Поетична антологія / Упоряд. Ю.Г. Каплан та ін. – К.: Фірма РИФ, 1993. – 107, [6] с.

Поза традиції. Антологія української модерної поезії в діаспорі / Упоряд. Б. Бойчук; відп. ред. І. Макарик. – Київ; Торонто; Едмонтон; Оттава: КІУС; Альбертський ун-т; Фонди українознавчих студій та досліджень при Оттавському ун-ті, 1993. – 473 с.

1994

Молоде вино: Антологія поезії / Творча асоціація «500». – К.: Смолоскип, 1994. – 231, [1] с.

1995

Людина і довкілля: Антологія: У 2-х кн. / Упоряд., авт. вступ. розділів, біогр. довідок та коментарів В.С. Крисаченко. – К.: Міжнар. фонд «Відродження», 1995. – Кн. 1: Природа і людність України в пам'ятках світової і національної культури. – 432 с.; Кн. 2: Людина і довкілля в українській духовності. – 432 с.

Тексти: Антологія прози / Творча асоціація «500». – К.: Смолоскип, 1995. – 298, [1] с.

Тисячоліття. Поетичний переклад України-Русі. Антологія / Упоряд. і авт. передм. М.Н. Москаленко. – К.: Дніпро, 1995. – 693 с.

Українські гуманісти епохи Відродження: [антологія] / Відп. ред. В.М. Нічик. – К.: Основи, 1995. – Ч. 1. – 431 с.; Ч. 2. – 431 с.

1996

Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / Ред. М. Зубрицька. – Л.: Літопис, 1996. – 636 с.

Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995 / Eds. R. Lindheim and G.S.N. Luckyj. – Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press; Shevchenko Scientific Society, 1996. – XI, 420 p.

1997

Антологія словацької поезії ХХ століття / Пер., передм. та ком. Д. Павличко. – К.: Основи, 1997. – 254 с.

1998

Антологія модерної української драми / Ред., упоряд. і авт. вступ. ст. Л. Залеська-Онишкевич. – Київ; Едмонтон: КІУС; ТАКСОН, 1998. – 533 с.

Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 1998. – XXVI, 598 с.

У чеканні театру: Антологія молоді драматургії / Упоряд. та післямова Н. Мірошніченко; ред. Г. Карпенко. – К.: Смолоскип, 1998. – 359 с.

1999

Антологія поезії Придніпров'я / Упоряд. В. Савченко; ред. В. Корж. – Дн.: Січ, 1999. – 416 с.

Недоспівана пісня...: Антологія творів рано померлих поетів / [Упоряд. А.Т. Лата]. – К.: б.в., 1999. – 156 с.

2000

Антологія краю. Долина. Болехів. Околиці / Упоряд. і ком. О. Дяк, В. Олійник. – Л.: Логос, 2000. – 408 с.

Антологія українського жаху / Упоряд., ком., післямова В. Пахаренко. – К.: Асоціація підтримки укр. популярної літератури, 2000. – 798 с.

Евшан: Антологія поезії / [Упоряд. В. Могилюк; ред. В. Бондар]. – Кіровоград: ПВЦ «Мавік», 2000. – 161 с.

Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.

2001

Антологія альтернативної української поезії. Зміни епох: Друга половина 80-х – початок 90-х років / Авт. вступ. ст. О. Доній та ін. – Х.: Майдан, 2001. – 184 с.

Антологія бюджетного механізму / Ред. С.І. Юрій. – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – 250 с.

Антологія української поезії другої половини ХХ сторіччя / Авт. передмови та упоряд. Ю Ковалів. – К.: Гранослов, 2001. – 430 с.

Відлуння Бабиного Яру: Поетична антологія / [Ред. та упоряд. Ю. Каплан]. – 2-ге вид., доп. – К.: Юг, 2001. – 158, [5] с.

2002

Антологія української юридичної думки: [В 10 т.] / Заг. ред. Ю.М. Шемшученко; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. – Т. 1: Загальна теорія держави і права. Філософія та енциклопедія права. – 568 с.; Т. 2: Історія держави і права України: Руська Правда. – 591 с.

Антологія японської поезії. Хайку XVII–XX ст. / Передм., пер. з яп. і ком. – К.: Дніпро, 2002. – 366 с.

Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – X, 1126 с.

2003

Антологія біоетики / Відп. ред. Ю.І. Кундієв. – Л.: БаК, 2003. – 592 с.

Антологія української юридичної думки: [В 10 т.] / Заг. ред. Ю.М. Шемшученко; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2003. – Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба. – 582 с.; Т. 4: Конституційне (державне) право. – 600 с.; Т. 5: Поліцейське та адміністративне право. – 600 с.; Т. 6: Цивільне право. – 583 с.

Нерви ланцюга: 25 есеїв про свободу: [Антологія] / Форум вид. – Л.: Лексикон, 2003. – 191 с.

Поети «Нью-Йоркської групи»: Антологія / Упоряд. О.Г. Астаф'єв, А.О. Дністровий. – Х.: Ранок; Веста, 2003. – 285, [1] с.

2004

Антологія української драматургії. – К.: Мистецтво, 2004. – 400 с.

Антологія української морської поезії: Від Т.Г. Шевченка до наших днів / Упоряд. і вступ. ст. – Одеса: Маяк, 2004. – 240 с.

Антологія української юридичної думки: [В 10 т.] / Заг. ред. Ю.М. Шемшученко; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2004. – Т. 7: Кримінальне право. Кримінальний процес. – 615 с.; Т. 8: Міжнародне право. – 567 с.; Т. 9: Юридична наука радянської доби. – 848 с.

Празька поетична школа: антологія / Упоряд. О.Г. Астаф'єв, А.О. Дністровий. – Х.: Ранок; Веста, 2004. – 253, [1] с.

2005

Антологія лемківської пісні / Упоряд. М. Байко. – Л.: Афіша, 2005. – 495 с.

Антологія прози Придніпров'я / Ред., упоряд. В.В. Савченко. – Дн.: Моноліт, 2005. – 440 с.

Антологія публікацій у газеті Post-Поступ, 1991–1994 / [Упоряд. О. Кривенко]. – Л.: ЗУКЦ, 2005. – 624 с.

Антологія українського міфу: У 3 т. / Зібрав та упоряд. В. Войтович. – Тернопіль: Богдан, 2006. – Т. 1: Етіологічні, космогонічні, антропологічні, теогонічні, солярні, лунарні, календарні, історичні міфи. – 687 с.; Т. 2: Тотемічні міфи. – 596 с.

Антологія українського самвидаву 2000–2004 [збірка текстів із сайту www.samvydav.net] / Упоряд. О. Ворошило, В. Муж. – К.: Буква і цифра, 2005. [без пагінації стр.]

Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – XXVIII+1108 с.

Незнайома: Антологія української «жіночої» прози та есеїстики другої пол. ХХ – поч. ХХІ ст. – Л.: Піраміда, 2005. – 600 с.

Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури»: [Антологія] / Упоряд. і переднє слово Б. Бердиховська; післямова Г. Грабовича; ком. Б. Бердиховська, Ю. Прохасько й А. Мокроусов; відп. ред. Ю. Прохасько. – К.: Критика, 2005. – 527 с.

Світло на чужих стежках. Антологія творчості заробітчанин / Упоряд. Б. Пилипів. – Рим: До світла, 2005. – Вип. 1. – 266 с.

2006

Антологія болгарської поезії / Пер. Д. Павличко. – К.: Основи, 2006. – 543 с.

2007

Антологія Бойківського краю / [Ред.-упоряд. Л. Рудавська-Вовк]. – Дрогобич: Коло, 2007. – 708, [13] с.

Антологія українського міфу: [У 3 т.] / Зібрав та упоряд. В. Войтович. – Тернопіль: Богдан, 2007. – Т. 3: Потойбіччя. – 848 с.

Українська державницька ідея: Антологія політичного традиціоналізму / Уклад. й передм. О. Шокало, Я. Орос; біографічні довідки О. Шокало. – К.: Між-регіон. акад. упр. персоналом; Укр. консервативна партія, 2007. – 516, [1] с.

Українська мала проза ХХ століття: антологія / Упоряд. В. Агеєва. – К.: Факт, 2007. – 1509, [1] с.

2008

Мала антологія хорватської поезії / Пер. Д. Павличко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 127 с.

Порівняльне правознавство: антологія української компаративістики ХІХ–ХХ ст. / За ред. О.В. Кресіна; [упоряд. О.В. Кресін, К.О. Черниченко, О.В. Ткаченко]. – К.: Логос, 2008. – 414 с.

Сяйво білого тіла: Антологія української еротичної поезії / Упоряд. М. Сулима. – К.: Факт, 2008. – 424 с.

Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–ХХ ст.: У 10 т. / Редкол.: І.М. Дзюба та ін. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т. 2: Ренесанс ідеї української державності (ХІV–ХVІ ст.) / Упоряд., передм. та прим. В. Литвинова. – 616 с.

Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: У 10 т. / Редкол.: І.М. Дзюба та ін. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т. 3: Битва за Козацьку державу (ХVІ–ХVІІ ст.) / Упоряд., передм. та прим. В. Шевчука. – 496 с.

Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: У 10 т. / Редкол.: І.М. Дзюба та ін. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т. 4: Спроби реанімації Козацької держави (ХVІІІ ст.) / Упоряд., передм. та прим. В. Шевчука. – 528 с.

Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: У 10 т. / Редкол.: І.М. Дзюба та ін. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т. 6: Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця ХІХ ст.) / Упоряд., передм. та прим. О. Сліпушко. – 512 с.

Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: У 10 т. / Редкол.: І.М. Дзюба та ін. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т. 7: Відродження української державності / Упоряд., передм. та прим. Д. Павличка. – 704 с.

Українська драматургія: Антологія / Авт.-упоряд. Т.Є. Назарова, Р.Г. Коломієць; за заг. ред. О.І. Безгін. – Х.: Фоліо, 2008. – Т. 1. – 859 с.; Т. 2, кн. 1. – 800 с.; Т. 2, кн. 2. – 832 с.

2009

Антологія християнства: хрестоматія з релігієзнавства та культурології / [Заг. ред. Г.С. Лозко та ін.]. – К.: Київ. міський пед. ун-т ім. Б.Д. Грінченка, 2009. – 503 с.

Золоті обереги: антологія Бойківського краю / [Ред.-упоряд. Л. Рудавська-Вовк]. – Дрогобич: Посвіт, 2009. – 192 с.

Лоза. Мала антологія молоді української лірики / Пер. португ. В. Вовк. – Ріо-де-Жанейро: Contraste Editora, 2009. – 145 с.

Поети Празької школи: срібні сурми: Антологія / Упоряд. М. Ільницький. – К.: Смолоскип, 2009. – 913 с.

Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: У 10 т. / Редкол.: І.М. Дзюба та ін. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2009. – Т. 1: Київська держава: суспільно-політична і художня спадщина доби середньовіччя (Х–ХІІІ ст.) / Упоряд., передм. та прим. О. Сліпушко. – 439 с.

Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: У 10 т. / Редкол.: І.М. Дзюба та ін. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2009. – Т. 5: Романтики національного відродження (1800–1863 роки) / Упоряд., передм. та прим. І. Дзюби. – 800 с.

Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: У 10 т. / Редкол.: І.М. Дзюба та ін. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2009. – Т. 8: Розстріляне відродження України (1920-ті – 1930-ті роки) / Упоряд., передм. та прим. Р. Мовчан. – 776 с.

Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: У 10 т. / Редкол.: І.М. Дзюба та ін. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи» 2009. – Т. 9: Час випробувань. Консолідація національно-патріотичних сил (1939 рік – початок 80-х років ХХ ст.) / Упоряд., передм. та прим. Ю. Сливки. – 734 с.

Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: У 10 т. / Редкол.: І.М. Дзюба та ін. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2009. – Т. 10: Відродження й утвердження української державності (1987–2005 роки) / Упоряд., передм. та прим. В. Сергійчука. – 670 с.

2010

Березневі коти: антологія ЕротАртФесту / [Уклад. В. Коврей]. – Ужгород: Ліра, 2010. – 235 с.

Українська драматургія: Антологія / Упоряд. Т.Є. Назарова [та ін.]; за заг. ред. М.Ю. Резніковича. – Х.: Фоліо, 2010. – Т. 3. – 506 с.; Т. 4. – 474 с.

Український націоналізм: Антологія: У 2 т. – 2-ге вид. / Упоряд. В. Рог. – К.: ФОП Стебеляк О.М., 2010. – Т. 1. – 384 с.

2011

Антологія християнської поезії Галичини / [Відп. ред., авт. передм. О. Борис]. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – 295 с.

Українська історіософія (ХІХ–ХХ ст.): Антологія: У 2 ч. / Упор. В.О. Артюх. – Суми: Сумський державний університет, 2011. – Ч. 1. – 250 с.; Ч. 2. – 270 с.

Український націоналізм: Антологія: У 2 т. / Упоряд. В. Рог. – К.: Укр. видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2011. – Т. 2. – 352 с.

2012

Захід-Схід: основні тенденції розвитку сучасного порівняльного літературознавства: антологія / Заг. ред. Л. Грицик. – Донецьк: ЛАНДОН-XXI, 2012. – 375 с.

Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців. Антологія текстів / Пер. з пол. С. Гіріка. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 440 с.

Мякуш. Антологія сучасної української смакової поезії / Упоряд. С. Корчагіна, Л. Демидюк. – Х.: Фоліо, 2012. – 122 с.

Наближені до України. Антологія сучасної української літератури, твореної у Польщі / Упоряд. В. Яручик. – Луцьк: Твердиня, 2012. – 383 с.

Поезія із-за ґрат: антологія / Упоряд. О. Голуб. – К.: Смолоскип, 2012. – 869 с.

Сонячні обрії слова: антологія (поезія, проза, драматургія, публіцистика) [/ Упоряд. і ред. Н. Чир]. – Ів.-Франківськ: Нова Зоря, 2012. – 501, [16] с.

Український театр ХХ століття. Антологія вистав / За заг. ред. М. Гринишиної. – К.: Фенікс, 2012. – 942, [17] с.

2013

Антологія. Переклади з польської. Україна, 1991–2013 / [Упоряд. і ред. Н. Риндюк, Д. Матіяш, О. Клименко]. – К.: Пол. ін-т у Києві, 2013. – 180, [1] с.

Антологія правничої думки в Галичині (1889–1900) / [За заг. ред. М.М. Цимбалюка; уклад. А.С. Токарська, О.В. Гришук, М.М. Цимбалюк]. – Л.: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – Т. 1. – 406 с.

Гравітація взаємності: антологія сучасної української поезії / [Пер., упоряд. О. Криштальська; ред., післямова З.В. Фрончек]. – Луцьк: Терен, 2013. – 627 с.

Київська поетична школа. Антологія: вибране [/ Упорядк. М. Григоріва]. – К.: Преса України, 2013. – 151 с.

Книга про Батька. Українські поети ХІХ–ХХІ століть: Антологія / Упоряд. та передм. В.Л. Чуйка. – К.: Криниця, 2013. – 351 с.

Львівська антологія: [У 3 т.] / Уклад. Ю. Винничук. Х.: Фоліо, 2013. – Т. 1: Від давніх часів до початку ХХ сторіччя. – 665, [16] с.

Стріла. Суб'єктивна антологія: [Українські поети ХХ століття] / [Упоряд., авт. передм. і літ. ст. В. Базилевський]. – К.: Просвіта; Укр. письменник, 2013. – 1098, [1] с.

2014

Антологія австрійської прози початку ХХ століття / Уклад. і відп. ред. В. Фабер, М. Воробей; післямова Й. Зоннляйтнера; [пер. І. Андрущенко та ін.]. – К.: Темпора, 2014. – 448, [1] с.

Антологія сучасної новелістики та лірики України, 2013 / [Упоряд. О. Апальков]. – Канів: Склянка часу / Zeitglas, 2014. – 527 с.

Антологія української готичної прози: У 2 т. / Уклад. Ю. Винничук. – Х.: Фоліо, 2014. – Т. 1. – 603, [16] с.; Т. 2. – 603, [16] с.

Антологія української душі / [упоряд. В. Дяков-Сахно, Ю. Коваленко]. – К.: Пошук, 2014. – 359 с.

Львівська антологія: [У 3 т.] / Уклад. Ю. Винничук. – Х.: Фоліо, 2014. – Т. 2, [кн. 1]: Герої відчайдушних літ, 1920–1940-ві роки. – 411, [8] с.

Львівська антологія: [У 3 т.] / Уклад. Ю. Винничук. – Х.: Фоліо, 2014. – Т. 2, [кн. 2]: В гранатових горах, 1920–1940-ві роки. – 409, [8] с.

Небесна Сотня: антологія майданівських віршів / Упоряд., передм. Л. Воронюк. – 2-ге вид. – Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2014. – 400 с.

Повернення. Антологія німецькомовної літератури Галичини та Буковини / Ред.-упоряд. Я. Лопушанський, Н. Дашко. – Дрогобич: Сурма, 2010. – 320 с.

Українська авангардна поезія (1910–1930-ті роки): антологія / Упоряд. О. Коцарев та Ю. Стахівська. – К.: Смолоскип, 2014. – 813, [1] с.

2015

Антологія сучасної новелістики та лірики України, 2014 / [Упоряд. О. Апальков]. – Канів: Склянка часу / Zeitglas, 2015. – 519 с.

Антологія сучасної української літератури / [Упоряд. Л.С. Стасюк]. – Хмельницький: [Вид.] Л.С. Стасюк, 2015. – Ч. 1. – 199 с.; Ч. 2. – 199 с.; Ч. 3. – 199 с.; Ч. 4. – 199 с.; Ч. 5. – 199 с.; Ч. 6. – 199 с.; Ч. 7. – 199 с.; Ч. 8. – 199 с.; Ч. 9. – 199 с.; Ч. 10. – 199 с.

Антологія «Україна-Європа» / [А. Дмитрук та ін.; упоряд. та вступ. ст. О.В. Красовицького]. – Х.: Бібколектор, 2015. – 572, [1] с.

Антологія української фантастики ХІХ ст. / [Упоряд. Ю. Винничук]. – К.: КЕТС, 2015. – 606, [1] с.

Київські неокласики: антологія [1910–1930-ті рр.: поезія, проза, критика, спогади] / Упоряд. Н. Котенко. – К.: Смолоскип, 2015. – 915 с.

РЕСвізити. Антологія письменницьких голосів [інтерв'ю з укр. письменниками] / Авт.: Т. Терен; світлини О. Хоменка. – Л.: Вид-во Старого Лева, 2015. – Кн. 1. – 276 с.; Кн. 2. – 263 с.

2016

Антологія сучасної новелістики та лірики України, 2015 / [Упоряд. О. Апальков]. – Канів: Склянка часу / Zeitglas, 2016. – 483 с.

Антологія сучасної української новели / Упоряд. В. Агеєва. – К.: Книга, 2016. – 319 с.

Антологія української поезії ХХ ст. [/ Упоряд. І. Малкович]. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2016. – 1279 с.

Вольтова дуга: антологія 50 укр. поетів / [Упоряд. А. Цвід]. – К.: Укр. письменник, 2016. – 242, [1] с.

Голос тихої безодні та інші голоси. Антологія сучасної української монодрами: моноп'єси. – К.: Фенікс, 2016. – 319 с.

Дорогого каміння сховище. Антологія української поеми з часів Козацької держави XVII–XVIII століть / Передм., упоряд., ст., пер., прим., слов. антич. і біблійн. імен та назв В.О. Шевчука; латин. тексти пер. О.М. Циганок, М.С. Трофимчук. – К.: Мистецтво, 2016. – 399 с.

Звенигора: антологія поезії [/ Упоряд. В. Хоменко]. – К.: Арт Економі, 2016. – 131, [1] с.

Зеров Микола. Антологія римської поезії / [Переклади Миколи Зерова; упоряд. І. Хроненко; передм. К. Москальця; післямова М. Москаленка, М. Стрихи; ред. Ю. Буряк]. – К.: Укр. пропілеї, 2016. – 464 с.

Знак. Текст. Семіоза. Антологія текстів польської семіотики культури. Друга половина XX – початок XXI ст. / Упоряд., пер., вступ. ст. В. Дуркалевич; наук. ред. А. Тищика. – Дрогобич; Люблін: Коло; Ін-т Центр.-Схід. Європи, 2016. – 297, [1] с.

Крим, який ми любимо: антологія / НАН України. Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка, Нац. спілка письменників [Упоряд. Л.Б. Тарнашинська]. – К.: Пульсари, 2016. – 498 с.

#Невимушені: антологія [п'ять авторів із покоління міленіум]. – Х.: Віват, 2016. – 190, [1] с.

Невідоме Розстріляне Відродження: антологія / Уклад. Ю. Винничук. – Х.: Фоліо, 2016. – 762, [1] с.

Світ осяяний Світочем: антологія Бойківського краю / [Упоряд., ред. Л. Рудавська-Вовк]. – Л.: Сполом, 2016. – 341 с.

Ця шокуюча Східна Європа: антологія українського оповідання XXI ст. (2000–2015) / [Упоряд. та авт. передм. В.Г. Даниленко]. – К.: Фенікс, 2016. – 303 с.

2017

Антологія конституційного процесу в сучасній Україні / [Авт.-уклад. В. Мусіяка]. – К.: Заповіт, 2017. – 780 с.

Антологія сучасної новелістики та лірики України, 2016 / [Упоряд. О. Апальков]. – Канів: Склянка часу / Zeitglas, 2017. – 319 с.

Антологія сучасної філософії науки, або усмішка ASIMO / За наук. ред. В.П. Мельника, А.С. Синиці; [пер. укр. І.В. Грабовський, У.І. Луц, А.С. Синиця]. – Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. – 565, [2] с.

Антологія української поезії XX ст.: від Тичини до Жадана [/ Упоряд. І. Малкович]. – 2-ге доп. вид. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2017. – 2013, [2] с.

Антологія української фантастики XIX–XX ст. / Уклад. Ю. Винничук. – Х.: Фоліо, 2017. – 606, [1] с.

Березневі коти. II антологія АртФесту [поет. антологія 2011–2015 / Уклад. ВікКоврей]. – Ужгород: Вид-во Олександрри Гаркуші, 2017. – 226 с.

Благословенна будь, Саджава [1492–2017]: антологія / [Упоряд. і уклад. Б.І. Середюк]. – Надвірна: Надвірнянська друк., 2017. – 552 с.

Допоки надія, допоки мета...: антологія патріотичної поезії / [Упоряд., заг. ред. О. Дяка]. – Львів; Дрогобич: Коло, 2017. – 223 с.

Моя кар'єра. Жіноча проза 20-х років: [антологія] / [Упоряд. Я. Цимбал]. – К.: Темпора, 2017. – 462 с.

Поезії засвічена зоря. Антологія бойківського краю / [Упоряд., заг. ред. О. Дяка]. – Львів; Дрогобич: Коло, 2017. – 358 с.

Українська філософська діаспоріана: антологія / Уклад. А. Бурий; [передм. М.В. Кашуба]. – Дрогобич: РВВ Дрогобиц. держ. пед. ун-ту ім. І. Франка, 2017. – 1053 с.

Ущільнений простір: антологія поезії журналу «Київ» / Упоряд. Т. Зарівна. – К.: Фенікс, 2017. – 190, [1] с.

2018

Антологія молоді української поезії III тисячоліття / Упоряд. М. Лаюк. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2018. – 493 с.

Антологія української містичної прози / Уклад. Ю. Винничук. – Х.: Фоліо, 2018. – 472, [1] с.

Дисиденти. Антологія текстів / [Упоряд. О. Сінченко, Д. Стус, Л. Фінберг; за ред. О. Сінченка]. – К.: Дух і Літера, 2018. – 649, [6] с.

Жайворонок В. Антологія знаків української етнокультури: словник-довідник. – К.: Наук. думка, 2018. – 758, [1] с.

Книгознавча школа Київського національного університету культури і мистецтв: антологія / [Уклад. В.М. Медведєва]. – 2-ге вид., випр. та доп. – К.: Ліра-К, 2018. – 673 с.

Мистецька антологія Харківщини. Історія. Традиції. Сучасність. Велика колекція: У 2 т. [альбом]. – Х.: Юнісофт, 2018. – Т. 1. – 415 с.; Т. 2: Живопис, графіка, скульптура, декоративно-прикладне мистецтво, театр і кіно, дизайн середовища, реставрація, мистецтвознавство і критика / [Авт.-упоряд.: О. Денисенко, В. Носань]. – 543 с.

Модерністки. Антологія польської жіночої прози міжвоєнного періоду / Уклад. О. Гнатюк, К. Котинська, І. Борушковська; вступ. ст. Г. Борковської]. – Л.: Вид-во Старого Лева, 2018. – 531, [1] с.

ПАРК (Поетична Антологія Рідного Краю) Шодуара / [Авт. ідеї й уклад. В. Бендерська та ін.]. – Житомир: О.О. Євенок, 2018. – 418, [2] с.

Рядки з передової: Антологія поетів, опалених війною / Упоряд. О. Задорожна, С. Пантюк. – К.: Фенікс, 2018. – 130, [1] с.

Соловецький етап: антологія / Уклад. Ю. Винничук. – Х.: Фоліо, 2018. – 489, [1] с.

Українська модерна проза: антологія / Уклад. Ю. Винничук. – Х.: Фоліо, 2018. – 506, [1] с.

2019

Антологія літератури письменників Волині. Під Лесиним небом / Упоряд. О. Ляснюк. – Луцьк: Твердиня, 2019. – 399 с.

Антологія текстів з реформування освіти в Україні: програми, концепції, проекти (1991–2017) / [Упоряд. О.В. Сухомлинська та ін.; наук. ред. О.В. Сухомлинська, Л.Д. Березівська]. – Київ; Вінниця: Твори, 2019. – 527 с.

Вітакультурна методологія: антологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колект. монографія. – Тернопіль: Терноп. нац. економ. ун-т, 2019. – 979 с.

Калинопис. Антологія патріотичної поезії – 3 [зб. громадської лірики] / [Упоряд. О. Дяк]. – Дрогобич: Коло, 2019. – 200 с.

Київські вітражі. Антологія сучасної поезії / Упоряд. С. Шевченко, В. Дробот. – К.: Саміт-книга, 2019. – 222, [1] с.

У колі ронделя. Антологія сучасного українсько-болгарського ронделя [давньофранцузька віршована форма] / Упоряд. М. Боровко. – К.: Друк. двір О. Федорова, 2019. – 175 с.

Чорт зна що. У кігтях Хапуна: антологія [твори про чорта] / [Упоряд., ред., передм. Ю. Винничук]. – Х.: Фоліо, 2019. – 494, [1] с.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- АБРАМКО, орендатор 64
АБРАМКО Шмойлович, орендатор 65
АВГУСТИН Гіппонський (св. Августин) 414, 415, 429
АДАЛЬБЕРТ Магдебурзький 205
АЛЕКСАНДР Македонський 170
АЛЕКСЕЄВ Михайло Павлович 508
АЛКІВІАД 113
АЛЬКВІСТ Август 161
АНГЕЛ Силезій (Ангелус Сілезіус), псевдонім Й. Шефлера 370
АНДРІЄВСЬКИЙ Опанас Михайлович 238
АНДРІЙ Юрійович Боголюбський 165
АНДРУСЯК Микола Григорович 317
АНТОНОВИЧ Володимир Боніфатійович 8, 9, 10, 32, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 185, 186, 225, 229, 230, 275, 513, 526
АНТОНОВИЧ Дмитро Володимирович 367
АНТОНОВИЧ Михайло Дмитрович 513, 532
АПАНОВИЧ Олена Михайлівна 450, 487, 510
АРАКЧЕЄВ Олексій Андрійович 14
АРИСТОТЕЛЬ 131
АРИСТЕЙ 302, 304
АСКОЛЬД 88, 93
АФАНАСЬЄВ Олександр Миколайович 169
БАГАЛІЙ Дмитро Іванович 71, 186, 187, 188, 227, 293, 469, 474, 475, 538
БАЙДА-ВИШНЕВЕЦЬКИЙ Дмитро Іванович 538
БАЙРОН Джордж Ноель Гордон 226
БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ Дмитро Миколайович 7, 8, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 24, 25, 28
БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ Микола Миколайович 17, 18
БАНЧЕСКУЛ, апокрифічний герой 53
БАНЬЄН Джон 422, 423
БАРАБАШ Яків Федорович 253
БАРГ Михайло Абрамович 490
БАТИЙ 525
БАТКІН Леонід Михайлович 490
БАЧИНСЬКИЙ Володимир Миколайович 196
БАЧИНСЬКИЙ Юліан Олександрович 283, 284, 287
БАШКІН Матвій 506
БЕЗБОРОДЬКО Олександр Андрійович 26
БЕЗСОНОВ (Бессонов) Петро Олексійович 162
БЕМ-БАВЕРК Ейген 260
БЕМЕ Якоб 370
БЕНФЕЙ Теодор 169
БЕР Віктор, псевдонім В. Петрова 330, 332
БЕРАНЖЕ П'єр-Жан де 497, 511
БЕРГСОН Анрі Луї 236, 396
БЕРДЯЄВ Микола Олександрович 355

- БЕРЛИНСЬКИЙ Максим Федорович 24
 БЕСТУЖЕВ-РЮМІН Костянтин Ми-
 колайович 172, 179, 184, 394
 БЕЛІНСЬКИЙ Віссаріон Григорович
 166, 512
 БІЛАС Лев-Ростислав Ростиславич 7,
 10, 11, 409, 411, 412, 413, 414, 415,
 416, 422, 426, 427, 428
 БІЛЕЦЬКИЙ Олександр Іванович 509
 БІЛОДІД Іван Костянтинівич 356
 БЛЕР Ерік Артур (Джордж Орвелл) 108
 БОВАНЕНКО Дмитро Євменович 260,
 474
 БОГАЄВСЬКА Єлизавета Михайлівна
 43
 БОГАЦЬКИЙ Павло Олександрович 314
 БОГУЧАРОВ Іван, псевдонім М. Кос-
 томарова 105
 БОДЯНСЬКИЙ Осип Максимович 47
 БОКЛЬ Генрі Томас 160, 343
 БОЛЕСЛАВ I Хоробрий 53
 БОЛЛ Джон 501
 БОПЛАН Гійом Левассер де 16, 17, 20,
 88, 89
 БОРОДАВКА (Нерода) Яків 27
 БОРЩІВСЬКИЙ Ян 225
 БРАКЕР Наталія Аркадіївна 311
 БРОДЕЛЬ Фернан 470, 517, 543
 БРОДЗІНСЬКИЙ Казімеж 34, 35
 БРУНО Джордано 505
 БРУНО Кверфуртський 203
 БРЮХОВЕЦЬКИЙ Іван Мартинович 405
 БУДДА 430
 БУДНИЙ Симон (Семен) 170
 БУЛГАКОВ Сергій Миколайович 355
 БУЛГАРІН Фадей Бенедиктович 17
 БУНГЕ Микола Християнович 274
 БУРЖЕ Поль Шарль Жозеф 344
 БУРКАЦЬКИЙ Адам, орендатор 64
 БУРКГАРДТ Якоб Кристоф 353
 БУТ (Павлюк) Павло Михнович 27
 БЮХЕР Карл 260
 В.М., дописувач газ. «Діло» 215
 ВАЛЛЕРШТАЙН Іммануїл 517
 ВАЛЬТЕР Шатильонський 170
 ВАМБЕРІ Арміній 161
 ВАРНЕКЕ Борис Васильович 294, 303
 ВАРНЕКЕ Олександр Борисович 294,
 309
 ВАСИЛЕНКО Микола Прокопович
 223, 398
 ВАСИЛЬ I Дмитрович 325
 ВАСИЛЬ II Темний 325
 ВАСИЛЬЄВ Дмитро 23
 ВАШИНГТОН Джордж 242
 ВЕБЕР Альфред 412
 ВЕБЕР Максиміліан 372, 412, 545
 ВЕГА Карпью Лопе Фелікс де (Лопе де
 Вега) 370
 ВЕЛИЧЕНКО Степан 485
 ВЕЛИЧКО Самійло 361, 536, 547
 ВЕЛІЗАРІЙ Флавій 88
 ВЕЛІКАНОВ Олександр Семенович 169
 ВЕЛЛАНСЬКИЙ Данило Михайлович
 228
 ВЕЛЛС Герберт Джордж 527
 ВЕЛЬФЛІН Генріх 353, 369
 ВЕНДЛАНД Анна Вероніка 155
 ВЕРНАДСЬКИЙ Володимир Іванович
 227
 ВИГОВСЬКИЙ Іван Остапович 94,
 253, 405
 ВИННИЧЕНКО Володимир Кирило-
 вич 253, 487
 ВІНОГРАДОВ Віктор Володимиро-
 вич 332
 ВИШНЕВЕЦЬКИЙ Ярема-Михайло 66
 ВІКЛІФ Джон 501, 502, 509
 ВІКО Джамбаттіста 393, 499
 ВІНКЛЕР 213
 ВІНЦЕНЗ Анджей 357
 ВІРТ Макс 260
 ВІТОВТ (Витовт) Кейстутович 305,
 323, 325

- ВЛАДИМЕР див. ВОЛОДИМИР Свято-славич
- ВЛАДИМИРСЬКИЙ-БУДАНОВ
Михайло Флегонтович 176, 179
- ВЛАДИСЛАВ IV Ваза 21
- ВОБЛИЙ Костянтин Григорович 291
- ВОВК (Волков) Федір Кіндратович 275
- ВОЛОБУЄВ Михайло Симонович 264, 265, 266
- ВОЛОДИМИР Всеволодович Мономах 96
- ВОЛОДИМИР Ольгердович 323
- ВОЛОДИМИР Святославич (Владимер, Володимир Великий, Володимир Святий, св. Володимир) 46, 86, 90, 92, 98, 99, 100, 142, 203, 205, 243, 319, 321
- ВОЛЬТЕР 352, 415
- ВСЕСЛАВ 98
- Г.Ж.К., дописувач журн. «Сын Отечества» 24
- ГАВРИЛЕНКО Тодор Матвійович 309, 311, 312
- ГАЙДЕГГЕР Мартин 354, 378
- ГАЙНЕ Генріх 503
- ГАЛЕЦЬКИЙ (Галецький) Оскар 404
- ГАММЕРДОРФЕР Карл 16
- ГАН Отто 336
- ГАНТІНГТОН Самуель Філіпс 414
- ГАРШИН Всеволод Михайлович 230
- ГАТЦУК Олексій Олексійович 104, 105
- ГЕГЕЛЬ Георг Вільгельм Фрідріх 351, 355, 359, 443
- ГЕДИМІН 525
- ГЕЕРЕН (Герен) Арнольд-Герман Людвіг 524
- ГЕЙЗИНГА Йоган 313
- ГЕЙЛ (Гейл) Пітер 517, 528
- ГЕКЕРТ Фрідріх Август див. УКЕРТ Фрідріх Август
- ГЕЛЬПАХ Віллі 412
- ГЕННАДІЙ, архієпископ 165
- ГЕНРІХ II Плантагенет 203
- ГЕОРГІЙ див. КОНИСЬКИЙ Григорій Осипович
- ГЕРАКЛІТ Ефеський 416, 465
- ГЕРАСИМЕНКО Володимир Якович 294, 310
- ГЕРБЕРШТАЙН Зигмунд 167
- ГЕРБУРТ Ян 504
- ГЕРДЕР Йоганн Готфрід 16, 45
- ГЕРЕН Арнольд Герман Людвік див. ГЕЕРЕН Арнольд-Герман Людвіг
- ГЕРИНОВИЧ Володимир Олександрович 294, 309
- ГЕРМАЙЗЕ Осип Юрійович 137, 260, 400, 475
- ГЕРОДОТ 199, 304, 549
- ГЕРЦ Г. 416
- ГЕРЦЕН Олександр Іванович 504, 511
- ГЕТЕ 226
- ГЕХТЕР Максим Григорович 288
- ГИРИЧ Ігор Борисович 157
- ГІЛЬФЕРДІНГ Рудольф 260
- ГІТЛЕР Адольф 438
- ГЛАГОЛЕВ Андрій Гаврилович 38
- ГЛІБ Турієвич 535, 546
- ГНАТИШАК Микола Леонтійович 366
- ГНЄДИЧ Микола Іванович 38
- ГОБІНО Жозеф Артюф де 135
- ГОГЕНЦОЛЛЕРНИ, династія 248
- ГОГОЛЬ Микола Васильович 166, 224, 386, 497, 507
- ГОЛОБУЦЬКИЙ Володимир Олексійович 510
- ГОЛЬБАХ Поль Анрі 338
- ГОМЕР 437, 537, 549
- ГОМЕР ДЕ ГЕЛЬ див. ОМЕР ДЕ ГЕЛЛЬ Ксав'є
- ГОНЧАРОВ Іван Олександрович 230
- ГОРДІЄНКО, псевдонім М. Порша 288
- ГОРЬКИЙ Максим 454, 461
- ГРАБ'ЯНКА Григорій Іванович 19

- ГРЕКОВ Василь Олексійович 308
 ГРИГОРІЙ Хомишин 434, 440
 ГРІММ Вільгельм 169
 ГРІММ Якоб 169
 ГРОДЗИЦЬКИЙ Кшиштоф 66
 ГРОНДСЬКИЙ Самуїл 55, 65
 ГРУШЕВСЬКА Катерина Михайлівна 539
 ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович 7, 8, 9, 10, 11, 14, 16, 17, 18, 31, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 287, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 299, 314, 315, 316, 317, 318, 320, 398, 399, 417, 443, 444, 446, 469, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 517, 526, 527, 528, 529, 531, 533, 538, 539
 ГРУШЕВСЬКИЙ Олександр Сергійович 48
 ГРУШЕЦЬКИЙ Іван Самійлович 451
 ГУВЕР Герберт Кларк 341
 ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ Петро Петрович 40, 223
 ГУМБОЛЬДТ Вільгельм фон 524
 ГУН див. ГУНЯ Дмитро Тимошович
 ГУНЯ Дмитро Тимошович 27
 ГУРЕВИЧ Арон Якович 490
 ГУС Ян 501, 502, 509
 ГУСЕВ Геннадій Михайлович 509
 ГУСЛИСТИЙ Костянтин Григорович 510
 ГУССЕРЛЬ Едмунд Густав Альбрехт 354, 355
- ДАВИДЕНКО В'ячеслав Васильович 525
 д'АЛАМБЕР (д'Алямбер) Жан ле Рон 426
 ДАНИЛЕВИЧ Василь Юхимович 227
 ДАНИЛЕВСЬКИЙ Микола Якович 393, 394, 404
 ДАНИЛО Заточник 92
 ДАНИЛО Кобякович 546
- ДАНИЛО Романович Галицький 51, 54, 177, 321, 322
 ДАНИЛОВ Володимир Валер'янович 31
 ДАНТЕ Аліг'єрі 430
 ДАРВІН Чарльз Роберт 342, 345
 ДАШКЕВИЧ Остафій (Остап) 55
 ДАШКЕВИЧ Ярослав Романович 240
 ДЕБЕЛЬТ див. ДІБОЛЬД Володимир Густавович
 ДЕКАРТ Рене 342
 ДЕМИДОВ Анатолій Миколайович 277
 ДЕРЖАВИН Володимир Миколайович 373, 374
 ДЖЕВОНС Вільям Стенлі 260
 ДЖЕМС Вільям 348
 ДЖИЛАС Мілован 488
 ДЗИРА Ярослав Іванович 450, 487
 ДИМИТРІЙ Ростовський (Туптало Данило Савич) 23
 ДІБОЛЬД Володимир Густавович 142
 ДІЛЬТЕЙ Вільгельм 236, 354
 ДІР 88, 93
 ДІТРИХ Йозеф (Зепп) 343
 ДЛОЖЕВСЬКИЙ Сергій Степанович 294
 ДМИТРІЙ Донської 325
 ДОБРИНЯ, воєвода 99
 ДОЖА Дердь 504
 ДОЛЬНИЦЬКИЙ Мирон Андрійович 291
 ДОЛЬЧІНО 501
 ДОМБРОВСЬКИЙ Олександр Михайлович 9, 10, 433, 434, 435, 436, 518, 519, 520
 ДОНЦОВ Дмитро Іванович 251
 ДОРОШЕНКО Володимир Вікторович 238
 ДОРОШЕНКО Дмитро Іванович 9, 10, 155, 196, 209, 211, 212, 213, 214, 216, 223, 376, 471, 472, 482
 ДОРОШЕНКО Петро Дорофійович 219
 ДОРОШКЕВИЧ Олександр Костянтинович 400

- ДОСТОЄВСЬКИЙ Федір Михайлович 102
- ДРАГОМАНОВ Михайло Петрович 9, 10, 45, 106, 137, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 165, 166, 168, 169, 230, 275, 355, 382, 389, 407, 475, 511
- ДУНІН-МАРЦІНКЕВИЧ (Дунін-Мартинкевич) Вінцент-Якуб 225
- ДУХНОВИЧ Олександр Васильович 215
- ДЮРАН Еміль-Александр 167
- ДЮРАН М. див. ДЮРАН Еміль-Александр
- ДЮРЕР Альбрехт 348
- ЕББІНГГАУЗ Юліус 354
- ЕБЕР Жак-Рене 499
- ЕВЛІЯ Челебі 547, 548
- ЕЙХЕНБАУМ Борис Михайлович 332, 359
- ЕММЕ Володимир Єгорович 142
- ЕНГЕЛЬ Йоганн Християн фон 16, 17
- ЕНГЕЛЬС Фрідріх 281, 453, 455, 488, 496, 497, 498, 499, 502, 503, 504, 507, 508, 510
- ЕПКУР 507
- ЕРНСТ Пауль 498
- ЄГУНОВА-ЩЕРБИНА Софія Миколаївна 310
- ЄФИМЕНКО (народжена Ставровська) Олександра Яківна 8, 9, 10, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 192, 455
- ЄФИМЕНКО Петро Савич 184, 185
- ЄФИМЕНКО Тетяна Петрівна 188
- ЄФРЕМОВ Сергій Олександрович 68, 487
- ЖЕЛЕХІВСЬКИЙ Євген Ієронімович 162
- ЖИЖКА Ян 502
- ЖИТЕЦЬКИЙ Павло Гнатович 275
- ЖУКОВСЬКИЙ Василь Андрійович 31
- ЖУРАВСЬКИЙ Дмитро Петрович 274
- ЗАГОРОВСЬКИЙ Євген Олександрович 294, 307
- ЗАГОСКІН Микола Павлович 176
- ЗАЇКИН В'ячеслав Михайлович 317, 435
- ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ Володимир-Сергій 196, 213
- ЗАНД (Санд) Жорж 512
- ЗАСЛАВСЬКИЙ Владислав-Домінік 66
- ЗДОШЕВСЬКИЙ Марко 21
- ЗЕНЬКІВСЬКИЙ Василь Васильович 227
- ЗЕПП див. ДІТРИХ Йозеф
- ЗЕРНІКОВ Адам 220
- ЗЕРОВ Михайло Костьович 367
- ЗИМОРОВИЧ Бартоломей 55
- ЗІБЕР Микола Іванович 275
- ЗІММЕЛЬ Георг 236
- ЗОМБАРТ Вернер 260
- ЗОСИМА Брадатий 325
- ІБСЕН Генрік 384
- ІВАН I Калита 325
- ІВАН III Васильович 90, 325
- ІВАН IV Грозний 90, 166, 505
- ІВАН (Іоанн) XXIII 436, 441
- ІВАН Вишенський 362, 368, 509
- ІВАН Павло II 440
- ІВАНЕНКО Петро див. ПЕТРИК
- ІВАНИШЕВ Микола Дмитрович 94, 95, 526
- ІВАНОВ-РАЗУМНИК Разумник Васильович 209
- ІГОР Старий (Рюрикович) 89, 92, 93, 94, 97, 98, 302
- ІЗЯСЛАВ Давидович 97
- ІЗЯСЛАВ Мстиславич 97, 98
- ІКОННИКОВ Володимир Степанович 223
- ІЛОВАЙСЬКИЙ Дмитро Іванович 172, 179

- ІЛЬІНСЬКИЙ Григорій Андрійович 227
ІНОКЕНТІЙ Гізель 220
ІОАНН Казимир див. ЯН II Казимир
Ваза
ІОАНН I Цимісхій 94
ІСКРА Іван Іванович 22
ІСУС Христос 498, 505
- ЙОАХИМ Флорський (Йоахим з Фіоре) 362
ЙОРДАН 304
ЙОСИП Волоцький 505
- КАЗИМИР III Великий 323
КАЗИМИР IV Ягеллончик 55
КАЗНС Норман 7, 327, 333, 335, 336, 337, 338, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347
КАЛАЙДОВИЧ Костянтин Федорович 92
КАЛАЧОВ Микола Васильович 93
КАЛНИШЕВСЬКИЙ (Кальнишевський) Петро Іванович 149
КАЛЬВИН (Кальвін) Жан 168, 348
КАЛЬДЕРОН де ла Барка Педро 370
КАМПАНЕЛЛА (Кампанелли) Томмазо 503, 504, 508
КАНТ Імануїл 338, 430
КАПИЦЯ Петро Леонідович 337
КАПНІСТ Василь Васильович 223
КАПНІСТ Василь Петрович 23
КАППЕЛЕР Андреас 185, 186, 188
КАРАМЗІН Микола Михайлович 16, 75, 76, 93
КАРЄЄВ Микола Іванович 186
КАРЛ XII 27
КАРЛЕЙЛЬ Томас 235, 499
КАРМАЛЮК Устим Якович 510
КАРПОВ Геннадій Федорович 17
КАССІРЕР Ернст 332
КАСТЕЛЯНСЬКИЙ (Костелянський) О.І. 287
- КАСТРЕН Матіас Александр 161
КАТЕРИНА II (Єкатерина) 25, 26, 190, 191, 247, 507
КАТКОВ Михайло Никифорович 102, 151
КАТРАФАЗ Жан-Луї-Арман 161
КАУТСЬКИЙ Карл 260
КАЩЕНКО Микола Феофанович 227
КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО (Квітка) Григорій Федорович 206
КЕДРИН-РУДНИЦЬКИЙ (Кедрин) Іван 391
КЕННАН Джордж Фрост 390
КИЙ 88, 91
КИРИЛО Лукаріс 61
КІСТЯКІВСЬКИЙ Олександр Федорович 229
КЛЕОПАТРА 425
КЛИМЕНКО Пилип Васильович 260
КЛЮШНИКОВ Віктор Петрович 102
КОВАЛЕВСЬКИЙ Максим Максимович 260
КОЗАЧЕНКО Антон Іванович 260
КОЛА ді Рієнцо 362
КОЛЛІНГВУД Робін Джордж 394
КОЛЬ Йоганн Георг 224, 277
КОМАРОВ Михайло Федорович 311
КОМΠΑН Олена Станіславівна (О.К.) 8, 10, 11, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 499, 504
КОН Йонас 354
КОНДАКОВ Никодим Павлович 219
КОНДУФОР Юрій Юрійович 533
КОНЕЧНИЙ Фелікс-Кароль 396
КОНИСЬКИЙ Григорій Осипович 26, 525
КОНИСЬКИЙ Олександр Якович 138, 139, 157
КОНРАД I Мазовецький 322
КОНТ Огюст 69, 138
КОПЕРЖИНСЬКИЙ Костянтин Олександрович 294, 310

- КОПЕРНИЦЬКИЙ Ісидор Станіславович 142
- КОПИЛЕНКО Олександр Іванович 487
- КОРДУБА Мирон Михайлович 8, 9, 10, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320
- КОРЯТОВИЧІ, династія 323
- КОРНЕЛІУС Фрідріх 396
- КОРОЛЕНКО Володимир Галактіонович 230
- КОРСАКОВ Дмитро Олександрович 178
- КОРШ Федір Євгенович 227
- КОСИНСЬКИЙ Володимир Андрійович 227
- КОСІДОВСЬКИЙ Зенон 498
- КОСОЙ (Косий) Феодосій 506
- КОСТЕЛЯНСЬКИЙ див. КАСТЕЛЯНСЬКИЙ О.І.
- КОСТОМАРОВ Микола Іванович 7, 8, 9, 10, 32, 45, 46, 47, 48, 49, 69, 72, 90, 91, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 136, 137, 156, 163, 165, 168, 186, 226, 228, 229, 230, 370, 404, 494, 501
- КОСТОМАРОВА (народжена Крагельська, за першим чоловіком Кисіль) Аліна Леонтіївна 103
- КОСТРУБА Теофіл Петрович 433, 434, 435
- КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ Олександр Михайлович 223
- КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Іван Петрович 206, 320, 369
- КОХОВСЬКИЙ Веспасіан 55
- КОЦЮБІНСЬКИЙ Михайло Михайлович 373
- КОЧУБЕЙ Василь Леонтійович 22
- КОШИРСЬКИЙ Григорій Львович 65
- КОЯЛОВИЧ Михайло Йосипович 68
- КРАВЦОВ Дмитро Овсійович 294, 308, 309
- КРАВЧУК Михайло Пилипович 400
- КРЕВЕЦЬКИЙ Іван Іванович 195, 196, 238
- КРИВОНІС Максим 66
- КРИМСЬКИЙ Агатангел Юхимович 72, 536, 547
- КРИП'ЯКЕВИЧ Іван Петрович 195, 196, 294, 308, 451, 531
- КРИЧЕВСЬКИЙ Станіслав Михайло 237
- КРИЧЕВСЬКІ 237
- КРИГЕР Марія 109
- КРОНЕР Ріхард 354
- КРОЧЕ Бенедетто 379, 387, 413
- КРУПНИЦЬКИЙ Борис Дмитрович 8, 10, 11, 132, 137, 329, 330, 331, 340, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 388, 401, 404, 410, 411, 471, 551
- КУЗЕЛЯ Зенон Францискович 196
- КУЛІШ Пантелеймон Олександрович 8, 9, 10, 32, 45, 47, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 90, 154, 166, 443
- КУРАКІН Олександр Борисович 16
- КУЧАБСЬКИЙ Василь Васильович 196, 238
- ЛАВРОВ Петро Лаврович 281
- ЛАЗАРЕВСЬКИЙ Олександр Матвійович 219, 223
- ЛАМАНСЬКИЙ Володимир Іванович 172, 527
- ЛАМЕННЕ Фелісите Робер де 45
- ЛАМПРЕХТ Карл 544
- ЛАППО-ДАНИЛЕВСЬКИЙ Олександр Сергійович 133
- ЛАПУЖ Жорж Ваше де 135
- ЛАСКІ Гарольд Джозеф 341
- ЛАССАЛЬ (Ласаль) Фердинанд 282
- ЛЕ ПЛЕ (Лепле) П'єр Гійом Фредерік 277
- ЛЕВ VI Мудрий 97
- ЛЕВ X 504
- ЛЕВ Диякон 75, 93
- ЛЕВИЦЬКИЙ Орест Іванович 220
- ЛЕВІ-БРЮЛЬ Люсьєн 426

- ЛЕКСІС Вільгельм 260
ЛЕНІН Володимир Ілліч 247, 452, 454, 461, 462, 463, 499, 533, 541
ЛЕРМОНТОВ Михайло Юрійович 230
ЛЕСЕВИЧ Володимир Вікторович 228, 229
ЛЕСКОВ Микола Семенович 102
ЛИПА Юрій Іванович 368
ЛИПИНСЬКИЙ В'ячеслав Казимирович 9, 10, 11, 196, 212, 213, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 382, 386, 395, 404, 411, 434, 529, 530, 531, 532, 539
ЛИСАКІВСЬКИЙ Яків 64
ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ Іван Павлович 47, 265, 266
ЛІСОВСЬКИЙ Олексій Миколайович 507
ЛОБАНОВ-РОСТОВСЬКИЙ (Лобанов) Яків Іванович 16
ЛОБОДОВСЬКИЙ Михайло Федорович 68
ЛОПЕ де Вега див. ВЕГА Карпьо Лопе Фелікс де
ЛОРІС-МЕЛІКОВ Михайло Таріелович 107
ЛОСЬКИЙ Ігор Костянтинович 196
ЛОСЬКИЙ Микола Онуфрійович 355
ЛУЧИЦЬКИЙ Іван Васильович 164, 186
ЛЮБАВСЬКИЙ Матвій Кузьмич 171
ЛЮБАРТ Гедимінович 323
ЛЮДВИК I Великий 323
ЛЮТЕР Мартін 324, 348, 501
- МАВРИКІЙ** Стратег 97
МАДЗІНІ Джузеппе 45
МАЄР Юзеф див. МЕСР Юзеф
МАЄРС Едвард 418
МАЙКОВ Василь Іванович 223
МАКАРЕНКО Микола Омелянович 294
МАКІАВЕЛЛІ (Макіявеллі) Нікколо 430
МАКОЛЕЙ Томас-Бейбінгтон 513
- МАКСИМОВИЧ Михайло Олександрович 8, 9, 10, 29, 30, 31, 32, 33, 169, 224, 230, 525, 526
МАЛАНЮК Євген Филімонович 368
МАНГАЙМ Карл 173, 394
МАНІ 500
МАРІТЕН Жак 388, 389, 392
МАРК Антоній 425
МАРКЕВИЧ Микола Андрійович 47
МАРКО Вовчок, псевдонім М. Вілінської 167
МАРКОВИЧ Яків Михайлович 24
МАРКС Карл 10, 109, 281, 414, 415, 424, 426, 427, 488, 494, 499, 501, 506, 507, 512, 524, 543
МАРТОС Іван Романович 13, 14
МАРТОС Олексій Іванович 7, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 24, 224
МАРШАЛЛ Сара Едіт 417
МАСАРИК Томаш Гарріг 247
МАСЛОВ Петро Павлович 260
МАТВІЙ В., дописувач до «Літературно-наукового вістника» 288
МАТВІЙ із Янова 362
МАХНО Нестір Іванович 406
МАЦЕЙОВСЬКИЙ Вацлав-Александр 65
МАЧТЕТ Григорій Олександрович 230
МЕЄР Юзеф 142
МЕЗЕР Юстус 352
МЕЙШТОВИЧ Олександр Едуардович 247
МЕЛЬНИК-АНТОНОВИЧ Катерина Миколаївна 138
МЕНГЕР Антон 498
МЕНГЕР Карл 260
МЕНДОВГ див. МІНДОВГ
МЕНЧИЦЬ (Менчиц) Володимир Амвросійович 311
МЕРІМЕ Проспер 511
МЕСТР Жозеф де 168
МЕФОДІЙ Филімонович, єпископ 27
МИГУЛ Іван-Мстислав 450

- МИКЛАШЕВСЬКИЙ Яків 64
МИХАЙЛОВ-ДАНИЛЕВСЬКИЙ
Олександр Іванович 224
МИХАЛОН Литвин (Михайло Лито-
вець) 55
МИХАЛЬЧУК Кость Петрович 225
МІЛЛЕР Гергард Фрідріх 24
МІЛЮКОВ Павло Миколайович 171,
172, 176
МІНДОВГ (Мендовг) 322
МІРЗА-АВАК'ЯНЦ Наталя Юстівна 260
МІРЧУК Іван 471
МІЦКЕВИЧ Адам Бернард 40, 45, 222,
225
МІШЛЕ Жуль 513
МНОГОГРІШНИЙ Дем'ян Гнатович 27
МОНТЕНЬ Мішель Екем де 504
МОНТЕСК'Є Шарль-Луї Секунда де 352
МОР Томас 503, 504, 508
МОРАН Поль 344
МОРГОЛІН, петербурзький приятель
М. Костомарова 103
МОРДОВЕЦЬ Данило Лукич 103, 104,
106
МОСКА Гаетано 529
МСТИСЛАВ Володимирович 21, 22
МСТИСЛАВ Ізяславич 98
МСТИСЛАВ Мстиславич Удатний 52
МСТИСЛАВИЧІ, рід 203
МУДРАК Юліан 195
МУССОЛІНІ (Мусоліні) Беніто 247,
248, 256
МУХА 504
МЮНЦЕР Томас 503, 506, 509
МЯСКОВСЬКИЙ Лукаш 65

НАБОКОВ Володимир Володимиро-
вич 356
НАЗАРКЕВИЧ Віра 400
НАЗАРУК Осип Тадейович 196, 434
НАЛИВАЙКО Северин 27
НАПОЛЕОН I Бонапарт 346, 517, 551

НАРІЖНИЙ Симон Петрович 317
НЕДІЛЬСЬКИЙ Софрон 162
НЕКРАСОВ Микола Олексійович 230
НЕСТОР, літописець 50, 78, 88, 89, 90,
91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 200
НЕЧАЄВ Сергій Геннадійович 102
НЕМЦЕВИЧ Юліан-Урсин 65
НИКОН, патріарх 348
НІЛ Сорський 165
НІЦШЕ Фрідріх Вільгельм 186, 236, 443
НОВИЦЬКИЙ Віктор Ізмайлович 471
НОВИЦЬКИЙ Яків Павлович 294, 311
НОКС Джон 168

ОВСЯНИКО-КУЛИКОВСЬКИЙ Дмитро
Миколайович 229
ОГЛОБЛІН (Оглоблін) Олександр
Петрович 8, 9, 10, 11, 259, 260, 262,
263, 264, 265, 266, 267, 268, 399, 412,
413, 435, 465, 466, 467, 468, 469, 470,
471, 532, 539
ОГОНОВСЬКИЙ Омелян Михайлович
159, 163
ОДИНЕЦЬ Дмитро Михайлович 398
ОКІНШЕВИЧ (Окиншевич) Лев Олек-
сандрович 9, 10, 11, 393, 397, 398,
399, 400, 401, 402, 410
ОКТАВІАН Август 425
ОЛЕАРІЙ Адам 167
ОЛЕГ Віщий 78, 79, 80, 81, 82, 87, 89,
90, 92, 93, 94, 97
ОЛЕГ Святославич 96, 97
ОЛЕКСАНДР II Романов 69, 102, 149
ОЛЕКСАНДР Ярославович Невський
96, 98
ОЛЕКСІЙ Михайлович Романов 19, 25
ОЛЕКСІЙ Попович, билинний герой
100
ОЛІВ'Є Еміль 430
ОЛЬГА, велика княгиня 98
ОЛЬГЕРД Гедимінович 318

- ОМЕР ДЕ ГЕЛЛЬ (Гомер де Гель) Ксав'є 272
- ОНКЕН Вільгельм 524
- ОРВЕЛЛ Джордж, псевдонім Е.А. Блера 108, 109, 110
- ОРЛИК Пилип 220, 551
- ОРТЕГА-І-ГАССЕТ (Ортега-і-Гассет) Хосе 383, 425, 544
- ОСИПОВ Микола Петрович 223
- ОСТРОГРАДСЬКИЙ Михайло Васильович 228
- ОСТРЯНИН (Остряниця) Яків 27
- ОТТОН III 203
- ПАВЛИК Михайло Іванович 158
- ПАВЛО (св. Павло), апостол 430
- ПАВЛО Халебський (Алеппський) 221
- ПАВЛОВ-СИЛЬВАНСЬКИЙ Микола Григорович 260
- ПАВЛОВСЬКИЙ Олексій Павлович 40
- ПАВЛУЦЬКИЙ Григорій Григорович 227
- ПАВЛЮК див. БУТ Павло Михнович
- ПАЙПС Річард Едгар 211
- ПАЛІЙ Семен Пилипович 35
- ПАНЕЙКО Василь Лукич 196
- ПАРЕТО Вільфредо 529
- ПАРХОМЕНКО Володимир Олександрович 294, 304, 307
- ПАСЕК Ян-Хризостом 95
- ПАСТОРІЙ Йоахім (Гіртенберг) 16, 20
- ПАШУТО Володимир Терентійович 500
- ПЕРЕВ'ЯЗКА Семен, апокрифічний герой із «Истории русов» 27
- ПЕРЕТЦ Володимир Миколайович 227
- ПЕСАХ, орендатор 64
- ПЕТЛЮРА Симон Васильович 239, 253
- ПЕТРИК (Іваненко Петро) 532
- ПЕТРО I Романов 27, 123, 221, 222
- ПЕТРО Могила 205
- ПЕТРОВ Віктор Платонович 7, 10, 70, 327, 329, 330, 331, 332, 333
- ПЕТРОВСЬКИЙ Микола Неонович 260, 315
- ПЕТРУНЬ Федір Євстафійович 291, 294, 307
- ПЕТТАЦЦОНІ Рафаело 542
- ПИЗЮР Євген 237
- ПИСЕМСЬКИЙ Олексій Феофілакто-вич 102
- ПВТОРА-КОЖУХА Карпо, апокрифічний герой із «Истории русов» 27
- ПІДГАЙНИЙ Семен Олександрович 259
- ПІКАРД Макс 383
- ПІЛСУДСЬКИЙ Юзеф Клеменс 247, 248
- ПЛАНК (Плянк) Макс Карл Ернст 339, 340
- ПЛАТОН Афінський 131
- ПЛАТОНОВ Сергій Федорович 171
- ПЛЕХАНОВ Георгій Валентинович 511
- ПЛОХІЙ Сергій Миколайович 174
- ПЛУТАРХ 113
- ПЛЯНК див. ПЛАНК Макс Карл Ернст
- ПОГОДІН Михайло Петрович 72
- ПОДОЛИНСЬКИЙ Сергій Андрійович 275, 281, 282, 283
- ПОЗНАНСЬКИЙ Борис Станіславович 225
- ПОКРОВСЬКИЙ Михайло Миколайович 468
- ПОКРОВСЬКИЙ Олександр Іванович 294, 310
- ПОЛЕВОЙ Микола Олексійович 18
- ПОЛЕТИКА Григорій Андрійович 223
- ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО Наталя Дмитрівна 294, 309, 398
- ПОЛУБОТОК Павло Леонтійович 22
- ПОПЛОНСЬКИЙ Никифор 535, 547
- ПОПОВ Дмитро Прокопович 75
- ПОППЕР Карл Раймонд 175
- ПОРШ Микола Володимирович 265
- ПОРШНЄВ Борис Федорович 490
- ПОТЕБНЯ Олександр Опанасович 189, 228, 230

- ПОТОЦЬКИЙ 66
ПОТОЦЬКИЙ Стефан 21
ПРЕСНЯКОВ (Пресняков) Олександр Євгенович 471, 527
ПРИЦАК Омелян Йосипович 7, 10, 11, 45, 174, 317, 356, 433, 470, 513, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 528, 529, 539
ПРОКІП Великий 502
ПРОКОПІЙ Кесарійський 88
ПРОНСЬКИЙ, кн. 64
ПСААКІЙ, отець 63
ПУГАЧОВ Омелян Іванович 510, 511
ПУШКАР Мартин Іванович 26, 253, 405
ПУШКІН Олександр Сергійович 31, 511
ПЯСЕЦЬКИЙ Павло 55
- РАГОЗІН Дмитро, посол 94
РАДЗИВІЛЛ Станіслав Вільгельм, кн. 247
РАДИЩЕВ Олександр Миколайович 223
РАЗІН Степан Тимофійович 15, 508, 512
РАЙТ Вілбер 338
РАЙТ Орвілл 338
РАНКЕ Леопольд фон 417, 544
РЕДЕДЯ 21
РЕЗЕРФОРД Ернест 336
РЕЙМОНТ Владислав 110
РЕКЛЮ Елізе Жан-Жак 165
РЕШЕТАР Джон Стівен 45, 515
РЕПІН Ілля Юхимович 511
РЕПНІН-ВОЛКОНСЬКИЙ Микола Григорович 14
РИКЛЯ, дружина Абрамка Шмойловича 65
РИЛЬСЬКИЙ Тадей Розеславович 225
РІГЕЛЬМАН Олександр Іванович 25
РІКАРДО Давид 282
РІККЕРТ Генріх 354
РОБЕСП'ЄР Максиміліан Франсуа Марі Ісидор де 338
РОЖКОВ Микола Олександрович 260
- РОЗНЕР Іонас Германович 510
РОЗУМОВСЬКИЙ Кирило Григорович 23
РОМАН Мстиславич 321
РОМАНОВИ, династія 15, 160, 171, 266, 486
РОМАНОВИЧІ, династія 322, 323
РОТТЕНГАН Гайнріх Франц фон 20
РУБАН Василь Григорович 17, 18, 20, 22, 26
РУБАЧ Михайло Абрамович 260
РУДАВСЬКИЙ (Рудовський) Вавжинець-Ян 55
РУДНИЦЬКИЙ Степан Львович 291
РУЖИНСЬКІ, рід 535
РУМЯНЦЕВ-ЗАДУНАЙСЬКИЙ Петро Олександрович 24
РУСОВ (Руссов) Олександр Олександрович 163, 164, 275
РУСОВА Софія Федорівна 167
РУССО Жан Жак 69, 414, 415, 426, 427
РЮККЕРТ Генріх 394
РЮРИК 78
РЮРИКОВИЧІ, династія 84
РЯБІНІН-СКЛЯРЕВСЬКИЙ Олександр Олександрович 294, 308
- САВИЦЬКИЙ Петро Миколайович 212, 213
САВІНЬІ Фрідріх Карл фон 526
САВЧЕНКО Федір Якович 31
САГАЙДАЧНИЙ (Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович 540
САЛТИКОВ Олександр Олександрович 215
САМОЙЛОВИЧ Іван Самійлович 27
САСАНІДИ (Сассаніди), династія 161
СВИДРИГАЙЛО Ольгердович 248
СВЯТОПОЛК ІІ Ізяславич (Святополк Ізяславич) 535, 546
СВЯТОПОЛК Окаянний 90

- СВЯТОПОЛК-МИРСЬКИЙ Петро Дмитрович 173
СВЯТОСЛАВ Ігоревич 75, 90, 93, 94, 305
СЕГАРЕЛЛІ Герардо 501
СЕЛИВАНОВСЬКИЙ Семен Оникійович 19
СЕНКЕВИЧ Генрік 391
СЕНЧЕНКО Іван Юхимович 487
СИГІЗМУНД Кейстутович 248
СИГІЗМУНД ІІІ Ваза 55
СИДОРЧУК Таїсія Михайлівна 523
СИНЯВСЬКИЙ Антін Степанович 291, 294, 309, 310
СІМОВИЧ Василь Іванович 317
СІРКО Іван 26, 405, 536, 547
СІЧИНСЬКИЙ Володимир Юхимович 366
СКОВОРОДА Григорій Савич 23, 368
СКОРИНА Франциск 170, 324
СКОРОПАДСЬКИЙ Іван Ілліч 22, 35
СКОРОПАДСЬКИЙ Павло Петрович 214, 238
СКОТТ Вальтер 351
СЛАБЧЕНКО Михайло Єлисейович 260, 261, 262, 263, 264, 293, 299, 399, 469, 473, 474, 494
СЛАВИНСЬКИЙ Максим Антонович 317
СЛИВКА Юрій Юрійович 450
СЛЮСАРЕНКО Федір Павлович 317
СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ Степан Йосипович 317
СМІРНОВ Павло Петрович 527
СМОЛЕНСЬКИЙ Леонід Анастасійович 310
СМОЛІЙ Валерій Андрійович 6
СОЛОВЙОВ Володимир Сергійович 382, 394
СОЛОВЙОВ Сергій Михайлович 75, 76, 88, 89, 382
СОМКО Яким Семенович 26
СОРЕЛЬ Жорж 529
СОРОКІН Пителир Олександрович 260, 396
СОСЮР Фердинанд де 332
СПЕНСЕР Герберт 138, 139, 260
СРЕЗНЕВСЬКИЙ Ізмаїл Іванович 25, 53, 100
СТАСОВ Володимир Васильович 219
СТАСЮК Микола Михайлович 265, 288
СТЕПУН Федір Августович 355
СТЕФЕНСОН Джордж 338
СТОДОЛЬСЬКИЙ О., псевдонім О. Кониського 153, 157, 159, 160, 161, 162, 165, 166, 167, 168, 169, 170
СТОРОЖЕВ Василь Миколайович 176, 177
СТРАБОН 304
СТРУВЕ Гліб Петрович 109
СТРУВЕ Петро Бернгардович 109, 211, 260, 288
СУБТЕЛЬНИЙ Орест Мирославович 514
СУВОРІН Олексій Сергійович 104
СУМЦОВ Микола Федорович 227
ТАЙЛЕР Уот 501
ТАРАНОВСЬКИЙ Федір Васильович 227
ТАРАС див. ФЕДОРОВИЧ (Трясило) Тарас
ТАРНОВСЬКИЙ Станіслав 248
ТАТИЩЕВ Василь Микитович 98
ТЕЛЕМКО Олександр 72
ТЕРЛЕЦЬКИЙ Омелян Антонович 317, 433
ТЕТЕРЯ Павло 405
ТИМОШЕНКО Степан Прокопович 227
ТІМОН Афінський 113
ТКАЧЕНКО Микола Михайлович 260, 262
ТОЙНБІ Арнольд Джозеф 10, 386, 394, 396, 397, 400, 401, 402, 404, 409, 410, 411, 413, 414, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 517, 528, 540, 550

- ТОЛСТОЙ Лев Миколайович 230, 348, 511
ТОЛСТОЙ Федір Петрович 69
ТОЛЬЯТТІ Пальміро Мікеле Ніколо 488
ТОМАШЕВСЬКИЙ Борис Вікторович 359
ТОМАШІВСЬКИЙ Степан Теодорович 7, 9, 68, 187, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 203, 239, 313, 404, 433, 516, 531
ТОПНАР Поль 133
ТРУБЕЦЬКОЙ Микола Сергійович 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 355, 359
ТРУБЕЦЬКОЙ Сергій Миколайович 210
ТРУМЕН Гаррі 341
ТРЯСИЛО див. ФЕДОРОВИЧ Тарас
ТУГАЙ-БЕЙ (Тугайбей) 253, 254
ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ Михайло Іванович 227, 229, 263, 536, 547
ТУГОР-ТАРКАН 535, 546
ТУКІДІД див. ФУКІДІД
ТУМАНСЬКИЙ Федір Осипович 20
ТУПТАЛО Данило Савич див. ДИМИТРІЙ Ростовський
ТУРГЕНЄВ Іван Сергійович 102, 157, 166, 167, 230
ТУТКІВСЬКИЙ Павло Аполлонович 291, 294, 303, 306
- УКЕРТ Фрідріх Август 524
УСТРЯЛОВ Микола Герасимович 172, 179
УШИНСЬКИЙ Костянтин Дмитрович 229
- ФАСМЕР Макс Юліус Фрідріх 212, 213
ФЕДЕНКО Панас Васильович 317, 354
ФЕДІР, київський кн. 323
ФЕДОРОВИЧ (Трясило) Тарас 27
ФЕДОРОВСЬКИЙ Олександр Семенович 303
ФЕДЬКОВИЧ Юрій Адальбертович 167
- ФЕОДОСІЙ Косой 506
ФЕОФАН Прокопович 23
ФЕРРЕРО Гулієльмо 195, 416
ФЕСЕНКО Вадим Олексійович 260
ФЕЩЕНКО-ЧОПІВСЬКИЙ Іван Адріанович 291
ФІЛЕВИЧ Іван Порфірович 176
ФІХТЕ Йоганн Готліб 362
ФОРД 400
ФОССЛЕР Отто 412
ФРАНК Семен Людвігович 355
ФРАНКО Іван Якович 157, 158, 167, 222
ФРАНКО (народжена Хоружинська) Ольга Федорівна 164
ФРАНС Анатоль 496
ФРАНЦІСК Асізький 362
ФРІДРІХ Вільгельм III 376
ФУКІДІД (Тукідід) 427
ФУКО Мішель Поль 332
- ХВИЛЬОВИЙ Микола 215, 487
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Богдан Михайлович 13, 20, 21, 22, 25, 34, 35, 53, 65, 66, 177, 190, 192, 237, 253, 315, 361, 405, 486, 530, 531, 533
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Юрій Богданович 26
ХОДАКОВСЬКИЙ Зоріан див. ЧАРНОЦЬКИЙ Адам Зоріан
ХОМ'ЯКОВ Олексій Степанович 168
ХОРИВ 88, 91
ХОТКЕВИЧ Гнат Мартинович 185
- ЦВІНГЛІ Ульріх 168
ЦЕГЛИНСЬКИЙ Григорій Іванович 163
ЦЕЗАР Гай Юлій 544
ЦЕРТЕЛЄВ (Цертелев) Микола Андрійович 35, 37, 43
ЦИЦЕРОН Марк Тулій 5
- ЧАЄВ Микола Олександрович 29
ЧАПЛИНСЬКА Мотрона 21
ЧАПЛІН Чарльз Спенсер 342

- ЧАРНЕЦЬКИЙ Стефан 66
ЧАРНОЦЬКИЙ (Ходаковський) Адам
Зоріан 36
ЧЕПА Адріян Іванович 24
ЧЕРЧІЛЬ Вінстон Леонард 341
Чехович Костянтин 317
ЧЕЧОТ Ян 225
ЧИЖЕВСЬКИЙ Дмитро Іванович 8, 9,
10, 351, 354, 355, 356, 357, 358, 359,
360, 361
ЧИНГІСХАН (Чінгіз-хан) 547
ЧУБАТИЙ Микола Дмитрович 317
ЧУБИНСЬКИЙ Павло Платонович
170, 275
- ШАГИН-ГІРЕЙ** (Шаган-Гірей) 535, 547
ШАЛЛЕР Г. 368
ШАМРАЙ Агапій Пилипович 367
ШАМРАЙ Сергій Вікторович 475
ШАРДЕН П'єр Тейяр де 541
ШАФАРИК Павел Йозеф 502
ШАФОНСЬКИЙ Григорій Опанасо-
вич 25
ШАФОНСЬКИЙ Опанас Филімоно-
вич 24, 25
ШАХМАТОВ Олексій Олександрович
227, 527
ШАШКЕВИЧ Маркіян Семенович 159
ШВАРНО Данилович 322
ШВИДЬКО Ганна Кирилівна 295, 296
ШВІТТАУ Георгій Георгійович 260
ШЕВАЛЬЄ П'єр 16, 17, 20, 26
ШЕВЕЛЄВ Арнольд Григорович 533
ШЕВЕЛЬОВ Юрій Володимирович 328
ШЕВИРЬОВ Степан Петрович 31, 99
ШЕВЧЕНКО Ігор Іванович 109, 356
ШЕВЧЕНКО С.Ф., автор статті у збір-
нику «Полуднева Україна» 294, 309
ШЕВЧЕНКО Тарас Григорович 69, 167,
223, 368, 502, 515
- ШЕВЧЕНКО Федір Павлович 8, 10, 11,
443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450,
451, 452
ШЕЙН Павло Васильович 169, 170
ШЕКСПІР Вільям 104, 113, 226, 333, 370
ШЕЛЕСТ Петро Юхимович 10
ШЕЛЛІНГ Фрідріх Вільгельм Йозеф
фон 29, 352, 525
ШЕЛУХИН Сергій Павлович 136, 139,
317
ШЕРЕР Жан-Бенуа 16, 20, 21, 22
ШЕФЛЕР Йоганн 370
ШИЛЛЕР Йоганн Крістоф Фрідріх
фон 354
ШКЛОВСЬКИЙ Віктор Борисович 332
ШЛЕЦЕР Август Людвіг 23
ШМОЛЛЕР Густав фон 260
ШОПЕНГАУЕР Артур 352
ШОТЛЕНДЕР Фелікс 344
ШПЕЕ Фрідріх 370
ШПЕНГЛЕР Освальд 9, 195, 330, 332,
353, 354, 394, 395, 396, 410, 414, 416,
417, 420, 422, 424
ШТАММЛЕР Рудольф 260
ШУБИНСЬКИЙ Сергій Миколайович
104
ШУМСЬКИЙ Олександр Якович 215,
265
- ЩЕК** 88, 91
ЩЕРБАКІВСЬКИЙ Вадим Михайло-
вич 317
ЩЕРБИНА Федір Андрійович 164
- ЮЗЕФОВИЧ** Ян-Томаш 59
ЮНГЕ Катерина Федорівна 69
ЮРІЙ, кн. 97
ЮРІЙ Кончакович 535, 546
ЮРКОВА Оксана Віталіївна 296
- ЯВОРСЬКИЙ** Матвій Іванович 174,
265, 294, 469, 473, 475

- ЯН II Казимир Ваза 21
ЯНІВ Володимир Михайло 328
ЯРОПОЛК Святославич 90
ЯРОПОЛК Томзакович 535, 546
ЯРОСЛАВ Володимирович Мудрий
51, 52, 57, 90, 95, 96, 97, 98, 203, 228,
243, 321, 500
ЯРОСЛАВ Володимирович Осмомисл
(Галицький) 305
ЯРОСЛАВ Всеволодович 96
ЯРОСЛАВ Галицький див. ЯРОСЛАВ
Володимирович Осмомисл
ЯСНОПОЛЬСЬКИЙ Микола Петрович
275, 279, 280, 281, 283, 286, 287
ЯСПЕРС Карл 354, 412, 413, 414
ЯСТРЕБОВ Володимир Миколайович
311
ЯСЬ Олексій Васильович 12
- BEAUPLAN de див. БОПЛАН Гійом
Левассер де
BRAUDEL Fernand див. БРОДЕЛЬ
Фернан
- CHARDIN Pierre Teilhard de див. ШАР-
ДЕН П'єр Тейяр де
CHEVALIER Pierre див. ШЕВАЛЬЄ П'єр
CROCE Benedetto див. КРОЧЕ Бенедетто
DURAND E. див. ДЮРАН Еміль-Алек-
сандр
НОМО Politikus, псевдонім І. Кедри-
на-Рудницького 391
ORTEGA y Gasset José див. ОРТЕГА-І-
ГАССЕТ Хосе
PASTORIUS Hirtemberg див. ПАСТО-
РІЙ Йоахім
PETTAZZONI Raffaele див. ПЕТТАЦ-
ЦОНІ Рафаело
PICARD Max див. ПІКАРД Макс
REIFENBERG Benno 383
TOYNBEE Arnold див. ТОЙНБІ Ар-
нольд Джозеф
VASMER див. ФАСМЕР Макс Юліус
Фрідріх
WINKLER див. ВІНКЛЕР

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- АВГСБУРГ (Аугсбург) 216
АВСТРАЛІЯ 429
АВСТРІЯ 143, 204, 226, 247, 309, 390, 439
АВСТРО-УГОРЩИНА 406, 437
АЗІЯ 199, 242, 341, 500
АЗІЯ Передня 306
АЗІЯ Середня 302
АЗОВСЬКЕ (Озівське) море 200, 270, 276, 537, 548
АКЦІЙ (Акціум), мис 425
АЛТАЙ 160
АЛЬПИ 429
АЛЯСКА 429
АМБРАКІЙСЬКА затока 425
АМЕРИКА 304, 475, 546
АМЕРИКА Північна 242, 277, 279, 326
АНГЛІЯ 281, 309, 343, 419, 501, 507, 513, 523
АНТАРКТИДА 429
АПЕННІНИ 201
АРАВІЯ 159
АРАГОН 551
АРАЛЬСЬКЕ море (Аральське озеро) 475
АРДЕННИ 343
АРКТИКА 345, 348
АРХАНГЕЛЬСЬК 159
АРХАНГЕЛЬСЬКА губернія 185
АФРИКА 242
- БАВНД-БРУК 436
БАГДАД 309
БАЛКАНИ 199, 201, 278, 307, 419, 500
БАЛТІЙСЬКЕ море (Балтика) 51, 78, 79
- БАЛТІЙСЬКЕ побережжя 77, 78
БАЛТІЙСЬКІ країни 404
БАТІГ 22, 25
БЕРЕЗИНА, р. 322
БЕРЕСТЕЙСЬКО-ДОРОГИЧИНСЬКА волость 322
БЕРЕСТЕЧКО 22, 25, 248
БЕРЕСТЯ 200
БЕРЛІН 195, 213, 219, 341, 392, 524
БЕССАРАБСЬКА губернія 142
БІЛГОРОД 86
БІЛЕ (Льодове) море 160, 325
БІЛЕ озеро 99
БІЛОРУСЬ (Білорусія) 182, 201, 203, 404, 407, 506, 511
БЛИЗЬКИЙ Схід 278, 405, 500
БОГ див. Буг Південний
БОЛГАРІЯ 506
БОРДО 504
БОРЗОВА 65
БОСПОРСЬКЕ царство 537, 548
БОСФОР, прот. 159
БРАГІН 54
БРАТИСЛАВА 355
БРАЦЛАВСЬКЕ воєводство 270
БРЕСЛАВЛЬ (Бреслау) 219, 394
БРЕСТ-ЛИТОВСЬК 354
БРЯНСЬКЕ князівство 321
БУГ Західний 202, 322
БУГ (Бог) Південний 77, 203, 323
БУКОВИНА 192, 200, 297, 315, 406, 477
БУЛГАР 161
БУЛГАРІЯ Волзько-Камська 161

БУРГУНДІЯ 326

БУЧА, о. 65

ВАРШАВА 246, 251, 254, 341

ВЕЛИКЕ князівство Володимирське 177

ВЕЛИКЕ князівство Литовське (Литовська держава, Литовсько-Руська держава, Литва) 177, 179, 180, 191, 204, 243, 318, 322, 323, 324, 325, 326, 402, 405, 437, 539

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ див. Англія

ВЕЛИКОРОСІЯ (Велика Русь) 53, 162, 165, 214, 217, 222, 224, 226, 321, 468

ВЕНЕЦІЯ 326, 429

ВЕРХОВИНА (Жаб'є) 159

ВЕСТГОТІВ германських держава 546

ВЕТЛУГА, р. 160

ВИМ, р. 160

ВІДЕНЬ 355, 387

ВІЗАНТІЙСЬКА імперія (Візантія) 85, 86, 149, 301, 320, 326, 339, 348, 405, 417, 430, 500, 537, 549

ВІЛЬКОМИР 248

ВІЛЬНО 247, 408

ВІННИЦЯ 54

ВІРМЕНІЯ 500

ВІСЛА (Висла), р. 199, 301, 322

ВЛАДИМИР (Володимир-на-Клязьмі) 324, 325

ВОВЧАНСЬКИЙ повіт 188

ВОЛГА, р. 77, 80, 94, 161, 200, 202, 218, 325, 475, 477

ВОЛИНЬ 86, 168, 203, 204, 205, 270, 303, 321, 323, 325, 526

ВОЛИНЬ Західна 405

ВОЛЗЬКО-КАМСЬКА Булгарія див. БУЛГАРІЯ Волзько-Камська

ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ (Володимир, Володимир-на-Волині) 65, 86

ВОЛОДИМИР-НА-КЛЯЗЬМІ див. Володимир

ВОЛОДИМИРО-МОСКОВСЬКЕ

князівство (держава) 177, 179, 181

ВОЛХОВ (Волхва), р. 89, 90, 91, 99

ВОРСКЛА, р. 323

В'ЯТКА, р. 160

ГАЙДЕЛЬБЕРГ 354, 355, 412

ГАЛАЦ 15, 224

ГАЛИЦЬКЕ князівство 549

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ князівство (Галичина-Володимирія, Галицько-Володимирська держава, Галицько-Волинська держава) 203, 315, 319, 321, 322, 324, 534, 539, 545

ГАЛИЧ 55, 200, 321, 324

ГАЛИЧИНА 158, 159, 192, 194, 195, 196, 200, 203, 204, 205, 283, 315, 325, 380, 405, 406, 407, 439, 477, 504, 526, 538, 539, 540

ГАЛЛЕ 20, 219, 355, 523

ГАМБУРГ 383

ГЕРМАНІЯ див. Німеччина

ГЕССЕН 199

ГЕТТІНГЕН 219

ГЕТЬМАНЩИНА див. Україна-Гетьманщина

ГІРОШІМА див. Хіросіма

ГЛИНЯНИ 66

ГОБІ 429

ГОЛЛАНДІЯ див. Нідерланди

ГОРИНЬ, р. 200, 204

ГОРОДИЛЕЦЬ 65

ГРАНАДА 546

ГРАНАДСЬКИЙ емірат 546

ГРЕЦІЯ 34, 85, 86, 87, 199

ДАВНІЙ Рим див. Рим стародавній

ДАНЦИГ 20

ДВИНА, р. 200

ДРЕВЛЯНСЬКА земля 322

ДЕРПТ 142

ДЕСНА, р. 41, 77, 202, 323

ДІДІВЦІ 103

ДНІПРО, р. 41, 54, 55, 70, 77, 78, 79, 80, 87, 89, 90, 91, 93, 159, 199, 200, 202, 203, 206, 221, 225, 272, 301, 303, 311, 323, 507, 537, 549

ДНІПРОВСЬКИЙ (Дніпровий, Запорозький, кочовий) Низ 91, 94, 251, 298

ДНІСТЕР, р. 72, 200, 204, 323, 534, 545

ДНІСТРОВСЬКИЙ (Дністровий) лиман 200

ДОН, р. 200, 202, 301, 325, 477, 507

ДОНЕЦЬКИЙ басейн (Донбас) 276, 277, 298, 300, 303, 310

ДОНЕЧЧИНА 200, 201, 320, 548

ДУНАЙ, р. 80, 251, 304, 305

ЕДМОНТОН 514

ЕСПАНІЯ див. Іспанія

ЕФЕС 465

ЄВРОПА 50, 86, 94, 107, 109, 111, 135, 154, 160, 197, 199, 200, 201, 202, 205, 207, 214, 222, 239, 240, 242, 260, 270, 276, 277, 304, 306, 322, 326, 346, 355, 368, 387, 389, 404, 407, 408, 410, 415, 416, 437, 500, 502, 505, 524, 526, 551

ЄВРОПА Західна 150, 163, 198, 200, 242, 272, 277, 282, 389, 403, 404, 405, 511, 512, 518, 538, 549

ЄВРОПА Західно-Центральна 404

ЄВРОПА Південна (Полуднева) 304

ЄВРОПА Східна 16, 198, 201, 207, 266, 282, 295, 309, 314, 318, 320, 322, 325, 400, 403, 404, 406, 407, 408, 471, 481, 482, 483, 509, 512, 520, 523, 538, 547

ЄВРОПА Східно-Центральна 404

ЄВРОПА Центральна (Середня) 17, 177, 270, 403, 439, 440

ЄГИПЕТ 500

ЄКАТЕРИНОДАР див. Краснодар

ЄЛИСАВЕТГРАД (Єлизавета) 311

ЖАБ'Є див. Верховина

ЖВАНЕЦЬ 22, 25

ЖОВТІ Води 21, 25, 66

ЗАДНІПРОВ'Я 206

ЗАДУНАВ'Я див. Подунав'я

ЗАДУНАЙСЬКА Січ 308

ЗАКАВКАЗЗЯ (Надкавказзя) 295

ЗАКАРПАТТЯ (Закарпатська Україна) 201, 297, 477, 504

ЗАПОРОЗЬКА Січ (Запоріжжя) 270, 308, 406

ЗБАРАЖ 22, 25, 26, 248

ЗВЕНИГОРОД 54

ЗІНОВ'ЄВСЬК (Зінов'ївськ) 311

ЗОЛОТА Липа, р. 200

ЗОЛОТА Орда 204, 323, 325

ЗОЛОТОНОШКА, р. 91

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА область 159

ІЗКОРСТЕНЬ див. КОРОСТЕНЬ

ІЛЬМЕНЬ, оз. 77, 78, 89, 90

ІНДІЯ 524

ІРАН 524

ІСПАНІЯ (Еспанія) 108, 109, 326, 368, 494, 501, 521, 546, 551

ІСТАНБУЛ див. Стамбул

ІТАЛІЯ 22, 368, 387, 494, 501, 544

ІТАЛІЯ Північна 501

КАВКАЗ 24, 34, 84, 160, 203, 307, 474, 477

КАВКАЗЬКЕ побережжя 300, 310

КАЗАХСТАН 400

КАЛАБРІЯ 504

КАЛКА, р. 248, 535

КАЛУГА 325

КАМА, р. 160

КАМЧАТКА 159, 510

КАМ'ЯНЕЦЬ 54

КАНІВ 56

КАРПАТИ 84, 159, 165, 202, 407, 474, 475

КАСПІЙСЬКЕ море (Каспій) 94, 199

- КАСТИЛІЯ 551
КАТАЛОНІЯ 551
КАТЕРИНОСЛАВЩИНА 270
КЕНІГСБЕРГ 219
КИЇВ 15, 23, 35, 53, 54, 78, 79, 80, 86, 87, 88, 90, 91, 93, 94, 97, 98, 100, 138, 165, 178, 191, 203, 204, 218, 221, 224, 243, 261, 270, 281, 291, 297, 298, 319, 321, 323, 324, 326, 354, 400, 408, 525, 532, 534, 545, 550
КИЇВСЬКА губернія 50
КИЇВСЬКА Русь (Київська держава, Київсько-Руська держава, Руська держава) 203, 307, 320, 321, 477, 500, 533, 534, 535, 537, 539, 543, 545, 546, 549
КИЇВСЬКЕ князівство 51, 55, 321
КИЇВЩИНА 54, 225, 270
КИЛИЇМСЬКЕ поле 80
КИТАЙ 500, 524
КІЛІЯ 80
КІЛЬ 219
КІРОВОГРАД (Кірово) 311
КОБЕЛЯЦЬКИЙ повіт 144, 145
КОДАК 58, 65, 66
КОНКА, р. 55, 311
КОНСТАНТИНОПОЛЬ (Царгород) 80, 83, 93, 205, 319, 475
КОРДОВА 546
КОРДОВСЬКИЙ халіфат (Омейядів халіфат) 546
КОРОСТЕНЬ (Ізкорстен) 92
КОРСУНЬ 21, 25, 66
КОШАР 65
КОШУР Старий 65
КРАКІВ 391
КРАСНОДАР (Єкатеринодар) 159
КРАСНОДУБ'Я 65
КРИВОРІЖЖЯ 277, 320
КРИМ 300, 301, 308, 310, 521, 534, 536, 537, 545, 548
КРИМСЬКЕ ханство (Кримська орда, Кримське царство, Кримський ханат, татарське ханство) 270, 301, 535, 538, 546, 547
КРОПИВНИЦЬКИЙ 311
КРУГЕЛЬ 65
КУБАНЬ 159, 303
КУМРАН 497
КУРСЬКА область 406
ЛЕЙДЕН 219
ЛЕЙПЦИГ 219, 394
ЛЕМКІВЩИНА 164
ЛИТВА 41, 247, 545
ЛИТВА середньовічна див. Велике князівство Литовське
ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА держава див. Річ Посполита
ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА держава (Литовська держава) див. Велике князівство Литовське
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ див. Україна Лівобережна
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ПІВНІЧНЕ див. Україна Лівобережна
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ПОЛУДНЕВЕ див. Україна Лівобережна
ЛОВАТЬ, р. 78, 91
ЛОНДОН 427, 508
ЛОХВИЦЯ 76
ЛУБНИ 76
ЛУЦЬК 60, 61, 63
ЛЬВІВ 55, 153, 199, 200, 213, 248, 283, 318, 319, 433
ЛЬВІВСЬКА область 200, 319
ЛЬОДОВЕ море див. Біле море
ЛЮБЕЧ 79, 80
ЛЮБЛІНСЬКЕ воєводство 54
ЛЮБОЧКА, х. 188, 192
МАДРИД (Мадрид) 546
МАДЯРЩИНА див. Угорщина

- МАЙНЦ-КАСТЕЛЬ 434
 МАЛА Азія 199
 МАЛОРОСІЯ 14, 15, 16, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 32, 33, 34, 36, 38, 47, 48, 52, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 63, 65, 111, 167, 192, 220, 478, 482, 525
 МАРБУРГ 355
 МАСАДА 497
 МЕЗОВ див. МИЗІВ
 МЕРТВЕ море, оз. 497
 МЕСОПОТАМІЯ 500
 МИЗІВ (Мезов), помістя 65
 МИКУЛИН 54
 МОЗДОК 159
 МОКРА Московка, р. 311
 МОЛДОВСЬКЕ князівство 534
 МОСКВА 19, 24, 28, 43, 104, 151, 159, 161, 167, 177, 218, 221, 242, 244, 254, 255, 261, 278, 308, 325, 326, 391, 405, 408, 437, 441, 536, 547
 МОСКОВСЬКА губернія 52, 145
 МОСКОВСЬКА держава (Московська Русь, князівство Московське, Московщина, Московія, Московське царство) 16, 17, 20, 22, 25, 56, 72, 90, 156, 163, 177, 178, 179, 187, 188, 191, 192, 194, 205, 214, 217, 218, 219, 220, 221, 225, 228, 250, 260, 261, 262, 269, 318, 325, 405, 477, 532, 534, 537, 545, 548
 МУКАЧЕВО 200
 МУРОМ 325
 МЮНСТЕР 503
 МЮНХЕН 381, 416, 430
- НАВАРРА** 551
 НАДДНІПРЯНЩИНА див. Україна Наддніпрянська
 НАДКАВКАЗЗЯ див. Закавказзя
 НИЖНІЙ Новгород 325
 НІДЕРЛАНДИ (Голляндія) 326, 439, 505
 НІМАН, р. 322
- НІМЕЧЧИНА (Германія) 200, 245, 355, 368, 416, 494, 501, 503, 504
 НІМЕЧЧИНА Західна див. ФЕДЕРАТИВНА Республіка Німеччина
 НОВГОРОД (Новий город) 51, 56, 80, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 96, 98, 99, 166, 218, 250, 325
 НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ 32
 НОВГОРОДСЬКА земля (Новгородська Русь) 76, 218
 НОВИЙ город див. Новгород
 НОВОРОСІЯ / Новоросійський край 163, 292, 301, 310, 477, 478, 482
 НЬЮ-ЙОРК 327, 434, 465
- ОДЕСА** 272, 276, 278, 286, 473, 474, 475
 ОДЕСЬКА область 80
 ОЗІВСЬКЕ море див. Азовське море
 ОКА, р. 218
 ОЛЕШШЯ 305
 ОЛОНЕЦЬКА губернія 145
 ОЛЬВІЯ 537, 548
 ОМЕЙЯДІВ халіфат див. Кордовський халіфат
 ОСМАНСЬКА імперія (Порта) 16, 20, 504, 550
 ОСТРОГ 319
 ОТТОМАНСЬКА (Оттоманська) імперія див. Османська імперія
- ПАВЛОВСЬК** 103
 ПАЛЕРМО 243
 ПАРИЖ 20, 133, 195, 213, 219
 ПЕРЕМИШЛЬ 159, 161, 200
 ПЕРЕЯСЛАВ 21, 41, 65, 80, 97
 ПЕРЕЯСЛАВ-ЗАЛЄСЬКИЙ (Переяслав Суздальський) 88
 ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ князівство 321
 ПЕТРОГРАД див. Санкт-Петербург
 ПЕЧОРА, р. 51, 160
 П'ЄМОНТ 194, 195, 197
 ПИЛЯВА 21

- ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ край 45, 275, 477, 478, 482, 526
- ПІДКАРПАТТЯ 405
- ПІДЛЯШШЯ 297, 315, 534, 545
- ПІНСЬКИЙ повіт 530
- ПІНЩИНА 180
- ПІРЕНЕЇ 201
- ПОБУЖЖЯ 179, 200, 201
- ПОДІЛЛЯ 200, 204, 270, 303, 323, 325
- ПОДІЛЛЯ Західне 504
- ПОДІЛЬСЬКЕ воєводство 270
- ПОДНІПРОВ'Я (Подніпрянщина, Подніпровський край) 56, 76, 77, 81, 94, 165, 178, 200, 321, 323
- ПОДНІСТРОВ'Я 200, 201
- ПОДУНАВ'Я (Наддунав'я) 295, 305
- ПОКУТТЯ 201
- ПОЛІССЯ 277, 534, 545
- ПОЛОВЕЦЬКА держава 535, 546
- ПОЛОЦЬК 80
- ПОЛТАВА 473
- ПОЛТАВСЬКА губернія 24, 35, 50, 103, 225, 273
- ПОЛТАВЩИНА 54, 163, 220, 405
- ПОЛЬЩА (Польське королівство) 177, 180, 187, 188, 194, 196, 200, 204, 242, 243, 244, 245, 248, 250, 255, 270, 273, 276, 278, 283, 309, 323, 354, 380, 391, 392, 403, 404, 405, 406, 437, 474, 504, 532, 538, 539, 549
- ПОРТА див. Османська імперія
- ПОСЯННЯ 201
- ПРАВОБЕРЕЖЖЯ див. Україна Правобережна
- ПРАГА 251
- ПРИДНІПРОВ'Я (Придніпровський край) 325, 405, 406
- ПРИЛУКИ 103
- ПРИП'ЯТЬ, р. 77, 87, 201, 203, 322
- ПРИЧОРНОМОР'Я 295
- ПРИЧОРНОМОР'Я Північне 295, 307
- ПРУССІЯ Східна 392
- ПРУТСЬКО-ДУНАЙСЬКА територія 300
- ПСКОВ 51, 56, 218, 325
- РАВЕННА 544
- РАДЯНСЬКИЙ Союз (Советський Союз СРСР, радянська Росія, радянська держава) 109, 378, 389, 390, 400, 402, 406, 451, 454, 486, 498, 520, 533
- РЕНА, р. 199, 201
- РИЗЬКА затока 200
- РИМ 205, 219, 220, 245, 437, 438
- РИМ стародавній (Римська імперія, Римська держава) 23, 178, 331, 347, 362, 415, 428, 497, 498, 500
- РИМСЬКА імперія німецького народу (Римська імперія німецької нації, Священна Римська імперія) 326
- РИМСЬКА республіка 362
- РІЧ Посполита (Литовсько-Польська держава, Польсько-Литовська держава, Польсько-Литовська Річ Посполита) 47, 58, 225, 253, 261, 269, 270, 325, 477, 506, 537, 548, 549
- РОСІЯ (Російська імперія, Російська держава) 14, 23, 25, 27, 49, 50, 51, 52, 60, 68, 69, 72, 101, 106, 107, 143, 156, 158, 161, 165, 167, 177, 180, 181, 184, 191, 199, 204, 209, 210, 211, 214, 216, 217, 218, 220, 222, 224, 225, 227, 231, 261, 263, 264, 265, 266, 269, 270, 271, 272, 273, 276, 278, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 309, 314, 315, 316, 355, 380, 389, 390, 402, 403, 404, 406, 439, 467, 470, 475, 477, 478, 479, 480, 483, 484, 498, 500, 505, 506, 507, 511, 512, 525, 527
- РОСІЯ Південна 272, 277, 278, 279, 280
- РОСТОВ 80, 86, 97
- РОСТОВСЬКА земля 97
- РОСТОВСЬКЕ князівство 178, 325
- РУАН 20

- РУБЕЛЛО (Цебеллі), г. 501
 РУБІКОН, р. 544
 РУМУНІЯ 15, 344, 406, 474, 534, 545
 РУСЬ (Руська земля, стара Русь, давня Русь, середньовічна Русь) 47, 51, 52, 62, 72, 73, 77, 79, 80, 82, 84, 85, 86, 87, 91, 94, 97, 98, 99, 159, 201, 203, 205, 244, 245, 250, 304, 307, 319, 321, 323, 324, 325, 505, 506, 512, 534, 536, 547
 РУСЬ Біла 170, 325
 РУСЬ Галицька 159
 РУСЬ Галицько-Волинська 540
 РУСЬ Дніпровська 177
 РУСЬ Закарпатська див. Русь Угорська
 РУСЬ Західна 51, 190, 318, 324, 325
 РУСЬ Карпатська 406
 РУСЬ Московська див. МОСКОВСЬКА держава
 РУСЬ Новгородська див. НОВГОРОДСЬКА земля
 РУСЬ Південна 51, 53, 54, 56, 57, 58, 60, 63
 РУСЬ Південно-Західна 50, 219
 РУСЬ Південно-Східна 177
 РУСЬ Північна 218
 РУСЬ Північно-Східна 177
 РУСЬ Суздальська 405
 РУСЬ Угорська (Закарпатська) 200
 РУСЬ Червона 54, 55
 РУСЬКА держава див. Київська Русь
 РУСЬКА земля див. Русь
 РЯЗАНСЬКА губернія 145
- САМАРА, р. 55
 САНКТ-ПЕТЕРБУРГ (С.-Петербург, Петроград) 32, 68, 184, 186, 189, 222, 223, 526
 САРМАТСЬКА площа див. СХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКА рівнина
 СВЯТА, р. 248
 СВЯЩЕННА Римська імперія див. Римська імперія німецького народу
- СЕЙМ, р. 41, 77
 СЕНА, р. 512
 СЕРБІЯ 326, 474, 506
 СЕРЕДЗЕМНЕ море 301
 СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я (Середземні краї, Середземноморський басейн) 304, 439
 СЕРЕТ, р. 534, 545
 СИБІР 159, 273
 СИРІЯ 500
 СИЦИЛІЯ, о. 242
 СКАНДИНАВІЯ 201
 СКІТО-САРМАТІЯ (Сарматія, Скитія, Скіфія) 199, 433
 СЛОБІДСЬКА Україна див. Україна Слобідська
 СЛОБОЖАНЩИНА (Слобідщина) див. Україна Слобідська
 СЛУЧ, р. 200, 204
 СЛУЩ Черборський, помістя 64
 СМІХОВ 251
 СМОЛЕНСЬК 79, 400
 СМОЛЕНЩИНА (Смоленська волость) 97
 СНОПОГОРОД 54
 СОЖ, р. 77
 СОКОЛИЦЯ 54
 СПОЛУЧЕНІ Штати Америки (США, Зєдинені Держави північної Америки) 141, 279, 326, 333, 341, 342, 355, 400, 434, 465, 514, 515
 СТАМБУЛ (Істанбул) 547
 СТРАСБУРГ 219
 СТУГНА, р. 87
 СУЕЦ 309
 СУЗДАЛЬ 250, 325
 СУЗДАЛЬСЬКА земля 96
 СУЛА, р. 77, 87
 СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА рівнина 159
 СЯН, р. 202
- ТАБОР 502
 ТАВРІЯ Північна 270

- ТАГАНРОГ 277
 ТАМБОВСЬКА губернія 145
 ТВЕРСЬКЕ князівство 325
 ТЕРЕК, р. 159
 ТЕРНОПІЛЬСЬКА область 200
 ТМУТОРОКАНЬ 97, 304, 305, 537, 549
 ТОЛЕДО 546
 ТРАХТЕМИРІВ 56
 ТРИПІЛЛЯ 348
 ТУЛЬСЬКА губернія 52
 ТУРЕЧЧИНА 326
 ТУРОВО-ПІНЩИНА 322
 ТЯГИНЬ 94
- УГОРЩИНА (Мадярщина) 307, 326, 380, 390, 391, 405, 504, 506, 538, 549
 УКРАЇНА 9, 10, 13, 14, 16, 18, 20, 22, 24, 26, 27, 33, 47, 55, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 81, 83, 85, 87, 149, 155, 156, 159, 162, 163, 164, 166, 169, 178, 181, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 196, 200, 201, 204, 206, 214, 217, 219, 220, 221, 222, 224, 225, 228, 231, 232, 233, 239, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 291, 295, 297, 299, 301, 303, 305, 307, 309, 316, 319, 320, 321, 323, 325, 328, 348, 358, 361, 367, 368, 369, 380, 402, 404, 405, 406, 407, 408, 413, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 467, 468, 469, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 484, 492, 497, 498, 500, 504, 505, 506, 507, 508, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 531, 532, 533, 534, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552
 УКРАЇНА-ГЕТЬМАНЩИНА 24, 402
 УКРАЇНА Західна 250, 291, 297, 298, 407, 438, 477, 482, 534
 УКРАЇНА Лівобережна (Лівобережжя) 225, 270, 291, 298, 407, 477, 478, 480, 534, 545
 УКРАЇНА Наддніпрянська (Україна Придніпрянська, Наддніпрянщина) 200, 406
 УКРАЇНА Північно-Лівобережна 298
 УКРАЇНА Південна (Полуднева, Степова) 270, 279, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 304, 307, 309, 312, 477, 478, 534, 537, 545, 549
 УКРАЇНА Полуднева див. Україна Південна
 УКРАЇНА Полуднево-Східна див. Україна Східно-Південна
 УКРАЇНА Правобережна (Правобережжя) 192, 270, 271, 273, 298, 477, 478, 480
 УКРАЇНА Придніпрянська 406
 УКРАЇНА радянська (УРСР, УСРР) 10, 215, 259, 293, 380, 470, 485, 535, 538, 550
 УКРАЇНА російська (підросійська) 14, 45, 162, 230, 478
 УКРАЇНА-РУСЬ 172, 182, 307, 436, 526
 УКРАЇНА Слобідська (Слобідщина) 192, 220, 225, 298, 405, 477, 534, 545
 УКРАЇНА Степова див. Україна Південна
 УКРАЇНА Східна 477
 УКРАЇНА Східно-Південна (Східно-Полуднева, Полуднево-Східна) 292, 293, 477
 УКРАЇНСЬКА Держава (Гетьманат) 187, 189, 190, 191, 214, 227, 231, 238, 241, 251, 252, 253, 261, 538
 УКРАЇНСЬКА Народна Республіка (УНР) 406, 538, 550
 УРАЛ (Уральські гори) 51, 160, 199
 УШИЦЯ 54

- ФЕДЕРАТИВНА** Республіка Німеччина (ФРН) 199, 355, 381
ФЕОДОСІЯ 278
ФІНЛЯНДІЯ 189
ФІНСЬКА затока 200
ФЛОРЕНЦІЯ 501
ФРАЙБУРГ 354
ФРАНЦІЯ 178, 196, 224, 245, 281, 309, 430, 487, 494, 499, 501, 513, 517
- ХАРКІВ** 32, 185, 186, 200, 278, 473, 475, 524, 535, 538, 546, 550
ХАРКІВСЬКА губернія 188
ХАРКІВЩИНА 163, 189, 406
ХЕРСОН 270
ХЕРСОНЩИНА 204, 270
ХІРОСІМА (Гірошіма) 341
ХОЛМ 200
ХОЛМОГОРИ 184
ХОЛМСЬКИЙ повіт 64
ХОЛМЩИНА 192, 225, 297, 315, 534, 539, 545
ХОРВАТІЯ 326, 506
ХОРТИЦЯ, о. 56, 311
ХОТИН 142
- ЦАРГОРОД** (Царград) див. Константинополь
ЦАРСТВО Польське 225, 273
ЦЕБЕЛЛІ див. Рубелло
ЦЮРІХ 387
- ЧЕРЕМШАНКА** 65
ЧЕРКАСИ 56
- ЧЕРНІГІВ** 80, 86, 96, 97, 298
ЧЕРНІГІВСЬКА губернія 24, 50, 225, 273, 274
ЧЕРНІГІВСЬКЕ князівство 321
ЧЕРНІГІВЩИНА 163, 323, 405, 406
ЧЕХІЯ 247, 368, 403, 404, 502, 503
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА (Чехо-Словаччина) 247, 355, 391, 406
ЧОРНЕ море 78, 79, 94, 203, 270, 272, 276, 278, 295, 320, 437, 537, 548
ЧОРНОМОРСЬКИЙ басейн 304
ЧОРНОМОРСЬКО-АЗОВСЬКЕ побережжя 300
ЧОРНОМОРЩИНА 477
- ШАРУКАНЬ** 546
ШВЕЙЦАРІЯ 227
ШВЕЦІЯ 50
ШТУТГАРТ 219
- ЮГОСЛАВІЯ** (Югославянська держава) 326
ЮДЕЙСЬКА пустеля 497
- BONNAE** 94
HALLE див. Галле
HAMBURG див. Гамбург
NEW YORK див. Нью-Йорк
PARIS див. Париж
ROUEN див. Руан
UdSSR див. Радянський Союз
WIEN див. Відень
ZÜRICH див. Цюріх

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- «АННАЛИ», школа 10, 517, 543
АНТИГЕРОЇ 236, 238, 240
АНТИКОЛОНІАЛЬНІ дискурси 260,
261, 262, 263, 264, 265, 266
АНТИНІГІЛІСТИЧНА традиція 102, 107
АНТИТЕХНІЦИЗМ 349
АНТИУТОПІЯ в історії 108
АНТИЧНІСТЬ 5, 131, 301, 303, 304, 357,
363, 366, 370, 373, 393, 416, 417, 422,
427, 434, 437, 441, 518
АНТРОПОЛОГІЯ 133, 134, 135, 138, 139,
141, 142, 143, 144, 171, 217, 235, 236,
328, 331, 342, 343, 345, 348, 413, 425,
518, 521, 536, 538, 539, 540, 547, 550
АНТРОПОЦЕНТРИЗМ 10, 377, 379, 380
АРИСТОКРАТІЯ / провідна верства
16, 47, 56, 137, 148, 211, 237, 238,
239, 240, 247, 439, 470, 479, 480, 520,
531, 537, 539, 549
БАРОКО 351, 357, 358, 364, 366, 367,
368, 369, 370, 372, 373, 491, 535, 547
БЕЗПЕРЕПВНІСТЬ в історії 338, 339,
340, 445, 454, 493, 500
БІПОЛЯРНИЙ світ 401, 410, 515
ВЕЛИКА реформа 1861 р. 102, 276, 538
ВЕЛИКА Україна 406, 407, 478, 481, 482
ВИКЛИК / Відповідь 396, 397, 419,
420, 421, 422, 423, 429
ВІДРОДЖЕННЯ українське 204, 214,
244, 250, 359, 362, 364, 387, 472, 539
ВІЗАНТІЙЩИНА / візантійська спад-
щина 10, 86, 301, 304, 395, 396, 405,
419, 437, 439, 500, 541, 550
ВІТАЛІЗМ 9, 235, 395, 396, 437, 438
ГАЛИЦЬКА / львівська історична
школа М. Грушевського 314, 469
ГЕГЕЛЬЯНСТВО 517
ГЕНЕРАЦІЯ «недостріляних» 259
ГЕОПОЛІТИЧНІ візії 17, 171, 197, 200,
380, 436, 437, 438, 439
ГОТИКА 373
ГУМАНІЗМ 10, 101, 107, 110, 377, 379,
388, 487, 488, 492
ДЕГЕРОЇЗАЦІЯ 154
ДЕТЕРМІНІЗМ / детермінованість
268, 338, 339, 493
ДРУГА світова війна / катастрофа 9,
109, 328, 355, 357, 378, 387, 388, 401,
434, 515, 533
ДУМИ 32, 71, 94, 100, 497, 509
ЕВОЛЮЦІОНІЗМ / еволюція 131, 189,
480, 498, 544
ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ 328, 377, 378, 379,
388, 401
ЕКОНОМІЧНА історія 9, 132, 173, 181,
261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268,
269, 292, 295, 296, 300, 301, 306, 308,
309, 311, 314, 320, 335, 341, 346, 405,
406, 436, 437, 448, 468, 469, 470, 473,
475, 478, 479, 483, 489, 491, 492, 493,

- 496, 505, 512, 522, 529, 532, 534, 537, 541, 543, 544
- ЕКОНОМІЧНА світова криза 1929–1933 рр. 314
- ЕКУМЕНІЗМ 355, 435
- ЕЛІТА 211, 237, 383, 387, 390, 518, 529, 531, 537, 538, 539, 541, 549, 551
- ЕТНОЛОГІЯ 135, 138, 145, 171, 197, 199, 335
- ЕТНОПСИХОЛОГІЯ / народна психологія / національна психологія 135, 136, 139, 140, 189
- ЄВРАЗІЙСТВО 209, 210, 212, 213, 214, 215, 216, 437
- ЄВРОПЕЇЗМ / Європоцентризм / Європеїзація 154, 210, 214, 360, 404, 414, 417
- ЄФРОПОФОБІЯ 214
- ЗАКЛИК / Порив 396, 397
- ЗАХІД / Окцидент 70, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 203, 204, 205, 206, 207, 218, 238, 306, 401, 406, 407, 415, 416, 417, 418, 419, 422, 424, 433, 435, 436, 437, 439, 440, 441
- «ЗВИЧАЙНА схема» російської історії 7, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 467, 468, 471, 527
- «ЗОЛОТОГО віку» ідея / візія 81, 339, 340, 362, 370, 505, 510, 543
- ІДЕОКРАТІЯ 211
- ІМПРЕСІОНІЗМ 360, 373
- ІНДУСТРІАЛЬНА / промислова революція 419
- ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ 30, 236, 514, 515
- ІНТЕРНАЛІЗМ 175
- ІСТОРИЗМ класичний 171, 192, 352, 359, 360, 361, 374, 393, 395, 447, 462
- ІСТОРІОСОФІЯ 10, 338, 342, 381, 415, 417, 418, 520, 529
- КАПІТАЛІЗМ 264, 278, 279, 281, 282, 285, 289, 474, 475, 479, 480, 483, 492, 505
- КАТАСТРОФА / катастрофічність 9, 106, 313, 314, 329, 331, 333, 334, 335, 339, 358, 361, 378, 386, 411, 421
- КАУЗАЛЬНІСТЬ 154, 173, 268, 378, 493, 520, 544
- КИЄВО-РУСЬКА / київська спадщина 72, 318, 562
- КИЇВСЬКА документальна історична школа В. Антоновича 186, 526
- КЛАСИКА 5, 6, 7, 445
- КЛАСИФІКАЦІЯ 132, 419, 520
- КЛАСИЦИЗМ 351, 366, 367, 369, 370, 371, 373
- КЛАСОВИЙ дискурс 10, 57, 61, 109, 235, 237, 238, 245, 246, 247, 250, 254, 255, 256, 263, 284, 395, 447, 449, 451, 454, 455, 462, 488, 490, 498, 499, 500, 501, 505, 508, 509, 533
- КОЗАКОФІЛЬСТВО 68
- КОЗАЦТВО 27, 47, 71, 72, 76, 154, 308, 315, 402, 415, 494, 507, 508, 509, 511, 512
- КОЛОНІЗАЦІЯ в історії України 177, 201, 302, 204, 210, 293, 295, 296, 297, 300, 301, 302, 305, 306, 308, 309, 310, 339, 477, 479, 513, 534, 535, 545, 546
- КОНСЕРВАТИЗМ 151, 168, 212, 236, 250, 251, 252, 253, 376, 377, 434
- КОНЦЕПЦІЯ «галицького П'ємонту» С. Томашівського 194, 195, 197
- КОНЦЕПЦІЯ «господарської автономії України» О. Оглоблина 262, 265, 266, 287, 297
- КОНЦЕПЦІЯ «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона 414, 415
- КОНЦЕПЦІЯ «ідеальних типів» М. Вебера 372

- КОНЦЕПЦІЯ «інтегрального націоналізму» Д. Донцова 239, 251
- КОНЦЕПЦІЯ «класократичної монархії» В. Липинського 236, 238, 240, 395
- КОНЦЕПЦІЯ «світу-системи» І. Валлерштайна 517
- КОНЦЕПЦІЯ «сучасної історії» 544
- КОНЦЕПЦІЯ «українського відродження» М. Грушевського 320, 472, 480
- КОНЦЕПЦІЯ «фальсифікаціонізму» К. Поплера 175
- КРИЗА культурна та духовна після 1945 р. (криза «західної людини») 9, 344, 377, 378, 381, 387, 396
- КУЛЬТ героїв / героїзму 236, 237, 238, 385, 393
- КУЛЬТ професійних революціонерів 102
- КУЛЬТУРНА епоха 360, 362, 364, 365, 378, 490
- ЛІС і лісостеп в історії України 204, 300, 301, 302, 305, 531, 534, 537, 545, 549
- МАЗЕПИНСТВО 224
- МАКІАВЕЛЛІЗМ 388
- МАРКСИЗМ 10, 259, 263, 268, 283, 362, 450, 460, 469, 483, 487, 488, 492, 493, 495, 519
- «МАСОВА людина» / «масове суспільство» 377, 378, 379, 383, 384
- МАТЕРІАЛІСТИЧНЕ представлення / розуміння історії 102, 107, 414, 489, 490
- МЕСІАНІЗМ в історії 543, 546
- «МЕХАНІЧНА цивілізація» 379, 382
- «МОВНА концепція» романтизму 30, 31, 154
- МОДЕРНІЗАЦІЯ / «осучаснення» історії 447, 486, 488, 491
- МОРЕ в історії України 291, 300, 301, 302, 303, 304, 309, 310, 439, 537
- МОСКВОФІЛЬСТВО 159, 215
- НАРОД / народні маси 24, 25, 29, 30, 31, 32, 46, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 64, 65, 70, 73, 77, 81, 82, 85, 87, 89, 90, 95, 102, 114, 115, 117, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 145, 147, 148, 149, 154, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 167, 168, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 190, 191, 198, 203, 204, 205, 206, 207, 210, 218, 219, 220, 231, 232, 233, 262, 293, 301, 306, 309, 338, 346, 402, 403, 406, 407, 408, 441, 442, 446, 454, 455, 456, 459, 471, 472, 494, 496, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 509, 510, 511, 512, 517, 520, 524, 528, 529, 530, 531, 533, 534, 538, 540, 550
- НАРОДНИЦТВО 32, 101, 107, 528, 529, 539
- НАРОДОПРАВСТВО 90, 338, 339, 494, 500, 501
- «НАТУРАЛІСТИЧНА програма» позитивізму 131, 394
- НАЦІОНАЛЬНА держава 181, 419, 548, 552
- НЕОГЕГЕЛЬЯНСТВО 379, 387, 394
- НЕОКАНТІАНСТВО 9, 171, 235, 263, 268, 315, 332, 353
- НЕОРОМАНТИЗМ 9, 110, 193, 194, 197, 212, 235, 236, 237, 238, 366, 370, 371, 413
- НІГІЛІЗМ 102, 152
- «НОВА революційна школа» 260, 466, 476
- НОВИЙ гуманізм 379, 388
- НОВИЙ «народницький» дискурс 446
- НОВИЙ час / нова доба 299, 339, 343, 346, 473

- НОНКОНФОРМІСТСЬКІ / реформістські / ревізійні історики 10, 485, 488
- ОПТИМІЗМ в історії 422, 455, 508
- ОРГАНІЦИЗМ 173, 268, 393, 394, 396, 467
- ПАНРУСИЗМ 216, 474
- ПАНСЛАВІЗМ 45, 474
- ПАНУКРАЇНІЗМ 474
- ПАРАДОКСИ 53, 187, 342, 348, 409, 412, 438, 439, 448, 462, 488, 524, 538, 550
- ПЕРЕДРЕФОРМАЦІЯ 360, 372
- ПЕРЕХІДНІ / проміжні стилі 360
- ПЕРІОДИЗАЦІЯ історична 331, 360, 371, 469, 470, 482, 483
- ПЕРСОНАЛІЗМ 328, 377, 379, 388, 401
- ПЕРША світова війна / катастрофа 195, 209, 211, 347, 354, 406, 414, 415, 416, 417, 544
- ПЕСИМІЗМ в історії 422, 424, 430
- ПІВДЕНЬ (Полудень) 87, 202, 203, 204, 309, 531
- ПІВНІЧ 305, 526, 531
- ПОЗИТИВІЗМ «критичний» / модернізований 153
- ПОЗИТИВІЗМ «перший» / класичний 9, 69, 70, 131, 132, 137, 139, 153, 154, 156, 171, 364, 394, 424, 544
- ПОЛІТИЧНА історія 17, 154, 195, 278, 318, 358, 364, 524
- ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ метод 133, 139, 154, 155, 157, 169, 362, 490, 492
- ПОСТМОДЕРНІЗМУ предтеча 332
- ПОСТУП / прогрес в історії («теорія поступу») 156, 187, 202, 241, 251, 304, 314, 328, 339, 340, 341, 345, 348, 359, 362, 382, 386, 394, 401, 403, 408, 411, 415, 417, 422, 448, 540, 550
- ПРЕРОМАНТИЗМ 45, 69
- ПРОСВІТНИЦТВО 14, 16, 69, 414, 499
- РАЙОНУВАННЯ / районізація України 291, 292, 296, 297, 298, 300, 303, 307, 309, 479
- РАЦІОНАЛІЗМ пізньопросвітницький 9, 15, 45, 69, 70, 72, 73, 134, 138, 393, 443
- РЕВОЛЮЦІЇ в історії 273, 276, 282, 287, 289, 292, 377, 338, 346, 375, 390, 406, 419, 439, 459, 472, 496, 505, 507, 511, 527
- РЕГІОНАЛЬНІ держави 331, 347
- РЕНЕСАНС (Відродження) 214, 358, 359, 364, 366, 368, 369, 370, 372, 379, 419, 491
- РЕФОРМАЦІЯ 214, 219, 419, 501, 502
- РОЗРИВИ / переривність в історії 331, 339, 344, 383, 476
- РОМАНТИЗМ 9, 30, 31, 69, 108, 138, 154, 171, 235, 373, 466, 487, 517, 524
- РОСІЙЩЕННЯ / русифікація 250, 252, 266, 295, 310, 380
- РУЇНА / доба Руїни 359, 361, 364
- РУСОФІЛЬСТВО 227
- СВІТОВОГО уряду / світової держави ідея / візія 337, 346, 347, 401, 422
- СЕНТИМЕНТАЛІЗМ 360, 373
- СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ 304, 331, 336, 338, 339, 343, 348, 357, 363, 364, 366, 369, 370, 417, 487, 491, 494, 499, 500, 501, 518, 521
- «СЕРЕДНЬОЇ Європи» візія 200
- СИМВОЛІЧНА репрезентація 193, 194, 209, 237, 239, 240, 320, 351, 449, 497
- СКІФСТВО 209
- СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВО 45, 70, 186, 363
- СОЦІАЛІЗМ 45, 109, 282, 341, 488, 494, 497, 498, 510, 512
- СОЦІОЛОГІЗАЦІЯ історії 9, 171, 197, 268, 315, 376, 398, 401, 519
- СРІБНИЙ вік / Fin de Siècle 171, 188, 210

- СТАДІАЛЬНІСТЬ / стадійний поділ 67, 154, 172, 173, 174, 179, 261, 264, 329, 367, 382, 430, 492, 524, 543
- СТАНОВІ концепції 538, 549
- СТЕП в історії України 76, 81, 83, 188, 204, 238, 270, 291, 293, 295, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 320, 403, 405, 406, 531, 532, 537, 545, 549
- СТИЛІ 9, 11, 46, 47, 73, 106, 113, 138, 186, 193, 197, 235, 318, 319, 351, 352, 353, 356, 358, 359, 360, 363, 365, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 374, 393, 493, 520
- СТРАХ 243, 331, 335, 336, 341, 342, 506
- СУД історії 8, 10, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464
- СХІД / Орієнт 199, 201, 202, 203, 205, 207, 218, 238, 321, 322, 323, 389, 401, 404, 406, 407, 438, 512, 513
- СЦЕНТИЗМ 133, 138, 153, 154, 174, 186
- ТЕЛЕОЛОГІЗМ 533, 535, 545, 546
- ТЕОЛОГІЧНІ концепції історії 359, 414, 426, 543
- ТЕОРІЇ стилів і культурних епох 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374
- ТЕОРІЯ «єдиного процесу» М. Слабченка 260, 262, 266
- ТЕОРІЯ «історичних епох» В. Петрова 328, 329, 330, 332
- ТЕОРІЯ культур / морфології всесвітньої історії О. Шпенглера 9, 330, 395, 396, 414, 416
- ТЕОРІЯ «культурних хвиль» 360, 369, 372
- ТЕОРІЯ «культурно-історичних типів» М. Данилевського 393, 394, 404
- ТЕОРІЯ «мандрівних сюжетів» Т. Бенфея 169
- ТЕОРІЯ «суспільно-економічних формацій» 448, 449, 490, 491, 543
- «ТЕОРІЯ факторів» 135, 173, 197, 318
- ТЕОРІЯ цивілізацій А. Тойнбі 386, 394, 396, 397, 400, 401, 402, 404, 409, 410, 411, 414, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 517, 528, 540, 550
- ТЕРОР 101, 102, 104, 106, 389, 390, 465, 499
- ТЕХНІКА 307, 331, 335, 337, 343, 344, 345, 348, 357, 420
- ТИПОЛОГІЯ / типологічний метод 131, 132, 133, 135, 136, 137, 139, 140, 239, 265, 372
- ТОТАЛІТАРИЗМ 10, 108, 328, 375, 378, 379, 433
- ТРАДИЦІЯ 18, 31, 33, 72, 91, 101, 107, 174, 177, 179, 184, 200, 238, 240, 242, 244, 251, 266, 274, 305, 311, 326, 354, 357, 386, 387, 393, 395, 396, 403, 405, 406, 410, 422, 427, 437, 438, 439, 440, 444, 446, 455, 460, 462, 471, 480, 488, 492, 497, 498, 503, 505, 550, 551
- ТРАВМА / травматичний досвід 195, 313, 375, 395, 451, 471, 515
- ТРЕТЬОЇ світової війни ідея / візія 337
- «ТРИКУТНИК» геополітичний / метафізичний / сакральний С. Томашівського 187, 188, 194, 532
- УКРАЇНОЗНАВСТВО 174, 187, 189, 190, 191, 516, 539
- УКРАЇНОФІЛЬСТВО 156, 159, 163, 165, 166, 168, 186
- УНІВЕРСАЛІЗМ культурно-історичний 352
- УНІВЕРСАЛІЗМ християнський 434

УТОПІЯ / утопічне в історії *107, 372, 499, 503, 510, 511, 512*

ФЕОДАЛІЗМ *299, 459, 492, 490, 496, 501, 502, 503, 505, 533*

ФІЛОСОФІЯ історії *238, 361, 362, 530*

ФОРМАЛІСТИЧНА / формальна школа російського літературознавства *332, 358*

ФРОНТИРИ / пограниччя *54, 299, 300, 521, 551*

ХАРИЗМА / харизматична модель *236, 237*

ХАРКІВСЬКА історична школа *186, 469*

ХВИЛЬОВІ концепції *330, 360, 369, 372, 377, 410*

ЦЕНТРАЛІЗМ *264, 347*

ЦИВІЛІЗАЦІЙНЕ / культурне / соціокультурне перехрестя *197, 518, 541, 550*

ЦИКЛІЧНІ теорії *393, 394, 395, 396, 397, 401, 402, 403, 408, 410, 411, 518, 521, 522, 540, 541, 542, 550*

ШЕЛЛІНГІАНСТВО *29, 30, 31*

ШІСТДЕСЯТНИКИ *488*

ЯДЕРНА / атомна епоха *329, 330, 333*

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

ДВУ	Державне видавництво України
ЗНТШ	Записки Наукового товариства імені Шевченка
ЗСА	З'єднані Стейти Америки (Сполучені Штати Америки)
ІР НБУВ	Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського
КІУС	Канадський інститут українських студій
КС	Киевская старина
ЛНВ	Літературно-науковий вістник
НА ІУ	Науковий архів Інституту історії України НАН України
НБ НаУКМА	Наукова бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія»
НБУВ	Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського
НТШ	Наукове товариство імені Шевченка
ООЧСУ	Організація Оборони Чотирьох Свобід України
РС	Русская старина
УВАН	Українська вільна академія наук
УВУ	Український вільний університет
УІ	Український історик
УІЖ	Український історичний журнал
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України	Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДАМЛМ України	Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

Наукове видання

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

АНТОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ XIX–XX СТОЛІТЬ

Автор супровідних статей, укладач приміток,
коментарів, покажчиків і бібліографії
Ясь Олексій Васильович

Ідея і дизайн обкладинки,
комп'ютерна верстка та оригінал-макет –
Світлана БЛАЩУК

Підписано до друку 23.07.2020 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 48,75. Обл.-вид. арк. 40,32.
Наклад 300 прим. Зам. 21.2020 р.
Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.

Історіографічна класика. Антологія української історичної думки XIX–XX ст. / Відп. ред. і авт. вступ. слова В. Смолій; авт. супровідних статей, укладач приміток, коментарів, покажчиків і бібліографії О. Ясь. – Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2020. – 600 с.
ISBN 978-966-02-9267-3

В антології републіковано тексти істориків Володимира Антоновича, Дмитра Бантиша-Каменського, Лева-Ростислава Біласа, Михайла Грушевського, Олександра Домбровського, Дмитра Дорошенка, Михайла Драгоманова, Олександри Єфименко, Олени Компан, Мирона Кордуби, Миколи Костомарова, Бориса Крупницького, Пантелеймона Куліша, В'ячеслава Липинського, Михайла Максимовича, Олексія Марто-са, Олександра Оглоблина, Лева Окіншевича, Віктора Петрова, Омеляна Пріцака, Степана Томашівського, Дмитра Чижевського, Федора Шевченка. Представлено як добре знані, так і маловідомі студії, які відображають прикметні риси й стилі українського історичного письма, концептуальні пропозиції та дослідницькі стратегії у світлі пізнавальних ситуацій різних культурних епох XIX–XX ст.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх хто вивчає історію української історіографії.

УДК 94/93:930.1 (477)